ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale **Araştırmaları** Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **17** Sayı **27** Güz / Autumn **2019**

ISSN: 2148-0877

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yayın İsmi: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı
Publication Name: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yayın Türü: Süreli Hakemli Yayın
Publication Type: Periodical Peer-Reviewed Publication

Yayın Şekli: Yılda iki kez, Türkçe ve İngilizce
Publication Form: Twice a Year, in Turkish and English

ISSN: 2148-0877

Sahibi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Sedat MURAT
Owner: On behalf of the Çanakkale Onsekiz Mart University, Prof. Dr. Sedat MURAT

Dergi Hakkında: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun onayıyla yayınlanır. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı'nda yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz.

About The Journal: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies is a peer-reviewed journal published twice a year. After the evaluation of the editorial board, the submitted papers are delivered to two, or three if need be, referees specialized in the related issue. Upon the approval of the editorial board, the paper is published. Ideas defended in the papers published in The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies belong to the authors. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.

Tarayan İndeksler/Indexing:

Modern Language Association (MLA)
International Institute of Organized Research (I2OR)
Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)
Scientific Indexing Services (SIS)
Index Islamicus Arastirmax
Tübitak-Ulakbim Tr Dizin (Sosyal Bilimler Veri Tabanı)
Türk Eğitim İndeksi
Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)
Akademik Türk Dergileri İndeksi
Akademik Araştırmalar İndeksi
Bilimsel Yayın İndeksi

İletişim/Contact:
Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi
Fen Edebiyat Fakültesi 17100 Merkez/ÇANAKKALE
Tel: (+90) (286) 2180018 - 1726 | **Faks:** (+90) (286) 2180533
Erişim: www. canakkalearastirmalari.comu.edu.tr | **E-posta:** canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Teknik Hazırlık Baskı/Technical Preparation: Önka Matbaa
Sebze Bahçeleri Cad. Keskinler İş Hanı No: 80-32-33 Altındağ /ANKARA
Tel: 0312 384 26 85 | **Faks:** 0312 341 64 08 | **E-Posta:** onkamatbaa@gmail.com

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Editör / Editor
Doç. Dr. Özkan KESKİN

Editör Yardımcısı / Assisting Editor
Arş. Gör. Buğra TERZİ

Yayım Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Reyhan KÖRPE
Prof. Dr. Şeref ULUOCAK
Prof. Dr. Şerif KORKMAZ
Doç. Dr. Ali SÖNMEZ
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU
Doç. Dr. Cumhur ARSLAN
Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN
Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU
Doç. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ
Doç. Dr. Murat KARATAŞ
Doç. Dr. Semiha ALTIER
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan TÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Aytun YAZGI
Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK
Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İhsan ERKOÇ
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN
Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Dr. Öğr. Üyesi Taner GÖK
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ACIOĞLU

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniv.)
Prof. Dr. Arif BİLGİN (SakaryaÜniversitesi)
Prof.Dr.Ayşe ÇAYLAK TÜRKER (Çanakkale Onsekiz Mart Üniv.)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. C. Brian ROSE (Pennsylvania Üniversitesi)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Warsaw Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Heinz RICHTER (Mannheim Üniversitesi)
Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİİBRAHİMOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Jay WINTER (Yale Üniversitesi)
Prof. Dr. Keir REEVERS (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Machiel KIEL (Hollanda Araştırma Enstitüsü)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALİ BEYHAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Baha TANMAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mete TUNÇOKU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin ARSLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi)
Prof. Dr. Raelene FRANCES (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Rüstem ASLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÔHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat ÇALIŞKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç Dr. Martin CROTTY (Queensland Üniversitesi)
Doç. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Funda Selçuk ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Gültekin YILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Isa BLUMI (Stockholm Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin ÜNVER (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf Alperen AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih GENCER (Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Marios HADJIANASTASIS (Birmingham Üniv.)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üniv.)
Dr. Öğr. Üyesi Süheyla YENİDÜNYA (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Dr. Cağfer GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Can AVCI (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Ian MCGIBBON (Yeni Zelanda Kültür ve Miras Bakanlığı)
Dr. Mehmet KURU (Sabancı Üniversitesi)
Dr. Seyit ÖZKUTLU (Yakın Doğu Üniversitesi)

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı 27. Sayı (Ekim 2019) Hakemleri

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER
Prof. Dr. Bekir KOÇ
Prof. Dr. Billur TEKKÖK KARAÖZ
Prof. Dr. İlhami YURDAKUL
Prof. Dr. Nilüfer ÖNDİN
Prof. Dr. Reyhan KÖRPE
Prof. Dr. Şerif KORKMAZ
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU
Doç. Dr. Burhan SAYILIR
Doç. Dr. Cemal ÇETİN
Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN
Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN
Doç. Dr. İbrahim ERDAL
Doç. Dr. Lale DOĞER
Doç. Dr. Mehmet Fatih KARAGÜL
Doç. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ
Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ
Doç. Dr. Murat KARATAŞ
Doç. Dr. Özkan KESKİN
Doç. Dr. Selman CAN
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan TÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza YAĞLI
Dr. Öğr. Üyesi Azer Banu KEMALOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Bilgin GÜNGÖR
Dr. Öğr. Üyesi Deniz EROĞLU UTKU
Dr. Öğr. Üyesi Emrah BOZOK
Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Dr. Öğr. Üyesi Özgür KOLÇAK
Dr. Öğr. Üyesi Reyhan ÖZER TANIYAN
Dr. Öğr. Üyesi Selin TÜRKEŞ KILIÇ
Arş. Gör. Dr. Eralp ERDOĞAN

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **17** Sayı **27** Güz/Autumn **2019**

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Doç. Dr. Yenal ÜNAL
Bartın'da Ticaret, Sanayi ve Madencilik Faaliyetlerinin "Bartın Rehberi" Adlı Kaynak Eser Temelinde Analizi
Analysis of Trade, Industry and Mining Activities in Bartın on the Basis of the Work Named "Bartın Guide" **1-30**

Öğr. Gör. Dr. Şahin GÜMÜŞ / Dr. Öğr. Üyesi Ufuk ÇÖRTÜK
Pisye–Pladasa Koinonuna Bağlı Kırsal Yerleşim İzleri
Traces of The Rural Settlements in Koinon of Pisye–Pladasa **31-55**

Dr. Öğr. Üyesi Meral KUZGUN
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yakup Kadri'nin Kadınlığa Bakışını Değerlendirmek
Assessment of Yakup Kadri's View on Womanhood from the Ottoman Period to the Republican **57-72**

Dr. Öğr. Üyesi Sercan Hamza BAĞLAMA
İSömürgecilik Sonrası Britanya Romanında İki Boyutlu Yabancılaşma Süreci
The Process of Double Alienation in the Postcolonial British Novel **73-88**

Dr. Öğr. Üyesi Süheyla YENİDÜNYA GÜRGEN
Napolyon'un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace Compte Sebastiani'ın İstanbul-Mısır Seyahatleri (1801–1802) ve Raporları
Reviving the Oriental Policy of Napoleon Horace Compte Sébastiani's Istanbul-Egypt Journeys (1801–1802) and Reports **89-125**

Dr. Öğr. Üyesi Ekrem TAK
XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı Katl Davalarında Bürokratik Prosedür: Mahkeme ve Dîvân Kayıtları Üzerine Bir İnceleme
The Bureaucratic Procedure in the Ottoman Homicide Cases in 16-17th Centuries: A Study on the Records of the Imperial Concil and Court Records **127-141**

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz FEDAKAR
Kulle (Turnu) ve Niğbolu Kalelerinin Tamirat ve Tahkimi ile Bölgeye Yapılan Avusturya Taarruzları (XVIII. Yüzyılın Son Çeyreğinde)
Repair and Fortification of Kulle (Turnu) and Niğbolu Fortresses and Austrian Attacks on the Region (During the Last Quarter of the 18th Century) **143-169**

Prof. Dr. Ertan GÖKMEN
Aydın Vilayet Yıllıklarındaki Takvimlerde Önemli Günler
Famous Days In Calendars Of Aydın Province Annuals **171-192**

Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ
Osmanlılara Karşı İttifak Arayışları: Safevî Elçisi Hüseyin Ali Bey'in Avrupa Temasları (1599-1602)
A Search for Alliances Against the Ottomans: Contacts of the Safavid Envoy Hüseyin Ali Bey with the European States (1599-1602) **193-208**

Dr. Öğr. Üyesi Seçil HİRİK
Türkçede "Zamanüstülük"
Timeless in Turkish **209-225**

Hilal AKTUR
Spolia Use in Murad I Hüdavendigar Mosques in the Çanakkale Region
Çanakkale Çevresinde I. Murad Hüdavendigar Camilerinde Devşirme Malzeme Kullanımı **227-272**

Dr. Arş. Gör. Mesut KARAKULAK
Haydut ve Devlet: Yermak'ın Batı Sibirya Seferi
Bandit and State: Western Siberia Expedition of Yermak **273-296**

Dr. Öğr. Üyesi Gül SARIDİKMEN
Ressam Hoca Ali Rıza ve Çanakkale Kumkale'de Bir Çeşme: Moldovanlı Ali Paşa Çeşmesi
Painter Hoca Ali Rıza and a Fountain in Kumkale: Moldovanlı Ali Pasha Fountain **297-334**

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ARIKAN
Keçecizade İzzet Fuat Paşa Biyografisine Katkı Beş Yıl Sonra Doğmak Üç Yıl Önce Ölmek
A Contribution toTheBiography of Keçecizade İzzet Fuat Paşa to Born Five Years Later to Die Three Years Ago **335-371**

Doç. Dr. Funda SELÇUK ŞİRİN
Türk Siyasetinde Bir Kırılma Noktası: Falih Rıfkı Atay Yazınında Yassıada Duruşmaları
A Breakıng Poınt in Turkısh Politics: Yassıada Trials in the Works of Falih Rıfkı Atay **373-393**

Dr. Öğr. Üyesi Ali HÜSEYİNOĞLU / Dr. Öğr. Üyesi Gizem ALİOĞLU ÇAKMAK
Yunanistan'daki Roman haklarının Avrupa Birliği'nin Normatif Gücü Işığında Sorgulanması
Questioning the Roma Rights in Greece through lenses of the European Union as a Normative Power **395-424**

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 1-30

Geliş Tarihi: 29.03.2019 Kabul Tarihi: 25.09.2019

Bartın'da Ticaret, Sanayi ve Madencilik Faaliyetlerinin "*Bartın Rehberi*" Adlı Kaynak Eser Temelinde Analizi

Yenal ÜNAL*

Özet

Ticaret, sanayi ve madencilik sektörleri bir ülkenin kalkınmasında hayati öneme sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kuruluş yıllarını müteakip hızla kalkınabilmek adına başta tarım, hayvancılık ve ormancılık olmak üzere hemen her sahada büyük bir atılım içerisine girmeye gayret etmiştir. Ticaret, sanayi ve madencilik sektörleri genç Türkiye'nin ilerleyebilmek adına üzerinde ısrarla durduğu sahalardandır. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'yla Türkiye sadece siyasi sahada değil ekonomik ve ticari manada da bir nevi bağımsızlığını elde etmiştir. Bu alanlarda adeta bir yeniden doğuş yaşamıştır. Osmanlı döneminde 1854 tarihinde alınmaya başlanan borçların ilerleyen yıllarda faizinin dahi ödenemeyeceğinin anlaşılması üzerine 1881'de kurulan Düyun-u Umumiye idaresi ile kapitülasyonlar, memleket ekonomisinin belini bükmüştür. Genç Türkiye, Osmanlı Devleti'nin düştüğü bu müşkül duruma, Türkiye'nin bir daha düşmemesi için iktisadi bakımdan kendi kendine yeter bir ülke haline kısa sürede gelmesi gerektiğini anlaşmıştır. Aksi halde Osmanlı Devleti'nin akıbetiyle karşı karşıya kalınması mukadderdi. Bu gerçekten hareketle daha Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan önce 17 Şubat 1923 tarihinde Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştır. Bu kongre ile yeni Türk devletinin ekonomik temelleri sağlam bir biçimde atılmaya çalışılmıştır. Sonraki yıllarda sanayi, ticaret ve madencilik faaliyetlerini desteklemek amacıyla Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmiş, Sanayi ve Maadin Bankası ile İş Bankası kurulmuş, Kabotaj Kanunu yürürlüğe girmiş ve Ticaret Kanunu çıkarılmıştır. Bu sayılanlar haricinde daha birçok önemli atılım gerçekleştirilmiştir. Özetle bu dönemde Türkiye büyük bir inkılap süreci ile kendini yeniden gerçekleştirirken; ticaret, sanayi ve madencilik alanlarında da önemli yatırımlar ortaya koyulmuştur. Bu araştırmada 1927 tarihinde yayımlanmış ve birkaç yıldır araştırıcıların dikkatini çekmiş olan "Bartın Rehberi" adlı kaynak eser, temel alınarak 1920'li yıllarda Bartın ve çevresinde ticaret, sanayi ve madencilik sahalarında yaşanan gelişmeler hakkında tespit edilen yeni bilgiler analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda özelde Bartın coğrafyasının genelde ise Atatürk devri Türkiye'sinin ticaret, sanayi ve madencilik politikaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Bartın, Ticaret, Sanayi, Madencilik, Atatürk dönemi.*

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, yunal@bartin.edu.tr.

Analysis of Trade, Industry and Mining Activities in Bartın on the Basis of the Work Named "Bartın Guide"

Abstract

Trade, industry and mining sectors are of vital importance for the development of a country. Starting from the year of establishment, State of the Republic of Turkey aimed at ensuring a successful and sustainable development primarily in the fields of agriculture, breeding and forestry besides various other fields. Sectors of trade, industry and mining are the leading fields supported by the young nation in order to be able to achieve success. Besides declaring its political independence, Turkey achieved independence in the fields of economy and trade with the Lausanne Peace Treaty, signed in July, 24, 1923. There was a kind of rebirth in these fields after the treaty. When it was understood that the debit interests, resulting from the debts started to be taken on during Ottoman Empire period, specifically after 1854, couldn't be paid, Ottoman Public Debt Administration was established in 1881 and together with the capitulations, young Turkey was seriously weighed down. The country was aware of the fact that it shouldn't make the mistakes once made by Ottoman Empire, and it should urgently become a country that is self-sufficient; otherwise, it was obvious that the newly established country would have the same destiny once Ottoman Empire had faced. Based on this fact, Turkish Economy Congress was held in February, 17, 1923 before signing Lausanne Peace Treaty. The goal was to establish a solid ground for the economic basis of new country. In the following years, Law of the Stimulation of Industry was accepted in order to support industry, trade and mining activities. Industry and Mines Bank (Sanayi ve Maadin Bankası) and Work Bank (İş Bankası) were established, Cabotage Law was enacted, and the Law of Commerce was passed. The country achieved many breakthroughs besides these ones. In brief, while Turkey realized itself through various steps, many investments were made in the fields of trade, industry and mining. The main goal of this study is to analyze the new information based on the resource named "Bartın Guide" (Bartın Rehberi) published in 1927 and attracted the attention of researchers in the last few years; in this respect, trade, industry and mining developments in Bartın and neighborhood during 1920s is the center of this study. Bartın geography is the specific focus of this study, while analyzing Turkish trade, industry and mining policies in general in the period of Atatürk is the general focus.

Key Words: *Bartin, Trade, Industry, Mining, The Period of Atatürk.*

Giriş

24 Temmuz 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tapusu hükmünde bulunan Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasını ve 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilan edilmesini müteakip Türk tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Osmanlı Devleti çağa ayak uyduramamasının neticesinde ve I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmelerle birlikte tarihe intikal etmiştir. Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan yeni Türk devleti oldukça meşakkatli mücadeleler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu yeni devlet emperyalist ülkelerin sarmalından kurtulmak amacıyla askeri ve siyasi büyük mücadeleler ortaya koymuştur.[1]

Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere kurtuluş mücadelesinin öncüleri şu önemli gerçeğin farkına varmışlardır ki emperyalizmle sadece askeri ve siyasi sahada değil; iktisadi alanda da mücadele etmek bir büyük gereksinimdir.[2] İktisadi sahada da zaferler kazanılmaksızın, emperyalizmin karşısına sadece askeri zaferlerle çıkmak ancak geçici bir başarı olabilir. İktisadi bakımdan emperyalizmin boyunduruğundan kurtulamayan bir ülkenin askeri zaferleri kalıcı başarılar haline gelemeyecektir.[3]

İşte bu maksatla daha Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan önce Osmanlı Devleti'nden alınan ekonomik mirasın kötü izlerini ortadan kaldırmak, harap olan yurdu kalkındırmak, sosyal ve ekonomik sorunları ortaya koymak ve halka ekonomi alanda yön vermek[4] için 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında 1135 delegenin katılımıyla İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştır.[5]

İşgal yıllarında adeta mahvolmuş Anadolu'yu bütünüyle imar etmek, yoksulluğu yenmek, üretimi arttırmak başta olmak üzere borca dayalı bir ekonomi yerine her bakımdan üreten ve kendi kendine yeten bir iktisadi yapıyı Türkiye'ye kavuşturmak kongrenin temel toplanış maksatlarındandı.[6]

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, kongrenin açılış konuşmasında tam bağımsızlık için ekonomik bağımsızlığın elde edilmesi gerektiğini belirterek ekonomik güç konusunu

1- Mükerrem Hiç, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 17, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 541.

2- Hüsnü Tekeşin, "Cumhuriyetin İlk Ekonomik Kurumlarından Alpullu Şeker Fabrikası'nın Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Yaşamına Katkıları", Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 744.

3- Şaduman Halıcı, "Yeni Türk Devleti'nde Ekonominin Türkleştirilmesi Politikası: Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Örneği", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 249.

4- Fevzi Çakmak, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Deniz Ticaretinin Genel Durumu ve Gelişimine Yönelik Alınan Tedbirler", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 883.

5- Mustafa Hergüner, İzmir İktisat Kongresi için İstanbul'da Yapılan Çalışmalar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 126; Mustafa Yelkenli, *Resmi İdeoloji ve Türkiye*, Siyah-Beyaz Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 307.

6- Ayşe Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin 1. Sanayi Planı (1933)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, s. 9; Yaşar Aksoy, *Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisad Kongresi (17 Şubat–4 Mart 1923)*, Mayat Matbaacılık, [t.y.], s. 27.

önemi üzerinde durmuştur. Türk tarihinde ekonomik sorunların tartışıldığı bu ilk kongrede "*Misak-ı İktisadi*" adı verilen ekonomik yemin kabul edilmiştir.[7] Buna göre Türk insanı emperyalizme karşı kan dökerek savaş alanında elde ettiği bağımsızlığını iktisadi zaferlerle taçlandırmak için mücadele içine girecektir.[8] Türkiye ekonomik manada kendi kendini gerçekleştiren bir ülke olacaktır.[9] Bu yeminle Türkiye'nin öz kaynaklarıyla ayakta kalması öngörülmekteydi. Ayrıca yabancı sermayeye karşı olunmadığı, Türk kanunlarına uymak koşuluyla yabancı sermayenin ülkede iş yapabileceği ortaya koyulmuştur. Kısacası askerin cephede verdiği ve muzaffer olduğu mücadelenin iktisadi sahada da gerçekleştirilmesi hususunda bir yemin ortaya koyuluyor ve emperyalizmle iktisadi cepheden de bir büyük savaş içerisine giriliyordu. Bu kapsamda kongreyi takip eden yıllarda başta tarım, hayvancılık olmak üzere, ticaret, sanayi ve madencilik alanlarında Türkiye kadim dönemlerde yaşadığı uyuşukluk devresinden, hareketlenme evresine geçiriliyordu.[10]

Bilindiği üzere ticaret, sanayi ve madencilik sektörleri bir ülkenin kalkınmasında hayati öneme sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kuruluş yıllarını müteakip hızla kalkınabilmek adına başta tarım, hayvancılık ve ormancılık olmak üzere hemen her sahada büyük bir atılım içerisine girmeye gayret etmiştir. Ticaret, sanayi ve madencilik sektörleri genç Türkiye'nin ilerleyebilmek adına üzerinde ısrarla durduğu sahalardandır. Osmanlı döneminde 1854 tarihinde alınmaya başlanan borçların ilerleyen yıllarda faizinin dahi ödenemeyeceğinin anlaşılması üzerine 1881'de kurulan Düyun-u Umumiye idaresi ile kapitülasyonlar memleket ekonomisinin belini bükmüştür. Genç Türkiye, Osmanlı Devleti'nin düştüğü bu müşkül duruma Türkiye'nin bir daha düşmemesi için iktisadi bakımdan kendi kendine yeter bir ülke haline kısa sürede gelmesi gerektiğini anlaşmıştır. Aksi halde Osmanlı Devleti'nin akıbetiyle karşı karşıya kalınması mukadderdir. Bu gerçekten hareketle Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanmasını müteakip yıllarda sanayi, ticaret ve madencilik faaliyetlerini desteklemek amacıyla Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmiş, Sanayi ve Maadin Bankası ile İş Bankası kurulmuş, Kabotaj Kanunu[11] yürürlüğe girmiş, Merkez Bankası oluşturulmuş ve Ticaret Kanunu çıkarılmıştır. Bu sayılanlar haricinde daha birçok önemli atılım gerçekleştirilmiştir. Özetle bu dönemde Türkiye büyük bir inkılap süreci ile kendini yeniden gerçekleştirirken; ticaret, sanayi ve madencilik alanlarında da önemli yatırımlar ortaya koyulmuştur. Türkiye'nin birçok noktasında yeni tesisler kurulmuş ve ülke ortaçağ ekonomik vizyonundan sıyrılmaya başlanmıştır.[12]

7- Rahmi Çiçek, "Milli Ekonomiden Devletçi Ekonomiye Geçişte Trabzon Örneği (1923-1929)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 459.
8- Ayşe Afet İnan, *İzmir İktisad Kongresi, (17 Şubat- 4 Mart 1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s. 12.
9- Şaduman Halıcı, *a.g.m*., s. 267.
10- Temuçin Faik Ertan ve bşk., *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 4. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016, s. 196.
11- Yasemin Nemlioğlu Koca, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizcilik Politikaları ve Kabotaj Uygulamaları", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 857.
12- Haluk Cillov, *Türkiye Ekonomisi*, 3. bs. İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 134-136.

Muasır medeniyetler seviyesinin üzerine çıkarılması gayesiyle yeniden inşa edilmeye çalışılan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunu müteakip karşı karşıya kaldığı en önemli meselelerden biri de nüfus konusu olmuştur. Gerek I. Dünya Savaşı gerek İstiklal Harbi nedeniyle Anadolu insanı çok ağır kayıplar vermiştir. Bunlara ilave olarak Anadolu'da ve Rumeli'de başta mübadele kaynaklı olmak üzere yoğun bir nüfus hareketliliği de yaşanmıştır. Dolayısıyla ülke genelinde birçok alanda atılacak adıma temel oluşturması, nüfusun hem nitelik hem de nicelik olarak özelliklerinin tespit edilebilmesi bir büyük gereksinim olarak belirmiştir. Bu amaçla cumhuriyet tarihinde 28 Ekim 1927 tarihinde ilk defa genel nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir.[13]

Sayımda aile ismi, cinsiyet, doğum tarihi, yaş, doğum yeri, medeni hal, ana lisan, daimi ikametgâh, tabiiyet, okuma bilinip bilinmediği, din, sakatlık vaziyeti gibi sorular sorulmuştu. Sayım sonucuna göre Türkiye'nin nüfusu 13.648.270 kişi olarak kayda geçmiştir. Nüfus sayımı öncesinde 1926 yılında İstatistik Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Böylelikle düzenli ve nitelikli verilerin elde edilmesine yönelik çabalar somut anlamda ortaya koyulmuştur. Bu sayımla sadece Türkiye'de nüfus tespiti yapılmamış ayrıca sayım öncesi oluşturulan bina sayım cetvelleriyle ülkedeki konut ve işyeri sayılarıyla bunların dağılımı da kayıt altına alınmıştır.[14]

Aynı tarihte Zonguldak ilinin bir kazası konumunda olan Bartın'da yapılan sayım sonuçlarında elde edilen nüfus verileri ile kazanın fiziki koşulları, ticaret, eğitim, sanayi, tarım, hayvancılık gibi birçok alanda toplanan somut veriler, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası tarafından "*Bartın Rehberi*" adıyla küçük bir kitap olarak yayımlanmıştır.[15]

Bu araştırmada 1927 tarihinde yayımlanmış ve birkaç yıldır araştırıcıların dikkatini çekmiş olan "*Bartın Rehberi*" adlı kaynak eser, temel alınarak 1920'li yıllarda Bartın ve çevresinde ticaret, sanayi ve madencilik sahalarında yaşanan gelişmeler hakkında tespit edilen yeni bilgiler analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu vesile İzmir İktisat Kongresi'nde alınan iktisat yemininin Bartın şehrindeki yansımaları analiz edilmiştir. Dolayısıyla araştırma konumuz özelde Bartın coğrafyasının genelde ise Atatürk devri Türkiye'sinin ticaret, sanayi ve madencilik politikaları üzerine yapılmış bir araştırmadır. Diğer bir ifadeyle 1920'li yılların Bartın'ı örneğinden hareketle ülke genelinde uygulanan ticaret, sanayi ve madencilik politikalarıyla ilgili bazı yorumlar bu araştırma konusunun kapsamı içinde yer almaktadır.

1920'li yıllarda bünyesindeki ticari, sanayi ve madencilik faaliyetleri hakkında araştırma yapmış olduğumuz Bartın, Karadeniz Bölgesi'nin Batı Karadeniz bölümünde yer alan ve Zonguldak iline bağlıyken[16] 7 Eylül 1991'de vilayet olmuştur.[17] Kente ismini

13- *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1973, s. 48-49.
14- Ramazan Arslan, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bartın*, Orion Yayınevi, Ankara, 2017, s. 3-4.
15- Söz konusu kitap Ramazan Arslan tarafından transkribe edilerek "*Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bartın*" serlevhası altında "*Bartın Rehberi (Coğrafi, Zirai, Ticari, Sınai ve İctimai)*" başlığıyla yayımlanmıştır. Bk. Ramazan Arslan, *a.g.e.,* s. 1, 3.
16- Nurettin Cansever, *Bütün Yönleriyle Bartın*, Ersa Kollektif Şirketi Matbaası, İstanbul, 1965, s. 7.
17- Selâhattin Çilsüleymanoğlu, *Bartın Halk Kültürü*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 21.

veren Bartın ırmağının Karadeniz'e ulaştığı kesimin 11 km kadar güneydoğusunda kurulmuştur.[18] İl, 41^0 53' kuzey enlemiyle 32^0 45' doğu boylamı arasında yer almaktadır. Kuzeyinde Karadeniz; doğusunda Kastamonu, Cide ve Pınarbaşı; güneydoğusunda Eflani ve Safranbolu; güneyinde Karabük ve Yenice; batısında Zonguldak, Çaycuma ve Devrek bulunmaktadır.[19] İstanbul'un 164 mil, Zonguldak'ın 24 mil doğusunda denizden ilçe merkezine doğru uzanan ve bir zamanlar 100-200-250 tonluğa kadar gemilerin geliş ve gidişine elverişli Bartın ırmağı üzerinde kurulmuş durumdadır. Denizden ırmak yoluyla 7 mil, karayoluyla 11 km içeride üç tarafı suyla çevrili bir coğrafyada bulunmaktadır.[20]

Bartın, Amasra-Ulus-Kurucaşile ilçeleriyle birlikte 2143 km^2'lik bir yüzölçümüne sahiptir. İlin kuzeyinde 59 km'lik sahil şeridi bulunmaktadır.[21] İl merkezinin denizden yüksekliği muhtelif membalarda 8 metre olarak belirtilmekle birlikte bazı meyilli sırtlar ve tepecikler hâlinde bulunan bu yerleşim yerinde 25, 35 ve 55 metre rakımlı bölgeler olduğu gibi Ordu Yeri gibi 110 metre rakımlı tepeler de mevcuttur.[22] Şehir, yükseklikleri 2000 metreyi geçmeyen ormanlarla kaplı dağlarla çevrilidir. Şehrin doğusunda Arıt Dağları, güneyinde Kocadağ, Karadağ ve Kayardı, batısında Aladağ, kuzeyinde Karasu dağları bulunmaktadır. Vadiler şehir merkezine doğru yer yer genişleyerek daha çok alan kaplarlar. Fakat son derece verimli bir yapıya sahip olmakla birlikte düzlüklerin yani tarıma elverişli toprağın miktarı fazla değildir.[23]

Bartın Rehberi

"*Bartın Rehberi*" adlı kaynak eser "*Coğrafi, Zirai, Ticari, Sınai ve İçtimai Vaziyeti Hakkında Neşr Olunmuştur*" alt başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. Kitap halinde Bartın Ticaret ve Sanayi Odası tarafından 1927 yılında Şirket-i Mürettebiye matbaasında bastırılmıştır.[24] Toplam 72 sayfadan oluşan bu eser, 16 bölümün bir araya gelmesiyle vücut bulmuştur. Eserin birinci bölümünde dönemin Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Baş Katibi İsmail Hakkı Bey'in takdim yazısı yer almıştır.[25] İkinci ölümde Bartın ilinin fiziki

18- Metin Tuncel, "Bartın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 5, İstanbul, 1992, s. 87.
19- *Bartın*, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 2007, s. 17.
20- Mehmet Çötür, *Bartın Limanı İnşaat Sonu Raporu*, Bayındırlık Bakanlığı Demiryollar ve Limanlar İnşaat Reisliği, Devlet Su İşleri Matbaası, Ankara, 1970, s. 1.
21- *Bartın 2023 Stratejik Amaçlar ve İl Gelişme Planı*, haz. İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü, Bartın Valiliği Yayınları, Bartın, 2008, s. 5.
22- Kemal Samancıoğlu, *Bartın Belediyesi ve Tarihçesi*, 2. bs. Bartın Valiliği-Bartın Belediyesi Yayınları, Bartın, 1999, s. 202.
23- *Bartın 2023 Stratejik Amaçlar ve İl Gelişme Planı*, *a.g.e.,* s. 5; N. Cansever, 1965, s. 9.
24- Ramazan Arslan, *a.g.e.,* s. 1.
25- Söz konusu eserin birinci bölümünde Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Baş Katibi İsmail Hakkı Bey tarafından kaleme alınan takdim yazısı kitabın aynı zamanda birinci bölümünü ve yayımlanış amacını anlatmaktadır. Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Baş Katibi İsmail Hakkı Bey, bu bölümde şu bilgilere yer vermiştir: "*Maarifin ve her türlü terakki ve tefeyyüzün önüne hailler çıkaran devr-i istibtadda memleketimizin iktisadi, içtimai, coğrafi, vaziyetleri hakkında bir kitap neşretmek ve bu vesile ile memleketimizi daha yakından tanıtmak imkanı yoktu. Bunun için beslediğimiz emelleri tahakkuk ettiremiyorduk. Yıllardan beri beslediğimiz emelimize milletimizin göz bebeği büyük müncimiz, dahî Gazimizin sayesinde nail olduk. Büyük bir vukufla bize terakki ve tefeyyüz yollarını gösteren, irşad ve ikaz eden Ulu Gazimizin genç, faal hükümet-i cumhuriyemizin iktisad sahasında*

olarak oturduğu alan,[26] coğrafi yapısı, Bartın ırmağı,[27] Bartın isminin kaynağı ve tarihi hakkında bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde Bartın'a bağlı mahalle, nahiye ve köy isimleri ile bunların merkez kazaya uzaklıkları verilmiştir. Dördüncü bölümde nüfusla ilgili veriler işlenirken; beşinci bölümde kazanın milli eğitim durumu incelenmiştir. Altıncı bölümde kazanın ticari yapısı, ithalat ve ihracatı; yedinci bölümde sanayi durumu; sekizinci bölümde maden durumu; dokuzuncu bölümde tarımsal yapı; onuncu bölümde yol durumu hususları üzerinde durulmuştur. On birinci bölümde ormanlık alanların toplam genişliği, ormanlardan elde edilen kereste imalatı ve ormanda yer alan ağaçların özellikleri; on ikinci bölümde kazadaki hayvan sayısı ve arazi özelliğine bağlı olarak yetiştirilen hayvanlara ilişkin bilgilere yer verilmiştir. On üçüncü bölümde kazanın mali durumu; on dördüncü bölümde il özel idaresi; on beşinci bölümde kazada bulunan devlet daireleri, gümrük ve devlet arazilerine ilişkin bilgiler verilmiştir. On altıncı ve son bölümde ise Bartın'da mevcut bütün devlet memurlarının adlarına ve vazifelerine yer verilmiştir.

Araştırmamızın bu kısmına Bartın coğrafyasında 1920 yıllarda ticaret, sanayi ve madencilik alanlarında yaşanan gelişmeler, temel kaynak olarak tespit edilen "*Bartın Rehberi*" adlı eserin ilgili bölümlerinde verilen bilgiler çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Öncelikle eserin ilgili bölümünün transkripsiyonu sunulacak akabinde bu bilgiler değerlendirilecektir.

Ticarete Ait Malumat

"*Bartın Rehberi*"nin altıncı faslı olan "*Teşkilat-ı Ticariye, İthalat ve İhracat Hakkında Malumat*" başlıklı kısımda şu bilgilere yer almıştır:

> *"Teşkilat-ı ticariye o kadar muntazam değildir. Toptancı tüccar aynı zamanda perakendecilik de yapar. Küçük esnafa kredi açmak suretiyle muavenet ederse de satıcılık itibariyle küçük esnafa toptan sattığı fiyat üzerinden perakende satış yapar ve bu perakende satış küçük esnaf satışına büyük tesir gösteriyor ve bu yüzden küçük esnaf ma'dur olunur. Bartın'da borsa teşkilatı yoktur.*[28]

---

gösterdiği himmet ve muavenete istinaden yeşil Bartınımızın halen ve dolayısıyla atiyen parlak bir istikbale kavuşmak ve diğer memleketlerimize tanıttırarak ticaret ve sanayi-i mahalliyenin daha ziyade temin-i inkişafına ve daha doğrusu parlak bir istikbale kavuşmasına çalışmak emel-i halisanesiyle odamızca bir kitap neşri tasavvur edilmiş ve atiyen daha ziyade tekemmülüne çalışılmak üzere şimdilik muhtasar olarak şu eser meydana getirilmiştir. Kitaptaki noksanlardan odamızı haberdar edecek muhterem karilerimize şimdiden arz-ı teşekkür ederiz." Bk. *Bartın Rehberi*, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası, Selamet Matbaası, Bartın, 1927, s. 3.

26- Kemal Samancıoğlu, İktisat ve Ticaret Bakımından Bartın, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 1941, s. 11; Erkan Aşçıoğlu, *Bartın*, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Bartın, 2001, s. 74; Ünal Özdemir, "Ulaşım Coğrafyası Açısından Önemli Bir Güzergâh: Karabük-Bartın Karayolu", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 13, Sayı 19, 2008, s. 214; Yenal Ünal, *Kuruluşunun 50. Yıl Dönümünde Bartın Limanı Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 29-33.

27- Cevdet Yakupoğlu, *Bartın Vakıfları (1214-1514)*, Bartın Valiliği İl Özel İdaresi Başkanlığı Yayınları, Bartın, 2010, s. 4.

28- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 19.

Bartın gümrük ithalatımız 1926 senesi Kanun-u Sanisi'nden, Kanun-u Evveli nihayetine kadar bir sene zarfında (1.880.785) liradır. Buna mukabil ihracatımız da (1.987.904) lira olduğuna göre (7.119) lira ithalattan fazla ihracatımız olduğu tezahür ediyor. Şu hesaba nazaran ithalata, ihracatımız tekabül ettiğinden memleketimiz, şayan-ı tebriktir.

Binaenaleyh işbu ihracat-ı emtiamız Bartın'ın iskele olması cihetiyle yalnız Bartın'a ait olmayıp kısmen Safranbolu, Çerkeş, Ahlani,[29] Çaycuma ve Devrek'e ait ise de ithalat da aynı mahallere ait olduğundan yine iktisadiyet nokta-i nazarından ithalatıyla karşılaşması ehemmiyeti haizdir. İhracatımızın en ehemmiyetlisi kereste ve yumurtadır. Kısmen yumurta transit olarak ecnebi memleketlerine sevk olunup bir miktar meblağı memlekete getiriyorsa da ihracatımızın nısfı kıymetinde olan kereste bedeli (898.900) lira gibi azim bir meblağ yine kendi paramız demektir.

Çünkü İstanbul, İzmir'de istihlak olunur. Ecnebi memleketlerinden para getirmiyor. Bir memleketin yükselmesi ihracat-ı emtiasının fazla, ithalatının noksan olmasıyla kabildir. İhracatımızın daha ziyade inkişafı yollar ve limanlarımızın mükemmel olmasına mütevakkıftır.

İhracat istatistikimizde görüldüğü üzere bir senede (916.566) lira manifaturaya (236.387) lira ipliğe verilen paramız da doğrudan doğruya ecnebi memleketlerine gittiğinden bu ve emsali istihlakatımızın dahilde tedarikine çalışmak suretiyle iktisadiyadımızı ileri götürmek çarelerine tevessül etmek lazımdır. İstanbul ve buradaki komisyoncu ve tüccarlarımızın tanzim etmekte oldukları ticaret-i dahili beyannameleri hakkında meşhudatıyla kanaat: Yukarıda yazılı olan istatistiklere esas gümrük beyannameleridir. Mesela bir tüccar İstanbul'dan sevk ettiği bir denk manifaturasını beyannameye dahil ediniz diyerek komisyoncuya müracaat ediyor. Komisyoncu dengin içindeki malın cinslerini soruyor. Tüccarda karalona ketenli, basma, fanile kaytan ve saire gibi dengin içindeki malın cinslerini tâdâd ediyor. Malın kıymet-ı hakikisi hakkında komisyoncu doğru bir şey söylemiyor. Komisyoncu da kendi kanaatine göre (bin) lira kıymetindeki malı (iki yüz) lira gibi indi bir kıymet takdir ederek beyannameye kıymetini yazıyor. Mesela buradan ihraç olunan emtia-i ticariyeye de aynı suretle muamele yapılıyor. Yüz kilo ceviz içine (Yüz lira) kıymet yazılır. Ceviz içinin bir kilosunun Bartın'da yüz kuruş olduğunu kimse görmemiştir. Şu mütalaatı ilave etmekten gaye bil-umum emtia-i ticariye istatistiklerinin tanzimine esas gümrük kayıtları olduğundan ithalat ve ihracatımızın hakikatine kanaat edebilmek için çok hatalı olan bu cihetin sıhhatini te'min etmek lazımdır.

Sene-i sabıkaya nisbetle ticari buhran ziyadedir. (Beş tüccar) ticaretten çekilmiş olduğundan kayıtları terkin, dokuz tüccarın kayıtları esnaf kaydına tahvil edilmiş, yirmi beş küçük esnaf dükkanlarını kapatmıştır.''[30]

29- Eflani.
30- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 42, 43.

Eserde verilen bilgilerde anlaşıldığı üzere Bartın ilinde gerçekleştirilen ticari faaliyetler 1926 yılı verileri göz önünde alındığında sağlıklı bir yapıya sahip değildir. Ticari faaliyetlerin teşkilinde bazı sıkıntılar mevcuttur. Örneğin toptancı tüccarın, küçük esnafa kredi açarak yardım göstermesine rağmen perakendecilik yapması küçük esnafın inkişaf gösterememesine neden olmaktadır. Çünkü toptancılar küçük esnafa toptan sattığı fiyat üzerinden aynı zamanda perakende satış yapmıştır. Bu perakende satışlar küçük esnafın neredeyse kâr marjını yok etmiştir. Bu nedenle toptancı tüccarla yarışamayan küçük esnaf büyük bir gelişim kaydedememiştir. Ayrıca bu yıllarda Bartın'da borsa teşkilatı da bulunmamaktadır.[31]

Bu dönemde faaliyet gösteren tüccarların iştigalleri arasında bakkalcılık, kasaplık, tenekecilik, maden direkçiliği, ekmekçilik, kuyumculuk, yumurtacılık, kerestecilik, kösele ve hırdavatçılık, manifaturacılık, ipçilik, kireççilik, tuhafiyecilik, debbağcılık, yemenicilik, aşçılık, müskiratçılık, zahirecilik, terzicilik, şekercilik, koltukçuluk, lokantacılık, değirmencilik, kırtasiyecilik, tütüncülük, eczacılık ve bakırcılık meslekleri yer almaktaydı. Nitekim "*Bartın Rehberi*"nde verilen bilgilere göre bu işlerle uğraşan ve resmi olarak kayıtlı durumda bulunan 216 adet tüccar bulunmaktadır. Eserde, bu tüccarların sicil numaraları, adları, ticari sıfatları, adresleri ve sınıfları yer almaktadır.[32]

Bu tüccarların bağlı bulundukları Bartın Ticaret ve Sanayi Odası'nın yönetim kurulu söz konusu yıllarda şu isimlerden oluşmaktaydı: Heyeti Başkanı Torakzade Seyyit Ali Bey, ikinci başkan Dervişzade Fehmi Bey, Baş Katip İsmail Hakkı Bey, Üyeler İnce Alemdarzade Halil Bey, Hacı Ali Beyzade Ali Galip Bey, Menteş Beyzade Hacı Hüseyin Efendi, Gören Bekirzade Hacı Ömer Efendi, Ali Şeyhzade Sadık Efendi ve Odacı Hamdi Efendi.[33]

Bir liman[34] kenti olan Bartın'da 1926 yılı Ocak ayının başından Aralık ayının sonuna kadar gerçekleştirilen gümrük ithalatı toplam 1.880.785 lira olarak gerçekleşmiştir. İthal edilen ürünler arasında şeker, manifatura, iplik, zeytinyağı, manda ve sığır derisi, sabun, soğan, demir, kürek, kazma, av tüfeği ve fişeği, boya, irmik, peynir, kalay, bira, rakı, kanyak, balık yağı, cam, kiremit, tuğla, zift, anason, bakraç, tahin, peynir mayası, sadeyağ, kunduracı malzemesi, tıbbiye malzemesi, kahve, çinko sac levha, kurşun boru, kırtasiye, pirinç unu, otomobil ve edevatı, tuzlu ve taze balık, pekmez, mukavva, reçel, demir tel, çimento, konserve, ayakkabı, bisküvi, palamut, sirke, bamya, güllaç, kese kâğıdı, mum, nişasta, baharat, muşamba, kına, ispirto, benzin, gaz yağı, ham pamuk, kösele parçası, portakal, limon, üzüm, incir, hurma, çelik, tütün ve sigara, kibrit ve pirinç yer almaktadır.[35]

1926 yılında gümrük ihracatı ise 1.987.904 lira olarak gerçekleşmiştir. İhraç edilen

31- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 19.
32- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 20-31
33- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 31
34- 20. Yüzyılın başında, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan topraklarda İstanbul Limanı en büyük ithalat limanı iken İzmir Limanı en büyük ihracat limanıydı. Trabzon, Samsun, Mersin ve İskenderun diğer büyük limanlardı. Ayrıntılı bilgi için bk. Fevzi Çakmak, *a.g.m*., s. 879.
35- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 32-38.

ürünler arasında mısır unu, arpa, yulaf, mercimek, darı, kuru fasulye, kaplıca, saman, sebze, meyve, ceviz içi, tavuk, koyun, keçi, manda ve sığır, tuzlu bağırsak, domuz eti, salyangoz, hurda bakır, tiftik, yapağı, bal mumu, pekmez, peynir, tahin, soğan, arpacık soğanı, badem içi, sadeyağ, geyik boynuzu, yaprak tütün, sofra küfesi, çorap, kireç, ayakkabı yemeni, balta, kereste, sarıca ağaç, kabak çekirdeği ve yumurta bulunmaktadır.[36]

Bartın şehrinin 1926 yılına ait ithalatı 1.880.785 lira iken ihracatı 1.987.904 liradır. Buna göre ihracatı, ithalattan 107.119 lira fazladır. Bu hesaba göre Bartın ihracatı ithalatından fazla olan bir ticaret şehridir. Bu özelliği ile Türkiye'nin diğer liman şehirleri arasında ayrı bir yere sahiptir. Bununla birlikte toplam 1.987.904 lira olarak gerçekleşen ihracat hacminin tamamı Bartın'a ait değildir. Bartın'da iskele olması hasebiyle yakın yerleşim birimleri Safranbolu, Çerkeş, Eflani, Çaycuma ve Devrek'ten gelen mallar da bu kanaldan ihraç edilmektedir. Dolayısıyla burada ifade edilmelidir ki Bartın'ın ithalat-ihracat potansiyelinin oluşumunda çevre şehirlerin de payı vardır. Şehrin birçok önemli ihraç ürünü bulunmakla birlikte yumurta ve kereste ihracatının burada müstesna bir yere sahip olduğu belirtilmelidir. Örneğin 1926 yılında gerçekleşen 1.987.904 liralık ihracatın, 898.900 liralık kısmı keresteden elde edilmiştir. Bu durum da adı geçen ürünün ticari bakımdan Bartın için önemini mükemmelen ifade etmektedir.[37]

"*Bartın Rehberi*"nin bu bölümünde verilen bir diğer önemli bilgi, hem Bartın'ın hem Türkiye'nin ihracatının arttırılmasına yönelik bir teklif mahiyetindedir. Esere göre bir memleketin yükselebilmesi için ihracat ürünlerinin, ithalat ürünlerinden fazla olması gerekmektedir. Örneğin Bartın'da 1926 yılı ithal ürünleri arasında yer alan manifatura ürünlerine 516.566[38] lira ve ipliğe 236.387 lira ödenmiştir. Bu para doğrudan doğruya ecnebi ülkelere gittiğinden bu ve bu çeşit ürünleri Türkiye'de üretmeye çalışmak lazımdır. Bu sayede Türkiye daha hızlı kalkınabilir. İhracatın daha fazla yapılabilmesi için atılması gereken bir diğer adım da âtıl durumda bulunan yolların ve limanların mükemmel bir şekilde işler hale getirmektir.[39]

Rehberin, bu kısmında üzerinde durulan bir diğer konu da yıl sonu istatistiklerine esas teşkil edecek gümrük beyannamelerinin düzensizliği üzerinedir. Esere göre İstanbul ve Bartın'daki tüccar ve komisyoncuların tanzim etmekte oldukları ülke içi ticaret

36- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 39-41.

37- *Bartın Rehberi*'nin 42. sayfasında, adı geçen konuyla ilgili olarak şu bilgiler verilmiştir. "*Bartın gümrük ithalatımız 1926 senesi Kanun-u Sanisi'nden, Kanun-u Evveli nihayetine kadar bir sene zarfında (1.880.785) liradır. Buna mukabil ihracatımız da (1.987.904) lira olduğuna göre (7.119) lira ithalattan fazla ihracatımız olduğu tezahür ediyor. Şu hesaba nazaran ithalata, ihracatımız tekabül ettiğinden memleketimiz, şayan-ı tebriktir.*" Eserin orijinalinde ihracatın, ithalattan 7.119 lira fazla olduğu belirtilmekle birlikte 1.987.904-1.880.785=107.119 TL olarak ortaya çıkmaktadır. Yani arada ihracat yönünde ki fark 7.119 lira değil, 107.119 liradır. Kuvvetle muhtemel eseri hazırlayan kâtibin dikkatsizliği neticesinde hesapta hata oluşmuştur. Bk. *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 42.

38- *Bartın Rehberi*'nin 42. sayfasında bu rakam 916.566 olarak verilmiştir. Ancak temel ithalat istatistiklerinin verildiği 32. sayfada rakam 516.566 olarak kaydedilmiştir. Doğru rakam 516.566 olmalıdır çünkü 916.566 rakamının doğru olması durumunda Bartın'da bu defa ithalat, ihracattan fazla vermektedir ki bu bilgi diğer bilgi kaynaklarıyla karşılaştırılarak yanlışlanabilmektedir. Çünkü Bartın uzun yıllar ihracatın, ithalattan fazla verdiği bir yerleşim birimi olmuştur. Bk. *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 32, 42.

39- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 42.

beyannamelerinde sıkıntılar mevcuttur. Özellikle emtianın gerçek kıymeti hakkında komisyoncuların düşük fiyatlarla kayıt yapmaları istatistiklerin de sağlıklı olmasının önüne geçmektedir. İthalata ve ihracata ait hakiki rakamların ortaya çıkabilmesi için kayıtların özellikle komisyoncular tarafından düzgün bir biçimde tutulması gerekmektedir.[40]

Eserin bu kısmında verilen son önemli bilgi Bartın'daki ticari faaliyetlerin vaziyeti üzerinedir. Buna göre ticari sıkıntılar bir önceki yıla göre daha üst seviyededir. 5 tane tüccar ticaretten çekilmiş ve kayıtları silinmiştir. 9 tane tüccarın kayıtları esnaf kaydı olarak değiştirilmiştir. 25 küçük esnaf ise dükkân kapatmıştır.[41]

Bartın'da Mevcut Sanayiye Ait Malumat

"*Bartın Rehberi*"nin yedinci faslı olan "*Bartın'da Mevcut Sanayiye Ait Malumat*" başlıklı kısımda şu bilgilere ver verilmiştir:

"İnce Alemdarzade Halil Bey'in kereste fabrikaları hakkında umumi ve ihsaî malumat.

Birinci fabrika, Bartın'a iki saat mesafede (Derbend) karyesindedir. Su ile müteharrik (56) bargir kuvvetinde, iki katrak biçki, iki daire biçkisi ve kütük başı ve zımpara destgahı ile mücehhez olup ebniye inşaatı için her nev' kereste imali ve ihzar ve siparişat-ı asgari müddette ifa olunur.

İkinci fabrika, Iskalan fabrikası: Bartın'a altı saat mesafede ve Iskalan mevkii dahilindedir. (40) bargir kuvvetinde lokomobille müteharrik olup bir dairesi bir katrak biçki, iki daire biçkisi ile mücehhez olup ebniye inşaatı için her nev' kereste imal eder.

Fabrikaların istihsalat-ı seneviyesi (6000) havalar müsait giderek kütük yetiştirildiği surette (25.000) metro mikap kereste işler. İstanbul, İzmir'e kereste sevk olunur, meşe ve kayın üzerine İskenderiye ile muamele-i ticariye yapılır. Türkiye'nin her tarafına siparişat kabul olunur.

Merkezi Bartın, adresi İnce Alemdarzade Halil Bey, şubeleri İstanbul'da kerestecilerde (33) numeroda, İzmir'de kerestecilerde (39) numeroda telgraf adresi her yerde Halil Alemdar.

Bartın'da Mehmet Hocazadelerin kereste fabrikaları hakkında umumi ve ihsaî malumat:

Birinci fabrika Safranbolu kazası dahilinde (Yeni Han) mevkiinde kereste fabrikası: Bu fabrika su ile müteharrik olup (70) bargir kuvvetinde bir katrak katranda on sekiz destere, ayrıca bir konik daire hatıllardan üç milimetreden on iki milimetreye kadar, imalat yapmak için ve ayrıca yan daire destgahları tomruk

40- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 42, 43.
41- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 43.

başlarının kat'ı için karmanyola ve bağdadi yapmak için daire ve başkaca da hava dairesi ıtlak olunan destgahı ve tenvirat için beş bargir kuvvetinde kır iki amper elektriğin dûrbîn-i teçhizatı muhtevidir. Bu fabrika Bartın'a 25 kilometre mesafededir.

İkinci fabrika Safranbolu kazası dahilinde Gencusi mevkiinde Kumluca fabrikası, bu fabrika 50 bargir kuvvetinde lokomobil makinesiyle mücehhez ve diğer fabrikalar tarzında işlemekte olup fazla olarak ambalaj destgahı havidir.

Fabrikaların istihasalat-ı seneviyesi hal-i hazır vesatiyle 5000 havalar müsait olarak fazla kütük celbine imkan olursa 20.000 metro mikab kadar yükselebilir ve 150 ton da talaş ihzar eder. Bu fabrika Bartın'a 30 kilo metro mesafededir.

Her nev' kereste üzerine İstanbul, İzmir ve Türkiye'nin her tarafıyla muamele-i ticariye yapılır ve sipariş kabul olunur.

İskenderiye ile de meşe ve kayın bölmesi üzerine muamele yapılmaktadır.

Merkezi İstanbul: Kerestecilerde (Şükrü Bey) Bartın ve İzmir'de Mehmet Hocazadeler, telgraf adresi her yerde Mehmet Hocazadeler.

Bartın'ın mektep mahallesinden Beşe Mehmetzade Ali Efendi'nin dolap değirmeni Bartın'ın iki kilo metro mesafesinde Ordu Yerinde su ile müteharrik dolap değirmeni 150 bargir kuvvetinde, 24 saatte 2400 kilo un imal eder.

İkinci nev' un yapar. Harice ihracatı yoktur. Elektrik tenviratı vardır.

Müttehit arkadaşlar şirketi namıyla Bartın'da Memleket Matbaası Müdiri Alişzade İbrahim Cemal Bey.

Her hafta pazartesi günleri Bartın namıyla tavsif olunan gazete neşr eder. Devair-i resmiye için her nev' defter, cetvel, makbuz ve evrak-ı mütenevvia, ticarethaneler için mektub ve zarf başlıkları, fatura, biletler, makbuz ve çekler, mektebler için numero kâğıtları, tahsin ve mükâfat varakaları, tasdiknameler, katib-i adiller avukatlar için vekâletnameler, zabt-ı dava, mütenevvi defter ve makbuz ve evrak-ı saire ve saatte 800 evrak tab eder. Ve her yerden siparişat kabul eder. Adresi Bartın Memleket Matbaası.

Bartın'da mauna, sandal, kayık ve 500 ton cesamete kadar gemi ve motorlar inşa olunur."[42]

Bartın'da 1920'li yıllarda çok gelişmiş bir sanayi yapısının bulunduğu söylemek güçtür. Hatırlanacağı üzere genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bütün alanlarda olduğu gibi sanayi alanında da Osmanlı Devleti'nde çok sağlam bir yapıyı miras almamıştı. Bazı küçük atölyeler ve cılız sanayi tesisleri dışında Anadolu sanayisi tesisleşme bakımından çok zayıftı. Bu nedenle yeni Türk Devleti'nin ekonomik anlamda kalkınabilmek adına üzerinde ısrarla durduğu konuların başında sanayi kalkınması gelmekteydi. 1927 yılı

42- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 43-46.

verilerine göre Bartın'da toplam 4 adet kereste fabrikası, 1 adet dolap değirmeni, 1 adet matbaa ve mauna, sandal, kayık ile 500 ton hacme ulaşabilen gemi ve motorları inşa edebilen çeşitli tesisler bulunmaktadır.[43]

Kereste fabrikalarından ikisi İnce Alemdarzade Halil Bey'e aittir. Adı geçen şahsın fabrikalarından biri Derbend köyünde diğeri Iskalan mevkiindedir. Fabrikalarda bina inşaatları için her çeşit kereste imal edilmektedir. Fabrikaya verilen siparişler zamanda sipariş sahiplerine ulaştırılmaktadır. Fabrikalarda senelik 6000, hava koşulları uygun giderse 25.000 metre küp kereste işlenmektedir. Üretilen keresteler ülke içinde İstanbul ve İzmir'e yurt dışında İskenderiye'ye ihraç edilmektedir. Bunlara ilave olarak Türkiye'nin her yerinden sipariş kabul edilmektedir.[44]

Bartın'da bulunan 4 kereste fabrikasından diğer ikisi de Mehmet Hocazade'ye aittir. Fabrikalardan biri Safranbolu kazası içinde Yeni Han, diğeri Gencusi mevkiindedir. Yeni Han'daki fabrika Bartın'a 25, Gencusi'deki fabrika ise 30 km uzaklıktadır. Bu fabrikalarda yıllık 5000, hava koşulları uygun giderse 20.000 metre küp kereste üretilmektedir. Buna ilave olarak 150 ton da talaş imal edilmektedir. Ülke içinde başta İstanbul ve İzmir olmak üzere bütün bölgelerle ticaret yapılmaktadır. Yurt dışında İskenderiye'ye meşe ve kayın ürünleri sevk edilmektedir.[45]

Bartın'da Ordu Yeri olarak adlandırılan mevkiinde Beşe Mehmetzade Ali Efendi'ye ait bir dolap değirmeni bulunmaktadır ki şehre 2 km mesafededir. Fabrika ikinci kalite un üretmekte olup bir günde 2400 kilo un imal etmektedir. Fabrikanın elektrik aydınlatması mevcuttur.[46]

Şehrin en önemli özelliklerinden biri de o dönemde Anadolu'nun hemen hemen en önemli matbaalarından biri olan Memleket Matbaasına sahip olmasıdır. Matbaa, Türkiye'de cumhuriyet döneminde yayımlanan en eski yerel gazetelerden biri olan ve her hafta pazartesi günleri yayımlanan Bartın gazetesinin basımını gerçekleştirmektedir.[47] Memleket Matbaası Müdürü Alişzade İbrahim Cemal Bey'dir. Matbaa, Bartın gazetesinin yayımının yanı sıra o devrin resmi işlemlerinde kullanılan her çeşit defter, cetvel, makbuz, ticarethaneler için mektup ve zarf başlığı, fatura, bileti, çek, varaka, tasdikname ve vekâletname basımını gerçekleştirmektedir."[48]

43- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 43-46.
44- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 43-44.
45- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 44-45.
46- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 45.
47- Bartın matbuat tarihinde yer edinmiş en önemli ve en eski süreli yayın *Bartın* gazetesidir. Gazete yayın faaliyetine 6 Eylül 1924 tarihinde başlamıştır. İlk sayılarından itibaren "İktisadi, İçtimai, Edebî Haftalık Memleket Gazetesi" alt başlığıyla haftada bir neşredilmiştir. Kurucusu ve başyazarı, İbrahim Cemal Aliş kabul edilmekle birlikte, gazete aslında Cemal Aliş'le birlikte toplam altı kişiden oluşan "*Müttehit Arkadaşlar*" adlı bir gençlik grubu tarafından yayın hayatına kazandırılmıştır. Bu altı kişilik grup Şükrü Göksu, Agâh Orhon, Nuri Yüksel, Hüseyin Cevdet Çakıroğlu, İbrahim Cemal Aliş ve Niyazi Yüksel'den oluşmaktadır. Bk. Yenal Ünal, "Bartın Matbuat Tarihinin İzini Sürmek: Parthenios Bartın'da Kültür ve Sanat Bülteni Örneği", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 15, Sayı 31, İzmir, Güz 2015, s. 458-459; Ümit Sarıaslan, Çerçevesinden Taşan Tarih-Yaşım ve Başımla Ben/Kemal Samancıoğlu, Erek Ofset, Ankara, 2011, s. 93-95.
48- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 46.

Madeniyata Ait Malumat

"*Bartın Rehberi*"nin sekizinci faslı olan "*Madeniyata Ait Malumat*" başlıklı kısımda şu bilgilere ver verilmiştir.

> *"Bartın'a sekiz saat mesafede Safranbolu'nun Gecenuz nahiyesinde tahte'z-zemin maden kömürü vardır. Henüz işlenmemektedir.*
>
> *Dört saat mesafede Arı Elma mevkiinde demir madeni, iki saat mesafede Durnuk cihetinde mika madeni ve yine Durnuk'ta kırmızı ve yeşil toprak boyası vardır. Dört saat mesafede İstavrat mevkiinde (Tere Suyu) namıyla romatizmaya nafi bir su vardır ki yerden mevkii, mevki-i feveran etmektedir.*
>
> *Yine dört saat mesafede Edalı karyesinde Çiçekli Su namıyla maden suyu vardır. Bartın'a üç saat mesafede Amasra'nın Tarla Ağzı namıyla maruf 140 numerolu kömür madeni ocakları olup Ahmet Mür*üv*vet ve Şürekası Amasra Kömür Şirketi tarafından faaliyetle işletilmektedir. Şimdilik yevmiye (50) ile (60) ton kömür ihracat yapar, mezkûr nahiyede simli kurşun, çimento, bakır madenleri keşf edilmiş, fakat kimse namına henüz imtiyaz verilmemiştir.*"[49]

Bartın, yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin bir yerleşim birimidir. Şehrin farklı mıntıkalarında birbirinden önemli birçok maden kaynağı mevcuttur. Bu kaynakların kimisi Osmanlı döneminden itibaren işletilmektedir. Söz konusu yer altı kaynakları gerek ekonomik getiri olarak gerek istihdam olanağı yaratarak yörenin ekonomisine büyük katkılar sunmuştur. Günümüzde bu maden ocaklarına yeni maden kaynakları da tespit edilip eklenmiştir. Dolayısıyla maden kaynakları ve madencilik faaliyetleri Bartın ekonomisinin nabzının attığı noktalardan biridir.

Nitekim Bartın'a, 1927 yılı ulaşım koşulları göz önünde alındığında sekiz saatlik uzaklıkta bulunan Gecenuz mevkiinde kömür madeni bulunmaktadır. Dört saatlik uzaklıktaki Arı Elma mıntıkasından demir, iki saatlik mesafede bulunan Durnuk'ta mika madeni ile kırmızı ve yeşil toprak boyası vardır. Dört saatlik mesafede bulunan İstavrat mevkiinde Tere Suyu adı verilen ve romatizmaya iyi gelen bir su mevcuttur. Dört saatlik uzaklıktaki Edalı karyesinde Çiçekli Su adı verilen maden suyu bulunmaktadır. Üç saatlik mesafede Amasra'nın Tarla Ağzı adlı 140 numaralı kömür madeni ocakları oldukça zengin bir rezerve sahiptir. 1927 yılı teknolojisiyle günlük 50-60 ton kömür ihracatı yapılmaktadır. Yine Amasra bölgesinde simli kurşun, çimento, bakır madenleri keşfedilmiş olmakla birlikte madenlerin işletilme imtiyazı herhangi bir işletmeciye verilmemiştir."[50]

Sonuç

Milli Mücadele hareketinin başarıyla gerçekleştirilmesinin akabinde tesis edilen yeni

49- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 46-47.
50- *Bartın Rehberi*, *a.g.e.,* s. 46-47.

Türk Devleti, Osmanlı Devleti döneminde olduğu gibi Batılı ülkelerin ekonomik manada tutsağı olmamak için iktisadi sahada da bir büyük mücadele içerisine girmiştir. Lozan Barış Konferansı'na ara verildiği dönemde gerçekleştirilen Türkiye İktisat Kongresi ve bu kongrede alınan "*Misak-ı İktisadi*" yemini bunun en mühim delillerindendir. Genç Türkiye bu antla birlikte kendi öz kaynaklarına dayalı olarak sanayi ve ekonomik kalkınmasını gerçekleştirme yönünde ciddi bir adım atmıştır. Alınan bu karar doğrultusunda tarım, hayvancılık, ormancılık, sanayi, madencilik ve ticaret başta olmak üzere birçok alanda önemli kararlar alındığı gibi yine birçok müessese vücuda getirilmiştir. Böylece ekonomisi durağan halde bulunan ülkede, her alanda bir hareketlenme süreci başlamıştır.

Peki bu süreçte o dönemde Zonguldak'ın bir ilçesi konumunda bulunan Bartın şehrinde ticaret, sanayi ve madencilik alanlarında ne gibi gelişmeler yaşanmıştır? Bilindiği üzere cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1927 yılında gerçekleştirilmiştir. Bartın Ticaret ve Sanayi Odası 1927 yılında tüm ülkede yapıldığı gibi Bartın'da da yapılan sayımlar sonucunda birçok sektörde ve alanda ortaya çıkan istatistikleri "*Bartın Rehberi*" adıyla yine aynı yıl yayımlanmıştır. Toplam yetmiş iki sayfadan oluşan ve birçok sahadaki sayım sonuçlarını içeren bu eser 16 bölümden müteşekkildir. Eserin tetkikimiz kapsamındaki "*Altıncı Faslı*", "*Teşkilat-ı Ticariye, İthalat ve İhracat Hakkında Malumat*"; "*Yedinci Faslı*", "*Bartın'da Mevcut Sanayiye Ait Malumat*" ve "*Sekizinci Faslı*", "*Madeniyata Ait Malumat"* başlıklarını taşımaktadır.

Eserin incelememiz kapsamındaki "*Altıncı Faslı*" olan "*Teşkilat-ı Ticariye, İthalat ve İhracat Hakkında Malumat*" başlıklı bölümde 1920'li yılların Bartın'ındaki ticari faaliyetler hakkında kapsamlı bilgileri sunulmaktadır. Bartın bir liman kentidir. Dolayısıyla ticari faaliyet bakımından kadim dönemlerden beri süregelen bir ticari canlılığa ev sahipliği yapmaktadır. Bir diğer ifadeyle coğrafi avantajını iyi değerlendirmektedir. Eserde verilen bilgilere göre 1920'li yılların Bartın'ında yine eski devirlerde olduğu gibi canlı bir ticari yapının olduğu belirtilebilir. Bununla birlikte ticaretin işleyiş teşkilatının sağlıklı olmadığı yönünde bazı eleştiriler de vardır. Toptancı tüccar ile küçük esnaf arasındaki ilişkilerin sağlam bir zemine oturtulmaması kimi problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Bu yıllarda Bartın'da birbirinden farklı sektörlerde faaliyet gösteren toplam 216 adet tüccar bulunmaktadır.

Şehirde bir borsa teşkilatı bulunmamakla birlikte Ticaret ve Sanayi Odası mevcuttur. Bartın'ın, liman vasıtasıyla 1926 yılında gerçekleştirdiği ithalat toplamda 1.880.785 lira iken ihracat 1.987.904 lira olarak gerçekleşmiştir. İhracat, ithalattan 107.119 lira fazladır. Buna göre Bartın ihracatı, ithalatından daha fazla olan bir ticaret şehridir. Buna ek olarak bu ticari hacmin oluşmasında çevre il ve şehirlerin de Bartın Limanı'nı kullanmaları hasebiyle katkılarının olduğu belirtilmelidir.

Eserin, "*Yedinci Faslı*", "*Bartın'da Mevcut Sanayiye Ait Malumat*" adını taşımaktadır. Bu bölümde 1927 yılında faaliyet gösteren ve ikisi İnce Alemdarzade Halil Bey'e diğer ikisi Mehmet Hocazade'ye ait olan toplam dört kereste fabrikası hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. İlaveten Ordu Yeri mevkiinde Beşe Mehmetzade Ali Efendi'ye ait dolap değirmeni hakkında yapılan değerlendirmeleri Memleket Matbaası

hakkında yapılan yorumlar takip etmiştir. 4 kereste fabrikası, 1 değirmen ve 1 matbaadan oluşan 1927 yılı Bartın sanayisinin büyük bir yapıya sahip olduğunu belirtmek güçtür. Çünkü coğrafi koşulları, sahip olduğu doğal limanı ve özellikle hinterlandı göz önünde alındığında Bartın şehrinin büyük sanayisinin daha gelişmiş bir yapıya olması gerektiği düşünülebilir. Bu tesisler dışında büyük çoğunluğu küçük esnaf tarafından Demirciler çarşısında işletilmekte olan küçük çaplı sanayi tesisi olarak da kabul edilebilecek işletmeler mevcuttur.

Eserin, "*Sekizinci Faslı*", "*Madeniyata Ait Malumat"* adını taşımaktadır. Bu bölümde 1927 yılına değin Bartın'da keşfedilmiş yer altı kaynakları hakkında tatmin edici bilgiler okuyucuyla paylaşılmıştır.

Araştırmamızda elde edilen veriler ışığında 1927 yılında Zonguldak'ın bir kazası konumunda bulunan Bartın şehrinin ticaret, sanayi ve madencilik alanlarında gelişim kaydetmeye başladığı sonucuna ulaşılmaktadır. Şehrin iç ticaret düzeninde kimi sorunlar olmasına rağmen hinterlandıyla birlikte Bartın ihracatın, ithalattan daha fazla gerçekleştirildiği bir memlekettir. Bu açıdan bakıldığında Bartın, cumhuriyetin ilk yıllarında "*Misak-ı İktisadi*"yle ortaya koyulan politikaların somut bir yapıya büründüğünü gösteren şehirlerden biridir. Öz kaynakları temelinde, fennin rehberliğinde ve kalkınma ülküsünde olan Türkiye için Bartın şehri mütevazı ama oldukça önemli bir örnektir. "*Bartın Rehberi*" adlı kaynak eserde yer alan bilgiler, bu gerçeği bir kez daha teyit etmektedir.

Bibliyografya

Resmî Yayınlar

Bartın Rehberi, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası, Selamet Matbaası, Bartın, 1927.

Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1973.

Kitaplar

Aksoy, Yaşar, *Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisad Kongresi (17 Şubat–4 Mart 1923)*, Mayat Matbaacılık, [t.y.].

Arslan, Ramazan, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bartın*, Orion Yayınevi, Ankara, 2017.

Aşçıoğlu, Erkan, *Bartın*, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Bartın, 2001.

Bartın 2023 Stratejik Amaçlar ve İl Gelişme Planı, haz. İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü, Bartın Valiliği Yayınları, Bartın, 2008.

Bartın, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 2007.

Cansever, Nurettin, *Bütün Yönleriyle Bartın*, Ersa Kollektif Şirketi Matbaası, İstanbul, 1965.

Cillov, Haluk, *Türkiye Ekonomisi*, 3. bs. İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

Çilsüleymanoğlu, Selâhattin, *Bartın Halk Kültürü*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

Çötür, Mehmet, *Bartın Limanı İnşaat Sonu Raporu*, Bayındırlık Bakanlığı Demiryollar ve Limanlar İnşaat Reisliği Devlet Su İşleri Matbaası, Ankara, 1970.

Ertan, Temuçin Faik ve bşk., *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 4. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016.

Hergüner, Mustafa, İzmir İktisat Kongresi için İstanbul'da Yapılan Çalışmalar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.

İnan, Ayşe Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin 1. Sanayi Planı (1933)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

İzmir İktisad Kongresi, (17 Şubat- 4 Mart 1923), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.

Samancıoğlu, Kemal, *Bartın Belediyesi ve Tarihçesi*, 2. bs. Bartın Valiliği-Bartın Belediyesi Yayınları, Bartın, 1999.

İktisat ve Ticaret Bakımından Bartın, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 1941.

Sarıaslan, Ümit, Çerçevesinden Taşan Tarih-Yaşım ve Başımla Ben/Kemal Samancıoğlu, Erek Ofset, Ankara, 2011.

Ünal, Yenal, *Kuruluşunun 50. Yıl Dönümünde Bartın Limanı Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015.

Yakupoğlu, Cevdet, *Bartın Vakıfları (1214-1514)*, Bartın Valiliği İl Özel İdaresi Başkanlığı Yayınları, Bartın, 2010.

Yelkenli, Mustafa, *Resmi İdeoloji ve Türkiye*, Siyah-Beyaz Yayınevi, İstanbul, 2007.

Makaleler

Çakmak, Fevzi, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Deniz Ticaretinin Genel Durumu ve Gelişimine Yönelik Alınan Tedbirler", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

Çiçek, Rahmi, "Milli Ekonomiden Devletçi Ekonomiye Geçişte Trabzon Örneği (1923-1929)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

Hiç, Mükerrem, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 17, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Koca, Yasemin Nemlioğlu, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizcilik Politikaları ve Kabotaj Uygulamaları", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

Özdemir, Ünal, "Ulaşım Coğrafyası Açısından Önemli Bir Güzergâh: Karabük-Bartın Karayolu", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 13, Sayı 19, 2008.

Halıcı, Şaduman, "Yeni Türk Devleti'nde Ekonominin Türkleştirilmesi Politikası: Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Örneği", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

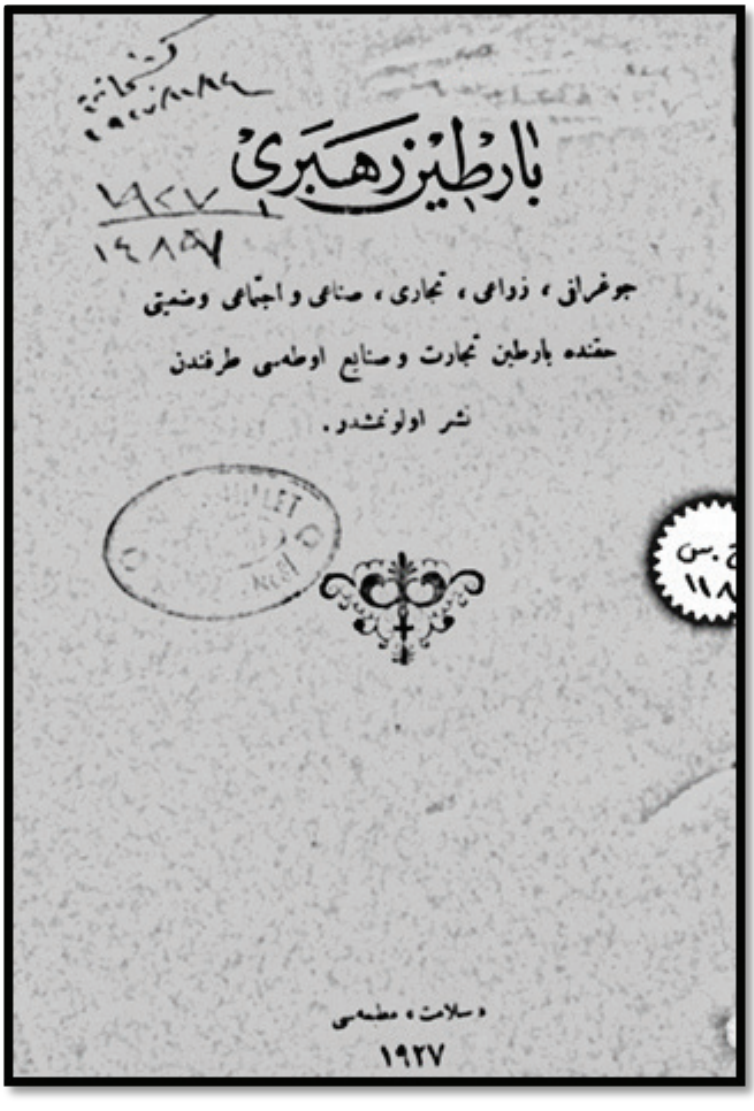
Tekeşin, Hüsnü, "Cumhuriyetin İlk Ekonomik Kurumlarından Alpullu Şeker Fabrikası'nın Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Yaşamına Katkıları", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonominin ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

Tuncel, Metin, "Bartın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 5, İstanbul, 1992.

Ünal, Yenal, "Bartın Matbuat Tarihinin İzini Sürmek: Parthenios Bartın'da Kültür ve Sanat Bülteni Örneği", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 15, Sayı 31, İzmir, Güz 2015.

EKLER

(*Bartın Rehberi* Adlı Kaynak Eserin Araştırmamız Kapsamındaki Bölümlerinden Örnekler)

بارطین رهبری

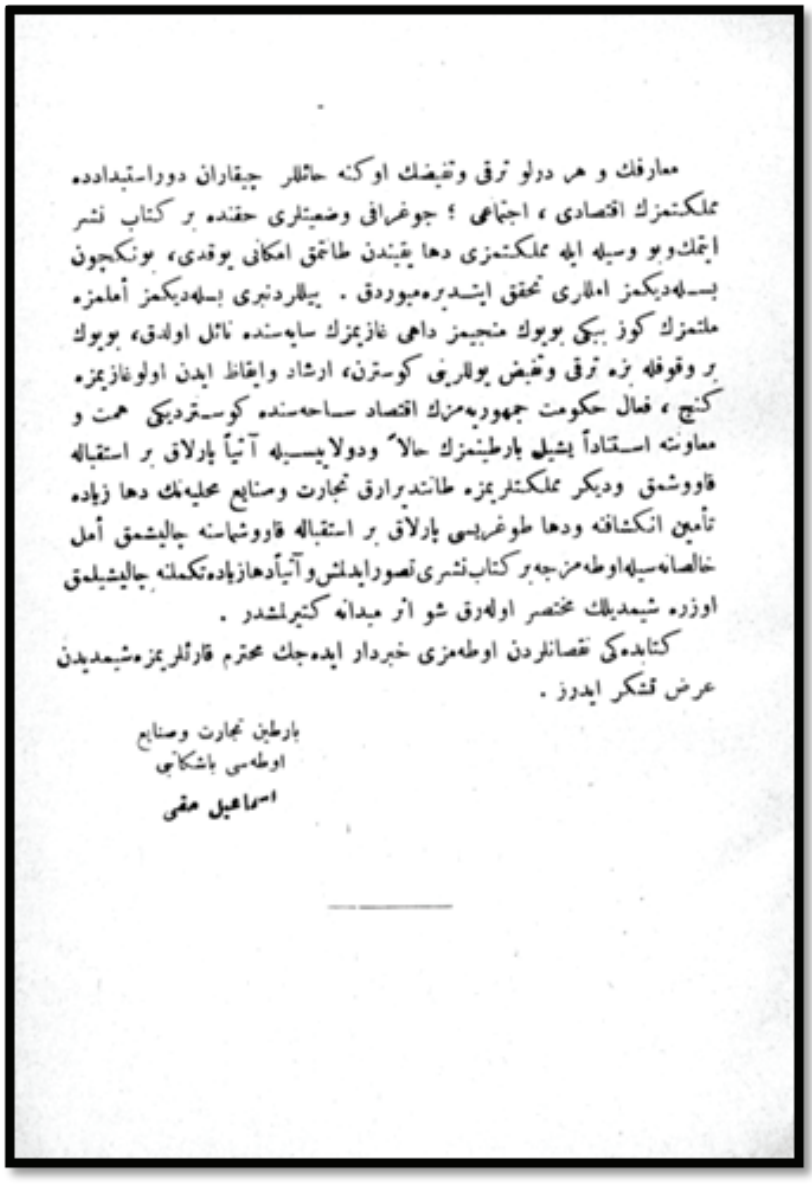
جوغرافی ، زراعی ، تجاری ، صناعی و اجتماعی وصنیتی

حقنده بارطین تجارت و صنایع اوطه‌سی طرفندن

نشر اولونمشدر .

دسلامت ، مطبعه‌سی

۱۹۲۷

معارفك و هر دولو ترقی وتعیضك اوكنه حائلر چیقاران دوراستبداددده
مملكتمزك اقتصادی ، اجتماعی ؛ جوغرافی وضعیتلری حقنده بر كتاب نشر
ایتمك‌وبو وسیله ایله مملكتمزی دها یقیندن طانمق امكانی بولدی، بونكچون
بسله‌دیكمز امكاری تحقق ایتدیره‌میوردق . بیلردنبری بسله‌دیكمز أملمزه
ملتمزك كوز بیكی بویوك منجیمز داهی غازیمزك سایه‌سنده نائل اولدق، بویوك
بر وقوفله بزه ترقی وتعیض یوللرینی كوسترن، ارشاد وایقاظ ایدن اولوغازیمزه
كنج ، فعال حكومت جمهوریه‌مزك اقتصاد ساحه‌سنده كوسترديكی همت و
معاونته استناداً یشیل بارطینمزك حالاً ودولایسیله آتیاً بارلاق بر استقباله
قاووشمق ودیكر مملكتلریمزه طانتدیرارق تجارت وصنایع محلیه‌مك دها زیاده
تأمین انكشافه ودها طوغریسی بارلاق بر استقباله قاووشماسنه جالیشمق أمل
خالصانه‌سیله‌اوطه‌مزجه‌بر كتاب‌نشری‌تصورایدلش‌وآتیأدهازیاده‌تكملنه جالیشیلمق
اوزره شیمدیلك مختصر اولهرق شو اثر میدانه كتیرلمشدر .

كتابده‌كی نقصانلردن اوطه‌مزی خبردار ایده‌جك محترم قارئلریمزه‌شیمدیدن
عرض تشكر ایدرز .

بارطین تجارت وصنایع
اوطه‌سی باشكاتبی
اسماعیل حقی

مکتبنده اوقومشدر ، بارطینده قامیون ، قامیونت ، اوطوموبیل اولق اوزره سنده طقوزیارچه آرابه تدارك ایدلمشدر ، یولار یاپیلدقجه تزاید ایده‌جکدر ، همان همان قاطیر وبارکیر نقلیاتندن قورتولونه‌جقدر .

آلتنجی فصل

تشکیلات تجاریه ، ادخالات و اجراآت حفظیه ، معلومات

تشکیلات تجاریه او قادار منتظم دکلدر ، طوبدانجی تجار عینی زمانده پرا کنده‌جیلك ده‌یاپار . کوچوك اصناف قیره‌دی آچق‌صورتیله معاونت‌ایدرسه‌ده صاتیجیلق اعتباریله کوچوك اصناف طوبدن صاندیغی قیمت اوزرندن پرا کنده صاتیش یاپار و بو پرا کنده صاتیش کوچوك اصناف صاتیشنه بویوك تأثیر کوستریبور و بو یوزدن کوچوك اصناف معدود اولنور .

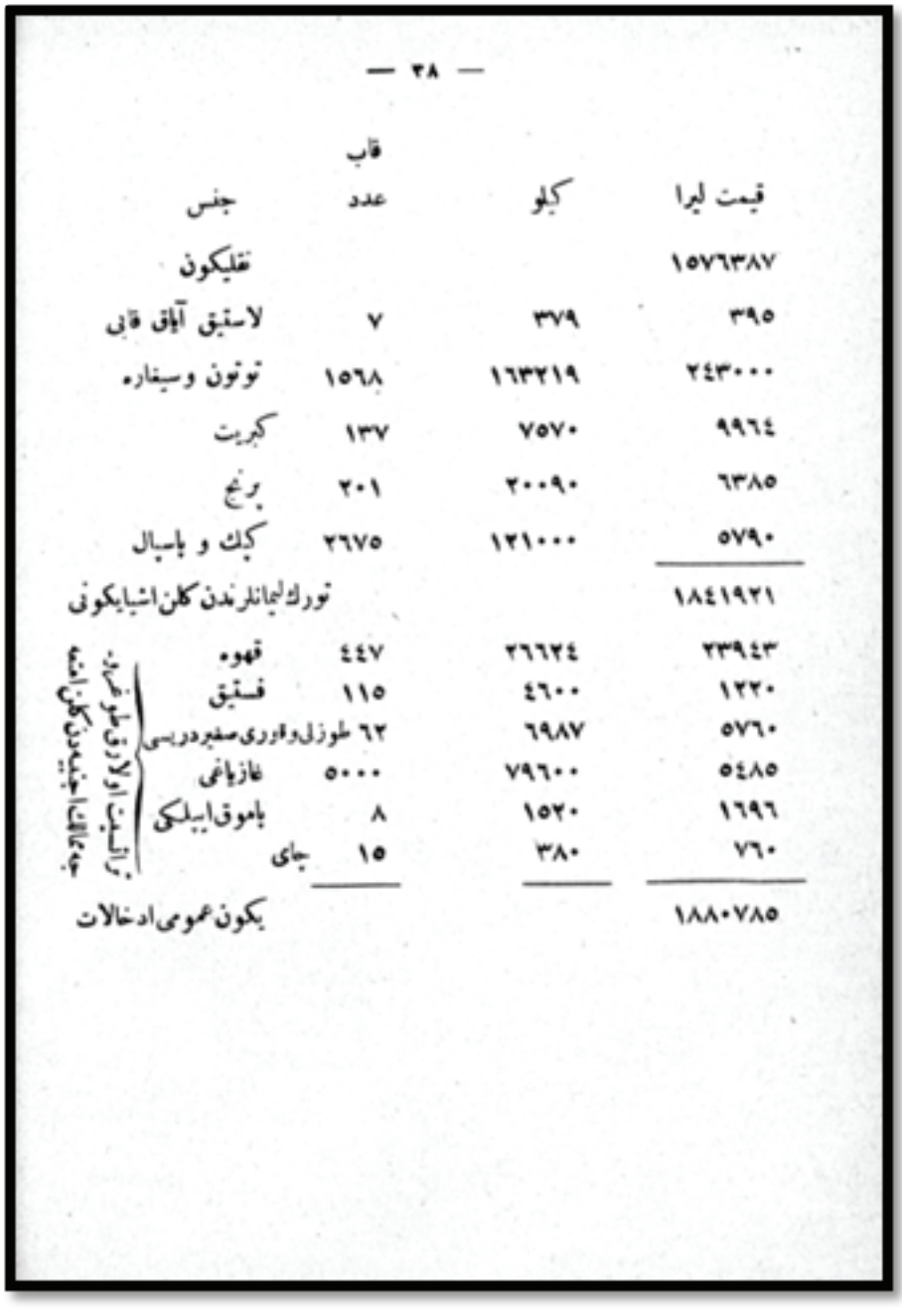
بارطینده بورسه تشکیلاتی یوقدر .

— ۲۰ —

بارطینده موجود نجار اسامیسی و اشتغالاری

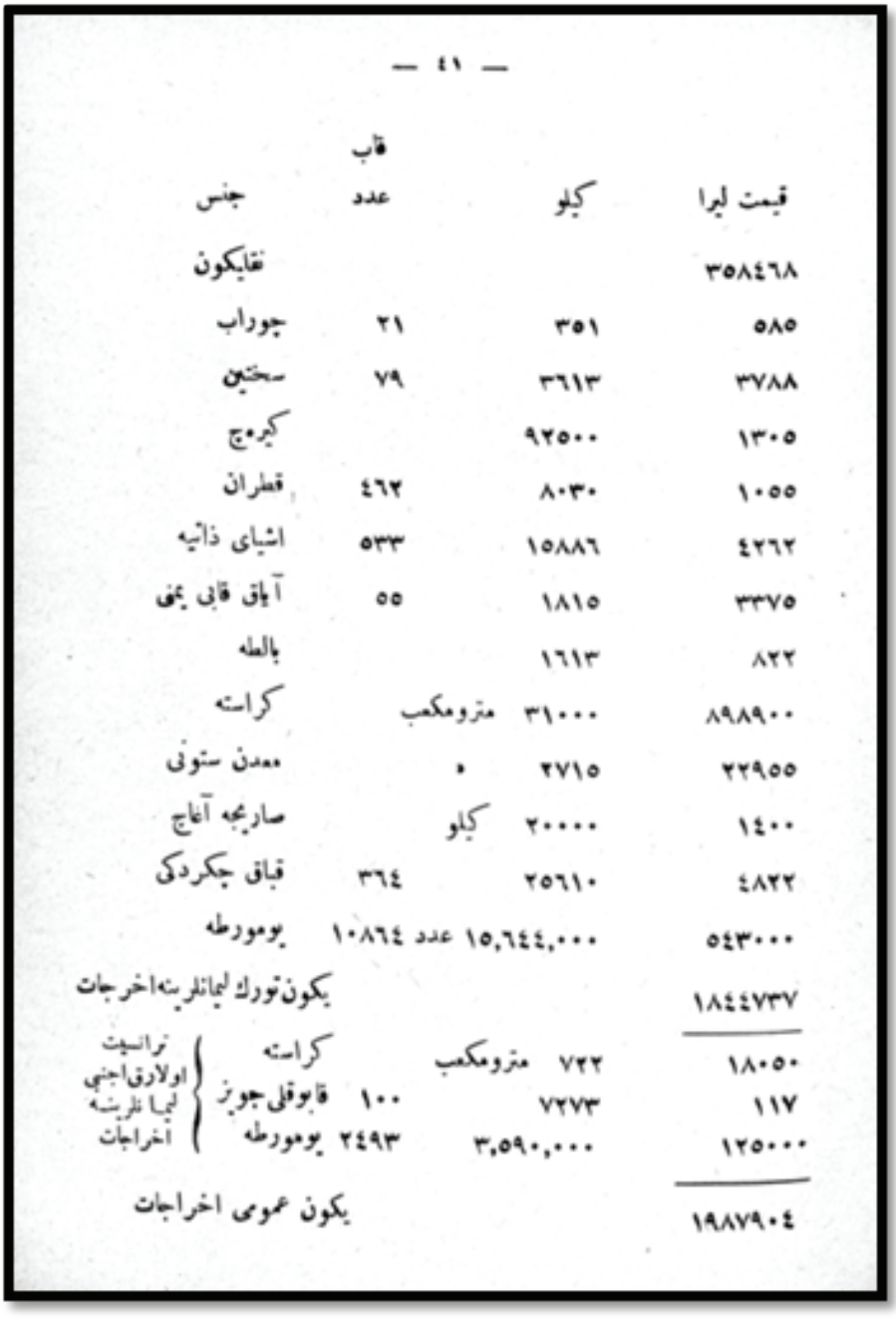
سجل نومروسی	آدی	صفت نجاریه سی	آدرسی	صنفی
۱	آماصرهلی احمد رفعت افندی	ملتزم	بارطین	دردنجی
۲	سرائلی اوغلی شوقی افندی	بقال حاجی حسن سوقاغنده ۶۶۳ نومرو	»	
۳	فسجی » حاجی عثمان	» قصاب آشاغی چارشوده ۴۸۵	»	
٤	کولاهلی زاده حسن نحسین	» بقال قره قاش جاده سنده ۸۲۶	»	
۵	قره موصللی واغلی حسین	» تنکه جی بلدیه	» ٤۶	»
۶	مسلم اوغلی قاسم رئیس	» معدن دیرکجیسی	بارطین	بلا »
۷	چاوش اوغلی محمد	» معدن دیرکجیسی بلدیه جاده سنده ۵۵ نومرو	»	
۸	کیك	» صبری » عطاریه اورته جامع جوارنده ۳۷۶	»	
۹	اقجه احمد	» محمد » اکمکجی اینجه علمدار جاده سنده ۵۶۸	»	
۱۰	هنجکمی	» حسین » بقاله لطیفه	» ۳٤٤	» ایکنجی
۱۱	قانبور حسین	» احمد » کراسته یالیده	بلا	»
۱۲	قولاقجی	» محمد » » اورته چارشوده	٤۰۹	» اوچنجی
۱۳	مورالی	» خلیل » دباغ اورته قصابلرده	٤۷۲	»
۱٤	امیر محمد	» حمید » بقال آشاغی چارشوده	۲۰۶	» دردنجی
۱۵	حاجی عبدالله	» محرم » حکومت جاده سنده	٦٤	»
۱۶	قانبور حسین	» ابراهیم » پورطه جی حندك یانده	۷۰۶	»
۱۷	طویل اوغلی حسن	» قیومجی خان اوکی جاده سنده	۷۲	»

— ٣٨ —

جنس	قاب عدد	کیلو	قیمت لیرا
تفلیکون			١٥٧٦٣٨٧
لاستیق آیاق قابی	٧	٣٧٩	٣٩٥
توتون وسیغاره	١٥٦٨	١٦٣٢١٩	٢٤٣٠٠٠
کبریت	١٣٧	٧٥٧٠	٩٩٦٤
برنج	٢٠١	٢٠٠٩٠	٦٣٨٥
کبك و باسیال	٢٦٧٥	١٢١٠٠٠	٥٧٩٠
تورك لیمانلرندن کلن اشیایکونی			١٨٤١٩٢١
قهوه	٤٤٧	٢٦٦٢٤	٢٣٩٤٣
فستیق	١١٥	٤٦٠٠	١٢٢٠
طوزلی واوری صفیردریسی	٦٢	٦٩٨٧	٥٧٦٠
غازیانی	٥٠٠٠	٧٩٦٠٠	٥٤٨٥
باموق ایپلکی	٨	١٥٢٠	١٦٩٦
چای	١٥	٣٨٠	٧٦٠
یکون عمومی ادخالات			١٨٨٠٧٨٥

جمله‌سی اجنبیدن کلن اشیا — بالطبع اولارق طوز طوتمیان

— ٤١ —

جنس	قاب عدد	کیلو	قیمت لیرا
تفاریکون			٣٥٨٤٦٨
جوراب	٢١	٣٥١	٥٨٥
سختین	٧٩	٣٦١٣	٣٧٨٨
کیرمج		٩٢٥٠٠	١٣٠٥
قطران	٤٦٢	٨٠٣٠	١٠٥٥
اشیای ذائیه	٥٣٣	١٥٨٨٦	٤٢٦٢
آیاق قابی یمنی	٥٥	١٨١٥	٣٣٧٥
بالطه		١٦١٣	٨٢٢
کراسته		٣١٠٠٠ مترومکعب	٨٩٨٩٠٠
معدن ستونی		٢٧١٥ »	٢٢٩٥٥
صاریجه آغاج		٢٠٠٠٠ کیلو	١٤٠٠
قباق چکردکی	٣٦٤	٢٥٦١٠	٤٨٢٢
یومورطه	١٠٨٦٤ عدد	١٥,٦٤٤,٠٠٠	٥٤٣٠٠٠
یکون تورك لیمانلرینه اخراجات			١٨٤٤٧٣٧
کراسته		٧٢٢ مترومکعب	١٨٠٥٠
قابوقلی جوزی	١٠٠	٧٢٧٣	١١٧
یومورطه	٢٤٩٣	٣,٥٩٠,٠٠٠	١٢٥٠٠٠
یکون عمومی اخراجات			١٩٨٧٩٠٤

ترانسیت اولارق اجنبی لیمانلرینه اخراجات

یوقاریده یازیلی اولان ایستاتیستیقلره کوره بارطین کرك ادخالاتی ۹۲۶ سنه‌سی کانون‌ثانیسندن کانون اولی نهایته قادار بر سنه‌ظرفنده [۱,۸۸۰,۷۸۵] لیرادر. بوکا مقابل اخراجاتمزده [۱,۹۸۷,۹۰٤] لیرا اولدیغنه کوره [۷۱۱۹] لیرا ادخالاتدن فضله اخراجاتمز اولدیغی نظامه ایدیپور ، شو حساب نظراً ادخالاته اخراجاتمز تقابل ایتدیکندن مملکتمز ، شایان تبریکدر .

بناءً علیه اشبو اخراجات امتعه‌سن بارطینك اسکله اولمسی جهتیله یالکز بارطینه عائد اولیپور. قسماً زغفرانبولی ، چرکش ، اخلاق ، چای جمعه و دورکه عائد ایسه‌ده ادخالاتده عینی محلره عائد اولدیغندن به اقتصادیت نقطهٔ نظرندن ادخالاتیله فارشیلاشمسی اهمیتی حائزدر . اخراجاتمزك اك اهمیتلیسی کراسه ویومورطه‌در. قسماً بومورطه ترائیت‌اولدیغی اجنبی مملکتلرینه سوق اولنوب بر مقدارمبلغ مملکته کتیریلورسه‌ده اخراجاتمزك نصفی قیمتنده اولان کراسه بدلی [۸۹۸۹۰۰] لیرا کبی عظیم برمبلغ به کندی پارامز دیمکدر.

چونکه استانبول، ازمیرده استهلاك اولنیور . اجنبی مملکتلرندن پاره کتیریلیور. برمملکتك بوکسلمه‌سی اخراجات امتعه‌سنك فضله، ادخالاتنك نقصان اولمسیله قابلدر. اخراجاتمزك داهازیاده انکشافی یولرولیمانلریمزك مکمل اولمسنه متوقفدر .

اخراجات ایستاتیستیقمزده کورولدیکی اوزره بر سنه‌ده [۹۱٦,٥٦٦] لیرا مایفاطوره‌یه [۲۳٦,۳۸۷] لیرا ایسلکه ویریلان پاره‌مزده طوغریدن طوغریه اجنبی مملکتلرینه کندیکندن یو و امثالی استهلاکاتمزك داخلده تدارکنه چالیشمق صورتیله اقتصادیاتمزی ایلری کتورمك چاره‌لرینه توسل ایتمك لازمدر ، استانبول وبوراده‌کی قومیسیونجی وتجارلرمزك تنظیم ایتمکده اولدقلری تجارت داخلی بیانامه‌لری حقنده مشهوداتله قناعت :

یوقاریده یازیلی‌اولان ایستاتیستیقلرماسی کرك بیانامه‌لریدر، مثلا بر تجار استانبولدن سوق ایتدیکی بر دلك مایفاطوره‌سنی بیانامه‌یه داخل ایدیکز

دیمرك قومبیسونجی‌یه مراجعت ایدیور ، قومبیسونجی دنکك ایچندهکی مالك جنسلرینی صوردیور ، تجاردهٔ قرداشه کتانی ، پامصه ، قاپیله ، قیطان وسائره وسائره کبی دنکك ایچندهکی مالك جنسلرینی تعداد ایدیور ، مالك قیمت حقیقیسی حقنده قومبیسونجی دوغریی یرینی سویلیور، قومبیسونجی‌ده کندی قناعت کوره [بیسك] لیرا قیمتندهکی مالهٔ [ایکی یوز] لیرا کبی عندی بر قیمت تقدیر ایدرك بیاناتیه قیمتی بازیور. مثلا بورادن اخراج اولنان امتعهٔ تجاریه‌یه عین صورتله معامله یاپیلور ، یوز کیلو جوز ایچون [یوز لیرا]قیمت بازیلور ، جوز ایچنك بر کیلوسنك بارطینده ، یوز غروش اولدیغنی کیمسه کورمهمشدر،شو مطالعاتی علاوه ایتمکدن غایه بالعموم امتعهٔ تجاریه ایستاتیقلرینك تنظیمنه اساس کرك قیدلری اولدیغندن ادخالات و اخراجاتکزك حقیقته قناعت ایدهبیلمك ایچون چوق خطالی اولان بو جهتك صحتی تأمین ایتمك لازمدر .

سنهٔ ماضیه نسبتله تجاری بحران زیادهدر ، [بش تجار] تجارتدن چکلمش اولدیغندن قیدلری ترفیع ، طقوز تجارك قیدلری اصناف قیدینه تحویل ایدلش ، یکرمی بش کوچوك اصناف دکانلرینی قپاتمشدر .

یدنجی فصل

بارطینده موجود صنایع هاقّ معلومات

ایچه علمدار زاده خلیل بکك کراسه فابریقه‌لری حقنده عمومی واحصائی معلومات .

برنجی فابریقه بارطینه ایکی ساعت مسافهده [درینه] قریهسندهدر . صو ایله متحرك [٥٦] بارکیر قوشنده ، ایکی قطراق بچکی ، ایکی دائره بچکیسی و کوتوك پانتی و زمباره دستکاهی ایله مجهز اولوب ایچه انشاآتی ایچون هر نوع کراسه احمال و احضار و سیارشات اصغری مدنده ایفا اولنور .

— ٤٤ —

[ایکنجی فابریقه]

اصفلان فابریقه‌سی : بارطینه آلتی ساعت مسافه‌ده و اصفلان موقی داخلنده‌در .

[٤٠] بارکیر فوتنده لوقوموبیله متحرك اولوب بر دائره‌سی بر قطراق چکی ، ایکی دائره چیکیسی ایله مجهز اولوب اینه انشاآتی ایجون هر نوع کرایته اعمال ایدر .

فابریقه‌نك استحصالات سنویه‌سی [٦٠٠٠] هوالر مساعد کیده‌رك کونوك پیشدیرلدیکی صورتده [٢٥٠٠٠] متره مکعب کرایه ایشلر ، استانبول ، ازمیره کرایه سوق اولنور ، میشه و قاپ اوزرینه اسکندریه ایله معامله‌ٔ تجاریه یاپیلور ، تورکیه‌نك هر طرفنه سپارشات قبول اولونور .

مرکزی بارطین‌ه‌ادرسی اینجه علمدارزاده خلیل بك شعبه‌لری‌استانبولده کرایه‌جیلرده [٣٣] نومروده ، ازمیرده کرایه‌جیلرده [٣٩] نومروده تلغراف آدرسی هر یرده خلیل علمدار .

بارطینده محمدخواجه زاده‌لرك کرایه فابریقه‌لری حقنده عمومی و احصائی معلومات .

[برنجی فابریقه]

زغفرانبولی قضاسی داخلنده [یکی خان] موقعنده کرایه فابریقه‌سی : بو فابریقه صو ایله متحرك اولوب [٧٠] بارکیر فوتنده [بر قطراق] قطرنده‌اولن‌سکز دسته‌ه آیروجه [بر قوتبق‌دائره] حاظلردن اوچ‌میلمتره‌دن اون ایکی میلمتره‌یه قدر ، اعمالات یاغق ایجون و آیروجه‌بان دائره‌دستگاهلری

[طومبروق باشلرینك قطعی ایچون] قارمانیوله و بغدادی یاغ ایچون داره و باشقه‌جه‌ده هوا داره‌سی اطلاق اولنان دستگاهی و تنویرات ایچون [بش بارکیر قوتنده] قرق ایکی آمپر الکتریکلك دوریجی تجهیزاتی محتویدر .

بو فابریقه بارطینه ، ٢٥ کیلو مترو مسافه‌دده‌در .

ایکنجی فابریقه

زفرانبولی قضاسی داخلنده کنجوسی موقعنده قوملیجه فابریقه‌سی ، بو فابریقه [٥٠] بارکیر قوتنده لوقوموبیل ماکینه‌سیله تجهیز و دیگر فابریقالر طرزنده اینشاسکده اولوب قضه اولهرق آمیالاز دستگاهی محتویدر .

فابریقه‌نك استحصالات سنویه‌سی حال حاضر وسائطیله [٥٠٠٠] هوالر مساعد اولهرق قضه کوتوك جانه امکان اولورسه‌ده [٢٠٠٠٠] مترو مکعبه‌قادار یوکسه‌بیلیر و [١٥٠] طوغده طلاق احضار ایدر . بو فابریقه بارطینه [٣٠] کیلومترو مسافه‌دده‌در .

هر نوع کراسته اوزرینه استانبول، ازمیر و تورکیه‌نك هر طرفیله معامله تجاریه یاپیلیر و سپارش قبول اولنور .

اسکندریه ایچده میشه ، وقاین بولهسی اوزرینه معامله یاپیلمقده‌دده‌در .

مرکزی استانبول : کراسته‌جیلرده [شکری بك] بارطین و ازمیرده محمد خواجه زاده‌لر ، تلغراف آدره‌سی هر یرده محمد خواجه زاده‌لر .

بارطینك مکتب معلمینن بشه محمد زاده علی افندینك دولاب دکرمنی

بارطینك ایکی کیلو مترو مسافه‌سنده اردو یرنده صو ایله متحرك دولاب دکرمنی [١٥٠] بارکیر قوتنده‌در ، ٢٤ ساعتده [٢٤٠٠] کیلو اون احمال ایدر .

ایکنجی نوع اون یاپار ، خارجه اخراجاتی یوقدر . الکتریك تنویراتی واردر .

متحد آرقداشلر شرکتی نامیله بارطینده تملکت مطبعه‌سی مدیری علیش زاده ابراهیم جمال بك

هر هفته پازار ایرتسی کونلری بارطین نامیله توصیف اولنان غزته نشر ایدر ، دوائر رسمیه ایچون هر نوع دفتر ، جدول ، مقبوض و اوراق متنوعه، تجارتخانه‌لر ایچون مکتوب و ظرف باشلقلری فاطوره ، بیلانتر ، مقبوض و جکلر ، مکتبلرایچون نومرو کاغدلری ، تحسین و مکافات ورقه‌لری تصدیقنا- مه‌لر ، کاتب عدللر و آووقاتلر ایچون وکالتنامه‌لر، ضبط دعوا ، متنوع دفتر و مقبوض و اوراق سائره و ساعتده [٨٠٠] اوراق طبع ایدر و هر یردن سپارشات قبول ایدر ، آدرسی بارطین تملکت مطبعه‌سی .

بارطینده معونه، صاندال، قایق و[٥٠٠] طون جسامته قادارکی وموتورلر انشا اولنور .

سکزنجی فصل

معدنیات عامه معلومات :

بارطینه سکز ساعت مسافه‌ده زغفرانبولینك جنوب ناحیه‌سنده تحت الزمین معدن کومری واردر . هنوز ایشلنمه‌مکده‌در .

درت ساعت مسافه‌ده آری آلما موقعنده دمیر معدنی، ایکی ساعت مسافه‌ده درلق جهتنده میقا معدنی و یه درنکده قرمزی وبشیل طوپراق بولنیر واردر. درت ساعت مسافه‌ده استاورات موقعنده [ترہ صویی] نامیله رومانیزمایه نافع بر صو واردرکه یردن موقع ، موقع فوران ایتمکده‌در .

بنه درت ساعت مسافه‌ده ادالی قریه‌سنده چیچکلی صو نامیله معدنی صویی واردر. بارطینه اوچ ساعت مسافه‌ده آماسرمك ترلا آغری نامیله معروف ١٤٠ نومرولو

کمور معدنی اویاقاری اولوب احد مروت و شرکاسی آمامیه کمور شرکتی طرفندن فعالیته ایشه دیلمکده در . شمدیلك یومیه [٥٠] الی [٦٠] طون کمور اخراجات یاپار، مذکور ناحیده سیملی قورشون، جیتو، باقیر معدناری کشف ایدلش، فقط کیمسه تامه هنوز امتیاز ویرامشدر .

طقوزنجی فصل

زراعت عائد معلومات :

بارطین قضاسی اراضیسی زراعته چوق الویریشلی و قوتلیدر . بندایدن زیاده مصر یتیشدیرر ، قیتلق اولهرق وسطی سنده [١٥٠٠٠٠] دونم بندای ، [٨٠٠٠٠] دونم آرپه ، [٥٠٠٠٠] دونم بولاف ، [٢٥٠٠٠] دونم قاپلیجه و بازلق اولهرق [١٠٠٠٠٠] دونم مصر ، [١٥٠٠٠] داری توخومی اکیلیر . وقت و زمانده یاغمورلر یاناز دولو. و سائر آقاندن مصون اولدیغی سنلرده [٤] میلیون کیلو بندای ، [بر میلیون یتمیش بیك کیلو آرپه ، [بر میلیون یتمیش بیك] کیلو بولاف ، [بر میلیون] کیلو قاپلوجه ، [سکز میلیون یتمیش بیك] کیلو مصر و [سکز بوز الی بیك] کیلو داری حاصلاتی اولور . بارطین محیطی جیفتجیلی براز باطلغر ، فولایلغله زرعیات یاپاسی پیلمزلر ، اصول جدید آلات زراعیه سنه آلیشمامشدر. قسطمونی وزغفرانبولی دنجیرلری کی زراعتده سعی کوسترمش اولسه لر دها زیاده ترقی ایدرلر. قسطمونی و زغفرانبولی اراضیسنك قسم اعظمنه اوچ ودرت سنده کوره دوکرلر ویر سنده خاصی یاپیلهرق استراحت براقیلر ، بوراده کوریلدیکی اهمیت ویرلدیکی حالده هر سنه اکیلیر، اولدیغه محصول آلینیر .

توتون زرعیاتی ٣٣٩ سنه‌سی ٣٦٠ دونم زرعیاتدن ١٨٣٦٥ کیلو ، ٣٤٠ سنه‌سی ٧٠٤ دونمدن ٣٨٢١٦ کیلو، ٣٤١ سنه‌سی ١١١٠ دونمدن[١٣٦٣٣١]

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 31-55

Geliş Tarihi: 29.05.2019 Kabul Tarihi: 11.10.2019

Pisye – Pladasa Koinonuna Bağlı Kırsal Yerleşim İzleri

Şahin GÜMÜŞ* & Ufuk ÇÖRTÜK**

Özet

Çalışma, Muğla İli sınırları içinde, kuzeyde ve batıda Menteşe İlçe sınırı ile güneyde Gökova deniz kıyı şeridini kapsamaktadır. Bu alanda yapılan epigrafik araştırmalar neticesinde yörede ele geçen bazı belgeler Pisye'nin, Pladasa ile bir koinon (birlik) oluşturduğunu göstermektedir. Pisye-Pladasa Koinonunun birlik kentleri olan Pisye (Yeşilyurt) iç Karia'da, Pladasa (Sarnıç) ise Gökova Körfezinde kıyıya yakın bir konumda yer almaktadır. Koinonun territoriumu içinde önemli iki üyesi dışında epigrafik veriler ışığında lokalize edilen Londeis (Çiftlikköy), Leukoideis (Çırpı), Koloneis (Yeniköy) yerleşimleri de bulunmaktadır. Bu yerleşimler koinon çatısı altında tarımsal kimliğiyle var olan küçük köy ve çiftlik evi tarzında yerleşimlerden oluşmaktadır. Yerleşim izleri, Pisye-Pladasa'nın oluşturduğu bu yerel koinon birlikteliği içinde merkezi bir kent olgusundan uzak etrafı herhangi bir surla çevrili olmayan, doğal terasların düzeltilmesi ile oluşturulan alanlarda birleşik odalardan oluşan yapı gruplarının olduğu kırsal karakterli yerleşimleri işaret etmektedir. Bu komelerin koinon içinde ne kadar etkili oldukları tam olarak bilinmemekle birlikte, konumları ve yerel üretime sağladıkları katkı koinon için önemli bir dayanak olmalıdır. Gerek tespit edilen yüzey buluntuları gerekse epigrafik malzemelerin aktardığı bilgiler, en azında Hellenistik dönemden Geç Antik Çağa kadar koinon bütününde çiftlik evlerinin ve çevirmelerin de içinde olduğu bir yönetim şeması önerilebilir.

Anahtar Kelimeler:*Karya, Pisye, Pladasa, koinon, kırsal yerleşim.*

Traces of The Rural Settlements in Koinon of Pisye – Pladasa

Abstract

The study contains the Menteşe county border in the North and West and the Gökova coastline in the South within the boundaries of Muğla province. Some documents found out in the region as a result of the epigraphic researches obtained in this area show that Pisye was a koinon with Pladasa. Pisye (Yeşilyurt), which is one of the cities of koinon of Pisye-Pladasa is located in the north of the region, a little more hinterland and Pladasa (Sarnıç) is located in the south of the region, near the Gulf of Gökova. In the territory of the koinon, there are also settlements of Londeis (Çiftlikköy), Leukoideis (Çırpı) and Koloneis (Yeniköy) which are located in the light of the

* Öğr. Gör. Dr. Şahin GÜMÜŞ, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Muğla/Türkiye. sahingms@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi Ufuk ÇÖRTÜK, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Muğla/Türkiye. ufukcortuk@hotmail.com

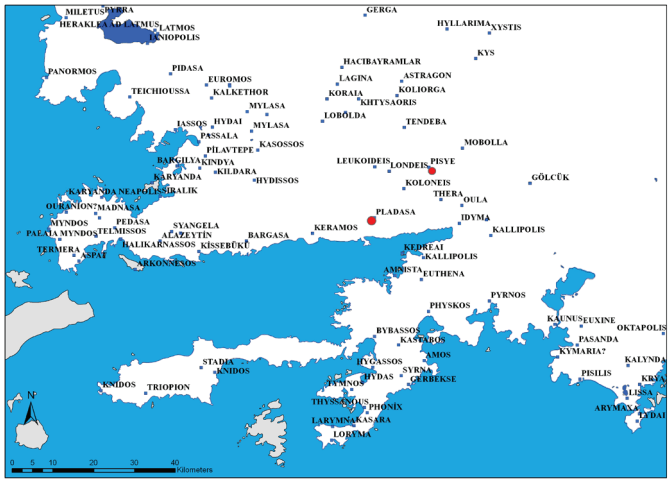
epigraphic data. These settlements are consisted of small villages and farmhouses with their agricultural identities under the roof of the koinon. These remains indicate the rural settlements that are not surrounded by any defensive walls away from a central settlement phenomenon and which are building groups of consisting of adjoining rooms on natural terraces within this local koinon of Pisye-Pladasa. Although it is not exactly known how effective are these komai within the koinon, their location and contribution to local production should be an important support for the koinon. Both detected findings and reported information of epigraphic materials are recommended at least from the Hellenistic period to the Late Antiquity in the whole of koinon and it can be proposed urbanization scheme which is including farm houses and enclosures.

Key Words: *Caria, Pisye, Pladasa, Koinon, rural settelement.*

Giriş

2016 yılında başlayan ve dört dönemdir devam eden araştırmanın sonuçları Pisye – Pladasa koinonu territoriumunuda yer alan yerleşim izlerinin öngörülenden daha fazla olduğunu göstermiştir. Hellenistik Dönem içinde sık sık yönetim değiştiren bölge, uzun süre Rodos hakimiyetinde kalmıştır. Bu çalışmada batısında Keramos kuzeyde Stronikeia gibi büyük yerleşimlerin yer aldığı güneyde Gökova Körfezi ve doğuda Mobolla ile sınırlanan bölgede tespit edilen, savunma sistemi olmayan kırsal yerleşimler; topografik konumları, yapısal karakterleri, işlevleri yönünden incelenmeye çalışılmıştır[1].

Fig. 1 Karia Bölgesi

1-Koinon sınırları içinde kalan kırsal yerleşim alanları dışında kalan özellikle de savunma sistemi ve yol güvenliği açısından değerlendirdiğimiz kule ve kaleler araştırma tamamlandığında kapsamlı şekilde ayrıca değerlendirilecektir.

Pisye - Pladasa koinonu dışında Karia Bölgesinde küçük ölçekli yerleşimlerin askeri ve ticari nedenlerle birliktelik oluşturduğunu yazıtlardan öğrenmekteyiz (Şahin 1976: 29-32; Jones 1983: 30-31; Pimouguet-Pedarros 1997: 12 21-127; Ma 1998: 9-10; 96; Reger 1998: 11-17; Held 2005: 86-87; Labuff 2010; Debord - Varinlioğlu 2001;Fraser-Bean 1954: 73-75; Bresson 1991). Bugüne kadar elde edilen epigrafik veriler her ne kadar koinonun kuruluş amacına dönük bilgi vermese de her iki kentin yer aldığı konum, bu birliğin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çünkü Pisye'nin ticari faaliyetler için Pladasa limanına, Pladasa'nın ise iç Karia'ya uzanan territoriumunun güvenliği için Pisye'ye ihtiyaç duyması bu birlikteliğin gerekçesini kısmen açıklamaktadır.

Bölge araştırmalarında epigrafik buluntulara dayalı yerleşim izleri ve lokalizasyon önerileri daha önceki yayınlarda belirtilen şekliyle değişikliğe gidilmeden kullanılmıştır (Debord – Varinlioğlu 2001). Bu noktada araştırmanın tüm bölgede tamamlanması ve getireceği yeni öneriler karşılaştırmalı olarak gelecek yıllarda ortaya konulacaktır.

Her iki kentin bulunduğu ve territoriumlarının birleştiği topografya genel olarak Karia coğrafyasında görülen dağlık ve engebeli araziden oluşmaktadır. Karia Bölgesinin dağlık topografyası, yerleşimlerin konumları yanında siyasal, sosyal ve ekonomik yapısını büyük oranda etkilemiştir. Bu topografyada, tepe yerleşmelerinde görülen karakteristik yapı tarımsal üretimden daha çok güvenlik faktörünün etkili olduğu görülmüştür. Epigrafik verilerden birliğin baş aktörü Pisye olarak tanımlanmaktadır ve bugün modern ismi Yeşilyurt olan halk dilinde adı Pisi olarak kullanımı devam eden mahalledeki Aldıran Asarına lokalize edilmektedir (Varinlioğlu 1992: 137 vd.). Pladasa ise Akbük Koyunun kuzeyinde Sarnıç Mahallesindeki Bozalan Tepe üzerindeki kalıntılar olduğu önerilmektedir (Varinlioğlu – Bresson vd. 1990: 59-78). Koinonun iki önemli üyesi dışında yazıtlardan bilinen bölgede (Çiftlikköy Mahallesi) *Londeis,* (Çırpı Mahallesi) *Leukoideis*, (Yeniköy Mahallesi) *Koloneis* (demosları?) yerleşimleri bulunmaktadır (Debord-Varinlioğlu 2001: 19, fig.12).

Güncel Araştırmalar

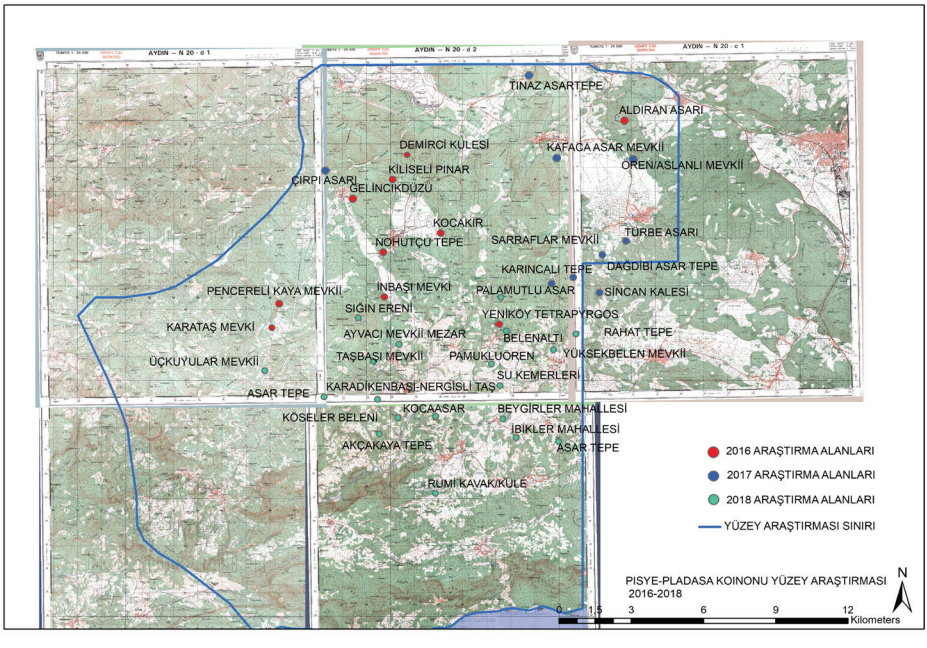
Bölgeye ait erken araştırmalar dışında son 30 yılda güncel araştırmalar gerçekleşmiş ve yeni arkeolojik veriler elde edilmiştir. Bu çalışmalar arasında Keramos Körfezi ve çevresinde uzun yıllar yüzey araştırması yapan E. Varinlioğlu bölgenin topografyası, yerleşimleri ve Rodos Pereaa'sı içindeki konumunu da değerlendiren geniş çaplı bir çalışma yayınlamıştır (Debord - Varinlioğlu 2001).

2000 yılların başında A. Diler tarafından İç Karia bölgesinde başlayan yüzey araştırmaları Okkataş (Thera) ve Mobolla çevrelerinde yoğunlaşmış bu iki kent territoriumunda belgeleme yapılmıştır (Diler 1998: 404-422; Diler 2007: 479-500). Pisye'nin güneyinde yer alan Thera kenti ve territoriumunda A. Baran tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarıyla lokalizasyonu tartışmalı Thera kentinin de Doğanköy Okkataş'da bulunan kalıntılar olduğu neredeyse kesinlik kazanmıştır (Baran 2013: 281- 298; Baran - Gümüş 2013: 253-260; Baran 2014: 174-189; Baran 2015:

175-188). Thera kenti territoriumunda Pisye – Pladasa koinonu alanındaki yerleşim karakterine yakın kırsal yerleşimler ve savunma yapılarının tespit edilmesi, bu yerleşim modelinin yayılım alanının belirlenmesi için önemli verilerdir. Koinonun kuzeyinde ise Stratonekeia kenti kazıları devam etmekle birlikte Kafaca, Tınaz, Çaybükü mahallelerine yakın bölgelerde, kömür havzası dekupaj alanı içinde Muğla Müzesi ile birlikte yüzey araştırmaları ve kurtarma kazıları yapılmaktadır. Koinonun batısında Akbük limanının batısı ve Keramos kenti çevresinde A. Kızıl tarafından ayrıntılı yüzey araştırmaları yapılmıştır (Kızıl 2008: 357-374; Kızıl 2009: 293-310). Alan la ilgili son güncel araştırmalarından birisi de Muğla Valiliği tarafından yapılan Muğla Kültür Envanteri projesidir[2].

Son yıllarda gelişen teknolojiler, arkeolojide kullanılan yeni yöntemler ile koinonun sınırladığı bölgede yapılan kent ve yerleşim planlarında eksiklikler, yerleşimlerin yayılım ve dağılımlarının tekrar değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir. Bu nedenle yeni arkeolojik verilerin elde edilmesine yönelik tarafımızdan yüzey araştırmasına 2016 yılında başlanmış ve ilk 3 yılda Pisye kent planı tamamlanmaya çalışılmış, tespit edilen yeni yerleşimler de harita üzerine işlenmiştir (Çörtük - Gümüş 2017: 71-88; Çörtük -Gümüş 2018: 531-554).

Fig. 2 2016-2018 Araştırma Alanları

2- Proje kapsamında elde edilen verile Muğla Üniversitesi Karya Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Bölge Topografyası

Topografya antik yerleşimlerin kuruluş yeri ile birlikte gelişmelerini destekleyen/azaltan ya da terkedilmelerini sağlayan önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Pisye- Pladasa koinonundaki yerleşimlerin bulunduğu topografya ve jeolojik yapı koinon sınırları içinde güney ve batısı dışında benzer bir form göstermektedir. Güneyde Çıkın Dağı ve batı yönde Marçal Dağı ile topografya tamamen değişmekte ve dağlık bir görüntü sergilemektedir. Bu alanlarda tepe ve dağ silsilesi arasında tarıma elverişli küçük vadi ve platolar bulunmaktadır. Meke, Üçkuyular ve Karataş yerleşimleri dağlık bölgede dar tarımsal alanlara sıkışan yerleşim birimleridir.

Yeşilyurt, Çiftlikköy, Akçaova ve Çırpı'da bulunan kırsal ve tekil çiftlik evlerinin karstik ovalar çevresinde kümelendiği anlaşılmaktadır. Yeşilyurt karstik ovası, doğuda Aldıran Asarı, batıda Karadağ, güneyde Yassıdağ, kuzeyde Kafaca Sivrisi ile kapalı bir ova görünümündedir. Söz konusu ova deniz seviyesinden 480 m yükseklikte ve 12.20 km² büyüklüğündedir (Güner 2001: 108-110). Yeşilyurt karstik ova çevresinde Kafaca Asartepe, Yeşilyurt Asarı, Sarraflar Mevkii[3] savunma sistemi olmayan yerleşim birimleridir. Çiftlikköy karstik ovası deniz seviyesinden 680 m yükseklikte ve 3.30 km² genişliğindedir (Güner 2001: 108-110). Çırpı Mahallesi önünde yer alan ova Çiftlikköy'ün uzantısı konumundadır. Yükseklikleri 600-900 m arasında değişen tepe ve dağlarla çevrili Çiftlikköy'deki kapalı havza konumundaki ova çevresinde Kocakır[4], Nohutçu Tepe, Kisseli Pınar, İnbaşı, Çırpı mahallesinde ise Gelincik düzü yerleşimi yer almaktadır. Bölgedeki diğer karstik ova yapısına sahip Yerkesik, Gülağzı ve Yenice mahallelerinde de kırsal yerleşimlerin ova çevresinde toplandığı görülmektedir (Karstik ovalar için bkz. Güner 2001: 108-110; Yerleşimler için bkz. Baran - Gümüş 2012: 253-260; Baran 2014: 174-189; Baran 2015: 175-188).Yeşilyurt ve Çiftlikköy'de yer alan bu ova çevresindeki yerleşimler dışında savunma sistemi olmayan kırsal yerleşim unsurları daha küçük ölçekteki ova çevrelerinde ve tepe yamaçlarında kurulmuştur. İki önemli karstik ova kapalı havza konumundadır ve yağışlı mevsim dışında yüzeyde su kaynağı bulunmaz (Güner 2001: 108-110). Su kaynaklarının sınırlı olması günümüzde de olduğu gibi sınırlı bir alanda sulu tarım yapıldığı, alanın tamamının kuru tarıma daha elverişli olduğunu düşündürmektedir. Yerleşimlerin bulunduğu yörede Akdeniz iklim koşullarına bağlı olarak plato ve tepe yamaçlarında maki bitki örtüsü hakimdir (Güner 2001: 108-110). Kentlerin territoriumunda kalan kırsal yerleşim birimleri antik dönemde yerleşim sisteminin önemli bir parçası haline gelmişlerdir. Köy statüsündeki yerleşimler ve tekil çiftlik evleri, kırsalı oluşturan ögelerdir. Tekil çiftlik evleri daha küçük boyutlu tarım arazilerini kullanırken sezonluk ya da sürekli kullanılabilirlik de olabilmektedir. Sürekli kullanılan çiftlik evlerinde çiftlik sahibinin belirleyici bir konutu yanında, ayrıca çevresinde mezarları da bulunmaktadır (Takmer-Önen, 2007: 21vd.).Tarımsal üretim dışında antik dönem kırsal yerleşim modeli içinde diğer yerleşim tipi de bir kule ve

3- Sarraflar mevkiinde podest mezarlar bulunmasına rağmen çevresindeki yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle yerleşim izi tespit edilememiştir.

4- Kocakır Mevkiinde ovanın doğusunda yoğun kaya oygu mezarlar belgelenmesine rağmen tepe üzerinde iki yapı kalıntısı tespit edilebilmiştir.

buna bağlı birimlerin olduğu çiftliklerdir. Öncelikli amacı savunma ya da yol güvenliği açısından düşünülen bu yapı gruplarının aslında yapılış nedeni olarak Roma'nın, gücünü gösteren anıtsal mimari öğeler olarak da değerlendirilmektedir (Takmer-Önen, 2007: 21vd.). Araştırma alanımızda merkezi bir kule ve çevresinde biçimlenen benzer bir örnek tespit edilememesine karşın özellikle Kilikya (Aydınoğlu 2017: 61 vd.; Durugönül 1998: 85) ve Likya'da (Konecny 1993: 87 vd.; Yener 1995: 69-92; Konecny 1997) benzer çiftlik evlerinin yoğunlukla yer aldığı görülmektedir.

Kalıntılar

Yeşilyurt Asarı

Yeşilyurt Mahallesi'nin güneydoğusundaki doğu batı doğrultusunda uzanan Asar Mevki olarak tanımlanan tepe üzerinde yol yapım çalışmalarında ortaya çıkan kalıntılar tespit edilmiştir. 580 metre rakımındaki tepe düzlüğü 200x50 m boyutlarındadır. Kuzey yönde tarla için açılan toprak yol kesitinde alanda korunan en uzun duvar yaklaşık 20-25 m uzunluğundaki teras duvarıdır. Duvar orta büyüklükteki moloz taşlardan harçla örülmüş 0.50 -1 m yüksekliğinde korunmuştur.

Fig. 3 Yeşilyurt Asarı Mekan Kalıntısı

Mekanlar çok net plan vermemekle beraber kuzeybatı kenarda, kalınlığı yaklaşık 0,80 metre ve 2,10x2,30 metre ölçülerinde, kireç harçla örülmüş duvarlar ve yüzeyde çok az görülebilen günlük kullanıma dönük kap parçaları Pisye territoriumunun Geç

Antik Çağ yerleşim izlerini barındırması açısından önemlidir (Debord - Varinlioğlu 2001: 26). Ayrıca alana yakın Payamlık Mevkii'nde zeytin ağaçları içinde su deposu olarak kullanılan bir oda mezar, alanda Geç Antik Çağ öncesi yerleşimin olduğuna işaret etmektedir. Yeşilyurt Asarı üzerindeki kalıntıların yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle büyük oranda tahrip olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle de yerleşimin bir plan şemasını çıkarmak mümkün olmamıştır.

Kafaca Asarı

Kafaca Mahallesi'nin kuş uçumu 1,3 km batısında, Asar olarak adlandırılan 475 metre rakımlı küçük bir tepe bulunmaktadır. Tepe çevresindeki tarlalarda yoğun çatı kiremidi ve seramik parçaları ile kabartma bezeme ile süslü bir pitos ağız kenarı parçası tespit edilen buluntulardandır. Aynı bölgede, Mahmutlu Mevkii Pabuçcu Tepe'de güney alt yamaçtaki duvar izleri iki taş sırası yüksekliğince takip edilebilmektedir. Bu alanda modern köy yerleşimine yakın olması ve tarımsal faaliyetler nedeniyle kalıntılar büyük oranda tahrip olmuştur. Ancak Pabuçcu Tepe'nin doğusunda tarla sınırına atılmış bir litus, alanın kırsal ve tarımsal kimliğine yönelik arkeolojik veridir. Litusun bulunduğu tarla sınırı çevresine atılan büyük bloklar, alanda kompleks bir çiftlik evinin varlığını göstermesi ve tepe yerleşime yakınlığı ile de dikkat çekmektedir.

Fig. 4 Kafaca Mahmutlar Mevki, Litus

Çiftlikköy Kiliseli Pınar Yerleşimi

Çiftlikköy girişinde Kiliseli Pınar Mevkii'ndeki yerleşim izleri tepenin güney yamacında ve tepeye doğru uzanan alanlarda yer almaktadır. 2016 yılında kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiş bir mekanın atık toprağında stel üzerindeki Yunanca yazıt, harf karakterleri ışığında MS 7. – 9. yüzyıllara tarihlendirilmiştir[5]. Yazıtın bulunduğu alanda iki adet harçlı duvarlara sahip mekan kalıntısı, bazilika, ayazma ve bir kireç ocağı tespit edilmiştir (Bölgede Geç Antik Çağ yapıları ve tarihi için bkz. Ruggieri 2007; Ruggieri 2009: 207-218). Tespit edilen mekanlar tek odalı, dikdörtgen planlı ve günlük ihtiyaca göre yapılmışlardır. Basit ve sade tasarımları ile din görevlilerine ait olduğunu düşündüğümüz mekanlar bazilikaya yakın noktada yer almaktadır. Söz konusu yapılar dışında tepe yamacında yer yer görülebilen duvar izlerini yoğun bitki örtüsü altında tanımlamak oldukça zordur. Ancak yamaçta bazilika ile bağlantılı yapılar dışında yerleşim izlerini göstermesi açısından da önemlidir[6]. Bazilika arkasında yer alan ayazma çevresindeki harçlı duvar izleri alanda bir düzenleme yapıldığını da göstermektedir.

Fig. 5 Kiliseli Pınar Mekan Duvarı

5- Yazıt G. Ünver tarafından yayına hazırlanmaktadır.

6- Yamaçta yer alan duvar izlerinin bir bölümü çam dikimi sırasında oluşturulan modern teraslar olabilir. Yüzeydeki seramik yoğunluğu ikiden fazla yapı olabileceğini desteklemektedir.

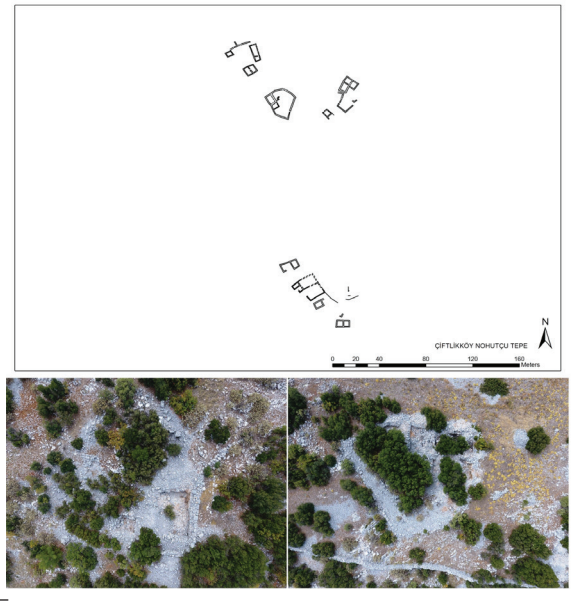
Çiftlikköy Kocakır Yerleşimi

Çiftlikköy'ün doğusunda Çardak Çukuru Tepesi'nin ovaya bakan batı yamaçları Kocakır olarak adlandırılmaktadır. Kocakır'ın batı yamacında kuzey-güney doğrultulu yayılmış vaziyette kaya işçilikleri, kaya oygu mezarlar ve nişler tespit edilmiştir[7]. Tepe düzlüğünde ve yamaçlarda yapılan araştırmalarda yalnızca tepe düzlüğünde iki yapı kalıntısı tespit edilebilmiştir. Her iki yapı da basit dikdörtgen planlı ve kuru taş duvar örgü tekniğine sahiptir. Yüzeyde seramik buluntusu neredeyse yoktur. Her iki yapının kullanım işlevi açısından konumları nedeniyle hayvancılıkla ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Çiftlikköy Nohutçu Tepesi Yerleşimi

Çiftlikköy'ün güneybatısında Nohutçu Tepesi, yaklaşık 300x 50 m genişliğinde olup doğuya doğru yer yer teraslar şeklinde alçalmaktadır. Güney yönde modern karayolu ile kesilen tepe doğal eğimle ovaya doğru inmektedir. Tepe Çiftlikköy'ün yayla olarak tanımladığı Kocakır ovası ve tepenin batısındaki verimli iki ovaya yakın konumdadır. Büyük bir bölümü özel mülkiyet olan tepe düzlüğünde tarla sınırı olarak yapılan kuru duvarlar antik yapıların duvarlarıyla yer yer birleşmektedir. Tepe düzlüğünde yapılan araştırma, yapıları çeviren sur ya da herhangi bir çevirme duvarı olmadığını göstermiştir. Yerleşim tepe topografyasına bağlı olarak kuzey güney yönlü konumlanmıştır. Kalıntılar arasında yüzeyde korunmuş duvar izlerinden birçok odadan oluşan iki kompleks çiftlik evinin planı iyi bir şekilde izlenmektedir (Bodrum Yarımadasında kırsal yerleşim planları için; Radt 1970: 145 vdd.,tafel 2-4,6; Diler-Gümüş 2016: 150, vdd. Resim 2,3).

Fig. 6 Nohutçu Tepe Yerleşim Planı ve Çiftlik Evleri

7- U. Çörtük tarafından mezarlar ayrıca yayına hazırlanmaktadır.

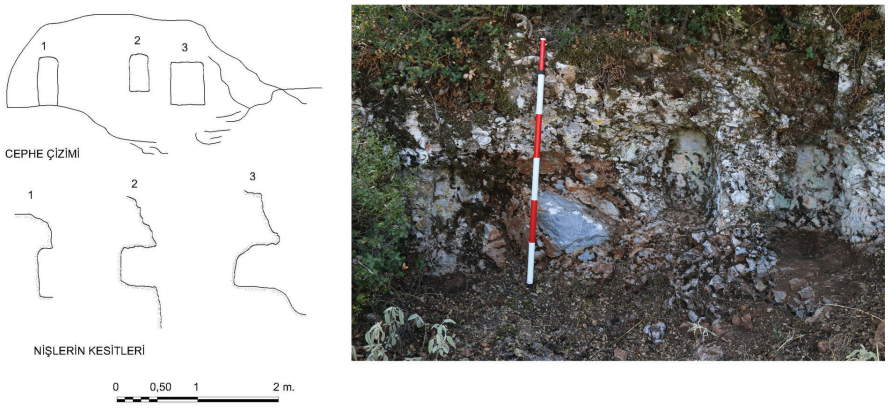
Diğer kalıntılarda bir veya iki oda izi olmasına rağmen birbiri ile olan yakınlıkları nedeniyle bu mekanların da tek bir çiftlik evine ait olduğunu, aradaki bağlantı duvarlarının tahrip olduğunu söylemek yanış olmayacaktır. Çiftlik evleri genel plan itibariyle büyük bir avluyu çeviren odalardan oluşmaktadır. Odalar dikdörtgen ya da kare planlı 3-4x4-5m boyutlarında, 0.80 m duvar kalınlığına sahiptir.

Yapı gruplarındaki duvar kalınlıklarının büyük oranda aynı olması konutların birlikte yapıldığını düşündürmektedir. Yüzeyde günlük kullanım kaplarına ait seramik parçaları dışında çatı kiremitleri yoğun bir şekilde izlenmektedir. Çevreye dağılmış taş öbekleri ve modern tarla sınırlarında kullanılan taş yoğunluğu aslında alanda tespit edilen yapılardan daha fazla olduğunu göstermektedir. Yerleşimin en az 10 çiftlik evinden oluşan bir demos özelliği gösterdiğini söyleyebiliriz. Yüzey buluntuları kesin tarih vermemekle beraber yerleşimin en azından Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi içinde kullanıldığını söyleyebiliriz. Benzer yapıda kırsal yerleşim modeli Thera territorumu içinde de yer almaktadır (Baran 2016: 304, 305, Resim 5,6).

Çiftlikköy İnbaşı Yerleşimi[8]

Çiftlikköy'ün güneyinde yer alan İnbaşı mevkiinde çiftlik evi, kaya oygu mezar ve zeytinyağı işliğine ait kalas yuvası olabilecek kaya nişleri tespit edilmiştir.

Fig. 7 İnbaşı Mevki Kaya Nişleri

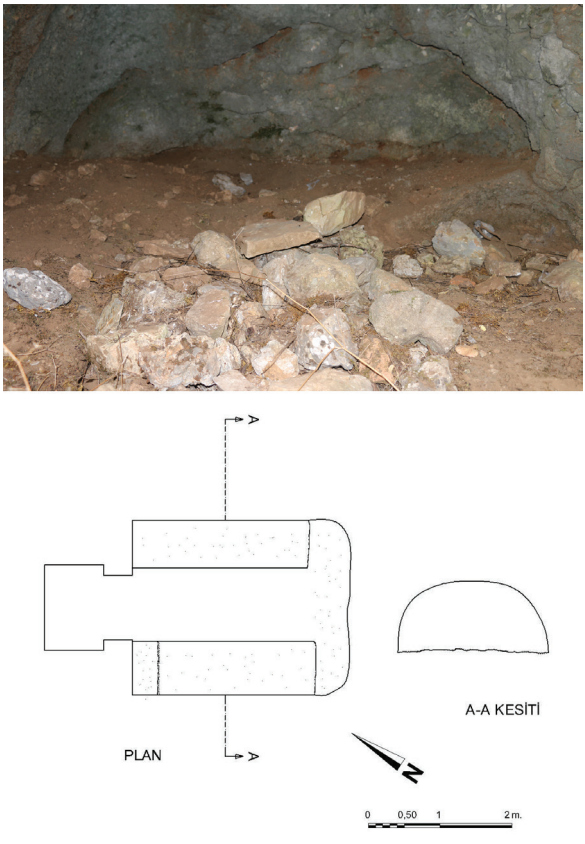

Çiftlik evinin bulunduğu konum, güneye Kocakır olarak tanımlanan verimli ovaya bakmaktadır. Tepe yamacında güneybatı köşesi korunmuş 1-1.50 metre yüksekliğindeki duvar, çiftlik evinin görülebilen en iyi korunmuş bölümüdür. Güneybatı köşesi korunmuş duvar batıda ve güneyde modern tarla sınırı olan duvarın altında kalmaktadır. Duvarın 20 metre batısında kaya yüzeyine açılmış yan yana 3 niş ve yüzeyde görülen çatı kiremitleri, bir litus ve kaçak kazı toprağındaki demir cürufları, bu alanda zeytinyağı ve demirci atölyelerinin de olduğu bir Roma dönemi yerleşimine işaret etmektedir. Yüzeydeki

8- Thera ve territoriumunda İnbaşı /İnönü gibi adlandırmalarla kaya mezarı ile birlikte bir veya iki tekil çiftlik evi görülmektedir. Baran, 2012: 285, 286 Resim 8-9.

kalıntılardan en az bir yerel üretim yapan atölye ve konutun var olduğunu söyleyebiliriz. Çiftlik evinin batısındaki yüzeydeki seramik yoğunluğu modern yolun güneyinde de devam etmektedir. Bu alanda kaya oygu mezar ve kuzeydoğu köşesi korunmuş bir duvar yer almaktadır.

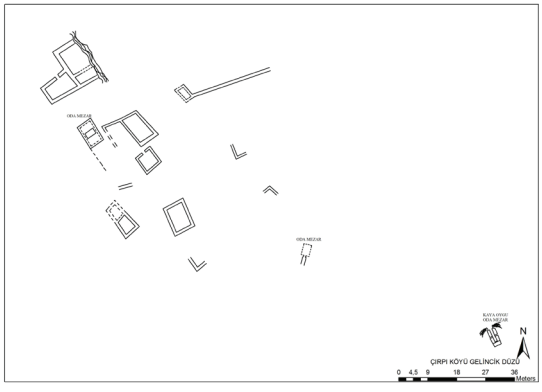
Fig. 8 İnbaşı Mevki Kaya Oygu Oda Mezar

Çırpı Mahallesi Gelincik Düzü Yerleşimi

Çırpı mahallesinde yerel adı Gelincik Düzü olan mevkide tepenin güneye bakan yamaçlarındaki oluşturulan teraslar üzerinde yapı grupları yer almaktadır (Debord - Varinlioğlu 2001: 44,45). Yapı terasları anakaya yükseltisinin fazla olduğu noktalarda düzeltilmeden anakaya ve duvarla birlikte yapılmıştır. Alanda konut yapıları ile birlikte 3 oda mezar ve yerleşimin kuzeydoğusunda başka bir kaya oygu mezar daha bulunmaktadır.

Fig. 9 Gelincik Düzü Yerleşim Planı

Alanda tanımlanabilen yapı grubu içinde güneyde 3 odalı ve girişi kuzeybatı odasından sağlanan bir konut yer almaktadır ki kuzeydoğu duvarı anakaya yükseltisine dayanmış ve duvarları 0.50-1 metre yüksekliğinde korunmuştur. Konutun kuzeybatısında 5,25x7,40 metre ve 8,25x4,70 metre ölçülerinde iki oda yer almaktadır. Mekanların duvar kalınlığı 1,50 metredir ve 1,50x0,70 metre çapında büyük kyklopik bloklar kullanılmıştır. Belirlenen diğer dört konut tek odalı kare ya da dikdörtgen plana sahiptir.

Fig. 10 Gelincik Düzü Konut Girişi

Birbirlerine Nohutçu Tepe yerleşiminde olduğu gibi oldukça yakın olmaları kompleks bir konutun birimleri olduğunu da düşündürmektedir. Konutların 15 metre doğusunda 25 metre uzunluğunda 0.95 metre genişliğinde 0.50-0.70 metre yüksekliğinde korunmuş, doğuya doğru devam eden duvarın işlevi anlaşılamamıştır. Uzun duvar sırası, batıda geç dönem eklentileri ile değiştirilmiş bir oda ile son bulmaktadır. Konut olarak tanımlayabildiğimiz yapı grupları Nohutçu Tepe yerleşiminden oldukça farklıdır. Yapıların inşasında büyük bloklar fazla düzeltilmeden kullanıldığı gibi anakaya da yapı duvarı olarak yer yer kullanılmıştır. Tespit edilen az sayıdaki yapı grubunun kısmen doğal kısmen de inşa edilmiş teraslara belirli bir düzenle yerleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Yerleşimin bulunduğu yamaç doğuya doğru yükselmekte ve bu alanda plan vermeyen duvar izleri bulunmaktadır. Çırpı mahallesinin doğu ve güneyinde günümüz konut ve bahçe sınırları içinde görülen izler, kalıntıların köy yerleşik alanına kadar yayıldığını göstermektedir. Gelincik düzü yerleşiminin Leukoideis kenti olarak lokasyonu konusunda kısıtlı veriler nedeniyle kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün görünmemektedir. Ancak güneye bakan yerleşim Çırpı Ovasına hakim konumu ve önündeki Sandık Deresi ve konut sayısı ile koinon içinde bir demos özelliği göstermektedir.

Çırpı Mahallesi Pencereli Kaya Yerleşimi[9]

Çırpı mahallesinin güneyinde, Pencereli kaya mevkiinde dikdörtgen ve kare planlı, tekli ve çoklu odalardan oluşan mekanların olduğu bir yerleşim tespit edilmiştir. Yerleşimin bulunduğu topografya doğu, güney yönde dik kayalıkla sonlanır. Kuzey yönde daha az eğimli yamaç bulunurken batıda ise yükselen tepe yerleşimi büyük oranda gizlemektedir. Doğu yönde yerleşim Çırpı ovasını ve Çiftlikköy gibi geniş bir görüş açısına sahiptir.

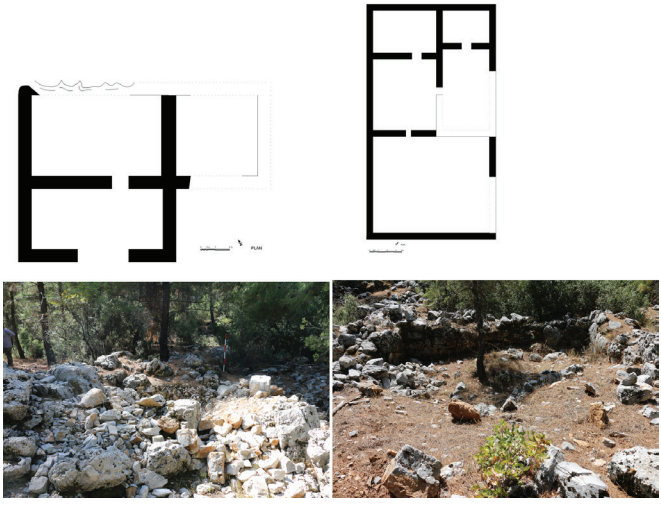
Orman yolu tarafından ikiye bölünen yerleşimde 22 konut belirlenmiş sadece 2 konut orman yolunun batısında kalmaktadır. Pencereli Kaya yerleşiminde doğu düzlüğündeki kuzey -güney yönde uzanan yanlarda iki kule ile desteklenmiş bir çevirme duvarı yer almaktadır. Konut olarak tanımlayabileceğimiz yapı gruplarının çoğu doğu düzlükte yer almaktadır ve çevirme duvarı dışında kalmaktadır. Kalıntıların konumları, inşa karakterleri ve planları aynı dönem içinde yapıldıklarını göstermektedir. Çevirme duvarı kuzey ve güney yönde tepe yamacı dik kayalıkta son bulur. Polygonal ve trapezoidal taşlarla örülen kule duvarlarında düzgün bir işçilik izlenmektedir. Çevirme içinde dörtten fazla mekan görülebilmekte ancak yapı yoğunluğu çevirme duvarı dışında yer almaktadır. Planı tanımlanabilecek kadar duvar yükseklikleri korunan konutların konumuna göre giriş yön açıklıkları belirlenmiştir. Yapılarda odalar yaklaşık 4x4 metre duvar kalınlıkları 0.70 metre ölçülerindedir. Planlarda görülen asimetrik odalar ihtiyaca göre oda eklendiğini düşündürmektedir. Nohutçu tepe yerleşiminin aksine avlu çevresine yerleşmiş oda birimleri yoktur. Sur dışındaki yapıların inşasında kabaca işlenmiş büyük blokların kullanımı dikkat çekmektedir ki benzer inşa tekniği Gelincik düzü yerleşimindeki yapılarda da görülmektedir.

9- Pencereli kaya yerleşiminde özellikle çevirme duvarının yerleşim alanında sonradan yapılmış olabileceği düşüncesinden yayına dahil edilmiştir.

Yerleşimdeki sorunlardan biri çevirme duvarının neden tüm yapıları içine almadığı noktasında ortaya çıkmaktadır. Konutların yapı karakterleri ve yüzey malzemesi yaklaşık aynı dönemlerde inşa edildiğini göstermesine rağmen düzlükte yerleşimi ikiye bölen duvarın dışına yapılan konutlar, yerleşim nüfusunun zamanla artması ve bu alanlara doğru yayılması ile açıklanabilir. Yerleşim savunma sistemine ihtiyaç duymayacak kadar konum olarak oldukça izole ve savunması kolay bir topografyadadır. Bununla birlikte iki kule ile desteklenen ve yerleşimi ortadan ikiye bölen duvarın da ani bir saldırı karşısında önlem olarak yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Yüzeyde ve kaçak kazı atık topraklarında neredeyse bütün mekanlarda pithos gövde, dip ve ağız kenarı parçaları görülmektedir ki bu parçaların birçoğu süslemelidir. Yerleşim yüzey buluntularına göre Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi yaşam izlerine sahiptir.

Fig. 11 Çırpı Mahallesi Pencereli Kaya, Mekanlar

Çırpı Mahallesi Karataş Yerleşimi

Çırpı mahallesi sınırları içinde, yüzeyde bol miktarda görülen koyu renkli taşlardan dolayı Karataş olarak adlandırılan mevkide yoğun bir yerleşim dikkat çekmektedir. Etrafı herhangi bir surla çevrili olmayan kırsal nitelikli Karataş yerleşiminde yapı karakteri daha önce tanımlanan yerleşimlerden farklıdır. Konutlar toprak harçlı ve küçük moloz taşlardan yapılmış, birbirine eklemeli dikdörtgen ve kare planlı odalardan oluşmaktadır.

Fig. 12 Karataş Yerleşimi

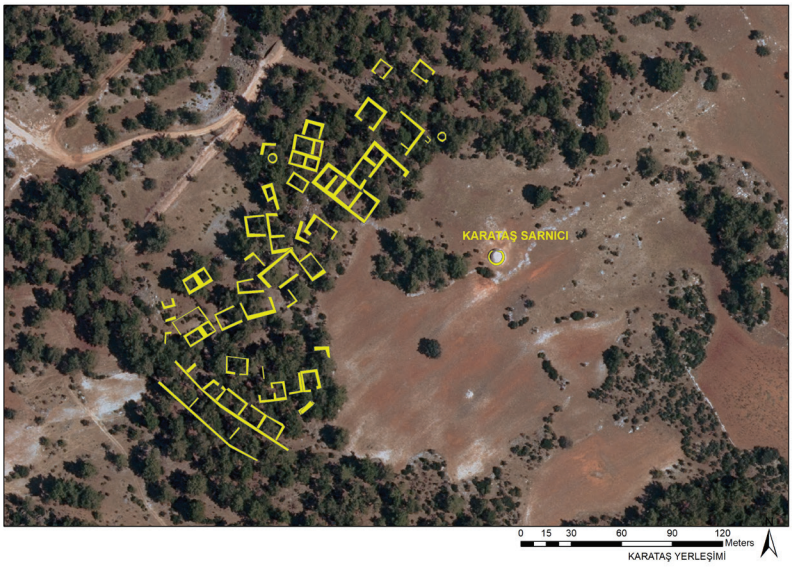

Fig.13 Karataş Konut Planı ve Duvarları

Bazı konutların ön bölümünde küçük avlular yer almaktadır. Konutlar arasında sokak dokusu şeklinde geçişler görülmektedir. Yerleşimin güneyindeki alçak tepe yamacındaki yapı en kompleks olanıdır ki güney duvarını yamaca yaslamış, ikili paralel sıra halinde uzanan 12 odası bulunmaktadır. Odaları ve planı yapının endüstriyel amaçlı

kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Yerleşimin tarihi konusunda yüzeyde görülen çatı kiremitleri ve günlük kullanım kapları Erken Roma Dönemini işaret etmektedir.

Yeniköy Mahallesi Palamutluasar Yerleşimi

Yeniköy'ün kuzeyinde Palamutlu Asar Tepe, bölgeye hakim yüksek bir tepedir. Konumu nedeniyle bir yerleşim olabileceğini düşündüğümüz tepe üzerinde yer yer yüzeyde çatı kiremiti parçaları dışında, birkaç taş sırası ile duvarı görülebilen mekan kalıntısı tespit edilmiştir. Güney ve batı duvarları ise kısmen görülebilen yapı, 1 metre duvar kalınlığına sahip ve yaklaşık 5,20 x 4,50 metre ölçülerindedir. Tepeyi çeviren sur ya da çevirme duvarı görülmemiştir.

Tepe üzerinde günümüzde kullanılmayan orman gözetleme kulesi de tepenin konumu ve görüş açısının oldukça geniş olduğunun göstergesidir. Ayrıca tepe düzlüğü yerleşim için yeterli alana sahiptir. Tepe düzlüğünde görülen çok az veri maalesef alanın yerleşim kimliği konusunda yeterli bilgi vermemektedir. Ancak tepe üzerindeki olası yerleşim tepenin konumu nedeniyle daha çok yol güvenliği ve savunma amaçlı yapı gruplarından oluşmuş olmalıdır[10].

Meke Mahallesi Üçkuyular Yerleşimi

Meke mahallesinin 5,5 km. batısında bulunan ve adını burada bulunan kuyulardan alan kırsal kimlikli etrafı sur ile çevrili olmayan yerleşim, doğuya doğru giren vadi içinde yer almaktadır. Yerleşimi doğu ve kuzeydoğuda sınırlayan kayalık boyunca mekanlar bu kayalığa paralel şekilde batıya doğru devam etmektedir. Alanda mekanlar kuzey ve kuzeydoğuyu çevreleyecek şekilde bir yay çizerken kuzeybatıda ana kayaya dayanarak bir topluluk oluşturmaktadır. Yerleşimde görülebilen 13 yapı dışında bitki örtüsü altındaki yoğun moloz taş öbekleri, yapıların bu sayıdan daha fazla olduğunu göstermektedir. Belirli bir planlama göstermeyen konutlar tekli ve çoklu odalardan oluşmaktadır. 5,20x 8 metre ile 3,30x5 metre aralığında değişen ölçülere sahip mekanların ortalama duvar kalınlıkları 1,25 metre ile 0,60 metre arasında değişmektedir.

10- Araştırılan bölgenin savunma yapıları ve doğal kontrol noktaları ve yol bağlantılarına yönelik yapı ve yerleşimler Palamutlu Asarda dahil edilerek detaylı olarak daha sonra tanımlanacaktır.

Fig.14 Üçkuyular Konut Duvarları

Kaçak kazıların ortaya çıkardığı alanlarda yüzeyde çatı kiremidi ve pithos parçaları görülmektedir. Yerleşimin kuzeybatısında konutlardan farklı olarak yan yana iki apsisi görülen yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Apsislerin doğu yöne doğru uzantısı bir bazilika/kilise olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak yüzeyde dinsel bir yapıya ait mimari bir veri görülmemiştir. Yerleşimin tarihi ilk değerlendirmeler sonucunda yüzeyde görülen buluntular ile Roma ve Geç Antik Çağ olarak tanımlanabilir.

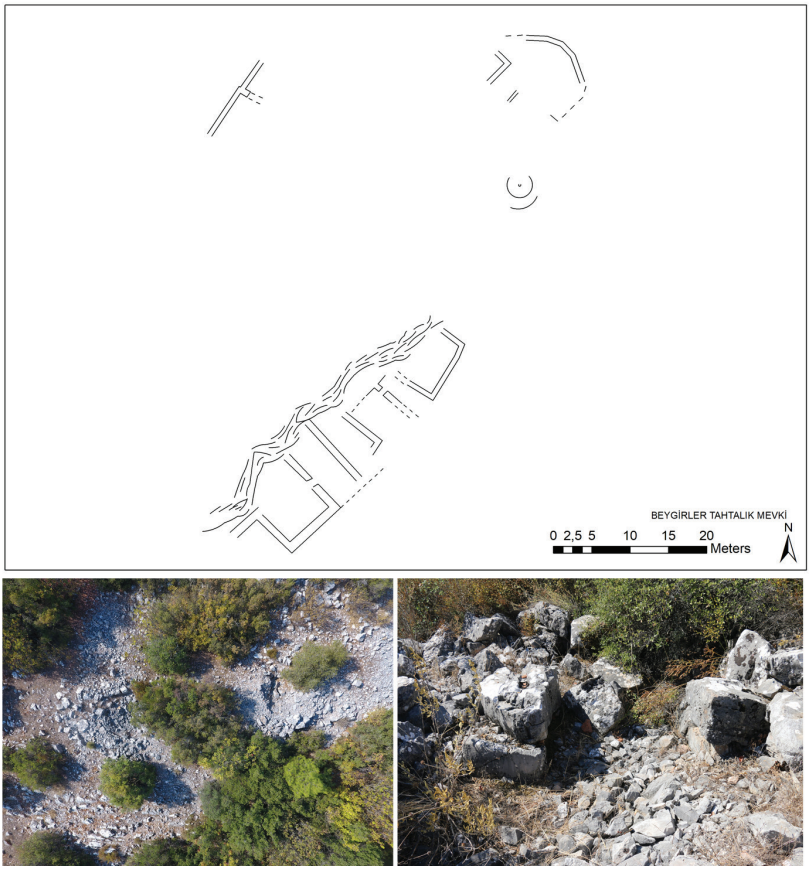
Meke Mahallesi Daşbaşı Yerleşimi

Meke mahallesinde, Daşbaşı/Kirse mevkii olarak adlandırılan derin vadinin sınırladığı kayalık alanda bir kaya oygu mezar ve mezarın üzerindeki tepe düzlüğünde yerleşim izleri bulunmaktadır. Mezarın yaklaşık 60-70 metre kuzeydoğusunda 5 odası izlenebilen, birbirlerine ortak duvarlarla bağlanmış çiftlik evi tespit edilmiştir. 4,50x5 ile 6,65x6,45 metre arasında değişen ölçülere sahip odalar kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Yapı karakterleri ve inşa tekniği açısından Nohutçu Tepe ile benzer özelliklere sahiptir.

Beygirler Tahtalık Mevkii Yerleşimi

Eski ismiyle Baykuşlar olarak bilinen Yenibağyaka mahallesi**,** İbikler, Beygirler ve Yenibağyaka merkez olmak üzere 3 mahalleden oluşmaktadır. Beygirler mahallesindeki Tahtalık mevkii olarak adlandırılan alçak tepe üzerinde güneybatıya bakan yamaçta bir kırsal yerleşim bulunmaktadır. Etrafı herhangi bir surla çevrelenmeyen bir veya birkaç odalı konutlardan oluşan yerleşim, tepenin güneydoğusuna doğru uzanmaktadır.

Fig. 15 Tahtalık Mevki Çiftlik Evleri

Bu alanda birbirlerine bitişik duvarları olan ve 6,80x8,40 ile 7,20x3 metre arasında değişen 5 odalı birleşik yapı tespit edilmiştir. Aralarında birbirlerine geçişi sağlayan kapı açıklıkları olan bu odalar bir çiftlik evi planı sergilemektedir. Yerleşimin kuzeye doğru uzandığını bu noktada tespit edilen birkaç duvar izi göstermektedir. Yapı ve inşa karakteri, kuru moloz taş örgüsü ile Nohutçu Tepe, Daşbaşı yerleşimlerine benzemektedir.

Sonuç/Değerlendirme

Pisye – Pladasa koinonu siyasal ve ekonomik iş birliği dışında her iki kentin territoriumlarının güvenli hale getirilmesini de amaçlamış olmalıdır. Pisye-Pladasa

koinonu içinde (Çiftlikköy Mahallesi) *Londeis,* (Çırpı Mahallesi) *Leukoideis*, (Yeniköy Mahallesi) *Koloneis* komeleri, anlaşılıyor ki daha küçük ölçekli bu kırsal yerleşimlerin birlikteliğinden meydana gelmekteydi. Bu komelerin koinon içinde ne kadar etkili olduklarını bilemiyoruz ama konumları ve yerel üretime sağladıkları katkı koinon için önemli bir dayanak olmalıdır.

Pisye ve Pladasa arasında kalan bu küçük yerleşimlerin de daha küçük mahallelerden oluştuğunu ve iki ana grup içinde değerlendirmek gerektiği söylenebilir. İlk grup yerleşimlerin ulaşılması zor ve topografyaya hakim noktalarda, ikinci grubun ise daha düz ova yada tarıma uygun alanlarda konumlandığıdır. Bu yerleşim birimleri dışında tekil çiftlik evleri de yer almaktadır (Bozburun Yarımadası örnekleri için bkz. Kırca -Demirciler 2015: 51-61. Thera territoriumu için bkz. Baran - Gümüş 2012: 253-260; Baran 2014: 174-189; Baran 2015: 175-188). Bu noktada bazı yerleşim alanları Pisye ve Pladasa koinonu arasında ve Karia iç yol ağı bağlantıları ile ilişkili olmalıdır.

İlk grup içinde Pencerelikaya, Üçkuyular ve Karataş yerleşimleri ovadan oldukça uzak ve yüksek dağ ve tepeler arasında gizlenmiş düzlük alanları tercih etmişlerdir. Bu üç yerleşim arasında Karataş yerleşimi mimari dokusu ile ayrılmakta ve Geç Antik Çağ içinde bir yerleşim olmalıdır (Serin 2013: 191-198, dn. 8). Seçilen bu alanların büyük olasılıkla güvenlik gerekçesine dayandığını söyleyebiliriz. Yerleşimlerde Pencerelikaya'daki çevirme duvarı dışında savunma sistemi yer almamaktadır.

İkinci grup içinde Nohutçu Tepe, Daşbaşı, Tahtalık mevkii yerleşimleri ovaya yakın yamaç veya alçak tepe düzlüklerine yerleşmişlerdir. Bu yerleşimlerde de sur ya da çevirme duvarı bulunmamaktadır. Yerleşimlerdeki konutlar, kırsal alanda topografyaya değişebilen planlarda birbirine yakın konumlandığı merkezi bir kırsal yerleşim modeli sergilemekte ve böylece dağınık kırsal yerleşimlerden ayrılmaktadır (Serin 2013: 194, dn.16-17).

İç Karia'da tespit edilen bu kırsal yerleşimler sur ya da yüksek çevirme duvarlarına sahip değillerdir (Serin 2013: 195, dn. 23). Bodrum Yarımadası'ndaki lokal çiftlik evlerinde ise yüksek beden duvarları yabani hayvan saldırılarını önlemeye yöneliktir (Radt 1970: 147 vdd.).

Kırsal yerleşimde ana hedef, kentlerin territoriumlarındaki verimli tarım arazileri yanında doğal kaynakların varlığı ve kullanımıdır. Kırsal yerleşimlerin konumlandıkları topografyada ovalar yerleşimlerin sadece kendi ihtiyaçlarını karşılayacak büyüklüktedir ve bu yerleşimlerin polis statüsündeki kentlere ticari anlamda ürün verdiği söylenemez. Ayrıca bu dağlık topografyada su kaynakları da kısıtlı görünmektedir. Oldukça dar bir tarım alanına sahip bölgede yamaçlarda zeytin ve bugün hala Çiftlikköy, Meke, Yenibağyaka tarafında gördüğümüz asma bahçeleri bu iki ürün üzerinden çok azda olsa üretimin gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Yerleşimlerin genelde ovaya bakması nedeniyle çevredeki tepe ve yamaçlarda tarım için olması gereken teraslamalara ait veri görülmemiştir (Bozburun Yarımadası için bkz. Kırca -Demirciler 2015: 53.

Resim 2a-b; Bodrum Termera için bkz. Diler– Gümüş 2016: 1-30)[11]. Bunun nedeni de terasların kuru duvar ve moloz taşlardan yapıldığı için günümüze hem insan hem de doğal faktörler nedeniyle ulaşamadığıdır. Tarımsal üretimin önemli unsuru olan terasların hiç kullanılmadığını söylemek doğru olmayacaktır. Bu noktada önerimiz, teras alanlarının daha küçük olduğu bir ya da iki hanenin işletiminde olabileceğidir (Rackhman-Moody 1996: 140; Koparal 2014: 129, dn.23).

Tepe yamaçlarındaki alanların hayvancılık amaçlı boş bırakıldığı epigrafik kaynaklardan bilinmektedir (Sommerey 2008: 135-164). Bu noktada tarımsal üretimden ziyade hayvancılık bu kırsal yerleşimlerin ticari ürünü olabilir. Yerleşimlerin çok fazla ekonomik gücü olmadığı yapı karakterlerinden ve yapılar arasında kült ya da kamusal yapı grupları olmamasından da anlaşılmaktadır (Debord - Varinlioğlu 2001: 129, 130, No.26). Ayrıca bu kırsal yerleşim yapılarında çok fazla dönemsel değişiklik görülmemektedir. Bu kırsal yerleşimler yaşadıkları alan dışında, bir yol ağı üzerinde olmaları ve ayrıca inançlarını yerine getirdikleri ve ölümle beraber gömüldükleri mezarlarla bütüncül bir saha niteliğindedir. Antik çağda olduğu gibi Bizans Döneminde bu kırsal yerleşimlerin ulaşabileceği güvenli liman Akbük Koyudur. Koyda bugün de görülebilen Geç antik çağ yapıları da bunu desteklemektedir (Debord - Varinlioğlu 2001: 53, Fig.78). Çalışmada adı geçen kırsal yerleşim alanlarının hangilerinin antik yol üzerinde olduğunu eldeki verilerle tanımlamak bugün için zordur. Muhtemelen Pisye'den Akbük Limanı'na ve Keramos'a doğru hem kıyıdan hem de topografyadaki vadilerden ulaşan bir yol ağı olmalıydı (Hild 2013: 45).

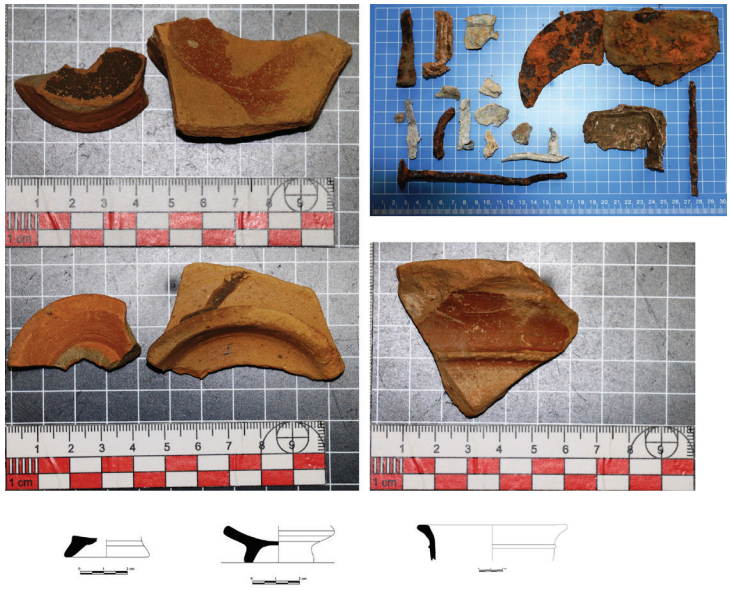
Çalışma kapsamında geçen "Pisye-Pladasa Koinonu" ifadesindeki "Koinon" sisteminin içeriğini kısmen de olsa doldurmaya çalıştık. Koinon ve Polis arasındaki belirgin farkın, koinonlarda belirgin bir şehir merkezinin olmayışı, dağınık ve düzensiz bir yerleşim formu sergilemeleri, politik bir birlikteliğe dönük düzenlenmiş kırsal köy ve mahallerin kendilerini düşman tehditlerine karşı savunmak için oluşturdukları bir topluluk şeklinde ifade edilebilir (LaBuff 2010: 20). Pisye'nin, bugün Gökova Körfezi'nin kuzeybatısında yer alan Akbük Koyu'nu da içine alan bir territoriuma sahip olan Pladasa (Sarnıç köy) ile bir koinon (birlik) oluşturduğunu ve birliğin merkezi konumunda olduğunu gösteren epigrafik belgeler, bu bölgenin koinon (birlik) sisteminde yönetildiğini göstermektedir (Blümel 1991: 166, 167, Nr. 751; Debord - Varinlioğlu 2001: 95-113, Nr. 1-6).

Çalışmada gerek birinci grup altında değerlendirilen Pencerelikaya, Üçkuyular ve Karataş yerleşimlerinin gerekse ikinci grup altında Nohutçu Tepe, Daşbaşı ve Tahtalık mevkii yerleşimlerinin ortak karakteri olan etraflarının herhangi bir surla çevrili olmayan, içerisinde kompleks çiftlik evlerinin de olduğu kırsal karakterli bir yerleşim modeli sergilemeleri, bölgedeki Koinon sisteminin birer yansımaları olarak değerlendirilebilir. Gerek tespit edilen yüzey buluntuları gerekse epigrafik malzemenin aktardığı bilgiler, en azında Hellenistik dönemden Geç Antik Çağa kadar bu bölgede çiftlik evlerinin

11- Pisye - Pladasa territoriumunda yamaçlarda uzun yıllar yapılan ağaçlandırma vb. tarımsal faaliyetler ya da kullanılmama sonucu bu teraslar tahrip olmuş olabilir.

ve çevirmelerin de içinde olduğu Pisye- Pladasa Koinonu bütününde bir yönetim şemasının çizilmesi yanlış olmayacaktır. Yüzey araştırmalarında genellikle kaça kazı atık topraklarında yüzeyde çeşitli seramik ve küçük buluntular da çiftlik evlerinin ve kırsal yerleşimlerin en azından dönemsel kullanımına dönük öneri sunmamızı sağlamaktadır. Çırpı Gelincik düzü ve Çiftlikköy Nohutçu tepe çiftlik evi 2'de tespit edilen özellikle MÖ 3. - 2. Yüzyıla tarihlenen daldırma firnisli kase örnekleri (Rotroff 1997: 158-159), yerleşimlerin ki dolayısıyla çiftlik evlerinin en azından yüzey buluntuları ışığında MÖ 3-2. Yüzyılda kullanılmış olduğunu desteklemektedir. Yine yüzeyde tespit edilen MÖ 2. Yüzyıla tarihlenebilecek piramidal tezgah ağırlıkları (Antouard 2005: 424 ve Aydoğmuş 2017: 228-236), bu yerleşimlerdeki bazı odaların dokuma atölyesi olarak, bazılarının da yüzeyde tespit edilen çiviler ve demir cürufları ile demirci işliği olarak kullanıldığının delili olarak durmaktadır. Bunun dışında yüzeyde görülen ve ağırlıklı olarak MÖ 1. Yüzyılda yoğun kullanımı olan Olynthus tipi tahıl değirmeni taşı parçası da yerleşimlerin tarihlerine ışık tutmaktadır (Frankel 2003: 1-21; Curtis 2001: 282-287, Fig. 20.)

Fig. 16 Daldırma Firnisli Kase Örnekleri ve Demir Çiviler

Yüzey araştırmalarında görülen birçok kırsal yerleşim maalesef kaçak kazı, tarımsal faaliyetler ve doğal nedenlerle tahrip olmuştur. Dolayısıyla birçok yapı ya da yapı grubunun planı ya da işlevini tanımlamak güçleşmektedir. Gelecek yıllarda koinonun batı ve güneyindeki yapılacak araştırmalarda dağlık alandaki yerleşim modeli ve yol bağlantısı yanında lokalizasyon problemlerine yeni öneriler getirebilecektir.

Kaynakça:

ANTOURD, Natalie (2005). "Les Pesons: Vestiges D'un Artisanat Textile", Anatolia Antiqua XIII, 421-434.

AYDINOĞLU, Ümit (2017). "Dağlık Kilikia'da Kırsal Yerleşimlerde Kentsel Mimari: Işıkkale ve Karakabaklı Örnekleri", Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent Sempozyum Bildirileri4-7 Nisan 2016, (ed. Ümit Aydınoğlu-Ahmet Mörel), Mersin: Mersin Üniversitesi,61-77.

AYDOĞMUŞ, Nihan (2017). "2015-2016 Yılı Myrina ve Gryneion Yüzey Araştırmalarında Bulunan Pişmiş Toprak Ağırlıklar" Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Belgeler ve Yeni Araştırmalar (ed. Murat Çekilmez- Emel Dereboylu Poulain), Ankara: Aliağa Belediyesi Kent Kitaplığı Dizisi 3, 225-236.

BARAN, Abdülkadir – GÜMÜŞ, Şahin (2013). "Thera Survey Project 2011", SOMA 2012: Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012, (ed. Luca Bombardieri-Anacleto D'Agostino vd.), Oxford: BAR International Series 2581, 253-258.

BARAN, Abdülkadir (2013). "Thera Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 2011", AST, 30.1: 281-298.

BARAN, Abdülkadir (2014). "Thera Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 2012", AST, 31.2: 174-189.

BARAN, Abdülkadir (2015). "Thera Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2013 Yılı Çalışmaları", AST, 32.2: 175-188.

BARAN, Abdülkadir (2016). "Thera Antik Kenti ve Çevresi 2014 Çalışmaları", AST 33. 1: 301-312.

BLÜMEL, Wolfgang (1991). Die Inschriften der Rhodischen Peraia. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 38, Bonn: Habelt.

BRESSON, Alain (1991). Recueildes Inscriptions de la Pérée Rhodiene (PéréeIntégrée), Besançon: Université de Franche-Comté.

CURTİS, I. Robert (2001). Ancient Food Technology, Leiden: Brill.

ÇÖRTÜK, Ufuk – GÜMÜŞ, Şahin (2018). "Muğla Menteşe İlçesi Pisye Pladasa Koinonu Yüzey Araştırması (2016)", AST, 35. 2: 531-554.

ÇÖRTÜK, Ufuk – GÜMÜŞ, Şahin (2017). "Muğla Menteşe İlçesi Yeşilyurt (Pisye) Yerleşimi Arkeolojik Araştırmaları", Muğla Şehir Yazıları, (ed. Erdoğan Keleş vd.), Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 71-88.

DİLER, Adnan (1998). "İç Karya Yüzey Araştırmaları-1996", AST, 15.2: 404-422.

DİLER, Adnan (2007). "Karya'da Damlıboğaz/Hydai, Leleg Yarımadası Pedasa, Aspat, Kissebükü-Anastasiapolis, Mobolla Kalesi ve Sedir Adası/Kedreai-Gelibolu

Yüzey Araştırmaları 2004-2005", AST, 24. 2: 479-500.

DİLER, Adnan (2015). "Agricultural Land Use in Lelegian Termera Change in Settlement Model in Agricultural Landscape", Olive Oiland Wine Production in Eastern Mediterranean During Antiquity, International Symposium Proceedings 17-19 November 2011 Urla/Turkey (ed. Adnan Diler, Kaan Şenol, Ümit Aydınoğlu.) İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1-30.

DİLER, Adnan - GÜMÜŞ, Şahin (2016). "Bodrum Yarımadası Leleg Yerleşimleri, Adalar, Aspat (Strobilos), Kissebükü (Anastasıoupolis), Damlıboğaz (Hydai), Pilavtepe, Sedir Adası (Kedreai Yüzey Araştırmaları 2014", AST, 33.1: 147-170.

DURUGÖNÜL, Serra (1998). Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien, AMS 28, Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

FRANKEL, Rafael (2003). "The Olynthus Mill, Its Origin, and Diffusion: Typology and Distribution", AJA 107. 1: 1-21.

FRASER, Peter Marshall– BEAN, George Ewart (1954). The Rhodian Peraea and Islands, London: Oxford University Press.

GÜNER, İbrahim (2001). "Muğla ve Çevresindeki Yerleşmelerin Gelişmelerini Etkileyen Coğrafi Faktörler" Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, 4: 105-132.

HELD, Winfried (2005). "Loryma ve Karia Chersonesos'unun Yerleşim Sistemi", Olba 12: 85-100.

HİLD, Friedrich (2013). Meilensteine, Straβen Und Das Verkehrsnetz Der Provinz Karia, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

KIRCA, E. Deniz Oğuz –DEMİRCİLER, Volkan (2015). "Antik Dünyada Kırsal Ekonomi: Karya Kersonesosu'ndan Yeni Kanıtlar", Anadolu 41: 51-76.

KIZIL, Abuzer (2008). "2006 yılı Muğla ili Milas İlçesi ile Ören ve Selimiye Beldelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması", AST, 25.3: 357-374.

KIZIL, Abuzer (2009). "2007 yılı Muğla ili Milas İlçesi ile Ören ve Selimiye Beldelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması", AST, 26. 3: 293-310.

KONECNY, Andreas (1993). "Turmgehöft zwischen Belkonak und Gökçeyazı", Lykische Studien 1: die Siedlungs kammer von Kyaneai (Asia Minor Studien 9), (ed. Frank Kolb), Bonn: Dr. Rudolf Habelt,87-94.

KONECNY, Andreas (1997). Hellenistische Turmgehöfte in Zentral und Ostlykien, Wien: Phoibos-Vlg.

KOPARAL, Elif (2014). Klazomenai Khora'sında Arazi Kullanımı ve Tarım Potansiyeli, Arkeolojide Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri, Yerleşim Arkeolojisi Serisi 4 (ed. D. Burcu Erciyas), İstanbul: Ege Yayınları, 125-145.

LABUFF, Jeremy (2010). Karian Sympoliteiai: Causes And Implications Of

Political Merger at The Periphery Of The Greek World, Pennsylvania: University of Pennsylvania, (Yayınlanmamış doktora tezi).

MA, John (1998). "The Koinon of the Laodikeis in the Rhodian Peraea", Epigraphica Anatolica 28: 9-10.

PATON, William Roger (1889). "Pisye in Caria", CR 3: 333, 334.

PIMOUGUET-PEDARROS, Isabelle (1997)."Pour Une Analysedes Pratiques Territoriales et des Politiques de Défense en Asie Mineure: L'exemple de la Carie Antique", Dialoguesd'Historie Ancienne 23/1: 119-143.

RADT, Wolfgang (1970). Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos, Istanbuler Mitteilungen Beiheft, Tübingen: Wasmuth&Zohlen.

RACKHAM, Oliver – MOODY, Jennifer (1996). The Making of the Cretan Landscape, Manchester: Manchester University Press.

REGER, Gary (1998). "The Koinon of the Laodikeis in Caria", Epigraphica Anatolica 30: 11-17.

ROTROFF, I. Susan (1997). Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora, Vol. 29, Princeton, New Jersey: Princeton Academic Press.

RUGGIERI, Vincenzo (2007). La Caria Bizantina: topografia, archeologia ed arte (Mylasa, Stratonikeia, Bargylia, Myndus, Halicarnassus), Soveria Mannelli: Rubbettino.

RUGGIERI, Vincenzo (2009). "The Carians in The Byzantine Periods", Die Karer und Anderen (ed. Frank Rumcheid), Bonn: Habelt, R,207-220.

SERİN, Ufuk (2013). "Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri Üzerine Bazı Gözlemler", METU JFA 2013/1 (30:1): 191-211.

SUMMEREY, Kai Michael (2008) "Die chora von Pergamon. Studien zu grenzen Siedlung struktur und Wirtschaft", IstMitt 58: 135-170.

ŞAHİN, Mehmet Çetin (1976). The Political and Religious Structure in the Territory of Stratonikeia in Caria, Ankara: Şafak Matbaası.

ŞANLI, Aysun (2003). "Ländliche Siedlungen", Lykische Studien 6 (Asia Minor Studien 48), (ed. Frank Kolb), Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 45-65.

TAKMER, Burak – ÖNEN, Nihal Tüner (2007). Via Sebaste, Anadolu'nun En İyi Korunmuş Roma Yolunun Varsak'tan Geçen Güzergahı, Antalya: Varsak Belediyesi Kültür Yayınları.

VARİNLİOĞLU, Ender – vd. (1990). "Une Inscription De Pladasa En Caria" REA 92: 59-78.

VARİNLİOĞLU, Ender (1992). "Pisiköy", AST, 9: 137-140.

YENER, Banu (1995). “Drei Turmgehöfte auf dem Bergrücken von Tüse”, Lykische Studien 2 (Asia Minor Studien 18), (ed. Frank Kolb), Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 69-92.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 57-72

Geliş Tarihi: 24.06.2019 Kabul Tarihi: 14.10.2019

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yakup Kadri'nin Kadınlığa Bakışını Değerlendirmek

Meral KUZGUN*

Özet

Türk tarihinde Türk kadının toplum hayatı içindeki yeri ve önemi dönemin sosyal, ekonomik, kültürel ve dini değerleri çerçevesinde büyük bir değişim göstermiştir. Kadının konumu ve hakları sorunu, II. Meşrutiyet'ten sonra feminizmin etkisi altına girmiştir. Bu dönemde birçok Türk aydını, Türk toplumunun gelişmesini; kadının ilerlemesine engel olan sebeplerin ortadan kaldırılmasına bağlamıştır. Böyle bir atmosfer içinde feminist çizgiden tamamen ya da kısmen ayrılan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Kadınlık ve Kadınlarımız isimli eserinin muhalif bir izlenim oluşturduğu söylenebilir.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, kaleme aldığı Kadınlık ve Kadınlarımız adlı eserini, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu Birinci Dünya Harbi ve sonrasındaki Milli Mücadele döneminin getirdiği ağır ve yorucu sürecin aşılmasından sonra 1923 yılında yayınlamıştır. Bu çalışmanın amacı; Yakup Kadri'nin gün ışığına pek çıkmamış bu eserindeki Müslüman Türk kadın tipini, II. Meşrutiyet sonrasında kuvvet bulmaya başlayan feminist yaklaşımlarla mukayese ederek bilim dünyasına tanıtmak ve kadın meselesine bakışındaki temel noktaları ortaya koyabilmektir.

Anahtar Kelimeler: *Feminizm, Kadın, Yakup Kadri, Kadınlık ve Kadınlarımız, Türk Kadını*

Assessment of Yakup Kadri's View on Womanhood From The Ottoman Period to The Republican

Abstract

Throughout the history of Turkey, the place and importance of Turkish women in social life underwent a great change in line with social, economic, cultural and religious values of the era. The issue of women's position and rights was influenced by feminism after the Second Constitutional Era. Many Turkish intellectuals of this era correlated the development of the Turkish society with the elimination of hurdles to the progress of women. In such an environment, Yakup Kadri Karaosmanoğlu can be considered to, wholly or partly, take a dissenting stance in parallel to the feminist conception in his work titled Womanhood and Our Women (Kadınlık ve Kadınlarımız).

Having authored Womanhood and Our Women, Yakup Kadri Karaosmanoğlu published this work in 1923 following the overcoming of the heavy and tiring process

*-Dr.Öğr.Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, email: meralkuzgun@kilis.edu.tr

caused by the World War I involving the Ottoman Empire and by the Turkish War of Independence. The purpose of this study is to introduce the Muslim Turkish woman profile in this unexplored work of Yakup Kadri to the science world in comparison to feminist approaches that started to grow stronger after the Second Constitutional Era and to set forth the key elements of his view on the woman issue.

Keywords: *Feminism, Woman, Yakup Kadri, Womanhood and Our Women, Turkish Women*

Giriş

İslamiyet öncesi Türklerde kıymetli olan erdemler; cesaret ve cömertliktir. Türk toplum yapısını şekillendiren töre ve devletin varlığını devam ettirmesindeki bir diğer esasta bilginin kendine sahip olmaktır. O nedenle devleti yöneten hakana ve eşi hatuna bilge unvanı verilmiştir. Türk toplumunda kadının da bilgili, cömert ve cesaretli olması beklenmiştir. Türk Mitolojisinin kaynaklarından olan destanlarda da kadın ilahi varlık konumunda olup, destanlardaki kahramanların anaları ya da eşleri çoğu zaman tanrısal bir ışıktan doğmuşlardır (Çimen,2008:107). Bu semavi sembol, kıymetli bir varlık olduğunu göstermiştir. Bu kıymeti Oğuz Kağan destanında, Göç destanında görmek mümkün olduğu gibi Dede Korkut hikayelerinde de kadınlara yönelik ifadeler hep onure edici olmuştur (Tellioğlu,2016:213-214).

Eski Türklerde yer kavramı da bir kutsal sayılmıştır. Türk kültürünün en eski şekline sahip olan Yakut Türkleri, yer ve toprağı bir ana, tıpkı güçlü ve kutsal bir kadın gibi düşünmüşlerdir. Bu nedenle Yakut şiirlerinde toprağa hep ana toprak denmiştir. Toprak ana deyimi, kâinat ruhunun genel bir adıdır. Bir başka deyişle her şeye can veren, taşıp ve coşan kaynağın kendisidir. Görüldüğü üzere Türklerin zihin dünyalarında kadın, bereket ve kutsallığın simgesidir (Öğel,1997:159-160).

Hayvancılıkla uğraşan eski Türk kavimlerinde kadın, silah kullanan, ata binen erkekler gibi bu sahada eğitim ve terbiye gören bir konumdadır. Evlenilecek kadında aranan özellik ahlak güzelliğidir. Eski Türk toplumunda kadınlar, sosyal hayatın her aşamasında özellikle ekonomik alanlarda son derece etkin rol oynamışlardır. Bunda, yaşanılan zorlu coğrafyada kadının, erkeğin hayat arkadaşı olduğu düşüncesiyle beraber hayat koşularının bir gereği olarak süt ürünlerinden dokuma ve halılara kadar birçok ürünü ortaya koyanın kadın olması da etkili olmuştur (Eroğlu,2016:445-446).

İslamiyet'in kabulünden sonra gerek Abbasiler döneminde gerek Büyük Selçuklular döneminde Türk kadını, toplumsal yerini ve önemini büyük ölçüde korumuştur. Kadın henüz eve kapatılmamıştır. Harem, o yıllarda bilinmemektedir. Kadın sanat ve kültür işleriyle meşguldür. Kadınlar adına medrese, hastane, kütüphaneler yapılmaktadır. Kayseri'de bugün adına tıp fakültesi kurulan Gevher Nesibe Şifahanesi (1206) ya da Devrik'te Turan Melek Hatun Kütüphanesi buna örnek olarak gösterilebilir(Aksoy,2017: 16).

Bu hal, Osmanlı'nın kuruluş döneminde de devam etmiş ve ailede tartışılmaz bir konuma sahip olan Türk kadını, sosyal hayatın içinde erkekler kadar etkili olabilmiştir. Bu dönemdeki sultan eşleri de toplumdan uzak olmamakla birlikte sosyo-politik hayatın içinde aktif rol almışlardır. Kuruluş döneminin en önemli teşkilatlarından biri olan Bacıyan-ı Rum teşkilatındaki kadınlar, meslek sahibi oldukları gibi iskân faaliyetlerinde yer alarak "*aşına, eşine, işine sahip ol*" öğretisinde yetiştirilmişlerdir. Böylelikle Anadolu coğrafyasında Türk ailesi temel alınarak sağlam bir cemiyet hayatı oluşturulmuştur (Gündüz,2012:139-144).

1.Osmanlı Devleti'nin Son Deminde Başlayan Feminist Yaklaşımlar

Feminizm, Avrupa kökenli bir fikir hareketi olup, Avrupa tarihi boyunca bu kıtanın kadınlarının yüzyıllar boyunca yaşadıkları haksızlıklar ve zulümler üzerine ortaya çıkan bir hak arayışıdır. Avrupa'nın genelinde Roma kültürü hâkim olduğundan kadınlar gerek feodal dönem boyunca gerek sonraki dönemlerde çok acı çekmişlerdir. Ortaçağ döneminde kadınlar kiliseden uzak tutulmuş, boşanma, miras haklarından mahrum bırakılmış ve cadı avına çıkılarak yakılmıştır. Bu sıkıntılı süreçten sonra Avrupa'da başlayan Aydınlanma çağı, Fransız İhtilali, Reform, Rönesans ve Sanayi Devrimi Avrupa'daki feminist adımların atılmasını hazırlayan öncüllerdir. Bu süreçte insanlar daha çok okumaya ve bilimsel faaliyetlere önem vermişlerdir. Sanayi Devrimi ile fabrikalarda erkeklerden daha az ücretle çalıştırılan kadınlardan ev işleri ve çocuk bakımını da aksatmadan yapmaları beklenmiştir. Genel olarak ifade etmeye çalıştığımız bu uzun süreç kadınların; eğitim, çalışma, eşit ücret, eşit muamele gibi kadınların haklı taleplerini savunan Feminizmin 19. yüzyıla kuvvet bulmasına neden olmuştur (Öztürk, 2011: 23-41).

Bu sırada, İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, endüstriyel kapitalizm ve devletlerin siyasi düzenlerinin temsili demokrasiye geçmesiyle birlikte, Avrupalı kadınların durumunu ve konumunu derinden etkilemiştir. Özellikle ailenin ekonomik ve siyasi öneminin azalmış olması, feministlerin seslerini daha da yükseltmelerine sebep olmuştur. Ekonomik hak, hürriyet, eğitim gibi alanlarda erkeklerle aynı haklara sahip olmak isteyen kadınların bu talepleri 19. yüzyılda feminist hareketin doğmasına yol açmıştır (Ataman,2009:3).

Avrupa'da kadınla ilgili genel durum böyleyken Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden sonraki süreçte kadına bakış değişmiş ve Tanzimat'a kadar İstanbul'da kadınların kılık ve kıyafetleri, sokağa çıkma günleri fermanla belirlenerek kapanmaları istenmiştir. Bu süreçte kadının aile çevresi dışında tahsil ve meslek hayatı olmadığı gibi eğitimi yalnızca dini saha ile sınırlandırılmıştır. Ekonomik refaha sahip kesimin kadınları edebiyat, resim, müzik alanlarında ders almış ancak bunu daha çok hevesleri ya da boş zamanlarını doldurmak amacıyla yapmışlardır. Tanzimat'a kadar kadınların büyük bir kısmı tarlada çalışıyor, işçi kadınlar ise düşük ücretlerle çalıştırılmışlardır. Evlenme ve boşanma konularında ise dini kaideler esas alınmıştır. Görüldüğü gibi İslam dininin etkisine giren Osmanlı kadınları, birçok haktan mahrum kalmış, bu hak ve yetkilerine kavuşma süreci Tanzimat döneminde atılmıştır (Aksoy,2017: 17).

Tanzimat, büyük ümitlere bağlanmıştır. Avrupalıların teminatına bağlanan reformlar ve serbest ticaret sayesinde Osmanlı Devleti'nin hızla uygarlaşması, fabrikalaşması, tarımın gelişmesi ümit edilmiştir. Bu beklentiler, zamanla yerini hayal kırıklığına bırakmış, Batı görmüş ya da Batı tipi okullarda yetişmiş vatansever kişiler, devleti çöküşten kurtarmak için yeni çareler arama yoluna gitmişlerdir. Bu çabalar, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınlardan başlayarak uygarlığa yönelişin ürünü olan Harbiye ve Askeri Tıbbiye gibi okullarda etkisini göstermiştir(Avcıoğlu,2015;159).

Tanzimat reformları çerçevesinde Batı'ya yönelme hamleleri ilk olarak eğitim öğretim kurumlarından başlanmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal gerilemenin bir nedeni olarak ta kadınların cehaletini gören Batılı Osmanlı aydınları, kadınların eğitilmesi noktasında hem fikirlerdir. Kızlar için ilkokul ve ortaokul eğitimine 1858 yılında başlanarak devamında 1842'de Askeri tıbbiyeye bağlı olarak ilk Ebe Okulu, 1869'da İnas Sanayi Mektebi (Kız Sanat Okulu) ve 1870'de Dar'ül-Muallimat (Kız Öğretmen Okulu) açılmıştır. Böylece Türk kadının icra edeceği ilk meslek, toplumunda kadınlığa yakıştırdığı Öğretmenlik ve Ebelik olmuştur (Sağ,2001: 17).

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen sürede Osmanlı erkekleri tarafından kadınlar için kadın aklı tabiri kullanılmıştır. Daha vahim olanı Osmanlı kadınları içinde de "*ne yapayım kadınım aklım bu kadarına eriyor*" ifadesi sık kullanılan cümleler arasında yer almıştır. Kız çocuklarının tahsili 7 yaşında başlayıp 11 yaşında sonlandırılıyordu. Öğretim metodu ezberciliğe dayanmakla birlikte 11 yaşının üstünde biraz geçkince olan genç kızlar ya evlendiriliyor ya da evlerinde annelerine yardım etmek, kardeşlerine bakmakla geçen bir hayatın içine hapsediliyorlardı. II. Meşrutiyet'in ilanının getirdiği özgürlük ortamı içinde kadınların eğitim talepleri karşısında Maarif Nezareti bu konudaki eksikliği fark etmiş ve kız çocuklarının tahsil hayatlarını iyileştirme yoluna gitmeye karar vermiştir. Böylelikle 1912 yılında genç kızlar için İstanbul'da ilk İnas İdadisi kurulmuştur. İstanbul'da kadınlığa ilk hürriyet kokusunu tattıran bu okul olmuştur. Okuldaki derslerde kadının, toplumun ilerlemesindeki önemi temel olarak verilmiş, daha sonrasında söz konusu okul, İstanbul İnas Sultanisine çevrilerek ders programları genişletilmiştir (Bilgi Yurdu Işığı,1333:1-2).

Osmanlı Devleti'nin değişen yeni döneminde kadınların eğitimi, devlet okullarıyla görünür bir destek almaya başladığı 19. yüzyılda Osmanlı kadın hareketinin sosyo-kültürel kıpırdanışın merkezi İstanbul olmuştur. Neşriyat faaliyetleri içinde kadın gazeteci ve yazarların yerini almaya başladığı dergi ve gazeteler ortaya çıkmıştır. 1869'da ilk baskısını yapan *Terakki-i Muhadderât* isimli dergi Osmanlı-Türk kadınlığı için önemli bir adımdır. Neşriyat faaliyeti içinde yer alan kadınlar, Osmanlı devlet ricaline mensup çevrelerden gelen hanımlardan oluşmuştur. II. Meşrutiyete kadar edebi yazıların dışında kadınlara nasıl iyi bir eş ve anne olunması gerektiğini ifade eden yazılarda politik konulara yer verilmemiştir(Gökpınar,2015: 53).

Osmanlı Devleti'nde Batı'dakine benzer bir feminist hareket, II. Meşrutiyetle can bulmuştur. Osmanlı'da feminist hareketin çıktığı yer Selanik'tir. Şehrin, kozmopolit yapısı, demiryolu ve deniz bağlantısı burayı fikir sahalarının merkezi haline getirmiştir.

İlk olarak "Cemiyet-i Nisvan", en güçlü kadın örgütü " Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti" ve "Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriye'si" burada kurulmuştur. Selanik'teki gelişmeler İstanbul, İzmir gibi kentlere de uzanarak geleneksel aile yapılarını zorlamıştır. Batı'daki burjuva yaşam biçimi, Osmanlı'yı bir yandan kuşatmaya başlarken, öte yandan ilginin giderek arttığı özgürlük, eşitlik ilkeleri kadın ve aileyi Osmanlı'nın temel problemleri haline getirmiştir (Toprak,2013:244-245).

Tanzimat dönemi Batılaşma faaliyetlerinin ağır bastığı bir atmosferde Namık Kemal, Şemsettin Sami, Abdülhak Hamit Tarhan gibi düşünürler, dönemin dergi ve gazetelerinde kadınlar adına hak arayışına girmişlerdir. Batı'daki feminist akımların etkisiyle kadınların çalışma hayatına girmelerini teklif ederken, görücü usulü evliliğin en çok Türk kadınına zarar verdiğinden bahsetmişlerdir (Sağ,2001:17).

II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı kadınları, eğitimden yararlanmaya, kitap okumaya, dil örenmeye, Avrupa modasına göre giyimlerini belirlemeye başlamaları toplumsal yapıdaki değişikliğin gözle görülür hale gelmesine neden olmuştur. Bunlara rağmen tesettür kaçgöç devam etmiş, kadınlar tesettür giyiminden yavaş yavaş sıyrılmaya başlayarak ev dışında da yeni kıyafetleriyle gezebilme cesareti göstermişlerdir(Kaplan,1998: 24).

Kadınların ilk olarak ürkeklikten sıyrılarak kendilerini rahatlıkla ifade etmeye başladıkları mecra, basın aracılığı ile gerçekleşmiştir. Basında kadınlara ait imzalara dönem gazete ve dergilerinde rastlanılmaya başlanılmıştır (Çakır,2016: 59). Bunlara 1908 çıkmaya başlayan aylık gazete olan Mehasin, 1913 ile 1921 yılları arasında gazete olarak yayınlanan Kadınlar Dünyası, Demet, Kadın, Musavver Kadın, Erkekler Dünyası gibi dergiler kadının hukuku, erkek karşısındaki çaresizliğine son verilmesi, kadının toplumunda hak ettiği konuma gelemeyişinin sorgulandığı, Batıdaki feminist hareketlerin anlatıldığı, çalışma hakkı ve kazanımları gibi birçok konu, kadın ve erkek yazarlarca kaleme alınmıştır (Kurnaz,2015:174-183).

Osmanlı kadın dergilerin ulaşabildiği bütün kadın okuyucular toplumun Müslüman, Türk, üst tabaka mensup ve eğitimli kadınlarından oluştuğundan dergilerdeki yazılarda doğal olarak bu okur kitlesinin beğeni ve ihtiyaçlarına göre hazırlanmıştır. Osmanlı kadın dergilerinin kadın yazarları da toplumun bu kesiminden gelen kadınlardan oluşmuştur. Dergi sayfalarında zaman zaman alevlenen tesettür ya da milli kıyafet tartışmalarının yanı sıra cinsel, dinsel, etnik ve sınıfsal ayrımlara da rastlanılmıştır (Karakışla,2014:23-26).

Osmanlı kadınına çalışma hayatı içinde yakıştırılan meslek öğretmenliktir. Bunun dışında devlet dairesinde memur olarak Türk kadını bulunmamaktaydı. Bunu yıkan ilk kadın 1913-1914 yıllarında memur olarak iş hayatına atılan Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti üyesi Bedra Osman Hanımdır. Eğitim alanında müfettişliğe kadar ancak kadınlar yükselebilmiştir. Bunlar arasında önemli kadın hakları savunucularından olan Halide Edip, Nakiye Hanım, Nezihe Muhittin, Sadiye ve Hatice hanımlar da sayılabilir (Demir,1999:112). Kısaca artık Osmanlı Türk kadını evin dışında çalışan, okuyan, üreten, kültürlü, topluma katkıda bunulan ve değer gören kadın olmak çabasına girmiş ve feminist söylemlerden beslenmiştir.

2.Yakup Kadri'nin Kadınlık ve Kadınlarımız Eserinden Kadına Bakışı

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Kadınlık ve Kadınlarımız* adlı eseri pek bilinmemekle birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın başında kaleme alınmış ancak savaşın getirdiği süreç içinde bir sonraki tekrar basımı,1923'te Osmanlıca ve İstanbul merkezli Orhaniye matbaasında basılmıştır. Eserin kapak kısmında "*Bu kitabın muhteviyatı,1328(1912) senesinde intişar etmiş nesirlerdir"* notu düşülerek başlamıştır. Eser, 9 bölüm başlığından oluşmaktadır. Yakup Kadri'nin Türk kadının konumu ve değerini kendi dünya görüşüyle ortaya koyduğu konu başlıkları " Bir İzah, Kalbe ve Aşka Dair, Yoldan Çıkmış Bir Kadına, Bir Yeni Geline, Genç Bir Valideye, Çarşafa ve Peçeye Dair, Süse Düşkün Bir Kadına, Can Sıkıntısı ve İzdivaca Dair" bölümlerden oluşmaktadır. Her konu başlığında Yakup Kadri, iki kişilik, konuşma havasında geçen diyaloglar üzerinden eleştiri ya da tavsiyelerde bulunmuştur. Yakup Kadri'nin görmek istediği Türk Kadın tipi Osmanlı feminist çevresinin söylem ve taleplerinden farklılık göstermektedir.

"Bir İzah'ta" vurgulanmak istenen Türk kadın tipinde; Yakup Kadri'ye göre toplum içinde Türk kadınlarının terakkisi yönünde yapılan konuşmaları genel bir hastalığa benzeterek, terakki, ıslahat, temeddün (İlerleme) gibi sözleri kadın ağzında çirkin sözler olarak görmüştür. Kadınların yapacakları en mühim şeyin çocuklarına masal ve ninni söylemekten geçtiğine inanır. Ona göre yeni bir ifadeymiş gibi kullanılan Medeniyet, kadınların ninni ve masallarından çıkmıştır. Eserde bu kavramla ilgili olarak " *Nasıl ki birçok medeniyetlerde kadınların öyle bir göz ucuyla bakışından yıkılıp gitti. İnsanları ileriye, yükseklere iten veya geride, aşağılarda bırakan sebepleri nafile orada burada aramaya kalkışmayınız"* demekteydi. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü gidişattan endişeye düşen kadınların, evlerinden fırlayarak erkek kalabalığına karışarak meçhul bir ufka doğru ilerlerken asıl vazifelerini unuttuklarını dile getirmiştir. Ona göre giden erkek olmalı ve her gidenin kalbinde geriye dönme arzusunu besleyen ve bekleyen kadın olmalıdır. Yakup Kadri bu ifadelerini desteklemek için Yunan mitolojisinden de örnekler vermiştir. Bu bağlamda, Oliyus'un eşi olan Penelope'nin kasnağı başında 20 yıl sadakatle eşini beklemesine değinmiştir (Karaosmanoğlu,1339:5-8). Dolayısıyla Yakup Kadri'ye göre medeniyetlerin yıkılmasına sebep olan kadınların asıl yeri evleri, çocukları ve sadakatle bekleyecekleri eşleri olmalıdır.

"Kalbe ve Aşka Dair" de Yakup Kadri, genç bir erkeğin yaşı kendinden büyük bir kadına olan duyguları üzerinden Türk kadının genel tavrı anlatmaya çalışmıştır. Ona göre kadın kaç yaşında olursa olsun, ne sıkıntılardan geçerse geçsin kalbinin derinliklerinde daima genç kızlık duygularının var olabileceği gibi sevme ve sevilme halini bir didişmeye benzetmiştir. Yakup Kadri, eski zamanlardaki Türk erkeklerinin kadın ruhunun sırrına vakıf olduklarını dile getirerek, seni seviyorum sözünün hayal edilemeyecek düzeyde tılsımlı bir söz olduğunu, aşk için doğmuş kadınlar ve erkeklerin olduğunu belirtmiştir. Ona göre Türk kadını yaşının gerektiği olgunlukta olmalı, öyle davranmalı ve güzelliğin getirdiği ağır yükün bilincinde olmalıdır (Karaosmanoğlu,1339: 11-15).

"Yoldan Çıkmış Bir Kadına" bölümde Yakup Kadri'ye göre kutsallık, sadakat

üzerine tasvir ettiği Türk Kadınlarının bu çizginin dışına yönelmelerinin kendilerine yapabilecekleri en büyük kötülük olduğuna değinmiştir. Bu fenalığın günahın ve cehennemin kapılarını araladığını belirtmiştir. Günahların çoğunun tatlı olduğunu ifade eden Yakup Kadri, Kadının terk-i nefs yapması kanaatindedir. Son cümlesinde Yakup Kadri " *Senin yediğin şey muhakkak yasak bir meyveden ibaret değildi. Aynı zamanda muhakkak bir şeytanın elinden yedin. Çünkü neslinin kanında hala sönmeyen bir ateş var"* (Karaosmanoğlu,1339: 20-22) demekteydi.

"Yeni Bir Geline" kısmında Yakup Kadri, evlenecek olan bir kadının, kuracağı yuvasının bahar tadında taptaze kalmasını, kadının maharetine ve fıtratından gelen gücüne bağlamıştır. Türk masallarında bütün sihirbazların kadınlardan olduğuna değinen Yakup Kadri, kadının biraz sihirbaz gibi olması ve eşine her gün bambaşka şekil ve kıyafetler içinde görünmesini tavsiye eder. Böylelikle erkeğin kadınına olan heyecanı ve merakının ilk günkü gibi olacağına inanır. Evdeki mutluluğun sırrını da renkli ve hayat dolu kadının yaklaşımlarına bağlar. Kadının zekasına, güzelliğine ya da maharetine güvenmemesi gerektiğine belirten Yakup Kadri, bu özelliklere sahip olan birçok kadının evliliğinin bitebildiğine dikkat çeker. Bu özelliklere sahip olmayan bir kadının; cilveli gülüşüyle, manidar bakışıyla evler yıktığını ve bu cilve halinin kadının yaratılışına verildiğini ifade eder. Bir erkeği çekenin bu özellikler olduğuna değinen Yakup Kadri, kadının, eşinin başka bir kadına akışında ne erkeğini ne de erkeğin gönlünü çelen rakibesinde suç aramaması gerektiğini belirtir (Karaosmanoğlu,1339: 25-29).

"Genç Bir Valide" kısmında anne olunmadan önce bir kadının eş olarak bu durumunun kadınlığın en yüksek mertebesi olarak tanımlayan Yakup Kadri anneliği yüceltmiştir. Anne olan bir kadının hayatında bitmez tükenmez yeni bir bakışın ve yaratılışının şevkinin geldiğini ifade eden Yakup Kadri, çocuk için bunun en önemli hazine olduğunu belirtir. Bu ulvi halin, şefkatin ve yaklaşımın çocuğun gelişimine çok şey katığına inanan Yakup Kadri sözlerine *"Öyle ki çocuğunuz 20 yaşına geldiği zaman siz bom boş kalacaksınız… Çünkü siz de ne varsa hep ona vermiş olacaksınız"* diyerek devam eder. Yakup Kadri, tarihteki büyük şahsiyetlerden örnekler vererek sözlerini desteklemeye çalışmıştır. Bunun içinde "*Hugo, Lamartinde validelerinin gölgesinde yükselen dâhilerdir…Fakat Napolyon fakat Cengiz sırf validelerinin eseridir"* der. Yakup Kadri, anne olan kadının, çocuğunun ruhuna şefkatle taşan kalbini boşaltmasının her şeye kâfi geleceğine inanarak bu yoldaki vazifeyi yerine getirmek için ne zekâya, ne güzelliğe ne de marifete gerek vardır der. Bir başka ifadeyle annelik ve çocuk için esas olan ölçünün sonsuz bir şefkat ve sevgi olması gerektiğine vurgu yapmak istemiştir (Karaosmanoğlu,1339: 33-35).

"Çarşaf ve Peçeye Dair" kısmında içinde bulunduğu asrı çirkin olarak tanımlayan Yakup Kadri, var olan muhitin yegâne süsünü kadının çarşafında ve peçesinde görmüştür. Erkek nazarında kadın; hürmetin, kıskançlığın, aşkın sebebidir. Kadının değerine istinaden Yakup Kadri " *Sizi güneşten, havadan sizi kem nazarından sakındık ta böyle yaptık. Yazık değil mi ki o saçlara güneş vursun….o gözlere bir yabancı gözün kıvılcımı sıçrasın*" diyerek kadının neden örtünmesi gerektiğini izah eder. Ona göre kadının bir gülüş veya bakışı bir erkeği istemeden de olsa etkileyebilir. Kadındaki gülüş ve bakışın kıymetini bilmeyen bir erkeğin bunu heder etmesine müsaade edilmesini engelleyen

perdenin örtüleri olduğunu açıklar. Yakup Kadri, cemiyet ve medeniyetlerin esasını bir erkeğin kıskançlığının kurduğunu, vatan ve memleketten önce ilk müdafaa edilenin kadın olduğunu belirtir. Bütün evlerin, şehirlerin ve mabetlerin kadın için yapıldığını belirten Yakup Kadri, kadının üzerindeki peçenin düşmesiyle inşa edilen her yapının bir bir yıkıldığına dikkat çeker. Burada Müslüman kadınlara uyarıda bulunarak başka milletlerin kadınlarına bakıp kendilerini koruyan peçe ve çarşaftan vaz geçmelerini doğru bulmaz. İslam dininin örtü ile Müslüman kadınları seçkin kıldığını, kadına kıymet verdiğini belirtir (Karaosmanoğlu,1339: 39-42).

"Süse Düşkün Bir Kadın" bölümünde Yakup Kadri, kadının yaratılışındaki iç süsünden sıyrılarak, dış süse harcadıkları zamanın asıl vazifeleri olan çocuklarıyla ilgilenmeye tercih etmelerini eleştirir. Süste aşırılığa kaçan kadınların çocuklarını dudak ucuyla öpüp, anneliğin getirdiği coşkuyu soldurmalarına kızar. Süse düşkün kadınlara kurulmuş bir bebek tanımlaması yapan Yakup Kadri, bunun bağımlılık haline gelmesine eleştiride bulunarak kadının kendine yazık ettiğini ifade eder. Kadın güzel olmak gibi içten gelen bu hissine belli bir noktaya kadar anlam veren ve kadını tamamlayan objeler olduğuna da inanan Yakup Kadri, içinde bulundukları asrın bu his ve ihtiyacın içini boşalttığını düşünür. Kadının süsünün nasıl olması gerektiğini söyleyen kaidelerin, kadınlık adına ne varsa emdiğini ve kendine köle yaptığını ifade eden Yakup Kadri, kadını kabahatli görürken aşk gibi süsünde kaynağının kendilerinin olduğunun farkına varmalarını ister. Kadının dokunduğu her eşyaya kendisinden garip bir pırıltı bıraktığına inanan Yakup Kadri, aşırılıklardan uzak durarak kadının içindeki zarafeti, güzelliği, çekiciliği fark etmesini ister (Karaosmanoğlu,1339: 45-50).

"Can Sıkıntı" kısmında Yakup Kadri, kadındaki can sıkıntısını kadının vazifesini, kendini ve gayesini unutmasına bağlar. Asıl gaye ve vazifesinin dışına çıkan kadınların, senelerden beri bütün kuvvetlerini ve kıymetlerini ticarette, müzakere salonlarında günlerini dolduran erkekleriyle birlikte borsaya, siyasete, edebiyata, devlet işlerine bulaşmalarına pek sıcak bakmaz. Yakup Kadri, bu bölümde 20. yüzyılın başında net bir şekilde ortaya çıkan süfrajet denilen ilk modern feministlerden bahsederek kadının asıl vazifesinden uzaklaştırılmasından rahatsızlık duymuştur. Erkeğin ve kadının asıl gayesini unutup başka işlerle meşgul olmasının yaşama sevincini azalttığına ve can sıkıntına yol açtığına değinir. Eski zamanlarda savaşmaya giden erkeklerin ardından beklemeyi bilen kadınların hayatının, daha sade ve güzel olduğunu belirten Yakup Kadri, eve dönen erkeklerin eşlerini ilk bıraktıkları sabah tazeliğinde sıcak ve hürmetkâr bulduklarını hatırlatma ihtiyacı duymuştur. Erkeklerin ve kadınların değiştiğini belirten Yakup Kadri eserinde bu can sıkıntısını ebedi bir işkenceye benzetmiştir (Karaosmanoğlu,1339: 53-56).

Eserin son kısmı oluşturan "İzdivaca Dair" bölümünde Yakup Kadri, görücü usulü üzerine nasıl bir kadınla evlenilmesi gerektiğinin ve mutlu bir evliliğin işaretlerini verir. Eşya alımında kadının gönlüne göre olmasının hakkı olduğuna inanan Yakup Kadri, evlilik için seçilecek evin ilk oturanları olarak o evin sessizliğini eşinin sesi ilk kez doldursun ister. Bu kısımda Avrupa'dan Osmanlı topraklarına intikal etmiş olan fikir ve adetlerin, kendisi gibi Batı görmüş ve Batılı değerlere aşina biri olarak kendi özünü

değiştirmediğine değinir. Batı'da geçen zaman diliminde yorulduğunu, huzur ve saadet istediğini belirten Yakup Kadri, hayatına çok kadın girdiğini ve her kadının kendinden bir parçasını koparttığına değinir. Görücü usulüyle evlenmeyi arzu ettiği kadının ruh dünyasındaki dağınıklığı toplamasını ister. Kadında dış güzellikten öte ruh güzelliği ve olgunluk arayan Yakup Kadri, bakışlarda manidarlık arzu eder. Evinde bambaşka güzelliklere bürünebilen, sakin, coşkulu ve yaratılışının tabii halini taşıyan bir kadınla evlenmek ister. Yakup Kadri bu kısımda "*semanın, denizlerin, kırların bir hulasası olsun. Öyle ki ona baktıkça kendimi bu mucize karşısında zannedeyim"* der. Kadında ahlaka da değinen Yakup Kadri, kadının ahlaklı, yumuşak huylu ve sabırlı olanının tercih edilmesini tavsiye eder. Ayrıca kadının itaat eden ve tevekkülü ağır bir süs gibi şikâyetsiz taşımasını ister. Yakup Kadri, Avrupa merkezli ve Osmanlı kadınını esir alan fikirler etrafında gezinen bir kadını istemez. Bununla ilgili olarak "*dikkat etki dimağı kalbinden daha mütekâmil (olgun) olmasın"* diyen Yakup Kadri *"karşıma bir de hukuk-u nisvan, medeniyet-i hazıra, terakkiyat-ı milliye gibi şeylerden bahseden bir kadın diyecek olursan benim felaketime sebebiyet verirsin"* uyarısında bulunur (Karaosmanoğlu,1339: 59-63).

3.Osmanlı Feminizmi Açısından Yakup Kadri'nin Kadınlığa Bakışı

Osmanlı feminizminin öncülerinden Fatma Aliye kadınlara eğitim ve çalışma hakkının verilmesini istemiştir. Ona göre kadın; iyi anne, iyi eş ve iyi Müslüman olmalıdır. Çarşaf ve Peçeye dair görüşlerine baktığımızda kadının kıyafeti ve saçları kapalı olduktan sonra erkeklerle görüşmesinin ona göre bir sakıncası yoktur. Esasında Fatma Aliye için çarşaf ve peçe sonradan fethedilmiş ülkelerin âdeti olduğundan kadınların tesettürde aşırılığa kaçınmasını da doğru bulmaz (Kaplan,1998: 24). Yakup Kadri'nin *Kadınlık ve Kadınlarımız* adlı eserinde Çarşaf ve Peçe Dair görüşlerine baktığımızda örtünün kadını dış tehlikelerden koruduğunu, dolayısıyla moda adı altında kadınların dış giyimlerinin değiştirilmesinin pek de tasvip edilmediğini görmekteyiz.

Fatma Aliye Hanım bu tespitlerinin yanı sıra Osmanlı hanımının kendisiyle görüşen ecnebi bir kadının yanında küçük düşmemek için batı gelenek ve terbiyesini bilmesinde bir sakınca görmemekle birlikte Türk-İslam gelenekleri dairesinde yaşanması gerektiğini de düşünmüştür. Fatma Aliye Hanım, toplumun kendisine yabancılaşmasıyla bundan Türk kadınlarının mutsuz olacaklarına inanmıştır. Kadına verilen hak ve özgürlükler noktasında Batı'yı örnek almak yerine bu özgürlüklerin esasında İslam dininde kadına verildiğini belirten Fatma Aliye Hanım, özden kopmamanın önemine vurgu yapmıştır (Koç, 2019:230-231).

İyi eğitim almış kadınlardan biri olan Gülsüm Kemalova'nın çarşaf ile ilgili fikirlerine baktığımızda Türk hanımlarının çarşafla gezmelerine rağmen zeki olduklarını, erkeklerle yaptıkları konuşmalarda fikirlerini ve maksatlarını çok güzel bir şekilde ifade ettiklerini belirtmiştir. İstanbul'da bulunduğu sıralarda çarşaf meselesinin tartışılan konuların başında geldiğini ve bu konuyla ilgili çevresindekilerle yaptığı görüşmelere dayanarak çarşafın toplumda kabul gördüğünü ancak hâlihazırda hemen terkedildiğini ifade etmiştir. Toplumda çok sık tartışılan bu meseleden dolayı Türk hanımlarının

gelişimine mani olan sebebin çarşaf olup olmadığını sorgulamıştır. (Kemalova, 1913: 101)

Yakup Kadri'nin eserinde seslendiği kadın, şehirde yaşayan, sosyo-ekonomik seviyesi taşradaki kadına kıyasla daha iyi olan kadındır. O nedenle eserinde İzdivaca Dair kısmında evlenilecek kadın tipinde feminist söylemlerin etkisinde kalan, kadın hakları, dönemin cemiyet hayatı içinde evin dışında iş hayatına atılma, siyaset ya da ticaretle uğraşma isteğinde bulunan kadından pek haz etmez. Bunlar Yakup Kadri'ye göre evlilik ve aile hayatına gölge düşürmektedir. Ona göre kadın bu meşguliyetler içinde yaratılış gayesinden uzaklaşmaktadır. Ancak II. Meşrutiyet sonrasında yaşanan savaşlar nedeniyle çalışan erkek nüfus azalmış ve bu boşluğu kadınlar doldurmak zorunda kalmıştır. Cihan harbinde kadınlar gönüllü olarak askere alınmış, kadın işçi taburları oluşturulmuştur. Tarım alanında Cemal Paşa'nın öncülüğünde IV. Ordu'nun topladığı Kadın Amele Taburları Çukurova havalisine sevk edilmiştir. 1915 yılında kadın işçiler için düzenlemeler getirilmiştir. Memur ve işçi hanımların dışında esnaf ve tüccar hanımlar görünmeye başlanmıştır (Kurnaz,2015:206-207).

Osmanlı Devleti'nin de kentlerde yaşayan kadınlar, taşrada toprakla uğraşan erkeklerle birlikte çalışan kadınlara göre daha zor durumdaydı. Bu kadınların çoğu çalışmıyor, ev hayatının dışında hiçbir işleri bulunmuyordu. Kadınların koşullarını değiştirememelerinin bir sebebi; ekonomik bağımsızlıklarının olmamasıdır (Baykan ve Ötüş-Baskett,2016: 30). Osmanlı toplumunda ya da şark dünyasında kadınlığın gelişememesinin ya da ilerlememesinin bir başka nedeni ise toplumun bunun önünde engel olmasıdır (Sıdkı,1330:2).

Yakup Kadri'nin İzdivaca Dair kısmında görücü usulü üzerinden yaptığı kadın tasviri feminist söylemlerin karşısında duran, erkeğine tam itaat eden, yumuşak huylu, evinde yaşamayı arzu eden bir kadın tipidir. Bu bölümde görücü usulü ile evliliğe karşı olmadığını görmekteyiz.

Bu bağlamda Kadınlık Gazetesi'nde, "Biz de İzdivaç" başlıklı yazıyı kaleme alan Hayriye Fitnat Hanım, görücü usulü ile iki insanın birbirini tam olarak tanıyamayacağını dolayısıyla bu âdetin hem erkek hem kadın için mutsuz evliliklere yol açabileceğini ifade etmiştir. Bir kadının tavrını, ahlakını beğenmediği bir erkekle evlenmek istemediğini belirtmesinin toplum içinde dışlanmasına dahi yol açabileceğini belirten Hayriye Fitnat Hanım, bunun kadın hakları ihlali anlamına geldiğini ifade etmiştir (Fitnat,1330:4-5).

Aynı gazetenin "Kadınların Mevkii " başlıklı yazısında Adviye Sıdkı; Osmanlı kadınlarının evlenirken gelinlikle girdikleri evlerinden ancak cenazeleriyle çıkabileceklerine dair toplumdaki bu düşünceyi eleştirmiştir. Erkeklerin eşlerine kötü davrandıklarını ve o nedenle Osmanlı hanımlarının mutsuz olduklarını belirten Adviye Sıtkı yazısında "*sofra başında yemeğin tuzu az konmuş bahanesiyle sıcak yemek dolu koca bakır siniyi kaldırıp bedbaht zevcenin kafasına vuranlar"* diyerek eşlerini hizmetçi gibi gören erkekleri eleştirir. Adviye Sıtkı haksızlık içinde bir girdaba sürüklenen kadınların esaretinin bitmesini ister (Sıdkı,1330:3).

Bu bilgiler ışığında II. Meşrutiyet dönemine damgasını vuran Ulviye Mevlan'ın çıkardığı ve feminist çizgide yayın yapan Kadınlar Dünyası gazetesinde, görücü usulü evlilik eleştirilmiştir. Osmanlı ailesinin esaslarının düzenlenmesi, kadın ile erkeğin eşit olması, kadınların çalışma hayatına katılması, hukuki haklarının genişletilmesi ve kadınların giyimlerinin kendi tercihlerine bırakılması istenmiştir (Sancar,2017: 95).

Kadın makalelerinde ortaya konulan modern kadın kimliği modern insan kimliği ile örtüşmekte çağın gereklerine göre kadın ve erkek modern eğitimlerden geçmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Toplumu eğitecek taraf kadın olarak görüldüğünden genç kızların annelik ve mürebbiyelik rollerine uygun yetiştirilmeleri gerektiği düşünülmüştür (Koç,2019:169).

Buna en çok vurgu yapan kadın yazarların başında gelen Halide Edip; Anas-ı İdadide "Büyük Kadınlar*"* isminde vermiş olduğu konferansta toplumun ilerlemesi için erkeklerin yanında kadınlarında çalışması gerektiğine inanır. Bu konferansında geçen ifadesinde feminizmi erkek karşıtlığı olarak görmediğini ve iki çocuk annesi bir kadın olarak bunu kabul edemeyeceğini belirterek tarih âlemi içindeki yer etmiş siyasi, edebi ve ruhani kadınlardan örnek vermeyi amaçlamıştır. Halide Edip, kadının vatanperver olmasına önem vermiştir (Bilgi Yurdu Işığı,1333: 81-82).

Halide Edip'e karşı mesafeli duran Emine Semiye, Yakup Kadri gibi bulaşıcı bir hastalık gözüyle baktığı moda, giyim kuşam konusunda Osmanlı Türk hanımlarının aşırılıklara kaçmalarını istemez. Kadınların süslerine ayırdıkları zaman ve paranın aile bütçesinde delikler açtığına dikkat çeken Emine Semiye, modası geçen kıyafetlerin küçük değişiklerle değerlendirilmesi tavsiyesinde bulunur. Türk hanımlarının ev işleri dışında üretken olmalarını arzu eden Emine Semiye, kadınların pozitif bilimden haberdar olmalarını ister ve bu amaçla bir dizi yazı kaleme alır. Çocuk eğitiminde başta terbiye olmak üzere ilk öğreticinin anne olması nedeniyle annenin bilinçli ve bilgili olmasının önemine vurgu yapar. Bir başka ifadeyle Emine Semiye toplumun ıslahının temelinin çocuk eğitiminden geçtiğine inanmıştır (Kaymaz,2009: 65-78).

4.Genel Bir Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Tanzimat dönemiyle başlayan modernleşme çabaları içinde kadınların ilk savunucuları Namık Kemal, Şemsettin Sami gibi Batıcı aydın erkekler tarafından dillendirilmiştir. Batılı aydınların zemin oluşturduğu kadın haklarına yönelik fikir hareketlerini, II. Meşruiyetten sonra kentli, varlıklı ve iyi eğitimli Osmanlı hanımları Batı'daki feminist hareketlerin de etkisiyle devam ettirmişlerdir. Birçok dernek, cemiyet, gazete ve dergilerde yazılar yazarak kent yaşamı içinde eve mahkûm ve erkeğe bağımlı hale getirilen Türk kadına yönelik toplumsal zihniyet eleştirilmiştir. Fatma Aliye, Nezihe Muhittin, Nakiye Hanım, Halide Edip gibi okumuş kent yaşamı içindeki kadınlar feminist söylemleri öne çıkarmışlardır. Yazılarında toplumun, nesillerin istikbali için kadınların okutulmasını, çalışmalarını arzu ederlerken, buna karşı olan erkekleri de eleştirmişlerdir. Mutlu ve sağlam nesillerin, mutlu annelerden kaynaklanacağına inanan

bu kadın yazarlar peçe ve çarşaf konusunda aşırılığa gitmeden daha sade giyinilebileceğini tavsiye etmişlerdir.

Yakup Kadri'nin *Kadınlık ve Kadınlarımız* isimli eseri Osmanlı feminizmi açısından değerlendirildiğinde tasvir edilen Türk-Müslüman kadın tipini eleştirildiği söylenebilir. Çünkü konuşma havasında yazılmış olan bu eserde kadının önceliği evi, eşi olmakla birlikte en birinci vazifesi çocuklarını sevgiyle yetiştirmesi arzu edilmiştir. Yakup Kadri'nin Türk kadına yönelik görüşlerine Yaşar Nezihe'nin yazdıkları bir karşıtlığı, Anadolu'da kadına biçilen bu role sanki bir sitem mahiyetindedir. Yaşar Nezihe, Kadınlar Dünyası'nda ele aldığı yazısında, kadının tüm ömrünü evine, çocuğa adamasıyla sınırlandırılmasını eleştirmiş, kadının toplumun geri kalan kısmında da söz konusu sınırlar içinde değerlendirilmesine karşı çıkmıştır. Okuyan bir kadına çokbilmiş ya da bir şey yazsa kendisine kötü ithamlarda bulunan toplumun, kadını zavallı duruma soktuğunu belirtmiştir. Kadının süslenmesinin, gezmesinin, konuşmasının kabahat olmasını eleştirerek Anadolu kadınlığının haklarına sahip çıkmasının gerektiğini vurgulamıştır. Kentli kadınların taşra kadınlarına göre daha rahat yaşamasını da eleştiren Yaşar Nezihe, Anadolu kadınlığına da el atılması gerektiğini belirtmiştir. (Nezihe, 1914: 6)

Evli bir kadından beklenilenleri izah eden Yakup Kadri, eşine itaat eden, yumuşak huylu, yaşama sevinci olan, derin duygulu ve olgun ruhlu bir kadının ancak evine ve evliliğine mutluluk getirebileceğine inanır. Batı etkisiyle Osmanlı toplumuna tesir etmeye başlayan feminist söylemlerin, medeniyetin merkezine oturttuğu, İslamiyet'ten öncesi ve sonrasında da kutsal bir varlık olan kadına, esasında zarar verdiği uyarısının da bulunmuştur. Eserinde kadın kıymeti bilmeyen ve Türk kültürünün özünden kopan, ata babalarının yolunu kaybetmiş erkekleri de satır aralarında eleştirir. Yakup Kadri, kadının münevver olmasını bir başka deyişle eğitimli olmasını da istemektedir. Ancak siyaset, ticaret gibi alanlarda fazlasıyla ruhunu ve zihnini meşgul eden bir kadının eş ve annelik vazifelerini ihmal edebileceğinden endişelidir.

Bu endişelerinden Yakup Kadri'nin zamanla uzaklaştığı görülmektedir. Türk Kadınına yönelik, 1923 sonrası şekillenen Cumhuriyet Türkiye'sinin çağdaş ve Batıcı çizgide yer alan uygulamalara göre Yakup Kadri'nin de fikirlerinin değişmiş olduğu tespitinde bulunabiliriz. Hâkimiyeti Milliye gazetesinde " *Türk Kadını*" başlığı ile kaleme aldığı yazısında 1930 Belediye Kanununun Türk demokrasi tarihi için önemine değindikten sonra, kanunun Türk kadınına seçme hakkı vermesini takdirle karşılaşmıştır. Yazısının devamında, yapılan son inkılaplarla kadınının haklarını kazanan Türk kadının siyasi haklara sahip olmamasını eleştirmiş, Söz konusu kanunla Türk kadınına verilen siyasi hak ile bu eksiğin giderildiğini belirtmiştir. Aksi halde avukat, hâkim ya da tüccar olan kadının, bulunduğu şehrin umumi işlerine karışmak hakkından mahrum kalmasına ve bunun Türk kadının hayatında büyük bir zıtlığa neden olacağı uyarısında bulunmuştur. Ona göre Türk kadını umumi işlere karışma ve fikrini beyan etme hakkına sahip olmayı; cephe gerisindeki faaliyetleriyle, ticaretteki maharetiyle, tezgâhlarda, imalathanelerdeki çabasıyla, tarıma verdiği destekle göstermiştir. Avrupa'da kadınların siyasi haklarını büyük mücadeleler neticesinde aldığını belirten Yakup Kadri, Türk kadınının bu hak için çağdaşları gibi acı bedeller ödemediğine vurgu yapmıştır. O nedenle Yakup Kadri'ye göre

Belediye Kanunu ile Türk kadına verilen hak, takdir edilmeye değerdir. (Kadri, 1930: 1)

Yakup Kadri'nin " *Kadınlık ve Kadınlarımız*" adlı eseri hakkında eşi Ayşe Leman Karaosmanoğlu " *Benden de bir parça mı diyorsun*" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Leman hanım, Kemalist çizgide Batılı modern bir hamım olmakla birlikte Yakup Kadri'nin söz konusu eserindeki Müslüman Türk kadın tipiyle, eşi Leman hanımın bazı noktalardan ayrıştığını görürüz. Yakup Kadri İzdivaca dair bölümündeki yumuşak huylu, sakin, olgun ve tevekkül halinde bir kadın tanımlaması yapmıştır. Ancak eşi Leman Hanım, Bahar Gökpınar'ın biyografik çalışmasında anlatıldığına göre, Yakup Kadri'nin bir yazar, sefir, milletvekili olarak toplumsal rollerinin gölgesinde kalmaktan rahatsızdır. Yakup Kadri'nin gözüyle kendisini görmek istemediğini ifade eden Leman Hanım, aşk evliliği yapan, yüksek eğitimli, yabancı dil bilen bir Cumhuriyet kadınıdır. Bu yüksek eğitimini babası Mehmet Asaf Paşa'ya borçlu olan Leman Hanım, bağımsız tabiatından dolayı Yakup Kadri'nin merkezinde ve ona bağımlı değildir. Onun bağlılığı bir gönül bağlılığıdır. (Gökpınar, 2015,s. 51-75.)

Sabiha Zekeriya, Birinci Dünya Savaşı'nın Türk milletinin iktisadi ve içtimai yapılarını mahvettiğini, bütçenin iflas ettiğini, büyük sefalet ve mahrumiyetin ortaya çıkardığı koşullarda Türk kadınının ev hayatı ile ilgilenmesi vaziyetinden artık çıktığını belirtmiştir. Ona göre kadının, hayatın içine girmesine sebep yalnızca savaş ya da sefalet değildir. Bu etkenlerin dışında feminizm rüzgârı içinde değişen dünya şartlarıdır. Bunun yanı sıra ülkenin üreten kollarının kırılmış olması Türk kadınının, ev hanımlığından üreten, aklı ve zekâsıyla öne çıkarak hayata karışmaya başlaması bir mecburiyettir. Buna rağmen toplumun kadına layık olduğu muamelede bulunmadığını belirten Sabiha Zekeriya'ya göre bu tutum, kadının sosyal hayatında geride kalmasına neden olmaktadır. Yazısının devamında savaşta, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde ya da Müdafaa-i Milliye gibi teşkilatlarda çalışan ve emek veren kadınların savaş bitiminde sokağa atılmasını eleştirmiştir. Ona göre Türk kadınının büyük haklara sahip olması içtimai ve iktisadi faaliyetlere bağlıdır. Feminizm hareketlerinin dünyada ses getirdiği bir çağda, Osmanlı toplumunun da söz konusu sese kulak vermesi gerekirken, faraziyelere dayanarak yapılan muhalefeti; şiddetli yağmurların sürükleyip getirdiği taşkın nehirler karşısındaki kâğıttan yapılmış setlere benzetmiştir. Sabiha Zekeriya için kuvvetsiz olan muhalefet karşısında Türk kadını, ev hayatından sosyal hayata atılarak çiftçi, sanatkâr, fotoğrafçı, tüccar olmalı ve ihtisas yapmalıdır. (Zekeriya, 1919: 18)

Bir kesim tarafından Türk kadınının ev hayatı dışında sosyal hayata karışması kötü ahlak sahibi olmasıyla eş değer tutulmuştur. Esasında İslamiyet'in parlak günlerinden sonra Müslüman kadınların duvarlar arkasına erkeklerce itilmesi onun, hayatın ve toplumsal gelişmelerin dışında kalmasına ve yabancılaşmasına neden olmuştur. Bu durum Avrupa'nın, Müslüman kadınların geri kalmışlığını İslam dinine dayandırmalarına neden olmuştur. Bununla ilgili olarak Halide Edip, Müslüman Türk kadınına atılan bu iftiraları reddederek savaşta ordunun gerisinde bir omuzunda çocuğu bir omuzunda askerin yiyeceğini taşıyan, tarlada, evde, ticarette hayatını idame ettirmek durumunda olan Türk kadının ahlaki yüksekliğine yazılarında değinmiştir. (Edip, 1919: 226)

Bunun yanı sıra Osmanlı feminist söylemlerine yer alan kadın dergi ya da gazetelerinin büyük bir kısmı, görücü usulü evliliklerin kadını mutsuz ettiği için eleştirilmiştir. Bu eleştirileri yapan kadınlardan biri olan Sabiha Zekeriya, Türk toplumundaki görücü usulü evliliği bir genç kızın başkasına ihale edilmesine ya da satılmasına benzetmiştir. İstanbul'un bütün genç kızlarının bundan şikâyetçi olduklarını ancak toplumsal baskı ve adetler nedeniyle çaresiz kaldıklarını ifade etmiştir. Bu usul ile evlenecek gençlerin ruh ve dünya birlikteliği açısından ne kadar uyumlu olunduğuna bakılmaksızın erkek tarafının beğeni ve beklentilerine göre şekillenen evliliklerin mutsuzlukla sonuçlanacağı tespitinde bulunan Sabaha Zekeriya; " *onları her zaman başkaları düşünüyor, başkaları büyütüyor, başkaları evlendirir"* ifadesiyle sitemini belirtir. (Zekeriya, 1924: 8-9)

Yakup Kadri'nin eserinde görücü usulü ile evliliğe karşı olmadığını görmekteyiz. Esasında eserinde, bu yolla evliliği seçecek bir erkeğinde kadına kıymet vermesini de satır aralarında hissettirmektedir. Dolayısıyla erkek erkek gibi olmalı kadın kadın gibi olmalıdır diyerek vatandan önce kadının kutsallığından ötürü onun korunması gerektiğini savunur.

Osmanlı feminist gazete ve dergilerinde moda adı altında Batı tarzı giyimleri eleştiren Yakup Kadri, çarşaf ve peçenin kadını kem bakışlardan koruduğuna, kutsallığından dolayı İslam dininin de bunu istediğini beyan eder. Bu konuda Fatma Aliye Hanım, ahlakını koruyan ve kapanmada aşırılığa kaçmayan Müslüman Türk kadınının, erkekler arasında gezinmesine karşı değildir. Yakup Kadri, kadının doğası gereği güzel olmak ve görünmek arzusunu anladığını ancak abartıya kaçınılmaması gerektiğini belirtir. Dolayısıyla kadının süsü konusunda sade olmasını ve aşırı süs düşkünlüğünün bir bağımlılığa dönüşmesini eleştirir. Toplumun ve medeniyetin merkezinde gördüğü kadının, iyi ve sağlam nesiller yetiştirilmesindeki sorumluğunun unutturulması inancındadır.

Tüm bu noktalardan hareketle Osmanlı feminist söylemlerin karşısında Yakup Kadri'nin kaleme aldığı eser, muhalif bir görüntü veriyormuş gibi görünmektedir. Eserinde feministler için süfrajet ifadesini kullanarak Batı'dan Osmanlı topraklarına gelen feminist söylemlerden rahatsızlık duyduğunu hissettirmektedir. Ancak kadınlığı ve kadın kavramlarını derin manalarla dolduran Yakup Kadri, kadının mutluluğunu toplumun ilerlemesiyle ilişkilendirdiğinden kadını mevcudiyetin en önemli varlığı olarak tanımlamıştır. Son söz olarak Yakup Kadri, feminizmin taşımış olduğu Batılı terim, kavram ve kültürle Müslüman Türk kadının kendi tarihi ve kültürüne yabancılaşmasını eleştirmiş, Türk tarihi ve İslam dini içinde kadının kutsiyetine vurgu yapmak istemiştir.

KAYNAKLAR

Süreli Yayınlar

Bilgi Yurdu Işığı, 15 Nisan 1333, Sene : 1, Sayı: 1

Bilgi Yurdu Işığı, 15 Eylül 1333, Sene :1 , Sayı 6

Edip, Halide, 13 Teşrin Sani 1919, " Türk Kadınları Hakkında", *Büyük Mecmua*, Numara 15

Fitnat, Hayriye, 3 Nisan 1330, "Biz De İzdivaç", "*Kadınlık"*, Sene 1, Numara:5

Kadri, Yakup, 27 Mart 1930, " Türk Kadını", *Hâkimiyeti Milliye*, Sene 11, No: 3127

Kemalova, Gülsüm, 5 Haziran 1913, " Türk Hanımları", *Büyük Duygu*, Sene 1, Sayı 7

Nezihe, Yaşar, 3 Temmuz 1914, " Anadolu'da Hayat-ı Nisvan", *Kadınlar Dünyası*, Sene 2, Sayı 148

Sıdkı, Adviye, , 3 Nisan1330 ,"Kadınların Mevkii*" Kadınlık*, Sene 1, Numara: 5

Zekeriya, Sabiha, 18 Eylül 1919, " Kadınlara Çalışma Hakkı", *Büyük Mecmua*, Numara 11

31 Ağustos 1924, " Biz de Kızlar Nasıl Evlenir", *Resimli Ay*, Cilt 1, Sayı 8

Kitap Ve Makaleler

Avcıoğlu, Doğan (2015), "*Türkiye'nin Düzeni Dün, Bugün, Yarın",* İstanbul.

Aksoy, İlhan (2017), "Toplumsal Ve Siyasal Süreçte Türk Kadını", *Yasama Dergisi*, 32, ss.7-20.

Ataman, Muhittin (2009), " Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti", *Alternatif Politika*, 1/1, ss.1-41.

Baykan Ayşegül, Ötüş Baskett, Belma (2016), "*Nezihe Muhittin Ve Türk Kadını 1931"*, İletişim Yay., İstanbul.

Çakır, Serpil (2016), "*Osmanlı Kadın Hareketi"*, Metis Yay., İstanbul.

Çimen Kabaklı, Latife (2008), "*Türk Töresinde Kadın Ve Aile"*, Iq Yay., İstanbul.

Demir Özcan, Nilüfer (1999), "II. Meşrutiyet Osmanlı Feminizmi*"*, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2, 1999, Ss.107-115.

Eroğlu, Engin (2016), "Sosyo-Ekonomik Açıdan Eski Türklerde Kadının Konumu*", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/ 44, ss.443-447.

Gökpınar, Bahar (2015), "*Müphem Bir Kadının Feminist Biyografi* İle *Kurgulanışı: Ayşe Leman Karaosmanoğlu"*, İletişim Yay., İstanbul.

Gündüz, Ahmet (2012), "Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda Ve Devletlerinde Kadının Yeri Ve Önemi*" The Journal Of Academic Social Scince Studies*, 5/5, ss.129-148.

Kaplan, Leyla (1998), *Cemiyetlerde Ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.

Karakışla, Yavuz Selim (2014), *Osmanlı Hanımları Ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, Akıl Fikir Yay., İstanbul.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1339), *Kadınlık Ve Kadınlarımız,* Orhaniye Matbaası, İstanbul.

Kaymaz, Kadriye (2009), " *Gölgedeki Kalem: Emine Semiye"* Küre Yay., İstanbul.

Koç, Çilem Tuğba (2019), "*Modernleşme Sürecinde Batı'da Ve Osmanlı'da Feminizm Ve Kadın Dergileri (1869-1927)"*, Gece Akademi Yay., Ankara.

Kurnaz, Şefika (2015), "*Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, Ötüken Yay., İstanbul.

Öğel, Bahaeddin (1997), "*Türk Mitolojisi Iı"*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Öztürk, Emine (2011), "*Feminist Teori Ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını",* Rağbet Yay., İstanbul.

Sağ, Vahap (2001), *"*Tarihsel Süreç İçinde Türk Kadını Ve Atatürk*",* *C. Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 2/1, ss.9-23.

Sancar, Serpil (2017), "*Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kurar Kadınlar Aile Kurar"*, İletişim Yay., İstanbul.

Tellioğlu, İbrahim (2016), " İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (Taed)*,,55, ss.209-224

Toprak, Zafer (2013), "*Türkiye'de Popülizm 1908-1923"*, Doğan Kitap, İstanbul.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 73-88

Geliş Tarihi: 04.07.2019 Kabul Tarihi: 06.09.2019

Sömürgecilik Sonrası Britanya Romanında İki Boyutlu Yabancılaşma Süreci

Sercan Hamza BAĞLAMA*

Özet

Britanya'da 1948 yılında alınan bir karar ile İngiliz Milletler Topluluğu üyesi ülkelerin vatandaşlarına Britanya vatandaşlığı ve Britanya'ya serbest giriş hakkı verildi. Bu, geçmişte Britanya sömürgesi olan ülkelerden Britanya'ya büyük bir göç dalgasını tetikledi. Birçok renkten, ulustan, inançtan ve kökenden göçmen İkinci Dünya Savaşı sonrasında piyasanın ihtiyaçları dâhilinde 'ucuz iş gücü' olarak kullanıldı; sonrasında ise, göçmenlerin yaşadığı sosyal, kültürel ve ekonomik sorunları konu edinen birçok edebi eser kaleme alındı. Bu noktada, bu çalışma, edebi eserlerin yazıldıkları dönemlerdeki sosyoekonomik, kültürel ve tarihsel 'gerçekliği' ve bütünselliği, dolaylı ve öznel bir şekilde de olsa, yansıttığı ve işlediği argümanından yola çıkarak, Sam Selvon, Zadie Smith ve Hanif Kureishi tarafından yazılan romanlardaki göçmen karakterleri inceleyip Marks'ın yabancılaşma kuramını yeniden yorumlamayı ve 'iki boyutlu yabancılaşma' sürecini kavramsallaştırmayı amaçlamaktadır. Başka bir deyişle, bu çalışma sömürgecilik sonrası İngiliz romanının önemli temsilcilerinden olan bu yazarların romanlarındaki göçmen karakterlerin hem sınıfsal hem de etnik kökeninden dolayı yaşamış oldukları anlamsız ve güçsüz hissetme durumunu 'iki boyutlu yabancılaşma' kavramı üzerinden rasyonalize etmeye ve karakterlerin, insanların birbirine yabancılaştığı kaotik bir ortamda, kendilerini benzer kaçış mekanizmalarıyla nasıl gerçekleştirmeye çalıştıklarını ve bu şekilde 'onlar'ın doğrularını içselleştirip 'beyaz kapitalizm'e kendi rızalarıyla nasıl eklemlendiklerini somutlaştırmaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Marksist Yabancılaşma Kuramı; Post-kolonyal Teori; İki Boyutlu Yabancılaşma; Sam Selvon; Zadie Smith; Hanif Kureishi*

The Process of Double Alienation in the Postcolonial British Novel

Abstract

After the legislation of the British Nationality Act of 1948, all citizens of the Commonwealth counties were granted British citizenship and rights of entry, which resulted in mass migration flows from those countries which were once part of the British Empire. Immigrants from different colours, nationalities, religious beliefs and ethnicities were employed as cheap labour power in relation to the needs of the market subsequent to the Second World War. Many literary works, consequently, fictionalised

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta:sercanhamza@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3361-6616

the realities faced by immigrants in the colonial centre. In this context, this study, arguing that literary works narrate one dimension of the total structure of an epoch and mediate and reveal socioeconomic, cultural and historical realities in an indirect and subjective way, aims to reinterpret Marx's theory of alienation and conceptualise the process of double alienation by focusing on the immigrant characters in the novels of Sam Selvon, Zadie Smith and Hanif Kureishi. In other words, this study will attempt to articulate the process of double alienation experienced by the immigrant characters both as part of the working class and as the marginalised colonial subject in the colonial centre and to unearth how they struggle to actualise themselves through similar escape mechanisms by internalising the realities of 'them' world, which interpellates them into white capitalism with their own consent.

Keywords: *Marx's Theory of Alienation; Postcolonial Theory; Double Alienation; Sam Selvon; Zadie Smith; Hanif Kureishi*

1. Giriş

Yabancılaşma kavramı Karl Marx'tan günümüze birçok farklı bilim insanı tarafından edebiyattan sosyolojiye pek çok disiplinde kullanılagelmiştir. Her ne kadar sınıf ve kültür kavramları birbiriyle örtüşüyor olsa da bazı kuramcılar yabancılaşma kavramını sadece sınıf temelli ele alırken, bazıları da bu kavramı, sınıfsallıktan bağımsız olarak, sadece kültürel yabancılaşma boyutunda incelemişlerdir. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde birçok renkten, ulustan, inançtan ve kimlikten insanın ekonomik, siyasal ve kültürel sebeplerle dünyanın 'gelişmiş' bölgelerine göç ettiği ve piyasanın ihtiyaçları çerçevesinde ucuz iş gücü olarak kullanıldığı varsayımı göz önünde bulundurulduğunda göçmenlerin yaşamış oldukları yabancılaşma sürecini yalnızca sınıf ya da kültür üzerinden okuyan analizler yetersiz kalmaktadır. Zira Londra'da işçi olarak çalışan bir Hintlinin, siyahinin ya da Pakistanlının hem sınıfsal hem de kültürel nedenlerle içinde bulunduğu yabancılaşma sürecini farklı bir şekilde tahlil etmek gerekmektedir. Bu süreci daha rasyonel bir şekilde anlayabilmek için hem sınıfsal hem de hem de kültürel öğelerin, kültürel materyalizm bağlamında, yeniden yorumlanıp kavramsallaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada, bu çalışma '**iki boyutlu yabancılaşma**' kavramı ile bu durumu somutlaştırmayı ve 'gelişmiş' kapitalist ülkelerdeki göçmenlerin kimliklerine, yaptıkları işe, insanî doğalarına, birbirlerine ve çevrelerindeki herkese yabancılaştığı süreci kuramsallaştırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, bu çalışma – edebi eserlerin, öznel bir içeriğe sahip olsa da, yazıldığı döneme ait sosyokültürel, sınıfsal ve tarihsel gerçeklikleri doğrudan ya da dolaylı olarak dile getiren birer belge niteliği taşıdığı gerçeğinden yola çıkarak – sömürgecilik sonrası İngiliz edebiyatına ait sosyal gerçekçi romanlardaki olay örgüleri ve göçmen karakterler üzerinden vereceği örneklerle iki boyutlu yabancılaşma kavramını uygulanabilir ve kullanışlı hale getirmeyi hedeflemektedir.

Önerilen *iki boyutlu yabancılaşma* kavramı, Marx'ın yabancılaşma kuramının kültürlerin melezleştiği ve dil, din, ırk, cinsiyet ve renk ayrımı yapılmaksızın herkesin

ve her şeyin sermaye düzenine eklemlendiği postmodern dönemdeki olayların analizi için kullanılamayacağı anlamına gelmemelidir. Aksine, küreselleşen ve çok kültürleşen dünyada, özellikle de Batı'da, büyük bir çoğunluğu işçi sınıfı olarak sınıflandırabilecek göçmenlerin yaşadığı kültürel yabancılaşma sürecinin Marksist yabancılaşma kuramının temel argümanları çerçevesinde – özel mülkiyet, emek-sermaye çelişkisi, insan doğası ve emek ve iş bölümü gibi – ele alınması gerektiği savı dile getirilmektedir.

2. Marx, Yabancılaşma ve Kaçış Mekanizması

Marx'ın yabancılaşma kuramı insanın insanî doğasındaki birtakım özelliklerin tatmininin kapitalist üretim koşullarında olası olmadığı ve insanın bu yüzden yabancılaşma sürecini yaşadığı savı üzerine kuruludur. Yabancılaşma sürecinin önüne geçilebilmesi için bireye insanî doğasında var olan özellikleri gerçekleştirebileceği uygun bir ortamın/düzenin sağlanması gereklidir. Bu noktada, Marx insan doğası ile ilgili iki temel kavramdan bahsetmektedir: doğal varlık ve türsel varlık (Marx 2013: 78-79). Yemek, içmek, barınmak ve üremek gibi doğal işlevler, insanın *doğal* varlığındaki temel özellikleri oluşturur. Bunlar, insanın yaşama tutunması için gerekli olan dürtüler, eylemler ve fiziksel ihtiyaçlar bütünüdür. İnsanın bilinçli bir tür oluşu onu yaşayan diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerin başında gelir ve bu bilinç ile emek vererek üretmesi ve kendi gerçekliğinin farkına varması ise insanın *türsel* varlığının temelini oluşturur (Marx, 2013: 82). İnsanın birilerinin boyunduruğu altında olmaksızın serbest, kendiliğinden, gönüllü ve bilinçli etkinliklerle üretip kendini gerçekleştirmesi (self-actualisation) ve türsel varlığındaki insanî dürtüleri doyurması oldukça önemlidir. İşçi-işveren ikilemi üzerinden örnek verilecek olunursa, para egemen düzende – kapitalist üretim biçiminde – üretim araçlarına sahip sınıfın boyunduruğu altında ve piyasanın ihtiyaçları çerçevesinde yapılan üretim, emekçinin kendi emek gücüyle ürettiği objelerde kendini zihinsel ve fiziksel anlamda özgür, esnek ve yaratıcı bir şekilde ifade etmesinin önüne geçtiği için emekçinin yabancılaşma sürecini yaşamasına neden olur (Bağlama 2018: 51). Başka bir deyişle, endüstriyel toplumda insanın insanî doğasındaki gereksinimleri tatmin edememesi ve zihinsel, fiziksel, ekonomik ve sosyal durumunun burjuvazinin ihtiyaçları bağlamında yerle bir edilmesi onu emeğine yabancılaştırır, parçası olmadığı bir sürecin öğesi haline getirir ve sonuçta, köleleştirir.

Marx, insan doğası üzerine temellendirdiği yabancılaşma kuramını, *1844 El Yazmaları* (2013) isimli eserinde, dört düzeyde ele alır. Bunlardan ilki, insanın kendi emeğinin ürününe ve dolayısıyla emeğine yabancılaştığı süreçtir. Buna göre, işçi, kendi emeğiyle ürettiği ürünler üstünde hak iddia edemez; çünkü işçinin insanî doğasına uygun olmayan koşullarda üretime, dolayısıyla ürüne kattığı emek payına, Marx'ın deyimiyle artı-değere, kapitalist el koyar ve kendi ürettiği ürüne sahip olamayan veya kolayca ulaşamayan işçi, kendi emeğinin ürünlerine yabancılaşır. Örneğin, inşaat işçisinin kendi emeğinin de katılımıyla inşa edilen "rezidans" dairelerden birine veya lüks otomobil fabrikasında çalışan işçinin kendi emeğinin katkısıyla üretilen otomobillere sahip olma olanağı söz konusu değildir. Marx'ın (2013: 76) deyimiyle:

> *"Emeğinin ürünü, kendisi değildir. Onun için bu ürün ne kadar büyükse, kendisi o kadar küçüktür. İşçinin kendi ürününden dışlaştırılması, sadece emeğinin bir nesne, dışsal bir varoluş olduğu anlamına gelmez, onun dışında bağımsız, ondan başka bir şey olarak var olduğu, karsısına dikilen bağımsız bir güç olduğu anlamına da gelir; yani isçinin nesneye aktardığı hayat, yabancı ve düşman bir şey olarak kendi karsısına çıkmaktadır."*

Hayatta kalmak için çalışmak ve dolayısıyla üretmek zorunda olan işçi, verili üretim biçiminin kendisine dayattığı koşullarda çalışmak zorunda olduğu gerçeğini kabul eder ve kendi emeğiyle üretilen ürünler üzerine kurulu sistemin çarklarını, istemese de, döndürmeye devam eder. Başka bir deyişle, işçinin ürettiği ürünler, birinin boyunduruğu altında olmaksızın var ettiği ve kişiliğinin ve yaratıcı yeteneğinin dışsallaştığı ürünler değildir artık; çünkü ona hangi ürünü hangi formatta ve hangi koşullarda üretmesi gerektiği dayatılır. Bu noktada, işçinin üretken emeğiyle ortaya çıkan nesneler işçiye hükmetmeye (the displaced relation) başlar. Hayatını idame ettirmek için ürettiği ürünleri piyasadaki fiyatlarını ödeyerek satın almak durumunda kalan işçi, kendi emeğiyle üretilmiş ürüne ulaşmak için daha çok çalışmak zorunda kalır. Bu da onu hem para egemen düzene daha bağımlı hale getirip yoksullaştırır, hem de kendi emeğinden uzaklaştırarak kendi yarattığı nesnenin kölesi haline getirir. Marx'ın (2000: 75) deyişiyle: "N*esneye sahip olmak öylesine bir yabancılaşma olmuştur ki işçi ne kadar fazla nesne üretirse o kadar azına sahip olabilir ve kendi ürününün, sermayenin egemenliği altına o kadar girer"* (Marx 2013: 75).

Marx'ın yabancılaşma kuramının ikinci aşaması işçinin çalışma sürecine yabancılaşmasıyla ilgilidir. Çalışma koşulları, çalışma saatleri, kaç adet üretim yapacağı ve nerede nasıl çalışacağı gibi konularda herhangi bir yetki sahibi olmayan işçi üretim edinim sürecine yabancılaşır (Ollman 1971: 138-140). İşle ilgili unsurların tamamı işveren tarafından belirlendiği için işçi türsel varlığının temelini oluşturan özellikleri – yaratıcı özelliklerini kullanarak özgürce üretim yapmak ve ürettiği nesnelerde kendini bulmak gibi – gerçekleştiremez; çünkü iş başkasına aittir ve bu tür bir üretici etkinlik işçinin dışındadır. Dolayısıyla, başkasının boyunduruğu altıda çalışan işçi kendini verimsiz, anlamsız, etkisiz, yetersiz, değersiz ve güçsüz hisseder ve insanî işlevlerini yerine getiremez:

> *"Onun için çalışırken kendini olumlamaz, yoksar (inkâr eder) , mutlu değil mutsuzdur, fiziksel ve zihni enerjisini serbestçe geliştirmez, bedenini harcar ve zihnini yok eder. Onun için işçi ancak çalışma dışında kendine gelir ve çalışırken kendisinin dışındadır. Çalışmadığı zaman kendindedir, çalışırken kendinde değildir. Onun için çalışması gönüllü değil, zorlamadır; zorla çalıştırılır. Dolayısıyla bir gereksemenin doyurulması değildir; sadece, çalışmanın dışındaki bazı gereksemeleri doyurmak için bir araçtır."* (Marx 2013: 78).

İşçi, beslenmek, içmek, üremek gibi doğal varlığındaki bazı işlevleri gerçekleştirebilirken, kendine ait olmayan ve dışlaşmış bir etkinlik olarak gördüğü/hissettiği çalışma süresi içerisinde insanî doğasındaki işlevlere yabancılaşır ve sadece

fiziksel bir özne olarak yaşama tutunmaya çalışır. Bu süreç, Marx'ın kuramında, yabancılaşmanın üçüncü aşamasını oluşturur. Ayrıntılandırılacak olunursa, kapitalist üretim biçimin ana unsurları olan iş bölümü ve özgür olmayan bir etkinlik biçimi olarak zoraki iş, bilinçli ve özgür üretimini engelleyerek işçinin ürettiği nesnelerde kendini bulmasının önüne geçer. İşçi, üretim sürecinde canlı olmayan bir mekanizmanın uzantısı durumunda olduğu için, makinelere bağımlı hale gelir. Böylece, aslında doğası, üretmek için el aletlerini kullanıp üretim sürecine hükmetmek olan işçiye, bir bakıma, makineler hükmetmeye başlar. Bu durum, işçiyi türsel nesnelliğinden koparır ve kendi bedenine, dışsal gerçekliğine ve doğasına yabancılaştırır;

> *"[E]meğin amacı, insanın türsel hayatının nesnelleştirilmesidir: çünkü kendini yalnızca bilinçte olduğu gibi ussal biçimde değil, aynı zamanda gerçeklikte, etkin olarak bir kere daha yaratır ve böylece kendi yarattığı bir dünyada kendini seyredebilir. Bu yüzden, insandan kendi üretiminin nesnesi koparılıp alındığında, yabancılaşmış emek insanı kendi türsel hayatından, kendi gerçek türsel nesnelliğinden koparıp almış olur ve ... [onu] insanca varlığın[a] yabancılaştır[ır]."* (Marx 2013: 82)

Emek ürününe, çalışma sürecine ve insanî doğasına yabancılaşan işçi öteki insanlara da yabancılaşmaya başlar. Satın alıp tükettiği nesnelerin değeri kadar değer gören ve önemli hisseden işçi (meta fetişizmi süreci), etrafındakileri birey ya da arkadaş olarak görmez. Etrafındakileri üst ya da ast, önemli ya da önemsiz, güçlü ya da güçsüz gibi ikilemler üzerinden görmeye başlayan işçinin öteki insanlarla olan ilişkisi metalaşır (Fischer 1996: 63). İşçi, para egemen düzenin mantıksal dizgelerinin ve metalaşan ilişkilerin bir sonucu olarak sadece kendi çıkarını gözetmeye başlar ve diğer insanları kendi çıkarlarını tehdit etme potansiyeline sahip yabancı bir güç olarak algılar. İnsani doğasıyla karşı karşıya gelen işçinin öteki insanlarla karşı karşıya gelmesi olağan bir durum olarak görülebilir. Marx'ın deyimiyle: *"İnsanın işiyle, emeğinin ürünüyle ve kendisiyle ilişkisi için geçerli olan, insanın öbür insanla öbür insanın emeği ve emeğinin nesnesi için de geçerlidir"* (2013: 83).

Marx, yabancılaştırma kuramını örneklendirirken, o günün koşulları gereği, işçi gerçeği üzerine odaklanır. Ancak, yirminci yüzyılın ikinci yarısında kapitalizmin yapısal evrimi/değişimi sonucu işçi sınıfı olarak sınıflandırılabilecek kişi sayısının hızla azaldığı ve dolayısıyla Marx'ın işçi-işveren dikotomisi üzerinden rasyonalize ettiği sınıf temelli argümanların postmodern dönemde geçerli olamayacağı iddia edilmektedir (Aronson 1995: 43-48). Bu argüman, Çin, Hindistan ve Pakistan gibi Asya ülkelerinde sayıları milyarları bulan işçiler göz önünde bulundurulduğunda, her şeyden önce, Avrupa merkezli bir yaklaşımdır. Ayrıca, postmodern kapitalist dönemde neredeyse bütün sektörlerin bir bakımına endüstriyelleştiği (Braverman 1974: 231) ve beyaz yakalılar olarak kategorize edilenlerin aslında proleterleştiği (Bağlama 2018: 38) önermesi göz önünde bulundurulduğunda Marx'ın yabancılaşma kuramının günümüz olayları için hâlâ uygulanabilir olduğunu belirtmek mümkündür.

Lisede çalışan bir öğretmen, inşaatta çalışan bir mühendis, büroda çalışan bir

sekreter, markette çalışan bir kasiyer ya da hastanede çalışan bir doktor Marx'ın işçi üzerinden örneklendirdiği duruma benzer bir süreçle karşı karşıya kalmaktadır. Örneğin, bir öğretmenin nerede ve hangi saat aralığında çalışacağı veya hangi konuyu ne zaman anlatacağı 'başka' biri tarafından belirlenir. Özgür, esnek ve yaratıcı bir şekilde çalışıp türsel varlığında özellikleri gerçekleştiremeyen, defalarca müfredattaki benzer konuları anlatan ve bir süre sonra yaptığı işte mekanikleşen öğretmen emek ürününe (öğrenci), iş sürecine (öğretim), kendi doğasına ve öteki insanlara yabancılaşır. Örneğin; inşaat projeleri yapan bir mühendisin yapılmasına katkı sunduğu apartman dairelerinden birine (emek ürünü) doğrudan sahip olması, istisnai durumlar haricinde, pek de mümkün değildir. O inşaat mühendisinin saat kaçta ofise geleceği ve başkası adına ne tür projeler yapacağı (iş süreci) yine isteğinin dışında gelişen bir durumdur. Başkası adına yaptığı zoraki işten zevk alamayan ve emek ürününde kendini özgür bir şekilde ifade edemeyen mühendis, dolayısıyla, önce insanî doğasına, sonra da öteki insanlara yabancılaşır.

Türsel varlığındaki özellikleri doyuramayan ve çevresindeki herkese yabancılaşan insan önemli hissetmek ve daha çok kabul görmek için *daha fazla* tüketir. Zira para egemen düzende insanın insana verdiği değer insanın sahip olduğu metaların değeriyle doğru orantılıdır. Asgari ücretle çalışan bir işçinin en pahalı telefonu almak istemesi veya her defasında daha lüks bir araba almak isteyen bir akademisyenin durumu bu teorik çerçevede tahlil edilebilir. Bu noktada, insanın para egemen düzenin iyi, doğru ve lüks olarak dayattığı metalar üzerinden türsel varlığındaki özellikleri, yanılsama da olsa, doyurmaya ve kendini gerçekleştirmeye çalışması bir tür *kaçış mekanizması* olarak görülebilir.

Kaçış mekanizması argümanını Marx'ın din eleştirişi üzerine temellendirmek mümkündür. Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* isimli yapıtında burjuva sınıfının dini manipüle ederek kendi düzenini dini birtakım argümanlar üzerinden meşrulaştırdığından ve bu yüzden dinin burjuva sınıfı için oldukça işlevsel olduğundan bahseder. Marx'a göre, din, yoksulların yaşamlarındaki olumsuzluklardan kaçıp para egemen düzene sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda entegre olmak ve kendilerini daha mutlu hissetmek için kullandığı bir araçtır. Bu önerme göz önünde bulundurulduğunda, para egemen düzenin yarattığı koşullarda yaptığı işine, insanî doğasına ve çevresindeki herkese yabancılaşan insan mutlu hissedebilmek ve içinde bulunduğu kısır döngüden uzaklaşabilmek için kaçış mekanizmalarına başvurma eğilimindedir. Bu durum insanın para egemen düzende kendini yanılsamalar üzerinden gerçekleştirmelerini sağlar.

Edebi eserler yazıldığı dönemdeki sosyoekonomik, kültürel ve tarihsel gerçekliği ve bütünselliği, dolaylı ve öznel bir şekilde de olsa, yansıtır ve kurgusallaştırır. Çağdaş İngiliz edebiyatında İngiliz işçi sınıfını konu edinen romanların karakterlerini ve olay örgülerini eleştirel bir açıdan analiz etmek bu eserlerin yazıldıkları dönem ile ilgili, birçok sosyal, kültürel ve ekonomik veriye ulaşmamızı olası kılar. Bu noktada, kaçış mekanizması savını örneklendirmek için Alan Sillitoe'nun 1958 yılında basılan ve dönemin İngiliz işçi sınıfının sosyo-tarihsel gerçeğinin kurgusal bir temsilcisi olarak da görülebilecek Arthur Seaton karakterinin kültürel ve politik eğilimlerine odaklanan *Saturday Night and Sunday Morning* isimli romanı bir örnek olarak ele alınabilir.

Arthur 1950'lerin İngiltere'sinde bir bisiklet fabrikasında torna tezgâhı operatörü olarak çalışır. Fabrikada makine aksamının bir parçası gibi hisseden, çalışmak zorunda kaldığı işte kendisini zihinsel ve fiziksel olarak gerçekleştiremeyen ve çevresindeki hemen hemen herkese yabancılaşan Arthur işyerindeki monoton, mekanik ve rutin çalışma koşullarından uzaklaşmak için farklı kaçış mekanizmalarına başvurur. Bu, çoğu zaman bilinçli bir tercih değildir, aksine anlık dürtülerin bir sonucudur. Aşırı alkol tüketme, evli kadınlarla beraber olma ve doğada huzur bulmaya çalışma gibi durumlar Arthur'un çalışma ortamındaki ve günlük yaşamındaki olumsuzlukları sıfırlamak için kullandığı kaçış mekanizmalarından bazılarıdır.

Örnek verilecek olunursa, hafta sonları durmaksızın içki içip sarhoş olmak, Arthur için haftanın monotonluğundan ve yaşamındaki tüm sorumluluklardan kurtulmak için bir fırsat değeri taşımaktadır. Farklı kadınlarla duygusallıktan uzak ve mekanik bir şekilde cinsel ilişkiye girmek Arthur'un fabrikada yaşadığı 'emaskülasyon' sürecini tersine çevirip geleneksel anlamda erkekliğini yeniden diriltme/üretme içgüdüsü olarak düşünülebilir; zira içinde bulunduğu hiçlik durumunu birlikte olduğu kadınların bedeni ve zihni üzerinde hâkimiyet kurarak savuşturma eğilimindedir. Endüstriyel kapitalizmin merkezinden – şehir yaşamından – kaçıp doğada huzur bulmak diğer bir kaçış mekanizmasıdır. Balık tutma bölümünde Arthur kendi olta iğnesini yapar ve balığın oltasına takılmasını bekler. Birinin boyunduruğu altında olmaksızın bilinçli ve yaratıcı bir şekilde ihtiyacı olanı istediği şartlarda üretip doğayla bütünleşen ve kendini fiziksel ve zihinsel anlamda gerçekleştiren Arthur kendi egemenlik alanında mutlu olur ve huzur bulur. Arthur'un, belki de farkında olmayarak, başvurduğu bu kaçış mekanizmaları onun para egemen düzene yönelik yönsüz öfkesini absorbe ederek onu düzene eklemler ve düzenin sosyal, kültürel, ideolojik ve ekonomik kodlarının rıza yoluyla düzenin mağduru tarafından içselleştirilip yeniden üretilmesini sağlar. Düzenin mağdurunun – bahsi geçen roman bağlamında Arthur karakteri – insanın insana yabancılaşmasının bir sonucu olan kolektif tavırdan uzak benmerkezci cılız tepkileri düzenin çizdiği sınırlar içerisindedir ve düzenin temel işleyişini bu nedenle tehlikeye sokmaz.

3. İki Boyutlu Yabancılaşma

'Beyaz' bir İngiliz işçi olan Arthur'un yaşadığı yabancılaşma süreci ve içinde bulunduğu anlamsızlık durumunu kompanse etmek için başvurduğu kaçış mekanizmaları sınıf temelli yabancılaşma kuramı çerçevesinde anlamlandırılabilir. Ancak, geçmişte Britanya sömürgesi olan ülkelerden Britanya'ya göç eden ve Britanya'da ucuz iş gücü olarak kullanılan birçok farklı renkten, ulustan, inançtan ve kökenden göçmeni konu edinen sömürgecilik sonrası İngiliz edebiyatındaki göçmen karakterlerin *hem sınıfsal hem de kimliksel* anlamda yaşamış oldukları yabancılaşma durumunun da kavramsallaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, sömürgecilik sonrası İngiliz edebiyatındaki göçmen karakterlerin sınıfsal ve kimliksel anlamda yaşamış oldukları yabancılaşma süreci **iki boyutlu yabancılaşma** kavramı ile rasyonalize edilebilir. İki boyutlu yabancılaşma kavramı Marx'ın yabancılaşma kuramı kapsamında

insan doğası ile ilgili savları ve dolaylı olarak kuramsallaştırdığı 'kaçış mekanizması' argümanı üzerine temellendirilebilir. Emek ürününe, çalışma sürecine, insanî doğasına ve öteki insanlara yabancılaşan göçmen karakterler aynı zamanda oryantalist diskurun ötekileştirdiği ve marjinalize ettiği öz kültürlerine de yabancılaşırlar.

Detaylandırılacak olunursa, Zadie Smith'in *White Teeth*, Hanif Kureishi'nin *The Buddha of Suburbia* ve Sam Selvon'un *The Lonely Londoners* isimli romanlarında göçmen karakterler, içinde bulundukları yabancılaşma sürecinden ve hiçlik duygusundan kurtulabilmek ve toplum tarafından kabul görebilmek adına, 'beyaz' İngiliz işçi sınıfının parçası olan karakterlerle – Arthur örneğinde olduğu gibi – benzer içsel ve dışsal kaçış mekanizmalarına başvururlar. Ancak 'beyaz' işçi sınıfının aksine göreceli olarak daha kötü koşullarda ucuz iş gücü olarak çalıştırılan göçmen karakterler görünür olmak ve değerli hissetmek için *ilk olarak* politik varlığını (political existence) meşrulaştırmak durumundadırlar.

Bu noktada, göçmen karakterler sömürgeci güç merkezi (the coloniser) tarafından söylemsel düzeyde inşa edilen kültürel, sosyal ve kimliksel kodifikasyonları, iyi ve kabul edilebilir göçmen olabilmek adına, içselleştirip uygularlar. Bunun karşılığında ise türsel varlığını oluşturan özellikleri, bilinçli bir tercih olmasa da, farklı kaçış mekanizmalarıyla gerçekleştirmeye çalışırlar. Örneğin; 'beyaz' ve İngiliz olan emekçi karakterler sınıfsallıktan kaynaklı yabancılaşma sürecini tersine çevirebilmek adına genellikle aşırı alkol tüketirler, önüne gelen kadınla *mekanik* bir şekilde birlikte olurlar veya huzuru ve mutluluğu meta ediniminde bulurlar. İşçi sınıfının parçası olan göçmen karakterler de 'beyaz' İngiliz işçi sınıfının parçası olan karakterlerinkine benzer kaçış mekanizmalarına başvururlar. Ancak onlardan farklı olarak, Kraliçe'nin İngilizcesini (the Queen's English) konuşarak, İngiliz sofra adabına bire bir uyarak, İngilizler gibi yaşamaya çalışarak, her gece farklı bir İngiliz kadınla mekanik bir şekilde birlikte olarak veya İngiliz ordusunda askerlik yaparken yaptıkları kahramanlıkları anlatarak da sınıfsal ve kültürel/kimliksel anlamda yaşamış oldukları iki boyutlu yabancılaşma sürecini ortadan kaldırmaya çabalarlar.

Çalışmanın bu kısmında, iki boyutlu yabancılaşmaya dair kavramsal önerme, örnek verilen üç romandaki göçmen karakterlerin yaşadıkları iki boyutlu yabancılaşma sürecinin *kısaca* incelenmesiyle, teorik anlamda desteklenmeye çalışılacaktır.

3.1. The Lonely Londoners ve İki Boyutlu Yabancılaşma

II. Dünya Savaşı'nın ardından Batı Hint Adaları'ndan (West Indies) Britanya'ya göç eden birinci kuşak yazarlardan[1] Trinidad doğumlu Sam Selvon'un en önemli eserlerinden biri olan ve ilk kez 1956 yılında basılan *The Lonely Londoners*, 'siyahi'[2] göçmenlerin

1- George Lamming, Derek Walcott, E. K. Brathwaite, V. S. Naipaul ve Andrew Salkey gibi yazarlar da bu kuşakta yer almaktadır.

2- Buradaki 'siyahi' ifadesi kolonyal güç merkezinin marjinalleştirdiği, ötekileştirdiği ve demonize ettiği tüm grupları – siyahiler, Müslümanlar, Hintliler vs. gibi – kapsamaktadır (Procter 2000, 5-6).

– Windrush kuşağı – Londra'da yaşadığı yoksulluğu, sefaleti, duygusal çöküntüyü ve travma sürecini kurgusallaştırır. Selvon, insanî olmayan koşullarda ucuz iş gücü olarak çalıştırılan 'siyahi' göçmen karakterlerin Londra'da hayata tutunma sürecini nükteli bir dil kullanarak sade ve akıcı bir şekilde okuyucularına aktarır. Romandaki 'siyahi' işçi sınıfından karakterlerin birbirinden farklı öyküleri iki boyutlu yabancılaşma kavramının temel argümanlarını destekler niteliktedir. Londra'ya göç ettikten sonra herkesin bir şekilde yoğun/meşgul olduğu, herkesin sürekli çalıştığı ve insanların birbirine yabancılaştığı bir topluma uyum sağlamak durumunda kalan göçmen karakterler bir süre sonra anlamsızlık, güçsüzlük ve sosyal izolasyon formunda kültürel ve sınıfsal yabancılaşma sürecini yaşarlar. Ait olamama ve bir başınalık hissi, marjinal ve öteki olma durumu ve yaptığı işte kendini gerçekleştirememe romandaki göçmen karakterleri hem topluma hem de birbirine yabancılaştırır.

Göçmen karakterler, insanî ve sosyal ilişkilerin metalaştığı bir toplumda var olabilmek adına farklı kaçış mekanizmalarını kullanırlar. Bu, yanılsamadır ve tabii ki bilinçli bir tercih olarak görülmemelidir; çünkü kolonyal merkezde güçlü olan tarafından 'iyi' ve 'doğru' olarak inşa edilen değerler ve normlar üzerinden işlemektedir. Bu noktada meta fetişizmi/nesneleştirme bu kaçış mekanizmalarından biri olarak görülebilir. İşçi sınıfının parçası olan karakterler kolonyal merkezdeki iki boyutlu yabancılaşma sürecinin olumsuz etkilerinden kurtulabilmek ve türsel varlığındaki özellikleri tatmin edebilmek adına nesneler ve metalar aracılığıyla kendini gerçekleştirmeye çalışır. Örneğin, Galahad, bodrum katında oldukça pis kokan ufacık bir dairede yaşamasına rağmen, iş bulduktan sonra parasını savurganca harcamaya başlar. *"İyi"*[3] (73), *"kaliteli"* (75) ve *"son moda"* (75) kıyafetler giyer. Fransız şarabı içip (81) garsonlardan *"en iyi"* (81) yiyecekleri getirmesini ister. Cebinde parası olduğu için *"kral gibi"* (75) yürür ve dünyada olup bitenle ilgili kaygılanmayı bırakır. *"Önemli"* ve *"büyük"* (71) hissedebilmek adına, arkadaşlarıyla her konuşmasında farklı mekân isimleri kullanmaya başlar. Zira *"Oxford Caddesi'ndeyim"* (71) demeyi sıradan bir caddede olmaya göre çok daha prestijli görmektedir. Kendisini kolonyal merkezin hegemonik diskurunun imgesel değerleriyle özdeşleştiren Galahad aslında bir sığınak bulma arayışındadır. Bu, paranın ve metanın gücü, önemi ve sosyal statüyü belirlediği kolonyal metropol kültüründe (Msiska 2009: 18) gerçeği maskeleyen hayali bir mutluluk işlevi görmektedir.

The Lonely Londoners'ta 'beyaz' kadın karakterlerin tasviri, egemen eril ve ırkçı diskuru yeniden üretir. 'Siyahi' işçi sınıfının parçası olan göçmen erkek karakterler 'beyaz' kadınlar için *"kuş"*, *"şey"*, *"sayı"*, *"deri parçası"* gibi ifadeleri kullanırlar. İki boyutlu yabancılaşma sürecinin bir sonucu olan öfke, umutsuzluk, izolasyon, degradasyon ve aşağılanma durumunun üstesinden gelebilmek için göçmen erkek karakterler 'beyaz' kadınların cinsel fethi ile erkekliklerini yeniden diriltmeyi ve 'beyaz' kadınların bedenleri üzerinde egemenlik kurup gündelik yaşamındaki emaskülasyon sürecini savuşturmaya çalışırlar. Romanda, Moses'ın beraber olduğu kadınların listesini tuttuğu bir defteri vardır ve Moses beraber olduğu 'beyaz' kadınlarla arkadaşlarına hava atmaktan *"gurur"* (25)

3- Bu makalede çeviriler, aksi belirtilmedikçe, yazara aittir.

duymaktadır. Cap 'beyaz' kadınları baştan çıkartır ve çalışmamasına rağmen, onlardan aldığı paralarla lüks yaşamını sürdürür. 'Beyaz' kadınları 'taze et' olarak nesneleştiren ve Avrupa kültürünün cisimleşmiş hali olarak gördüğü Avrupalı kadınlarla birlikte olarak kendisini onaylanmış ve anlamlı hisseden Cap, beraber olduğu kadınları kendine bağımlı hale getirerek kolonyal dönemde üstün ırk/aşağı ırk ikilemi üzerinden inşa edilen kolonyal miti yapısöküme uğrattığını ve sembolik bir zafer kazandığını düşünür (Dawson 2007: 38). Ancak Cap, bir bakıma, 'siyahi' erkeklerin cinsel güç ve potansiyelle ilişkilendirildiği ve dolayısıyla cinsel obje boyutuna indirgendiği oryantalist diskurun basmakalıp genellemelerini, farkında olmaksızın, meşrulaştırır.

Hiyerarşik güç ilişkilerinin sürdürülmesi ve söylemsel anlamda 'doğru' olanın inşa edilmesi noktasında dil oldukça önemli bir işleve sahiptir. Oryantalist diskurun 'doğru' olarak lanse ettiği dillerden biri olan İngilizcenin 'düzgün' kullanımı kolonyal dönemde kolonyal öznelere sistematik olarak empoze edilmiştir. Dolayısıyla eski sömürgelerden Britanya'ya göç eden karakterler İngilizceyi 'düzgün' konuştuğu ölçüde medeni olacağı ve 'beyaz' toplum tarafından kabul göreceği varsayımı üzerinden hareket etmektedirler. Britanya toplumundaki sınıfsallık ile 'düzgün' İngilizce kullanımı arasındaki ilişki de göz önünde bulundurulduğunda *The Lonely Londoners*'taki göçmen karakterlerin İngilizce üzerinde egemenlik kurma arzuları da bir başka dışsal kaçış mekanizması olarak değerlendirilebilir. İki boyutlu yabancılaşma sürecini bertaraf etmek, itibar ve saygınlık kazanmak ve entelektüel anlamda inandırıcı olabilmek için göçmen karakterler 'beyaz' toplumla olan ilişkilerini 'düzgün' İngilizce kullanarak sağlamaya çalışmaktadırlar. Örneğin; orta sınıf üyesi sayılabilecek Harris, 'düzgün' İngilizce konuşarak kendisini daha 'beyaz' ve medeni hissederken işçi sınıfı olarak kategorize edilebilecek diğer göçmen karakterler 'düzgün' bir İngilizce kullanmaya çalışmalarına rağmen yine de hem 'beyaz' toplum hem de Harris tarafından ötekileştirilmektedirler. Bu yüzden, Harris 'beyaz' toplum tarafından kabul edilirken işçi sınıfının parçası olan diğer göçmen karakterler 'beyaz' toplum için hâlâ marjinaldir. Bu noktada, göçmen karakterler yurtsuzluğun, mülksüzlüğün, 'siyahi' işçi sınıfı kimliğinin ve dolayısıyla iki boyutlu yabancılaşmanın melankolik belirtilerinden kaçıp kendilerini 'düzgün' İngilizce konuşabilen orta sınıf bireyler olarak gerçekleştirme çabası içerisindedirler.

3.2. *White Teeth* ve İki Boyutlu Yabancılaşma[4]

Zadie Smith'in önemli edebi eserlerinden biri olan *White Teeth* (2000) köktendincilik, kuşaklar arası çatışma, etnik farklılıklar ve Britanyalılık gibi konuları ele alır ve birinci ve ikinci kuşak göçmenlerin yaşamış olduğu travma üzerine odaklanır. *White Teeth*'te Samad Iqbal ve iki oğlu kendilerini etnik, sosyal, tarihsel, kültürel ve ekonomik anlamda öteki ve dışlanmış hisseder. Karar verme mekanizmasının ve ana toplumun parçası olamayan ve rekabetin/güvensizliğin olduğu bir toplumda kendilerini *sınıfsal anlamda*

4- Benzer içerikteki bir çalışmam "Zadie Smith's White Teeth: The Interpellation of the Colonial Subject in Multicultural Britain" başlığıyla Journal *of Language, Literature and Culture* isimli derginin 2019 yılında basılan 66. cildinin 2. sayısında yayınlanmıştır.

güçsüz ve kültürel anlamda önemsiz hisseden işçi sınıfı göçmen karakterler, *The Lonely Londoners*'ta olduğu gibi, iki boyutlu yabancılaşma sürecini yaşar. Bu durumu bertaraf edebilmek için de üretim ilişkilerini sosyokültürel ve politik anlamda yeniden üreten bir kısır döngünün parçası olarak görülebilecek kaçış mekanizmalarına başvururlar.

Samad Iqbal restoranda garson olarak çalışan II. Dünya Savaşı gazisi Bengalli bir Müslümandır. Etnik, kültürel ve dini kimliğine bağlı olduğunu belirtmesine rağmen her defasında kendisini gururla Britanya İmparatorluğu ile özdeşleştirir. Samad, önemli hissedip 'beyaz' toplumda daha görünür olabilmek adına aslında kendisine ait olmayan bir ülkeyi, Britanya'yı, savunur ve bu ülke için savaşıp tarih kitaplarında kahraman olarak bahsedilmenin hayalini kurar. Samad, Britanya ordusunda görev yaparken üniformasının verdiği güçten haz alır ve 'beyaz' bir Britanyalı askere ne yapması gerektiğini emrederek kendini güçlü ve *"erkeksi"* (93) hisseder. Kaçış mekanizması olarak da değerlendirilebilecek bu durum, Samad'ın Britanya İmparatorluğu'nun söylemsel düzlemde inşa etmiş olduğu 'eşitlik mitosunu' içselleştirdiğinin göstergesidir. Romanda Samad'ın 'beyaz' bir Britanyalı askere emirler yağdırdığı bölüm ise Robinson Crusoe'daki efendi-köle ilişkisindeki güç dengelerini hatırlatır ve Oksidental epistemde (Occidental episteme) sistematik olarak ezilen/dışlanan olarak kodlanan Doğulu imajının tersyüz edilmesi olarak yorumlanabilir. Ancak bu durum özünde para egemen düzenin ve 'beyaz' kapitalizmin hegemonik söylemini yeniden üretir ve meşru hale getirir.

Romanda Samad Hint Ayaklanmasının liderinin büyük büyük dedesi Mangal Pande olduğu ve Pande olmasaydı Gandhi'nin de olamayacağı savını sıkça dile getirir ve bununla övünür. Bu, tarihi olaylarla ilgili somut gerçeklere ulaşmanın neredeyse olanaksız olduğunu gösteren ve dolayısıyla postkolonyal tarihyazımının anlatılarının altını oyan bir durum olarak görülebilir. Ancak Samad'ın tutumu ilerici ya da anti-kolonyal bir tutum değildir. Zira Samad yeni bir ülkede *"hiç kimse"* (99) ve *"hiçbir şey"* (506) olma hissinden ve sınıfsal ve kültürel anlamda yaşadığı yabancılaşma sürecinden kendisini güçlü olanla özdeşleştirerek kurtulmak amacındadır. Örneğin, Samad arkadaşından büyük büyük dedesi portresini restoranına asmasını ister. Burada Samad, argümanlarının meşruluğunun birer göstergesi olan ikonik simgelerle otonom bir alan yaratıp, orada türsel varlığının temelini oluşturan özellikleri yanılsamalar aracılığıyla gerçekleştirmeyi hedefler. Bu da romandaki bir diğer dışsal kaçış mekanizmadır ve Samad'ı kolonyal merkezdeki para egemen düzene daha da eklemlendirir.

The Lonely Londoners'da olduğu gibi *White Teeth*'te de İngilizcenin 'düzgün' kullanımı 'siyahi' işçi sınıfının parçası olan karakter için oldukça önemlidir. Romanda Samad kültürel kimliğine radikal bir şekilde sahip çıktığını belirtse de, ironik bir şekilde, Kraliçe'nin İngilizcesini konuşur ve hatta İngilizceyi 'düzgün' konuş(a)mayan herkesi aşağılar. Samad'ın 'düzgün' İngilizce konuşulmasıyla ilgili patolojik takıntısı yine 'beyaz' toplum tarafından tanınma ve onaylanma isteğiyle açıklanabilir. Samad'ın oğlu Magid, Kraliçe'nin İngilizcesini bir İngilizden daha iyi konuşur ve bu durum Magid'i diğer 'siyahi' göçmen karakterlere kıyasla ön plana çıkarır. Magid'in İngilizceyi çok iyi bir biçimde kullanması gündelik yaşamında entelektüel anlamda inandırıcı olmasını sağlar ve sosyal mobilite için kültürel sermaye işlevi görür. Kolonyal merkezde kendisini

orta sınıf bir birey olarak gerçekleştirme arzusunda olan Magid köksüzlüğünün, göreceli yoksulluğunun, yurtsuzluğunun ve hiçlik duygusunun yarattığı melankolik durumu savuşturmak için kolonyal güç merkezinin asli unsuru olmayı hedefler ve bu da Magid'in öykünmeci bir karakter olmasına yol açar. Bu argümanlar dâhilinde, Magid özelinden yola çıkarak, öykünmeciliğin de (mimicry) sınıfsal ve kültürel anlamda yaşanan yabancılaşma sürecinde kurtulmak amacıyla başvurulan bir kaçış mekanizması olduğunu belirtmek olasıdır. Kardeşi ve babasının aksine Millat'ın İngilizcesi ise mafya filmlerindeki karakterleri andırır. Millat, kendisini mafya filmlerindeki beyaz aktörlerle özdeşleştirir ve onların ses tonuyla, onlar gibi konuşur. Bu, bir bakıma, kimlik krizini, yönsüz öfkesini ve iki boyutlu yabancılaşma sürecini telafi edebilmesi ve varoluşsal önemini hem kendine hem de çevresindekilere kanıtlayabilmesi ile bağlantılıdır. Millat, kriminal karşı kültüre (criminal counterculture) olan ilgisinin kendisine gangster itibarı kazandıracağının (Watts 2013: 864) farkındadır.

Millat farklı kültürlerden, inançlardan ve etnisitelerden oluşan bir gruba dâhil olur ve bu grubun üyeleri bandana takmak ve geniş pantolon giyinmek gibi belirli ritüeller ile inşa ettikleri yeni bir kimlik çatısı altında toplanıp kamusal alandaki kolonyal diskurun kalıntılarını yıkma içgüdüsüyle hareket ederler. Benzer bir şekilde, kolonyal merkezdeki yabancı düşmanlığının ve ekonomik eşitsizliğin bir sonucu olarak, Millat, namaz kılmasını dahi bilmemesine rağmen, KEVIN isimli köktendinci bir yapının parçası olur. Millat, toplumda ve medyada dalga geçilen ve hor görülen Britanya merkezli Müslümanları politize ve radikalize edip 'onlar' olarak nitelendirdiği kolonyal güç merkezinden intikam almak ve babasının büyük büyük dedesi Pande'nin aksine adını tarihin sayfalarına kalıcı olarak yazdırmak ister. Bu noktada, Millat örneğinden yola çıkarak, 'siyahi' işçi sınıfının ırk, etnisite, kimlik, yerellik ve din gibi değerler ve semboller üzerinden kendilerini belirli gruplarla özdeşleştirme yönelimi, kolonyal merkezde deneyimledikleri şeytanlaştırma, aşağılık kompleksi, iki boyutlu yabancılaşma, ait olamama ve toplumdan dışlanma gibi durumlardan kurtulmak için başvurdukları diğer bir dışsal kaçış mekanizması olarak değerlendirilebilir. Sınıfsal bilinçten uzak bu kimlikçi arayış, her ne kadar Batılı 'aydınlar' tarafından postmodern kapitalizminin temel işleyişi ile ilintili olan birçok sorunun çözümü olarak lanse edilse de, hem sınıfsal hem de kültürel anlamda ezilen kitlelerin kendi dar otonom alanlarında var olan sosyokültürel ilişkileri ve ekonomik pratikleri yeniden üretmesine neden olur.

Bu da egemen toplumdaki basmakalıp genellemeleri ortadan kaldırmaz ve kolonyal diskurun popülist söylemlerine yönelik ilerici bir alternatif oluşturmaz. Önceki örneklerde de belirtildiği üzere, buradaki amaç, para egemen düzene karşı herkesin lehine olacak yeni bir düzenin inşası değil, 'siyahi' işçi sınıfı karakterlerin *kendi* iktidar alanında türsel varlığındaki özellikleri yanılsamalar üzerinden gerçekleştirmeleridir. Örneğin; KEVIN'a katıldıktan sonra romandaki siyahi işçi sınıfı karakterler daha çok 'beyaz' kadınla birlikte olma imkânı bulurlar ve çevresindeki insanlardan daha çok saygı görürler. Böylece daha görünür hale gelip daha üstün olduklarını düşünürler.

3.3. *The Buddha of Suburbia* ve İki Boyutlu Yabancılaşma

Hanif Kureishi'nin 1990 yılında basılan *The Buddha of Suburbia* isimli yarı otobiyografik romanı 1970'lerin Britanya'sındaki etnik kimlik, sınıf ve cinsellik gibi konular üzerine odaklanır. Roman, babası Hintli ve annesi İngiliz olan başkarakteri Karim Amir'in kişisel, sosyal, kültürel ve cinsel gelişimini dönemin etnik gerginliklerini ve sınıfsal çatışmalarını göz önünde bulundurarak işler. Romandaki 'siyahi' işçi sınıfının parçası olan göçmen karakterler, yukarıda incelenen iki romanda olduğu gibi, insan değerinin para ve statü ile ölçüldüğü bir toplumda nihilizmin, kendine yabancılaşmanın, sosyal izolasyonun, umutsuzluğun ve mekanikleşmenin kıskacından kurtulup anlamlı, güçlü ve mutlu hissetmek için çeşitli kaçış mekanizmalarını başvururlar.

Karim Amir Londra'nın gettolarında yaşar ve oradan uzaklaşıp özgürlük ile özdeşleştirdiği Londra'nın lüks semtlerinde yaşamanın ve saygın biri olarak görülmenin hayalini kurar ve açık yakalı Levi's marka pembe ya da mor bir tişört giyinerek havalı, şık ve akıllı olacağını düşünür. Bu, sınıfsallık bağlamında ele alınabilir ve nesneleştirme (reification) sürecinin sonucu olan bir kaçış mekanizması olarak görülebilir. Romandaki 'beyaz' işçi sınıfı karakterler de benzer yönelimlere sahiptir; ancak romandaki 'beyaz' işçi sınıfı karakterlerden farklı olarak işçi sınıfı göçmen karakterler kültürel/kimliksel anlamda da yabancılaşma sürecini yaşarlar. Politik varlığını *da* meşrulaştırma durumunda kalan göçmen karakterler kendi rızalarıyla öz kültürlerini aşağılarlar ve kolonyal güç merkezinin kültürel değerlerini üst kültür olarak görüp benimserler. Örneğin, Karim Londra'daki Hintlileri ve Pakistanlıları *"alt sınıf"* insanlar olarak görür ve onları kirli, kötü huylu ve garip kıyafetli köylüler (210) olarak nitelendirir. Kendisini kolonyal güç merkeziyle özdeşleştiren Karim 'beyaz' toplum tarafından kabul görmek, kendi politik varlığını meşrulaştırmak ve yaşadığı iki boyutlu yabancılaşma sürecini ve kimlik krizini savuşturmak için kendisiyle aynı sınıfsal ve kültürel kökenden gelen insanları günah keçisi ilan eder ve ırkçılığın ve oryantalist diskurun temel argümanlarını, 'beyaz' toplumun ötekisi olarak, 'beyaz' toplum adına meşrulaştırır.

İngiltere futbol takımında santrafor olarak oynayan ilk Hintli futbolcu olma hayali kuran Karim'in amacı, *White Teeth*'teki Samad Iqbal örneğinde de olduğu üzere, 'beyaz' toplumda daha görünür olmak ve 'beyaz' toplumun onayını almaktadır. Zira benlik saygısının ve özgüveninin 'beyaz' toplumun kültürel değerlerine uyumuyla doğru oranda artacağını düşünmektedir (Fanon 1986). Bu yüzden, Avrupa merkezli güzellik anlayışının kodlarını 'mutlak doğru' olarak kabul eder ve babasının yakışıklı, egzotik, *"orijinal"* (9) ve kaslı oluşundan övünç duyar. Babasının kız arkadaşının oğlu Charlie babasının kendisine ilham kaynağı olduğunu söyleyince pohpohlanmış hisseder (69). Bu onay alma açlığı, sınıfsal ve özellikle de kültürel anlamda maruz kaldığı iki boyutlu yabancılaşma sürecini maskeler ve Karim'i kolonyal merkezdeki güç ilişkilerinin ve para egemen düzenin sosyal, kültürel, ekonomik ve ideolojik mutlak doğrularının sözcüsü haline getirir. Karim'in Changez ile Jamilia arasındaki görücü usulü evliliği gerici bir gelenek olarak görmesi ve eski bir Britanya sömürgesi olan Hindistan'dan Londra'ya kayınbabası Anwar'ın dükkanında ucuz işgücü olarak kullanılmak üzere 'ithal' edilen Changez'in dış görünüşüyle, İngilizcesiyle ve sofra adabını bilmemesiyle dalga geçmesi; Anwar'ın

eşi Jeeta'yı 'düzgün' İngilizce konuşamadığı için küçümsemesi; ve tiyatrodan arkadaşı Eleanor'un karşısında, ironik bir şekilde, aksanından dolayı utangaç ve mahcup hissedip onun gibi konuşmaya çalışması bu bağlamda incelenebilir.

'Beyaz' toplumun doğrularını içselleştiren ve köklerine yabancılaşan Karim ekonomik anlamda orta sınıf birey olma hayalini gerçekleştirmek ve toplumdaki diğer göçmenlerden farklı olduğunu 'beyaz' topluma kanıtlayıp kendisini sosyal ve kültürel anlamda meşrulaştırmak için çevresindeki 'orijinal', 'egzotik' ve dolayısıyla 'komik' karakterleri taklit ederek tiyatro kariyerini sürdürür. Postmodern tüketim kültürü örneği olarak da ifade edebilecek bu sürecin sonucunda, yerel kültürün parçası olan öğeler sistematik olarak metropol kültürün parçası olur. Mizah yoluyla da göçmen karakterlere nasıl biri olmamaları gerektiği, dolaylı olarak, anlatılmış olunur (Çelikel 2017). Böylece göçmen karakterler sosyokültürel ve ekonomik anlamda para egemen düzene eklemlenir ve onun mutlak doğrularını savunur hale gelir.

Haroon, oğlu Karim gibi, Hint kültürünü küçümser ve Hindistan'ı leş bir yer olarak tanımlar (64). Haroon, buna rağmen, Doğu bilgeliği hakkında konuşmalar yapar, her ne kadar yıllarca İngiliz gibi konuşmak için çaba haraca da Hint aksanıyla yoga dersleri vermeye başlar ve Hindistan kültürüne ait 'egzotik' nesneleri kullanarak 'beyaz' İngiliz arkadaşlarının takdirini kazanır. Uzakdoğu kültürüyle ilgili mistik bilgiler içeren kitaplar okuyup entelektüel görünmek adına derslerinde kimsenin pek de anlayamadığı terimler kullanır. Herkesin kendisini dinliyor oluşundan haz alan Haroon, fark edildikçe ve onay gördükçe, daha mutlu, güçlü, nüfuzlu ve anlamlı hisseder ve iki boyutlu yabancılaşma sürecini bu şekilde savuşturmaya çalışır. Bu bağlamda, kolonyal güç merkezinin ötekileştirdiği ve demonize ettiği göçmen karakterlerin yerel kültürlerine özgü değerleri ve nesneleri metropol kültürün tüketimine sunarak fark edilme, değer görme ve onaylanma isteği de bir kaçış mekanizması olarak görülebilir.

4. Sonuç

Marx'ın yabancılaşma kuramı bağlamında insan doğası ile ilgili öne sürdüğü savlar, günümüz toplumunda sınıf temelli yabancılaşma sürecini *halâ* açıklayabilmektedir. Ancak kültürlerin melezleştiği ve farklılıkların post-modern kapitalizme eklemlendiği küresel ve çok-kültürlü bir dünyada, büyük çoğunluğu işçi olarak sınıflandırılabilecek göçmenlerin emeklerinin ürünlerine, çalışma süreçlerine, insanî doğalarına, öteki insanlara ve aynı zamanda oryantalist algının şeytanlaştırdığı öz kültürlerine yabancılaştıkları süreçlerin kavramsallaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada, bu çalışmanın önerdiği iki boyutlu yabancılaşma kavramı Marx'ın yabancılaşma kuramı kapsamında dile getirdiği insan doğası, kendini gerçekleştirme, kaçış mekanizması ve yanılsama gibi temel argümanların üzerine kuruludur. Bu kavram, dönemin özelliklerini yansıtan toplumsal gerçekçi romanların kısa tahlilinde de olduğu üzere, aşağılanan ve ötekileştirilen kolonyal öznelerin – 'siyahi' işçi sınıfının – hem türsel varlığındaki özellikleri yanılsamalar aracılığıyla gerçekleştirmek hem de 'beyaz' toplum tarafından kabul görmek ve daha görünür hale gelmek için kendi rızalarıyla egemen düzene sosyal, kültürel, ideolojik ve

ekonomik anlamda entegrasyonunu açıklama noktasında da işlevseldir. Post-kolonyal teori ile Marksist kuramın sentezi olma iddiası taşıyan bu kavram sınıf ve kimlik politikalarının radikal bir kesişimi olarak da görülebilir ve küresel konjonktürde yaşanan yabancı düşmanlığı, eşitsizlik, yoksulluk gibi sorunların temel nedenlerini farklı bir açıdan çözümlemek için de kullanılabilir.

Teşekkür

Bu çalışma Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: SBA-2018-2793

Kaynakça

Aronson, Ronald (1995). *After Marxism*, New York: The Guilford Press.

Bağlama, Sercan Hamza (2018). *The Resurrection of the Spectre: A Marxist Analysis of Race, Class and Alienation in the Post-war British Novel*, Berlin: Peter Lang.

Bravermen, Harry (1974). *Labour and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press.

Çelikel, Mehmet Ali (2017). Çağdaş İngiliz Yazınında Küreselleşme, Göç ve Kültür, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Dawson, Ashley (2007). *Mongrel Nation: Diasporic Culture and the Making of Postcolonial Britain*, Michigan: The University of Michigan Press.

Fanon, Frantz (1986). *Black Skin, White Mask*, London: Pluto Press.

Fischer, Ernst (1996). *How to Read Karl Marx*, New York: Monthly Review Press.

Kureishi, Hanif (2009). *The Buddha of Suburbia*, London: Faber and Faber.

Marx, Karl (2013). *1844 El Yazmaları*, (çev. Murat Belge), İstanbul: Birikim Yayınları.

Msiska, M. H. "Sam Selvon's *The Lonely Londoners* and the Structure of Black Metropolitan Life." *African and Black Diaspora: An International Journal* 2, no.1 (2009): 5–27.

Ollman, Bertell (1971). *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

Procter, James, ed. *Writing black Britain 1948–1998: An Interdisciplinary Anthology*. Manchester: Manchester University Press, 2000.

Selvon, Sam (2006). *The Lonely Londoners*, London: Penguin Books.

Smith, Zadie (2000). *White Teeth*, London: Penguin Books.

Watts, J. Linn, "'We are divided people, aren't we?' The politics of multicultural language and dialect crossing in Zadie Smith's White Teeth." *Textual Practice* 27 (2013): 851-874.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 89-125

Geliş Tarihi: 19.07.2019 Kabul Tarihi: 14.10.2019

Napolyon'un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace Compte Sebastiani'ın İstanbul-Mısır Seyahatleri (1801–1802) ve Raporları

Süheyla YENİDÜNYA GÜRGEN*

Özet

Akdeniz ve hinterlandı, dünya deniz ticaretinin önemli merkezlerinden biridir ve bu özelliği nedeniyle de tarihin her döneminde devletlerarasında büyük ticarî/siyasî rekabete sahne olmuştur. Söz konusu coğrafyanın tarih boyunca değişmeyen bu gerçeğine, Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi sonrasında yeni siyasî aktörler dâhil olmuştur. Akdeniz hinterlandının stratejik öneme sahip parçalarından biri olan Mısır ise hızla sanayileşen devletler tarafından geniş bir hammadde kaynağı ve pazar olarak görülen Doğu'nun kapısı konumundaydı. Doğal olarak bu yaklaşım, Mısır'ı uluslararası rekabetin başlıca unsurlarından biri kılmıştır. Devrin önemli siyasî aktörlerinden biri olan İhtilal Fransa'sı, bu yarışta öne geçmek amacıyla 1798 yılında Mısır'ı işgal etmişti. Ancak, en azından hukuken Mısır'ın hâkimi konumundaki Osmanlı Devleti'nin bu hamleye İngiltere ve Rusya ile ittifak kurarak karşılık vermesi sonucunda Fransa, Mısır'ı ele geçirmek şöyle dursun bölgedeki üstünlüğü İngiltere ve Rusya'ya kaptırmıştı. Mısır'daki güç oyunlarında avantajlı konumunu kaybeden Napolyon, "Grande Pensee" olarak bilinen Doğu'ya hâkim olma düşüncesinden asla vazgeçmeyerek 1798 de savaş yoluyla kazanamadığı Mısır'ı barış ve diplomasi yoluyla ele geçirmeye çalışmıştır. Söz konusu politikanın öncelikli hedefi, Mısır'ın işgali esnasında Fransa'ya karşı oluşan Osmanlı-Rus-İngiliz bloğunu parçalamak ve bu parçalanmışlık içerisinde Mısır'da dolayısıyla Akdeniz ve hinterlandında Fransa'ya yeniden yer bulmaktı. Bu çalışmada, İhtilal Fransa'sının yıldızı parlayan lideriNapolyon Bonapart'ınDoğu siyasetinin hayata geçirilmesinde etkin ve belirleyici bir rol oynayan Horace Comte Sebastiani'ın 1801 İstanbul-1802 Kuzey Afrika-Mısır seyahatleri ve raporları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Napolyon, III. Selim, Grande Pensée, Fransız-Osmanlı Diplomasi*

Reviving the Oriental Policy of Napoleon
Horace Compte Sébastiani's Istanbul-Egypt Journeys (1801–1802) and Reports

Abstract

The Mediterranean Sea and its hinterland are an important center of world maritime trade, and therefore, have witnessed great inter-state commercial and political competition throughout history. New political actors were included in the equation after the Industrial Revolution that took place in Europe. Egypt was a strategically significant region of the Mediterranean hinterland and the gateway to the East because it was regarded by rapidly industrializing states as a large source of raw materials and

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, suheylay@hotmail.com

markets, which, therefore, made it an international attraction. Revolutionary France, which was an important political actor of the era, invaded Egypt in 1798 under the leadership of Napoleon Bonaparte to gain power in this competitive environment. The Ottoman Empire formed an alliance with Britain and Russia against France, and therefore, Napoleon lost the upper hand in the region to England and Russia. Although Napoleon lost his key advantage in Egypt, he never gave up his dream - known as Grande Gensée - of dominating the East and sought ways to seize Egypt, but this time through peace and diplomacy. The main objective of his policy was to break down the Ottoman-Russian-British alliance and regain a foothold in Egypt, and hence, in the Mediterranean and its hinterland. The aim of this study is to analyze the 1801 Istanbul - 1802 North Africa-Egypt journeys and reports of Horace Comte Sebastiani, who played a critical role in the actualization of Napoleon's Oriental policy.

Keywords*: Napoleon, Selim III, Grande Pensée, Egypt, French-Ottoman Diplomacy*

Büyük Doğu Projesinin ilk Aşaması: Savaş

Mısır'ın dolayısıyla Akdeniz ve Doğu ticaret yollarının Fransa'nın hâkimiyeti altına alınması fikri, esasında VIII. Charles'dan (1470–1498) itibaren Fransızların siyasî ajandasında yer alan önemli bir gündem maddesiydi.[1] Ancak Akdeniz'de İngiltere-Fransa arasında yaşanan rekabette Mısır'ı gerçek anlamda hedef haline getiren XV. Lois'in (1710–1774) Dışişleri Bakanı Etienne François duc de Choiseul'dur (1719–1785). Yedi yıl savaşları sonucunda, 1763 yılında İngiltere ile imzaladığı Paris Antlaşması'yla Güney Asya'daki kolonilerinin çoğundan vazgeçen Fransa'yı Akdeniz ve Hindistan ticaretinde İngiltere ile aynı lige çıkarmak için büyük bir gayret sarf edecek olan Choiseul, İngiliz Doğu Hindistan şirketlerinin alt kıtadaki varlıklarına doğrudan bir saldırının işe yaramayacağını anlamıştı. Ona göre Mısır, Güney Asya'ya daha kolay erişim imkânı sağlıyordu. 1777'de Mısır'a seyahat eden Baron De Tott (1733–1793) ise dönüşünde hazırladığı raporda Mısır'ın askerî manadaki zayıflığına ve yaşanan politik karmaşaya dikkat çekiyor hatta Mısır halkının Fransız yönetimini kabul edeceğinden emin gözüküyordu.[2] Ancak 1789'da meydana gelen Fransız İhtilâli, bu projenin bir müddet askıya alınmasına neden olmuştur.

1- XV. asır sonlarında Fransa Kralı VIII. Charles'ın beraberinde Cem Sultan olmak üzere İtalya Seferi ile giriştiği Doğu İmparatorluğu emelini dinî bir kisveye büründürerek o asırda yeni bir haçlı seferi haline sokmak istemişti (İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri*, Ankara 1987, s. 163). XVII. yüzyılın kehanet edebiyatında ise Mısır'ın ve özellikle onun eski başkenti Memfis'in fethi bir haçlı seferi hedefi olarak tayin edilmişti. XIII. Louis (1601–1643) dinsiz Hilal'in boynuzunu parçalayacak, bir vuruşla Memfis'i silip süpürecekti. XIV. Louis (1638–1715) ise bu şehrin burçlarına bayrağı dikmek için yaratılmıştı (Namık Sinan Turan, "Napoleon Mısır'da Devrim Fransa'sının Emperyal Açılımı", *Evrensel Kültür*, S. 271, 2014, s. 47). 1676'ya kadar Paris'te kalan ancak düşüncelerini XIV. Louis'e açma fırsatı bulamayan Alman düşünür Leibnitz (1646–1716) de Fransa'nın dikkatini Almanya'dan uzaklaştırmak için bir proje geliştirmişti. Buna göre Alman İmparatorluğu Osmanlı Devleti'ni doğudan tehdit ederken, Fransa da Mısır'ı ele geçirecekti. (Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797–1802)*, İstanbul 1938, s. 29).

2- David Schimmelpenninck van der Oye, "Russia, Napoleon and the Threat to British India", *Russia and the Napoleonic Wars*, 2015, s. 98.

İhtilalin ilk sarsıntılarını atlatan Fransa'da kurulan Directoire Hükümeti (1795–1799) ise hürriyet, eşitlik ve istiklâl sloganlarıyla tüm dünya milletlerini monarklara karşı harekete geçirirken, geleneksel yayılma ve sömürgecilik siyasetinden vazgeçmiş değildi. Yeni koşullar doğrultusunda revize edilen sömürge siyaseti kapsamında, uzak ülkeler yerine anavatana yakın bölgeleri kolonileştirme politikası izleniyordu.[3]

17 Ekim 1797 yılında Fransa ve Avusturya arasında imzalanan Compo Formio Antlaşması'yla İtalya Seferi'ndeki askerî başarısını diplomatik olarak da taçlandıran ve "İtalyan Fatihi" olarak anılan[4] Napolyon'un (1769–1821) Mısır'ın işgali projesi ise Directoire yönetiminin yeni sömürge siyaseti ile birebir örtüşecekti.[5] Napolyon, Mısır projesinde en büyük destekçisi ve Directoire yönetiminde onun düşüncelerinin sözcüsü haline gelen Dışişleri Bakanı Charles Maurice de Talleyrand-Perigord'da (1754–1838)[6] yazdığı mektupta, elde ettiği toprakların Makedonya ve İstanbul'a bir sıçrama taşı olduğunu açıkça ifade ederek[7] *"Grandee Pensee"*[8] olarak bilinen büyük Doğu Projesi'nin ipuçlarını veriyordu.

Tanınmış bir politikacı, devrimci ve eski bir rahip olan Talleyrand ise 1792 ile 1796 yıllarında İngiltere ve Amerika'ya yaptığı seyahatlerde iki ülkenin de kolonileşmeye dayanan güçlü ekonomilerini görmüştü.[9] Dolayısıyla Fransa'nın da zenginleşmek için yeni kolonilere ihtiyacı olduğu düşüncesine kuvvetle sarıldı. Mısır'ı almak, değerli emtia üzerinde Fransa'nın kontrolünü sağlayabilir ve Doğu'daki İngiliz İmparatorluğu'nun büyümesini engelleyebilirdi. Fransız Ulusal Enstitüsü'nde yaptığı konuşma, İhtilal Fransa'sında kolonileşme fikirlerinin canlandığını gösteriyordu.[10] Dolayısıyla Napolyon'un kâtibi Bourienne'e Avrupa'dan nefret ettiğini, General Desaix'e de Avrupa'nın bir kıskaç gibi olduğunu, büyük imparatorluklar ve büyük inkılapların ancak 600 milyonluk Doğuda bulunduğunu ifade etmesi[11], bölgeye olan hayranlığına işaret ediyor olsa dahi söz konusu politikasını sadece bu hayranlık üzerine inşa ettiğini söylemek gerçeği yansıtmayacaktır. Yukarıda da işaret edildiği üzere, Napolyon ve Talleyrand'ın Akdeniz ve Doğu'daki Fransız hâkimiyeti için Mısır'ı başlangıç noktası olarak seçmesinin altında, romantik bir

3- Yüksel Çelik, "Siyaset-Nasihat Literatürümüzde Nadir Bir Tür: Mısır'ın İşgali Üzerine III. Selim'e Sunulan Tesliyet-name", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXII (2010), s. 90.

4- Napolyon'un İtalya Seferi ve Directoire yönetimi üzerinde kurduğu baskı-anlaşmazlıklar için bkz. Pierre Gaxotte, *Fransız İhtilali Tarihi* (çev. Semih Tiryakioğlu), İstanbul 1969, s. 588–605; A. Sevelli, İtalya Tarihi, (çev. Galip Kemal Söylemezoğlu), İstanbul 1940, s. 263–270. Söz konusu gelişmeleri bir Osmanlının bakış açısından takip etmek için bk. Ali Reşat Bey, *Fransa Büyük İhtilali Tarihi*, (yay. haz. Erol Kılınç), İstanbul 2018, s. 308–310.

5- Yüksel Çelik, Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa, Ankara 2013, s. 13.

6- Soylu bir aileye mensup olan Talleyrand 1797 yılında Directoire Hükümeti'nin dışişleri bakanlığına atanmıştır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. G. Lacour –Gayet, *Talleyrand 1754–1838*, I, Paris 1928.

7- Le Baron I. De Testa, *Recueil Des Traites De La Porte Ottomane*, I, Paris 1864, s. 516.

8- Napolyon'un Grandee Pensee olarak bilinen Doğu imparatorluğu projesinin ayrıntıları ve Mısır'da yaşanan gelişmeler için bk. Pierre Costantini, *La Grande Pense de Bonaparte*, Paris 1961.

9- Enver Ziya Karal, *age*, s. 37. Talleyrand'ın İngiltere ve Amerika seyahatlerindeki hatıraları için bk. Le Duc De Broglie, ,*Memorires Du Prince De Talleyrand*, I, Paris 1891, s. 225–244.

10- Juan Cole, *Napoleon's Egypt: Individing the Middle East*, New York, 2008, s. 12.

11- İsmail Soysal, *age*, 166.

hayalin ötesinde Choiseul tarafından temelleri atılan ve Talleyrand tarafından gündeme getirilen rasyonel gerçeklikler yatıyordu. Tabii ki inkıraz halinde olan Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşımında söz sahibi olabilmek ve aslan payını kapmak da[12] bu işgalin başlıca motivasyonunu oluşturuyordu. Directoire yönetiminin bu hususta ikna edilmesini Talleyrand üstlenirken[13], Napolyon ise Mora'daki Manyolar,[14] Tepedelenli Ali Paşa ve Pazvandoğlu Osman ile gizlice temasa geçerek[15] Babıâli'nin dikkatini çok yönlü bir biçimde dağıtabilecek unsurları elinde tutmayı hedeflemekteydi. İç ve dış dengeleri bu amaca uygun olarak kurgulayan Napolyon ve Talleyrand, bu sürecin sonunda Directoire yönetiminden Doğu İmparatorluğu'nun anahtarı mesabesinde olan Mısır'ın işgali için onay almışlardır.[16] Ancak Directoire Hükümeti'nin Napolyon ve Talleyrand'a söz konusu onayı vermesinin altında iç siyasetteki güç dengelerinin rol oynadığı ve mevcut iktidarın potansiyel bir tehlike olarak gördüğü Napolyon'u Paris'ten uzaklaştırmak için Mısır projesini kabul ettiği iddiaları da göz önünde bulundurulmalıdır.[17]

Büyük bir gizlilik içinde yürütülen sefer hazırlıkları tamamlandıktan sonra Toulon Limanı'ndan ayrılan Fransız birlikleri, 1 Temmuz 1798'de İskenderiye'ye çıkmış, 22 Temmuz 1798'de de Kahire'yi ele geçirerek Mısır'ı işgal etmiştir.[18] Fransa'nın bu adımı, sadece Avrupa'da değil Osmanlı Devleti'nde de tüm dengeleri değiştirmiştir. Böylelikle "kadim dost" Fransa, hiçbir meşru gerekçeye dayanmadan Osmanlı toprağını işgal eden "düşman" Fransa'ya dönüşmüştür.[19] Ancak, İtalya Fatihi Napolyon'un askerî güç kullanarak Mısır'ı ele geçirme teşebbüsü, ön gördüğü şekilde ilerlememiştir. Osmanlı Devleti, diplomasinin gücünden etkin ve verimli bir şekilde faydalanıp o sıralarda Fransa ile II. Koalisyon Savaşı'nın (1798–1802) içinde bulunan İngiltere ve Rusya ile ittifak kurmuş[20], Fransa'nın Mısır serüveninin kısa soluklu olmasını sağlamıştır. İngiliz

12- Le Baron I. De Testa, *age*, I, s. 516.

13- Talleyrand'ın bu hususta çalışmaları ve Directoire'a Mısır hakkında sunduğu rapor için bk. G. Lacour –Gayet, *Talleyrand 1754–1838*, I, Paris 1928, s. 302–311.

14- Napolyon'un Manyo Beyi'nin kendisine katılması ve onu bu hususta ikna etmesi için Mora'ya gönderdiği Dimo Stephanopoll ile arasındaki mektuplaşmaların içeriği hakkında bk. Le Baron I. De Testa, I, s. 515–516; Napolyon ve Manyolar arasındaki bağlantı için ayrıca bk. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (çev. Nilüfer Epçeli), VII, İstanbul 2011, s. 25.

15- N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (çev. Nilüfer Epçeli), V, İstanbul 2005, s. 118.

16- George Rude, *Fransız Devrimi*, (çev. Ali İhsan Dalgıç), İstanbul 2018, s. 175.

17- Yaşar Demir, "XIX. Türk Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrasında Oluşan Diplomatik Durum", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, III/5(2013), s. 135–136.

18- Fransa'nın Mısır'ı işgali ve yaşanan gelişmeler için bk: Le Baron I. De Testa, *age*, I (1864), II (1865), Darendeli İzzet Hasan, *Ziyânâme Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798–1802)*, (yay. haz. Mehmet İlkin Erkutun), İstanbul 2009. Kemal Ayyıldız, Mısır'ın 1798'de İşgaline Dair Mükaleme Mazbataları Mecmuası (İnceleme-Metin), *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış)* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

19- Fransa'nın Mısır'ı işgaline kadar Osmanlı-Fransa ilişkileri daha çok ticarete dayalı olarak diplomatik mecrada süregelmiştir. Mısır'ın işgalinden önce ve sonra Osmanlı-Fransa diplomatik ilişkilerin seyri hakkında bk. Azmi Süslü, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri (1798–1807)", *Belleten*, XLVII/185 (1983), s. 259–279).

20- Osmanlı Devleti-İngiltere ittifak metni için bk. *Muahedat Mecmuası*, I, Dersaadet 1294, s. 262–266; Osmanlı Devleti-Rusya ittifak metni için bk. *Muahedat Mecmuası*, IV, Dersaadet 1298, s. 34–41.

Amiral Nelson tarafından Ebukır'da donanması yok edilen, Akka'da Cezzar Ahmed Paşa tarafından mağlubiyete uğratılan Napolyon, 25 Temmuz 1799'da Köse Musa Paşa komutasındaki Osmanlı ordularını mağlup etmesine rağmen Mısır'da daha fazla tutunamayacağını anlamış ve yetkilerini Kleber'e devrederek 23 Ağustos 1799'da geldiği gibi yine gizlice Fransa'ya dönmüştür. Mısır'da kalan Fransız ordusu önce Kleber daha sonra Menou tarafından sevk ve idare edilmiştir. Ancak Fransızlar, müttefik Osmanlı ve İngiltere kuvvetleri karşısında daha fazla dayanamamışlardır. Osmanlı Devleti ve Fransa arasında 27 Haziran 1801'de Kahire, 30 Ağustos 1801'de İskenderiye Tahliye Sözleşmeleri[21] imzalanmıştır. Menaou'nun İskenderiye'den ayrılmasıyla (18 Ekim) birlikte Mısır'ın Fransızlardan tahliyesi tamamlanmıştır. 1799'da Mısır'daki iddialarından vazgeçtiği öne sürülen[22] ve Doğu Projesi'nin savaşa dayalı ilk etabı başarısızlıkla sonuçlanan Napolyon, Şark'tan tamamen el çekmeyecekti.[23] Malum olduğu üzere, Fransa'ya döner dönmez Directoire Hükümeti'ni devirerek Konsüllük Rejimi'ni (1799–1804) kuran Napolyon'un ilk hedefi, kendisine karşı oluşturulan bloğun en zayıf halkası olarak gördüğü Osmanlı Devleti'ni, müttefiklerinden kopartıp kendi yanına çekebilmekti. Böylelikle Mısır ve dolayısıyla Akdeniz'de Osmanlı Devleti üzerinden söz hakkına sahip olabileceğini düşünüyordu. Ancak bu sefer savaşmayı değil diplomasiyi tercih edecek, gelişmelere askerler değil diplomatlar yön verecekti. Askerî yetenekleri kadar diplomatik birikime de sahip olan Horace Compte Sebastiani (1772–1851)[24] ise Napolyon'un Doğu projesinin ikinci etabının en önemli aktörü olacaktır.

Büyük Doğu Projesinde İkinci Safha: Diplomasi

1801 Osmanlı-Fransa Ön Barış Protokolü

Osmanlı Devleti ve Fransa arasında Mısır meselesini nihayete erdirmek üzere 25 Haziran 1802'de imzalanacak olan Paris Antlaşması'nın[25] ön protokolü 9 Ekim 1801'de Paris'te Fransa Dışişleri Bakanı Talleyrand ve Osmanlı Elçisi Seyyid Ali Efendi

21- Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798–1801), *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II (2008), s. 158.

22- Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700–1870*, (çev. Gül Çağlalı Güven), Ocak 2017, s. 246.

23- Kendisi bunu gerçekleştirememiş olmamakla beraber hayatının sonuna kadar yaşattığı, hatta son defa sürgünde olduğu Saint Helene'de Mısır seferine temas eden bir konuşmasında "*Mısır'da kalsaydım çok daha iyi ederdim. Belki şimdi Doğu İmparatoru olurdum*" diyerek hayıflandığı iddia edilmektedir (Pierre Costantini, *age*, s. 9).

24- Osmanlı Devleti'ne 1801–1802 yıllarında makaleye konu olan iki ziyaret yapan Horace Compte Sebastiani (hakkında bilgi için bk. J. T. de Mesmay, *Horace Sebastiani, Soldat, Diplomate, Home d'Etat Marechal de France (1772–1851)*, Paris 1948) 1806–1808 yılları arasında Fransa Büyükelçisi olarak İstanbul'da görev yapacaktır. İlginçtir ki hem Nizâm-ı Cedid programını yürürlüğe sokan III. Selim ile dostluğa varan bir yakınlık kuracak hem de III. Selim ve Nizâm-ı Cedîd'e dair ne varsa ortadan kaldıran ya da kaldırmaya çalışan Kabakçı Mustafa İsyanı sayesinde tahta çıkan ve kadîm geleneği temsil eden IV. Mustafa devrinde Babıâli'nin iç ve dış politikalarının belirlenmesinde en etkili isim olacaktır. (Ayrıntılı bilgi için bk. Süheyla Yenidünya, "Kaos ve Kriz Ortamında (1807–1808) Fransa'nın Babıâli Üzerindeki Etkisi", *History Studies*, V/1(2013), s. 405–424).

25- Antlaşma metni için bk. *Muahedat Mecmuası*, I, s. 14–38.

arasında imzalanmıştır.[26] Zinkeisen, ön protokolün imzalanmasında Prusya'nın çabaları ve Marki Luccheisini'nin faaliyetlerinin önemli olduğunu iddia etse de[27] bu antlaşmada esas belirleyici unsur Fransa-İngiltere-Rusya üçgeninde yaşanan siyasî gelişmeler olmuştur. Fransa 1 Ekim 1801'de İngiltere ile II. Koalisyon savaşlarını (1798–1802) nihayetlendirecek olan ve Mısır'ın geleceğinin belirleneceği Amiens Antlaşması'nın (27 Mart 1802)[28] ön protokolünü imzalamıştır.[29] Amiens Antlaşması'nın ön metnini teşkil edecek olan Londra Protokolü'nün hemen akabinde ise 8 Ekim 1801'de Fransa ve Rusya arasında barış antlaşması imzalanmıştır.[30] Her iki antlaşma ile Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne iadesini kabul eden Fransa, aslında İngiltere ve Rusya arasında deniz ticaretinde yaşanan uzlaşmazlıklardan faydalanarak Rusya'ya bir adım daha yaklaşmıştı. Böylelikle siyasî dengeleri bir ölçüde kendi lehine çeviren Napolyon, Talleyrand'ın da hâlihazırdaki konjonktürün Osmanlı Devleti ile bir antlaşma yapılması için gayet elverişli olduğunu empoze etmesi üzerine[31] söz konusu antlaşmanın yapılmasına onay vermişti.

Taraflar arasında yapılan ön protokole göre, Fransa tarafından derhal tahliye edilerek savaştan önceki haliyle Osmanlı Devleti'ne teslim edilecek olan Mısır'da Babıâli tarafından diğer ülkelere tanınacak imtiyazlar Fransa'ya da verilecek (madde 1); Fransa Yedi Ada Cumhuriyeti'ni[32*] tanıyacak Babıâli ise Rusya ve Fransa'nın garantörlüğünü kabul edecek (madde 2); iki tarafın savaş esnasında birbirlerinden müsadere ettikleri mallar hakkında antlaşmalar yapılarak siyasî temsilciler ve harp esirleri salıverilecek (madde 3); muhataplar arasında var olan kapitülasyonların yenilenmesi suretiyle Fransa, hem eski haklarından hem de gelecekte en fazla imtiyaza sahip olan devletlerin haklarından aynıyla istifade edecektir (4. Madde).[33]

Görüldüğü üzere Fransa, Babıâli'nin söz konusu maddeleri içeren ön protokolü onaylaması halinde özellikle dördüncü madde sayesinde imtiyazlar hususunda Rusya ve İngiltere ile eşit şartlara sahip olacak ve nüfuzu artacaktı. Malum olduğu üzere, Kanuni

26- Le Baron I. De Testa, *age*, I, s. 495–496.

27- Johann Wilhelm Zinkeisen, *age*, s. 79–80.

28- Amiens Antlaşması ve ilgili protokoller için bk. Le Baron I. De Testa, *age*, II, Paris 1865, s. 125–133.

29- Fransa ve İngiltere arasında imzalanan Londra Protokolü'nün 5. maddesine göre Mısır savaştan önceki mevcut haliyle Osmanlı Devleti'ne teslim edilecekti. 8. maddesine göre ise Fransa Yedi Ada Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyacaktı. (Le Baron I. De Testa, *age*, II, s. 134).

30- Fransa ve Rusya arasında imzalanan ve maddeleri açık olan barış antlaşmasından iki gün sonra imzalanan gizli antlaşmanın 3. maddesine göre Fransa ve Osmanlı Devleti arasında imzalanacak nihai barış antlaşması Rusya'nın tavassutuyla İstanbul'da olacaktı. 4. maddeye göre ise Fransa, Napoli Krallığı'nın toprak bütünlüğünü kabul etmekle birlikte Mısır'ın geleceği hakkında kesin karar verilinceye kadar Bari ve Otranto'yu işgal edecekti. 9. madde her iki devletin Yedi Ada Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyacağını içermekteydi (İsmail Soysal*, age*, s. 313–314).

31- Talleyrand'ın bu hususta Napolyon'a gönderdiği iki rapor için bk. Le Baron I. De Testa, *age*, I, s. 496–500.

32-* İyoniyen Adaları olarak da bilinen Korfu, Kefalonya, Zanta, Ayamavra, Çuka, İtaki ve Pakso adaları Compo Formio Antlaşması ile Fransa'nın eline geçmiş ancak Fransa'nın Mısır'ı işgali esnasında müttefik Osmanlı-Rus kuvvetleri tarafından zapt edilerek 1800 yılında Osmanlı ve Rusya'nın ortak himayesinde söz konusu adaları kapsayan Yedi Ada Cumhuriyeti kurulmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bk. Baha Öztunç, Yedi Ada Cumhuriyeti, *Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış)* Yüksek Lisans Tezi, 2007).

33- İsmail Soysal, *age*, s. 321. Ayrıca bk. Le Baron I. De Testa, *age*, I, s. 495–496.

Sultan Süleyman zamanında politik bir hamle olarak olarak verilen ancak zamanla mecburiyete dönüşen kapitülasyonlar sayesinde -özellikle de I. Mahmud zamanında verilen 1740 tarihli kapitülasyon[34] ile- Akdeniz'de bir ayrıcalık kazanan[35] Fransa, Karadeniz'de ticaret yapma hakkını asla elde edememişti. Ancak ön protokolün dördüncü maddesinde yer alan "*ileride de en ziyâde müs*â'*adeye mazhar memleketlerin haklarından istifâde edecektir*" lafzı, Fransa'nın sadece Akdeniz ve Karadeniz'de değil Osmanlı Devleti'nin denetimindeki toprakların tamamını kapsayacak şekilde imtiyazlarını genişletiyordu. Üstelik yine bu madde uyarınca, söz konusu imtiyazları elde edebilmek için hiç çaba sarf etmesine gerek kalmayacak, İngiltere veya Rusya'nın kazanımlarından Fransa da sorgusuz sualsiz faydalanabilecekti. Karadeniz'i Fransız ticaretine açmak isteyen Napolyon, 4. madde kapsamında bu isteğine zahmetsizce nail olacağı için bahse konu hususun ön protokolde müstakil olarak zikredilmesine gerek kalmamıştı.

Napolyon, görünürde sadece kapitülasyonların yenilenmesi ve eski dostla ilişkilerin onarılmasıyla yetindiği[36] ön protokolü III. Selim'e (1761–1808) onaylatmak için ise İstanbul'da bulunan Rus elçisi Ruffin yerine 9. Ejderha Alayı'nın tugay şefi ve hemşerisi olan Albay Horace Compte Sebastiani'ı tercih etmişti.[37] Sırf bu iş için özel bir memur göndermesi, diplomatik açıdan onun bu hususa ve Osmanlı Devleti'ne verdiği önemi gösteriyordu. Ancak bu tercihinde İtalya'dan dönmüş olan Sebastiani'ın iyi bilinen askerî yeteneklerinin yanında diplomatik açıdan da parlak bir profil çizmesinin belirleyici olduğu aşikardır. Sebastiani, Babıâli üzerindeki tartışmasız nüfuzlarını kullanarak ön barış protokolünün III. Selim tarafından onaylanmasını engellemeye çalışacakları şüphesiz olan Rus Elçisi Tomara[38] ve İngiliz Elçisi Lord Elgin'le[39] başa çıkabilecek ve Sultan'dan yeni imtiyazlar alabilecek kapasiteydi. Gerek Başbakan'ın Tuileries'de gerekse de Dışişleri Bakanı Talleyrand-Perigord'un Neuilly'de verdikleri ve Paris'te görev yapan bütün Avrupalı diplomatların buluştuğu resmî resepsiyonların hiçbirini kaçırmamış olan

34- Maddeler için bk. Le Baron I. De Testa, *age*, I, s. 186–230.

35- 30 Mayıs 1740'ta Osmanlı-Fransa arasında imzalanan imtiyaz muahedesinin hükümleri yalnız ahdi imzalayan padişahı değil haleflerini de bağlıyordu. Söz konusu antlaşma bu nedenle 1536 kapitülasyonlarından sonra en önemli antlaşma olarak kabul edilmektedir. (Zekeriya Türkmen, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanmasına Toplu Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, 6 (1995), s. 334).

36- P. Coquelle, "La Mission de Sebastiani A Constantinople", *Revue D'histoire Diplomatique*, Publiee *Par Les Soins de la Societe d'Histoire Diplomatique*, Paris 1903, s. 440. Napolyon ön barış protokolünde her ne kadar Karadeniz imtiyazından bahsetmediyse de 25 Haziran 1802'de yapılacak olan Paris Antlaşması'nda Fransa, Karadeniz'de serbest ticaret hakkını elde edecekti (İsmail Soysal, *age*, s. 335–336).

37- Zinkeisen, *age*, C. VII, s.780.

38- Vasilij Stepavoniç Tomara 1798–1802 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde Rusya büyükelçisi olarak görev yapmıştır (Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1948, s. 248). Görevde bulunduğu süre içerisinde Fransa'ya karşı İngiliz Büyükelçi Lord Elgin ile birlikte hareket etmiş ve bu süreçte Osmanlı-Fransa ilişkilerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır (Zinkeisen, *age*, VII, s. 31–33, 44).

39- Thomas Bruce Elgin nam-ı diğer Lord Elgin 1799–1803 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde İngiltere büyükelçisi olarak görev yapmıştır (Faik Reşit Unat, *age*, s. 239). Elçiliği boyunca tıpkı Rus elçi Tomara gibi baskın bir figür olan Elgin, Yunanistan ziyaretleri esnasında Parthenon tapınağına ait mermerleri parçalar halinde kaçırmıştır (Zinkeisen, *age*, VII, s. 109). Söz konusu eserler sanat tarihi literatüründe "Elgin Mermerleri" olarak bilinmektedir (ayrıntılı bilgi için bk. William S. Clair, *Lord Elgin & The Marbles*, London 1967).

Sebastiani'ın iyi bir siyaset ve diplomasi eğitimi almış olması,[40] onu bu iş için ön sıralara taşıyan başlıca etkendi.

Ön barış protokolünü III. Selim'e onaylatmak üzere İstanbul'a gönderilecek olan Horace Compte Sebastiani'a verilen talimatlar, Napolyon'un savaş yerine diplomasiyi araçsallaştırarak Doğu politikasını revize ettiğini somutlaştırması bakımından dikkat çekicidir. Bu sayede Napolyon, tarafları birbirine düşürerek daha az mali kayıpla Doğu'daki çıkarlarını korumayı ve kazanımlarını artırmayı hesaplıyordu. İngiltere ve Rusya'yla yaptığı antlaşmalarda Osmanlı Devleti'nin topraklarını pazarlık unsuru olarak kullanan Napolyon, bu ülkelere karşı Osmanlı kartını elinde tutmak istiyordu. Onun için öncelikli olan Akdeniz'deki Fransız etkisini, ticaret hacmini artırarak genişletmek, Mısır ile Hindistan yolunu barışçıl yollarla ele geçirmek ve daha sonra onu silah zoruyla korumaktı. Londra Protokolü'ne göre, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne iade edileceği taraflar arasında karara bağlanmış olsa dahi Napolyon'un İngiltere'ye güvenmediği aşikârdı. Dolayısıyla Sebastiani'ın Babıâli'yi uyarması ve Fransa'nın sadece İngiltere ve Rusya'ya karşı değil iç meselelerinde dahi Osmanlı Devleti'nin yanında olduğu güvencesini vermesi gerekecekti. Bu hususta inandırıcılığı artırmak için Napolyon, Sebastiani vasıtasıyla Osmanlı merkezi yönetimini Balkanlarda zafiyete uğratan Pazvandoğlu Osman'ı desteklemediğine dair bazı argümanları Babıâli'ye sunacaktı.[41] Tabii ki Napolyon'un asıl hedefi Fransa'nın Mısır'ı işgali neticesinde kendisine karşı oluşan İngiltere-Rusya ve Osmanlı bloğunu parçalamak ve en zayıf halka olarak görülen Osmanlı Devleti'ni tekrar Fransa'nın yörüngesine sokmaktı.[42]

Napolyon, Fransa'yı dezavantajlı konuma düşüren ittifak bloğunu türbülansa sokarak İngiltere'nin Mısır'da sahip olduğu mutlak nüfuzu, zamanla kırabileceğine inanıyordu. Söz konusu tasarıları bütünüyle hayata geçirebilmek için Sebastiani'ın her şeyden önce, III. Selim'i ve Babıâli'yi, Fransa'nın Osmanlı Devleti ile eski dostane ilişkilerini yeniden tesis etmek ve güçlendirmek için ne kadar istekli olduğu hususunda ikna etmesi gerekiyordu.[43] Fransa lehine dengeler değişirken, gelişmeleri yakından

40- J. T. de Mesmay, *age*, s. 42.

41- P. Coquelle, *agm*, s. 442. Coquelle'in verdiği bu bilgi N. Jorga tarafından da teyit edilmektedir. Müellife göre Pazvandoğlu Paris'e gönderdiği temsilcisi Sırp Nedelya Papoviç aracılığıyla Fransa'yı Osmanlı Devleti'nde yapmak istediği her türlü değişikliği destekleyebileceği yönündeki cüretkâr teklifte bulunmuş, ancak söz konusu teklif Osmanlı Devleti'nin hâlihazırdaki durumunu politik çıkarlarına daha uygun bulan Napolyon tarafından dikkate alınmamıştır (N. Jorga, *age*, V, s. 130).

42- Fransa'nın düşmanlarını Doğu'da şaşırtma ve taciz politikalarının banisi, 1792 tarihinden itibaren Dışişleri Bakanlığına getirilen Dumouriez'dir. Onun Osmanlı Devleti'ni, Rusya ve Avusturya aleyhine kışkırtarak harbe sokma yolundaki fikir ve muhakeme tarzı, ihtilâl ve harbin seyrine göre vuku bulan bazı taktik değişiklikleri hariç, umumiyetle "Convention" idaresi ve hususile Robespierre tarafından benimsenecek ve Dumouriez'in halefleri olup "Comite du Salut Public"in dış politikada sadece tatbik ajanları mesabesindeki Chambonas, Sain-Crois, Lebrun Deforgue tarafından da takip edilecektir. Convention Hükümeti bu politika doğrultusunda Osmanlı Devleti ile 1793–1794 yıllarında Rusya ve İngiltere'ye karşı bir ittifak yapabilmek amacıyla Descorches'i İstanbul'a gönderecek ancak Osmanlı Devleti ittifak yapmak bir yana Desceorch'u resmen tanımakta dahi uzun süre direnecektir (İsmail Soysal, age, s. 95–96, 119–133).

43- Mesmay, *age*, s. 44.

izleyen Rusya ve İngiltere de boş durmayacaktı. Tomara ve Lord Elgin, Sebastiani daha yola çıkmadan, ülkelerini denklemin dışında bırakan ve mevcut imtiyazlardan Fransa'nın da yararlanmasını sağlayacak bir maddeyi (4. madde) içeren ön barış protokolünün onaylanmasını engellemek için Babıâli'de yoğun bir diplomasi trafiği yürütmeye başlayacaklardı. Lord Elgin hiç zaman kaybetmeden, Paris ön protokolü onaylanırsa İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ittifakın bozulacağını ve büyükelçilik görevinden de ayrılacağını, Babıâli'ye verdiği notayla deklare etmişti.[44] Bu gelişmeler neticesinde, iç içe geçmiş sorunlar yumağıyla karşı karşıya kalan Babıâli, rotasını en az kayıpla çıkabileceği bir yöne çevirmeliydi. Fransa'yla ilişkilerin rayına oturması için Paris ön protokolünün onaylanması gerekiyordu. Ancak bu durumda, İngiltere ve Rusya ile kurulan ittifak zarar görecekti. Bütün bunların ötesinde Mısır'da İngiliz, Yedi Ada Cumhuriyeti'nde de Rus kuvvetlerinin bulunması, Osmanlı Devleti için göz ardı edilemeyecek bir tehditti.[45] Yapılacak tercih, her hâlükârda bir tarafın kaybedilmesi ve Osmanlı çıkarlarının zarar görmesi anlamına geliyordu. Bu şartlar muvacehesinde Sadaret Kaymakamı Abdullah Bey'in hanesinde yapılan toplantıda, İngiltere'den uzaklaşmanın devlete daha fazla zarar vereceği öngörülmüş ve toplantıya katılanlar *"ehven-i şer"* olan İngiltere'nin lehine tercihlerini yapmışlardı. Nihayetinde ön protokol maddelerinin Londra Protokolü'ne uygun olarak tadil edilmesine karar verilmiş[46] ve Sadaret Kaymakamı Abdullah Bey, 14 Kasım 1801 tarihli bir mektup[47] ile durumu Napolyon'a bildirmiştir. Ancak mektup Fransa'ya ulaşmadan önce Sebastiani, ön barış protokolünü Seyyid Ali Efendi ve Talleyrand arasında imzalanan şekliyle III. Selim'e onaylatmak üzere İstanbul'a doğru yola çıkmıştı.

Sebastiani İstanbul'da

Albay Horace Sebastiani, kısmen nakit, kısmen poliçe ile 50.000 frank alarak[48] Charles de Lagrange eşliğinde[49] 13 Ekim 1801'de ön protokolü onaylatmak ve Napolyon'un, III. Selim'e yazdığı mektubu[50] teslim etmek için İstanbul'a gitmek üzere Paris'ten ayrıldı. Strazburg, Münih, Viyana ve Rusçuk güzergâhını[51*] takip ederek 26 Kasım'da İstanbul'a varan[52] Sebastiani ve maiyyetindekileri kötü bir sürpriz bekliyordu. İstanbul'daki Fransız elçilik konutuna, Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında İngiltere

44- İsmail Soysal, *age*, s. 325.
45- İsmail Soysal, *age*, s. 324–325.
46- Enver Ziya Karal, *age*, s. 137.
47- Söz konusu mektubun tam metni için bk. Le Baron I. De Testa*, age*, I, s. 502–503.
48- P. Coquelle, *agm*, s. 443.
49- Masmay, *age*, s. 44.
50- Le Baron I. De Testa*, age*, I, s. 502.
51-* Sebastiani'ın söz konusu güzergâha ait yolculuğunun ayrıntıları konu bütünlüğünü bozmamak adına Osmanlı Devleti'nin askerî ve sosyal durumuna dair olan notları içerisinde verilecektir.
52- AF IV 1688, Dossier 2, 39. Arshives Nationales'de Sebastiani'ın İstanbul ziyaretini ve raporunu ihtiva eden bu belge Le Baron I. De Testa'nın eserinde aynıyla yer almaktadır (bk. Le Baron I. De Testa, *age*, C. I, s. 504–514).

tarafından el konulmuştu. Fransa ve İngiltere arasında Londra Protokolü imzalanmış olmasına rağmen Lord Elgin konutta kalmaya devam ediyordu. Bu nedenle Sebastiani ve maiyyeti İstanbul'a vardıkları gün bir handa konaklamak zorunda kaldılar. Ruffin, böyle bir ikametgâhın Sebastiani'ın itibarına gölge düşüreceğini düşünmüş, Callimachi'nin (Ionnis Kallimaki)[53] yardımıyla Fener'de Fransa temsilcisine layık bir konut bulmuştu.[54]

Sebastiani'ın İstanbul'a gelişi doğal olarak diğer devletlerin temsilcilerinin zihinlerinin karışmasına neden oldu. Zira, Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde dengenin muhafaza edilmesi, Avrupa'nın izlediği şark siyasetinin temel ilkelerinden biri idi.[55] Sebastiani'ın Babıâli'de Lord Elgin'in ustalıkla kullandığı İngiliz nüfuzunu kırması arzu ve umut edilen bir husustu. Ancak bu sefer Babıâli'deki dengelerin Fransa lehine değişmesinden korkuluyordu. Sebastiani, İngiltere ve Babıâli arasında Kölemen Beyleri sebebiyle meydana gelen gerginlikten[56] dolayı bunu kolayca sağlayabilirdi. Zinkeisen, Reisülküttap Mahmud Râif Efendi'nin[57] aynı dönemde Talleyrand'a Fransa ve Babıâli arasındaki dostane ilişkilerin yeniden tesis edilmesine dair arzusunu dile getirdiği bir mektup yazdığının diplomatik çevrelerde bilinen bir husus olduğunu, ayrıca Prusya kralından Osmanlı Fransız ilişkilerinin düzelmesi için aracı olmasını istediğini kaydetmektedir.[58] Sebastiani'ın İstanbul'a geldiğinde misyonunu gerçekleştirmek için uygun bir zemin bulduğunu iddia eden müellifin verdiği bu bilgide doğruluk payı bulunmaktadır.[59] Bununla birlikte, Babıâli'de İngiltere-Rusya-Fransa arasında yaşanan nüfuz mücadelesinde Mahmud Râif Efendi'nin İngiltere hizbinin önemli temsilcilerinden birisi olduğu ve buna izafeten İngiliz Mahmud olarak anıldığı da göz ardı edilmemelidir.[60] Coquelle'in makalesinde de Mahmud Râif Efendi'nin İngiltere'yi

53- Ionnis Kallimaki 1800–1803 yılları arasında Divân-ı Hümâyun Tercümanı olarak görev yapmıştır (Christine M. Philliou, *Biography of an Empire*, London 2011, s. 184).

54- P. Coquelle, *agm*, s.445.

55- Prusya elçisi Knobelsdorf, ön protokolün onaylanması için çaba göstermekle birlikte Reisülküttap Mahmud Râif Efendi'yi Fransa'nın kollarına körü körüne atılmanın Osmanlı hükümeti için ne kadar tehlikeli olduğu hususunda uyarmaktan geri durmuyordu. Kral III. Frederik Wilhelm ise Divan-ı Hümâyûn'a Fransa ve İngiltere'yle gelecekteki ilişkilerde denge sağlamak için ihtiyatlı davranmasını tavsiye ediyordu. (Zinkeisen, *age*, VII, s. 86).

56- Osmanlı Devleti'nin Mısır'da hâkimiyeti boyunca tam manasıyla kontrol altına alamadığı Kölemenler, Fransa'nın Mısır'ı işgali esnasında Osmanlı-İngiltere-Rusya'dan oluşan müttefik bloğun yanında yer almışlardı. Ancak Osmanlı Devleti'nin, Kölemenleri Fransa'nın bölgeden tahliyesinden sonra tasfiye edeceği aşikârdı. Bu sebeple Kölemenler, İngiltere'yle iş birliğine giderek kendilerini güvence altına almaya çalışmışlardır. Sebastiani'ın İstanbul'a ziyareti ise İngiltere'nin söz konusu Kölemen politikasından dolayı tarafların aralarının açılmaya başladığı döneme denk gelmişti (İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında yaşanan bu sorun hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Selda Güner, "Mısır'ın Son Memlük Beyleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XI/22 (2015), s. 227–248).

57- Mahmud Râif Efendi Ağustos 1800-Ağustos 1804 yılları arasında reisülküttaplık yapmıştır (Kemal Beydilli, "Mahmud Raif Efendi", *DİA*, XXVII(2003), s. 382). Nizâm-ı Cedîd devrinin önde gelen bürokratlarından olmasının yanı sıra Nizâm-ı Cedîd'e dair bir eser de kaleme almıştır (Kemal Beydilli-İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri*, Ankara 2001).

58- Zinkeisen, *age*, VII, s. 86.

59- BOA, HAT, nr. 89/3635.

60- Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim*, (çev. Hür Güldü), İstanbul 2008, s. 118–119.

desteklediği ve III. Selim'in ön protokolü onaylamamasında rol oynadığına dair satırlar,[61] Zinkeisen'ın söz konusu iddialarını değerlendirirken dikkate alınmalıdır.

Sebastiani'ın İstanbul'a varır varmaz daha Osmanlı makamları ile resmî temasa geçmeden Rus elçisi Tomara tarafından davet edilmesi ise Napolyon'un en başından beri Rus-İngiliz muhalefetinden endişelenmekte ne kadar haklı olduğunu ortaya koymaktaydı. Taraflar arasındaki ilk temasta Tomara, Sebastiani'a III. Selim'in mektubu almasını ve ön barış protokolünü onaylamasını önlemek için elinden geleni yapacağını açıkça ifade etmiştir[62]. Hatta daha da ileri giderek Napolyon'un Osmanlı Devleti ile dilediği şartlarda bir ön barış protokolü imzalamak için Seyyid Ali Efendi'nin kâtibi/tercümanı Codrika'ya[63] rüşvet verdiğini iddiasında bulunmuştur. Sebastiani ise Napolyon'un kimseyi satın almaya ihtiyacı olmadığını ancak antlaşmalar yapmak için ülkesinin adalet ve çıkarlarından başka bir kuralı olmadığı gibi düşmanıyla barış yoluyla antlaşmaya varamadığı takdirde savaşın ikna edici gücüne başvurduğunu ifade etmiştir.[64] Babıâli'nin bu hususta kendisine danışacağından emin bir tavırla konuşan Tomara'nın, Fransa ve Rusya arasında yapılan ön barış protokolünde, Rusya'nın Osmanlı Devleti ile Fransa arasında arabulucu olmayı kabul ettiğini beyan eden maddeyi[65] ilk anda görmezden geldiği anlaşılmaktadır. Ancak taraflar arasında yapılan ikinci görüşmede Tomara, kendisinin de hazır bulunması şartıyla Sultan'dan onun için bir görüşme talep edeceğini bildirmişti. Tomara'daki bu tavır değişikliğinden Osmanlı ve Fransa arasında yapılacak antlaşmanın İstanbul'da ve onun tavassutuyla yapılmasını istediği sonucuna ulaşan Sebastiani ise bu teklifi reddetmiştir.[66]

Sebastiani, Tomara ile gerçekleşen bu görüşmeden hemen sonra Reisülküttap Mahmud Râif Efendi'den resmi bir randevu talep etmiş ve ilk temas Sadaret Kaymakamı ve Kethüdası ile Reisülküttap'ın hazır bulunduğu, alışılmış ritüellerin dışında kalan bir seremoni ile gerçekleşmiştir.[67] Cereyan eden müzakerelerden Osmanlı Devleti'nin Rus ve İngiliz elçilerinin büyük baskısı altında bulunduğu sonucunu çıkaran Sebastiani, ön protokol metninin tamamen kabul edilmemesi halinde nihai antlaşmanın da gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir. Bu sırada Tomara da dediğini yapmış, Rusya ve İngiltere'nin dâhil olmadığı ön barış görüşmesinin kabulünü Londra Antlaşması'nı zedeleyeceği gerekçesiyle protesto etmişti.[68] Babıâli bir kez daha iki ateş arasında kalmıştı. Taraflar bu konuyu çözüme kavuşturamadıkları gibi Sebastiani'ın Osmanlı protokolüne aykırı olarak mektubu bizzat Sultan III. Selim'e teslim etme isteği de tartışma konusu olmuş ve iş sürüncemede kalmıştı.

61- P. Coquelle, *agm*, s. 445.

62-. AF IV 1688, Dossier 2, 39

63-Codrica/Godrica Paris elçisi Seyyid Ali Efendi'nin maiyetinde Paris'e gitmiş ve daha sonra Fransız dışişlerinde özel müşavirlik mevkiine getirilmiş bir Rum'dur. Niyazi Berkes'in söz konusu şahsın Osmanlı toprakları üzerinde bir paylaşım projesini Napolyon'a sunduğu yönünde verdiği bilgi (Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002, s. 123) Tomara'nın bu iddialarını destekler mahiyettedir.

64- AF IV 1688, Dossier 2, 39.

65- İsmail Soysal, *age*, s. 313.

66- AF IV 1688, Dossier 2, 39.

67- P. Coquelle, *agm*, s.447.

68- AF IV 1688, Dossier 2, 39.

Protokol krizini çözmek üzere yapılan görüşmelerde reisülküttap Mahmud Râif Efendi, Sebastiani'a Osmanlı teşrifat kaidelerine göre böyle bir imtiyazın yalnızca Babıâli nezdinde hükümetlerinin sefirleri olarak onaylanmış kişilere tanındığını, dolayısıyla bu isteğin kabul edilmesinin imkânsızlığını anlatıyordu. Teklifi kabul edildiği takdirde, bunun Napolyon'un barışın ön hazırlıkları ve barış müzakereleri sırasında yumuşamasına katkı sağlayacağını ileri süren Sebastiani da bu ayrıcalığın kendisine tanınmasına bilhassa ağırlık veriyordu.[69] III. Selim ise bu ziyaretin asıl amacının İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin arasını açmak olduğu yönünde oldukça isabetli bir tespit yapıyor, ön barış protokolü imzalanmış olmasına rağmen Fransa ile hala savaş halinde olduklarını ileri sürerek onu huzuruna kabul etmiyordu.[70] Bu arada İngiltere, Rusya ve Napoli elçileri Fransa ile yeni bir başlangıç yapma adına Osmanlı Devleti'nin temel bir parçası olan protokol kurallarının hiçe sayılmasının büyük bir tehlike yaratacağını ima ediyorlardı. Prusya elçisi Knobelsdorf ve İspanya büyükelçisi ise Sebastiani'ın yanında yer almaktaydılar.[71]

Sebastiani, Zinkeisen'in iddialarına göre Prusya elçisi Knobelsdorf'un çabaları ve desteği sayesinde[72], kendi raporuna göre ise taleplerine yirmi dört saat içerisinde olumlu cevap verilmediği takdirde geri döneceğini bildirmesi üzerine[73*] III. Selim ile görüşmek için gerekli izni alarak bu açmazı aşmayı başarmıştı.[74] Ancak III. Selim ilk kararından dönmeyecek, onunla resmî bir kabulde değil, gayr-i resmî olarak düzenlenen gizli bir toplantıda görüşecekti. Sebastiani söz konusu toplantıda da protokol kurallarına uymamış ve kendisine hediye edilen samur kürk yerine üniformasıyla Sultan'ın huzuruna çıkmıştı. Müslümanların halifesinin Hristiyan bir subayı üniformasıyla kabul etmesinin geleneklere olduğu kadar, dinî kurallara da aykırı olan bir ülkede bunu başarmış olmanın gururunu yaşadığı, raporundan anlaşılmaktadır.[75] Sebastiani'ın III. Selim'e, Napolyon'un mektubunu teslim ettiği huzura kabul, 8 Aralık 1801'de Aynalıkavak Kasrı'nda saat 10'da gerçekleşmiştir.[76] Reisülküttap ve tercüman Callimachi'nin eşliğinde Sultan'ın huzuruna çıkarılan Sebastiani, Napolyon'un eski dostane ilişkilerin tesisi ve III. Selim'e olan saygı ve meylini ifade ettiği mektubunu takdim etmiştir. Sebastiani, Napolyon'un sağlığını soran ve barış isteğini ifade eden III. Selim ile söz konusu görüşmesinin ve aralarında geçen diyalogların Osmanlı devlet adamları ile diplomatik çevrelerde bıraktığı etkinin tarif edilemez olduğunu kaydetmektedir. O görüşmeden sonra kendisi ve devleti nezdinde III. Selim'in Fransızların yakın bir dostu olarak kabul edildiğini ve bu haklılığını ispatlayan

69- BOA, HAT nr. 261/15023.

70- Aynı yer.

71- Zinkeisen, *age*, VII, s. 86–91; AF IV 1688, Dossier 2, 39.

72- Zinkeisen, *age*, VII, s. 87–88.

73-* Diplomatik ilişkileri kesme tehdidi Sebastiani'ın Doğu misyonun bir parçası olarak 1806–1808 yılları arasında İstanbul'da Fransa büyükelçisi olarak görev yaptığı esnada da pek çok kez kullandığı ve başarılı sonuçlar elde ettiği bir taktik olacaktır (bk. BOA, HAT nr. 16197 B, 16195).

74- AF IV 1688, Dossier 2, 39.

75- AF IV 1688, Dossier 2, 39.

76- P. Coquelle, *agm*, s. 447.

birçok sebebi olduğunu belirtmektedir.[77] Sebastiani, bu görüşme neticesinde her ne kadar ön barış protokolünü onaylatamamış olsa da iki ülkeyi yakınlaştırmak için sarf ettiği bireysel çabanın işe yaradığı kanaatindedir. Görüşmenin bitiminde kendisine kayığına kadar eşlik eden Callimachi'nin Sultan'ın onu kendi üniformasıyla kabul etmesinin kimseye bahşedilmeyen büyük bir onur olduğunu söylemesi, yine III. Selim'in onunla iki kez konuşması, dönüşte kayığın köşke yakın geçirilmesini emrederek bir kez daha Sebastiani ile göz teması kurması ve kaymakama görüşmeden memnun kaldığını ifade etmesi, Sebastiani'ın bu düşüncesinde ne kadar haklı olduğunu ispatlamak için sıraladığı argümanlar arasındadır.[78]

III. Selim'le görüştükten sonra bir müddet daha İstanbul'da kalan Sebastiani, bu esnada yeniçeri kışlalarını ve tersaneyi gezmişti. Camileri gezme isteğine ise Tomara'nın başına gelenler[79] gerekçe gösterilerek izin verilmemişti. İstanbul'dan ayrılmadan önce Sebastiani, İstanbul içinde ve çevresinde bulunan göçmenler dahil tüm Fransızları bir araya getirerek, onlara Fransa'nın gelişen durumunu ve Napolyon'un gücünü gösteren muhteşem bir tablo sundu. Tüm güçleriyle bu durumun devam etmesine katkıda bulunmaları ve İstanbul'da işi bitenlerin vatanlarına dönmesi için onları teşvik etmişti.[80]

III. Selim'in Napolyon'a olan cevabî mektubu ise 18 Aralık 1801'de kendisine teslim edilmiştir. İçerik ve biçim bakımından sıradan olan bu mektupta[81], öncelikli olarak Sebastiani'ın gelmesinden dolayı duyulan memnuniyet ve Fransa ile ilişkilerin eskiden olduğu gibi daha iyi düzeye çıkarılması arzusunun taşındığı belirtiliyordu. Yapılması öngörülen adalet ve dostluk antlaşması için Napolyon'un da çaba sarf etmesi talebiyle nihayetlenen söz konusu mektup aslında İngiliz-Rus diplomasisinin kazandığı bir zaferdi. III. Selim, 1 Ekim 1801'de Londra'da Fransa ve İngiltere arasında yapılan ön barış protokolünü bahane ederek Osmanlı-Fransa ön barış protokolünü onaylamamış ancak Osmanlı Devleti'nin Amiens'deki konferanslarda temsil edilmesini istemişti. III. Selim tarafından ön protokolü onaylamamak için ileri sürülen bu gerekçenin, Tomara'nın Osmanlı Fransa ön protokolü hakkındaki düşünceleri ile birebir örtüşmesi ise Rusya'nın Saray ve Babıâli üzerindeki nüfuzunu göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıdır.

Talleyrand'dan Amiens Konferansı'nın hızla ilerlediğine dair bir mektup alan Sebastiani, Babıâli'ye 25 Aralık 1801'de İstanbul'dan ayrılacağını bildirdi. Kendisine pırlantalarla bezenmiş Osmanlı izlerini taşıyan bir kutu, Lagrange'a ise Hindistan şalları hediye edildi.[82] Protokol kurallarına göre Sabastiani'a ve maiyetindekilere verilen

77- AF IV 1688, Dossier 2, 39.
78- AF IV 1688, Dossier 2, 39.
79- Napoli elçisi ve İsveç maslahatgüzarının eşlik ettiği Tomara, maiyeti ile birlikte İstanbul camilerini gezmek üzere izin almış ancak Süleymaniye Camii'nde medrese öğrencilerinin takunyalı ve taşlı saldırısına uğramıştı. Olayda Napoli elçisi yaralanırken Tomara'nın eşi baygınlık geçirmiş, Yeniçeri Ağası'nın gelmesiyle olay yatışmıştı. Tomara'dan resmen özür dilenerek, şeyhülislamın fetvasıyla olaya karışan dört kişi idam edilmiş, 13 kişi de halka açık yerde falaka cezasına çarptırılmıştır (Zinkeisen, *age*, VII, s. 76).
80- P. Coquelle, *agm*, s. 452.
81- Le Baron I. De Testa, *age*, C. I, s. 503–504; BOA, HAT, nr. 139/5734.
82- BOA, HAT, nr. 245/13809.

hediyeler alışılmışın dışında değildi. Kaptan-ı derya Küçük Hüseyin Paşa'nın[83] albaya verdiği diğer görkemli hediyelerin yanı sıra İslâmî geleneklere aykırı olarak portresini hazırlatıp armağan etmek istediği, ancak buna cesaret edemediği iddiası[84] oldukça enteresandır.

27 Ocak 1802'de Paris'e ulaşan Sebastiani, raporunu sunmak üzere bir an bile dinlenmeksizin Talleyrand ve Napolyon'un bulunduğu Lyon'a doğru yola çıkmıştır.

1801 Tarihli Raporu[85]

Tüm coğrafyasında isyanların yaşandığı, harap olmuş ve tam anlamıyla inkıraz halinde bir Osmanlı Devleti tasvirine yer verilen söz konusu rapora göre 13 Ekim 1801'de Paris'ten ayrılan Sebastiani'ın ilk durağı Münih olmuştur. Burada şâşaalı bir şekilde karşılanmış, Napolyon'un elektöre[86] yazdığı mektubu teslim ettikten sonra geçtiği Viyana'da, üst düzey yetkililere bir sunum yapmış ve Fransa büyükelçisi Champagny ile de görüşmüştür. Güzergâhı üzerinde olan Alman İmparatorluğu'nun özellikle de Macaristan, Banat ve Transilvanya eyaletlerinin büyük bir kısmından geçen Sebastiani, söz konusu yerlerin hâlihazırdaki nüfusu, sanayisi, kaleleri ve kamuoyu hakkında bilgi aldığını kaydetmektedir. Ancak raporunda bu hususlara dair ayrıntılar bulunmamaktadır.

İstanbul'a gitmek için güzergâh oluştururken Hırvatistan'ı ve Bosna'yı geçmeyi planlayan Sebastiani, Belgrad'da yeniçerilerin ve hemen hemen bütün Bosna'nın ayaklanması nedeniyle, rotasını Eflak'a (Wallachia) çevirmek zorunda kalmıştır. Belgrad ve Bosna'nın bereketli topraklara sahip olmasına rağmen nüfusunun azlığına dikkat çeken Sebastiani, bunun sebebini söz konusu coğrafyada yaşanan savaşlara ve kargaşalara bağlamaktadır. Bölge sakinlerinin Rusya'daki Niester eyaletinde ya da Avusturya'nın Transilvanya topraklarında barış ve güvenlik aradıklarını kaydetmektedir.

Bükreş'te, Eflak Voyvodası Michael Sutzu[87], tarafından da görkemli bir törenle karşılanan Sebastiani, voyvodayı yeteneksiz ve İstanbul'da verdiği servet değerindeki rüşveti telafi edebilmek için keyfi vergilerle Transilvanya'yı ezen bir adam olarak tanımlar. Sebastiani diğer tüm Rumlar gibi Avrupa'nın herhangi gücüne (devletine) bağlı olmayan Sutzu'nun aynı dinden (Hristiyan-Ortodoks) ve sınırdaş olmaları hasebiyle Rusya'yla daha yoğun ilişkiler kurduğunu kaydetmektedir. Ancak bunun altında bölgenin

83- Küçük Hüseyin Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nejat Göyünç, "Küçük Hüseyin Paşa"; *DİA*, XIX (1999), s. 6–8.

84- AF IV 1688, Dossier 2, 39.

85- Sebastiani'ın yolculuğu ile Osmanlı Devleti'ne dair yaptığı gözlemler kendi kaleminden aktarılmış olup (AF IV 1688, Dossier 2, 39) gerekli görülen yerlerde dipnotlarla açıklamalar yapılmıştır. Bahse konu belge Le Baron Testa tarafından aynıyla yayınlanmıştır (bk. Le Baron I. De Testa, *age*, C. I, s. 504–514).

86- Wittelsbach Hanedanı üyesi olan Maximilian I 1799–1806 yılları arasında Münih elektörü olup 1806 yılında kurulan Bavyera krallığının ilk kralı olmuştur. (Mark Hillary Hansens, *Kings, Rulers, And Statesmen*, NY 1967, s. 119).

87- Michael Soutso'nın Eflak Voyvodalığı, Pazvandoğlu isyanının yaşandığı 1801–1802 yıllarına tesadüf etmektedir (Christine M. Philliou, *age*, s. 43, 184).

Rusya'nın kontrolüne geçmesi arzusu ya da korkusunun yattığını da ilave etmiştir. Avusturya ile arasında sınır olan Karpat Dağları'nın Eflak'a doğal bir koruma sağladığını ifade eden Sebastiani, tek bir çıkışı olan ve Olt Vadisi'ni bölen Olt Nehri'nin gemiyle geçilebilir bir derinlikte, doğal bir savunma hattı oluşturduğunu ilave etmiştir. Eflak'ın nüfusunun 1.400.000 olduğu, devlete yıllık yedi milyon tutarında vergi (haraç) ödeyen voyvodanın Pazvandoğlu'na karşı kullanılmak üzere tertip edilen ancak hiç bir işe yaramayan birlikleri bulunduğu da verdiği bilgiler arasında yer almaktadır.[88] Sutzu'nun aldığı güvenlik tedbirleri eşliğinde Rusçuk üzerinden Tuna kıyılarına gelen Sebastiani, Vidin'den Karadeniz'in ağzına kadar olağanüstü genişliğe sahip olan nehrin üzerine bir köprü kurmanın ve bir ordunun filoyla da buradan geçmesinin imkânsızlığından bahsetmektedir.

Bulgaristan'ı Eflak'a göre daha kalabalık ve bayındır bulan Sebastiani'a göre hepsi Yunan yani Ortodoks olan Eflaklılara karşılık Bulgarlar, Yunan(Ortodoks) mezhebine mensup olmakla birlikte Müslümanlığı da kabul etmişlerdi. Buradan geçmek isteyen bir ordunun ne yol ne de iâşesizlik engeline takılmayacağını belirten Sebastiani, Emus (Haemus) Dağı veya Balkanların herhangi bir zorluk yaşanmadan birkaç saat içinde geçilebileceğini ve hatta ağır topçular için bile kullanılabilecek bir yol bulunduğunu kaydetmiştir. Emus Dağı'nı aştıktan sonra Rumeli'ye varan Sebastiani'a göre bölgenin verimli toprakları sakinlerinin sefaletiyle tezat oluşturmaktadır. Hırsız yatağı olarak tanımladığı Rumeli'de sadece yanmış ve ıssız köylerle karşılaştığını ifade eden Sebastiani, eşkıyaların hırsızlıkla yaşayamayacakları zaman asi hükümetlerin hizmetine girdiklerini ve Babıâli'nin bugünkü zayıflığı yüzünden Edirne'de ve hatta İstanbul'un çevresinde olan binlerce eşkıyayı yok edemediğini kaydetmektedir.[89]

İsyan ve anarşinin sadece Bosna'yı değil, neredeyse imparatorluğun bütününü perişan ettiğini belirten Sebastiani, en önemli asilerin Pazvandoğlu, Tepedelenli Ali Paşa ve Cezzâr Ahmed Paşa olduğunu kaydetmektedir. Sebastiani'a göre koyu bir Nizâm-ı Cedîd düşmanı olan Pazvandoğlu, İstanbul'u ve imparatorluğu ele geçirme gibi cesur bir fikre sahip olsa bile ne savaş ne de barış yoluyla projesini gerçekleştirebilecek bir

88- Sebastiani'ın Eflak hakkında verdiği siyasî, coğrafî, demografik ve malî bilgileri karşılaştırmak için bk. Feyzullah Uyanık, "II. Mahmud Dönemi Osmanlı İdaresinde Eflak Boğdan", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış) Doktora Tezi*, Edirne 2018, s. 133–142, 21, 27–28, 97–109.

89- Sebastiani'ın eşkıya ve asi hükümetler şeklinde ifade ettikleri aslında Dağlı asiler ve âyânlardır. 1768–1774; 1787–1791/1792 yıllarını kapsayan ve 24 yıl süren Osmanlı Devleti-Rusya-Avusturya arasında cereyan eden savaşlar beraberinde Dağlı İsyanları ve Ayanlar Çağı olmak üzere iki büyük problemi getirmiştir. Devlet Dağlı İsyanları ile 1791–1808 yılları arasında mücadele edecektir (ayrıntılı bilgi için bk. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791–1808*), İstanbul 1983) Asli görevleri vergi tahsilatında ahali ve devlet arasında aracı olmaktan ibaret olan âyânlar ise merkezi otoritenin taşrada inkıraz bulmasından faydalanarak yavaş yavaş hanedana dönmeye başlamışlardır (Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr- ı Belediye*, I, İstanbul 1338 (1922), s. 1657–1661). Söz konusu süreçte ise devletin uğraştığı en büyük sorunlardan biri haline gelmişlerdir (Âyânlar ve âyân-eşkıya işbirliği hakkında bk: Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara 1994; Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1997; Süheyla Yenidünya, "III. Selim Devri'nde Merkezi Yapının ve Rumeli'nin Yeniden Organizasyonuna Dair Bir Lahiya", *Türk Kültürü İncelemeleri*, XXX (2014), 97–140).

kapasiteye sahipti. Ona göre Pazvandoğlu'nun gücü, askerî birliklerinden değil Kaptan-ı derya Küçük Hüseyin Paşa ve Yeniçeri ağası tarafından himaye edilmesinden[90] ve Nizâm-ı Cedîd aleyhtarı olan yeniçeriler ile yeni uygulamalardan memnun olmayan Müslüman kamuoyunun kendisine duyduğu sempatiden kaynaklanıyordu. Yeniçerilerle arasındaki bu bağ, Pazvandoğlu'nu devlete karşı zafere taşıyan amillerin başında geliyordu.[91] Pazvandoğlu-Fransa ilişkisine de değinen Sebastiani, Fransız Hükümeti'nin hiçbir zaman onunla Osmanlı Devleti'nin aleyhine temas kurmadığına dikkat çekmektedir. Fransa'nın asi Pazvandoğlu'nun ilerleyişini durdurmak üzere yapacağı bir hamlenin ise iki devleti daha da yakınlaştıracağı kanaatini taşımaktaydı. Babıâli'nin, Napolyon'un Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korumak adına asilere yapacağı müdahaleden memnun olunacağını ve nihai barış antlaşmasında da bu talepte bulunulacağının bildirilmesi, onun söz konusu düşüncesini destekler nitelikteydi. Hatta bir arabulucu, Babıâli'ye tüm isyancıları bastırmak veya pasifleştirmek için küçük bir Fransız birliğinin istihdam edilmesini dahi kabul ettirebilirdi.

Sebastiani, asi paşalar arasında saydığı Tepedelenli Ali Paşa'nın da vergilerini ödemediğini, devleti tanımadığını, Karadağ'a savaş açtığını ve artık Arnavutluk ile Mora'da bir devlet kurma planını gizlemediğini kaydetmektedir.[92] Devletinin çok

90- III. Selim'le olan kişisel ilişkisi sayesinde araştırma, inceleme ve uzlaştırma yanlısı olanlara karşı daha radikal olan Nizâm-ı Cedîd kadrolarının başını çeken (Stanford J. Shaw, age, s. 116) Küçük Hüseyin Paşa'nın, tenkilinde görevlendirildiği Pazvandoğlu'nun hamisi olduğu iddiası - güçleninceye kadar bir müddet Nizâm-ı Cedîd muhalifi kimliğini gizlemiş olup (Stanford Shaw, *age*, s. 309) paşanın himayesine girmesi ihtimaline rağmen- dikkatle değerlendirilmelidir.

91- Sebastiani'ın Pazvandoğlu'nun taşradaki Nizâm-ı Cedîd muhaliflerinin önde gelen isimlerinden birisi olduğuna (Stanford J. Shaw, age, s. 309) ve üzerine asker gönderildiğine dair verdiği bilgiler doğrudur. Kasım 1797'de âsi ilân edilmiş ve tedibi hakkında fetva verilmiştir. Kendisine karşı yabancı bir devletle savaşılacakmış gibi geniş kapsamlı askerî tedbirler alınmaya başlanarak1798 başlarında Edirne'de büyük bir ordu hazır duruma getirildi. Anadolu Beylerbeyi Seyyid Alo (Ali) Paşa Eflak ve Kalafat, Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa Bosna üzerinden, esas kuvvetler ise Kaptan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa kumandasında sevk edildi (Nisan 1798). Tuna üzerinden bir filo harekâta iştirak etti. Buna rağmen askerî harekât ve Vidin'in aylar süren muhasarası başarısız geçti ve hezimetle sonuçlandı 46–58). Affedilip vezirlik verilmesine rağmen itaat etmeyen Pazvandoğlu çevredeki eşkıyayı da himaye etmeyi sürdürdü. Şeyhülislâm konağında toplanan bir mecliste tekrar âsi ilân edilerek vezâreti kaldırılmıştır(Kasım 1800) ve Rumeli valiliğine getirilen Hakkı Paşa tedibiyle görevlendirilmiştir (Nisan 1801). Belgrad'da isyan eden yamaklara destek vermesi ve Eflak topraklarında huzursuzluk çıkaran müdahalelerde bulunması üzerine buradan el çekmesi şartıyla Ağustos 1802'de vezirliği iade edilmiştir. (Kemal Beydilli, "Pazvandoğlu Osman", *DİA*, XXXIV (2007), s. 209).

92- 1785 yılında Tırhala Mutasarrıflığı ve Derbendler Başbuğuluğu'na getirilen Tepedelenli Ali Paşa Sırp, Dağlı ve Pazvandoğlu isyanlarının bastırılmasında Sulyotlar'ın, Adriyatik dağlık bölgelerinin denetim altında tutulmasında etkin bir rol oynamıştır. Ancak bununla birlikte bölgede her geçen gün nüfuzunu arttırarak, dönemindeki birçok benzeri gibi devlet kurma yeteneğine sahip mahallî güçlerin en önde gelenlerinden birisi olmuş ve çok geniş bir bölgeyi idaresi altına almayı başarmıştır. İmparatorluğun Adriyatik Denizi'ne açılan önemli bir bölgesini elinde tutan Ali Paşa dış siyasetin yarattığı fırsatlardan faydalanmaya çalıştı ve bağımsız bir prens gibi hüküm sürerek özellikle 1811'de gücünün doruk noktasına ulaştı. II. Mahmud'un merkezî otoritenin sağlanması amacıyla mahallî güçleri ortadan kaldırmayı hedefleyen siyaseti, yarı müstakil bir tutum içinde her geçen gün bir tarafa saldırmakta ve yayılmakta olan Ali Paşa'nın ortadan kaldırılmasını kaçınılmaz duruma getirmekteydi. (Kemal Beydilli, "Tepedelenli Ali Paşa", *DİA*, XL (2011), s. 477–478). II. Mahmud ve Hâlet Efendi'nin ortaklaşa oluşturdukları devleti ayanlardan temizleme politikası neticesinde Tepedelenli Ali Paşa asi

iyi tanıdığı ve pozisyonunu bildiğini iddia ettiği Cezzâr Ahmed Paşa[93] hakkında ise öğrenebildikleri, Sadrazam ve (Yusuf Ziya Paşa)[94] ordusunun Suriye'den geri dönmesine henüz izin verilmediği ve III. Selim'in bağlantısının kalmadığı bu eyaletten artık hiç bir şey elde edemeyeceğinden ibarettir.

Sebastiani ücretli ve daimi ordu olarak bahsettiği sayıları 60.000'ni bulmayan yeniçerilerin ise başkentin güvenliğini sağlamak ve devletin diğer başlıca şehirlerini korumak için sayıca pek yeterli olmadıklarını kaydetmektedir. Haklarını ve itibarlarını giderek kaybeden yeniçerilerin neredeyse tümünün aile babası, zanaatkârlar ve işçilerden oluştuklarını, bu sebeple savaştan son derece korktuklarını ancak liderlerine karşı acımasız olduklarından bahsetmektedir. III. Selim'in, Fransız tarzında dökülmüş gayet iyi durumda ve hatırı sayılır miktarda top ve mühimmata sahip olduğunu[95] ancak Türklerin bu gücü nasıl kullanacaklarını bilmedikleri, ayrıca askerî nakliyeye dair organizasyonun olmadığı da verdiği bilgiler arasındadır. Sebastiani, Fransız Brune (Jacques Balthazard Le Brun) ve Benoit (Jean-Baptiste Benoit) tarafından inşa edilen[96] ve 3'e 3 güverteli 20

ilan edilerek Hurşit Ahmed Paşa, tenkiliyle görevlendirilmiştir. (Süheyla Yenidünya Gürgen, *Devletin Kâhyası Sultanın Efendisi Mehmed Said Hâlet Efendi*, İstanbul 2018, s. 281–300). Balkanlarda ayanlığın son ve en güçlü temsilcisi olan Tepedelenli Ali Paşa 1820–1822 yılları arasını kapsayan iki yıllık mücadeleden sonra 1822 yılında öldürülmüştür.

93- Sayda valiliğine atandığı 1775 yılından ölüm tarihi olan 1804 yılına kadar Sayda ve hinterlandını kontrolü altına tutan Cezzâr Ahmed Paşa bölgedeki âsi aşiretler, nüfuzlu yerli beyler, hatta valilerle mücadele ederek otoritesini kabul ettirmeye, bunu yaparken de Osmanlı hükümet merkezini dikkatle takip etmeye çalışacaktı. Osmanlı hükümeti ise bölgenin karışık sosyal yapısı ve nüfuzunun zayıflığı yüzünden onun giderek güçlenip örneklerine sık rastlandığı gibi müstakil bir devlet kurmaya çalışacağından endişe ediyor, onun hareketlerini zaman zaman şüphe ile karşılıyordu. Bölgede devletin gücünü temsil etmekten ziyade o kendi şahsî gücü ve nüfuzu sayesinde ölümüne kadar bu bölgeyi idare edebilmiş, Osmanlı hükümetinin bu gücü sınırlama çabaları bir sonuç vermemiştir. Akka'da Napolyon'a karşı kazandığı zafer, İstanbul'da büyük sevinç yaratmakla birlikte Mısır'ın Cezzâr tarafından ele geçirileceği endişesinin de hâkim olmasına neden oldu. Nitekim Mısır'a sadrazam ve serasker Yûsuf Ziyâ Paşa ordu ile gönderilmiş, kendisine büyük yetkiler tanınacağını ümit eden Cezzâr ise bu durumdan huzursuz olmuştu. Hatta Yûsuf Ziyâ Paşa merkeze gönderdiği bir raporda Mısır işinin hallinden sonra "*habâset*"inden bahsettiği Cezzâr'ın işini bitireceğini yazmış, Cezzâr da Yusuf Paşa'dan şikâyet eden arzlar göndermiş ise de Yusuf Ziya Paşa İstanbul'a geri çağırıldığı için bu siyasî mücadele bir sonuç vermedi. Cezzâr'ın Yafa'yı ele geçirip (1802) Nablus emîriyle mücadeleye girişmesi alenî isyan olarak yorumlandıysa da, Vehhâbî tehlikesi yüzünden affedilerek Hicaz seraskerliğiyle Şam valiliğine getirildiği gibi Mısır işleri de kendisine bırakıldı. Artık iyice yaşlanan Cezzâr, bu tarihten sonra devlet için bir tehdit olmaktan çıkmış, bir süre sonra her bakımdan geliştirip kendisine merkez yaptığı Akka'da vefat etmiştir (Feridun Emecen, Cezzâr Ahmed Paşa, *DİA*, VII(1993), s. 517–518). Cezzar Ahmed Paşa'nın Mısır'daki Faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şehabeddin Tekindağ, "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı Hakkında Bir Araştırma", *Tarih Dergisi*, S.26(1972), s. 123-128.

94- Yusuf Ziya Paşa, Fransa'nın Mısır'a saldırısı ve savaş ilânı üzerine (Eylül 1798), sadarete getirilerek 1 Haziran 1799'da orduyla beraber İstanbul'dan yola çıkmış ve üç yılı aşan sefer günleri sonunda 3 Ağustos 1802'de galibiyetle geri dönmüştür (Yusuf Ziya Paşa hakkında bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Yûsuf Ziyâ Paşa", DİA, XLIV (2013), s. 34–37).

95- III. Selim'in topçu ve humbaracı ocaklarında yaptığı revizyon için bk. Stanford J. Shaw, *age*, s. 159–168.

96- Tersanedeki inşaat ve onarım tesisleri 1792–1797 yılları arasında Le Brun'un rehberliğinde modernize edilmiş ve beş yeni gemi tipi çizilmiştir (Stanford J. Shaw, *age*, s. 211). İkilinin Osmanlı donanmasındaki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2014, s. 153–160.

fırkateyni kapsayan 27 gemiden müteşekkil Osmanlı donanmasının ise teknik manada Avrupa'nın en güzel donanmalarından biri olduğunu kaydetmektedir. Ancak bununla birlikte deniz subaylarının, haritalarının olmadığını, derinlikten anlamadıklarını ve pusula kullanamayacak derecede bilgisiz olduğunu ileri sürmektedir.[97] Osmanlı Devleti hakkında *"eskiden bu kadar müthiş olan bu güç her tarafından çöküyor"* diyen Sebastiani, inkırazın sebebinin ise Osmanlı Devleti'nin yapısında bulunabileceğini kaydetmektedir. Sebastiani'a göre Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulan devlet, o zamanlar bir siyaset başyapıtıydı. Ancak geçen zaman içerisinde o üstatlar ve büyük insanlar değişmiş, yasalar ise bu süreçte revize edilmemişti. Bu durum imparatorluğun hâlihazırdaki vaziyetinin en büyük sebebiydi.

Sebastiani dinleri, gelenekleri, kıyafetleri çıkarları birbirinden farklı olan Müslümanları, Yunanlıları (Rumları), Ermenileri ve Yahudileri bünyesinde barındıran kozmopolit Osmanlı kamuoyu hakkında bilgi sahibi olmanın mümkün olmadığını kaydetmektedir. Sadece Osmanlı Devleti değil, zayıflık hissinin devam ettiği herhangi bir hükümet nasıl bütün bu farklılıklara rağmen bir birlik sağlayabilir? diye soran Sebastiani, İslamiyet dışında herhangi bir dine bağlı olanları düşmanları olarak gören Müslümanların, hiçbir Avrupa ülkesini tercih etmelerinin ya da ona bağlılık duymalarının mümkün olmadığını kaydeder. Ancak Müslüman toplumun aksine yönetici elitlerin ve imparatorluğun aydınlanmış bütün mensuplarının, yalnızca Fransa'nın kendi hükümetlerini destekleme gücü ve ilgisine sahip olduğuna ikna olduklarından şüphesi yoktur. Özellikle Rusya'ya yakın coğrafyalarda yaşayan Rumların, görüşlerinin uygunluğu ve Osmanlı Avrupa'sını ele geçirme umuduyla Rusya'nın partizanı haline geldiğini belirten Sebastiani'a göre tüm Katolikler gibi Ermeniler de Fransa'ya bağlıydı. Yahudiler ise başka yerlerde olduğu gibi yeni spekülasyon malzemeleri sunmayan herhangi bir hükümet değişikliğine karşı kayıtsızdılar.

Raporuna, Mısır'da Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin durumu hakkında, yüzeysel de olsa bilgi vererek devam eden Sebastiani, Osmanlı askerî kuvvetlerinin sadece Kahire ve çevresinde bulunduğunu, Gize ve Süveyş'te 7.000, İskenderiye ve Dimyat'ta da 2.500 İngiliz askerî olduğunu kaydetmektedir. İngiliz General Sidney Smith'in şimdiden bütün kuvvetlerini Yukarı Mısır'da topladığını, Kaptan-ı derya ve Sadrazamı, ellerinde bulunan bütün beyleri serbest bırakmaya zorladığını belirtmektedir.[98] Reisülküttap Mahmud Râif Efendi de Kölemen sorunu hakkında kaygılarını gizlememiş ve kendisinden hükümetini, Osmanlı Devleti'nin lehinde olan tavrını Amiens Kongresi'nde de değiştirmemesi

97- Ahmed Cevdet Paşa H.1216/1801–1802 yıllarında tersanede mevcut olan ince donanmadan başka 4 adet 3 anbarlı, 24 kalyon, 22 fırkateyn, 15 korvet'ten mürekkep 61 savaş gemisi olduğunu bunların da bir nevi ince donanma hükmünde bir kuvvet olarak kabul edilebileceğini kaydeder. Subayların ve askerin eğitimsizliği ve yetersizliği hakkındaki satırları da Sebastiani'ın aktardığı bilgileri destekler niteliktedir (Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VII, Dersaadet 1309, VII, s. 154, 349–351).

98- Mısır'da Kölemen Beyleri Küçük Hüseyin Paşa'nın planladığı şekilde bir araya toplanarak tutuklanmış ancak Lord Elgin'in şiddetli itirazları üzerine İngilizlere teslim edilmişlerdir (Yüksel Çelik, "III. Selim Döneminde Mısır'da İngiliz-Osmanlı Rekabeti", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, (Ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010, s. 354–356).

için zorlamasını rica etmiştir. Sebastiani yaptığı temaslar sonucunda Babıâli'nin nihai antlaşmada Mısır'da beylerin hâkimiyetinin yıkılmasını ve ömür boyu bu topraklardan uzaklaştırılmalarını talep edeceklerini anladığını ve bu zaaftan yararlandığını kaydetmektedir.

İngilizlerin iddialarının sadece Mısırla sınırlı olmadığını, Suriye ve Süveyş'te de bir konsolosluk açmayı talep ettiklerini Reisülküttap Mahmud Raif Efendi'den öğrendiğini ifade eden Sebastiani, bu şartlar altında ön barış protokolünde "*Mısır'da diğer güçlere verilen tavizlere Fransa'nın da ortak olması*" şeklinde yer alan maddenin "*daha sonra Mısır'da ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir kısmında bir millet lehine verilecek tavizlere Fransız ulusunun da ortak olacağı*" olarak değiştirilmesi ve bildirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Sebastiani en son olarak Babıâli'nin, Mısır'ın Fransa'ya ve özellikle de Napolyon'a olan bağlılığını saklamadığını kaydederek raporunu bitirmektedir.

Misyonunu kısmen de olsa yerine getirmekten ve İstanbul'da gördüğü ilgiden memnun olan[99] Sebastiani'ın her ne kadar ön barış protokolünü onaylatamamış ve Babıâli üzerindeki Rus-İngiliz nüfuzunu kıramamış olsa dahi en azından iki ülke arasında eskiden beri var olan dostane ilişkinin kendi çabasıyla yeniden filizlendiğine inandığı raporundan anlaşılmaktadır.[100] Napolyon'un Sebastiani'ın İstanbul'daki faaliyetlerinden memnun kaldığı, onu aşağıda açıklanacağı üzere, Doğu politikasının ikinci adımını teşkil edecek olan Kuzey Afrika-Mısır-Suriye-İonien Adalarına seyahati kapsayan ve İstanbul seyahatinden çok daha önem arz eden bir göreve atamasından anlaşılmaktadır. Ancak Napolyon'un bu planını hayata geçirmeden önce tüm dikkatini nihayetlenmek üzere olan Amiens Antlaşması'na vermesi gerekiyordu. Söz konusu antlaşma müzakerelerine, III. Selim'in talebine rağmen Seyyid Ali Efendi çağırılmadı. Ancak Osmanlı Devleti, antlaşmaya müzakerelerde yer almış gibi 8. ve 9. maddeler kapsamında dâhil edildi. 27 Mart 1802 tarihinde imzalanan Amiens Antlaşması'nı 15 Mayıs 1802'de kabul eden III. Selim, nihaî Osmanlı-Fransa antlaşmasının İstanbul'da yapılması ısrarından vaz geçerek Amedî Gâlib Efendi'yi Paris'e göndermiş ve 25 Haziran 1802'de iki taraf arasında Paris Antlaşması[101] imzalanmıştır. Napolyon'un niyeti, Paris Antlaşması'nı onaylatmak için Sebastiani'ı İstanbul'a geri göndermekti. Hatta görev çerçevesi çizilmiş, tazminat miktarının belirlenmesinde ve antlaşmanın yorumlanmasında ortaya çıkabilecek diğer soruların müzakeresinde yetkili kılınmıştı. Talleyrand, Reisülküttap Mahmud Râif Efendi'ye bir tavsiye mektubu dahi yazmıştı.[102] Ancak nihai tahlilde Napolyon fikrini değiştirmiş, ona yeni ve çok daha önemli bir rota belirlemişti. Sebastiani Doğu projesi dâhilinde bu sefer Kuzey Afrika kıyılarına ve Mısır'a gidecek ve bölgede Osmanlı, İngiliz

99- BOA, HAT nr. 140–5808 I.
100- AF IV 1688, Dossier 2, 39.
101- Antlaşma metni için bk. *Muahedat Mecmuası*, I, s. 14–38.
102- P. Coquelle, *agm*, s.455. Paris Antlaşması'nı imzalamak üzere Paris'te bulunan Amedî Gâlib Efendi antlaşmanın imzalanmasından yaklaşık bir ay sonra (25 Ra 1217/26 Temmuz 1802) Babıâli'ye gönderdiği tahriratta Sebastiani'ın İstanbul'a gitmek üzere görevlendirildiği bilgisini vermektedir (BOA, HAT, nr. 140/5808 H).

kuvvetleri ve Memlük Beyleri hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlayacaktı. Bir diğer görevi ise Amiens Antlaşması'na göre Mısır'ı tamamen tahliye etmesi gereken İngiltere'nin İskenderiye'den kuvvetlerini çekmekten imtina etmesinin sebeplerini araştırmaktı.[103] Babıâli ile İngiltere arasında giderek büyük bir sorun haline gelen Kölemen meselesine İngiltere'nin aleyhine müdahalede bulunmak[104] ve Yedi Ada Cumhuriyeti'nde Fransa'nın hâkimiyetini tam olarak tesis etmek[105] ise resmî talimatlarında yer almayan ama Mısır yolculuğundaki gizli ajanda kapsamında yükümlü olduğu başlıca görevleriydi.

Mısır-Suriye'ye Yolculuğu ve Kaleme Aldığı Raporu (1802)[106]

16 Eylül 1802'de Toulon'da "Cornélie" gemisine binen Sebastiani, 30 Eylül'de Trablus'a varmıştır. İsveç'in Trablus dayısına (Karamanlı Yusuf Paşa)[107] ödemeyi ertelediği haraç nedeniyle taraflar arasında meydana gelen münafereti bir antlaşmayla çözüme kavuşturmuştur. Söz konusu antlaşmaya göre İsveç, Karamanlı Yusuf Paşa'ya birikmiş borçları için 150.000, yıllık vergi olarak da 8.000 bin piastre/kuruş ödemeyi kabul etmiştir.

Sebastiani'ın, cesur, girişimci ve Fransa'nın dostu olarak tanımladığı Karamanlı Yusuf Paşa,[108] onu 1 Ekim 1802'de gösterişli bir resmi törenle karşılamıştır. Sebastiani, tüm İtalya'nın yeni cumhuriyette yer almasından ve kendi sularında bulunan Avrupa ticaret gemilerinin hepsine imtiyaz tanımaktan korkan Paşa'nın endişelerini bertaraf ederek, İtalyan Cumhuriyeti'ni[109] tanımasını sağladığını kaydetmektedir. Nihayetinde Paşa'nın çıkarlarının çok fazla zedelenmeden dostane bir ilişki sürdürmek istediği ancak aksi dahi olsa en azından Napolyon'un isteğini yerine getirmek için bunu kabul edeceğini eklemiştir. İngilizlerin Karamanlı Yusuf Paşa'nın Derne'de yaşayan erkek kardeşine yardım ederek bir isyan çıkarmayı planladıkları da notlarının arasındadır.[110] Sebastiani Trablusgarp'ın asıl yöneticisi olduğunu iddia ettiği, zeki ve daha önce seyahat etmiş olduğu Avrupa siyaseti hakkında bazı fikirlere sahip bir kişi olarak tanımladığı Seid

103- Mesmay, *age*, s. 46–47; Cevdet Paşa, *age*, VII, s. 180.
104- AF IV 1687 Dossier 2, 65.
105- AF IV 1687 Dossier 2, 65.
106- Sebastiani'ın yolculuğu ile Osmanlı Devleti'ne dair yaptığı gözlemler kendi kaleminden aktarılmış olup (AF IV 1687, Dossier 2, 65.) gerekli görülen yerlerde dipnotlarla açıklamalar yapılmıştır. Söz konusu belgenin 30 Ocak 1803 tarihinde Gazette National ou Le Moniteur Universal'de yayınlanan nüshası (bk. *Gazette National ou Le Moniteur Universal*, No 130, 30 Janvier 1803, s. 523–526) Le Baron I. De Testa'nın eserinde aynıyla yer almaktadır (bk. Le Baron I. De Testa, *age*, II, s. 46–61).
107- Trablusgarp Eyaleti'ni 1711–1835 yılları arasında yöneten Türk asıllı Karaman ailesine mensup olan Yusuf Paşa, 1797 yılında Trablusgarp valisi olmuştur (Robert Mantran, "*Karamanlı*", *DİA*, XXIV (2001), s. 452).
108- Karamanlı Yusuf Paşa, Mısır'ın işgali esnasında ve sonrasında Babıâli'nin ve İngiltere'nin yoğun baskılarına rağmen Fransa ile ilişkilerini kesmemiştir (Robert Mantran*, agm*, s. 452).
109- Napolyon tarafından kurulan ve 1802–1804 yılları arasında varlığını sürdüren İtalya Cumhuriyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M.A. Theirs, *History of the Consulate and the Empire of France Under Napoleon*, I, Philadelphia 1847, s. 366–377.
110- Sebastiani'ın kaydettiği bu bilgi ise Yusuf Paşa'nın kendi çıkarlarını riske atmak pahasına Napolyon'a neden bu kadar itimat ettiğini ortaya koymaktadır.

Muhammed el-Deghais'in de Fransa'ya sempatiyle baktığını kaydetmektedir.

2 Ekim'de Trablus'tan ayrılan Sebastiani, 16 Ekim'de İskenderiye'ye varmış, oradaki İngiliz kuvvetlerinin komutanı olan General Stuart'tan Amiens Antlaşması'nın şartlarını bir an önce yerine getirerek Mısır'ı tahliye etmesini istemiştir. Ancak devletinden henüz böyle bir emir almadığını ifade eden general, kış boyunca Mısır'da kalacaklarını da ifade etmiştir.[111] Stuart'tan beklediği cevabı alamayan Sebastiani ise aynı gün İskenderiye Muhafızı Hurşid Ahmed Paşa[112] ile temasta bulunarak, Fransa ticarî konsoloslarının Mısır'da toplanacağını bildirmiş ve İngilizlerin varlığından rahatsızlık duyan Paşa'yı, onların Mısır'da daha fazla kalmalarının mümkün olmayacağını söyleyerek teskin etmiştir.

Daha sonra Mısır'ın önde gelen şeyhleri Şeyh El-Messiry ve Şeyh İbrahim Müftü ile görüşen Sebastiani'ın bir sonraki durağı Maryut (Mareotis) Gölü'nün bulunduğu Coupure du Khalidj bölgesi olmuştur. Babıâli'nin bu bölgede bir kanal oluşturmadığı takdirde akımı çok güçlü olan Madie Gölü nedeniyle iki gölü birbirinden ayıran topraklarda taşmalar meydana geleceğini ve bunun, seyahat etmeyi imkânsızlaştıracağını kaydetmektedir.[113] Babıâli'nin bu işlere nezaret etmek üzere gönderdiği İsveçli mühendisin başarılı olamayacağını düşündüğünü ifade eden Sebastiani, şehrin Marabouf'un kuyularından aldığı sudan başka bir suyu olmadığını, burada bulunan küçük kalenin İngiliz ve Türk muhafızları tarafından korunduğunu kaydetmektedir.

111- Sebastiani'ın General Stuart ile yaptığı bu görüşmede yer alan hususlar, Babıâli'de Reisülküttap Mahmud Râif Efendi ile İngiltere Elçisi Lord Elgin arasında da müzakere edilmiştir. Lord Elgin Sebastiani'ın resmen bildirdiği üzere Mısır'a gelip Amiens Antlaşması'nın maddelerini uygulanmasını talep etmesinde ve Fransa ticaretini ilgilendiren meselelere nezaretinde bir beis görmediğini ancak bu ziyaretin Osmanlı Devleti'nden habersiz bir emr-i vaki ile gerçekleşmesini uygun bulmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Lord Elgin, Sebastiani'ın Mısır'a bu kadar masumane sebeplerle değil daha önceki İstanbul ziyaretinde vakıf olduğu Kölemen Meselesi'ne müdahale etmek için özellikle seçildiği ve gönderildiği kanaatinde olduğunu da eklemiştir (BOA, HAT nr. 226/12585 A) ki raporun ilerleyen sayfalarında görüleceği üzere Elgin'in bu tahminin de haklı olduğu ortadadır. Sebastian'ın Mısır'a yolculuğundan her ne kadar resmen haberdar edilmediyse de Paris'te bulunan Amedî Gâlib Efendi tarafından Sebastian'ın İstanbul'a gitmek üzere hazırlandığı ancak son anda planlarda bir değişiklik yapılarak Cezayir'e doğru yola çıktığı hakkında bilgilendirilen (BOA HAT nr. 140/5807-G, 139/5775) Babıâli ise Fransa'nın bu hamlesini İngiltere'ye karşı koz olarak kullanıp Kölemen meselesinin çözümünü hızlandırmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır (Yüksel Çelik, Şeyhü'l-Vüzerâ…s. 32-33).

112- Napolyon'un Mısır'ı işgali üzerine (1798), hamisi olan Küçük Hüseyin Paşa ile birlikte Mısır seferine katılan ve seferden sonra Hüseyin Paşa tarafından mîr-i mîrânlık rütbesiyle İskenderiye mutasarrıflığına tayin edilen (1802) Hurşid Ahmed Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cevdet Küçük, "Hurşid Ahmed Paşa", *DİA*, XVIII (1998), s. 395–396.

113- Aslında Fransa'nın Mısır'ı işgalinden önce iki gölün birbirine karışmasını ve taşmaları engelleyen set ve bentler bulunmaktaydı. Ancak İngilizler General Menau'nun elinde olan İskenderiye'yi zabt etmek için doğrudan saldırmak yerine şehri muhasara altına almayı tercih etmişlerdi. Muhasarayı tamamlamak için Madie gölünü yarı kurumuş Maryut (Mareotis) Gölü'ne akıtmak üzere bu iki göl arasında Rahmaniye'den İskenderiye'ye giden Nil hattı boyunca set ve bentleri kesmişlerdi. Planları işe yarayarak bir ay içerisinde iki göl birleşmiş İskenderiye'yi her yönden muhasara altına alabilmişlerdi (Cevdet, *age*, VII, s. 118). Ayrıca İngiltere ve Fransa arasında Mısır'da yaşanan askerî mücadele için bk. Mertol Sarıgöllü, İngiltere'nin I. Mısır İşgali (1801–1803), *Hacettepe* Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü *(Basılmamış)* Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.

İki Türk subayı ve altı Fransız askerin eşlik ettiği Sebastiani, 20 Ekim 1802'de bir firkateynle Kahire'ye doğru yola çıkmış ancak hava muhalefeti nedeniyle Ebukır'a gitmek zorunda kalmıştır. Burada, yıkık bir kaleyi ziyaret ettikten sonra sırasıyla Reşid, Faone, Rahmaniye, Menouf güzergâhını takip ederek Kahire'ye ulaşmıştır. Yolu üzerinde bulunan şehirlerin kadı ve şeyhleri olmak üzere ileri gelenleriyle bir dizi görüşmeler yapmış ve hepsinden Napolyon'a bağlılıklarına dair teminat almıştır.

26 Ekim 1802'de Kahire'ye varan Sebastiani'a, Mısır valisi Hüsrev Paşa tarafından gönderilen 300 süvari ve 200 piyade eşlik etmiş ve aynı gün taraflar arasında Fransız ticaret konsolosunun Mısır'a gelişinin görüşüldüğü ilk resmî temas gerçekleşmiştir. Daha sonra kendisi için hazırlatılan eve geçen Sebastiani, burada şehrin ileri gelenlerini ve Kıpti idarecileri kabul etmiştir. Taraflar arasında gerçekleşen ikinci görüşme de ise Sebastiani, Kölemen Beyleri meselesini halletmek üzere Napolyon'un aracı olma teklifini iletmiş, Hüsrev Paşa ise nazik bir dille teklifi reddetmiştir.[114]

Kahire'de kaldığı sürece Hüsrev Paşa'nın konukseverliğine şahit olan Sebastiani, bu süre zarfında Şeyh Abdullah el-Hüseyni'nin önderliğinde toplanan şeyhler ile görüşmüştür. Bahse konu temaslarda Sebastiani, Napolyon'un Mısır'a çok değer verdiğini ve her an yardıma hazır olduğunu ima etmiş, karşılığında şeyhlerin Napolyon'a hala bağlı olduklarını öğrenmiş ve bunun teminatını almıştı. Bu görüşmelerde tüm şeyhlere Napolyon'un portresini hediye eden Sebastiani, Napolyon'un portresini gören şeyhlerin duyduğu sevinci ve heyecanı kelimelerle anlatmanın mümkün olmadığını kaydetmiştir. Şeyh Ömer El-Bekri'nin oğlu ve Şeyh Süleyman El-Fargumy de görüştüğü şeyhler arasındadır ve onlar da tıpkı diğer şeyhler gibi Napolyon'a olan hayranlıklarını dile getirmişlerdir. Sebastiani sadece şeyhlerin değil Kahire halkının da Fransa'ya bağlı olduklarını ve şehirdeki İngilizlerin de bunun farkında olduğunu iddia etmektedir. "*Sokaklardan geçerken herkes bizi selamlıyor Mısırlı astrologların her gün Napolyon'un ne ile ilgilendiğine dair bir kehanetleri var*" diyen Sebastiani, bu durumdan kendisine pay çıkarmaktan geri durmayacak, Kahire halkının söz konusu bağlılığının ve ilgisinin kendisinin gelişiyle birlikte ortaya çıktığını Joubert ve Berge'den öğrendiğini yazmadan bu bahsi kapatmayacaktır.

Kahire'de gezmeye devam eden Sebastiani, Napolyon'un kendisini beylerle Babıâli arasında bir antlaşma yaptırmak için görevlendirdiğini ancak Paşa'nın müzakereye dahi yanaşmadığı bilgisini Murad Bey'in[115] eşiyle yaptığı görüşmede ifşa etmiştir. Sebastiani

114- BOA, HAT, nr. 84/3449, 84/3449 A. Hüsrev Paşa'nın teklifi reddetmesindeki en büyük amiller beylerle anlaşmak bir yana tamamen imha edilmelerine dair Babıâli'den bir emir alması ve söz konusu teklifin sadece İngiltere'nin bu hususta önünü kesmek amacıyla yapıldığı kanaatine varmasıdır. BOA, HAT, nr. 84/3449 H. Fransa Hüsrev Paşa'ya yapmış olduğu Mısır'da İngiltere'ye karşı iş birliği teklifini 1807 yılında Bosna valiliği esnasında bu sefer Rus-Sırp ittifakına karşı Bosna'nın ortak harekât üssü yapılması için sunacaktır (Ayrıntılı bilgi için bk. Yüksel Çelik, Hüsrev Paşa'nın Bosna Valiliği ve Fransa'nın Rus-Sırp İttifakına Karşı 1807'de Bosna'nın Ortak Harekât Üssü Yapılması Teklifi", *Balkanlarda* İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası *Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 2018, s. 437–452).

115- Murad Bey Muhammed (?-1801), Muhammed Ebuzzeheb'in halefi olan Memlûk beyidir. Piramitler Savaşı'nda Napolyon karşısında yenilgiye uğrayan Memlûk birliklerini komuta etmişti. Fransa'ya olan

bu temaslarının yanı sıra şehrin çevresindeki tüm küçük kaleleri ziyaret etmiştir. Ancak bu ziyaretler kaleleri koruyan Osmanlı askerlerini rahatsız etmiştir. Onların söylenmelerine ve tehditlerine aldırış etmeyerek gözlemlerini sürdüren Sebastiani, şehrin liderlerinden olan Mustafa Oukil'in, bir Hristiyan'ın önünde yürümesine izin veren rehberini falakayla tehdit etmesini ise hemen diplomatik bir sorun haline getirmiştir. Durumdan haberdar olan Hüsrev Paşa, Mustafa Oukil'in halkın önünde ondan özür dilemesini sağlamış ve mesele son bulmuştu.

Sebastiani Kahire'de hem resmî makamlarla hem de şehrin ileri gelenleriyle görüşmelerini sürdürüp, arada yukarıda bahsedildiği üzere küçük oyunlar tertipleyerek Mısır'da Fransa'yı tekrar cazibe merkezi haline getirmeye çalışırken İngiltere'nin himayesinde olan muhalifleri de boş durmuyordu. Sebastiani söz konusu şahısların Hüsrev Paşa'yı onun aleyhine çevirmek için Anadolu kıyılarında olan 300 gemilik bir Fransız ordusunun İstanbul'a doğru yöneldiğini, kendisinin Mısır'a olan seyahatinin sırf bunu perdelemek üzere olduğunu içeren mektuplarını ele geçirmişti. Mektupları derhal Hüsrev Paşa'ya yollayan Sebastiani, bunların Fransa ve Osmanlı Devleti'nin arasını açmak isteyenlerin bir oyunu olduğu konusunda onu ikna etmeye çalışmıştır. Bu esnada İngiliz General Stuart da Hüsrev Paşa'ya bir mektup göndermiş, Ağustos 1799'da Napolyon'un Doğu ordusunu anma töreninde yaptığı ve Mısırlılara İstanbul'un Arabistan'a bağımlı olduğunu Kahire'nin üstünlüğünü geri getirme ve Doğu'daki Osmanlı İmparatorluğu'nu yok etme zamanının geldiğini söylediği konuşmasını hatırlatarak Fransızlarla ilişkilerin bu konuşmadaki ruh dikkate alınarak tekrar gözden geçirilmesini istemişti.[116] Ancak Sebastiani'ın kişisel çabaları ve Hüsrev Paşa'nın İngilizlerin oyununa gelmemesi sayesinde bu planın işe yaramadığını kaydetmektedir.

Sebastiani, Kaptan Paşa'nın hanesinde yetişen ve ona tamamen bağlı Gürcistanlı bir köle[117] olarak bahsettiği Hüsrev Paşa'dan sonra Kahire'deki en etkili kişiler olarak bahsettiği Rosetti ve Maharouki'nin Fransa'dan nefret ettiklerini kaydeder. Beylerin ihanetin müsebbibi olarak gösterdiği Rosetti'nin Kahire Paşa'sıyla safran ve tahıl ticareti yaptığını ve kısa bir süre içerisinde servetini birkaç milyon attırdığını kaydeder. Rosetti'nin şu an için Osmanlı Devleti adına çalıştığı ancak Memlüklerin bir zafer kazanması halinde

muhalefeti bilinmektedir(Ayrıntılı bilgi için bk. Selda Güner, *agm*, s. 44, dp. 6).

116- Sebastiani'ın nakl ettiği bu olay Hüsrev Paşa tarafından Babıâli'ye gönderilen bir takrir de doğrulanmakla beraber muhtevasında Napolyon'un ifadeleri ve asker sayısı hakkında bazı değişiklikler vardır. Şöyle ki: "*Bonarparta'nın Mısır'ı hînn-i istilâsında ber muktezâ-yı vakt etrâf ve urbana işa'â etdiği kağıdlarından İstanbul'dan gelen Osmanlıların Mısır'a hükûmeti nihâyet buldu fîmâ-ba'd Mısır'a gelemeyeceklerdir. Zirâ Osmanlı hükûmeti Kölemenlerden ziyâde tecebbürane ve zalim idi. Ale'l-husûs Peygamber Efendimizin dünyadan intikalinden üç yüz sene mikdârı sonra İstanbul ahâlisi İslâm'a geldi. Ve dünyaya bir daha Peygamber gelse İstanbul'a gelmeyib Mısır'a ve Mekke'ye teşrîf buyuracaklarını hâvi general Stuvard'ın sırkâtibi yazısıyla bir kıt'a kâğıd ve bu esnâda Françe tarafından 11.000 kara askeri ile külliyetli donanma Mora canibine azîmet eylediğini muhtevî diğer bir kıta basma kâğıdı tercümânım İstefanaki vâsıtasıyla teblîğ ve teslîm…."* (BOA, HAT nr. 84/3449-M).

117- Hüsrev Paşa, Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın kapı kethüdası olan Mehmed Said Ağa'nın Abaza kökenli kölesidir. Enderun'dan çırağ edildiğinde onun sayesinde Kaptan Paşa'nın himayesine girmiştir (Yüksel Çelik, *III. Selim Döneminde…* s. 415, 417).

onların tarafına döneceğinden ise şüphesi yoktur.[118] Kahire'de görüştüğü Arap şeyhlerinin hemen hepsinin ise Osmanlı'dan şikâyetçi olduğunun altını çizen Sebastiani, Sina Dağı rahiplerini de kabul etmiş ve liderlerine Napolyon'un dostluğunu ve korumasını içeren bir mektup göndermiştir. Kahire'deki Hristiyanların ve Sina Dağı rahiplerinin ve kendisinin de hazır bulunduğu hatta hazırlıkları için yardımcı olduğu bir törenle Napolyon'un başarısını kutlamışlardır. Mısır'ın işgalinden önce Fransa koruması altında bulunan keşişlerin tekrar eski ayrıcalıklarını kazanacaklarına dair söz vermiştir.[119]

Sebastiani Kahire'den ayrılmadan önce son bir kez daha görüştüğü ve Osmanlılar kadar, Fransa'ya bağlı olan bütün Hristiyanları da korumasını tavsiye ettiği Hüsrev Paşa'dan bu hususta söz almıştır. Tıpkı gelişi gibi giderken de Hüsrev Paşa'nın onuruna düzenlediği büyük ve şaşaalı bir törenle Kahire'den ayrılan Sebastiani, bir gemiyle Suriye'ye doğru yola çıkmıştır.[120] Dimyat'a olan yolculuğu esnasında yol üzerindeki Simenoud ve Mansoura'ya uğrayan Sebastiani, buradaki şeyhlerle görüşmüş ve onlardan da bağlılık teminatını almıştır.

Dimyat'a vardıktan sonra her ikisi de yaklaşık 200 kişilik bir garnizon tarafından korunan Lesbe Kalesi'ni[121] ve Boğaz Kuleleri'ni gezmiştir. Yıpranmış görünen Lesbe Kalesi'nin tamir edilmediğini ancak Boğaz Kuleleri'nin iyi bir durumda olduğunu kaydetmektedir. Sebastiani, Dimyat'ta kaldığı süre içerisinde, şehrin ileri gelenleri ve şeyhleri ile bir dizi görüşmeler yapmıştır. [122] General Viel'in emri altındaki Fransızları tutuklatan Şeyh İbrahim yüzünden şehrin Fransız yardımından mahrum kaldığı, Napolyon'un bir hil'at giydirerek onurlandırdığı ve şehirde büyük bir krediye sahip olan Ali Khasaki'nin ise Fransa'ya tam anlamıyla bağlı olduğunu kaydetmektedir. Dimyat'ta

118- Metinde adı geçen Rosetti, tüccar ve Avusturya konsolosudur (Gilbert Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun* (çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul 1999, s. 19). Zinkeisen, Sebastian'ın ondan şehirdeki Fransızların ticarî işlerine nezaret etmesini talep ettiğini belirtmektedir (Zinkeisen, age, VII, s. 100). Sebastian'ın Mısır'dan ayrılışından sonra Kahire'deki Fransız doktor Royer'ın Mısır'da olup bitenler hakkında ona gönderdiği mektupta (AF IV 1687, Dossier 2, 80–81) karşımıza tekrar çıkan Rosetti'nin belirsiz tavrından şikayet edilmektedir. Her iki durumda da sözü geçen kişinin Kahire'deki güç dengeleri üzerinde etkili olduğu ve Sebastian'ın Paris'e döndükten sonra da onu yakından takip ettiği anlaşılmaktadır.

119- 1333-1847'ye kadar Katoliklerin kutsal topraklardaki temsilciliğini üstlenen Fransiskenler doğal olarak Fransa, Avusturya ve İspanya olmak üzere Avrupa'nın Katolik güçlerinin desteğine sahip olacaklardı (Kudüs'te Latin Kilisesi ve Fransiskenler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Turkan, "Başlangıçtan Günümüze Kudüs Latin Patrikliği", *Milel ve Nihal*, X/2(2013), s. 29–62). I. Ahmed (1603–1617) döneminde 1604 yılında Fransa ile yapılan bir antlaşmanın beşinci maddesinde "Kudüs'te oturup Kamame Kilisesi'nde ayin icra eden rahiplerin orada tam bir emniyet ve huzur içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri, tecavüze uğramayacakları, lüzumu halinde kendilerinden yardım ve himayenin esirgenmeyeceği" (Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı", *Belgü*, I (2015), s.178) belirtilmesi Fransa'yı bu yarışta liderliğe taşımış Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm Katolikler gibi Kudüs'teki yaşayanların da koruyuculuğunu üstlenmişlerdir.

120- Sebastiani, Cezzâr'ın hem Fransa hem de Osmanlı Devleti ile arasındaki buzları eritmesini sağlamak üzere Akka'ya gideceğini bildirdiği Hüsrev Paşa tarafından bu görüşmeden vazgeçirilmeye çalışılmışsa da (Yüksel Çelik, *III. Selim Döneminde…,* s. 415, 417) planını uygulamaya koymuştur.

121- Dimyat yakınlarında olan Lezbeh Kalesi (Zinkeisen, *age*, VII, s. 117) kastedilmektedir.

122- Hüsrev Paşa'nın ümera ile görüşmemesi ve mektuplaşmaması yönündeki ikazına rağmen (BOA, HAT, nr. 89/3638 F) Sebastiani söz konusu kişilerle temasa geçmekten geri durmamıştır.

M. Bazile ve Don Bazile isimli iyi bilgili, oldukça zengin ve şehir halkın da büyük saygı gösterdiği iki Hristiyan'ın Fransa için çok yararlı olabileceği, verdiği bilgiler arasındadır. Sebastiani Mısır'daki, şeflerin, tüccarların, insanların duacı oldukları Napolyon'la ilgili haberlerin İskenderiye veya Dimyat'tan Piramitlere ve Büyük Kataraktlara kadar şaşırtıcı bir hızla yayıldığını kaydetmektedir.

Dimyat'tan bir fırkateynle ayrılan Sebastiani, 19 Kasım 1802'de Akka'ya ulaşmıştır. Hemen ertesi günü Joubert ve Lagrange'ı yanlarında Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki barışın tamamlandığını, ticarî ilişkilerin savaştan önce kaldığı yerden yeniden devam etmesi gerektiğini ve bu konular hakkında onunla görüşmek için ilk konsül tarafından görevlendirildiğini içeren bir mektupla birlikte Cezzâr Ahmed Paşa'ya göndermiştir. Cezzâr, habercileri soğuk karşıladığı gibi yazılı bir cevap vermeyi uygun görmemiş kendisiyle ancak yüz yüze görüşebileceğini iletmiştir. Sebastiani ise muhatabından yazılı bir güvence almadan görüşmeye gitmemesi telkin edilmiş olmasına ve Paşa'nın soğuk ve isteksiz tavrına rağmen ilk kararından vazgeçmemiştir. Cezzâr Ahmed Paşa'nın tercümanı eşliğinde saraya götürülen Sebastiani, bir müddet içinde halıdan başka bir eşya olmayan bir odada bekletildikten sonra üzerinde dört kovanla birlikte pistol, tabanca, kılıç ve balta taşıyan Paşa'yla görüşmüştür.

Sebastiani, lafa kendisinin inancını sorgulayarak başlayan Cezzâr'ın bu tavrının altında aslında karşısındaki zeki adama üstünlük sağlama refleksi yattığını belirtmektedir. Paşa görüşme esnasında kendisine barbar denildiğini ancak aslında sadece sert bir mizaca sahip olduğunu vurgulamıştır. Hatta hakkındaki bu söylenti yüzünden, Napolyon'dan göndereceği konsolosun herhangi fiziksel bir rahatsızlığı olmamasını talep ettiği, aksi bir durumda kendisinin suçlanacağını dile getirdiği Sebastiani'ın verdiği bilgiler arasındadır. Paşa, Fransa tarafından gönderilecek konsolosun ise Akka'da değil, kendi yönetimindeki en önemli liman olarak addettiği Sayda'da ikamet etmesini talep etmiş, gerekçe olarak ise Akka'da zaten kendisinin Fransa işlerine nezaret ettiğini ve Fransızlara çok değer verdiğini belirtmiştir.[123*] Cezzâr'ın "*Boyu kısa ama insanlığı büyük olan*" Napolyon'u Kahire halkının tekrar görmeyi dilediklerini söylediği de Sebastiani'ın satırlarında yer almaktadır.

Sebastiani'a Osmanlı Devleti'nin emri ve onayı olmadan gelmesinden de ayrıca memnun olduğunu belirten Cezzâr, tek gözlü vezir olarak bahsettiği ve kendisine *"Bosnalı boş bir adam, aşırı zalim"* diyen Sadrazam Yusuf Ziya Paşa tarafından hor görüldüğünü de ifade etmiştir. Bir zamanlar fakir olduğunu, babasının kendisine bırakabilecek bir mirası olmadığını, tüm asaletini kendi çabasıyla kazandığını ancak bununla gurur duymadığını da sözlerine eklemiştir. Düşmanlarının da dilediği gibi belki de sonunun gerçekten de yakın olduğunu ancak bunun yaşından dolayı değil, tıpkı bir zamanlar çok güçlü olan Fransa Kralı gibi ya da tüm kralların en büyüğü olan ama bir sinek tarafından öldürülen Nebukadnezzar gibi Allah'ın takdiri sonucunda gerçekleşeceği de Cezzâr'ın ifadeleri arasında yer almaktadır. Bu arada hala güçlü olduğunu ispatlamak istercesine Sebastiani'ı

123-* Cezzâr'ın bu tercihinin altında devletine haber ileteceği şüphesiz olan konsolosu mümkün olduğu kadar Akka'dan uzak tutmak isteğinin yattığı aşikârdır.

şaşırtan bir çeviklik ve hünerle Memlüklere has bazı manevralar sergilemiştir.

Bahsi Fransa ile arasındaki soruna getiren Cezzâr, sahip olduklarını korumak ve paylaşmamak adına Fransa'ya karşı savaştığını sembolik ve şiirsel bir üslupla anlatmış,[124] bunu bir özür olarak algılayan Sebastiani ise onun, Napolyon ile iyi ilişkiler kurmak istediği sonucuna varmıştır. İkili arasında görüşme nihayetlenirken Sebastiani, Cezzâr'a, Kudüs, Nasıra, Mutualis'taki kiliselere ve Hristiyanlara çok dikkat etmesini tavsiye ettiğini kaydetmektedir. Onların haklarına riayet edeceğini ifade eden Cezzâr ise sözlerinin yazılı anlaşmalardan daha geçerli ve değerli olduğunun altını çizmiş ve taraflar arasındaki görüşme son bulmuştur. Cezzâr kişiliği, tavrı ve sarayıyla etkilemeyi başardığı Sebastiani için son tahlilde yine de her şeye acımasız karakterinin damgasını basan, kendi maiyyetindekiler de dâhil olmak üzere insanların gözlerini çıkaran, burnunu ve kulaklarını kesen bir *"Canavar"* olmaktan öteye geçemeyecektir. Sebastiani'ın Akka'da kendisini her an suikast yapmaya hazır bir haydut yatağında zannettiğini kaydetmesi, onun hissettiği derin tedirginlik ve korkunun tezahürüdür.

Sebastiani Cezzâr'la görüşmesinin ardından Kudüs Vekili ve Yedi Ada komiseri ile bir araya gelerek Suriye'nin durumu ve tam anlamıyla gezmesine izin verilmeyen Akka'nın tahkimatı hakkında bilgi almıştır. Cezzâr'ın 9.000 askerî ile Yafa hariç tüm Filistin'i işgal ettiğini kaydeden Sebastiani bu durumun Paşa'nın bir yıldır ödeme yapmayan Dürzi Emiri'yle mücadelesini sekteye uğrattığını da ilave etmektedir. Yine Trablus'ta sessizlik hâkimken Halep'in karışık olduğu, Babıâli'ye karşı isyanın sürdüğü Şam'ın ise Cezzâr'ın eseri olan Abdalla'a (Azimzade Abdullah Paşa)[125] kalacağını kaydeden Sebastiani, nihai tahlilde tüm Suriye'nin Cezzâr'ın elinde olduğunu ve tıpkı Mısır gibi Suriye'de de Osmanlıdan nefret edildiğini vurgulamıştır.

21 Kasım 1802'de Akka'dan ayrılan Sebastiani, dönüş yolculuğunda Zenta'ya uğramıştır. Burada siyasî çekişmelerin olduğunu gören Sebastiani, onları birlik olmaya davet ederek bağımsızlıklarını sağlayacak anayasanın hazırlandığı hususunda teminat vermiştir. Messina'ya da uğrayacağını belirten Sebastiani, tüm İonien adalarında Fransa hâkimiyeti kurulmadan geri dönmeyeceğini ifade ederek siyasî yapılanmaya dair olan sözlerini burada noktalamıştır.

Raporunun bundan sonraki kısmında ise Mısır'daki Osmanlı-İngiliz ve Kölemen askerî yapılanmasından ve gezdiği yerlerdeki kalelerin durumundan bahseden Sebastiani,

---

124- Cezzar Paşa'nın şiirsel anlatımı Sebastiani'ın raporunda şu şekilde yer almaktadır: "*Siyah bir köle, büyük yoksunluklarla acı çektiği uzun bir yolculuktan sonra küçük bir şeker kamışı alanına ulaştı. Orada durdu. Onların verdikleri lezzetli likörün sayesinde kendisini şımarttı. Uzun bir süre orada kalmaya kararlıydı. Çok geçmeden, onu takip eden iki yolcu geldi. İlki ona, Selamünaleyküm dedi. Siyah köle şeytan seni alsın diye cevap verdi. İkinci gezgin daha sonra yaklaştı ve bu kadar iyi bir dileğe neden bu kadar kötü karşılık verdiğini sordu. Bunun için çok iyi bir sebebim vardı diye cevapladı siyah köle. Eğer dostça bir şekilde cevaplamış olsaydım, adam benimle konuşurdu ve sonra da yanımda otururdu; benim yiyeceklerime ortak olmak isteyecekti ve onları çekici bulacaktı, kendi sahip olmak için çaba sarf edecekti*" (AF IV 1687 Dossier 2, 65).

125- Azimzade Abdullah Paşa aslen Şamlı olup Mehmed Paşa'nın oğludur. 1800–1807 yıllarında Şam valiliği yapmıştır (İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1 (2000), s. 253).

önceliği İngiliz ordusuna vermiştir. Buna göre General Stuart yönetiminde olan İngiliz ordusu; Dion Alayı (Göçmen) 450, İngiliz Atıcılar (Göçmen) 550, Rolle Alayı (İsviçre) 600, Watteville Alayı (İsveç) 680, 10. Piyade Alayı (İngiliz) 600, 61. Piyade Alayı (İngiliz) 650, 81. Piyade Alayı (İngiliz) 400, 26. Ejderha Alayı (İngiliz) 350, Ağır silahlı (İngiliz) 150 olmak üzere toplam 4.430 askerden oluşmaktaydı. İngiliz ordusu İskenderiye ve civarındaki tüm kaleleri ele geçirmiş bulunuyordu. Hatta en son 100 piyade 100 süvariden oluşan bir İngiliz birliği Arapların saklandığı bahanesiyle Demanhur'u işgal etmişti. Palisades ise neredeyse yok edilmişti. Ancak İngilizler ele geçirdikleri kalelerin bakımıyla ilgilenmiyorlardı. Yağmurların neden olduğu toprak kaymaları yüzünden yeni tahkimatlar da ağır hasar görmüştü. Tüm dış tabyalar Fransa ordusunun ayrılmasıyla beraber yok edilmişti. Hüsrev Paşa ise hiç bir ücret talep etmeden İngiliz ordusunun iaşesini fazlasıyla karşılamakta, bu ise Sebastian'a göre büyük bir israfa neden olmaktaydı.

Mısır'da bulunan Osmanlı ordusuna Hüsrev Paşa'nın değil Serçeşme Mehmed Ali'nin komuta ettiğini ancak onun da Gize önünde öldürüldüğünü belirten Sebastiani, yerine Yusuf Kâhya'nın geçtiğini kaydeder. Tahir olarak bahsettiği Tahir Paşa'nın ise ordunun büyük bir kısmını oluşturan 1.600 Arnavut'a komuta ettiğini, zaman zaman Ebukır'dan takviye kuvvetleri alsa da firariler yüzünden büyük zarar gördüğünü belirtmektedir. [126] İki tuğlu bir Paşa olan Hurşid Ahmed Paşa'nın ise 600 askerle hiç istihkâmı bulunmayan İskenderiye'de oturduğunu ve adeta İngilizlerin mahkûmu haline geldiğini ifade etmektedir.

Sebastiani Osmanlı ordusunun komuta kademesi hakkında bilgi verdikten sonra, Fransızlar tarafından işgal edilen ancak daha sonra Osmanlı kuvvetleri tarafından geri alınan kalelerin genel durumuna değinir. Fransızların eline geçtiğinden beri hiç bakım görmeyen ve iki parça 24, beş parça küçük kalibreli 12 inç havanlar ile tahkim edilmiş olan Ebukır Kalesi'nin harabeye döndüğünü ve Mustafa Ağa tarafından komuta edilen yüzlerce Arnavut tarafından ele geçirildiğini kaydetmektedir. Savunma tertibatı zayıf olan Julien Kalesi[127] sadece 15 asker, kulesindeki iki oda silahlandırılmış olan Burloz Kalesi ise Paşa tarafından korunan köylüler tarafından ele geçirilmiştir. Taşkınlar tarafından neredeyse yok edilen Rahmanie (Rahmaniye) Kalesi ise yalnızca 25, iki kulesi yıkık olan Menouf 500, Boulak ise 30 asker tarafından ele geçirilmiş ve silahlandırılmıştır. Onarımı devam eden L'okel-d'Aly-Bey Kalesi'nin eskisi gibi kullanıldığını belirten Sebastiani, Kahire Kalesi su kemeri, Babe-el-Nassr Limanı ve Babe-el-Adid Kapısı'na kadar uzanan Soulkowsky Kalesi, Quentin Kalesi ve İbrahim-Bey Çiftliği'nin Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilip silahlandırıldığını kaydetmektedir. Fransız modelinde

126- Sebastiani'ın Muhammed Ali olarak bahsettiği kişi o tarihlerde Mısır'da Tahir Paşa'nın komutasındaki başıbozuk askerlerinin serçeşmesi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dır. Dolayısıyla Gize önünde öldürüldüğüne dair verdiği bilgi doğru değildir. Yusuf Ağa olarak zikrettiği kişi Hüsrev Paşa'nın kethüdası olan ve düzenli birlikleri komuta eden Yusuf Ağa'dır. Kendisi de Arnavut asıllı olan Tahir Paşa ise büyük çoğunluğu Rumeli'den gelen Arnavutların oluşturduğu birliklerin komutanıdır. Daha sonra Hüsrev Paşa'ya karşı çıkacak olan başıbozuk isyanının lideri olmuştur. (Yüksel Çelik, Şeyhü'l-Vüzerâ, s. 29, 37–47).

127- Reşid'in sekiz km kuzeyinde Nil Nehri'nin sol yakısında bulunmaktaydı (ayrıntı için bk. Mertol Sarıgöllü, *agt*, s. 83).

silahlandırılmış olan kalelerin kötü tasarımları nedeniyle iyi korunamadığını işaret eden Sebastiani, Paşa tarafından ele geçirilen Elfi Bey'in evinin, takviye edilen tek nokta olduğundan bahsetmektedir. Sebastiani, Kaptan Berge tarafından çizilmiş olan kale planını da raporuna eklediğini kaydetmiştir.[128] Çevresindeki kuleler silahlandırılmış olan Dupuy Kalesi ise yıkık olduğu için terk edilmiştir. Köprüsü yıkılmış ve tophanesi yok edilmiş olan Gise (Gize) duvarlarının ise sadece Yukarı Mısır'a bakan kısımları korunmaktadır.

Kalelerin durumu hakkında bilgi vermeye devam eden Sebastiani, Birket-el-Hadji'ın metruk, Belbies ve Salahiye'nin de terk edilmiş ve kısmen yıkık bir halde olduğuna işaret etmiştir. Kulesi yok edilen ve 500 askerin mevcut olduğu Mansoura da her yer gibi kötü durumdadır. Osmanlıların tadilatını tamamlamadıkları Lesbe Kalesi'nin savunmasının iki top atışına bile dayanamayacak kadar kötü durumda olduğuna dikkat çeken Sebastiani, iki Boğaz kulesinin ise tahkimatının sağlam olduğunu ve Damiette'den (Dimyat) getirilen 200 askerlik bir garnizon tarafından korunduklarını kaydetmektedir. Dibe ve Oumlarege kuleleri ise yıkılmıştır. Damiette da ise 600 asker olduğunu belirten Sebastiani, Paşa'nın el-Ariş Kalesi'ni onartarak sakinlerini de koruma altına aldığını kaydetmektedir. Sebastiani'ın notlarına göre İskenderiye'de 600, Ebukır'da 100, Julien Kalesi'nde 15, Rosette'de (Reşid) 200, Rahmaniye'de 25, Menauf'da 500, Kahire-Boulak-Gise'de 5.000, Süveyş'te 100, Mansoura'da 500, Lesbe ve Damiette'de 600 olmak üzere toplam 7.640 Osmanlı askeri vardır. Bunların dışında ise 600 piyade, 2.000 Süvari, 500 topçu olmak üzere toplam 3.100 asker mevcuttur.

Sebastiani genel hatlarıyla bilgi verdiği ve disiplinsiz, silahı olmayan, liderlerine güvenmeyen, korkuyla yönetilen ve zavallı bir vaziyette olan Mısır'daki Osmanlı kuvvetlerinden bir ordu olarak bahsedilemeyeceği kanaatindedir. Tıpkı askerleri gibi askerlik sanatından bîbehre olan komutanların tek amaçlarının zengin olarak sağ salim emekliye ayrılmak olduğunu belirten Sebastiani, hâlihazırda 6.000 Fransız askerinin Mısır'ı işgal etmek için yeterli olduğunu düşünmektedir.

3.000 Memlük, 3.500 Ababde de Chark Aşireti'ne[129], 3.500 Binialy Aşireti'ne[130] mensup Arap'tan oluşan Kölemen ordusunun ise karargahlarının Gjerge (Circe) olduğunu belirten Sebastiani, bu güçlerin Yukarı Mısır'a hâkim olduklarını kaydetmektedir. Söz konusu orduyu komuta eden Elfy (Elfi) Bey'in[131] ve İbrahim Bey'in (Şeyhülbeled İbrahim

128- Sebastiani'ın bahsettiği bu plana ne raporunun orijinalinde ne de yayınlanmış nüshalarında tesadüf edilmiştir.

129- Yukarı Mısır'da yaşayan Bedevi Müslüman Arap aşiretidir (Ayrıntılı bilgi için bk. *The Encyclopaedia Britannica*, I, NewYork 1910 (Eleven Edition), p. 5.

130- Sebastiani'nin Biniali ismiyle zikrettiği aşiret hakkında bir bilgiye rastlanılmamakla birlikte söz konusu aşiretin en kalabalık Bedevi aşiretlerinden olan Evlad-ı Ali aşiretinin olması muhtemeldir. Ancak Evlad-ı Ali Aşireti'nin Hüsrev Paşa'nın çabaları sonucunda Osmanlı kuvvetleri yanında yer aldığı ve birçok savaşta önemli katkıları olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. (Yüksel Çelik Şeyhü'l-Vüzerâ…, s. 35–36).

131- Memlûk beylerinden Muhammed Murad Bey'in (ö. 1801) hanesinde ve himayesinde yetişen Elfi Bey, Fransız işgalini takip eden zamanda (1798) bir lider olarak yükselmiştir. Mısır'da yaşanan İngiltere-Fransa rekabetinde İngiltere'nin yanında yer almış; İngiltere desteğinin devamını sağlamak üzere 1803'te İskenderiye'yi

Bey)[132] oğlu Marzouk Bey'in Arap şeyhlerinin kızlarıyla evli olduğundan bahseden Sebastiani, Kölemenlerin şimdiye kadar tüm karşılaşmalarda Osmanlı ordularını yenilgiye uğrattıklarına işaret etmektedir. Bütün Yukarı Mısır'ın Kölemenlere tabi olduğunu hatta Mısırlıların onları Osmanlı'ya tercih ettikleri de aktardığı bilgiler arasındadır.

Sebastiani'ın raporunun son kısmında Suriye hakkında verdiği bilgiler yer almaktadır. Buna göre Cezzâr tarafından surları onartılan ve savunmasına ihtimam gösterilen Akka'nın en zayıf noktasının ise denize bakan özellikle limana girişte yer alan savunma hattı olduğunu kaydetmektedir. Cezzâr'ın 10.000–14.000 askeri olduğunu ancak bunlardan 9.000 Yafa, Kudüs ve Nazaret kuşatmasını sürdürdüklerini ifade eden Sebastiani, Yafa Kalesi'nin ise 4.000 askerle Abumarak[133] tarafından savunulduğunu ancak Nabluslular'ın Cezzâr'ı desteklediklerini kaydetmektedir. Kendisine yıllık vergisini ödemeyen Dürzi Emiri'ne saldırmak için Yafa'nın düşmesini bekleyen Cezzâr ise İngilizlerin arabulucu olma teklifini kabul etmemiştir. Sebastiani, Suriye ile Babıâli'nin bağının çok zayıf olduğunu kaydederek bu bahsi de burada sonlandırmıştır.

Değerlendirme

Akdeniz, Doğu ticaret yolları ve Hindistan'ın hâkimiyeti meselesi sanayi devriminden sonra hammadde ve pazar arayışı artan tüm devletlerin ajandalarında ilk sıralarında yer alan bir husus olmuştur. Makalemize konu olan dönem incelendiğinde ise Fransa'nın 1763'te bir süreliğine yarıştan koptuğu, üstünlüğü kaptırdığı İngiltere'nin ise söz konusu ticaret ağı üzerinde tartışmasız bir hâkimiyet ve kontrol kurduğu aşikârdır. İngiltere ile rekabet hususunda yoğun bir çaba sarf eden Etienne François duc de Choiseul, Güney Asya'ya inebilmek için Mısır'ı gerçek manada hedef tahtasına oturtmuştur. 1789 Fransız İhtilâli ile bu proje bir müddet askıya alınmış ancak tıpkı Choiseul gibi Fransa Dışişleri Bakanı Talleyrand Perigrod ve İtalyan Fatihi olarak bilinen General Napolyon tarafından tekrar Fransa'nın gündemine getirilmiştir. Çalışma kapsamında değerlendirilen bulgular, Fransa'nın 1798'deki Mısır işgalinin romantik bir hayalin ürünü olmadığını göstermektedir. Mısır'ın işgali, tarihi kökenleri olan reel sebeplere dayalı olarak kurgulanmıştı. Bu Büyük Doğu projesinin görünen yüzü ya da askerî kanadı, Napolyon Bonapart iken geride duran ancak hem teorik hem de siyasî manada her şeyi en ince ayrıntısına kadar planlayan Talleyrand olmuştur. Görünen o ki ikilinin planları istedikleri gibi ilerlememiş, Mısır'ın hukûken hükümranı olan Osmanlı Devleti'nin beklenmedik bir şekilde Avrupa diplomasisiyle eşgüdümlü bir şekilde ittifaklar sistemine dâhil olarak İngiltere ve Rusya ile ittifak kurması, Fransa'nın Mısır

tahliye eden İngiliz donanmasının hemen arkasından İngiltere'ye doğru hareket etmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Selda Güner, *agm*, s. 41–69).

132- Mısır'daki Kölemen beylerinden olan ve Murad Bey ile birlikte Fransa'ya karşı savaşan Şeyhülbeled İbrahim Bey hakkında bk. Hilal Görgün, "İbrahim Bey", *DİA*, XXI (2000), s. 285–287.

133- Ebu Merak Mehmed Paşa aslen Gazzeli'dir (Kariyeri hakkında bilgi için bk. İbrahim Yılmazçelik, *age*, s. 259). Cezzâr Ahmed Paşa'yı kontrol altında tutmak isteyen Sadrazam Yusuf Ziya Paşa sayesinde 1802 yılında Yafa valisi olarak atanmış ve 2.000 asker ile birlikte Yafa'da kalmıştır (Stanford J. Shaw, *age,* s. 390).

çıkartmasının çok kısa süreli olmasına sebebiyet vermiştir. Mısır'ı hâkimiyeti altına almak bir yana üstünlüğü en büyük rakibi İngiltere'ye kaptıran Fransa, askerî güç kullanarak ele geçiremediği Mısır ve Akdeniz üstünlüğünü diplomasi yoluyla elde etmeye çalışmıştır. Planını ise güçlü rakipleriyle müttefik olan ancak zayıf halka olarak gördüğü Osmanlı Devleti üzerindenuygulamaya koymayı tasarlamıştır.

Fransa'nın bu politikayı uygulaması için harekât planları, tahkimat, mühimmat, jeopolitik meseleler gibi askeri konulara hâkim ancak aynı zamanda diplomasinin inceliklerini bilen, ısrarcı, sert mizaçlı yani hem asker hem de diplomat yönü bulunan bir figüre ihtiyacı bulunmaktaydı. Çalışmaya konu olan Horace Compte Sebastiani, İtalya'da rüştünü ispatlamış bir asker olabilirdi ancak diplomatik kariyerinin başında bulunuyordu. Avrupa'da inatçı ve istediğini elde eden bir diplomat olarak ünlenen Talleyrand'ın meclislerinde bulunması onu bu kritik aşamada ön sıralara taşıyan en büyük âmildi. 1801 yılında İstanbul'a, 1802'de Kuzey Afrika ve Mısır'a yaptığı ziyaretler, onun diplomatik yetkinliğini artırdığı gibi Osmanlı Devleti'nin hem merkez hem de taşra işleyişi hakkında önemli bilgiler elde etmesini ve merkezî otoritenin taşrada neredeyse tamamen inkıraz halinde olduğunu görmesini, devlet adamları ile bürokratların yetkinliklerini ve ilişkilerini çözümlemesini sağlamıştır. Diplomatik ilişkileri kesme tehdidi ya da toplum içerisinde ufak çaplı bir gösteri yaparak yönetici elitlerden istediğini kolaylıkla elde edebileceğini öğrenmesi, Sebastiani'ın bu süreç içerisinde kazandığı bir diğer deneyimdir. Ayrıca bu seyahatleri esnasında özellikle dış ilişkiler açısından Osmanlı Devleti'nin kritik noktalarında görev yapan Fenoriotlarla tanışmış ve bir istihbarat ağı oluşturmuştur. Dolayısıyla Sebastiani'ın Osmanlı Devleti'ne yaptığı bahse konu seyahatler, onun diplomatik kariyerinde çok önemli bir mihenk taşı olmuş, onu adeta Doğu projesinin üçüncü ayağını oluşturan ve tam anlamıyla zafer kazandığı İstanbul büyükelçiliğine (1806–1808) hazırlamıştır.

Sebastiani'ın raporlarında verdiği bilgiler ise sıradan bir kişinin gördükleri, duydukları ya da kafasında kurguladığı bilgiler değildir. Söz konusu raporlarda yapılan inceleme sonucunda, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya dair verdiği hatalı bilgi müstesna Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra yönetimi, askerî yapılanma, savunma, teknoloji, taşrada yaşanan isyanlar ve yarattığı etkiler hatta taşradaki devlet adamlarının kimliklerine dair verdiği bilgilerin şaşırtıcı derece doğru olduğu ortaya çıkmaktadır. Raporlarında dikkat çeken en önemli hususlardan birisi de dağların ve nehirlerin geçit vereceği ya da vermeyeceği nerelerde iaşe sıkıntısının çekilmeyeceği, hangi kalenin yıkık hangi kalenin muhkem olduğu gibi stratejik anlamda verdiği bilgilerdir. Bu durum onu sıradan değil, askerî manada değer taşıyan bilgileri toplayan bir gözlemci yapmaktadır. Sebastiani'in yaptığı en önemli tespitlerden biri de Osmanlı Devleti'nin gerek donanmasının gerek topçu birliklerinin teknolojik üstünlüğüne rağmen komuta kademesinin bunları sevk ve idare becerilerinden yoksun oluşudur. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin hâlihazırda içinde bulunduğu durumu yöneticilerinin ehliyetsizliğine ve kanunlarının revize edilmemesine bağlaması da çok önemli bir tespittir. Bir diğer açıdan, her iki yargının da Sebastiani tarafından Osmanlıları tahkir etmek için kullanıldığı düşünülebilir. Söz konusu süreçte değerli devlet adamları ve teknik kadronun da olduğu muhakkaktır. Ancak donanma ve

teknik ekip hakkında verdiği bilgilerin Cevdet Paşa tarafından teyit edilmesi[134] ya da Rumeli Kazaskeri Tevfik Efendi gibi "*Prusya dedikleri kangı devlettir*" [135] diye soran yönetici elitlerin varlığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Sebastiani'nin kaleme aldığı raporlar sadece Osmanlı Devleti hakkında verdiği bilgiler ve yaptığı tespitlerden dolayı değil, gerek İstanbul'da gerekse Mısır'da İngiliz varlığı ve gücü hakkındaki notlar açısından da önem arz etmektedir. Hatta Mısır'a dair kaleme aldığı raporun 30 Ocak 1803'te *Gazette National ou Le Moniteur Universal*[136] de resmen yayınlanması, İngiltere ve Fransa arasında küçük çaplı bir diplomatik krize neden olmuştur. Söz konusu raporda İngiliz ordusuna ve subaylarına dair yer bilgiler İngiltere tarafından aslı olmayan imâlar ve suçlamalar olarak algılandığı gibi resmî gazetede yayınlanması sorunu bir kat daha büyütmüş, Londra ve Paris arasındaki diplomasi hattını germiştir. Fransa'dan bu hususta tatmin edici bir açıklama yapması istenmiştir. Bu talep üzerine Talleyrand, Lord Whitword ile yaptığı görüşmede Sebastiani'ın ticari bir misyonla Mısır'a gittiğini tekrarlarken, Napolyon ise Wihtword'e yaptığı daha dürüst bir açıklamada, İngiltere'nin İskenderiye'deki kuvvetlerini tahliye etmemesinin Amiens Antlaşması'nın ihlali manasına geldiğini ve bu durumun ise söz konusu ziyareti, askerî açıdan gerekli kıldığını dile getirmiştir. Bu sözler Sebastiani'ın raporunun gazetede Napolyon'un onayıyla İngiltere'yi telaşlandırmak için yayınlandığını ortaya koymaktadır. İngiltere ise ilk anda olan bitene her ne kadar tepki gösterse de durumu en kısa zamanda kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Bu diplomatik krizi bahane ederek askerî ve ticarî üs olarak kullandığı, Akdeniz ve Doğu ticaret yollarının hâkimiyeti için en az Mısır kadar stratejik önemi haiz olan ancak Amiens Antlaşması'na göre tahliye etmesi gereken Malta'yı[137*] tahliye etmemiştir. [138] İngiltere ve Fransa'nın Mısır ve Malta'nın tahliyesi üzerinde bu kadar hassasiyetle durmaları, Amiens Antlaşması'na kalıcı olarak bakmadıklarının da bir kanıtıydı. Nitekim 1803 yılında çıkan III. Koalisyon Savaşı (1803–1806), İngiltere'nin Mısır'ın ve Malta'nın tahliyesini neden geciktirdiğini ve

134- Cevdet Paşa, *age*, VII, s. 154, 349–351.

135- Rumeli Kazaskeri Tevfik Efendi, Prusya ile yapılacak ittifakı görüşmek üzere devrin aklı erenlerinden oluşan meşveret meclislerinde yer alan bir kişidir (Kemal Beydilli, "Aydınlanmış Hükümdar III. Selim", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* (ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010, s. 37).

136- *Gazette National ou Le Moniteur Universal,* No 130, 30 Janvier 1803, p. 523–526

137-* 1530'dan beri Malta Şövalyeleri'nin yönetiminde olan ada 1798'de Napolyon tarafından işgal edilmişti. Fransızlar, kendi devrimlerinin getirdiği ilkelere dayalı reformları Malta'da uygulamaya başladılar. Fakat Fransız askerler Şövalyelerin Malta'daki eşyaları ve mallarını ele geçirdikleri halde Malta halkına ödemeleriyle yükümlü yeni vergiler koydular. Fransız askerlerinin adadaki yağma hareketlerini alışkanlık edinmesi hatta bu hareketi kiliselere kadar genişletmesi gizlice İngilizlerle anlaşmış olan ada halkın isyanıyla sonuçlandı ve 5 Eylül 1800'de Malta, İngiliz koruması altına alındı. İngiltere bu andan itibaren Akdeniz'deki birinci sınıf gemilerini buraya göndererek Malta'yı ana üs haline getirdi. Amiens Antlaşması ile İngiltere ve Fransa, Malta'yı Malta Şövalyeleri'ne geri vermeyi kabul ettiler. İngiltere antlaşmaya uymadı. 1813'te İngiltere Malta'yı ilhak etti ve Mayıs 1814'te imzalanan Paris Antlaşması ile Malta'nın İngiliz İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edildi (Muhammed Ali Budak, "Utrecht Antlaşması'ndan I. Dünya Savaşı'na Kadar İngiltere'nin Akdeniz ve Kızıldeniz'deki Başlıca Üsleri, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. 4, S.12 (2017), s. 611–612).

138- İngiltere ve Fransa arasında yaşanan söz konusu diplomatik krizin ayrıntıları için bk. *Official Correspondence Between Great Britain and France*, London 1803, s. 76–79, 83, 85, 87, 101.

Fransa'nın ise söz konusu bölgelerin İngiltere'nin elinden kurtarmak üzere neden dört koldan saldırdığını daha anlaşılır kılmaktadır.

Sebastiani'ın ziyaretleri ve kaleme aldığı raporları, Napolyon'un diplomasiyi merkez alarak yeniden kurguladığı Doğu'ya hâkim olma projesine katkısı açısından incelenecek olursa amacına büyük ölçüde hizmet ettikleri görülmektedir. Sebastiani, bu ziyaretleri esnasında, Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan ve İngiltere'den rahatsızlık duyduğunu, ancak Mısır'ı teslim aldığı takdirde Fransa'ya yakınlaşacağını tespit etmiştir. Nitekim zaman Sebastiani'ı haklı çıkarmıştır. Mısır'ın iadesi ve Napolyon'un 1805 Austerlitz zaferinden sonra Fransa, Babıâli'de tekrar yükselen değer olmuştur. Sebastiani söz konusu Doğu projesinin üçüncü etabını teşkil eden İstanbul elçiliği esnasında ise (1806–1808) daha önce yapmış olduğu ziyaretlerden elde ettiği tecrübeden faydalanarak birbirlerine tamamen tezat süreçler olan III. Selim ve IV. Mustafa dönemlerinde Sarayı ve Babıâli'yi adeta avucunun içerisine almıştır. III. Koalisyon Savaşı nedeniyle Rusya ve İngiltere ile savaş halinde olan Napolyon'un, Osmanlı-Rus-İngiliz bloğunu parçalamak üzere kurguladığı planları İstanbul'da harfiyen uygulayan Sebastiani, diplomatik mahareti ve nüfuzu sayesinde müttefiklerin arasını açmayı başararak 1806 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkmasını sağlamıştır. Doğal olarak İngiltere'de müttefiki olan Rusya'nın yanında yer almıştır. Ancak Napolyon 1807 yılında Friedland'a Rusya'yı yenerek imzaladığı Tilsit Antlaşması uyarınca Doğu politikasını revize etmiş ve iki ülkeyi Slabozia'da mütareke masasına oturtmayı çıkarlarına daha uygun bulmuştur. Tabiki bu planı hayata geçiren Sebastiani olmuştur. İki ülkeyi savaştırmak için kullandığı diplomatik maharetini, bu sefer de barıştırmak için kullanarak 1807 yılında Slobozia Mütarekesi'nin yapılmasını sağlayacaktır.[139]

Son tahlilde bu makalede ulaşılan bulgular Sebastiani'ın İstanbul ve Mısır seyahatlerinde kazandığı tecrübe sayesinde Fransa'nın Doğu politikası bakımından vazgeçilmez diplomatik bir figür haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bir başka açıdan Sebastiani'ın İstanbul ve Mısır seyahatleri esnasında yaptığı gözlemler sonucunda kurguladığı politikalar, devletlerarası diplomasi ligini karıştırma başarısına ulaşmıştır. Kısa sürede Osmanlı Devleti ile Rusya'yı savaşa sokması ve barıştırması, onun projelerinin teoride kalmayıp reel politikte de karşılık bulduğunu ve Napolyon'un Doğu Projesi'ne ve politikalarına hizmet ettiğini göstermektedir.

139- Sebastiani'ın 1806–1808 İstanbul'da Fransa büyükelçisi olarak faaliyetleri hakkında bk. Süheyla Yenidünya, "Kaos ve Kriz Ortamında (1807–1808) Fransa'nın Babıâli Üzerindeki Etkisi", *History Studies*, V/1(2013), s. 405–424.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları ve Gazeteler

Arshives Nationales

AF IV 1688, Dossier 2, 39, AF IV 1687 Dossier 2, 65, AF IV 1687, Dossier 2, 80–81

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hatt-ı Hümâyûn (HAT), nr. 84/3449**,** 84/3449 A, nr. 84/3449 H, nr. 84/3449-M, nr. 89/3635, nr. 89/3638 F, nr. 139/5734, nr. 139/5775, nr. 140–5808, nr. 140/5808 H, 140/5807-G, nr. 226/12585 A, nr. 245/13809, nr. 261/15023, nr. 16197 B, nr. 16195

***Gazette National ou Le Moniteur Universal*, No 130, 30 Janvier 1803, s. 523–526.**

2. İnceleme ve Araştırma Eserleri

AKSAN, Virginia, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700–1870*, (çev. Gül Çağlalı Güven), Ocak 2017.

ALİ REŞAT BEY, *Fransa Büyük İhtilali Tarihi*, (yay. haz. Erol Kılınç), İstanbul 2018.

AYYILDIZ, Kemal, Mısır'ın 1798'de İşgaline Dair Mükâleme Mazbataları Mecmuası (İnceleme-Metin), *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış)* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002.

BEYDİLLİ, Kemal - ŞAHİN, İlhan, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri*, Ankara 2001.

_____, "Mahmud Raif Efendi", *DİA*, XXVII(2003), s. 382.383.

_____, "Pazvandoğlu Osman", *DİA*, XXXIV(2007), s. 208–210.

_____, "Aydınlanmış Hükümdar III. Selim", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, (ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010, s. 27–57.

_____, "Tepedelenli Ali Paşa", *DİA*, XL (2011), s. 476–479.

_____, "Yûsuf Ziyâ Paşa", DİA, XLIV (2013), s. 34–37.

BROGLIE, Le Duc De, *Memorires Du Prince De Talleyrand*, I, Paris 1891.

BUDAK, Muhammed Ali, "Utrecht Antlaşması'ndan I. Dünya Savaşı'na Kadar İngiltere'nin Akdeniz ve Kızıldeniz'deki Başlıca Üsleri, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, Sayı:12(2017), s. 606–620

CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, VII, Dersaadet 1309.

CLAIR, William S., *Lord Elgin & The Marbles*, London 1967.

COLE, Juan, *Napoleon's Egypt: Individing the Middle East*, New York, 2008.

COQUELLE, P., "La Mission de Sebastiani A Constantinople", *Revue D'histoire Diplomatique*, Publiee *Par Les Soins de la Societe d'Histoire Diplomatique*, Paris 1903.

COSTANTINI, Pierre, *La Grande Pense de Bonaparte*, Paris 1961.

ÇELİK, Yüksel, "III. Selim Döneminde Mısır'da İngiliz-Osmanlı Rekabeti", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, (Ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010, s. 351–366.

_____, "Siyaset-Nasihat Literatürümüzde Nadir Bir Tür: Mısır'ın İşgali Üzerine III. Selim'e Sunulan Tesliyet-name", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXII (2010), s. 85–126.

_____, Şeyhü*'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara 2013.

_____, Hüsrev Paşa'nın Bosna Valiliği ve Fransa'nın Rus-Sırp İttifakına Karşı 1807'de Bosna'nın Ortak Harekât Üssü Yapılması Teklifi", *Balkanlarda* İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası *Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 2018, s. 437–452

ÇOLAK, Kamil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798–1801), *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II (2008), s. 141–183

Darendeli İzzet Hasan, *Ziyânâme Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798–1802)*, (yay. haz. Mehmet İlkin Erkutun), İstanbul 2009.

DEMİR, Yaşar, "XIX. Türk Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrasında Oluşan Diplomatik Durum", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, III/5(2013), s. 130–146.

EMECEN, Feridun, Cezzâr Ahmed Paşa, *DİA*, VII(1993), s. 516–518.

ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr- ı Belediye*, I, İstanbul 1338.

G. Lacour –Gayet, *Talleyrand 1754–1838*, I, Paris 1928.

GAXOTTE, Pierre, *Fransız İhtilali Tarihi*, (çev. Semih Tiryakioğlu), İstanbul 1969.

GÖRGÜN, Hilal, "İbrahim Bey", *DİA*, XXI(2000), s. 285–287.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Küçük Hüseyin Paşa", *DİA*, XIX(1999), s. 6–8.

GÜNER, Selda, "Mısır'ın Son Memlük Beyleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XI/22 (2015), s. 227–266

GÜRGEN, Süheyla Yenidünya, *Devletin Kâhyası Sultanın Efendisi Mehmed Said Hâlet Efendi*, İstanbul 2018.

HANSENS, Mark Hillary, *Kings, Rulers, And Statesmen*, NY 1967.

JORGA, N., *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), V, İstanbul 2005.

KARAL, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797–1802)*, İstanbul 1938.

KÖSE, Feyza Betül, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı", *Belgü*, I (2015), s.161–199.

KÜÇÜK, Cevdet, "Hurşid Ahmed Paşa", *DİA*, XVIII (1998), s. 395–396.

LACOUR-GAYET, G., *Talleyrand 1754–1838*, I, Paris 1928.

MANTRAN, Robert, "*Karamanlı*", *DİA*, XXIV(2001), s. 451–453.

MESMAY, J. T. De, *Horace Sebastiani, Soldat, Diplomate, Home d'Etat Marechal de France (1772–1851)*, Paris 1948.

MUAHEDAT MECMUASI, I, IV Dersaadet 1294.

MUAHEDAT MECMUASI, IV Dersaadet 1298.

NAGATA, Yuzo, *Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1997.

OFFİCİAL CORRESPONDENCE BETWEEN GREAT BRİTAİN AND FRANCE, London 1803.

OYE, David Schimmelpenninck van der, "Russia, Napoleon and the Threat to British India", *Russia and the Napoleonic Wars*, 2015, s. 97–105.

ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara 1994

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları*, İstanbul 1983.

ÖZTUNÇ, Baha, Yedi Ada Cumhuriyeti, *Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış)* Yüksek Lisans Tezi, 2007.

PHILLIOU, Christine M., *Biography of an Empire*, London 2011.

RUDE, George, *Fransız Devrimi*, (çev. Ali İhsan Dalgıç), İstanbul 2018.

SARIGÖLLÜ, Mertol, İngiltere'nin I. Mısır İşgali (1801–1803), *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış)* Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.

SEVELLI, A., İtalya Tarihi, (çev. Galip Kemal Söylemezoğlu), İstanbul 1940.

SHAW, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim*, (çev. Hür Güldü), İstanbul 2008.

SOYSAL, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri*, Ankara 1987.

SÜSLÜ, Azmi, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri (1798–1807)", *Belleten*, XLVII/185 (1983), s. 259–279.

TEKİNDAĞ, Şehabeddin, "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı Hakkında Bir Araştırma", *Tarih Dergisi*, S.26(1972), s. 123–128.

TESTA, Le Baron I. De, *Recueil Des Traites De La Porte Ottomane*, I, Paris 1864.

_____, Le Baron I. De, *Recueil Des Traites De La Porte Ottomane*, II, Paris 1865.

THE ENCYCLOPAEDİA BRİTANNİCA, I, NewYork 1910 (Eleven Edition).

THEİRS, M.A., *History of the Consulate and the Empire of France Under Napoleon*, I, Philedelphia 1847.

TURAN, Namık Sinan, "Napoleon Mısır'da Devrim Fransa'sının Emperyal Açılımı", *Evrensel Kültür*, S. 271, 2014, s. 47–53.

TURKAN, Ahmet, "Başlangıçtan Günümüze Kudüs Latin Patrikliği", *Milel ve Nihal*, X/2(2013), s. 29–62.

TÜRKMEN, Zekeriya, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanmasına Toplu Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergis*i, 6 (1995), s. 325-341.

UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara1948.

UYANIK, Feyzullah, "II. Mahmud Dönemi Osmanlı İdaresinde Eflak Boğdan", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış) Doktora Tezi*, Edirne 2018.

YENİDÜNYA, Süheyla, "III. Selim Devri'nde Merkezi Yapının ve Rumeli'nin Yeniden Organizasyonuna Dair Bir Lahiya", *Türk Kültürü İncelemeleri*, XXX (2014), 97–140.

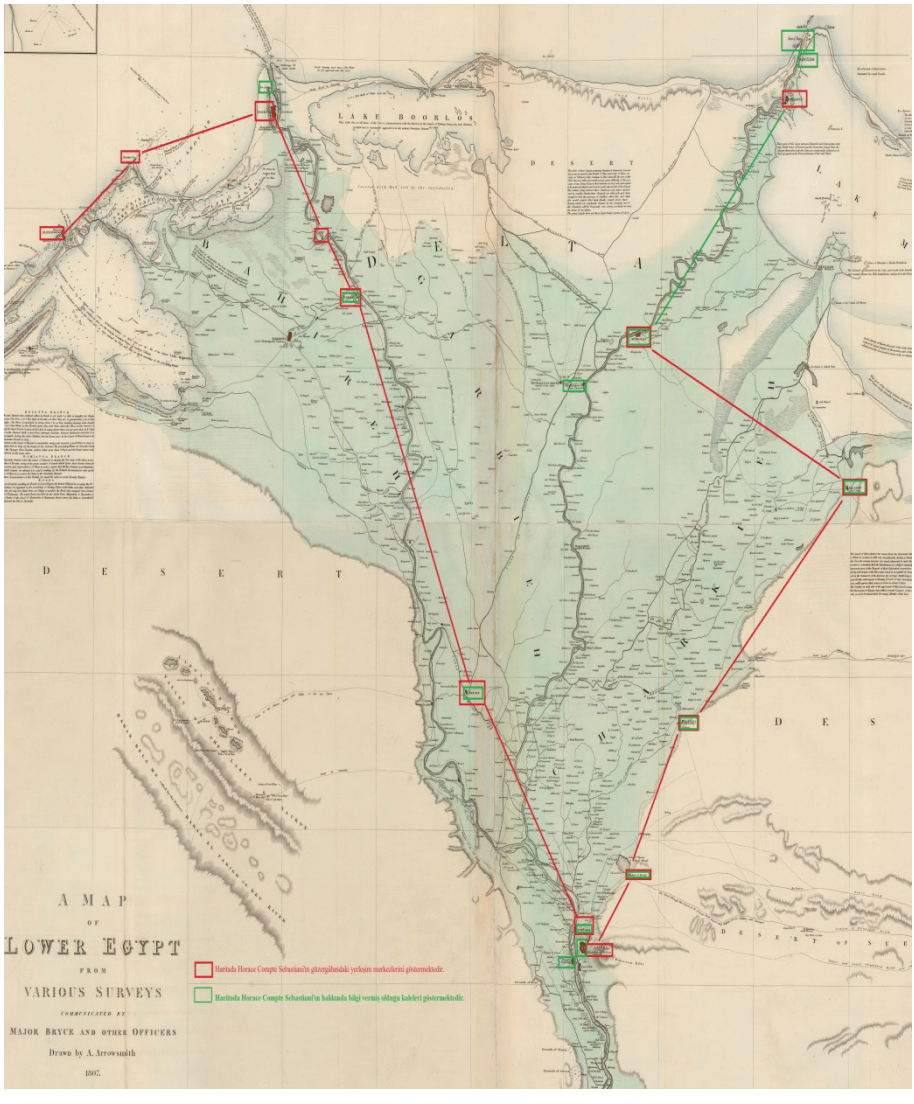
_____, "Kaos ve Kriz Ortamında (1807–1808) Fransa'nın Babıâli Üzerindeki Etkisi", *History Studies*, V/1(2013), s. 405–424.

YILMAZÇELİK, İbrahim, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1(2000), s. 233–287.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), V, İstanbul 2011.

ZORLU, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2014.

EK: Sebastini'ın Mısır Seyahatindeki Rotası ve İncelediği Kaleler[140]

140-https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~233552~5509705:Composite--A-Map-of-Lower-Egypt-fro?sort=pub_list_no_initialsort%2Cpub_date%2Cpub_list_no%2Cseries_no&qvq=w4s:/where%2FEgypt;sort:pub_list_no_initialsort%2Cpub_date%2Cpub_list_no%2Cseries_no;lc:RUMSEY~8~1&mi=6&trs=403.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 127-141

Geliş Tarihi: 24.07.2019 Kabul Tarihi: 14.10.2019

XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı Katl Davalarında Bürokratik Prosedür: Mahkeme ve Dîvân Kayıtları Üzerine Bir İnceleme

Ekrem TAK*

Özet

Osmanlı hukuk literatüründe ceza davaları ve bu davaların muhakeme usulleri, infaz şekilleri, mahkeme sonuçlarının kayda geçirilmesi ve bu süreçlerde uygulanan bürokratik prosedür bir bütün olarak incelenmemiştir. Alanın önemli sorunlarından biri de ceza hukukunun ana konularından olan had ve kısas davalarında hâkim kararlarının sicillere kaydedilip edilmediği veya kadıların had ve kısas davalarında nihai kararı verme yetkilerinin olup olmadığıdır. Bazı hukukçu ve hukuk tarihçileri kadıların mahkemelerde gördükleri davaların sonucunda, verilen hükmün erken dönemlerde kaydedilmemesinden yola çıkarak kadıların sadece mahkeme safahatını tescil edip bu tür davalarda hüküm vermedikleri kanaatine varmışlardır. Bu çalışmada Osmanlı mahkeme kayıtları ve Divan-ı Hümayun defter verileri esas alınarak İslam ceza hukukunun had ve kısas cezası gerektiren suçlardan birisi olarak kabul ettiği katl davalarının örfî ve şerî hukuktaki yeri ve Osmanlı mahkemelerinde davanın nasıl görüldüğü, nasıl hüküm verildiği, verilen hükmün kayıt şekli ve cezaların örfî ve şerî hukuka göre infaz edilip edilmediği incelenecektir.

Anahtar kelimeler: *Şeriye Sicili, Katl, Mahkeme, Kadı, Dîvân-ı Hümâyûn*

The Bureaucratic Procedure in the Ottoman Homicide Cases in 16-17th Centuries: A Study on the Records of the Imperial Concil and Court Records

Abstract

In Ottoman law, criminal cases and their court proceedings, methods of punishments, the recording procedure of court results and bureaucratic procedures in these processes have not been examined as a whole. One of the major questions of the field is whether the judges' verdicts were registered in the court records or whether the judges had the power to reach the final verdic tin the hadd and kısas (retaliation) cases, which are the main subjects of criminal law. On the basis of the fact that the judges did not record the verdicts after trials in the courts in early times, some lawyers and legal historians have concluded that the judges only registered the proceedings and did not receive a verdict in criminal cases. Based on Ottoman court records and Imperial Council registers (Divan-ı Humayun registers), this study will examine the position of

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü. ekrem.tak@medeniyet.edu.tr

homicide cases in the Islamic and common laws, which were accepted as one of the offences which required the punishment of hadd and kısas (retaliation) according to Islamic law. It will be also examined how the cases were tried and adjudicated, how was the procedure of recording the judgements and whether the levied punishments were applied in line with İslamic and common laws.

Key words: *Court register, Capital punishment, Court, Qadi (Judge), Imperial Council*

Osmanlı hukukunda katl davaları örfî ver şerî hukuk alanına giren ve yargı mercii ve yargılama yetkisi bakımından hem Divân-ı Hümâyûn hem de Osmanlı mahkemelerini ilgilendiren mühim bir mesele olduğundan birçok cihetden incelemeyi gerektirmektedir. Bu sebeple bu makale katl davalarının şerî ve örfî hukukta nasıl ele alındığını inceleyen bir girişle başlamakta ve katl davalarının cezaî müeyyidelerinin uygulanış şekli üzerinde durmaktadır.

Osmanlı adalet sisteminin şerî ve örfî-sultanî hukuk olmak üzere ikili bir yapıda olması hukukî dualizmin menşeini oluşturmuş ve suçlar da buna göre hem şerî hem örfî hukukun ilgi alanına girmiştir. Şerî ceza hukukunda cezalar bilindiği gibi had[1], kısas[2] ve tazir[3] olmak üzere üçe ayrılmıştır. Katl davaları şerî hukukta kısas cezası altında incelenir. Kısas cezasının düşmesi veya afvı durumunda suçlunun diyet ödemesi veya bedelsiz salıverilmesi de mümkündür. Örfî hukukta ise cezaî müeyyideler, Sultanın teşriî yetkilerini kullanarak belirlediği ve nişancı ve müftü tarafından kaleme alınmış hukukî metinler halinde düzenlenmiş olup katlden başlamak üzere hapis cezası, kürek cezası, para cezası v.s. şeklinde uygulanmıştır.[4]

1- Şer'î hukukta suçlar cezanın ağırlığına veya bunların şer'î kaynaklarda belirlenmiş olup olmamasına göre had, kısas, tazir olarak üçe ayrılmaktadır. Had cezaları dinen yasak kılınmış fiillerin işlenmesi halinde verilen cezalardır. Bu suçlar hırsızlık, zina, zina iftirası (kazf), yol kesme (hırabe), şarap içme-sarhoşluk, irtidat (dinden dönem) ve devlete isyan olmak üzere yedi tanedir. Bununla birlikte sihir, peygamberlere sövmek, zındıklık, namazı terk etmek, orucu terk etmek gibi fiilleri de had cezası kapsamına dahil ederek bu sayıyı on üçe kadar çıkaran hukukçular da vardır. (Ali Bardakoğlu, "Ceza", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* 1993, c.VII, s.474.)

2- Kısas cezası insan canına ve vücut azalarının bütünlüğüne karşı işlenen kasıtlı suçların, işlenen suçun mahiyetine eşit olarak birebir aynı şekilde verilen cezadır. Konumuz itibariyle de kısasen ölüm cezası da kasten adam öldürmenin cezası olarak verilmektedir. Ancak bu cezanın verilmesi için gerekli bazı şartların yerine gelmesi gereklidir. Bunlar suçlunun akil baliğ olması, suçun sabit olması, maktulün varislerinin kısas talep etmeleridir. Şeriate göre varislerden biri kısas istemezse diğerleri istese bile suçlu idam edilmez. (Şamil Dağcı, "Kısas", *DİA*, 2002, c.XXV, s.488.)

3- Tazir cezaları ise, alt üst ve üst sınırları şeriat tarafından belirlenmiş ancak miktarının devlet başkanına bırakıldığı suçlar için verilen cezalardır. Had, kısas ve diyet suçlarının cezası belli ve sabittir. Tazir cezası ise alt ve üst sınırları belli olmakla birlikte hükmü vereninin idaresine göre esnek bırakılmıştır. Ancak kadı kendi takdiri ile istediği konuları suç olarak kabul edip bunun karşılığında istediği cezayı veremez. Kadı ancak kanunda kendisi için belirlenen bu alt-üst sınırlar içinde takdir hakkını kullanır. (Tuncay Başoğlu, "Tazir", *DİA*, 2011, c.XL, s.198.)

4- Bazı hukukçular Osmanlı hükümdarlarının siyaseten katl suretiyle uyguladıkları cezalandırma şeklini hükümdarların tazir cezası olarak ölüm cezası verdikleri şeklinde yorumlamışlardır. Ancak tazir cezası

Osmanlı kânunnâmelerinde katl ile ilgili fiillerin cezaî müeyyidelerini tespit eden hükümler, örfî hukukun idarî ve siyasî boyutuyla alakalı olup şerî yaptırımlar hakkında bir bilgi içermez. Dolayısıyla katl cezaları şerî hukukun belirlediği cezalar kapsamında değerlendirilir ve suçun nitelik ve mahiyetine göre kısas veya diyet cezalarından herhangi biriyle karşılık görür. Fakat burada katl fiilinin idârî ve siyasî neticelerini ayrıca değerlendirmek gerekir. Çünkü öldürme fiilinin sadece bir bireyi ve ailesini ilgilendirdiği durumlarda cezaî müeyyidelerin takdîri tamamen şerî hukukun öngördüğü sınırlar içinde verilir. Fakat öldürme fiili kamuyu ilgilendirecek şekilde eşkıyalık, yol kesme gibi bir mahiyet kazanmışsa bu noktada kadı yargılamayı yaptıktan sonra durumu bir sicil sureti veya arzla Divân-ı Hümâyûn'a bildirmekte ve cezaî müeyyidenin takdîrini Divân yapmaktadır.

Katl Davalarının Mahkeme Sicillerine Yansıması ve Osmanlı Kadılarının Katl Davalarındaki Salahiyeti

XV-XVI. yüzyıla ait şeriye sicillerinde, İslam ceza hukukunun hadlerle ilgili müeyyidelerine ait kadı kararları genellikle yer almamıştır. Bu sebeple bazı araştırmacılar kadıların ceza davalarında sadece tespit amaçlı kayıtlar tuttuğunu ve davaların Dîvân'a intikal ettiğini fakat bu hususta Dîvân'a ait defterlerde de verilen hüküm ve cezanın uygulanışı hakkında bilgi bulunmadığını ifade eder.[5]

Hukuk tarihi çalışmalarının birçoğunda kadıların verdiği had ve kısas hükümlerinin Divan'a gönderilerek burada görüşüldüğü, padişahın onayı alındıktan sonra hükmün

olarak ölüm cezasının verilmesi fıkıh uleması arasında fikir ayrılığına sebep olmuştur. Çünkü şeriate göre tazir cezalarının had cezalarını aşmaması hükmü gereğince bazı hukukçular tazir cezası olarak ölüm cezası verilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Ancak bazı fıkıh alimlerine göre ise toplum ve devlet menfaati gözetilerek devlet başkanlarının uygun gördükleri takdirde ölüm cezası vermelerini makul görmüşlerdir. (Başoğlu, "Tazir", s.198.; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul 1999, s.207-208.; Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1957, s.72-73.; Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Askerî Sınıfın Yargılanması", *XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010, Ankara Kongreye Sunulan Bildiriler: Osmanlı Tarihi*, IV. cilt, Ankara, 2015, s.677.; Mustafa Avcı, "Osmanlı Hukukunda Hapis Cezası", *Kamu Hukuku Arşivi (KHukA)*, V/1 (Mart 2002), s.21.; İbrahim Yılmazçelik ve Özcan Tatar, "Osmanlı Hukukunda Kısas Uygulamaları Hakkında Adana Örneğinde Bazı Tespitler: 1700-1750," *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Eylül 2006: Kongreye Sunulan Bildiriler,* c.4, 2.ks., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.1300.

5- Mesela Suraiya Faroqhi sicillerde tecavüz, hırsızlık ve cinayet davalarına çok sık rastlanmadığını ve herhangi bir ayırım yapılmaksızın bu davaların İstanbul'a Divân'a gönderildiğini ifade etmiştir: "Bu sicillerde, ırza tecavüz, hırsızlık ve cinayet gibi daha ciddi meselelere de rastlanır ama çok sık değil. Şeriat, hırsızlığın söz konusu olmadığı cinayetlere, esasen kurbanın ailesini ilgilendiren bir mesele olarak yaklaşırken, Osmanlı Devleti para cezası ile "öşr-i diyet" denen kan parasından pay talep ediyordu. Dolayısıyla, insanlar bu tür meseleleri mahkemeye taşımadan halletmeye çalışıyorlardı. Bugünkü anlayışa göre ceza davası olarak nitelenecek pek çok durumda, kaydedilen, tanıkların anlattıklarıyla toparlanmış somut "olgular"dan ibarettir. Muhtemelen bu tür vakalar daha sonra İstanbul'daki Dîvân-ı Hümâyun'a aktarılıyordu. Ama Mühimme ve Şikâyet defterlerinden, Dîvân'ın eline bu tür dava gelince genelde ilgili kadıya şeriata uygun bir hüküm vermesi yolunda bir emir göndermekle yetindiğini anlıyoruz. Dolayısıyla, belli bir vakayla ilgili başvurulabilecek kaynaklardan hiçbirinde genelde verilen hüküm ve cezanın uygulanışı hakkında bilgi bulunmaz." (Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s.56.)

kesinleştiği ve infaz edildiği yönünde görüşler vardır. Ahmet Mumcu şerî davaların İstanbul'a gönderildiğini ve Divan-ı Hümayun'da görüldüğünü ifade etmiştir.[6]

Bazı araştırmacılar ise kadıların verdiği kısas hükmünün Bab-ı Meşihat'e gönderildiğini, tasdik olunursa Divan'da görüşülüp hakkında ferman çıkarıldıktan sonra cezanın infaz edildiğini ifade etmiştir.[7]

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere araştırmacılar ceza davalarında yargılamanın şerî mahkemelerde yapılabileceğini fakat idam gibi ağır cezaların ancak padişah veya sadrazamın onayıyla gerçekleşebileceğini görüşündedir. Bu kanaat daha çok XVI. yüzyıl sicillerinde katl davalarında kadı hükümlerinin açık bir şekilde kaydedilmemiş olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

XVI. yüzyılın ilk yarısında katl davaları ile ilgili Üsküdar kadılığı sicillerinde yaptığımız bir taramada 919-955/1515-1549 yılları arasında adam öldürme ile ilgili 58 vakanın kayıtlı olduğu tespit edilmiştir.[8] 925 (1519) yılına ait olan 6 hüccetten dördünün,

---

6- Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun,* Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986, s.98.

7- Aynı prosedürün recm ve el kesme cezalarında da uygulandığını söyleyen Avcı, Osmanlılar'da bilinen tek recm cezasının Rumeli Kazaskeri tarafından verildiğini, hükmün sadrazam tarafından padişaha sunulduğu ve padişahın hükmü tasdik ettiğini ifade etmiştir. (Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukukuna Giriş*, Mimoza Yayınları, Konya 2008, s.189.); Bu hususta hukukî prosedürü daha detaylı tarif edenler de olmuştur. Bir hukuk tarihçisi kısas hükmü verilen davaların kadılar tarafından bir ilam belgesi düzenlenerek şeyhülislamlığa sunulduğunu, şeyhülislamlıkta incelenen bu ilamların gereği altına yazılarak mahkemeye iade edildiğini, şeyhülislamlığın tasdiki bulunan bu ilamların daha sonra Divan'a gönderildiğini ve kazaskerin incelemesinden geçtikten sonra padişah iradesi olmadıkça hükmün infaz edilemediğini söylemektedir. (Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s.118 ve 132.) Ayrıca suçun ispat edilmediği, suçun teşebbüs derecesinde kaldığı ve hüküm vermek için şartların tam oluşmadığı durumlarda da kadıların yaptıkları tahkikatı bir sicil sureti ile padişaha arz etmek zorunda olduklarını da ifade etmiştir. Ayrıca yeniçeri, sipahi ve subaşı gibi ehl-i örf, tımar veya berat sahipleri ile ilgili had ve kısas cezası gereken davalarda da aynı usulün geçerli olduğunu belirtmiştir. (Akman, *Ceza Yargılaması*, s.117). H.1273-1278 (1857-1862) tarihli bir kısas defteri üzerine yapılan bir çalışmada da benzer ifadelere yer verilmiştir. Buna göre Osmanlı mahkemelerinin verdiği kısas hükmü Bab-ı Meşihate gider, tasdik olunursa Divan-ı Hümayun'da görüşülür ve ferman çıktıktan sonra infaz edilirdi. (Ahmet Aksın, Türkmen Töreli, "7 Numaralı Kısas Defterine Göre Osmanlı Şehrinde Cinayet Suçları", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, Ed. Osman Köse, c.I, Samsun 2016, s.475.) Bazı araştırmalarda ise ağır cezaların infazında Padişah, sadrazam, kazasker gibi üst yöneticilerin izin ve bilgisinin arandığı ifade edilmiştir. Bu uygulamanın da ceza yargılamasında ve infazda hukuk güvenliğini sağlayıcı bir işleve sahip olduğu belirtilmiştir. (Şükrü Özen, "İnfaz", *DİA*, 2000, c.XXII, s.291.); Yine bir hukuk tarihi çalışmasında ise cezaların infazında sadece idam değil, diğer ağır bedenî cezalara dair ilâmların da merkeze arz olunarak tasdik edildikten sonra infazın yerine getirildiği ifade edilmektedir: "Fiilen, ilâmlar, padişah değil, kazasker veya sadrazam tarafından incelenirdi, ama her halde padişah tarafından tasdik olunmak zorundaydı. Ölüm cezası içeren hükümlerin ancak padişah tasdikiyle yerine getirilebilmesi prensibi devletin sonuna kadar sürmüştür. Hatta klasik devirde çoğu zaman görülen ağır suçlara dair davalarda kadılar bir ön soruşturmacı gibi çalışarak sicilleri ve tarafları merkeze gönderip, mahkemeyi Divan bizzat yapar ve hüküm verirdi. Kadılar bilhassa taraflardan çekindikleri veya içinden çıkamadıkları davalarda bu yolu izlemeyi tercih etmişlerdir." (Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü", *Belleten*, CLXV/244 (2001), s.985.)

8- Taranan siciller ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Tak, *XVI.. Yüzyılda Üsküdar'da Sosyal ve İktisadi Hayatın Göstergeleri: Üsküdar Kadı Sicilleri Üzerine Bir Çalışma*, Basılmamış YL. Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002, s.38-40.

929 (1523) yılına ait 10 hüccetten de altısının aynı davaya ait olduğu dikkate alınırsa, Yavuz Sultan Selim'in 8 yıllık iktidarı döneminde 9 cinayetin işlendiği, Kanunî'nin ilk 8 yıllık döneminde ise 23 cinayetin işlendiği ortaya çıkmaktadır. Kânûnî'nin ilk yıllarında katl vakalarında büyük bir artış olduğu dikkat çekmektedir. Ancak Kanunî iktidarının sonraki yıllarında adam öldürme konusunda bir azalmanın olduğu ve 938 (1532) tarihinden sonra Üsküdar'ın asayiş bakımından göreceli olarak daha güvenli bir hale geldiği gözlemlenmektedir. Bu hüccetler olayın oluş ve kaydediliş şekline göre üç grupta toplanabilir. Birinci grupta ölü olarak bulunan şahısların durumunun bir kamu davası olarak takibi için kadı veya naib tarafından durumun tespiti amacıyla düzenlenmiş hüccetler yer almaktadır. Bu tür hüccetlerde hüccetin yazılma sebebi, ölen kişinin adı ve sonra maktulün ölü olarak bulunduğu yer etraflıca tarif edilmekte ve"*burada maktul bulundu*" veya "*meyyit bulundu*" cümlesi ile maktulün bulunduğu konum belirtilmektedir. Katl hüccetlerinin ikinci grubu, öldürülen kişilerin ailelerinin mahkemeye başvurmaları sonucu düzenlenmiştir. Maktul yakınları mahkemeye müracaatlarında katilin ismini vererek "yakınımızı katl etti deyu" dava açmaktadırlar. Katilin bilinmediği durumlarda yine maktül yakınlarının mahkemeye başvurarak "*[yakınımız] katl olundu kâtili talep iderüz*" diyerek katilin bulunması için yaptıkları müracaat kayıt altına alınmaktadır. Katl hüccetlerinin üçüncü grubu, katilin mahkemeye müracaat ederek fiilini itiraf etmesi üzerine düzenlenmiştir. Katilin bu itirafı sicillere "katl-i nefs itdüm" veya "ben katl itdüm" cümleleri ile kaydedilmektedir. İncelenen 58 katl davasında davanın sonucuna dair bir kayıt bulunmamakta, sadece durum tespiti yapılmaktadır.

Acaba gerçekten Osmanlı kadıları katl davalarında sadece tespit amaçlı kayıtlar tutup herhangi bir karar vermemişler midir? XVI. yüzyıla ait sicil kayıtlarının incelenmesi her ne kadar böyle bir görüntü verse de mühimme defterlerinde kayıtlı hükümlere ve XVI. yüzyıldan sonraki kadı sicillerine baktığımızda sadece mahkeme sicillerine bakarak bir hüküm vermenin hatalı olacağı anlaşılmaktadır. Sicillerin muhtevası yüzyıllar içerisinde değiştiğinden belli bir döneme ait siciller üzerine yapılan bir çalışmanın sonuçlarını bütün yüzyıllara teşmil etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Osmanlı hukuk tarihi çalışmalarında XVI. yüzyıla ait sicillerde had ve kısas cezasını gerektiren suçlarla ilgili kadı hükümlerine fazlaca rastlanmaması Osmanlı kadılarının bu tür davalarda hüküm verme yetkisinin olmadığına dair bir kanaatin oluşmasına sebep olmuştur. Fakat bu döneme ait sicillerde katl davalarında cezaî müeyyidelerin yer almamasına bakarak karar vermenin yanıltıcı olacağı XVII. yüzyıl ve sonrasındaki katl davalarının incelenmesinden anlaşılmaktadır. [9] Nitekim mahkeme sicillerinin XVI. yüzyılda ceza davalarına ait bu sessizliği XVII. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş değişmekte nadir de olsa kadıların karar ve hükmünü ihtiva eden kayıtlara rastlanmaktadır. Bursa kadılığının 1621-22 tarihli bir hüccetinde Yeniçeri ocağının 60. Ağa bölüğünden Musa oğlu Abdüşşekur'un eskiden beri eşkiyalık yaptığı, yol kesip ev bastığı, halkın malını yağma ettiği ve Mudurnu'da birini öldürdüğü şahitler vasıtasıyla sabit olmuş ve kendisinin *sâ'î bi'l-fesad fi'l-arz* olduğuna

9- Eyyub Şimşek, "Şer'iye Sicillerine Göre 18. Yüzyılın Başlarında Trabzon'da Yaralama ve Cinayet Vakaları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 8, Sayı 15, Güz 2013, s.11.

hükmedilerek *hakkından gelinmesinin* büyük sevap olacağı kaydedilmiştir.[10]

Yine 1624 yılında Yenidünya olarak tanınan Abdullah isimli şahsın birçok hırsızlıkları ve cinayetleri sabit olduğundan *hakkından gelinmesi* istenmiş,[11] 1631 yılında çobanlık yapan Durmuş'un yol kesip hırsızlık yaptığı ve adam öldürdüğü mahkemede ayan ve eşrafın şehadetiyle sabit görülmüş ve *vâcibu'l-izâle* olmasından dolayı hakkından gelinmek üzere Bursa mirlivasına teslim olunmuştur.[12] Bursa sicillerinde kayıtlı bulunan 1633 tarihli bir hüccette Bursa zaimi Mustafa'nın mahkemeye getirdiği Abdi isimli şahsın yol kesip eşkıyalık yaptığı ve müslümanların evlerine girerek eşyalarını çaldığı sabit olmuş ve Zaim Mustafa'nın mahkemeye getirdiği şahitler Abdi'nin suçlu olduğuna ve her şekilde ortadan kaldırılmasının çok sevap olacağına dair şehadetlerinden dolayı şer'le hakkından gelinmesine karar verilmiştir. Bu belgenin derkenarında ise bu hüccetin bir katl hücceti olduğu yazılmış ve belgenin bir suretinin de eklendiği belirtilmiştir.[13] 1673'de bir şakî Bursa'nın kuzeyinde yer alan Filadar köyündeki üzüm bağında işlediği cinayet yüzünden yargılanmış ve idama mahkum edilmiş[14], 22 Cemaziyelahir 1089/11 Ağustos 1678 tarihinde yine Bursa'da öldürülen bir gencin ebeveyni kısas talep etmiştir.[15] 1679 tarihinde Ahmed isimli bir şahsın *sâ'î bi'l-fesâd fi'l-arz* olduğundan *salb olunması* için subaşıya tenbih ve teslim olunduğu sicile kaydedilmiştir.[16] 1680 senesinde Kazakoğlu diye bilinen Ali isimli şahsın ev basıp tecavüz ettiği, yol kesip adam öldürdüğü, hırsızlık yaptığı şahitlerin şehadetiyle sabit olup *sâ'î bi'l-fesâd fi'l-arz* olduğuna hükmedilip *hakkından gelinmek* üzere Muradiye subaşısına telsim edilmiştir.[17] Bursa kadılığının XVII. yüzyıldaki sicillerinin de belgelediği üzere kadı Divân-ı Hümâyûn'a başvurmadan eşkiyalık ve katl davalarını doğrudan görmekte ve kâtillere ölüm cezası verebilmektedir.

İstanbul kadılarının XVIII. yüzyıla ait sicillerinde de *katl* cezası olarak kısas uygulamalarına ait örneklere rastlanmaktadır. Mesela, 1132 (1719-20) tarihinde öldürülen Abdurrahmân bin Mustafâ bin Mehmed'in yakınları mahkemeye müracaat ederek maktulün katili Abdullâh Beşe bin Mehmed'in yargılanmasını talep etmişlerdir. Suçlamayı inkar eden Abdullâh Beşe'nin, maktulün varislerinin mahkemeye getirdikleri şahitlerin şehadetiyle katil olduğu anlaşılmış ve hakkında *aynen kısas* hükmü verilmiştir.[18] Üsküdar şer'iyye sicillerinde 1160 (1747) senesinde Halîl bin Mehmed'i katl eden Mustafa bin Mehmed'in suçu şahitlerin şehadetiyle sabit görülmüş ve Mustafâ'ya *şer'an kısas lâzım*

10- Bursa Şeriye Sicilleri (BŞS.), B.42, vr.130'den naklen Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Haz. Muammer Demirel ve Raşit Gündoğdu, Bursa Büyük Şehir Belediyesi, Bursa 2015, c.I, s.64.
11- BŞS., B.44, vr.44.'den naklen Kepecioğlu, c.I, s.41.
12- BŞS., B.52, vr.78'den naklen Kepecioğlu, c.II, s.7.
13- BŞS., 247, (B.53), vr.159b'den naklen *Bursa Kütüğü,* c.1, s.40 .
14- BŞS., B112/326, vr.12b.'den naklen Haim Gerber, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", çev. Mehmet Akman, *Hukuk Araştırmaları*, VIII/1-3 (1994), s.276.
15- BŞS., B112/326, vr.12b'den naklen Gerber, s.278.
16- BŞS., B.75, vr.7'den naklen Kepecioğlu, c.I, s.74.
17- BŞS., B.104, vr.27'den naklen Kepecioğlu, c.I, s.110.
18-İstanbul Bâb Mahkemesi Şeriye Sicili (İBMŞS.), No.124, vr.28a'dan naklen Mehmet Akman, *Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Giriş: Tanzimat Öncesi Dönem*, [y.y.], İstanbul 1988, s.11.

geldiği Dîvân'a bildirilmiştir.[19] Yine aynı sene İstanbul Bâb mahkemesinde görülen diğer bir katl davasında öldürülen Yeniçeri İbrâhîm Beşe b. el-Hâc Hüseyin b. Abdullâh'ın eşi mahkemeye müracaat ederek, eşinin katili İsmâil Beşe b. Hasan'dan *mûceb-i şer'îsini* talep etmiştir. Şahitlerin şehadetiyle *mûcib-i kısas olduğu* anlaşılan İsmâil Beşe'ye *kısasen had iktizâ eylediğine* hükm olunmuş ve karar Dîvân'a arz olunmuştur.[20] 1161 (1748) senesinde Üsküdar mahkemesinde görülen başka bir katl davasında katil ve maktülün gayr-ı müslim olduğu ve katile kısas cezası verildiği görülmektedir.[21] 1179 (1765) tarihinde Kostandino veled-i Foti'nin eşkıyalığı adet haline getirdiği ifade edilerek, *emr-i veliyyü'l-emr gereğince katlinin meşrû* olduğuna karar verilmiştir.[22]

Yine şahitlerin şehadetiyle kısas hükmünün verildiği bir dava da 1180 (1766) tarihinde Kasımpaşa mahkemesinde görülmüştür. Kasımpaşa'da Râbia binti Ahmed'in oğlu mahkemeye müracaat ederek annesini öldüren kayıkçı Abdî Beşe b. Mehmed'den şikayetçi olmuş ve *mûceb-i şer'î*sini talep etmiştir. Abdî Beşe'nin suçunu inkar etmesi üzerine başta mahalle imamı olmak üzere diğer şahitlerin şehadetiyle Râbia'yı öldürdüğü sabit olmuş ve *mûcibinin kısas* olduğu Dîvân'a arz olunmuştur.[23]

İstanbul dışında XVIII. yüzyıl şer'iyye sicilleri üzerine yapılan muhtelif çalışmalar da kadıların katl davalarında yargılama yaptıklarını ve hüküm verdiklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda 1700-1750 tarihleri arasındaki Adana şer'iyye sicilleri üzerine yapılan bir çalışma katl davalarında kısas cezasının uygulandığını gösteren örnekleri tespit etmiştir. Adana sicillerinden derlenen *katl-i nefs* davaları katillere kısas hükmünün verildiği 15 adet ayrı davanın varlığını ortaya koymaktadır.[24]

Osmanlı kadılarının verdikleri had ve kısas cezalarının sakk mecmualarında ayrıntılı örneklerinin bulunması da kadıların bu tür davalara baktıklarını ve hüküm verdiklerini belgelemek açısından önemlidir. Bilindiği gibi sakk mecmuaları tecrübeli kadılar tarafından vazifeye yeni başlayan kadılara ve naiplere rehberlik etmesi amacı ile hazırlanan ve mahkemelerin faaliyet sahasına giren konulardaki davalar için hazırlanacak hüccet, arz ya da ilam v.s. gibi belge türlerinin nasıl yazılacağına dair örnekler ihtiva eden elkitaplarıdır. Günümüze ulaşan sakk mecmuaları incelendiği takdirde bunların hemen hemen hepsinde ceza davalarına ait hükümlerin nasıl yazılacağına dair örnekler bulunabilmektedir. Osmanlının son dönemlerinde kadıların çok sık müracaat ettikleri bir mecmua olan Debbâğzâde Numân Efendi'nin (ö. 1809) *Tuhfetu's-sukûk* isimli

19-Üsküdar Şeriye Sicili (ÜŞS.), No. 420, vr.47a'dan naklen Deniz Akkaya, Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye *Sicili Defteri 1159-1160/1747-1748*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s.157.

20-İBMŞS., No.192. vr.78'den aktaran Ahmet Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989, c.II, s.112.

21-ÜŞS., No.420, vr.70a'dan naklen Akkaya, *Üsküdar 420*, s.229-230.

22-İstanbul Şeriye Sicili (İŞS.), No. 25, vr.53'den aktaran Yaşar Tekin, Şer'iyye *Sicilleri Işığında Osmanlı Tazir Suç ve Cezaları: 1179/1765* (Yayımlanmamış yüksel lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,1995, s.69.

23-Kasımpaşa Şeriye Sicili, No. 58'den aktaran Tekin, *Tazir*, s.69-70.

24- Yılmazçelik ve Tatar, "Kısas Uygulamaları", s.1289-1325.

mecmuasında katl davaları kısas hüccetleri başlığı altında *Fasl fî hüccetü'l-kısas* ve "ikrar ile sabit olan" ile "isbat ile sabit olan" şeklinde ikiye ayrılarak verilmiştir. [25]

Yukarıda incelenen örneklerden de anlaşılacağı üzere kadılar suçun işlendiği bölgenin yegane adlî sorumlusu olarak bütün ceza davalarına bizzat bakmaktadır. Dolayısıyla kadıların verdikleri hükmün infazı mahallinde gerçekleştirilmekte ve Divân'a bildirilme zorunluluğu bulunmamaktadır. Başka bir deyişle Osmanlı mahkemelerinin verdiği hükümler bir üst mahkemenin tasdikine ihtiyaç olmadan geçerlilik kazanmaktadır. Ancak bir itiraz durumunda davanın yeniden görülmesi için Dîvân-ı Hümâyûn yegâne makam idi. Bu durumda cezanın takdiri de Divân'a bırakılmaktaydı.

Divân-ı Hümâyûn'da yargılama ve cezanın infazı meselesi:

Bir Osmanlı mahkemesinde görülen katl davası acaba hangi durumlarda Divân-ı Hümâyûn'a intikal etmekte ve bu süreçte nasıl bir prosedür uygulanmaktadır? Kadılar acaba hangi davaları Divân'a bildiriyorlardı ve bu konuda ayrımı nasıl yapıyorlardı? Elimizdeki örneklerden hareketle bu konuda bir deneme veya tasnif yapılabilir.

Kadılara hitaben yazılmış XVI. yüzyıla ait çoğu mühimme kaydı şer'an suçu sabit olan mücrimlerin mahallinde kadı tarafından siyaset olunmasını, bunun dışındakilerin Divân'a gönderilmesini emretmektedir.[26] Divân-ı Hümâyûn'un taşrada görülen davaları ve Osmanlı coğrafyasının üç kıtaya yayılmış kadılık bölgelerini merkezî olarak kontrol etmesi mümkün değildi. Kadılara bu yüzden geniş yetkiler tanınmıştı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait mühimme kayıtlarında katillerin cezalandırılmasında en çok rastlanılan ifadeler "katilin siyaset olunması"dır. "Siyaset" çoğu zaman suçlunun idamı veya katledilmesi için kullanılan bir tabirdir. "Salb ve siyaset" şeklinde de kullanılabilmektedir. Çeşme kadısına ve derya muhafazası görevinde olan Mehmed'e

25- İkrar ile sabit olan katl davasına verilen örnekte Erzurum'da Recep b. Şabân b. Abdullâh'ın öldürülmesi üzerine varisleri mahkemeye müracaat etmişler ve aynı köyden Muharrem b. Bayrâm'ı dava ederek *şer'an kısas olunmasını* talep etmişlerdir. Muharrem b. Bayrâm da suçunu ikrar ederek Recep b. Şabân'ı öldürdüğünü itiraf etmiştir. Adı geçen varislerin talepleri ve verilen fetva gereğince Muharrem'in *kısas olunmasına hükm* olunmuştur. (Debbâğzâde Numân Efendi, *Tuhfetu's-sukûk* (İstanbul, 1248 [1832-33]), s.162.) Aynı mecmuanın "isbat ile olan kısas hücceti"nde ise Bağdat'ta Behzâd b. Ferhâd b. Murâd'ı öldüren Zülfikâr ibni Abbâs'ın muhakemesi kayıtlıdır. Zülfikâr önce suçu inkar etmiş, ancak şahitlerin şehadetiyle suçu sabit olunca *kısasına hükm* olunmuştur. Oldukça sistematik hazırlanmış bu sakk mecmuasındaki örnekler, Osmanlı kadısının katl davalarında yetkili olduğunu ve cezaî müeyyidelerin uygulanabildiği veya kısas cezasının uygulanması için davayı ilgili mercie arz ettiği görülmektedir. (Hadi Sofuoğlu, "İlm-i Sakk ve Debbağ-zâde Numân Efendi (1224/1809)'nin 'Tuhfetü's-sukûk'u", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV (2012), s.197-221.

26- 7 Zilhicce 966/10 Eylül 1559 tarihli Ağriboz sancağı kadılarına gönderilen bir fermanda şer'an suçu (cürm-i galizi) sabit olup, siyasete müstehak olanların mahallinde yargılanması bunun dışında kalan suçluların defter edilip, sicil suretleriyle birlikte Anadolu kaptanının adamına teslim olunması emredilmiştir. Fermanlarda ayrıca siyasete müstehak olanların küreğe konulmaması da sık sık tekid edilmiştir. (Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *Tarih Enstitüsü Dergisi (Tayyip Gökbilgin Hatıra Sayısı)*, 12 (1981-82), İstanbul 1982, s.209.)

yazılan 27 Muharrem 967 tarihli hüküm Ali isimli âmili katledip kaçanlardan bulunanların yerinde *siyâset olunması* ve diğerlerinin de bulunması için vakit kaybetmeden soruşturmanın başlatılması için yazılmıştır.[27] İznik kadısına 13 Safer sene 967 tarihinde yazılan bir hükümde İznik›den Akçasar'a giderken yol üzerinde öldürülen kadınların katillerinden Karamanlı Hasan hakkında İznik halkının da aleyhte şehadetleri üzerine *siyâset olunması* emr edilmiştir.[28] Bursa beyi Bayezid beye yazılan 30 Cemâziye'l-âhir 967 tarihli hükümde katillerin yargılandıktan sonra *salb u siyâset* olunmaları emredilmiştir.[29] 9 Receb 967 tarihinde Kavala kadısına ve kaptanına yazılan hükümde fesat çıkaran ve cinayet suçu isleyen softalar hakkında *siyaset icra* olunması emredilmiştir.[30] 16 Ramazan 967/10 Haziran 1560 tarihinde Hamideli beyine ve Uluborlu kadısına yazılan hükümde Uluborlu halkına ve hacca giden yolculara zulmeden ve hacıların mallarını zorla alan eşkıyanın yakalanarak *yerinde haklarından gelinmeleri* emredilmiştir.[31]

Katilin "sâirlerine mûcib-i ibret" ve "eşedd-i siyâset olmak" için Divân tarafından mahallinde infaz edilmek üzere İstanbul'dan suç işlediği bölgeye gönderildiği de vakidir. Çorlu kadısına 7 Rebî'u'l-evvel 967/7 Aralık 1559 tarihinde yazılan hükümde Çorlu civarlarında hırsızlık, eşkiyalık edip ve adam öldüren Arab'ın Mısır'da yakalanması üzerine Sipahi oğlanları kethüdası ile İstanbul'a gönderilmesi ve daha sonra cezasının *eşedd-i siyâset ile siyâset olunmak* için mahallinde infazı emredilmiştir.[32]

Katl ile ilgili bazı davalarda da hadisenin kadı tarafından tescil edilip Divân'a gönderildiği "sûret-i sicilli Südde-i sa'âdet'üme ibrâz olınup arz olınmağın" ifadesinden anlaşılmaktadır. Kadı mütalaasının yazılı olarak her halükarda talep edildiği pek çok kayıtta vurgulanmaktadır.

XVI. yüzyıl Mühimme kayıtlarında askerî sınıfın ceza davalarında örfî cezalandırma şekillerinin de uygulanabildiği ve cinayete azmettirme suçundan yargılanan bir yerel askerî yöneticinin katl yerine mahiyeti açıklanmayan örfî bir cezaya çarptırıldığı görülmektedir. Şam beylerbeyine yazılan 18 Şevvâl 966 tarihli hüküm, Şam Çavuşları Kethüdası Çadırcı oğlu Mehmed'in babasını öldürtmesinden dolayı sorguya çekilmesini ve suçlunun katl olunmayıp *örf-i ma'rûf* ile cezalandırılmasını şu ifadelerle emretmektedir: "Mezkûra örf-i ma'rûf idüp, kaziyye neye müncer olursa arz idesin. Ammâ katl olınup telef-i nefsden ziyâde hazer idesin, örf-i ma'rûf ile örf idesin."[33] Metnin üzerinde meselenin kadıasker

27-

28- *3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560)*, Haz. Nezihi Aykut vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s.223.

29- *3 Nolu Mühimme*, s.391-392.

30- *3 Nolu Mühimme*, s.402.

31- *3 Nolu Mühimme*, s.548.

32- 7 Rebî'u'l-evvel sene 967 Çorlu kadısına hüküm ki: Bundan akdem ol cevânibde harâmîlik ve hırsuzluk idüp katl-i nüfûs ve garet-i emvâl iden Arab hâliyâ Mısr cânibinde ele gelüp Südde-i sa'âdet'üme irsâl olmağın sâ'irlerine mûcib-i ibret içün mahallinde eşedd-i siyâset olmak ecliyçün sipâhî-oğlanlarum kethüdâsı İbrâhîm *zîde mecduhû* ile irsâl olınup buyurdum ki: Mezkûrı ol fesâd itdüği memerr-i nâsda eşedd-i siyâset ile siyâset idüp emr-i şerîfûm yirine vardığın yazup bildüresin. (*3 Nolu Mühimme*, s.263.)

33- *3 Nolu Mühimme*, s.71.

tarafından padişaha arz edildiği ve suçluya *örf* cezası uygulanmasının buyrulduğu "Kadı-asker arz idüp örf buyurıldı" ifadesiyle not edilmiştir. Hükmün kadıya değil Şam beylerbeyine yazılmış olması infaz merciinin beylerbeyi olması dolayısıyladır. Örf-i maruf ise ağır işkence anlamında kullanılmış olmalıdır.

Kadıların Divan'a gönderdiği katl davalarının mahiyetini öğrenebileceğimiz bir diğer kaynak da kürek cezaları için tutulmuş defterlerdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde katl davalarından mahkum olanların da aralarında bulunduğu bazı suçluların Divân'da meseleleri görüşüldükten sonra küreğe konulmak üzere cezalarının tescil edildiğini bildiren kayıtların bulunduğu iki defter günümüze ulaşmıştır. Bu defterler aslında ceza davalarında uygulanan bürokratik prosedürü anlamamızı sağlayan önemli kayıtlar ihtiva etmektedir. Bunlardan ilki 970-972 tarihli olup Mehmet İpşirli tarafından neşredilmiştir. İkincisi ise 972-974 tarihlidir.[34] İslam hukukunda mevcut olmayıp Osmanlılarda da ancak XVI. yüzyıl ortalarında örneklerine rastlanan kürek cezasının tesbitini hükümdar adına Divan-ı Hümayun yapmakta ve çoğu zaman bu işle kazaskerler görevlendirilmekteydi. Kadıların katl davalarında yaptığı soruşturma sonucunda suçlunun durumu, işlediği suç kadı tarafından bir "Suret-i sicil" ile merkeze bildirilmekte ve cezanın takdiri Divan-ı hümayun'a bırakılmaktadır. Bu tür bir kaydın düzenleniş şekli defterde şu şekilde yer almaktadır:[35]

> "An yed-i za'im-i mahrusa-i İstanbul, ber-muceb-i arz-ı mirliva-i Kırkkilise ve suret-i sicill-i Mevlana Siyami Kadi-yı Havass-ı Mahmud Paşa. Amed fî 25 Ša›ban sene 970.
>
> *Suret-i sicili ve* arzı *kisede* mahfuzdur.
>
> 1- Murad veled-i Tanrıvirmiş
>
> 2- Ahmed b. Mehmed
>
> 3- Ramazan b. Mehmed
>
> 4- Yusuf b. Abdullah
>
> Haliya Babaeskisi'ne tabi' Söğütlüdere kurbunda vakı' olan maktul Mahmud'un ahvali tefahhus olundukda Kırkkilise'ye tabi' Hasköy kurbunda Mahrusa-i İstanbul'dan Edirne'ye giden yolculardan mezbûr Murad üç nefer yoldaşı ile tutulup, su'al olundukda mezbur Murad, maktûl

34- Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mehmet İpşirli tarafından neşredilen defterden başka kürek cezası ihtiva eden bir defter daha bulunmaktadır. 972-974 tarihleri arası hükümleri ihtiva eden bu defter MAD.23135 numarada kayıtlı olup küreğe gönderilen suçlularla ilgili kayıtları ihtiva etmektedir. Bu defter ceza davalarına konu olmuş çok farklı suçları ihtiva etmektedir: Kadı veled-i Tanrıvermiş: Ereğli kadılığından olup avret ile dutulup Bayezid beğ göndermiştir. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MAD.23315, s.7.); Şah Bali: Mezkûrun elinde üç yüz kalp akçe bulunduğu ecilden habs olunup küreğe gönderilmiştir. (BOA, MAD.23315, s.16.); Cihan Neşad: Mezkûr Ladik'ten olup kadısı ile mücâdele idüp şirret eyledüği ecilden küreğe gönderilmiştir. (BOA, MAD.23315, s.16.); Karaderviş Kemal: Mezkûr yankesiciliğiyle meşhûr olup ol sebepden habs olunup küreğe gönderildi. (BOA, MAD.23315, s.17.); Dimitri Yani: Mezkûr oğlan ızlâl itdüği müseccel olmuşdur. (BOA, MAD.23315, s.19)

35- İpşirli, "Kürek Cezası", s.208.

> olan Mahmud'ı su yanında otururken başına değnek ile urup, «Ben katl eyledim» diyüp i'tiraf itdikde salb olunup, birisi gaybet edip ikisi küreğe gönderildi."

Belgeden anlaşıldığına göre Murad adlı şahıs üç arkadaşı ile Babaeski'ye bağlı Söğütlüdere yakınlarında Mahmud'u öldürmüş, yapılan araştırma sonucunda Hasköy yakınlarında yakalanmışlardır. Suçunu itiraf eden Murad asılmış, birisi kaçmış diğer ikisi ise küreğe konulmak üzere Mahmud Paşa mahkemesi sicili ile Divân'a gönderilmiştir.

Taşrada şehzadelerin görev sahalarına giren bölgelerde vuku bulan ve cezai müeyyide gerektiren suçlar ise Şehzade divanlarında görülmekte ve burada tutulan defterlere kaydedilmekteydi. Bu defterlerden günümüze sadece birkaç tanesi ulaşmış olup bunlardan bir tanesi Şehzade divânının yargı yetkileri bakımından Feridun Emecen tarafından incelenmiştir.[36] Konumuz itibari ile defterde kayıtlı bulunan katl ile ilgili davalara baktığımızda kısas ya da suçun niteliğine göre siyaset (idam) ve hapis cezası gerektiren katl hadiselerinin az sayıda divana intikal ettiği görülmektedir. Bununla birlikte bu davalarda genel itibariyle kürek cezaları ağırlık kazanmaktadır.Deftere yansıyan 15 katl konulu davanın dokuzunda suçluya kürek cezası verilirken, 6 suçlunun da siyaset olunmasına karar verilmiştir.[37]

Katl davalarında cezaların infazı:

Osmanlı hukukunda cezaların infazı taşra ve merkezde farklı yetkililer tarafından gerçekleştiriliyordu. Taşrada infaz subaşılar tarafından gerçekleştirilirken merkezde suçun işlendiği mahalle göre değişen ve çeşitlenen infaz mercileri ortaya çıkmaktadır. Ceza ve kısas davalarında kadıların yetkili olduğunu ve infazların mahallinde subaşılar vasıtasıyla gerçekleştirildiğini gösteren bir belge konumuz bakımından önem taşımaktadır. Bursa sicillerinde yer alan Evâil-i Cemâziyelâhir 939 (29 Aralık 1532-7 Ocak 1533) tarihli bu belge ceza davalarının kadılar tarafından görüldüğünü ve subaşıların yargı sürecinden sonra idamları gerçekleştirdiklerini bildirmektedir.[38] Metinden anlaşıldığına göre subaşılar suçluları asmanın yanı sıra herhangi bir uzvun kesilmesi ve el kesme yetkisine de sahiptirler.

36- İncelenen defter Başbakanlık Osmanlı Arşivi ADVN. nr.794'de kayıtlı olup II. Mehmed'in Manisa'da şehzadeliği dönemine ait 997-1003/1588-1594 yılları arasındaki tayin, terakki, asayiş, mali ve bazı hukuki konular ile ilgili kayıtları ihtiva etmektedir. (Feridun Emecen, "Şehzade Divanında Suç ve Ceza", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın'a Armağan Özel Sayısı*, c.XXI/2 (2015), s.55-92.)

37- Defterde kürek cezası verilen suçlulara ait hükümler, gönderilecekleri sancağın beyine hitaben yazılarak kaydedilmiştir. Defterdeki kayıtlardan bu dönemde kürek cezasına çarptırılan suçluların Cezayir-i Bahr-i Sefid beylerbeyliğine bağlı sancaklara gönderildikleri anlaşılmaktadır. Haklarında siyaset kararı verilenler ise herhangi bir yere nakledilmedikleri için haklarındaki hüküm "siyaset olunmak ferman olunmağın kayd olundu" şeklinde bitirilmektedir. (Emecen, s.59-60.)

38- Halil İnalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler (III. Köy Sicil ve Terekeleri)", *Belgeler*, XV/19 (1993), s.46.

"Hazreti'l-mevâliyi'l-mükerremûn

Be-cenâb-ı mecâlis-i emâcid-i kirâm ve mahâfil-i efâzıl-ı enâm el-mahsûs bi-inâyeti'l-meliki'l-allâm el-hâkimûne'l-âmilûn be-kazâ-i Atranos ve Kebsûd ve Kirmasti edâmallahu fezâyilehüm ba'de envâi't-tahiyye ve't-teslîm bi'l-i'zâz ve't-tefhîm izz-i huzurlarınıza i'lâm olunan budur ki el-hâletü hâzihî işbu resânende-i hurûf adamımız Mustafa'nın kemâl-i emânetine ve hüsn-i istikâmetine i'timâdımız olduğu sebebden zikr olunan kadılıklarda bu cânibe âid olan mahsûlâtı ve mersûmâtı vesâir cerâyimi îcâb-ı şer' ve kanun üzere zabt ve hıfz eylemek için subaşı ta'yîn olunup irsâl olunduğu bundan akdem vâki' olan za'îmler her ne vechile tasarruf edegelmişler ise bu dahi ol minvâl üzere mutasarrıf olup *salbe ve kat'-ı uzva ve kat'-ı yede müstehakk olanları siz hâkimü'l-vakt ma'rifetiyle sicillât eyleyüp kânûn-ı padişâhî mûcibince istihkâklarına göre siyâsetlerin eyleyüp* haklarından gele hılâf-ı şer' ve kânûn kimesne dahl ve ta'arruz eylemeye şöyle bilesiz. Tahrîran fî evâil-i Cemâziye'l-âhir sene tis'a ve selâsîn ve tis'a-mie"

Belge eyalet beylerbeyi tarafından Atranos, Kepsut ve Kirmasti kadılarına hitaben gönderilmiştir. Belgeden anlaşıldığına göre kadılar her türlü davada olduğu gibi katl davalarında da hüküm vermeye ve infazın gerçekleştirilmesi için subaşıları görevlendirmeye doğrudan yetkiliydiler. Osmanlı hukuku yargı ve infaz yetkisini tek elde toplamamıştır. Buna bağlı olarak da infazları gerçekleştiren subaşılar, şerî hukukun temsilcisi olan kadıların yerine örfî hukukun temsilcisi olan beylerbeyi ve sancak beyinin denetiminde bulunmuştur. Belge, mahkeme prosedürünün kadılar tarafından yerine getirildikten sonra kayıt altına alınmasını (sicillât eyleyüp) ve subaşının bu aşamadan sonra infâzı gerçekleştirmesini (kânûn-ı pâdişahî mûcibince istihkâklarına göre siyâset eyleyüp) emretmektedir.

Evliyâ Çelebi de İstanbul'da cezaları infaz etme yetkisine sahip görevlileri sayarken subaşıların bir yargı faaliyeti sonunda suçluları infaz ettiğini ve ölüm cezasına çarptırılanların "*izn-i şer' ile salb u siyâset*" edildiğini söylemektedir:

"Onuncu hâkim: Subaşıdır. Gerçi bunlarda cellâdlar ve kırbaç ve tâziyâneler vardır amma falaka deynekleri yokdur. Lâkin mazannaları olduğu kimesneleri kayd [u] bend etmeğe ve mahkeme naibiyle ba'zı hanedanları basmağa me'mûrlardır. Ve her katl etdüklerin izn-i şer'ile salb [u] siyâset ederler." [39]

Evliyâ Çelebi İstanbul'daki kaza (yargı) mercileri ile cezaları infaz etmekle görevli kimseleri "*Hîn-i fethinde İstanbul'da hâkim nasb olunanlar*" başlığı altında incelemiş ve bunları infaz yetkileri bakımından değerlendirmiştir. Evliyâ Çelebi İstanbul'da ilk olarak

39- Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zılli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu Dizini*, Haz. Yücel Dağlı vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, I. Kitap, s.53.

vezîr-i a'zam Mehmed Paşa'ya beş cellâd, bir yeniçeri odası, muhzır ağa, sipâh kethudâ yerleri, cebeci, topçu, azebistân çavuşları, bir bostancı odabaşısı, yeniçeriden bir tüfengci ve bir mataracı verildiğini söyleyip İstanbul'da sadrazamların kol gezerek şehirde esnafı teftiş ettiğini bildirmekte ve "*Unkapanı'nda bina olunan ehl-i hıref dîvânhanesine gelüp dîvân*" ettiğini ifade etmektedir. Bu metinden anlaşıldığına göre sadrazamlar suçluları infaz yetkisine sahip en üst ve yetkili makam olup Sadrazam Mehmed Paşa infaz yetkisini maiyetindeki beş cellad vasıtasıyla uygulamaktadır.[40]

İstanbul'da görev alanları belli bir bölgeyle sınırlandırılmış bulunan devlet memurlarının da suçluları suçun türüne göre cezalandırma yetkileri vardı. Mesela Çorbacıyân denilen on iki yeniçeri çorbacısı gece kol gezip yakaladıkları suçluları cezalandırabilmekteydi. Mimarbaşının kendinden habersiz bina yapanları tazir ile cezalandırma yetkisi vardı. Tersane kethüdası da Kasımpaşa'da yakalanan suçluları tazir etme ve hatta suçun derecesine göre idam etmeye yetkiliydi. Kaptan Paşa ise sadece denizde vuku bulan olaylara bakardı. Okmeydanı'nda Yeniçeri Ocağı'nda bulunan ta'lîmhânecibaşı ve korucular Okmeydanı sınırları içerisinde yakaladıkları suçlulara suçun türüne göre tazirden idama kadar her türlü cezayı verebilirlerdi. Evliyâ'nın aktardığına göre bu korucular suçluları yayların çilesiyle ağaca asarak idam etme yetkisine de sahiptiler.[41]

Sonuç

Osmanlı ceza yargılamasıyla alakalı olarak kadı sicillerine ve mühimme defterlerine yansıyan örneklerden de anlaşılacağı üzere kadılar suçun işlendiği bölgenin yegane adlî sorumlusu olarak bütün ceza davalarına bizzat bakmaktadır. Dolayısıyla kadıların verdikleri hükmün infazı mahallinde gerçekleştirilmekte ve Divân'a bildirilme zorunluluğu bulunmamaktadır. Osmanlı mahkemelerinin verdiği hükümler bir üst mahkemenin tasdikine ihtiyaç olmadan geçerlilik kazanmakta, ancak bir itiraz ve gereklilik durumunda dava Dîvân-ı Hümâyûn'da yeniden görülmektedir. Bu durumda cezanın takdiri de Divân'a bırakılmaktaydı.

Bütün katl davalarının Osmanlı coğrafyasının tamamından Dîvân-ı Hümâyûn'a gönderilmesi ve bütün davaların Dîvân'da görüşülüp karar verilmesi imkan dışıdır. Gerek kadı sicilleri gerekse Divân-ı Hümâyûn defterleri üzerine yapılan incelemeler kadıların bu tür davalarda tek yetkili olduğunu ve şerî hukuka göre had ve kısas cezaları verdiklerini göstermektedir. İslam mahkemelerinin en önemli özelliği olan tek hâkimli mahkeme sistemi Osmanlılar tarafından da benimsenmiş ve XIX. yüzyıla kadar uygulama bu şekilde devam etmiştir.

40- Evliyâ Çelebi, *Seyahatname,* I. Kitap, s.53.
41- Evliyâ Çelebi, *Seyahatname,* I. Kitap, s.53.

Kaynakça

3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560), Haz. Nezihi Aykut vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993.

Akgündüz, Ahmet, *Şer'iye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989, c.II.

Akkaya, Deniz, Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye *Sicili Defteri 1159-1160/1747-1748*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Akman, Mehmet, *Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Giriş: Tanzimat Öncesi Dönem*, [y.y.], İstanbul 1988.

……..., *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayınları, İstanbul 2004.

Aksın, Ahmet, Töreli, Türkmen, "7 Numaralı Kısas Defterine Göre Osmanlı Şehrinde Cinayet Suçları", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, Ed. Osman Köse, c.I, Samsun 2016, s.475-489.

Avcı, Mustafa, "Osmanlı Hukukunda Hapis Cezası", *Kamu Hukuku Arşivi (KHukA)*, V/1 (Mart 2002), s.19-35.

……..., *Osmanlı Ceza Hukukuna Giriş*, Mimoza Yayınları, Konya 2008.

Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul 1999.

Bardakoğlu, Ali, "Ceza", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* 1993, c.VII, s.470-478.

Başoğlu, Tuncay, "Tazir", *DİA*, 2011, c.XL, s.198-202.

Dağcı, Şamil, "Kısas", *DİA*, 2002, c.XXV, s.488-495.

Debbâğzâde Numân Efendi, *Tuhfetu's-sukûk,* İstanbul 1248 [1832-33].

Ekinci, Ekrem Buğra, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü", *Belleten*, CLXV/244 (2001), s.959-1005.

Emecen, Feridun, "Şehzade Divanında Suç ve Ceza", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın'a Armağan Özel Sayısı*, c.XXI/2 (2015), s.55-92.

Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zılli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu Dizini*, Haz. Yücel Dağlı vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, I. Kitap.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Gerber, Haim, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", çev. Mehmet Akman, *Hukuk Araştırmaları*, VIII/1-3 (1994), s.265-291.

İnalcık, Halil, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler (III. Köy Sicil ve Terekeleri)", *Belgeler*, XV/19 (1993), s.23-167

İpşirli, Mehmet, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *Tarih Enstitüsü Dergisi (Tayyip Gökbilgin Hatıra Sayısı)*, 12 (1981-82), İstanbul 1982, s.203-248.

Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Haz. Muammer Demirel ve Raşit Gündoğdu, Bursa Büyük Şehir Belediyesi, c.I., Bursa 2015.

Mumcu, Ahmet, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun,* Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986.

Özen, Şükrü, "İnfaz", *DİA*, 2000, c.XXII, s.290-292.

Sofuoğlu, Hadi, "İlm-i Sakk ve Debbağ-zâde Numân Efendi (1224/1809)'nin 'Tuhfetü's-sukûk'u", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV (2012), s.197-221.

Şimşek, Eyyub, "Şer'iye Sicillerine Göre 18. Yüzyılın Başlarında Trabzon'da Yaralama ve Cinayet Vakaları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 8, Sayı 15, Güz 2013, s.9-26.

Tak, Ekrem, *XVI.. Yüzyılda Üsküdar'da Sosyal ve İktisadi Hayatın Göstergeleri: Üsküdar Kadı Sicilleri Üzerine Bir Çalışma*, Basılmamış YL. Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.

Tekin, Yaşar, Şer'iyye *Sicilleri Işığında Osmanlı Tazir Suç ve Cezaları: 1179/1765* (Yayımlanmamış yüksel lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,1995.

Üçok, Coşkun, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1957.

Ünal, Mehmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde Askerî Sınıfın Yargılanması", *XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010, Ankara Kongreye Sunulan Bildiriler: Osmanlı Tarihi*, IV. cilt, Ankara, 2015, s.669-697.

Yılmazçelik, İbrahim, Tatar, Özcan, "Osmanlı Hukukunda Kısas Uygulamaları Hakkında Adana Örneğinde Bazı Tespitler: 1700-1750," *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Eylül 2006: Kongreye Sunulan Bildiriler,* c.4, 2.ks., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.1289-1325.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 143-169

Geliş Tarihi: 29.07.2019 Kabul Tarihi: 24.09.2019

Kulle (Turnu) ve Niğbolu Kalelerinin Tamirat ve Tahkimi ile Bölgeye Yapılan Avusturya Taarruzları (XVIII. Yüzyılın Son Çeyreğinde)

Cengiz FEDAKAR*

Öz

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki en önemli rakibi XVI. ve XVII. yüzyıllarda Habsburg İmparatorluğu iken XVIII. yüzyılda Rus faktörü kendini göstermiş, yüzyılın son çeyreğinde ise Çarlık Rusyası, Osmanlı'nın mücadele ettiği en büyük düşman hüviyetini almıştı. Osmanlı Devleti, hem Avusturya hem Rusya hudutlarında ve önemli nehir boylarındaki (Tuna, Turla, Özi gibi) kaleleri, savaş öncesi tahkim ederek hazırlık yapmak durumundaydı. Tuna Nehri'nin iki yakasında yer alan ve nehirde geçiş denetimini sağlayan Niğbolu ve Kulle kaleleri de XVIII. yüzyılın son çeyreğinde tamir ve tahkimden geçmiştir. Niğbolu Kalesi, Osma Nehri vasıtasıyla Bulgaristan içlerine kadar; Kulle Kalesi ise Alauta Nehri vasıtasıyla Eflak içlerine kadar nüfuz etmekte idiler. Bu yüzden 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Niğbolu Kalesi ve özellikle Kulle Kalesi'nde tamirat ve tahkimata büyük önem verilmiştir. Söz konusu kaleler yaklaşık olarak XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar fiilen Osmanlı idaresinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Rus, Avusturya, Niğbolu, Kulle/Turnu/Holovnik, Tuna*

Repair And Fortification Of Kulle (Turnu) And Nigbolu Fortresses And Austrian Attacks On The Region (During the Last Quarter of The XVIIIth Century)

Abstract

The Ottoman State, already engaged in centuries long struggle with Austria in Europe, faced the Russian threat in the eighteenth-century. The Tsardom of Russia turned into the fiercest enemy of the Ottoman State by the end of the same century. Therefore, the Porte made preparations to fortify its strongholds both along the Russian and Austrian frontiers as well as the fortresses on both sides of the Danube. The Kulle and Nigbolu fortresses which checked and protected the passages across and at the banks of the Danube have also been repaired and fortified at the last quarter of the eighteenth-century. The Nigbolu fortress controlled the Osma River which flew into inner parts of Bulgaria, while the other dominated guarded inner Wallachia through the Alauta River. Due to this importance, special care has been paid to strenghtening these two strongholds. Both fortresses remained under Ottoman control until the the last quarter

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fedakarca@gmail.com

of the ninetenth-century.

Keywords*: Ottoman, Russia, Austria, Nigbolu, Kulle/Turnu/Holovnik, Danube*

Giriş

Gerek Avusturya'ya gerekse Rusya'ya karşı ilan edilen harpler öncesi özellikle hudut boylarında yer alan kalelerin bir dizi tamirat ve tahkimattan geçirilmesi Osmanlı'nın devlet politikası olmuştur. Biz de çalışmamızda önemi hasebiyle Kulle (Turnu/Holovnik) ve Niğbolu kalelerinin 18. yüzyılın son çeyreğinde geçirdiği tahkim ve tamiratı ile birlikte, 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya savaşlarındaki durumunu ele almaya çalıştık. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde ulaştığımız vesikalar neticesinde, söz konusu kalelerden özellikle Kulle Kalesi'nin daha yoğun tamir ve tahkime uğradığı anlaşılmaktadır. Bölgede Tuna Nehri'nin karşılıklı iki yakasında bulunan kaleler, nehirde cereyan eden askeri/ticari nakliye ve ulaşım faaliyetlerinin kontrol noktasında bulunmakta idi. Bulgaristan'ın kuzeyinde Tuna Nehri'nin sağ sahilinde, Osma Nehri'nin Tuna Nehri'ne döküldüğü yere yakın, stratejik bir mevkide yer alan Niğbolu, 629 yılında Bizans İmparatoru Heraclius tarafından kurulmuştur. Niğbolu Kalesi Osma ve Alauta ırmaklarına hâkim konumu sayesinde Bulgaristan'ın güvenliği açısından önemli bir rol oynarken, Kulle kalesi ise Romanya'nın kontrolü için büyük önem taşır. Macar müellifler buradaki kaleyi "Büyük Niğbolu"dan ayırmak için "Küçük Niğbolu" olarak isimlendirirler. Niğbolu'nun 1391 yılında fethinin tamamlanması, Eflak arazisinde bulunan Kulle Kalesi'nin de zaptıyla mümkün olmuştur. Zira Kulle Kalesi ile mülhakatının da zapt edilmesiyle birlikte Niğbolu'nun emniyeti sağlanmıştı.[1]

Osmanlı Devleti'nin Rumeli fütuhatı esnasında, 1376 yılında Türkler Niğbolu önünde Bulgar Çarı Şisman'ı mağlup etmesine rağmen şehri alamamış, 1387 sonrası Çandarlı Ali Paşa komutasındaki ordu, Büyük Niğbolu'yu Tuna Nehri'nin karşısında yer alan Küçük Niğbolu (Kulle) muhafızlarının gözü önünde zapt etmiş, teslim olan Kral Şisman'ı Sultan I. Murad'a göndermişti.[2] Osmanlı idaresine girdikten sonra sancak haline getirilen Niğbolu'ya ilk sancak beyi olarak Firuz Bey tayin edilmişti. 1552 yılında ise Niğbolu, Rumeli Beylerbeyiliği'ne bağlı 29 sancaktan biridir.[3] İki kapısı olan Niğbolu kalesinin, Tuna Nehri'ne bakan yönü sarp kayalık olduğu için bu yön,de duvar bulunmamaktadır.[4] Niğbolu Kalesi ve iskelesi Tuna Nehri boyunca Silistre, İbrail, İsmail, Kalas, Kili, Rusçuk, İsakçı, Tolcu ve Yergöğü iskeleleri ile birlikte İstanbul'un iaşesinin temininde önemli rol oynamakta idi. Buradan hububatla birlikte, bal, pastırma, peynir ve don

1- Şehabeddin Tekindağ, "Niğbolu", İslam Ansiklopedisi (İ.A), C. 9, İstanbul 1964, s. 247.
2- Tekindağ, *a.g.m*, s. 248.
3- Selçuk Demir, *XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi), Erzurum 2014, ss. 31, 33, 71.
4-*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap (haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 182.

yağı gibi gıda maddelerinin sevkiyatı da yapılmakta idi.[5]

XVIII. yüzyıldan itibaren artan Rus tehdidi neticesinde bu ülke sınırlarında yer alan müstahkem mevkilerin tahkimatı daha büyük önem arz etmekle birlikte Osmanlı Devleti, orta ve Doğu Avrupa'da da aynı doğrultuda hem Avusturya hem Rusya sınırlarında aynı güvenlik önlemlerini almaya devam etmiştir. Kara sınırlarında bu tedbirler alınırken gerek ticari gerekse askeri bakımdan büyük önem arz eden nehir boylarında yer alan kale ve mevzilerde de benzer tahkimat yapılmıştır. Özi, Turla ve Tuna nehirleri boyunca konumlandırılan kaleler bu evsaftandır. Çalışma konumuz olan Niğbolu ve Kulle kaleleri de bahsi geçtiği üzere, Tuna Nehri'nde Eflak ile Niğbolu arasında geçiş güvenliği ve kontrolü bağlamında, bölgede Osmanlı açısından son derece önemli konumda bulunmakta idiler. Daha önce 1752 tarihinde tamirattan geçtiğini[6] tespit ettiğimiz Niğbolu ve Kulle kaleleri, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşlarının bitiminde de yine tamir ve tahkim edilmiştir. Aynı dönemde özellikle Kulle Kalesi'nde daha kapsamlı inşa ve onarım faaliyetleri göze çarpar. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan kale tamirat ve keşif defterleri kullanılarak Niğbolu ve Kulle kalelerinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki tamirat ve tahkimat süreçleri incelenecektir. Bir taraftan da özellikle 1787-1792 Harbi sırasında bu kalelerin Osmanlı topraklarının savunulmasında oynadığı rol üzerinde de durulacaktır.

Kulle Kalesi'nin Tamiratı

1776 yılında başlanan Kulle Kalesi'nin tamirat bedelinin 59.105 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır. Yapılacak olan tamiratla, kalenin yeniden onarılması düşünülen kısımları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Buna göre:

1776 yılı Kulle Kalesi Tamiratı[7]

Tamir olunan mahal	Uzunluk/ Metre[1]	Genişlik/ Metre	Yüksekli k/ Metre	Çevresi/ Metre
Tuna Nehri'nin taşması neticesinde kalenin şaranpoları hasar görmüş, bunların tekrar taştan yapılması.	-	-	-	-
Paşa Tabyası'na yeniden hıtallı, puştivanlı kârgir duvar	-	2.56	7.68	38,4
Paşa Tabyası'ndan Bab-ı Kebir'e kadar, yeniden kârgir duvar	35.2	2.56	7.68	-
Bab-ı Kebir'den Yeniçeri tabyasına kadar duvar	60	2.56	7.68	-
Ağa Tabyası'na yeniden hıtallı puştivanlı duvar	-	2.56	7.68	38,4

5- Fadimana Fidan, *18. Yüzyılda İstanbul'un ve Ordunun İaşesinde Tuna İskelelerinin Rolü (1711-1768)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kafkas Üniversitesi), Kars 2014, s. 61.
6- BOA, MAD. d, 3162, s. 155 (11 N. 1190/24 Ekim 1776).
7- BOA, MAD. d, 3162, s. 154, 155 (5 R. 1190/24 Mayıs 1776).

Ağa Tabyası'ndan Cebecibaşı Tabyası'na kadar yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	38.4	2.56	7.68	-
Cebecibaşı Tabyası'na yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	38.4	2.56	7.68	-
Cebecibaşı Tabyası'ndan Topçubaşı Tabyası'na kadar hıtallı puştivanlı kârgir duvar	57.6	2.56	7.68	-
Topçubaşı Tabyası'na hıtallı puştivanlı kârgir duvar	38.4	2.56	7.68	-
Topçubaşı Tabyası'ndan Dizdar Tabyası'na kadar yeniden kârgir duvar	57.6	2.56	7.68	-
Dizdar Tabyası'na yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar		2.56	7.68	38,4
Dizdar Tabyası'ndan Paşa Tabyası'na kadar yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	51.2	2.56	7.68	-
Paşa Tabyası mukabilinde hıtallı puştivanlı kârgir hendek duvarı	38.6	0.96	3.2	-
Paşa Tabyası'ndan Bab-ı Kebir'e kadar yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	35.2	0.96	3.2	-
Aynı hendeğin dış tarafında, Bab-ı Kebir'den Ağa Tabyası'na kadar yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	38.6	0.96	3.2	-
Ağa Tabyası'nın karşısında yeniden hıtallı puştivanlı kârgir taş duvar	38.6	0.96	3.2	-
Ağa Tabyası'ndan Cebeci Tabyası'na kadar yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	38.6	0.96	3.2	-
Cebecibaşı Tabyası mukabilinde yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	38.6	0.96	3.2	-
Cebecibaşı Tabyası'ndan Topçubaşı Tabyası'na kadar yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	57.6	0.96	3.2	-
Topçubaşı Tabyası mukabilinde yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	38.6	0.96	3.2	-
Topçubaşı Tabyası'ndan Dizdar Tabyası'na kadar yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	57.6	0.96	3.2	-
Dizdar Tabyası'nın karşısında yeniden hıtallı puştivanlı kârgir duvar	38.6	0.96	3.2	-
Dizdar Tabyası'ndan Paşa Tabyası'na kadar hıtallı puştivanlı kârgir duvar	51.2	0.96	3.2	-
Bab-ı kebir, kazayağı benzeri, somunlu dirhem başlı çivili demir kaplı talabe tahtasından bir adet kapı	1.92	-	2.56	-
Cephane mühimmatının konduğu, hıtallı puştivanlı taş duvarlı bir adet ambar binası	32	0.64	3.2	-
Aynı binanın döşemesi için kiriş	9.6	10	-	-
Ambara, meşe tahtasından ve kiremitli, puşideli çatı	9.6	12	-	-
Tophane mühimmatı konmak için hıtallı, puştivanlı karataş duvarlı bir adet ambar	32	0.64	3.2	-
Ambara döşeme tahtası	9.6	6.4	-	-
Meşe tahtasından, kiremitli puşideli çatı	9.6	7.68		-
İç kale içindeki tabyanın sepetleri harap olduğundan yeniden yapımı	3.84	2.56	1.92	-

Gazi Ahmed Paşa'nın yaptırdığı hendek dairen madarı belvandan olmakla 400 çift puşide ve kuşak kerestesi; 5.000 çift belvan	-	-	-	-
Paşa Tabyası'ndan Dizdar tabyasına kadar parmaklık	444.8	2.56	1.28	-
Dizdar Tabyası'na gelindiğinde kezalik parmaklık	444.8	0.96	1.28	-

Kulle Kalesi'nin toplam keşif bedeli 59.105 kuruş tutmuştu. Bu meblağdan 10 bin kuruşu bina emini tayin edilen Varnalızade Selim'e peşin olarak gönderildi. Kulle ve Niğbolu kalelerinin tamiratında lazım olan mühimmatın Tuna Nehri üzerinden taşınması için Varnalızade'ye ve Rusçuk kadısına, Rusçuk Limanı'nda yer alan Açık gemilerden beş adetinin gönderilmesi için emir verildi.[8] Bina emini tarafından İstanbul'a gönderilen yazıda, yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, Kulle Kalesi'nin Tuna Nehri'ne sıfır noktada yapılacak inşaat için temeli su içinde kalacağından bunun için kazık ve parmaklık lazım olduğu, yapılan hesaplama ile maliyetinin 15.927 kuruşa mal olacağı bildirilmişti. Kendisine yazılan cevapta, söz konusu paranın tarafına gönderileceği ifade edildi. Nitekim daha önceden verilen paraya ilaveten 7.500 kuruş daha gönderildi[9] İnşaatta lazım olan çeşitli türden kerestenin Eflak dağlarından elde edilmesi emredildi. Tamiratta görev almak üzere 50 taş kırıcı, 100 duvarcı, 30 marangoz, 300 cerahor işçisi görevlendirildi. Ayrıca 50 adet de araba tahsis olundu.[10] 1777 yılının Nisan ayında yeniden Kulle ve Niğbolu kalelerinin tamiratı için 38 araba ile birlikte 80 duvarcı, 244 cerahor ve 28 taş kırıcı işçi görevlendirildi.[11] Hendekte kullanılmak üzere Eflak dağlarından kereste temin edilecekti. Hendeğin uzunluğu 1.024, genişliği 6.4 ve derinliği 3.25 metre olup yekunen kazılan alan 51.200 m2 idi. Hendeğin iki tarafı için toplam 3.800 adet talabe tahtası ile 320 adet kiriş kullanılacaktı. Kerestelerin temini için Eflak voyvodasına; kale inşaatının 1777 yılında tamamlanması için de bina eminine kati emir gönderilmişti.[12] Fakat tamiratın savsaklanması üzerine inşaatın bitmesi için yaklaşık altı yıl daha beklenilmiştir. Zira 1783 yılında kalede yapılan keşifle tamiratın sonlandırıldığı tespit edilmiştir. 1776 yılında bina emini tayin olunan Varnalızade Selim Ağa vasıtasıyla Kulle Kalesi'nin tamiratı tamamlandı. Aşağıdaki tabloda genel olarak yapılan mahallerin listesi verilmiştir.

8- BOA, MAD. d, 3162, s. 154, 155 (4 Ra. 1190/23 Nisan 1776).
9- BOA, MAD. d, 3162, s. 155 (11 N. 1190/24 Ekim 1776).
10- BOA, MAD. d, 3162, s. 156 (29 Za. 1190/9 Ocak 1777).
11- BOA, MAD. d, 3162, s. 158 (27 S. 1191/4 Nisan 1777).
12- BOA, MAD. d, 3162, s. 160 (29 Za. 1190/9 Ocak 1777).

18 Mart 1783 Tarihli Keşif Defteri[13]

Genel olarak tamir olunan mahaller	Uzunluk/ Metre	Yükseklik/ Metre	Genişlik/ Metre	Devren/ Metre	Terbi'en/ Metrekare	Adet
Yeniden kazılan hendek	1.024	3.2	6.4	-	51.200	-
Hendek duvarlarının talabe tahtasıyla kaplandı	-	3.2	-	2.040	-	-
Talabe tahtalarına payende ve kiriş	-	-	-	-	-	1.650
Şaranpo için lazım olan balvan	-	-	-	-	-	5.000
Yeniden tabya inşası ve doldurulması		1.92	9.6	38.4	8.640	5
Bina olunan tabyaların topaltı döşeme talabe tahtası ve balvan ve kiriş	40	6.4	-	-	400	-
Kalenin kapı şaranposu	2.56	-	1.92	-	15.36	2
Kapılara zincirli asma köprü	6.4		1.92	-	51.2	2
İç kalenin cephaneye bitişik duvarlarının yenilenmesi	35.2	7.68	1.92	-	844.8	-
İç kale sepetlerinin mazgal duvarlarının tamiri	-	0.64	1.28	54.4	108.8	-
İç kalede tabya yakınında köşe duvarı yenilemesi	6.4	6.4	1.28	-	256	-
İç kalede caminin alt tarafında olan kârgir kale duvarının yeniden yapılması	8.96	7.68	1.28	-	215	-
Siyah barut konulan cephanenin çatısının kaldırılarak duvar üzerine kârgir kemer	8.32	-	6.4	-	83.2	-
Cephane mühimmatı konmak için yeniden hıtallı, puştivanlı karataş duvarlı bir adet ambar	32	3.2	0.64	-	160	-
Söz konusu duvar üzerine mertekli, meşe tahtasından puşideli çatı yenilemesi	9.6	-	7.68	-	115.2	-
Tophane mühimmatı konulmak için yeniden hıtallı, puştivanlı, karataş duvarlı bir adet ambar	32	3.2	0.64	-	160	-

13- BOA, D.BŞM.BNE, 23/11 (13 R. 1197/18 Mart 1783).

Ambar üzerine meşe tahtasından mertekli, puştivanlı, puşideli çatı	9.6	-	7.68	-	115.2	-
İç kale içinde tabyaların sepetlerinin yeniden yapımı	3.84	1.92	2.56	-	-	-
Yeniden etrafı balvanlı, içi toprakla dolu seğirdim, payende kirişli, kapak kirişli duvar	-	1.92	1.92	1.024	9.216	-

10 Mart 1783 tarihli mali hesaplarına göre, Niğbolu Kalesi tamiratı için 14.241,5 kuruş 20 akçe; Kulle Kalesi tamiratı için ise 40.979 kuruş 30 akçe sarf olundu.[14]

1787 yılında, hassa mimarlarından Ebubekir vasıtasıyla yapılan diğer bir keşif sonucunda, Niğbolu ve Kulle kaleleri muhafazasında memur Varnalızade Selim Ağa vasıtasıyla yeni bir keşif yapıldı. Daha önce tamiratı 1783 yılında bitmesine rağmen kalelerin tekrar tamirata ihtiyaç duymasının temel sebebinin Tuna Nehri'nin taşması sonucu hendek ve mevzilerinin harap olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.[15]

Hassa mimarlarından Ahmed Halife, Kulle ve Niğbolu kaleleri keşfine memur edildi. Kendisine 80 kuruş harcırah verildi.[16] Ahmet Halife yaptığı keşif neticesinde, Kulle Kalesi hendeklerinin kârgir olmadığından, tuğla yerine taşla yapılmasının daha uygun olacağını ifade etmişti. Kalelerin tamiratının daha önceki keşif meblağı düzeltilerek 93.385 kuruş 4 akçeye mal olacağı, inşaatta çalıştırılacak cerâhor sayısı, inşatta kullanılacak kereste çubuk, kazıklar vs. malzemenin miktarı ve kullanılacak yerler de beyan edildi. Eski Niğbolu Muhafızı Osman Paşa imzasıyla gönderilen üç adet keşif defterlerinde de Kulle Kalesi'nin şaranpo hendeklerinin iki tarafının tuğla ile kârgir yapılmasının uygun olacağı vurgulanmıştı. Tuna Nehri'nin taşması neticesinde hendeklerin üst kısımlarının harap olmasından dolayı hendeğin dış tarafının da şaranpolarla kuvvetlendirilmesinin uygun olacağı belirtildi. Durum Tuna Kaptanı Çadırcızade Mehmed'den sorulduğunda, Kulle Kalesi'nin tamiri ve hendeklerin kârgir yapılması durumda kalenin sağlamlaştırılmış olacağını ifade etmişti. Fakat öngörülenden ziyade masraf tutacağından kaleye gönderilecek bir mimarın keşfi neticesinde hendek malzemesi olan kereste, sele çubukları ve cerahor temin edileceği, hendeklerde tuğla yerine taş kullanmakla inşaatın daha sağlam olacağının ifadesiyle birlikte, Niğbolu Muhafızı Varnalızade Selim'e ve mimara inşaatın bu yönde yapılması hususunda İstanbul'dan emir gönderildi.[17]

1787 tarihli Kulle Kalesi'nin tamiri için yapılan keşfe göre Hendek duvarlarının kârgir olarak yeniden yapılması, seğirdim, tabyalara yakın beş odalı cephanelik, tabya sepetleri ve döşemeleri, cebeci ve topçular için barınak, İslambol ve Su kapılarının yenilenmesi, Su Kapısı'nın önündeki ve iç kale önündeki köprülerin yenilenmesi, baskın sebebiyle toprakla dolan hendeklerin temizlenmesi ve dışlarına şaranpo yapılması, Seğir-

14- BOA, D.BŞM.BNE, 23/11 (5 R. 1197/10 Mart 1783).
15- BOA, D.BŞM, 6965/11 (14 S. 1202/25 Kasım 1787).
16- BOA, C.AS, 1106/48915 (14 C. 1201/3 Nisan 1787).
17- BOA, DBŞM, 6965/11 (11 S. 1201/3 Aralık 1786).

dimlerin onarılması, zahire ambarı, üç göz fırın, Uğrun Tabyası duvarının yeniden yapılması, cephanelik, kadın ve çocukların sığınması için bina yapımı öngörüldü. Söz konusu tamiratın maliyeti 93.375 kuruş 4 para olarak hesaplandı.[18]

Niğbolu kadı, mütesellim ve mubayaacısına gönderilen emirle, tamirleri ferman olunan Niğbolu ve Kulle kaleleri için Eflak dağlarından kesilerek getirilen çeşitli cinste kerestenin kaydedildiği defterin İstanbul'a gönderilmesi istendi. Eflak'tan elde edilen kerestenin cinsi, maliyeti ile birlikte yapılacak binaların keşif ve muayene defterleri de istendi. Mimar halifesi Osman vasıtasıyla Niğbolu ve Kulle kaleleri binaları, yeniden inşa olunan zahire ambarları, peksimet fırınları, top kundakları ve yapılacak olan inşat faaliyetleri ile ilgili defter tutularak Niğbolu naibinin imzasıyla İstanbul'a gönderildi. Kalelerin inşa olunan ve olunmakta olan mahallerinin masrafının 20.718 kuruşa mal olacağı hesaplanmış, Başmuhasebe Kalemi'nde yapılan hesaplamalar neticesinde bu meblağın kendilerine gönderildiği tespit edilerek bir an evvel inşaat faaliyetlerinin tamamlanması istendi.[19]

Niğbolu ve Kulle kalelerinde çalıştırılacak cerahor, demirci ve kullanılacak öküz arabalarının, aşağıda ismi belirtilen merkezlerden toplanması öngörüldü.[20]

Merkez	Cerahor	Demirci	Öküz arabası
Eflak	100	2	40
Niğbolu	10	-	3
Ziştovi	10	-	4
Tırnova	30	-	10
Selvi	10	-	4
Plevne	10	-	3
İvraca	10	-	3
İzladi	5	-	2
Berkofça	15	-	5
Samako	10	-	4
Filibe	40	-	15
Kızanlık	7	-	2
Çırpan	13	-	3
Ihtıman	5	-	2
Tatarbazarı	25	-	6
Radomir	5	-	2
Zağra-yı Atik	7	-	2
Köstendil	8	-	3

18- BOA, D.BŞM, 6965/11 (14 S. 1202/25 Kasım 1787).
19- BOA, C.AS, 1154/51311 (15 Ca. 1202/22 Şubat 1788).
20- BOA, D.BŞM, 6965/11 (14 S. 1202/25 Kasım 1787).

Şehirköyü	20	-	5
Dubnice	5	-	2
Toplam	**345**	**2**	**120**

Kulle Kalesi'nin kârgir duvarları için, Niğbolu civarında kireç imali mümkün olmadığından Lofça'dan temin edilmesi ve buradan arabalarla taşınması öngörüldü. Kale tamiri için lazım olan kereste çeşitleri ve gerekli mühimmat listesi de ayrıntılı olarak kaydedildi. Niğbolu havalisinde kereste elde edecek orman olmadığından, çeşitli cinsten kereste lazım oldukça Eflak dağlarından elde edilmekte idi. Bu sebeple Niğbolu idarecileri İstanbul'dan, kale tamiratı için lazım olan kerestenin yine Eflak dağlarından elde edilebilmesi için gerekli emrin voyvodaya gönderilmesi arzında bulundu. Tamiratta kullanılmak üzere 300 ağaç kürek Tırnova'da imal edildi. Taş kırmak için 10 adet demir balyoz, 15 adet demir keski, 20 adet demir kama, 10 adet demir burgu, 10 adet demir mil, 60 adet taş çekici ve 150 adet demir belin, Tirebolu'dan imali için kaza yöneticilerine; 60 duvarcı işçisi için de Niğbolu Sancağı kazalarında bulunan Arnavut duvarcıların, ücretleri bina emini tarafından karşılanmak üzere söz konusu kazalara emir gönderilmesi için yine Niğbolu idarecileri İstanbul'dan arzda bulundu.[21]

Kulle Kalesi'nde tamirat faaliyetleri devam ederken Niğbolu Kalesi'nde de aynı faaliyetler sürdürülmekte idi. Şimdi buna bakacak olursak:

Niğbolu Kalesi Tamiratı Keşif Defteri[22]

Tamir olunan mahal	Uzunluk/ Metre	Genişlik/ Metre	Yükseklik/ Metre	Devren/ Metre
Liman Tabyası'nın kârgir tabya duvarı yenilemesi	51.2	0.96	0.64	-
Aynı tabya üzerine meşe çubuğundan örmeli sepet tecdidi (sekiz adet)	-	-	0.64	16.6
Tabya üzerinde kirişli ve mismarlı talabe tahtasından top döşemesi yenilemesi	51.2	3.8	-	-
Daha önce harap olan mühimmat ve cephane ambarının tamiratı	9.6	-	6.4	-
Ambar üzerine makraslı ve kuşaklı ve mertekli kiremit puşideli çatı	10.2	8.9	-	-
Ambar içinde bir adet merdivenli talabe tahtasından döşeme yenilemesi	9.6	8.3	-	-
Çerçeveli talabe tahtasından ambar kapısı	1.2		1.6	-

21- BOA, D.BŞM, 6965/11 (14 S. 1202/25 Kasım 1787).
22- BOA, MAD. d, 3162, s. 392 (16 Ra. 1200/17 Ocak 1786).

Liman Tabyası bitişiğinde bulunan siyah barut konula gelen kulenin çatısı harap olduğundan çatının yenilenmesi	3.2	3.2	-	-
Ambarın muhafazası için baş tarafından olan avlu duvarının yenilenmesi	17.9	11.5	1.2	-
Cephanenin taş kemer kapısı harap olduğundan yeniden yapılması	1.2		1.9	-
Bab-ı Sagir Tabyası, hisar-ı peçe tamiri	18.5	0.64	0.96	-
Bab-ı Sagir üzerinde olan karakolhane çatısının tamiri	49.2	-	-	-
Bab-ı Sagir Tabyası'nın kirişli, mismarlı talabe tahtasından top döşemesi	28.1	3.5	-	-
Aynı tabya muhafazası için parmaklık tamamen yıkıldığından, yeniden yapılması	28.1	-	1.92	-
Topbaşı tabyasının kirişli ve mismarlı talabe tahtasından top döşemesi tecdidi	19.2	3.2	-	-
Bab-ı kebir üzerinde olan çatının tamiri	7.68	7.68	-	-
Bab-ı kebir bitişiğinde olan mühimmat ambarı tamiri	12.8	5.12	-	-
Bab-ı kebir Tabyası üzerine kirişli döşeme	12.8	3.84	-	-
Aynı tabyanın hisar-ı peçe tamiri	12.8	0.64	1.28	
Zindan üzerinde olan odanın çatı tamiri	9.6	3.2	-	-
Kale içinde Yıldırım Bayezid Han Camii bitişiğinde olan mühimmat ambarı üzerine kiremit puşide	7.04	5.12	-	-
Kale içinde vaki mühimmat cebehane ambarı üzerine kiremit çatı	11.5	8.96	-	-
Ambarın bir duvarı yıkıldığından yeniden kârgir duvar	14.8	0.32	3.2	-
Siyah barut konulan cephanenin üzerine toprak doldurulması	19.2	12.8	0.96	-

Toplam 1202 kuruş 40 para.[23]

Niğbolu muhafazasında olan topçu askerlerinin kışlaları ve tophane mühimmatının çatısı da harap durumda olduğundan tamiratı için arzda bulunulmuştu. İstanbul'dan Muhafız Varnalızade Selim'e gönderilen emirde, yeniden inşa olunacak kışlanın ölçüm ve hesapları yapılarak keşif defterini İstanbul'a göndermesi istendi. Yapılan keşifle tamirat masrafı 1.473, 5 kuruş olarak hesaplanarak İstanbul'a gönderildi.[24]

23- BOA, MAD. d, 3162, s. 392 (16 Ra. 1200/17 Ocak 1786).
24- BOA, MAD. d, 3162, s. 394 (14 M. 1202/26 Ekim 1787).

Kışlada yapılması düşünülen tamir planı aşağıda tabloda gösterildiği şekildedir[25]

Tamir edilecek mahal	Uzunluk/ metre	Genişlik/ metre	Yükseklik/ metre
Kışla yapılacak mahalle kara taş duvar	10.2	10.2	1.92
Zemini meşe döşemeli beş adet oda	3.2	3.2	
Odaların dört tarafı makraslı, kirişli, dolamalı duvarları tecdidi	64	-	1.92
Kışla odalarının kirişli, makraslı, mertekli içi tahta kaplı ve puşideli çatı	10.2	10.2	-
Bahsi geçen tophaneye kapı	1.6	-	1.92
Adı geçen beş adet oda için kapılar yapılması	0.96	-	1.92

Niğbolu Kalesi içerisinde kârgir cephanelik, kalenin büyük kapısı önünde köprü, planda da geçtiği üzere kalenin diğer tamir olunacak mahallerin onarıldığı Niğbolu mahkemesince de tescil edildi. Kulle Kalesi'nin de tabyaları, sütunları, top döşemeleri, dört tarafında sandıkları, şaranpoleri, kale içerisinde askerin barınacağı meskenler yapılıp diğer tamire muhtaç mahaller yeniden elden geçirildi.[26] Ayrıca İstanbul'dan gönderilen emir doğrultusunda, zahire depolanacak yer olmadığından Tuna Başbuğu Selim Paşa vasıtasıyla Niğbolu'da yeniden bir ambar inşa edilmesi karar verildi. Selim Paşa İstanbul'dan inşaat için 3.000 kuruş istemiş, kendisine 1.500 kuruş gönderilmişti. İnşaatta kullanılacak kereste hala gelmediğinden Eflak voyvodasına tekrar emir gönderildi.[27]

Lojistik Faaliyetlerde Niğbolu İskelesi

Daha önce de belirtildiği üzere Tuna Nehri'nde Niğbolu İskelesi, aynı nehirdeki diğer iskeleler gibi ikmal, ticaret ve güvenlikte büyük öneme sahipti. 1789'da Osmanlı-Rus, Avusturya savaşları devam ederken burada da olağanüstü hareketlilik yaşanmakta idi. Nitekim Niğbolu, Ziştovi ve Rusçuk kazaları ile bağlantılı kazalardan toplanan zahirenin Belgrad'a ulaştırılması gerekmekte idi. İstanbul'dan bu hususta kaza idarecilerine gönderilen emirlerde, kimsenin rehavete kapılmaması, herkesin görevlerini layıkıyla yerine getirmeleri, aksi takdirde cezalandırılacakları bildirildi. Söz konusu kazalardan toplanan 40.834.5 kg un ve 16.454.4 kg arpanın serian iskelelere nakli istendi. Ayrıca Niğbolu iskelesine nakil olunmak üzere Niğbolu, Plevne, Rahova ve Lofça gibi kazalardan toplanan 11.441.9 kg un ve 2254.5 kg arpa için başka ferman gönderildi.28 Orduyu hümayun için Niğbolu ve Ziştovi iskelelerinde toplanan zahirenin bir an evvel yetiştirilmesi lazımdı. Çünkü askere dağıtılmak üzere ekmek yapılması gerekirken un kalmamış, atlar için de arpa yokluğu çekilmekte idi. Bu sebeple bu iki merkezden zahirenin sevkiyatı ile görevlendirilen memura, derhal zahire sevkiyatına başlanılması

25- BOA, MAD. d, 3162, s. 394 (14 M. 1202/26 Ekim 1787).
26- BOA, C.AS, 220/9386 (6. M.1203/7 Ekim 1788).
27- BOA, C.AS, 1168/52012 (15. Za. 1202/17 Ağustos 1788).
28- BOA, C.AS, 1131/50204 (5 R. 1202/14 Ocak 1788).

için emir gönderilmişti.29 Niğbolu mütesellimi Mehmed Ağa'dan, ordu iaşesi için 1788 mahsulünden peksimet pişirilmesi, bunların çuvallara konularak uygun yerde muhafaza edilmesi istendi. Mehmet Ağa Niğbolu kadısı vasıtasıyla pişirme ücreti ve çuval bahası olan 2.815, 5 kuruşun kendisine gönderilmesi arzında bulundu.30 Diğer yandan Vidin Kalesi muhafazasında görevli askerlerin tayinatı için Tuna Başbuğu Selim Paşa vasıtasıyla Niğbolu'nun da içinde yer aldığı merkezlerden, zahire tedarik edilerek Tuna sahilindeki tüm iskelelerden Vidin' e gönderilmesi emredildi.31 Eflak Başbuğu Selim Paşa'dan İstanbul'a gönderilen evrakta, Eflak voyvodasına lazım olan eşya ve Fokşan askeri için zahire talebinde bulunulmuş, bunun üzerine voyvodaya Niğbolu'dan bir miktar mühimmat gönderilmişti.[32]

Başta Voynugan[33] Mübayaacısı Hüseyin ve Sofya Çeribaşısı Mustafa Bey'le bölgeye gönderilen mübaşire yazılan emirde, sefer için 1791 senesine mahsuben Ziştovi ve Niğbolu iskelelerine nakil olmak üzere Voynugan taifesinden 38.400 kg un, 76.800 kg arpa satın alınması istenilmişti. Fakat hala istenilen yapılmadığından İstanbul'dan, bir an evvel zahirenin toplanması ve beş-on gün zarfında Niğbolu ve Ziştovi iskelelerine ulaştırılması emredildi.[34]

Niğbolu İskelesi'nde kayık ve gemi de inşa edilmekte idi. Nitekim Hacı İbişzade Ali'ye 25 adet; Turnavî Mustafazade'ye de 25 adet olmak üzere toplamda 50 adet *açık kayık* inşa etmeleri emredilmişti. Gerekli kereste ise Eflak dağlarından elde edilecekti. Fakat Eflak voyvodası kereste göndermemiş, iskelede mevcut kereste ile ancak dokuz adet kayık inşa edilebilmişti. İstanbul'a yazılan arzda, Özice'ye memur ve mübaşir tayin edilerek buradan kerestenin temin edilmesi istendi. İstanbul'dan Eflak Voyvodası Mavroyani'ye, ilgili kerestenin temin edilmesi hususunda tekrar emir gönderildi.[35] 1791 yılında da Niğbolu, Vidin, Ziştovi, Silistre ve Hırşova kaleleri ile Tuna sahilindeki kazaların idarecilerine ve görevli mübaşirlerine gönderilen emirde, tombaz, açık sefine, çete kayıkları vs. ile gemi edevatından olan mühimmatın sayımı yapılarak ilgili defterin İstanbul'a gönderilmesi emredildi.[36]

Yine Niğbolu İskelesi nehir güvenliğinde de önemli merkezlerdendi. Nitekim Tuna Nehri Çete ve Şayka Başbuğu Elhac Memiş'e gönderilen emirde, Niğbolu İskelesi'nde bulunan Çete kayıkları donatılarak kol gezerek Tuna Nehri muhafazasında yer almaları istenmişti.[37]

Niğbolu ve Kulle kaleleri muhafazasında görevli askerlere verilen tayinata örnek

29- BOA, AE, SABH.I, 161/10720 (6 L. 1203/30 Haziran 1789).
30- BOA, C.AS, 220/9386 (23. M.1203/24 Ekim 1788).
31- BOA, AE, SABH. I, 302/20285 (28 R. 1203/26 Ocak 1789).
32- BOA, C.AS, 223/9500 (13 L 1203/7 Temmuz 1789).
33- Voynuk, Bulgarca bir terim olup, Osmanlı askeri hizmetinde yer alan Bulgarlar için kullanılır (Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, Dersaadet 1317, s. 1502).
34- BOA, C.AS, 1137/50518 (18 Ca. 1205/23 Ocak 1791).
35- BOA, C.BH, 82/3935 (10 L. 1203/4 Temmuz 1789).
36- BOA, C.AS, 92/4188 (29 R. 1205/5 Ocak 1791).
37- BOA, C.BH, 159/7537 (11 C. 1204/26 Şubat 1790).

teşkil etmesi açısından 1773 yılı Mart ayında Kulle Kalesi muhafızlarına verilen yaklaşık bir aylık tayinat aşağıda tabloda verilmiştir.[38]:

Sınıf/Unvan	Ekmek/çift		Et/Kıyye[2]		Arpa/Mudd[3]	Süre/gün	
	Günlük	**Aylık**	**Günlük**	**Aylık**	**Günlük**	**Aylık**	
Muhafız Yeniçeri Ağası	75	2.250	15	450	4	120	30
16. Yeniçeri Cemaati	75	2.250	15	450	5	150	30
10. Yeniçeri Cemaati	75	2.250	15	450	5	150	30
59. Yeniçeri Cemaati	95	2.850	19	570	5	150	30
73. Yeniçeri Cemaati	95	2.850	19	570	5	150	30
6. Bölük	95	2.850	19	570	8	240	30
66. Yeniçeri Cemaati	130	3.900	26	780	15	450	30
25. Bölük	150	4.500	30	900	22,5	675	30
Saka ve duacı çavuş	15	450	3	90	5	15	30
Karakol süvarisi Kara Abdi Ağa	60	1.800	12	360	60	1.800	30
Yeni Serdençti Süvari Ağası Kara Ali Ağa	60	1.800	12	360	60	1800	30
Yeni serdengeçti süvari ağası Feyzullah	60	1.800	12	360	60	1800	30
Yeni serdengeçti süvari ağası İbrahim	50	1.300	10	260	50	1.300	26
Yeni serdengeçti süvari ağası Hüseyin	50	1.300	10	260	50	1.300	26
Yeni serdengeçti süvari ağası Elhac Memiş	50	1250	10	250	50	1250	25
Yeni serdengeçti süvari ağası Veli	50	1050	10	210	50	1050	21
Yeni serdengeçti süvari ağası Boşnak Mehmed	50	1050	10	210	50	1050	21
Dalkılıç Ağa, Alemdar ve neferatı	579	17.370	116	3.470	35	1050	30
Kırımlı Abdullah	5	5	1	1	-	-	1
Topçubaşı Hüseyin Ağa ve Azab ağası	15	450	3	90	-	-	30

38- BOA, D.BŞM, 5609/17 (Gurre-i M. 1187/25 Mart 1773).

Ağavat-ı atik (yedi nefer)	80	2.000	12	400	40	1.000	25
Diğer ağavat-ı atik (altı nefer)	60	450	12	108	30	270	9
Alemderan-ı atik (12 kişi)	60	1.500	12	300	24	600	25
Diğer alemdaran-ı atik (sekiz nefer)	40	360	8	72	16	144	9
Diğer alemdaran-ı atik (sekiz nefer)	40	200	8	40	16	80	5
Asakir-i piyadegân (195 asker)	195	2.730	39	542	-	-	14
İkinci asakir-i piyadegân (167 nefer)	167	1.670	33	334	-	-	10
Üçüncü piyadegân (180 nefer)	180	720	32	144	-	-	4
Piyadegân (272 asker)	272	2.176	54	435		-	8
Diğer ikinci defa (140 nefer)	140	270	28	56	-	-	2
Asakir-i piyadegân (98 nefer)	98	784	19	156,5	-	-	8
Asakir-i piyadegân (113 nefer)	113	1356	22	271	-	-	12
Diğer asakir-i piyadegân (43 nefer)	43	387	8	77	-	-	9
Asakir-i piyadegân (39 nefer)	39	390	7	78	-	-	10
Toplam Yaklaşık 1680 asker	Günlük 3361 çift ekmek		Günlük 670 kıyye/857, 6 kg		6 6 5 , 5 müdd/341 ton 507,9 kg	-	

1784-1785 yıllar arasında Niğbolu ve Kulle kalelerinde toplam 3.240 asker olduğu tespit edilmiştir.[39]

Kulle Kalesi'nde Mühimmat Durumu

Belli periyodlarla kalelere asker dışında top, havan ve barut başta olmak üzere çeşitli türden mühimmat gönderilirdi. Kalelerde sayım yapılır, ihtiyacın İstanbul'a iletilmesi

39- BOA, AE, SABH. I, 342/23873.

neticesinde eksikler giderilmeye çalışılırdı. 13 Mart 1775'te yani Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Kulle Kalesi'nde yapılan sayım sonrasında, kalede başlıca 1.184.4 kg siyah barut, 1.716,4 kg külçe kurşun, 108 sandık fişek, 120 adet eski kılıç, 309 adet tüfek, 462 kg çubuk kurşun, 1097 demir kazma, 392 eski kazma, 21 eski kanca, 139 deste kağıt hartuç gibi mühimmat bulunduğu görülmüştü.[40]

1787-1792 Savaşları arifesinde ve sonrasında da diğer kalelere olduğu gibi Niğbolu ve Kulle kalelerine de mühimmat takviyesinde bulunulmuştur.13 Haziran 1789 tarihinde Kulle Kalesi'ne 564 kg siyah barut, 1.28 kg'lik 300 gülle ve 2.56 kg'lık 200 adet gülle Niğbolu cephanesinden sevk edildi.[41] Tuna sahilinde yer alan kazaların idarecilerine gönderilen emirde, Vidin ve Yergöğü kaleleri cephanelerinden Kulle Kalesi'ne mühimmat sevkiyatına yardımcı olmaları istendi. Sevkiyatta kullanılan gemiler hangi kaza iskelesine uğrarsa, cerahorlar vasıtasıyla mühimmatın salimen Kulle Kalesi'ne ulaştırılması tembihlendi.[42]

Niğbolu Kalesi'nde Mühimmat Durumu

1788 yılı sonlarında, Hırşova kadısı Es-Seyyid Mehmed'e verilen emirde, İsakçı cephanesinden Zaim Ahmed Ağa vasıtasıyla Niğbolu, Silistre ve Rusçuk kalelerine mühimmat gönderilmesi istenmişti. Bunun üzerine İsakçı İskelesi'nden üç adet Tuna gemisine mühimmat yüklenmiş; Silistre ve Rusçuk için de beş gemiye mühimmat yüklenmişti. Şiddetli kış sebebiyle söz konusu gemilerden Niğbolu'ya gidenler, Hırşova İskelesi'ne kadar gidebilmiş, nehrin buz tutması sebebiyle kaleye ulaşamamış, geri dönmesi de mümkün olmadığından, gemilerdeki mühimmat ulaştırılamamıştır. Diğer üç kaleye giden mühimmat yüklü beş gemi de kalelere ulaştırılamamıştı. Kalelere gönderilenler arasında siyah barut, varil, kurşun, ham demir ve kazma gibi mühimmat bulunmakta idi.[43]

Tuna Nehri'nde iskelesi bulunan kazaların muhafazası için çeşitli türden kayıklar inşa edilmekte, bunlar vasıtasıyla nehir güvenliği sağlanmakta idi. Bu maksatla 1788 baharında, Tuna Kaptanı Çadırcızade Mehmed'e gönderilen emirde, daha önce inşasına memur olduğu 15 adet çete kayıklarından başka, Vidin tarafına beşer, Rahova, Niğbolu ve Ziştovi taraflarına ikişer adet; Rusçuk ve Silistre'ye üçer adet olmak üzere toplam 17 adet çete kayığı inşa ettirip bir an önce Tuna sahilinde devriye gezmeleriistendi.[44]

Savaş durumu devam ettiğinden İstanbul'a, özellikle hudut boylarından gelen talepler de artmakta idi. Bu doğrultuda Niğbolu ve Kulle kaleleri muhafızı Edirnelizade Selim Ağa, İstanbul'a gönderdiği arzda, Niğbolu ve Kulle ahalilerinin savaşa hazır olduğu fakat cephane ve mühimmatın yetersiz olduğunu bildirdi. Ayrıca arzda, tez elden kalelerin tamiratının da gerekliliği vurgulandı. Bunun üzerine hazineden 2.144 kuruş tahsis edilerek

40- BOA, D.BŞM, 5802/143 (10 M 1189/13 Mart 1775).
41- BOA, C.AS, 223/9500 (19 N. 1203/13 Haziran 1789).
42- BOA, C.AS, 229/9704 (29 B. 1203/25 Nisan 1789).
43- BOA, C.AS, 406/16758 (14 R. 1203/13 Aralık 1788); C.AS, 738/31000.
44- BOA, C.BH, 82/3901 (16 Ş. 1202/22 Mayıs 1788).

söz konusu kaleler için top dökümüne karar verildi.[45]

Tuna Nehri'nde sahili bulunan kazalar İstanbul'dan mühimmat talebinde bulunmuşlardı. Mühimmat İstanbul'dan gemilerle gönderilerek önce Varna'ya buradan da Niğbolu, Kulle, Silistre ve Yergöğü'ye ulaştırıldı. İstanbul'dan söz konusu kazaların idarecilerine gönderilen emirde, gemilerin iskelelere yanaşmasıyla birlikte mühimmatın arabalarla taşınarak güvenli yerlerde korunması istendi.[46] Orduyu hümayunun talebi üzerine Tuna sahilinde bulunan kazalardan yük hayvanları temin ediliyordu. 8 Aralık 1790'da bu doğrultuda Silistre'den 355; Niğbolu'dan ise 620 topkeşan beygir toplandı.[47]

1787-1792 Osmanlı-Rus, Avusturya Savaşları'nda Niğbolu ve Kulle Kalelerinin Vaziyeti

Osmanlı Devleti 1768-1774 yılları arasında Rusya ile yaptığı savaşı kaybederek bu ülke ile Küçük Kaynarca Antlaşması (21 Haziran 1774)'nı imzalamıştı. Antlaşmanın birinci maddesi hükmünce Kırım Hanlığı'na bağımsızlık verilerek ülke Osmanlı Devleti'nden koparılıyordu.[48] 1780 yılında Rus Çariçesi II. Katerina ile Avusturya İmparatoru Jozef Petersburg'da görüşerek çökmekte olduğunu düşündükleri Osmanlı Devleti'ni aralarında taksim planı yaptılar. Prusya ittifakını bırakarak Avusturya ile gizli ittifaka giren Rus Çariçesi Katerina'nın gözde komutanı Potemkin'in planına göre, Ruslar önce Kırım'ı ardından İstanbul'u işgal edecek, Bizans'ı yeniden ihya edecekti. Bu anlaşmaya göre Rusya, Özi, Aksu ve Turla nehirleri arasındaki arazi ile Akdeniz'deki adalardan bir kaçını alacak, İstanbul'un alınması ile birlikte Katerina'nın torunu Kostantin, merkezi İstanbul olan Rum devletinin imparatoru ilan edilecekti. Avusturya ise Küçük Eflak denilen Tuna, Alauta nehirleri ile Transilvanya dağları arasındaki bölge ile Belgrad, İrşova, Vidin, Niğbolu ve Hotin'i alacak; Venediklilerin elindeki İstirya ile Dalmaçya'yı alacak buna mukabil Venedik'e Mora, Girit ve Kıbrıs verilecekti. 1782 yılına gelindiğinde Kırım'da ayaklanma çıkmış, Kırım Hanı Şahin Giray'ın Rusya'dan yardım talebi neticesinde, ülke Rusya tarafından işgal edilmiş, 1783 yılında ise ilhak edilmişti.[49] Bunun üzerine Osmanlı Devleti, kaybettiği İlk İslam toprağı olan Kırım'ı Rusya'dan kurtarmak için yoğun savaş hazırlıklarına başlamıştır.50 9 Şubat 1788'de Avusturya, Rusya ile ittifak beyanıyla Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Sadrazam ve Serdarıekrem Koca Yusuf Paşa, Davutpaşa Kışlası'ndan orduyla birlikte Edirne'ye hareket etti. Yusuf Paşa Edirne'de 18 gün kalmış

45- BOA, C.AS, 1186/52920 (4 S. 1202/15 Kasım 1787).
46- BOA, C.AS, 963/41907 (28 B. 1204/13 Nisan 1790).
47- BOA, C.AS, 562/23571 (Gurre-i B. 1205/6 Mart 1791).
48- Küçük Kaynarca Antlaşması ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Roderic H. Davison, "Russiaan Skill and Turkish Imbeccility: The Treaty of Kuckuk Kainardji Reconsidered", *Slavic Reviev,* Vol 35, No.3, 1976; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması" DİA, XXVI, Ankara 2002, s. 524-527.
49- Halil İnalcık, "Kırım", İslam Ansiklopedisi, C. 6, Eskişehir 1997, s. 752.
50- Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Fedakar, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı, Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801)*, İstanbul 2014.

bu süre zarfında ordu asker, mühimmat, iaşe ve ikmal bakımından takviye edilmişti.[51] Yine de ordu tam hazırlıklarını yapmadan sefere çıkmıştı zira Sofya ve Vidin'de depolanan zahire dışında başka bir tedarik yoktu.[52]

Tüm Osmanlı coğrafyasında, özellikle hudut boylarında savaş hazırlıkları yapılmakta, kalelerden eksikliklerin giderilmesi yönünde İstanbul'dan taleplerde bulunulmakta idi. Nitekim Niğbolu'dan İstanbul'a gönderilen arzda, Niğbolu ve Kulle kalelerinin tamire ihtiyacı olduğu vurgulandıktan sonra, kaleye bir vezir muhafız tayininin daha uygun olacağı bunun için de eski kaymakam Salih Paşa'nın muhafız olmasını talep ettiler. Bunun üzerine İstanbul'dan, Salih Paşa'nın Niğbolu muhafızı olması uygun görülerek ataması yapıldı.[53] Konuyla ilgili Selim Paşa'ya gönderilen hükümde, söz konusu kalelerin muhafızlığına ve Tuna sahillerindeki sair kalelerin de başbuğluğunun da uhdesine verildiği bildirildi.[54] Niğbolu Kalesinde mükemmel sürat topları olmakla birlikte bunları kullanacak sürat topçusu yoktu. Kendisine vezirlik rütbesi verilerek Niğbolu muhafazasında bulunan Varnalızade Selim Paşa'nın durumu İstanbul'la bildirilmesiyle birlikte, Niğbolu ve Kulle kaleleri muhafazasında bulunmak üzere günlük 15'er akçe ile sürat topçusu görevlendirildi.[55] Söz konusu sürat topçularında 20'si usta olup günlük yirmi akçe; diğer askerler ise günlük beşer akçe mevaciple görev yapmışlardır.[56] 1786 yılında Niğbolu Kalesi'nde 131; Kulle Kalesi'nde ise 132 asker bulunmakta idi.[57]

Avusturya ve Rusya ile savaşlar devam ettiğinden daha sonra her iki kale için de ayrı ayrı vezir rütbesinde iki paşa görevlendirildi. Buna göre eski Eflak Başbuğu Yeğen Osman Paşa Niğbolu muhafızlığına; Bicanzade Ali Paşa ise Kulle muhafazasına tayin olundu.[58] Ne var ki her iki kale muhafazasında yer alan askerler uzun yıllardır mevaciplerini alamıyorlardı. Nitekim Niğbolu Kadısı Süleyman İstanbul'a gönderdiği yazıda, Kulle ve Niğbolu muhafazasında yer alan yeniçerilerin on altı yıldan fazla zamandır mevaciplerini alamadıkları için kendilerine para gönderilmesi arzında bulundu.[59] Niğbolu ve Kulle kalelerinde mevcut çarhe topları için, 29 topçubaşı ile 100 nefer sürat topçusu için tayinatları düzenlendi.[60]

Nevrekoplu Zaimoğlu adlı şahıs, askerleriyle muhafazasına memur olduğu Eflak tarafından firar etmiş yanında da beş adet top kaçırmıştı. Niğbolu yakınlarında tespit edilen Zaimoğlu'nun toplardan üçünü karşıda bırakmış ikisini nehirden geçirmişti. Bunun

51- Cengiz Fedakar, "1782-1792 Osmanlı-Avusturya, Rus Savaşlarında Edirne Lojistiği", *Prof. Dr. M. Tayyip Gökbilgin ve Edirne Sempozyumu 15 Nisan 2015 Bildiriler*, İstanbul 2016, s. 154.
52- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. IV/I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, ss. 521, 522, 523, 525.
53- BOA, HAT, 1388/55220.
54- BOA, C.AS, 355/14723 (10 B. 1202/16 Nisan 1788).
55- BOA, MAD. d, 3365, s. 9 (18 Ca. 1204/3 Şubat 1790).
56- BOA, C.AS, 1219/54681 (16 N. 1202/20 Haziran 1788).
57- BOA, C.AS, 1061/46664 (15 Ra. 1203/14 Aralık 1788).
58- BOA, C.AS, 981/42810 (25 S. 1204/14 Kasım 1789).
59- BOA, C.AS, 1008/44148 (17 Z. 1204/28 Ağustos 1790); C.AS, 1061/46664.
60- BOA, C.AS, 695/29181 (27 R. 1204/14 Ocak 1790).

üzerine iki top Niğbolu Kalesi'ne; karşı kıyıda kalan üç top ise Kulle Kalesi'ne yerleştirildi.[61] 1789 yılında Orduyu hümayun konakçısı Selim Paşa tüfekçibaşı dâhil 200 asker; Delilbaşı Genç Ahmed de 100 asker ile Niğbolu tarafına görevlendirildiler.[62]

Niğbolu Muhafızı Arslan Paşa'dan İstanbul'a gönderilen tahriratta, Kulle Muhafızı Ali Paşa'nın dairesi halkının zor durumda olması sebebiyle verilen yüz harç tayinatın yetmediği buna 50 harç daha zam yapılması talep edildi. Talebin uygun görülmesiyle birlikte Paşa'ya günlük 50 çift ekmekle 48 kg arpa ve 48 kg et tayinat olarak verilmesi hususunda Niğbolu kadısına ve mübayaacısı Haseki Mehmed'e emir gönderildi.[63]

15 Ağustos 1790'da ise Niğbolu ve Kulle kalelerinde dört paşanın görev aldığı görülmektedir: Niğbolu Muhafızı Osman Paşa, Kulle Muhafızı Ali Paşa, Selim Paşa ve Niğbolu ve Tuna sahilleri Başbuğu Aslan Mehmed Paşa. Niğbolu ve Kulle muhafızlarının talebi üzerine mevcut olan sürat topları için 50 nefer top arabacısı ve mevcut olan sürat topları için mühimmatı ile birlikte on adet arabanın gönderilmesi arabacıbaşı Mustafa'ya emredilmişti.[64] İstanbul'dan söz konusu paşalara gönderilen bir diğer emirde ise talep edilen top arabalarının Orduyu hümayunda da fazla bulunmadığı, dolayısıyla ellerinde bulunan arabaları toplara göre tanzim edilmesi istendi.[65]

Kulle Kalesi Muhafızı Bicanzade Ali Paşa, kalede olan süratçi topçularının işlerinde mahir olmadığından Orduyu hümayundan 30 usta topçu gönderilmesi arzında bulundu. Ayrıca kalede balyemez toplarını kullanacak asker de yoktu. Dolayısıyla yeterli miktarda Balyemez topçusu talebinde de bulunuldu. İstanbul'dan gönderilen emirde kaledeki sürat topçusu askerlerinin yoklanarak defterin gönderilmesi istendi.[66] Kulle Kalesi'nde sürat topçusu olmadığından Niğbolu'da yoklama yapılmış 10 usta ile 50 topçu askerin isimleri yazılarak defter İstanbul'a gönderildi.[67]

Kale muhafızlarının iaşeleri ile de titizlikle ilgileniliyordu. Konuyla ilgili Niğbolu mubayaacısının, İstanbul'a ekmek tayinatlarının yarımşar vukiyye mi yoksa daha mı eksik olsun? sorusuna İstanbul'dan gönderilen emirde, Başmuhasebe'den sorgulanması neticesinde bu bölgede görev yapan vezirler ve yeniçerilerin haricinde uygulanagelen kaideye göre ekmeğin bir çiftinin 563.2 gram olarak pişirilmesi gerektiği bildirildi.[68]

Yergöğü Muharebesi

Bölgedeki diğer kalelerin Kulle ve Niğbolu kaleleri ile yakın mesafede bulunması, burada yapılan savaşın aynı zamanda söz konusu kalelerin de kaderlerini tayin edecek

61- BOA, C.AS, 904/38952 (Gurre-i M. 1204/21 Eylül 1789).
62- BOA, C.AS, 1037/45499 (3 N. 1204/17 Mayıs 1790).
63- BOA, C.AS, 715/29999 (17 C. 1204/4 Mart 1790).
64- BOA, C.AS, 991/43339, (4 Z. 1204/15 Ağustos 1790); BOA, C.AS, 382/15815.
65- BOA, C.AS, 991/43339, lef 3.(4 Z. 1204/15 Ağustos 1790).
66- BOA, C.AS, 962/41846 (10 L. 1205/12 Haziran 1790).
67- BOA, C.AS, 964/41951 (3 L.1205/5 Haziran 1791).
68- BOA, C.AS, 1188/53023 (4 B. 1204/20 Mart 1790).

önemde olmasından dolayı, Yergöğü'de cereyan eden savaşı aktarmak icap eder. Ayrıca aşağıda da belirtildiği üzere, bölgeden İstanbul'a gönderilen yazışmalarda, Avusturyalıların Kulle Kalesi'ne de taarruzlarının vaki olduğu belirtilmekte idi.

Avusturya'da sarayda önemli gelişmeler yaşanmakta idi. Nitekim İmparator Jozef ölmüş yerine Leopold geçmişti. Fransız İhtilali de Avusturya politikalarını derinden etkilemiş, diğer taraftan Prusya, Avusturya'ya Osmanlı Devleti ile barış yapması konusunda baskı hatta tehditte bulunuyordu. Bu şartlarda Leopold barışa meyletmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti, Prusya ile yaptığı ittifak gereğince bu devletle birlikte hareket ediyordu. Avusturya Prensi Koburg, Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak için Rusçuk tarafına geçerek Şumnu'da bulunan Orduyu hümayunu tazyik etmek amacında idi. Avusturya, yapılacak barış öncesi kazanacağı muharebelerle hiç olmazsa Eflak'ı kendi sınırları dâhilinde tutmayı amaçlamakta idi. Prens Koburg da bu amaçla Yergöğü Kalesi'ni ele geçirmek üzere harekete geçti.[69]

Avusturya'nın bölgedeki askeri hareketliliğinden haberdar olan İstanbul, Niğbolu ve Tuna sahilleri Başbuğu Arslan Mehmed Paşa'ya gönderilen emirde, düşmanın Vidin sınırına asker sevk ettiğinden, kendisinin Niğbolu'dan hareket ederek kazalardan toplanan askerlerin sevki için görevlendirildiği bildirildi. Fakat o sırada (18 Haziran 1790) Avusturya ordusunun Eflak hudutlarında Kulle Kalesi ile birlikte Tutrakan ve Silistre'ye saldırdığı haberi gelmişti. Arslan Mehmed Paşa'dan, o sırada Niğbol'dan ayrılmış olsa dahi, geri dönerek Niğbolu ve Kulle kalelerini tahkim ve savunması istendi.[70] Diğer yandan yeni sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Şerif Hasan Paşa[71] Şumnu'da bulunmakta, Rusçuk ve Vidin ise askeri olarak takviye edilmekte idi.[72]

Avusturyalılara meyleden Eflaklılar'dan bazıları da *Yergöğü Kalesi'nde 1.500 kadar İslam askeri var. Onlar, Avusturya askeri göründüğü gibi kaleyi terk ederek Rusçuk tarafına geçerler* diyerek propaganda yoluyla Avusturya ordusunu teşvikte bulunuyorlardı. Prens Koburg, Bükreş'ten hareketle 30 Mayıs 1790'da Yergöğü civarına gelerek kale muhafızı Çavuşzade Abdullah Paşa ile yine kalede bulunan Cengiz Mehmed Giray'dan kalenin teslimini istemiş muhataplarından ret cevabı almıştı. Bunun üzerine Koburg, vakit geçirmeden kaleye girmek üzere hareket eder. Abdullah Paşa ve Cengiz Mehmed Giray, Avusturyalıları doğrudan görebilmek için kalenin çevresinde olan binaları yıktırdıktan sonra savunmaya hazır konuma geldiler. Bazı kaynaklarda, Koburg'un 40 bin kadar askeri ve 60'tan fazla top ve humbarasının olduğu geçmekle birlikte, bölgeden İstanbul'a gönderilen evrakta, Yergöğü üzerine gelen Avusturyalı asker sayısının 20 bin olduğu,

69- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. V, İstanbul 1309, ss. 52-53.

70- BOA, C.AS, 892/38377 (Evail-i N. 1204/15-25 Mayıs 1790).

71- Sadrazam Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın 30 Mart 1790'da vefatı üzerine yerine kimin getirileceğine karar verilemedi. Bunun üzerine Rumeli'de bulunan vezirlerin isimleri birer kâğıda yazılarak sarayda Hırka-i Şerif odasında Sultan III. Selim'in önüne sunuldu. Sultan bu kâğıtlardan birini seçtiğinde, Rusçuklu Şerif Hasan Paşa'nın ismi çıkmış, böylelikle yeni sadrazam kura yoluyla belirlenmiştir Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 562.

72- Mustafa Nuri Paşa*, Netayic* ül *Vukuât*, C. 4, 2. Baskı, İstanbul 1327, s. 26.

daha sonra 6.000 kadar askerin de Koburg'a yardıma geldiği ifade edilmektedir. Bu suretle Yergöğü'de savaşın başladığı Rusçuk'tan müşahede edilmiş, Rusçuk'ta bulunan Sadrazamın biraderi Seyyid Mehmed Efendi, peyderpey Yergöğü'ye asker göndererek yardımda bulunmuştu. Prens Koburg, kale çevresine metrisler ve tabyalar inşa ettirerek top ve humbara atışlarıyla kaleyi tazyike karar verdi. Avusturya tarafından kaleye 80 kıyyelik güllelerle humbara atışları yapılmakta idi. Diğer yandan Türkler, Rusçuk tarafında olan adadan Avusturyalılar üzerine top ve humbara atışları yapmakta idi. Bu suretle yedi gün top ve humbara savaşı yaşanmıştı. Daha sonra 8 Haziran 1790'da Avusturya ordusu, tüm kuvvetiyle kale civarındaki yıkık binaları kendilerine siper edinerek sur diplerine kadar yanaştılar. Bu esnada bir Türk askerinin kale hendeğinden dışarı çıkarak Avusturyalı askerlerle çatışmaya başladığını gören diğer birkaç asker de ona yardıma gitmiş böylece kale dibinde çatışmalar başlamıştı. Bunun üzerine dış kale kapısından çıkan Türk ordusu Avusturyalılara saldırdı ve 1.000 ila 2.000 arasında Avusturya askeri kılıçtan geçirildi. Beş-altı saat göğüs göğse çatışmalar yaşandı. Avusturyalıların Tuna Nehri tarafına kazmış oldukları metrislere beş-altı yüz kadar Türk askeri arka taraftan ulaştı. Bu durumdan korkuya kapılan metrislerdeki Avusturya askerlerinin kaçması, Yergöğü varoşlarında muhasarada bulunan diğer Avusturyalıların da korkup kaçmasına yol açtı. Avusturyalılar geride tüm ağırlıklarını bırakmışlardı. Muharebede 5.000 kadar Avusturyalı askeri öldürülmüş 1.000 kadar da esir alınmıştı.[73] Bunlara ilaveten Kulle, Tutrakan ve Silistre'de muharebelerde esir alınan Avusturya askerleri ile birlikte 40'tan fazla top ve havan topu da zapt edilip Serdar-ı Ekrem tarafından, Cezzar Paşa'nın kapı kethüdası Karakulak Sadır Ali ile İstanbul'a gönderildi. Bu başarı üzerine Sultan III. Selim, Yergöğü muhafızlarını ödüllendirmek maksadıyla üçer bin kuruşluk altın ve birer adet mücevher çelenk gönderilmesini emretti.[74] Şerif Hasan Paşa, tebdilen Rusçuk'a gitmiş, burada bulunduğu sürede Yergöğü'de yaralanan 300 kadar askerin tedavisiyle bizzat ilgilenmiş, her birine bahşişler ve hediyeler vermişti. Ramazan Bayramı'nda ise Yergöğü tarafına geçerek Abdullah Paşa'ya vezirlik, kardeşi Mehmed Efendi'ye büyük emir-i ahurluk payesi verdi. Cengiz Giray Sultan ve beraberinde bulunan mirza ve askerlere de çelenk, hilat ve çeşitli hediyeler verdi.[75]

Prusya'nın da tehdidi neticesinde Avusturyalılarla barış yapılmakla beraber Ruslarla harp devam etmekte idi. Tuna havzasında, daha önce Avusturyalılarla mücadele edilen yerlerde bu defa Rus tehdidi kendini göstermeye başlamıştı. Plevne Kadısı Şerif İbrahim'in konuyla ilgili 15 Şubat 1791 tarihinde İstanbul'a gönderdiği yazıda, hadisenin ciddiyeti vurgulanmakta idi. Zira Rusların Tulca yönünden Kulle Kalesi yakınında olan adaya sal ve gemilerle geldiği, bununla ilgili tedbir alınmadığı surette Rusların Osmanlı beldelerine saldıracağının muhakkak olduğu belirtilmişti. Diğer yandan İstanbul'dan gelen emir doğrultusunda Kulle Muhafızı Bicanzade Ali Paşa yönetiminde, Mirahor-u

73- Cevdet, *a.g.e*, ss. 53-54.

74- Ü. Filiz Bayram, *Enverî Tarihi: Üçüncü CildMetin ve Değerlendirme,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi), İstanbul 2014, ss. 696-697; Ali Osman Çınar*, Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi), İstanbul 1999, ss. 162-163; Cevdet, *a.g.e*, s. 55.

75- Cevdet, *a.g.e*, s. 55.

sani vekili Abdi Bey vasıtasıyla Niğbolu, Selvi, Lofça, Tırnova vs. den toplanan piyade ve süvariler, başlarına başbuğ olarak tayin edilen Hacı Hafızoğlu Mehmed, Dupranoğlu Mehmed ve Topuzoğlu Ali önderliğinde, Babadağ ve Tolcu taraflarına gönderildiler.[76] Söz konusu beldelerden toplanan askerlerin başına Niğbolu Muhafızı Arslan Paşa Sürücü tayin edildi.[77] Tulca Kadısı İsmail de aynı konuyla ilgili İstanbul'a yazdığı yazıda, Rusların Tulca'ya girdiği, hendek ve tabyalar yaptığını, İslam beldelerine saldırı niyetinde olduğunu bildirmişti.[78]

Sonuç

Tuna sahilinde karşılıklı konumlanan Niğbolu ve Kulle kaleleri, bulundukları konum itibarıyla Osmanlı-Avusturya savaşlarında ve daha sonra Osmanlı-Rus savaşlarında, Tuna Nehri'nin Niğbolu ve Eflak yakasında denetim ve kontrolünün sağlanmasında hayati önem arz etmişlerdi. İncelemeye çalıştığımız 18. yüzyılın son çeyreğinde özellikle Kulle Kalesi yoğun şekilde tamir ve tahkimden geçmiştir. Ağırlıklı olarak yerel kaynakların seferber edildiği tamirat aşaması, görevlendirilen bina eminlerinin işi ağırdan alması neticesinde yavaş ilerlemişti. Bununla beraber inşaatın tamamlanmış olması, bölgede emniyetin tesisinde, halk için güven vesilesi olmuştu. Her iki kale de işgale uğramamakla beraber Kulle Kalesi Avusturya ordusunun saldırılarına maruz kalmış, Türk ordusunun Yergöğü'de Avusturya ordusunu mağlup etmesi neticesinde bu saldırılar bertaraf edilmişti.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın elden çıkışı, Avusturya ve Rusya'nın 1781 yılında Osmanlı Devleti'ni paylaşım planlarını Osmanlı'nın öğrenmesi, 1783'te Kırım'ın Ruslar tarafından işgal ve ilhakı ile Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan etmiş ve bu hal üzerine Avusturya da Rusya'nın yanında savaşa girmişti. İki ülke ile birlikte savaşmak durumunda kalan Osmanlı Devleti bazı muharebelerde başarı gösterse de savaşların genelinde özellikle Boze Bozgunu ile ağır bir mağlubiyet almıştı. Diğer yandan Avusturya da Belgrad'ı işgal etmişti. Osmanlı-Prusya ittifakının baskısı ile 1791 yılında Avusturya ile Ziştovi; Avusturya'nın harpten çekilmesi ile barışa meyleden Rusya ile de 1792 yılında Yaş antlaşmaları imzalandı.

Ziştovi Antlaşması (4 Ağustos 1791) ile Belgrad Osmanlı Devleti'ne iade edilmiş, her iki ülke arasındaki sınırların aşağı yukarı savaş öncesi duruma getirilmesi kabul edilmişti.[79] Yaş Antlaşması (10 Ocak 1792) gereğince Osmanlı Devleti, Kırım'ın Rusya'ya ilhakını kabullenirken, her iki ülke arasında Turla (Dinyester) Nehri sınırı oluşturmuştur. Turla ile Buğ Nehri arasındaki Özi Kalesi ve çevresi Rusya'ya terk edilmiş, Ruslar işgal ettikleri diğer bölgelerden çekilmiş, Kafkasya'da ise Kuban Nehri yine Osmanlı-Rus sı-

76- BOA, C.AS, 276/11448 (3 Ca. 1205/8 Ocak 1791)
77- Cevdet, *a.g.e*, s. 47.
78- BOA, C.AS, 276/11448 (11 C. 1205/16 Ocak 1791)
79- Uzunçarşılı, *a.g.e*, s. 571-572.

nırı olmuştur.[80]

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşları esnasında, 1808 yılında Rusya ile yapılan barış müzakerelerinde Rusya, aralarında Kulle Kalesi'nin de bulunduğu Hotin, Bender, Akkerman, Kili, İsmail, İbrail ve Yergöğü kalelerinin kendine terkini istemiş, Osmanlı Devleti ise Rusya'ya set ve Rumeli'nin kilidi konumunda olan bu kalelerin Rusya'ya terkini reddetmişti.[81] Söz konusu savaşta işgale uğrayan bu kalelerin Osmanlı Devleti'ne terki ve içlerindeki mühimmatın Rusya'ya iadesi hususunda[82] her iki devlet arasında yazışmalar yapılmıştır. Nitekim kaleler 23 Ekim 1812'te Osmanlı Devleti'ne teslim edilmişti.[83]

1812 Bükreş Antlaşması sonrasında 23 Ekim 1813 tarihli belgede, Kulle Kalesi'nin tamire muhtaç olduğu ifade edilmekte idi. Kulle'nin Eflak yakasında olduğu gerekçesiyle tamiratın Eflak voyvodası tarafından yapılmasının daha az maliyete mal olacağı ifade edilmekte idi.[84] 1816 yılında Kulle Kalesi'nin yanına küçük bir kale daha yapıldı.[85] Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Akkerman Muahedesi'nin (1826) Eflak-Boğdan hakkındaki dördüncü maddesinde Rusya tarafından, İbrail, Yergöğü ve Kulle ahalileri tarafından Eflak arazisinin gasp edildiği iddia edilmekte idi. Oysa Eflak reayası Kulle'nin eski hududuna tecavüz ve zabt ile bölgeyi yeni hududa dâhil etmek istemekte idiler. İddia edildiği gibi Kulle ahalisi Eflak arazisini zapt etmemekle beraber, Eski Kulle'ye bağlı birkaç köyün arazisi verimsiz ve Tuna Nehri'nin taşkınları sebebiyle, söz konusu köylerin ahalileri ile Yeni Kulle muhafızlarının, eski sınırları geçerek Eflak arazisinde hayvan otlattıkları belirlenmişti.[86] Buradan anlaşılmaktadır ki Akkerman Antlaşması ile Tuna Nehri'nin Eflak yakasında bulunan Kulle Kalesi Eflak idaresine verilmemişti.

1829 Edirne Antlaşması'yla, Tuna Nehri'nde kıyısı bulunan İbrail, Yergöğü ve Kulle (Holovnik/Turnu) kale/şehirleri Osmanlı hâkimiyetinden çıktı.[87] Edirne Antlaşması'nın 3. maddesi ile tarihi Romanya topraklarının sınırlarını kısmi olarak belirleyecek prensipler gündeme getirildi. Prut Nehri'nin Boğdan topraklarına bitiştiği bölgeden başlayıp, Tuna Nehri'ne karıştığı yere kadar devletlerarasında hudut olarak kabul edildi. Bu sınır hattı, Tuna Hızırilyas Boğazı'na kadar uzanır. Aynı hat üzerinde, Tuna Nehri'nin çeşitli kollarında mevcut olan irili ufaklı tüm adalar Rusya'ya bırakılmış, nehrin sağ kıyı şeridindeki yerleşim birimlerinin ise eskiden olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde kalacağı tasdik edilmiştir.[88] Böylelikle Edirne Antlaşması'na bağlı olarak gerçekleşen sınır belirleme işleminde, Tuna Nehri'nin öte yakası Rusya garantörlüğünde, Eflak ve Boğdan memle-

80- Uzunçarşılı, *a.g.e*, s. 591-592.
81- BOA, HAT, 851/38146; BOA, HAT, 851/38150 (21 L. 1223/10 Aralık 1808).
82- BOA, HAT, 990/41831 (21 N 1227/28 Eylül 1812).
83- BOA, HAT, 985/41705 (16 L. 1227/23 Ekim 1812).
84- BOA, HAT, 598/29331 (27 L. 1228/23 Ekim 1813).
85- Ersin Kırca, Vahdettin Atik vd., *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, İstanbul 2016, s.168.
86- BOA, C.HR, 23/1105.
87- Mihai Maxim, "Osmanlı Döneminde Tarihi Romanya'da İslam", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, (Ed: Muhammet Savaş Kafkasyalı), Ankara: TİKA yay. 2016, s. 220.
88- BOA, TSMA.e, 709/66: Edirne Antlaşması'nın sureti 3. madde.

ketlerine dâhil edilmiştir.[89]

1853-1856 Kırım Harbi esnasında Eflak, önce Rusların sonra Avusturyalıların işgalinde kaldı. Savaş sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile Batılı devletlerin garantisi ile Osmanlı idaresine verildi. 1858 yılında Fransa İmparatoru III. Napolyon'un himayesinde Eflak ve Boğdan, merkezi Bükreş olmak üzere tek devlet çatısı altında birleştirildi. Durum Osmanlı Sultanı Abdülaziz tarafından da tanındı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harpleri sonrasında Rusya'ya toprak kaybetmekle birlikte Romanya, Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlığını da kazanmış oldu.[90] Böylelikle Kulle (Turnu) de Romanya hudutlarında kalmış oldu.

Niğbolu'ya bakacak olursak, 19. yüzyıl zarfında Niğbolu Kalesi de Ruslar tarafından birkaç kez işgale uğramıştır. 1806-1812 Osmanlı-Rus Harpleri döneminde, 1810 yılında Niğbolu Ruslara teslim edilmiş, 1811'de Ruslar kaleyi büyük oranda yıkarak şehirden çekilmişti. 1816 yılında Niğbolu Kalesi yeniden tamirattan geçmiştir. Ruslar 1828-1829 Savaşı'nda, 1829'da Kulle Kalesi'ni ve yeni yapılan kaleyi, daha sonra Niğbolu Kalesi'ni ele geçirmiş, 1829 Edirne Antlaşması ile Niğbolu Osmanlı Devleti'ne iade edilmişti. 1877-1878 Osmanlı-Rus harplerinde de Rus işgaline uğrayan Niğbolu, savaş sırasında Rusların günlerce süren yoğun top atışı sonucunda enkaz yığınına dönmüştü. 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti hudutlarında kurulan otonom Bulgar Prensliği sınırlarında kalmış, 1908 yılında II. Meşrutiyet sonrasında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı ile birlikte bu ülkenin bir parçası olmuştur.[91]

89- BOA, A.DVN. NMH, 1/4. (14 Ra 1246/21 Ağustos 1830).
90- Aurel Decei, "Eflak" mad., İslam Ansiklopedisi, C. 4, ,İstanbul 1977, ss. 187-188.
91- Ersin Kırca, Vahdettin Atik vd., *a.g.e*, s.168; M. Şehabettin Tekindağ, *a.g.m*, s. 250.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

A.DVN.NMH (Divan-ı Hümayûn Mühimme Derfterleri)

1/4

AE. SABH. I, (Ali Emîrî Sultan I. Abdülhamid)

302/20285; 342/23873; 161/10720.

C.AS, (Cevdet Askeriye)

1008/44148, 1037/45499, 1061/46664, 1061/46664, 1106/48915, 1131/50204, 1137/50518, 1154/51311, 1168/52012, 1186/52920, 1188/53023, 1219/54681, 220/9386, 220/9386, 223/9500, 223/9500, 229/9704, 276/11448, 276/11448, 355/14723, 382/15815, 406/16758, 562/23571, 695/29181, 715/29999, 738/31000, 892/38377, 904/38952, 92/4188, 962/41846, 963/41907, 964/41951, 981/42810, 991/43339

C.BH, (Cevdet Bahriye)

159/7537, 82/3901, 82/3935

C.HR, (Cevdet Hariciye)

23/1105

D.BŞM, ((Divan-ı Hümayûn Baş Muhasebe)

5609/17, 5802/143, 6965/11, 6965/11

D.BŞM.BNE, (Divan-ı Hümayûn Baş Muhasebe Bina Eminliği)

23/11

HAT, (Hatt-ı Hümâyun)

1388/55220, 598/29331, 851/38146, 851/38150, 985/41705, 990/41831

MAD. d, (Maliyeden Müdevver)

3365, 3162

TSMA.e, (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi)

709/66

Telif Eserler

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. V, Dersaadet 1309.

BAYRAM, Ü. Filiz, *Enverî Tarihi: Üçüncü CildMetin ve Değerlendirme,* (Yayınlanma-

mış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi), İstanbul 2014.

BEYDILLI, Kemal. "Küçük Kaynarca Antlaşması" *DİA*, XXVI, Ankara 2002.

ÇINAR, Ali Osman*, Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi Marmara Üniversitesi) İstanbul 1999.

DAĞLI, Yücel, Seyit Ali Kahraman vd. (Haz.), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011.

DAVISON, Roderie H., "Russian Skill and Turkish Imbeccility: The Treaty of Kuckuk Kainardji Reconsidered", *Slavic Rreviev,* Vol 35, No.3, 1976.

DECEİ, Aurel, "Eflak", İslam Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1977, ss. 187-188.

DEMİR, Selçuk, *XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi), Erzurum 2014.

FEDAKAR, Cengiz, "1782-1792 Osmanlı-Avusturya, Rus Savaşlarında Edirne Lojistiği", *Prof. Dr. M. Tayyip Gökbilgin ve Edirne Sempozyumu 15 Nisan 2015 Bildiriler*, İstanbul 2016.

---------- *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı, Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2014.

FİDAN, Fadimana, *18. Yüzyılda İstanbul'un ve Ordunun İaşesinde Tuna İskelelerinin Rolü (1711-1768*), (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kafkas Üniversitesi), Kars 2014.

KIRCA, Ersin, Vahdettin Atik vd., *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, İstanbul 2016.

KÜRKMAN, Garo, Anadolu'da Ölçü ve Tartılar, İstanbul 2003

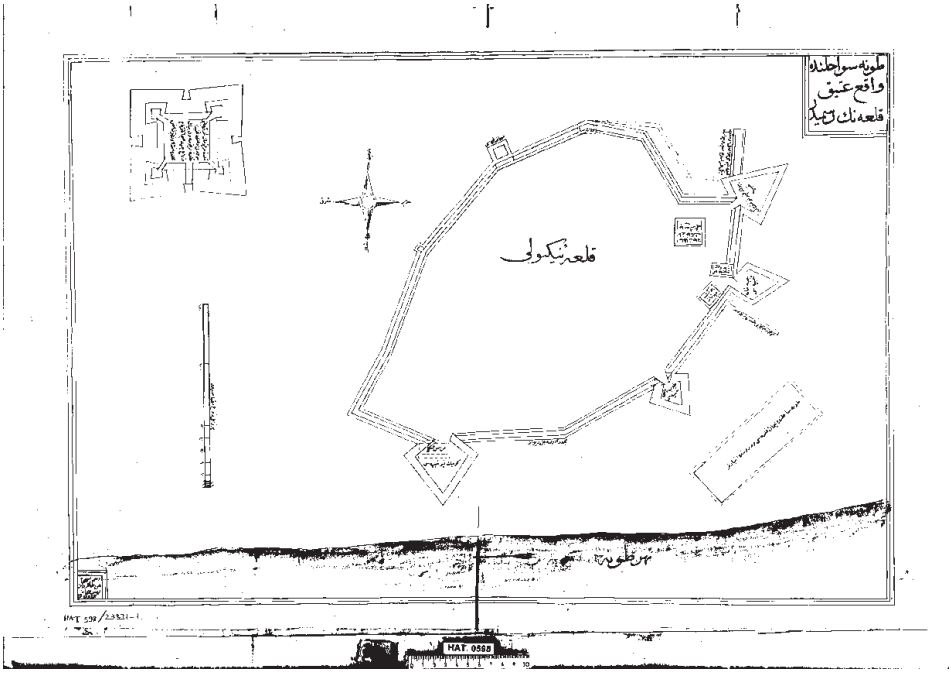
MAXİM, Mihai, "Osmanlı Döneminde Tarihi Romanya'da İslam", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, (Ed: Muhammet Savaş Kafkasyalı), Ankara: TİKA 2016.

Mustafa Nuri Paşa*, Netayic* ül *Vukuât*, C. 4, 2. Baskı, İstanbul 1327.

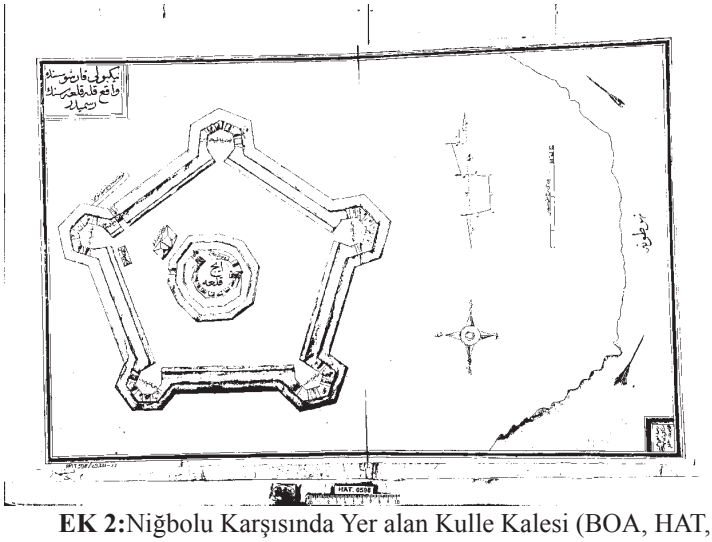
TEKİNDAĞ, Şehabeddin, "Niğbolu", İslam Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul 1964.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* C. IV/I, Ankara: TTK, 1988.

EKLER

EK 1: Niğbolu Kalesi (BOA, HAT, 598).

EK 2: Niğbolu Karşısında Yer alan Kulle Kalesi (BOA, HAT, 598).

EK 3: Tuna Nehri'nin iki yakasında yer alan kale planlarına göre: üstte Niğbolu Kalesi, alt sağda eski Kulle, alt solda ise Yeni Kulle kaleleri yer almaktadır (BOA, PLK. P, 1336).

(Footnotes)

1- 1 zira': 75 cm üzerinden günümüz ölçü birimine çevrilmiştir Garo Kürkman, Anadolu'da Ölçü ve Tartılar, İstanbul 2003, s. 412.

2- 1 kıyye: 1,28 kg.

3- 1 mudd: 513.160 kg (Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600), C. 1, İstanbul 1997, s. 445)

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 171-192

Geliş Tarihi: 01.08.2019 Kabul Tarihi: 02.10.2019

Aydın Vilayet Yıllıklarındaki Takvimlerde Önemli Günler

Ertan GÖKMEN*

Özet

Bu çalışmada Aydın vilayeti salnamelerinin ilk sayfalarında verilen takvimlerdeki bilgiler değerlendirilmiştir. Yıllıkların bazısında takvim bulunmakla birlikte bazısında bulunmamaktadır. Takvimlerde her ay için bir sayfa tahsis edilmiştir. Genel olarak on iki sayfadan oluşan bu takvimlerde öncelikle hicrî, rûmî, ve miladî takvimin ay ve günleri, sonrasında namaz vakitleri saat ve dakika olarak verilmiştir. Takvimlerin en önemli kısmını "eyyâm-ı meşhûre" sütunu başlığı altında verilen bilgiler oluşturmaktadır. Bu kısımda Güneş'in ve Ay'ın hareketlerine, burçlara, diğer gökcisimlerinin hareketlerine, meteorolojik olaylara, hayvanların davranışlarına, tarım ürünlerinin ekim ve dikim zamanlarına, sağlık uygulamalarına, nehirlerin suyunun yükselmesine ve alçalmasına, deniz suyunun hareketine, farklı din mensuplarınca kutlanan bayramlara ve yortu günlerine ve bazı önemli tarihi olaylara dair bilgiler verilmiştir. Takvimlerde verilen bu bilgiler vasıtasıyla halkın yukarıda belirtilen hususlarda bilgi sahibi olması ve buna göre davranması amaçlanmıştır. Takvimlerde yer alan bu hususlarla ilgili aşağıdaki paragraflarda geniş bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere geçmeden önce insanların niçin takvim kullandığı, takvim çeşitleri ve Türklerin tarih boyunca hangi takvimleri kullandığı hususunda bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Takvim, Salname, Halk Takvimi, Mevsimler, Meteoroloji, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Güneş, Ay, Burçlar.*

Famous Days In Calendars Of Aydın Province Annuals

Abstract

In this study, the information in the calendars given in the first pages of Aydın province annuals has been evaluated. Some of annuals have calendars but some do not. One page per month has been reserved in calendars. In these calendars, which generally consist of twelve pages, firstly the months and days of the hijri, rûmî calendars and the Gregorian calendar and then the prayer times have been given in hours and minutes. The most important part of the calendars is the information given under the "eyyâm-ı meşhure/famous days" column. In this section, the movements of the Sun and the Moon, horoscopes, movements of other celestial bodies, meteorological events, behaviours of animals, agricultural products, planting and its times, health practises, rivers' water rising and lowering, the movement of sea water, celebrations and festivals that celebrated by members of different religions and some important historical events have been mentioned. Through this information which provided in the calendars, it is aimed for the public to be informed and act in accordance with

* Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (ertan.gokmen@cbu.edu.tr)

points mentioned above. Lots of knowledge about these subjects has been given at the following paragraphs. Before giving these issues, information is given about why people used calendars, types of calendars and which calendars Turks used throughout the history.

Key Words*: Calendar, Annual, Public Calendar, Seasons, Meteorology, Muslim, Christian, Jewish, Sun, Moon, Horoscopes.*

Giriş

Takvim, bir olayın belli bir başlangıca göre akıp giden zaman içerisindeki yerini, boyutlarını veren belgeye denilmektedir. Söz konusu boyutlar yıl, ay, gün ve gün sayısı şeklinde tespit edilmiştir. Takvimler, Güneş, Ay, Ay-Güneş, yıldız ve gezegen hareketlerine bağlı olarak oluşturulmuşlardır.[1] Gök cisimlerinin hareketine dayanan bu takvimlerde temel ortak hesap birimi olarak gün kabul edilmiştir.[2] Takvimler değişik şekillerde sınıflandırılmışlardır. Güneşin hareketlerine göre oluşturulan Kanopus, Augustus, Kıpti, Eski İran ve Fransız takvimi *Eski Mısır Takvimi* türü takvimler; Jülyen, İskender, Mu'tazıd, Burçlar, Ayın Uğrak Yerleri ve Halk Takvimi, Jülyen ve Osmanlı Mâlî takvimi *Jülyen Takvimi* türü takvimler; Celâlî, Miladî/Gregoryen takvimi ise *Yanılgısız/Doğru Takvimler* sınıfında yer almaktadır.[3] Osmanlı döneminde ve günümüzde günlük işleri düzenlemek için Güneş/Milâdî takvim, dinsel gereksinimleri karşılamak için Ay/Hicrî takvim kullanılmaktadır.[4]

Her toplumun belirli olayları başlangıç kabul ederek oluşturduğu takvimler bulunmaktadır. Türkler de tarihleri boyunca farklı takvimler kullanmışlardır. Bunlardan ilki On iki Hayvanlı Türk Takvimi'dir. Bu takvim, hangi dini benimserlerse benimsesinler Orta Asya halklarının hayatına etki etmiş ve onların kültürünün bir parçası olmuştur. Bu takvim dışında kökeni tarih öncesi devirlere uzanan "Dört Mevsim Takvimi" Türklerce kullanılmıştır. Bu takvimlere Ülker Takvimi'ni de eklemek gerekmektedir. Mani dinini benimseyen Uygurların İran-Soğd menşeli Güneş Takvimi'ni, Nasturî Hıristiyan Türkleri Jülyen Takvimi'nin Süryanî varyantını, Yakutların ise kendilerine mahsus arktik bir takvimi ve Karaimlerin İbranî Takvimini kullandıkları bilinmektedir. Türk devletleri İslamiyet'i kabullerinden sonra genellikle hicri takvimi kullanmışlardır.[5] Osmanlı maliyecileri hicri takvimde ayların başlangıcının her yıl değişmesi sebebiyle meydana gelen sıkıntıları gidermek için 1795 yılından itibaren güneş yılı esaslı malî takvim

1- A. Necati Akgür, "Takvim" Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 39, İstanbul, 2010, s. 487-490.
2- Tevfik Temelkuran, "Türklerin Kullandıkları Takvim Çeşitleri", Türkler, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Ankara, 2002, s. 434.
3- A. Necati Akgür, "Güneş Takvimleri", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 262, Haziran 2006, s. 181-182.
4- A. Necati Akgür, "On İki Hayvanlı Türk Takvimi" Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1990, S. 64, s. 169.
5- Ünver Güney, "Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler" Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi S. 10, Yıl 2006, s. 268.

kullanmaya başlamışlardır. Osmanlılar 1255/1839 yılından itibaren de bütün resmî ve malî kayıtlar için Rumî tarih kullanmaya başlanmışlardır. Bu takvimde yılbaşı mart ayı olarak belirlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar hicri takvim ile Jülyen esaslı Rumî takvim birlikte kullanılmıştır. T.C. Devleti'nin kurulmasından sonra 1926 yılından itibaren Gregoryen takvimine dayalı miladî takvim kullanılmaya başlanmıştır.[6]

Osmanlı Devleti'nde kullanılan takvimler müneccimbaşılar tarafından hazırlanıyordu. Takvimler nevruzda hazırlanarak padişaha, sadrazama ve diğer devlet ricaline sunulurdu.[7] Müneccimbaşı takvimleri olarak adlandırılan bu takvimler Celalî takvimine göre hazırlanıyordu. Bu takvimde, Güneş'in Koç Burcu'na giriş günü yani Nevruz/15 Mart ilkbaharın başlangıcı olarak kabul ediliyordu.[8] Müneccimbaşı tarafından hazırlanan bazı takvimlerde tarihi olaylara ve özel günlere yer verilirdi. Takvimlerin asıl kısmını cetveller halinde düzenlenen on sayfalık kısım oluştururdu. Bu kısımda hicrî ve Rûmî takvimin günleri zikredilir ve mevsimlere göre yapılıp yapılmaması gereken hususlar belirtilirdi.[9] Müneccimbaşılar takvimlerinin kenarlarına gün gün bazı notlar alarak bazı tarihi olayları da kaydetmişlerdir. Bu olaylar arasında İstanbul'da ve taşrada meydana gelen depremler ve yangınlar, ay ve güneş tutulmaları, yağmur, dolu ve kar fırtınaları, gökkuşağının ve Kuyruklu Yıldız'ın görülmesi ve gemilerin denize indirilmesi zikredilebilir. Bunlar yanında bazı tayinler ve aziller, isyanlar ve savaş ilanları da zikredilen hadiselerdendi.[10]

Osmanlı Devleti'nde Müneccibaşı takvimleri yanında XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren duvar takvimleri yayınlanmaya başlanmıştır. Bu takvimlerin Türkçe yanında Fransızca, Ermenice, İbranice, Bulgarca, Rumca, İsveççe ve İspanyolca olarak yayınlananları da bulunmaktaydı. Duvar takvimleri diğer neşriyatta olduğu gibi ruhsatname ile basılıyordu. Bu takvimler artık sadece zamanı gösteren vakit çizelgeleri olmaktan çıkmış ilmî, edebî ve tarihî içerikleri ile okuyucuya kültürel katkı sağlayan yayınlar haline gelmişlerdi.[11]

Osmanlı Devleti'ne ait devlet ve vilayet salnamelerinin baş kısmında Müneccimbaşı tarafından hazırlanan takvimlere yer verilerek önemli günlere, tarihi olaylara, hangi tarihte ne tür gök olaylarının meydana geleceğine, hangi tarihlerde hangi atmosfer olaylarının vuku bulacağına ve daha pek çok faklı işin ne zaman yapılması ve yapılmaması gerektiğine dair bilgilere yer verilmiştir. Ele aldığımız bu çalışmada kaynak olarak Aydın vilayetine ait salnamelerin başında bulunan takvimler kullanılmıştır. Salnamelerin başında yer alan bu takvimlerde sağ taraftan başlayarak birinci sütunda *Arabiye, Rûmîye, Frengîye* aylarının kaçıncı gün olduğu Şühûr sütunu başlığı altında; haftanın hangi günü olduğu

6- Neşet Çağatay, "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 22, Yıl 1978, s. 124-126, 136-137.

7- Salim Aydüz, "Müneccimbaşı", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 32, İstanbul, 2006, s. 3.

8- A. Necati Akgür, "Celalî Takvimi", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 61, Ağustos 1989, s. 175.

9- Aydüz, agm, s. 3.

10- Ahmet Yüksel, "Osmanlı'da Zamanı Anlamak: Duvar takvimlerinin Basım ve Yayımı Üzerine Bazı Bilgiler", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 3, S. 12, Yaz 2010, s. 507.

11- Yüksel, agm., s. 507, 513.

E*yyâm* sütunu başlığı altında; *tulû-ı şems, zuhur, asr-ı evvel, işâ ve imsâk'*ın zamanı saat ve dakika belirtilerek 3-7. sütunlarda; takvim yaprağının hangi Arabî aya ait olduğu ve bu aydaki önemli *Eyyâm-ı Meşhûre* sekizinci sütun altında; aynı sütun altında; *A'dâd-ı Rûz-ı Kâsım* dokuzuncu ve *A'dâd-ı Rûz-ı Hızır* onuncu sütun altında verilmiştir. Son sütunun başlığı *Eyyâm-ı Mahsûsa* olup bunun altında R (Rum), Elif (Ermeni), Lam (Latin), Ye (Yahudi), Kaf (Katolik) rumuzları ile bu günlerin hangi Osmanlı gayrimüslim tebaasına ait yortu günleri olduğu belirtilmiştir. Takvime ait cetvellerin bitmesinden sonra bazı salnamelerde yerleri değişmekle birlikte hicrî 1200 senesinden başlayarak yıllığın yayınlandığı tarihe kadar geçen hicrî yılların miladî takvimin hangi senesine ve ayına denk geldiği belirtilmiştir. Yine salnamelerde hicretten önce ve sonra meydana gelen bazı olayların kronolojisine de yer verilmiştir.[12] Başlangıçtaki salnamelere nazaran sonraki yıllarda yayınlanan salnamelerde meydana gelen olaylara dair kronolojinin hayli uzadığı görülmektedir.[13] Aydın vilâyetine ait 26 salnameden 1307, 1314, 1315, 1316, 1317, 1319 ve 1321 hicrî tarihli yıllıklarda takvime yer verilmemiştir. Aydın vilayetine ait 1326 tarihli son salnamede ise takvim bulunmaktadır.[14] Aydın vilayetine ait salnamelerde yer alan takvimlerin hepsinde E*yyâm-ı Meşhûre* başlığı altında verilen bilgiler birbirinin aynısı değildir. Bu kısımda yer alan bilgiler değişik konularla ilgili olup bunlar aşağıda yer alan başlıklarda altında değerlendirilmeye ve takvimlerde yer alan farklılıklar gösterilmeye çalışılmıştır.

Takvimlerde Astronomiye ve Astrolojiye Dair Bilgiler

Salnamelerde yer alan takvimlerde güneş, ay, gezegen ve yıldızların konumlarına, bunların birbirleri ile ilişkilerine, gezegenlerin hangi burca hangi tarihte girdiklerine, güneş ve ay tutulmalarına, gezegenlerin aynı burca girmelerine ve ayın menzillerine dair bazı bilgiler verilmiştir. Takvimlerde bu bilgilerin verilme sebebi, bir işin uğurlu veya uğursuz olduğu düşünülen günde yapılıp yapılmaması ile ilgili olmalıdır. Müneccimlere göre her güne tesir eden bir yıldız ve o yıldızın o günle ilgili özel bir etkisi bulunuyordu. Müneccimler yıldızların işler ve günler üzerindeki bu etkisini belirten takvimler hazırlamışlar, bir işin hangi gün ve saatte yapılması veya yapılmama gerektiği hususunda idarecilere tavsiyelerde bulunmuşlardır.[15] Takvimlerde belirtilen gökcisimlerinin mukâbele, mukârene, teslîs, terbî ve tesdîs denilen konumları astronominin bir dalı olan *ilmü'z-zicâc ve't-tekâvim*; gezegenlerin aynı burcun aynı derecesinde ne zaman bulundukları ise *ilm-i kırânât* tarafından incelenmektedir.[16] Takvimlerde gezegenlerin burçlara girdiği zamanlara dair hayli bilgi verilmiştir. Burçların bir kare ve dört üçgenin

12- Salname-i Vilâyet-i Aydın, 1298, s. 2-22; 1297, s. 3-22. Aydın vilayetine ait salnameler bundan sonraki dipnotlarda SVA kısaltması ile verilecektir.
13- SVA, 1299, s. 16-27.
14- Aydın vilâyetine ait salnameler şu yıllara aittir: 1296, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1311, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1319, 1321, 1326.
15- Tevfik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm" Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 22, İstanbul, 2000, s. 125-126.
16- Fehd, agm, s. 125.

bir daireyi on iki parçaya ayırması ile oluştuğu belirtilmektedir. Burçlar 360 derecelik daire şeklindeki kuşağın 30'ar derecelik on iki bölüme ayrılması ile oluşuyordu. Dolayısı ile burçlar bir daire üzerinde hem üçgen hem de kare ile ilişkisi içerisinde yer almaktadır.[17] Güneş on iki burca şu tarihlerde girmektedir: Hamel, Aries/Koç (21 Mart); Sevr, Taurus/Boğa (20 Nisan); Cevzâ, Gemini/İkizler (21 Mayıs); Seretân, Cancer/Yengeç (22 Haziran); Esed, Leo/Aslan (23 Temmuz); Sünbüle, Virgo/Başak (23 Ağustos); Mîzan, Libra/Terazi (23 Eylül); Scorpius/Akrep (22 Ekim); Kavs, Sagittarius/Yay (22 Kasım); Cedî, Capricornus/Oğlak (22 Aralık); Delv, Aquarius/Kova (20 Ocak); Hût, Pisces/Balık (19 Şubat). Burçların kendileriyle olduğu gibi güneş, ay ve diğer gezegenlerle de ilişkileri bulunmaktadır. Gezegenlerin burçlara nispetle "beyt-vebal", "şeref-hubût" ve "evc hadîd" şeklinde belli mevkileri vardır.[18] Yıldızların ait oldukları burçta bulundukları zamana "şeref" veya "vakt-i şeref" denilmiştir ki eşref saati kavramı da buradan çıkmıştır. Burçlardan Hamel, Esed ve Kavs'a "burç-ı ateşî/ateş"; Cevzâ, Mizan ve Kavs'a "burç-ı bâdî/hava); Sevr, Sünbüle ve Cedi'ye (burç-ı hâkî/toprak) ve Seretân, Akrep ve Hut'a "burç-ı âbî/su" denilerek burçlar dört unsur olarak bilinen ateş, hava, su ve toprakla ilişkilendirilmişlerdir.[19]

Çalışmamıza kaynaklık eden salnamelerde yer alan takvimlerde gök cisimlerinin konumları ve birbirleri ile olan ilişkileri şu ifadelerle zikredilmiştir: Tahvîl-i Şemş be-Cedi/Güneşin Oğlak burcuna girmesi;[20] İctimâ-ı neyyireyn[21]/Güneş ve Ay'ın bir araya gelmesi;[22] Akîs-i Utârid be-Kavis/Merkür'ün Yay burcuna yansıması;[23] Şeref-i Kamer/Ayın ekliptik üzerinde en tesirli olduğu noktada bulunması;[24] Terbî-i Utârid be-Müşteri/Merkür ile Jüpiter arasındaki açısal uzaklığın 180 derece olması;[25] Terbî-i Utârid be-Hamel/Merkür kurslarının yarısının Koç burcuna girmesi;[26] Tesdîd-i Şems be-Zuhal/Güneş'in Satürn'e yönelmesi;[27] Tahvîl-i Şems be-Delv: Güneş'in Kova burcuna girmesi;[28] Tesdîd-i Şems/Güneşin uzunluğuna doğrulması;[29] Tahvîl-i Utârid be-Devl/Merkür'ün Kova burcuna girmesi;[30] Kırân-ı Sa'deyn/Venüs ile Jüpiter'in aynı burçta

17- İlhan Kutluer, "İslam Literatüründe Burç" Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1992, s. 422-423.
18- Kutluer, agm, s. 422-423.
19- Mustafa Uzun, "Edebiyatta Burç", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1992, s. 425-426.
20- Salnâme-i Vilâyeti Aydın, 1297, s. 3; 1303, s. 12.
21- Güneş ve Ay'ın bir araya gelmesi. El-Fergânî, Cevâmi İlm en-Nucûm ve Usûl el-Harekât es-Semâviyye, Çev. Yavuz Unat, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 175
22- SVA, 1326, s. 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17; 1297, s. 4, 5; 1296, s. 3, 4; 1298, 4.
23- SVA, 1296, s. 3.
24- SVA, 1296, s. 3; 1297, s. 3. Fergânî, age., s. 181.
25- SVA, 1298, s. 4.
26- SVA, 1298, s. 4.
27- SVA, 1296, s. 3.
28- SVA, 1296, s. 3; 1297, s. 4.
29- SVA, 1297, s. 4.
30- SVA, 1298, s. 4; 1303, s. 13; 1326, s. 16.

birbirine yaklaşması;[31] İhtirâk-ı Utârid/Merkür'ün Güneş'e yaklaşması;[32] Tesdîs-i Merih be-Zühre/Meriç ile Venüs arasındaki açısal uzaklığın 60 derece olması;[33] Tesdîd-i Merih be-Zühre/Merih'in Venüs'e yönelmesi;[34] Tesdîs-i Utârid be-Zuhal/Merkür ile Satürn arasındaki açısal uzaklığın 60 derece olması;[35] Tahvil-i Utârid be-Hût/Merkür'ün Balık burcuna girmesi;[36] Tulû-i Zâbih[37]/Oğlak burcu yıldızının doğması;[38] Mukâbele-i Neyyireyn/Güneş ile Ay arasındaki açısal uzaklığın 180 derece olması;[39] Tahvîl-i Merih be-Delv/Merih'in Kova burcuna girmesi;[40] Şeref-i Zühre/Venüs gezegeninin ekliptik üzerinde en tesirli olduğu noktada olması;[41] Tulû-ı Bel'[42]/Ayın yörüngesinde iki eşit küçük yıldızın doğması;[43] Tahvîl-i Utârid be-Hût/Merkür'ün Balık burcuna girmesi;[44] Kırân-ı Zühre be-Zuhal/Venüs'ün Satürn gezegenine yaklaşması;[45] Tulû-ı Şevle/ Ay'ın on dokuzuncu konağındaki biri parlak olan iki yıldızın doğması;[46] Tulû-ı Su'ûd/Ayın yirmi dördüncü konağında "en yüksek saadet" anlamındaki üç yıldızın doğması;[47] Tahvîl-i Şems be-Hamel/Güneş'in Koç burcuna girmesi;[48] Tulû-ı Mukaddem/Ay'ın yirmi altıncı konağındaki iki parlak yıldızın doğması;[49] Tahvîl-i Şems be-Sevr/Güneş'in Boğa burcuna girmesi;[50] Evvel-i Sitte-i Sevr/Güneş'in Sevr/Boğa burcunda bulunduğu nisan ayında fırtınalarıyla meşhur altı günün başlaması;[51] Ahir-i Sitte-i Sevr/Güneş'in Sevr/Boğa burcunda bulunduğu nisan ayında fırtınalarıyla meşhur altı günün son bulması;[52] Tahvîl-i Şems be-Cevzâ/Güneş'in ikizler burcuna girmesi;[53] Tulû-ı Süreyyâ/Ayın üçüncü

31- Fergânî, age., s. 164; SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 4; 1298, s. 5.
32- SVA, 1298, s. 4, 6.
33- Fergânî, age., s. 186. SVA, 1296, s. 4.
34- SVA, 1298, s. 5
35- SVA, 1298, s. 5.
36- SVA, 1298, s. 5.
37- Zâbih: Sa'd el-Zâbih "Kurban kesenin saadeti", biri kuzeyde yükselirken diğeri güneyde düşen iki küçük yıldız, oğlak burcunun a ve b yıldızları. Bunlardan kuzeyde olanı gizlidir. Arapların Şat "koyun" olarak adlandırdıkları yıldıza yakındır. Zâbih oğlakın a yıldızı olarak adlandırılmaktadır. Fergânî, age., s. 170.
38- SVA, 1302, sayfa belirsiz. (Bazı yıllıklara ait takvimlerin sayfa numaraları verilmemiştir. Şayet alınan bilgi bu sayfalarda yer alıyorsa bu sayfalar "Belirsiz" olarak verilmiştir.
39- Fergâni, age., s. 174; SVA, 1298, s. 5.
40- SVA, 1298, s. 5.
41- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 5
42- Bel' (Bula'): Ayın yörüngesinde iki eşit küçük yıldız. Kova'nın e ve n yıldızları Beyrûnî üçüncü bir yıldızdan yani Kova'nın m yıldızdan bahsetmektedir. Fergânî, age., s. 170.
43- SVA, 1302, s. Belirsiz.
44- SVA, 1296, s. 5
45- Fergânî, age., s. 164-165; SVA, 1298, s. 5.
46- Fergânî, age., s. 170, SVA, 1298, s. 4.
47- Fergânî, age., s. 170; SVA, 1298, s. 6.
48- SVA, 1298, 1299, s. 6.
49- Fergâni, age., s. 170; SVA, 1303, s. 3; 1304, s. 3.
50- SVA, 1296, s. 6; 1303, s. 4.
51- Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitapevi, Ankara, 2013, s. 118; SVA, 1297, s. 7; 1299, s. 8; 1303, s. 4; 1304, s. 4; 1305, s. 4; 1311, s. 12; 1313, s. 13.
52- SVA, 1296, s. 7; 1297, s. 7; 1303, s. 4; 1304, s. 4; 1305, s. 4; 1311, s. 12.
53- SVA, 1303, s. 5; 1326, s. 8.

konağında bulunan ve Ülker de denilen altı küçük yıldızın doğması;[54] Tahvîl-i Şems be-Seretân/Güneş'in yengeç burcuna girmesi;[55] Sa'd/Ayın yirmi dördüncü konağındaki üç yıldızın doğması;[56] Tulû-ı Hek'a/Ayın beşinci konağındaki "beyaz leke" anlamına gelen Orion takımyıldızının başında, birbirine yakın üç küçük yıldızın doğması;[57] Tahvîl-i Şems be-Esed/Güneş'in Arslan burcuna girmesi;[58] Tahvîl-i Şems be-Sünbüle/Güneş'in Başak burcuna girmesi;[59] Tahvîl-i Şems be-Akrep/Güneş'in Akrep burcuna girmesi;[60] Tahvîl-i Şems be-Mîzân/Güneş'in Terazi burcuna girmesi;[61] Tahvil-i Şems be-Kavs/Güneş'in Yay burcuna girmesi;[62] İhtirâk: Bir gezegenin Güneş'e yaklaşması, güneşle aynı burçta olması;[63] Tulû-ı İklîl/"Taç", üç parlak yıldızın doğması;[64] Gurûb-ı Ülker/Ay'ın üçüncü konağında bulunan ve Süreyya denilen altı küçük yıldızın batışı;[65] Sa'deyn/Venüs ile Jüpiter'in aynı burçta birbirine yaklaşması.[66] Yukarıda verilen bilgiler Müneccimbaşıların gözlemleyebildikleri gök cisimlerinin hareketlerine ve konumlarına dair hayli bilgiyi takvimlere yansıttıklarını göstermektedir.

Meteorolojik Olaylara Dair Bilgiler

Takvimlerde resmi görevlileri ve halkı bilgilendirmek amacıyla mevsimlerin başlangıç zamanlarına, uzun ve kısa gecelerin ne zaman olduğuna, yılın sıcak ve soğuk günlerinin başlangıç ve bitiş tarihlerine, mevsimlere bağlı olarak bitkilerin olgunlaşma zamanına, farklı isimlerle anılan fırtınaların ne zaman gerçekleştiğine dair bilgiler verilmiştir. Takvimlerde meteorolojik olaylara dair bilgiler bazen farklı isimlerle zikredilmiştir. Aşağıdaki paragrafta belirtilen bu olayların gerçekleşme zamanına dair takvimlerde zikredilen bilgiler verilmiştir. Herhangi bir meteorolojik olay için takvimlerde farklı tarihlerin verildiği olmuştur. Olayın gerçekleşme zamanına ait ilk ve son tarihler parantez içerinde aralarına (–) işareti konularak gösterilmiştir.

Takvimlerde mevsimlere ve meteorolojik olaylara dair şu bilgiler verilmiştir: Fasl-ı Şitâ-Kış Mevsimi (22 Aralık);[67] Evvel-i Erbaîn-Erbaînin Başlangıcı/Evvel-i Erbaîn ve Fasl-ı Şitâ-Efrencî sene 22 Aralık'ta başlayan ve 31 Aralık'a kadar devam eden kışın

54- Fergânî, age., s. 168, SVA, 1303, s. 5.
55- SVA, 1296, s. 9; 1326, s. 9.
56- Fergânî, age., s. 170; SVA, 1311, s. 8; 1313, s. 3.
57- Fergânî, age., s. 168. SVA, 1303, s. 6; 1304, s. 6; 1305, s. 6.
58- SVA, 1303, s. 7.
59- SVA, 1303,s. 8.
60- SVA, 1302, s. 10.
61- SVA, 1303, s. 9; 1326, s. 12.
62- SVA, 1326, s. 14.
63- SVA, 1311, s. 6; 1313, s. 7.
64- Fergânî, age., s. 170; SVA, 1302; 1311, s. 8; 1313, s. 8.
65- Fergânî, age, s. 168, SVA, 1311, s. 8; 313, s. 8.
66- SVA, 1311, s. 8.
67- SVA, 1297, s. 3; 1302; 1303, s. 12; 1311, s. 8

en soğuk zamanı sayılan kırk günün başlangıcı (21-22 Aralık);[68] Ahir-i Şeb-i Yeldâ-22 Aralık'ta başlayan yılın en uzun gecesinin sonu (25 Aralık);[69] Gündönümü Fırtınası-27 Aralık'ta meydana gelen bir fırtına çeşidi;[70] Şiddet-i Riyâh-Rüzgârın şiddetlenmesi (29 Aralık);[71] Zemherîr Fırtınası-22 Aralık-31 Ocak tarihleri arasında yaşanan kırk günlük karakış döneminde vuku bulan fırtına (7 Ocak);[72] İştidâd-ı Berd-Soğuğun Şiddetlenmesi (8-9 Ocak);[73] Gece Açık Kalmış (9 Ocak);[74] Su ve Taam Mezmûmdur-Su ve yemek yerilmiştir (10 Ocak);[75] Fırtına ve Şiddet-i Berd/Sermâ-Fırtına ve Soğuğun Şiddetlenmesi (23-28 Ocak);[76] Âhir-i Erbaîn-Erbaîn Sonu-22 Aralık'ta başlayan ve kırk gün süren soğukların sonu (29-31 Aralık);[77] Evvel-i Hamsîn-Erbâîn denilen kırk günlük karakıştan sonra gelen elli günün başlangıcı (30-31 Ocak);[78] Gâyet-i Kuvvet-i Sermâ-Kış soğuğunun kuvvetinin sonu (2-5 Şubat);[79] Cemre-i Evvelî be-Hava-Birinci Cemre, Şubat ayında azar azar artan sıcaklığın havaya düşmesi (19-20 Şubat); [80] Fırtına (20 Şubat);[81] Cemre-i Sâniye be-Âb-İkinci cemrenin suya düşmesi (25-26 Şubat);[82] İnkisârü'l-Berd-Soğukların kırılması (27 Şubat);[83] İmtizâc-ı Fasleyn-Kış ile bahar mevsiminin birbirine karışması (4 Mart);[84] Cemre-i Sâlise be-Hâk-Üçüncü cemrenin toprağa düşmesi (4-5 Mart);[85] Evvel-i Berdü'l-Acûz-Yedi gün süren Kocakarı Soğukları'nın başlangıcı (7-9 Mart);[86] Husûm Fırtınası-Sürekli esen fırtına (10-12 Mart);[87] Tesâvil-i leyl ü Nehâr-ı Şer'î-Şer'î olarak gece ve gündüzün eşitliği (14-15 Mart);[88] Âhir-i Berdü'l-Acûz-Yedi gün süren Kocakarı Soğukları'nın sonu (17 Mart);[89] Âhir-i Hamsîn-Kırk gün süren karakıştan sonra gelen elli günlük sürenin sonu (19 Mart);[90] Tesâvil-i Leylü ü Nehâr-ı

68- SVA, 1297, s. 3; 1303, s. 12/ 1304, s. 12; 1311, s. 8
69- SVA, 1296, s. 3; 1297, s. 3; 1299, s. 3; 1320; 1303, s. 12; 1304, s. 9; 1313, s. 9
70- SVA, 1326, s. 15.
71- SVA, s. 1296, s. 3; 1297, s. 3.
72- SVA, 1296, s. 3; 1297, s. 3; 1299, s. 4
73- SVA, 1296, s. 3; 1297, s. 3; 1303, s. 12; 1304, s. 12.
74- SVA, 1302, s. Belirsiz.
75- SVA, 1302, s. Belirsiz.
76- SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 4; 1298, s. 4; 1302.
77- SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 4; 1299, s. 5; 1303, s. 13; 1304, s. 13; 1310, s. 10; 1311, s. 9.
78- Devellioğlu, age., s. 371; SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 4; 1299, s. 5; 1303, s. 13; 1304, s. 13; 1313, s. 10; 1326, s. 16
79- SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 4; 1298, s. 5; 1303, s. 13; 1304, s. 13; 1311, s. 9; 1313, s. 10.
80- Devellioğlu, age., s. 149; SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 5; 1302; 1303, s. 14; 1304, s. 14; 1305, s. 14; 1311, s. 10; 1313, s. 11; 1326, s. 17.
81- SVA, 1298, s. 5. Bu fırtına sadece 1298 yılı salnâmesinde zikredilmiştir
82- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 5; 1299, s. 6; 1304, s. 14; 1311, s. 10; 1313, s. 11; 1326, s. 17.
83- SVA, 1302, s. Belirsiz.
84- SVA, 1302, s. Belirsiz.
85- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 5; 1303, s. 14; 1304, s. 14; 1305, s. 14; 1311, s. 10; 1313, s. 11; 1326, s. 17.
86- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 5; 1299, s. 6; 1303, s. 14; 1304, s. 14; 1305, s. 14.
87- SVA, 1296, s. 5; 1311, s. 11.
88- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 6; 1298, s. 4; 1303; 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3.
89- SVA, 1296, s. 5; 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3; 1311; s. 11; 1313, s. 12.
90- SVA, 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3; 1313, s. 12.

Hakîki-Gerçek gece gündüz eşitliği (20 Mart);[91] Mebde-i Fasl-ı Bahâr/Evvel-i Mevsim-i Bahâr/Bahâr-ı Evvel-Bahar mevsiminin başlangıcı, ilkbahar (21-24 Mart);[92] Evvel-i Mevsim-i Lâle-Lale mevsimin başlangıcı (12 Nisan);[93] Nihâyet-i Kuvvet-i Bahâr-Baharın gücünün azalması (6-7 Mayıs);[94] Evvel-i Eyyâm-ı Matar-Yağmurlu günlerin başlangıcı (9 Mayıs);[95] Vezîden Bâd-ı Şarkî-Doğu rüzgârlarının esmesi (10 Mayıs);[96] Âhir-i Eyyâm-ı Matar-Yağmurlu günlerin sonu (10-12 Mayıs);[97] Evvel-i Riyâh-ı Bevârih-Sam yeli denen sıcak rüzgarların başlaması (31 Mayıs);[98] Hübûb-ı Riyâh-ı Serîa-Hızlı rüzgarların esmesi (24 Mayıs);[99] Âgaz-ı Germâ-Sıcakların başlaması (26 Mayıs);[100] İmtizâc-ı Fasleyn-Bahar ile yaz mevsiminin birbirine karışması (7 Haziran);[101] Mevsim-i Hasad-Hasat mevsimi (8 Haziran);[102] Vezîden Bâd-ı Şimâlî-Kuzey rüzgârlarının esmesi (16 Haziran);[103] Evvel-i Rûz-ı Atvel-En uzun günün başlangıcı (17 Haziran);[104] Evvel-i Fasl-ı Sayf-Yaz mevsiminin başlaması (20-23 Haziran);[105] Âhir-i Rûz-ı Atvel-En uzun günün sonu (24 Haziran);[106] Evvel-i Bâd-ı Semûm-Sıcak Sam rüzgârlarının başlangıcı (30 Haziran-3 Temmuz);[107] Âhir-i Riyâh-ı Bevâric-Sam yeli denilen sıcakların ve rüzgarların sonu (7-9 Temmuz);[108] Eşdâd-ı Harâret/Şiddet-i Harâret-Sıcağın şiddetlenmesi (17-29 Temmuz);[109] Kızıl Erik Fırtınası/Fırtına-Bu tarihlerde esen bir fırtına (29 Temmuz);[110] Evvel-i Eyyâm-ı Bahûr/İştidâd-ı Harâret-Çok şiddetli sıcak günlerin başlangıcı (30 Temmuz-3 Ağustos);[111] Gâyet-i Kuvvet-i Germâ/Âhir-i Eyyâm-ı Bahûr-Çok şiddetli sıcakların sonu (5 Ağustos-8 Ağustos);[112] Tağyir-i Evrâk-Yaprakların renginin değişmesi (21-24 Ağustos);[113] Âhir-i Eyyâm-ı Bâd-ı Semûm-Sam yeli denilen sıcak rüzgarların sonu (22 Ağustos-3 Eylül);[114] Evvel-i Fütûr-ı Germâ-Sıcakların azalmaya ve zayıflamaya

91- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 6; 1298, s. 6; 1299, s. 6.
92- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 6; 1298, s. 3; 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3; 1311, s. 11; 1313, s. 12.
93- SVA, 1296, s. 6; 1297, s. 7; 1302.
94- SVA, 1296, s. 7; 1297, s. 7; 1303, s. 4; 1304, s. 4; 1305, s. 4; 1311, s. 13; 1313, s. 13.
95- SVA, 1296, s. /, 1297, s. 7.
96- SVA, 1296, s. 7; 1297, s. 7.
97- SVA, 1303, s. 4, 1302, s. Belirsiz.
98- SVA, 1303, s. 5.
99- SVA, 1296, s. 8; 1297, s. 8.
100- SVA, 1296, s. 8; 1297, s. 8.
101- SVA, 1302, s. Belirsiz.
102- SVA, s. 1296, s. 8; 1297, s. 8.
103- SVA, 1296, s. 8.
104- SVA, 1303, s. 6; 1304, s. 6; 1305, s. 6.
105- SVA, 1296, s. 9; 1297, s. 9; 1299, s. 10.
106- SVA, 1303, s. 6; 1304, s. 6; 1305, s. 6; 1311, s. 14.
107- SVA, 1296, s. 9; 1302, s. Belirsiz.
108- SVA, 1296, s. 9; 1313, s. 3.
109- SVA, 1296, s. 9; 1297, s. 10; 1303, s. 7; 1304, s. 7; 1305, s. 7.
110- SVA, 1313, s. 4; 1302, s. Belirsiz.
111- SVA, 1303, s. 7; 1304, s. 7; 1305, s. 7; 1326, s. 10.
112- SVA, 1296, s. 10; 1297, s. 10, 11; 1299, s. 10; 1313, s. 4, 1326, s. 10.
113- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 11; 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1305, s. 8.
114- SVA, 1297, s. 11; 1302, s. Belirsiz; 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1305, s. 8; 1311, s. 4.

başlaması (29 Ağustos-30 Ağustos);[115] İmtizâc-ı Fasleyn-Yaz ile Sonbahar mevsiminin birbirine karışması (6 Eylül);[116] Şikesten-i Germâ/İnkısâr-ı Germâ-Sıcakların kırılması (15-16 Eylül);[117] Müsâviyü'l-Leyl ü Nehâr-Gece ve gündüz eşitliği (22, 24 Eylül);[118] Evvel-i Fasl-ı Harîf-Sonbaharın başlaması (23-24 Eylül);[119] Fırtına-Belirtilen tarihlerde esen bir rüzgar (3-4 Ekim);[120] Sükût-ı Evrâk/Bed-i Sükût-ı Evrâk-Yaprakların solmaya başlaması (5-11 Eylül);[121] Evvel-i Eyyâm-ı Matar-Yağmurlu günlerin başlaması (14-17 Ekim);[122] Bağ Bozumu/Meryemana Fırtınası-Belirtilen tarihte esen bir fırtına (18 Ekim);[123] Burûdet-i Miyâh-Suların soğuması (21-25 Ekim);[124] Kırlangıç Fırtınası (24 Ekim);[125] Mevsim-i Şiddet-i Riyâh/Balık Fırtınası-Şiddetli rüzgar mevsimi (29 Ekim);[126] Nihâyet-i Kuvvet-i Sermâ/Harîf-Sıcakların ve sonbaharın sonu (3 Kasım);[127] Mebde-i Şebnem/Nüzul-i Şebnem-Çiğ düşmenin başlaması (8-9 Kasım);[128] Vezîden Bâd-ı Cenûbî-Güney rüzgarlarının esmesi (15 Kasım);[129] Evvel-i Berd-Soğuğun başlaması (28-30 Kasım);[130] Hübûb-ı Avâsıf-Sert ve şiddetli rüzgârların/fırtınaların esmesi (3 Aralık);[131] İbtidâ-i Rîh-i Şimâlî-Kuzey rüzgârlarının başlangıcı (5-7 Aralık);[132] İmtizâc-ı Fasleyn-Sonbahar ile kış mevsimin birbirine karışması (7 Aralık);[133] Âhir-i Sükût-ı Evrâk-Yaprakların solmasının sonu (8-9 Aralık);[134] Fırtına-Belirtilen tarihte esen ve ismi belirtilmemiş fırtına (15 Aralık);[135] Evvel-i Şeb-i Yeldâ-Yılın en uzun gecesinin başlangıcı (16 Aralık).[136]

Yukarıda meteorolojik hadiselere dair zikredilen bilgiler yoluyla halkın günlük işlerini tanzim etmeye yardımcı olunduğu, sıcak ve soğuk günler ile fırtınalı ve yağmurlu günler hakkında bilgiler verilerek bunların zararından korunmalarının amaçlandığı anlaşılmaktadır.

115- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 11; 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1305, s. 8; 1311, s. 4; 1313, s. 5.
116- SVA, 1311, s. 4; 1313, s. 5.
117- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 12; 1303, s. 9; 1304, s. 9; 1305, s. 9.
118- SVA, 1311, s. 5; 1304, s. S. 9; 1305, s. 9.
119- SVA, 1296, s. 12; 1297, s. 12; 1311; s. 5.
120- SVA, 1311, s. 5; 1313, s. 6.
121- SVA, 1296, s. 12; 1297, s. 13; 1303, s. 9; 1304, s. 9; 1305, s. 9 1311, s. 5; 1313, s. 6.
122- SVA, 1296, s. 12; 1297, s. 12; 1303, s. 10; 1304, s. 10; 1305, s. 10; 1311, s. 6; 1313, s. 6.
123- SVA, 1296, s. 13; 1297, s. 13; 1311, s. 6; 1313, s. 6.
124- SVA, 1296, s. 13; 1297, s. 13; 1303, s. 10; 1304, s. 10; 1305, s. 10,; 1311, s. 6; 1313, s. 7.
125- SVA, 1311, s. 6. Bu fırtınanın Bağbozumu ve Meryemana Fırtınası olma ihtimali bulunmaktadır.
126- SVA, s. 1296, s. 13; 1311, s. 6; 1313, s. 7.
127- SVA, 1296, s. 13; 1297, s. 13; 1311; s. 6; 1313, s. 7.
128- SVA, 1296, s. 13; 1297, s. 14; 1311, s. 6; 1313, s. 7.
129- SVA, 1296, s. 14; 1297, s. 14.
130- SVA, 1296, s. 14; 1297, s. 14; 1303, s. 11; 1304, s. 11; 1305, s. 11.
131- SVA, 1296, s. 14; 1297, s. 14.
132- SVA, 1296, s. 14.
133- SVA, 1302, s. Belirsiz.
134- SVA, 1296, s. 14; 1303, s. 11; 1304, s. 11; 1305, s. 11.
135- SVA, 1311, s. 8.
136- SVA, 1299, s. 3; 1303, s. 12; 1304, s. 12; 1311, s. 8; 1313, s. 9

Hayvan Davranışlarına Dair Bilgiler

Havaların soğuması ve ısınması ile hayvan davranışları arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Kış mevsiminin başlaması ile bazı hayvanlar kış uykusuna yatmakta bazıları ise daha kolay yiyecek bulabilecekleri ve üreyebilecekleri sıcak bölgelere göç etmektedirler. Böcek türü hayvanlar da havaların soğuması ile gizlenmekte, ısınması ile birlikte hareketlenmektedirler. Böcek larvaları da sıcak hava ile canlanmakta ve hayat bulmaktadırlar. Takvimlerde Anadolu'da yaşayan hayvanların geliş ve gidişine, böceklerin gizlenmesine ve açığa çıkmasına, kuşların ve koyunların çiftleşme zamanına dair bilgiler verilmiştir. Takvimlerde belirtilen hususlarda verilen bilgiler şu şekildedir: İhtifâ-i Hevâmm/Böceklerin Gizlenmesi (14-16 Ocak);[137] İzdivâc-ı/Tezvîc-i Tuyûr-Kuşların Çiftleşmesi (3-17 Şubat);[138] Tevellüd-i Ağnâm-Koyunların Kuzulaması (9 Şubat);[139] Kesret-i Semek-Balık Bolluğu (10 Şubat);[140] Duhûl-i Fırtına-i Hamâm/Güvercin Fırtınası (11 Şubat);[141] Ameden-i Laklak-Leyleklerin Gelişi (22 Şubat-9 Mart);[142] Feryâd-ı Kurbağa-Kurbağaların ötüşü (28 Şubat-1Mart);[143] Ameden-i Kırlangıç-Kırlangıçların Gelişi (11 Mart-15 Mart);[144] Hareket-i Hevâmm/Haşerât-Böceklerin Hareketlenmesi (26-28 Mart);[145] Ameden-i Çaylak[146]-Çaylakların Gelişi (27-28 Mart);[147] Feryâd-ı Andelîb-Bülbülllerin ötmesi (4-5 Nisan);[148] Kırlangıç Fırtınası (8 Nisan);[149] İpek Böceği Zuhûru (23 Nisan);[150] Cem-i Usfûr-Serçelerin toplanması (29 Nisan),[151] Koyun Kırkımı Zamanı (27-31 Mayıs);[152] Reften-i Laklakân/Leyleklerin Bilâd-ı Hârreye Azîmeti-Leyleklerin Sıcak Memleketlere Gidişi (26-28 Ağustos);[153] Koç Ayırma Zamanı (5-10 Eylül);[154] Reften-i Çaylak-Çaylakların Gidişi (11 Eylül);[155] Reften-i Turna-Turnaların Gidişi (4-5 Ekim);[156] Kırlangıç Fırtınası (24 Ekim);[157] Koç Salımı (24 Ekim);[158] Balık Fırtınası (29

137- SVA, 1298, s 4; 1303, s. 13; 1304, s. 13.
138- SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 5; 1298, s. 5; 1303, s. 13; 1304, s. 13; 1311, s. 9; 1313, s. 10.
139- SVA, 1298, s. 5; 1302, s. Belirsiz.
140- SVA, 1302, s. Belirsiz.
141- SVA, 1302, s. Belirsiz.
142- SVA, 1298, s. 5;1302; 1303, s. 14; 1304, s. 14; 1305, s. 14.
143- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 5.
144- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 6; 1298; 1304, s. 14; 1305, s. 14.
145- SVA, 1296, s. 6; 1297, s. 6; 1302; 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 5;1311, s. 11; 1313, s. 12.
146- Çaylak: Yırtıcılardan uzun kanatlı, çengel gagalı, küçük kuşları ve fare gibi zararlı hayvanları avlayan tavuk büyüklüğünde bir kuş (Milvus Migrans), bkz. Türk Dil Kurumu, Ankara., 2011, s. 508.
147- SVA, 1296, s. 6; 1297, s. 6; 1302; 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3; 1313, s. 12.
148- SVA, 1296, s. 6; 1297, s. 6; 1302; 1311, s. 11.
149- SVA, 1296, s. 6; 1297, s. 6; 1302.
150- SVA, 1296, s. 7; 1297, s. 7.
151- SVA, 1296, s. 7; 1297, s. 7.
152- SVA, 1296, s. 8; 1297, s. 8; 1302; 1303, s. 5; 1304, s. 5; 1305, s. 5; 1313, s. 14.
153- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 11; 1302; 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1308, s. 8, 1313, s. 5.
154- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 12; 1302; 1303, s. 8; 1313, s. 5.
155- SVA, 1302; 1311, s. 4; 1313, s. 5.
156- SVA, 1296, s. 12; 1297, s. 12; 1302; 1311, s. 5; 1313, s. 6.
157- SVA, 1311, s. 6.
158- SVA, 1296, s. 14; 1297, s. 14; 1302; 1303, s. 10; 1304, s. 10; 1305, s. 10.

Ekim);[159] İhtifâ-i Haşerât-Böceklerin Gizlenmesi (3-18 Kasım);[160] Reften-i Mürgân-Kuşların Gitmesi (11-14 Kasım).[161]

Zirai Hayata Dair Bilgiler

Takvimlerde halkın ziraî hayatına yardımcı olacak pek çok bilgi mevcuttur. Bu bilgiler arasında genel olarak ağaçların dikimi, kesimi ve aşı zamanı, hububat ürünleri ile bahçe bitkilerinin dikimi ve hasat vakti, meyvelerin ve çiçeklerin olgunlaşma zamanı, bitkiler için tehlikeli olan sıcak ve soğuk zamanlar ve ağaç yapraklarının solma vakti zikredilebilir. Takvimlerde bunlara benzeyen ve ziraî hayatı ilgilendiren faaliyetler ile mevsimlere bağlı olarak bitkilerde meydana gelen hadiseler tarihleri ile birlikte şu şekilde zikredilmiştir: Gars-ı Eşcâr/Eşcâr Garsı Zamanı/Evvel-i Gars-ı Eşcâr-Ağaç Dikme Zamanı[162] (15-16 Ocak, 20 Şubat); Zer-i Habbe's-Selâtîn/Zirâat-ı Hınâ-Kına Ziraatı Zamanı[163] (27 Ocak-8 Şubat); Şeftali, Nar, Ceviz Dikimi[164] (17-18 Şubat); Zuhûr-ı Evrâk-ı Eşcâr-Ağaçların Yapraklarının Ortaya Çıkması[165] (18 Şubat); Cereyân-ı Mâ-i Eşcâr-Ağaçlara Su Yürümesi[166] (21 Şubat-4 Mart); Pırasa Tohumu Zer'i-Pırasa Tohumu Ekimi[167] (22 Şubat); Ziraat-ı Basal/Ziraat-ı Soğan-Soğan Dikimi[168] (22 Şubat-); Badıncan Yasdığı Zamanı-Patlıcan Yastığı Zamanı[169] (25-26 Şubat); Âhir-i Eşcâr-ı Gars-Ağaç Dikme Sonu[170] (2 Mart); Bağ Budama Zamanı[171] (6 Mart); Kalem Aşısı Zamanı[172] (6-8 Mart); Asmaya Su Yürür[173] (13 Mart); Ziraat-ı Mercimek-Mercimek Ekimi[174] (15 Mart); İkinci Bağ Budama[175] (20 Mart); Ziraat-ı Börülce-Börülce Ekimi[176] (28 Mart); İnkışâf-ı Ezhâr-Çiçeklerin Açması[177] (29 Mart-2 Nisan); Evvel-i Mevsim-i Ziraat-Ziraat Mevsiminin Başlangıcı[178] (23 Nisan); Mevsim-i Ziraat-ı Duhân-Tütün Ziraatı Mevsimi[179] (23 Nisan); Resîden Lâle be-Kemâl-Lalelerin Olgunluğa Erişmesi[180] (27

159- SVA, 1311, s. 6; 1313, s. 7.
160- SVA, 1297, s. 14; 1303, s. 10; 1304, s. 10; 1305, s. 10.
161- SVA, 1302; 1303, s. 10; 1304, s. 10; 1305, s. 10.
162- SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 5; 1303, s. 14; 1304, s. 14; 1305, s. 14; 1311, s. 10; 1313, s. 11.
163- SVA, s. 1298, s. 5; 1303, s. 13; 1304, s. 13; 1311, s. 9; 1313, s. 11.
164- SVA, 1303, s. 14; 1305, s. 14.
165- SVA, 1302, s. Belirsiz.
166- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 5; 1302; 1303, s. 14; 1304, s. 14; 1305, s. 14.
167- SVA, s. 1296, s. 5; 1297, s. 5.
168- SVA, 1298, s. 5, 1303, s. 3.
169- SVA, 1303, s. 14; 1304, s. 14; 1305, s. 14.
170- SVA, 1302. S. Belirsiz.
171- SVA, 1296, s. 5, 1297, s. 5.
172- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 5.
173- SVA, 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3.
174- SVA, 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3; 1313, s. 11.
175- SVA, 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3.
176- SVA, 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3; 1313, s. 12.
177- SVA, 1296, s. 6; 1297, s. 6; 1303, s. 3; 1305, s. 3; 1311, s. 11.
178- SVA, 1313, s. 13.
179- SVA, 1303, s. 4; 1304, s. 4; 1305, s. 4; 1311, s. 12.
180- SVA, s. 1296, s. 7; 1297, s. 7; 1303, s. 4; 1304, s. 4; 1305, s. 4.

Nisan); Mevsim-i Zirâat-ı Pamuk, Susam, Bostan, Bamya ve Nohud[181] (28-30 Nisan); Ziraat-ı Bâdıncan[182] (2 Mayıs); Karâr-ı Nebâtât-Bitkilerin Tam Boyutuna Ulaşması[183] (15 Mayıs); Evvel-i Gülistân-Güllerin Açmaya Başlaması[184] (21 Mayıs); Bağ Ovalama[185] (22-26 Mayıs); Filiz Kırma Zamanı[186] (27 Mayıs); Mevsim-i Gül der-Şam-Şam'da Gül Mevsimi[187] (4-5 Haziran); Mevsim-i Hasâd/Evvel-i Hasâd/Hasat Mevsimi-Hasat Mevsimin Başı[188] (4-9 Haziran); Evvel-i Zer-i Erz be-Mısır-Mısır'da Pirinç Ziraatının Başlaması[189] (9-10 Haziran); Havf-ı Meyve der-Âfet-Meyvede Afetten Korkma[190] (11 Haziran); Arpa Biçilir[191] (18 Haziran); Gâyet-i Mevsim-i Kirâs-Kiraz mevsiminin Sonu[192] (21 Haziran); Yaprak Aşısı Zamanı[193] (24-27 Haziran, 25 Temmuz); Mevsim-i Zirâat-ı Havuç, Karnabahar ve Kereviz[194] (25-27 Haziran); Mevsim-i Susam[195] (3 Temmuz); Mevsim-i Bostan[196] (6 Temmuz); Âhir-i Zer-i Erz be-Mısır-Mısır'da Pirinç Ekimi Sonu[197] (16-18 Temmuz); Zer-i Kettân ve Haşhaş-Keten ve Haşhaş Ziraatı[198] (19 Temmuz, 16 Ağustos); Humret-i İneb-Üzümlerin Kızarması[199] (27 Temmuz); Kızıl Erik Fırtınası[200] (29 Temmuz); Havuç Ekilir[201] (7 Ağustos); Pamuk Cemi Mevsimi-Pamuk Toplama Zamanı[202] (19-20 Ağustos); Güz İçin Şalgam/Şalgam ve Emsâli Ziraatı[203] (22 Ağustos); Tağyîr-i Evrâk-Yaprakların Değişmeye Başlaması[204] (21 Ağustos); Kemâl-i Esmâr-Meyvelerin Olgunlaşması[205] (2-4 Eylül); Âhir Yaprak Aşısı-Son Yaprak Aşısı[206] (7-9 Eylül); Mevsim-i Zirâat-ı Buğday, Arpa, Çavdar ve benzeri-Buğday, Arpa, Çavdar vb Ekim Zamanı[207] (16

181- SVA, 1303, s. 4; 1304, s. 4; 1305, s. 4; 1313, s. 13.
182- SVA, s. 1303, s. 4; 1304, s. 4; 1305, s. 4.
183- SVA, s. 1302, Belirsiz.
184- SVA, 1302, Belirsiz.
185- SVA, s. 1296, s. 8; 1297, s. 8; 1303, s. 5; 1304, s. 5; 1305, s. 5; 1311, s. 13; 1313, s. 14.
186- SVA, 1303, s. 5; 1304, s. 5; 1305, s. 5.
187- SVA, 1296, s. 8; 1297, s. 8.
188- SVA, s. 1296, s. 8; 1297, s. 8; 1302; 1303, s. 5; 1304, s. 5; 1305, s. 5; 1311, s. 14; 1313, s. 14.
189- SVA, 1296, s. 8; 1297, s. 8; 1298.
190- SVA, 1302, Belirsiz.
191- SVA, 1302, Belirsiz.
192- SVA, 1302, Belirsiz.
193- SVA, 1296, s. 10; 1297, s. 10; 1313, s. 3.
194- SVA, 1303, s. 3; 1304, s. 6; 1305, s. 6; 1313, s. 3.
195- SVA, 1302, Belirsiz.
196- SVA, 1302, Belirsiz.
197- SVA, 1296, s. 9; 1297, s. 10; 1311, s. 3.
198- SVA, 1296, s. 10, 1297, s. 11; 1303, s. 7; 1304, s. 7; 1305, s. 7.
199- SVA, 1296, s. 10; 1297, s. 10; 1311, s. 3; 1313, s. 4.
200- SVA, 1313, s. 4.
201- SVA, 1311, s. 3; 1313, s. 4.
202- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 11; 1299, s. 11; 1313, s. 4.
203- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 11;. 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1305, s. 8.
204- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 11.
205- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 11; 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1305, s. 8.
206- SVA, 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1305, s. 8.
207- SVA, 1303, s. 9; 1304, s. 9; 1305, s. 9.

Eylül); Resîden Zeytin-Zeytinlerin Olgunluğa Ulaşması[208] (19 Eylül);Noksân-ı Mâ-i Eşcâr-Ağaçların Suyunun Azalması[209] (19-30 Eylül); Karaçemen ve Yonca Ekilir[210] (16 Eylül); Bağ Bozumu Fırtınası[211] (18 Eylül); Evvel-i Eşcâr-ı Gars/Evvel-i Eyyâm-ı Gars-Ağaç Dikme Günlerinin Başlaması[212] (19-21 Ekim); Bezelye ve Yonca Ziraatı[213] (21 Ekim); Bakla Dikme Zamanı[214] (26-27 Ekim); Vakt-i Kat-ı Eşcâr[215] (30-Ekim-2 Kasım); Enginar, Yerelması ve Karaçemen Ekimi[216] (14-15 Kasım); Meyve Ağaçları Budanır Bu Mevsimde Kesilen Ağaç Çürümez[217] (22-23 Kasım); Mâ-i Eşcârın Nuzûlü-Ağaçların Suyunun İnmesi[218] (26 Kasım); Âhir-i Sükût-ı Evrâk-Ağaç Yapraklarının Dökülmesinin Sonu[219] (8-9 Kasım).

Sulara, Deniz ve Nehir sularına Dair Bilgiler

Takvimlerde nehir ve deniz sularına, bunların azlığına, çokluğuna, zararlı olabileceği zamanlara dair bilgiler verilmiştir. Denizin hareketine bağlı olarak gerçekleştirilen durumlar için "hareket-i derya, evvel-i sefer-i derya" tabirleri kullanılmıştır. İbtidâ-i hareket-i derya için 15 Kasım;[220] Hareket-i derya için 5 Aralık, 29 Aralık, 17 Ocak, 26 Ocak, 3 Mart, 2 Temmuz, 25 Temmuz;[221] evvel-i sefer-i derya için 30 Mart[222] tarihi zikredilmiştir. Nil nehrinin suyunun temiz olduğu, yükseldiği ve alçaldığı ve suyun değişmeye başladığı dönemler için ise "Nil berrâk olur" (20 Ocak);[223] "Karâr-ı Nil" (15 Mayıs);[224] "tağyir der-mâ-i Nil/Nil suyunda değişme" (5-6 Haziran);[225] "terk-i şürb-i mâ-i Nil/Nil suyunun içilmesinin terk edilmesi" (15 Haziran);[226] "sükût-ı nokta-i Nil" (18 Haziran);[227] "İzdiyâd-ı Nil ve Noksan-ı mâ-i Fırat/Nil'in suyunun artması, Fırat'ın suyunun azalması" (29 Haziran) tarihleri zikredilmiştir.[228] Nil nehrinin suyunun taşması yaz gün dönümü başlangıcı olan 21-22 Haziran'da başlamakta ve yüz gün sürmektedir.

208- SVA, 1302; 1311, s. 5; 1313, s. 5.
209- SVA, 1296, s. 12, 1297, s. 12; 1303, s. 9; 1304, s. 9; 1304, s. 9; 1311, s. 5; 1313, s. 5.
210- SVA, 1296, s. 13; 1297, s. 13.
211- SVA, s. 1296, s. 13; 1297, s. 13.
212- SVA, s. 1296, s. 13; 1297, s. 13; 1299, s. 14; 1303, s. 10; 1304, s. 10; 1305, s. 10; 1311, s. 6; 1313, s. 7.
213- SVA, 1303, s. 10; 1304, s. 10; 1305, s. 10.
214- SVA, s. 1296, s. 13; 1297, s. 13; 1303, s. 10; 1304, s. 10; 1305, s. 10.
215- SVA, 1296, s. 13; 1297, s. 13; 1303, s. 10; 1304, s. 10.
216- SVA, 1303, s. 11; 1304, s. 11; 1305, s. 11.
217- SVA, 1303, s. 11; 1304, s. 11; 1305, s. 11.
218- SVA, 1296, s. 14; 1297, s. 14.
219- SVA, 1296, s. 14; 1303, s. 11; 1304, s. 11; 1305, s. 11.
220- SVA, 1302, s. Belirsiz.
221- SVA, 1302, s. Belirsiz, 1311, s. 3, 8; 1311, s. 3; 1313, s. 4, 9.
222- SVA, 1296, s. 6; 1297, s. 6; 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3; 1313, s. 12.
223- SVA, 1298, s. 4.
224- SVA, 1296, s. 7; 1297, s. 8.
225- SVA, 1296, s. 8; 1298, s. Belirsiz.
226- SVA, 1302, s. Belirsiz.
227- SVA, 1296, s. 8; 1297, s. 9.
228- SVA, 1296, s. 9; 1297, s. 10.

Bunun ardından Nil'de yine yüz günlük çekilme zamanı yaşanmakta ve ardından susuz bir kış mevsimine girilmektedir. Nil nehrindeki bu yükselmenin ve alçalmanın ölçülmesi için "mikyâsü'n-Nil" denilen ölçüm istasyonları kurulmuştur.[229] Nehir suları yanında suyun azalması, suyun soğuması ve suyun mahzurları için "kıllet-i mâ, kıllet-i miyâh/ su kıtlığı" (20 Ocak);[230] "noksân-ı mâ fi'l-arz/toprakta suyun azalması" (25 Mayıs);[231] "suya girmeyeler" (31 Temmuz);[232] "burûdet-i miyâh/suların soğuması" (21-25 Ekim)[233] tarihleri verilmiştir. Suyun çokluğunun mahzurlu olduğu da "kesret-i âb mahzur/suyun fazlası zararlı" (22 Kasım)[234] şeklinde belirtilmiştir. 22 Kasım'da suyun mahzurlu olması yağışlar sebebiyle oluşan sel ve baskınlarından kaynaklanıyor olmalıdır.

Mübarek Günler, Geceler ve Bazı Tarihi Olaylar

Takvimlerde farklı din ve inançlara sahip tebaayı kutsal gün ve gecelerinden haberdar etmek amacıyla bilgiler verilmiştir. Din büyüklerinin veya o dine mensup kişilerin yaşadıkları bazı olaylar bayram, kutsal gün ve gece olarak kutlanmıştır. Müslümanlıkta olduğu gibi Hristiyanlıkta da Hz. Meryem ve havarilerden başlayarak aziz ve azize kabul edilen, şehit sayılan çok sayıda kişi adına kutlanan bayramlar ve günler bulunmaktadır.[235].Takvimlerde, kutlanan bu gün ve gecelerden bazısının her yılın aynı gününe tesadüf etmediği görülmüştür. Bu durum doğu ve batı kiliselerince farklı takvimler kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Takvimlerde zikredilen bu bayram ve yortu günleri şunlardır: Aşura Günü ve Kerbela Vakası;[236] Şeb-i Mîlâd-ı İsa/İsa'nın

229-Akgür, "Takvim", s. 490.
230- SVA, 1296, s. 8; 1297, s. 8; 1298, s. 4.
231- SVA, 1296, s. 8; 1297, s. 8.
232- SVA, 1302, s. Belirsiz; 1311, s. 3.
233- SVA, 1296, s. 13; 1297, s. 13; 1302, s. Belirsiz; 1303, s. 10; 1304, s. 10; 1305, s. 10; 1311, s. 6; 1313, s. 7.
234- SVA, 1302, s. Belirsiz.
235- Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanlık" Dinler Tarihi, Ed. Baki Adam, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 173, 174.
236- SVA, 1303, s. 12/ 1304, s. 12; 1296, s. 3; 1297, s. 3.

Doğum Gecesi[237] (5-6 Ocak);[238] Ta'mîd-i İsâ, salîb fi'l-mâ, ilkâ-ı salîb fi'l-mâ, ta'mîd-i İsa ve haçı suya ilkâ/İsa'nın vaftiz edilmesi ve haçın suya atılması (18-20 Ocak);[239] Vaz-ı isim be-İsa/İsa'ya isim konulması (25, 28 Ocak);[240] Yahud'un Yemiş Bayramı (8 Şubat);[241] Cülûs-ı Yavuz Sultan Selim (10 Şubat 1512);[242] Iyd-i Şem' der-Kamame/ Kamame'de Kutsal Ateş Bayramı[243] (14-15 Şubat);[244] Savm-ı Nasârî, Perhîz-i Kebîr/ Büyük oruç (7-8 Mart);[245] Nevrûz-ı Sultânî/Celali takvimi yılbaşı (21 Mart);[246] Beşâret-i haml-i Meryem/Hz. Meryem'in hamileliğinin müjdelenmesi (6 Nisan);[247] Vefât-ı Adem

237- Bu gece Hz. İsa'nın doğumu anısına yapılan bir bayramdır. Hristiyanlığın ilk üç yüz yılında böyle bir kutlama yok iken IV. yüzyıldan itibaren ihdas edilmiş ve kutlanmaya başlanmıştır. Batı Hristiyanları bu günü 25 Aralık'ta, doğu Hristiyanları ve Ermeniler ise 6 Ocak'ta kutlamaktadır. Noel ile ilgili ve onun devamı olarak kutlanan bir diğer bayram Epifani'dir. Görünme ve beliriş anlamına gelen bu kelime Çocuk İsa'nın soylulara ve çocuklara görünmesini ifade etmektedir. Bu bayram başlangıçta Noel ile birlikte kutlanmış, ancak daha sonraki tarihlerde kutlanış şeklinde ve tarihinde kiliseler arasında farklılıklar meydana gelmiştir. Batı'da Noel 25 Aralık'ta, Epifani 6 Ocak'ta; Doğu'da Noel ile Epifani başlangıçta olduğu gibi 6 Ocak'ta kutlanmaktadır. bkz. Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, Dinler Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s. 368. Krismıs öncesi gerekli hazırlıkların yapıldığı döneme ise "Advent" denilmektedir. Dinî yılın başlangıcını gösteren Advent, Krısmıs'tan dört pazar önce başlamaktadır. Krismıs sonrası 6 Ocak'ta İsa'nın inançsızlara görünmesi/tezahürü anısına Epifani bayramı kutlanmaktadır. bkz. Mahmut Aydın, Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet, Ensar, İstanbul, 2010, s. 380. 6 Ocak tarihinde kutlanan Krismıs günümüzde İsa'nın Vaftiz Bayramı olarak kutlanmaktadır. Bu bayramda, yeni doğan İsa'ya müneccimlerin saygı göstermeleri, İsa'nın Kana'da küplerdeki suları şaraba çevirmesi, vaftizi esnasında "göklerden 'sen benim oğlumsun, senden hoşnudum' diyen bir sesin gelmesi onun tanrısallığının dışa vurumu olarak değerlendirilmektedir. Katolik kilisesinde İsa'nın vaftiz edilmesi Epifani'den bir hafta sonra kutlanmaktadır. bkz. Eroğlu, agm., s. 172

238- SVA, 1296, s. 3; 1297, s. 3; 1303, s. 12; 1304, s. 12; 1311, s. 8; 1313, s. 9.

239- SVA, 1296, s. 3; 1297, s. 4; 1298, s. 4; 1303, s. 13; 1304, s. 13; 1311, s. 9; 1313, s. 10.

240- SVA, 1296, s. 4, 1297, s. 4; 1298, s. 4.

241- SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 4.

242- SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 4.

243- Hz. İsa'nın çarmıha gerilip öldüğü ve sonra yeniden dirildiği gün anısına yapılan kutlama.

244- SVA, 1296, s. 4; 1297, s. 5; 1303, s. 14; 1304, s. 14; 1305, s. 14.

245- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 5.

Paskalya perhizle geçen beş haftalık (Büyük Perhiz) bir hazırlık dönemi ile son haftayı (Kutsal/Büyük Hafta) kapsar. Kutsal haftada Pazar Günü, Kutsal Perşembe, Kutsal Cuma ve Kutsal Cumartesi olmak üzere dört gün vardır. "Büyük Oruç Devresi"nin başlangıcı olan Kül Çarşambası ile başlayan ve Pentekost (Hamsin) yortusuna kadar süren 50 günlük döneme Paskalya dönemi denilmektedir. bkz. Abdurrahman Küçük, vd. age, s. 390*:* İncillere göre İsa'nın çarmıha gerilmesi, ölmesi, dirilmesi ve göğe yükselmesi Yahudilerin Pesah Bayramı ile aynı döneme rastlamaktadır. Ay takvimine göre ilkbaharın ilk dolunayından sonraki ilk pazar günüdür. Bundan dolayı Paskalya günü 21 Mart-25 Nisan tarihleri arasında bir döneme rastlamaktadır. Farklı takvim kullanılmasından dolayı Doğu ve Batı kiliselerinde değişik tarihlerde kutlanmaktadır. Paskalya bayramına hazırlanma dönemi olan Karem veya Lent adı verilen Büyük Perhiz döneminin başlangıcı Kül Çarşambası'dır ve Paskalya'dan önceki yedinci haftanın Çarşamba günüdür. Bu günde ayin yapılmakta ve küller takdis edilip serpilmektedir. Kül Çarşambası ile başlayan ve içinde bulunan pazar günleri hariç 40 gün süren bu dönemde Paskalya için hazırlık yapılmakta, dua edilmekte ve İsa'nın çölde kırk gün oruç tutması anısına perhiz yapılmaktadır. bkz Eroğlu, agm, s. 172, 173.

246- SVA, 1296, s. 5; 1297, s. 5; 1302, s. 3; 1304, s. 3; 1311, s. 11; 1313, s. 12.

247- SVA, 1296, s. 6; 1297, s. 6; 1302, s. 3; 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1311, s. 11; 1313, s. 12.

(23 Nisan);[248] Vilâdet-i Hümâyûn/II. Abdülhamid'in doğumu (31 Mayıs);[249] Mevlüd-i İlyâs (as)/İlyas peygamberin doğumu (3 Haziran);[250] Tûfân-ı Nûh (5 Haziran);[251] Milâd-ı Yahya ve Ateş Gecesi/ Hz. Yahya'nın doğumu ve Ateş Gecesi (6-7 Temmuz);[252] Feth-i Mekke (8 Temmuz);[253] Vefât-ı Süleyman/Hz. Süleyman'ın vefatı (9 Temmuz);[254] Duhûl-i Ashâb-ı Fil be-Mekke/Fil Sahiplerinin Mekke'ye Girişi (12 Temmuz);[255] Vefât-ı Ali (r.a) (14 Temmuz);[256] Helâk-ı Nemrûd (19 Temmuz);[257] Mevlûd-i Şit (as) (9 Ağustos);[258] Evvel-i Savm-ı Meryem/Meryem orucunun başlangıcı (12, 14 Ağustos);[259] Urûc-ı İsa, ıyd-i tecelli-i İsa be-Havarî/Hz. İsa'nın göğe yükselmesi ve İsa'nın havarilere görünmesi bayramı (15-18 Ağustos);[260] Vilâdet-i Meryem/Meryem'in doğuşu[261] (19-20 Ağustos);[262] Vefât-ı Meryem (26-27 Ağustos);[263] Âhir-i ıyd-i tecelli/İsa'nın Havarilere görünme bayramının sonu (29 Ağustos);[264] Necât-ı Nûh/Nuh'un kurtuluşu (30 Ağustos);[265] Vefât-ı

248- SVA, 1302, s. Belirsiz.
249- SVA, 1302, s. Belirsiz.
250- SVA, 1302, s. Belirsiz.
251- SVA, 1302, s. Belirsiz.
252- SVA, 1296, s. 10; 1297, s. 10; 1303, s. 6; 1304, s. 6; 1313, s. 3.
253- SVA, 1302, s. Belirsiz.
254- SVA, 1302, s. Belirsiz.
255- SVA, 1302, s. Belirsiz.
256- SVA, 1302; 1311, s. 3; 1313, s. 3.
257- SVA, 1311, s. 3; 1313, s. 3.
258- SVA, 1311, s. 3.
259- SVA, 1302; 1303, s. 7; 1311, s. 4; 1313, s. 4.
260- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 11; 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1305, s. 8; 1311, s. 4; 1313, s. 4.

İsa'nın Göğe Yükseliş Günü, 30 Nisan-3 Haziran arasında kutlanmaktadır. Aydın, age., s. 381, Paskalyadan kırk gün sonra kutlanan bir bayramdır. Hıristiyan inanışına göre İsa dirildikten sonra havarilerine görünmüş ve kırk gün onlarla beraber olmuş ve onları eğitmiştir. Daha sonra onları Zeytin Dağı'na götürmüş ve kendisi buradan "göğe çıkmıştır". Bu olaya havariler şahit olmuşlar ve bu olay Perşembe günü meydana gelmiştir. Olayın meydana geldiği o gün Hıristiyanlarca yıllık bir ibadet olarak kutlanmaktadır. bkz. Abdurrahman Küçük vd. age., s. 390.

261- Meryemana Günü, Meryem'in günahsızlığını, lekesizliğini, ahlaklı oluşunu ve iffetini tanıtmak için Roma'da 1477 yılında kutlanmaya başlanan bir gündür. Advent devresine dâhil olduğundan anılma günü yıldan yıla farklılık göstermektedir. bkz. Abdurrahman Küçük vd., age, s. 391. Azizlerin en yücesi olarak kabul edilen Meryem'in doğumu, mabede götürülüşü, bakireliği çeşitli şekillerde kiliselerde kutlanmaktadır. Protestanlar dışında Katolik, Ortodoks ve Monofizist (Ermeni, Süryani, Gürcü) Kiliseleri Meryem'e saygı duymakta, ona özel dualar yapmakta ve ona bayramlar tahsis etmektedirler. bkz. Abdurrahman Küçük vd., age., s 392

262- SVA, 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1305, s. 8; 1311, s. 4. Bazı yıllara ait takvimlerde Hz. Meryem'in doğum tarihi 19-20 Eylül olarak verilmiştir. SVA, 1296, s. 12; 1297, s. 12; 1299, s. 13; 1303, s. 9; 1304, s. 9; 1305, s. 9.
263- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 11; 1298, s. 11; 1299, s. 11; 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1311, s. 4; 1313, s. 5.
264- SVA, 1302, s. Belirsiz.

Kutsal ruhun havariler üzerine inişinin hatırasına Paskalya'dan elli gün ve İsa'nın göğe yükselişinden on gün sonra "İsa'nın dirilişinden" sonraki yedinci Pazar günü kutlanmaktadır. Bugün bütün havarilerin bir arada oldukları bir gündür. Kutsal Ruh'un gelmesi ile kişilerin hayatı yenilenmiş ve kurtuluş müjdesinin yayılması için paylaşmayı bilen bir topluluk oluşmuştur. Abdurrahman Küçük vd. age, s. 391.

265- SVA, 1302, s. Belirsiz; 1303, s. 8; 1304, s. 8; 1305, s. 8; 1311, s. 4.

Yahya, şehâdet-i Yahya (as.) (8-10 Eylül);[266] Iyd-i Salîb[267]/Haça germe bayramı (25 Ağustos-30 Eylül);[268] Evvel-i Savm-ı Milâd/ Doğum orucunun başlangıcı (28 Kasım);[269] Duhûl-i Meryem be-mihrâb-mabed/Hz. Meryem'in mihraba-mabede girişi (3-5 Kasım).[270]

7-Sağlık Hayatına Dair Bilgiler

Salnamelerde sağlık hayatına yön veren bazı bilgilere rastlanmıştır. Bu bilgiler hacamata, ilaç alımına, müshil ilaçlarının kullanımına ve kanın hareketlenmeye başladığı zamana dairdir. Takvimlerde zikredilen bilgilerden biri hacamat ile ilgilidir. Hacamat, deriden vakum yoluyla ihtiyaca göre vücudun herhangi bir yerinden kan alma işlemidir. Hacamat sebebi belli bir hastalığın tedavisi için yapıldığı gibi fazla kanın vücutta meydana getirdiği rahatsızlıkları gidermek için de kullanılan bir tedavi yöntemidir. Hacamat, Hz. Peygamberin bizzat uygulattığı ve ümmetine tavsiye ettiği bir tedavi şeklidir.[271] Hadislere dayanılarak hacamatın kameri ayların ikinci haftasından sonraki günlerde yani 17, 19, 21 veya 23'ünde pazartesi, salı ve perşembe günleri yapılması tavsiye edilmektedir.[272] Ele aldığımız takvimlerde 27 Aralık tarihi "evvel-i nehy-i fasd-ı hacamat/hacamatla kan almanın yasaklanmasının başlangıcı" olarak verilmiştir.[273] Hacamat yoluyla kan alma tarihi için 2 Eylül tarihi verilmiş ve bu uygulama "fasd-ı hacamat" olarak zikredilmiştir.[274] Kanın karışma ve katışması için "hareket-i ihtilât-ı demeviyye" ifadesi kullanılmış ve bunun için 24-26 Aralık tarihleri verilmiştir.[275] 30 Aralık tarihi için ise "hamamda tıraş olmayalar" şeklinde bilgi bulunmaktadır. 10 Mayıs tarihi ise "vakt-i şürb-i devâ/ ilaç içme zamanı" olarak zikredilmiştir.[276] "Evvel-i nehy-i müshil/müshil yasağının başlangıcı"[277] için 14-17 Haziran; "ahir-i nehy-i müshil/müshil yasağının sonu" için 10-14 Eylül tarihleri verilmiştir.[278] Ünlü Yunanlı hekim Hipokrat'ın ilaç alım zamanına

266- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 12; 1298, s. 12; 1299, s. 12; 1302, s. Belirsiz; 1311, s. 4; 1313, s. 5.
267- Haç, Hıristiyanlar için bir ibadet nesnesi ve inanç simgesidir. Haç, Hıristiyanları diğer dinlerin mensuplarından ayıran bir semboldür. Bu sembol ile Hıristiyanlara Hz. İsa'nın çektiği acılar ve ölümü hatırlatılmaktadır. Hıristiyanlar, İsa'nın "…Ardımdan gelmek isteyen, kendini inkar etsin, her gün haçını yükleyip beni izlesin … " Luka 9: 23 sözünü kaynak göstererek haça saygı göstermişlerdir. Buna bağlı olarak Hıristiyanlar haç taşımakta ve "Haçın Bulunuşu Bayramı", "Haçın Suya Atılması Bayramı", "Kutsal Haç Günü" gibi pek çok bayram yapmaktadırlar. İsa'nın çarmıha gerildiği ağaçların, tahminen 326 yılında Konstantin döneminde bulunduğu savunulmuş ve bu olayın anısına "Haç Yortusu Bayramı" başlatılmıştır. bkz. Abdurrahman Küçük vd. age., s. 391.
268- SVA, 1296, s. 12; 1297, s. 12; 1299, s. 13; 1303, s. 9; 1304, s. 9; 1305, s. 9; 1305, s. 9; 1311, s. 5.
269- SVA, 1296, s. 14; 1297, s. 14.
270- SVA, 1296, s. 14; 1303, s. 11; 1304, s. 11; 1305, s. 11.
271- Necmettin Şeker, "Hz. Peygamberin Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği" Konya Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21 (2013), s. 161-162. (157-188)
272- Şeker, agm, s. 176.
273- SVA, 1296, s. 3; 1297, s. 3.
274- SVA, 1302, s. Belirsiz; 1311, s. 4; 1313, s. 5.
275- SVA, 1296, s. 6; 1297, s. 6; 1302, s. Belirsiz; 1303, s. 3; 1304, s. 3; 1305, s. 3.
276- SVA, 1302, s. Belirsiz.
277- SVA, 1296, s. 8; 1297, s. 9; 1302, s. Belirsiz; 1303, s. 6; 1304, s. 6; 1305, s. 6; 1311, s. 14.
278- SVA, 1296, s. 11; 1297, s. 12; 1311, s. 4; 1313, s. 5.

dair yasağı dört yıla ait takvimde "nehy-i Bukrat ez-ilaç" olarak zikredilmiş ve bunun için 10-11 Temmuz tarihi verilmiştir.[279] 31 Temmuz'da suya girilmemesi gerektiği "suya girmeyeler" şeklinde zikredilmiştir. [280] 3 ve 14 Eylül tarihleri için "mahzûr" ifadesi kullanılmış ise de bu tarihlerde neyin mahzurlu olduğu hakkında bilgi verilmemiştir. [281] Safra, insan vücudunda öd denilen sarı renkli bir sıvı olup[282] bunun çoğaldığı zaman için ise takvimlerde 18 Temmuz tarihi zikredilmiş ve takvimlerde "safra galebe eder" şeklinde bilgi verilmiştir.[283]

Sonuç

Osmanlılarda XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yapraklı takvimler kullanılmaya başlanmış ve bu takvimlerde toplumu eğitici bilgilere yer verilmiştir. Bu geleneğin devamı olarak günümüzde kullanılan yapraklı takvimler de sadece zamanı gösteren bir nesne olmaktan çıkmış, kişileri ve toplumu eğitici birer araç haline gelmiştir. Osmanlı'da Müneccimbaşılar tarafından hazırlanan takvimlerde de bu takvimlere benzer şekilde faydalı bilgilere yer verilmiştir. Gerek devlet, gerekse vilayet salnamelerinde yer alan takvimlerde halkı bilgilendirmeye ve uyarmaya yönelik hayli bilgi bulunmaktadır. Devlet salnamelerindeki takvimlerde yer alan bilgiler ile vilayet salnamelerindeki takvimlerde bulunan bilgiler büyük oranda örtüşmekle birlikte devlet salnamelerindeki takvimlerde imparatorluğun farklı şehirlerinde kurulan panayırlara, bunların zamanına ve sürelerine dair bilgiler verilmiştir. Aydın vilayet salnamesinde yer alan takvimlerde "eyyâm-ı meşhûre" başlığı altında çok farklı konularda bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerin bir kısmı burçlar ve gökcisimlerinin hareketi ile ilgilidir. Takvimlerde halkın uğraş alanlarından tarıma ilişkin hayli bilgi bulunmaktadır. Ağaç dikiminden aşılanmasına, ağaç yapraklarının çıkma ve dökülme zamanına, meyvelerin olgunlaşma ve güllerin açma vaktine kadar farklı konularda takvimlerde halkı bilgilendirici bilgi bulunmaktadır. Havaların soğumasının ve ısınmasının göstergesi olarak gerçekleşen hayvan göçleri ve hayvan üremeleri de takvimlerde zikredilen hususlardandır. Meteorolojik hadiseler de takvimlerde fazlaca zikredilmiştir. Çok soğuk ve çok sıcak günler için kullanılan tabirlere, bunların başlangıç ve bitiş zamanlarına, meşhur fırtınalara takvimlerde rastlanmaktadır. Hacamat ve ilaç alımı gibi sağlık uygulamalarının vakitleri de takvimlerde belirtilmiştir. Müslim ve gayrimüslim vatandaşların kutladıkları bayram ve yortuların zamanlarına dair de bilgiler verilmiş olup verilen rumuzlarla bu kutlamaların hangi dini topluluğu ilgilendirdiği gösterilmiştir. Takvimlerdeki bu bilgiler halk takviminin neleri kapsadığını ve halkın nelere dikkat ederek hayatını sürdürmesi gerektiğini göstermektedir. Halkın yararına olan bu bilgiler yanında halkın günlük ibadet zamanlarını tanzim edecek bilgilere takvimlerde yer verilmiştir. Hicrî yıl yanında mâlî ve miladî takvimin hangi

279- SVA, 1303, s. 6; 1304, s. 6; 1305, s. 6; 1313, s. 3.
280- SVA, 1302, s. Belirsiz; 1311, s. 3.
281- SVA, 1311, s. 4; 1313, s. 5.
282- Devellioğlu, age, s. 1063.
283- SVA, 1302, s. Belirsiz; 1311, s. 3; 1313, s. 3.

ayında ve gününde bulunulduğu da takvimlerde belirtilmiştir. Çalışmada farklı başlıklar altında verilen bilgiler halk bilimi yanında farklı bilim dalları için faydalı bilgiler ihtiva etmektedir.

Kaynakça

Salname-i Vilâyet-i Aydın, 1296, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1311, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1319, 1321, 1326.

Akgür, A. Necati (1989). "Celalî Takvimi", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 61, Ağustos 1989, 169-182.

Akgür, A. Necati (1990). "On İki Hayvanlı Türk Takvimi" Türk Dünyası Araştırmaları, S. 64, Şubat 1990, 169-211.

Akgür, A. Necati (2006). "Güneş Takvimleri", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 262, Haziran 2006, 179-231.

Akgür, A. Necati (2010). "Takvim" Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 39, İstanbul, 487-490.

Aydın, Mahmut (2010). Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet, Ensar, İstanbul.

Aydüz, Salim (2006), "Müneccimbaşı", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 32, İstanbul, 2-4.

Çağatay, Neşet (1978). "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 22, 105-138.

Devellioğlu, Ferit (2013). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitapevi, Ankara.

Eroğlu, A. Hikmet (2015). "Hıristiyanlık" Dinler Tarihi, (Ed.) Baki Adam, Grafiker Yayınları, Ankara, 134-197.

Fehd, Tevfik (2000). "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm" Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 22, İstanbul, 124-126.

Güney, Ünver (2006) "Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler" Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi S. 10, 239-272.

Kutluer, İlhan (1992). "İslam Literatüründe Burç" Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 422-424.

Küçük, Abdurrahman-Tümer, Günay-Küçük, M. Alparslan (2010). Dinler Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara.

Şeker, Necmettin (2013). "Hz. Peygamberin Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği" Konya Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21, 157-188.

Temelkuran, Tevfik (2002). "Türklerin Kullandıkları Takvim Çeşitleri", Türkler, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Ankara, 434-440.

Unat, Yavuz (2012) (Çev), El-Fergânî, Cevâmi İlm en-Nucûm ve Usûl el-Harekât es-Semâviyye, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.

Uzun, Mustafa (1992). "Edebiyatta Burç", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 424-426.

Türkçe Sözlük, (2011). Türk Dil Kurumu, Ankara., 2011, s. 508.

Türker, Ömer, (Çev) (2012). Kadızâde er-Rûmî, Şerhü'l-Mülahhas Fi İlmi'l-Hey'e, Ankara.

Yüksel, Ahmet (2010). “Osmanlı’da Zamanı Anlamak: Duvar takvimlerinin Basım ve Yayımı Üzerine Bazı Bilgiler”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 3, S. 12, Yaz 2010, 502-516.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 193-208

Geliş Tarihi: 07.08.2019 Kabul Tarihi: 10.10.2019

Osmanlılara Karşı İttifak Arayışları: Safevî Elçisi Hüseyin Ali Bey'in Avrupa Temasları (1599-1602)

Emrah NAKİ*

Öz

Batı'daki Hıristiyan kralların İran'a olan ilgisi, Timur'un I. Bayezid'i yendiği Ankara savaşından sonra başladı. 1404'te Kastilya ve León kralı III. Enrique'yi temsilen Ruy Gonzalez Clavijo'nun başkanlığındaki heyetin İran'a varması, Batı-İran İlişkileri açısından ilk olarak kabul edilebilir. 1453'te Bizans'ın düşüşüyle birlikte Osmanlılar, Batı aleyhine Doğu ve Akdeniz'deki ticari ilişkileri tehdit ederek ilerleyişlerini sürdürdüler. Memlûklerin yerini alan Osmanlıların Kızıldeniz'e akan baharat ticaretini Portekizlilere karşı koruyup Basra körfezi ve Hint Okyanusu'nda verdiği mücadeleler, güney siyasetini ifade etmekteydi. Öte yandan Akdeniz'de İspanya'ya, karada ise Viyana'ya kadar uzanarak Habsburglarla çatışması neticesinde, 16. yüzyılda Batı'nın farklı cephelerinde Osmanlılara karşı ittifak arayışları ortaya çıktı. Öyle ki Safevî Devleti'nin kuruluşundan sonra Hıristiyan devletlerin hamisi olan İspanyol Habsburgları ve Portekiz Krallığı, aynı düşman tarafından tehdit edildikleri bilinciyle İran'daki Türk devletiyle yakınlaşma çabası içine girdiler. Portekiz ve İspanya krallıklarının İspanya çatısı altında birleştiği dönemde (1580-1640), Safevî Devleti ve Portekiz-İspanyol Krallığı arasındaki ilişkiler, Portekiz'in Basra körfezindeki kalıcı konumu sebebiyle ve Osmanlı ilerleyişini frenleme ihtiyacından dolayı arttı. Bu bağlamda incelediğimiz Safevî Sefiri Hüseyin Ali Bey'in Avrupa temasları, Şah Abbas idaresindeki Safevî Devleti'nin en parlak çağını yaşadığı bir dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen en kapsamlı ittifak arayışlarını neden ve sonuç ilişkisi içinde gösterme denemesidir.

Anahtar Kelimeler: *İspanya, Portekiz, İran, Osmanlı, Şah Abbas*

A Search for Alliances Against the Ottomans: Contacts of the Safavid Envoy Hüseyin Ali Bey with the European States (1599-1602)

Abstract

The Christian kings became interested in Iran after the Battle of Ankara with the defeat of the Ottomans by Tamerlane. Henry III the king of Castle and León assigned Ruy Gonzalez Clavijo to lead a delegation to Iran in 1404, which can be regarded as the first diplomatic step in the Western-Iranian relations. After the fall of Constantinople in 1453, the Ottoman Empire continued extending its territorial expansion over the Balkans and then central Europe. The Ottoman expansion posed a threat againts the trade relations in the Levant, Persian Gulf and Mediterranean. The Ottomans

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, emrahnaki@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-3594-1340

ended the Mamluk rule in Eypt and Red Sea in 1517 and began to protect the spice trade routes against the Portuguese immediatealy. On the other hand, the Habsburg monarchies were in need for making alliances against the increased Ottoman threat over the western Mediterranean and central Europe on different fronts of the West, the establishment of the Safavid Empire in Iran gave opportunity to the Spanish Habsburgs to make a joint effort with the Kingdom of Portugal for the sake of defending the Christian realm, because both the Safavids and the Habsburgs were being threatened by the same enemy, that is the Ottomans. During the period when the Portuguese and Spanish kingdoms were united under the Spanish umbrella (1580-1640), the relations between the Safavid Empire and the Portuguese-Spanish Kingdom had intensified due to Portugal's permanent presence in the Gulf of Basra and her efforts to prevent the Ottomans from taking control of the Indian Ocean. In this context, this paper aims to make a significant contribution to the diplomatic relations of the seventeenth century between the West and the East with the case of the contacts of Hüseyin Ali Bey, the Safavid envoy, with the European states. It also aims to examine the nature of the anti-Ottoman alliances during the period of the Safavid Golden Era.

Keywords: *Spain, Portugal, Iran, Ottomans, Shah Abbas*

Giriş

Bu çalışma, İspanyol arşivleri ışığında hazırlanmış olup dünya literatüründen ziyade Türkiye'de çıkan benzer konulardan işleniş açısından farklılık göstermektedir. Şimdiye kadar Türkiye'de yayımlanmış çalışmalarda, bu konuyla ilgili ilk elden muazzam kaynakları ihtiva eden İspanyol arşivlerinin eksikliği göze çarpmaktadır. *Don Juan de Persia* eseri başta olmak üzere, daha çok ilk dili olan İspanyolcadan İngilizceye, İngilizceden de Farsçaya ve Farsçadan da Türkçeye çevirisinden yararlanan ikincil kaynaklara ağırlık veren çalışmalara burada yer verilmeyip birincil kaynaklar ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

25 Eylül 1507'de Alfonso Albuquerque, limanda 150-200 kalyon ile kadırga ve karada 20.000 adam bulunmasına karşın, sadece 400 adamla stratejik konumda bulunan Hürmüz adasını abluka altına aldı. Askeri alandaki teknolojik üstünlüğü sayesinde Portekizliler, ağır top ateşine maruz bıraktıkları Hürmüz Emirliğini, yıllık 15.000 *xerafin* altın vergi ve adada bir kale inşasına izin vermesi karşılığında kuşatmayı kaldırdılar. Fakat Albuquerque'nin Hürmüz'de tam hâkimiyet kurması 1515'teki ikinci seferinde mümkün oldu ve bu sefer vassalı yaptığı emiri yıllık 125.000 xerafin vergi ödemeye mecbur bıraktı. Portekizliler, Tatar, Ermeni ve Safevî mallarının pazar yeri olan Hürmüz adasında bir üst kurarak doğu-batı ticaret yollarının kontrolüyle ilgili önemli planı devreye sokmayı amaçlıyorlardı. Bu doğrultuda, Hürmüz vasıtasıyla önce Basra Körfezindeki ticareti kontrol altına almayı, sonra Kızıl Deniz'in giriş çıkışını kapatarak İskenderiye'ye doğru işleyen Doğu Hindistan ticaretini Ümit Burnu'na doğru yönlendirmeyi hedefliyorlardı. 1529'da Nuno da Cunha, Basra'yı ele geçirerek Bağdat üzerinden Halep'e İpek ve doğu baharatlarının taşındığı kervan ticaretine hâkim oldu. Fakat Portekizler, Kızıl Deniz'in girişindeki Aden Körfezi'ni tutup ve 1541'de Estêvão da Gama'nın artık

Osmanlıların egemenliği altında olan Süveyş'e kadar gelerek bölgede yıkıcı saldırılar gerçekleştirmesine rağmen hedeflerinde başarısız oldular.[1] Önce 1547'de Osmanlılar Portekizlileri Basra'dan, sonra 1548'de Aden ve Yemen'in güneyinden kovdular.[2]

1543'de Portekizliler haraç yerine çok daha fazla kazanç sağlayan gümrüklerin gelirine el koydular. İran, Arabistan, Ermenistan, Tataristan ve Türkiye coğrafyalarının ticaret yollarının Portekiz Hindistanı ile birleştiği yer Hürmüz idi. Culfa Ermenileri, satmak için Hürmüz'e ipek ve ravent götürüyorlardı. Hazar Denizi'nden havyar, Bandel ve Moğolistan'dan gıda, özellikle Bahreyn'den hurma, Arabistan'dan at, Hürmüz çok sıcak olduğundan Basra'dan palmiye yaprağından yelpaze geliyordu. Hindistan'dan ilaç yapmakta kullanılan baharatlar, özellikle karabiber, pamuk ve pirinçten elbise ve kumaşlar geliyordu.[3]

Hürmüz'den İber Yarımadası'na ulaşım üç farklı güzergâhtan yapılmaktaydı. Afrika kıyısı boyunca ilerleyerek Ümit Burnu'ndan, İran'ı geçerek Moskova üzerinden ve Bağdat-Halep üzerinden Akdeniz'e çıkıyordu. Portekiz kralı İran'la Hindistan kral naibi ve Hürmüz kaptanı aracılığıyla iletişim kurmaktaydı. Seyahat gemileri Goa için Lizbon'dan senede bir defa olmak üzere 15 Mart'tan Nisan'ın ilk haftasına kadar demir alırken, Goa'dan Hürmüz'e giden gemiler ise senede iki kere olmak üzere 10 Kasım'dan Aralık ve Mart ayının sonuna kadar demir almaktaydılar. Sonuçta Lizbon-Hürmüz seyahati, Hindistan ya da Mozambik'te indi bindi yapmayan kalyon ve karavelalarla 4 ay sürmekteydi. Seyahat kışın Hindistan sahili boyunca Hürmüz Boğazı'na kadar yapılmaktaydı. Baharda ise Umman Körfezi'nin girişindeki Ras al Hadd'e ulaşılmaktaydı. Gidiş ya da geliş otuz ya da kırk gün kadar, Hürmüz'den Safevî Şah'ının sarayına ise bir ay sürmekteydi. Portekiz kralının Hürmüz kapatanı ile haberleşmesi ise önce kara yoluyla İskenderiye'ye, sonra Venedik üzerinden Lizbon'a yapılıyordu.[4]

Avrupa-Safevî İttifak Fikrinin Doğuşu

1578-1590 Osmanlı-Safevî savaşlarını bitiren Ferhad Paşa Antlaşması'ndan sonra,[5] I. Abbas, krallığındaki kargaşayı sonlandırıp otoritesini kurmayı başardı. 1593'de Kutsal Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti arasında patlak veren savaşta Hıristiyan Devletleri, Safevîleri de taraflarına çekmek ve doğu ve batıdan olmak üzere ortak bir seferde Osmanlı egemenliğine son vermek istemekteydiler. Daha önce 1587'de Gürcü prensi Simeón de Kartli, Papa'ya ve İspanya kralına bu amaçla bir elçilik yollamıştı. Simeón'un 1598'de Osmanlılara karşı ayaklanması ve aynı tarihlerde Anthony ve Robert

1- H. V. Livermore, *A History of Portugal*, Cambridge University Press, Great Britain 1947, s. 234-236.
2- Standford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol I, Cambridge University Press, USA 1976, s. 107.
3- Luiz Gil Fernández, *El Imperio Luso-Español y la Persia Safávida (1582-1605)*, Tomo I, Fundación Universitaria Española, Madrid 2006, s. 28, 31.
4- Fernández, *a.g.e.*, s. 47, 59-61.
5- İskender Bey Münşî, *Târîḫ-i ʿÂlemʾârâ-yı ʿAbbâsî* (History of Shah Abbas the Great), Vol. I, Çev. Roger M. Savory, Westwiew Press, USA 1930, s. 481-482.

Sherley kardeşler ile Portekizli Agustin keşişi Nicolás de Melo'nun İran'a varmasıyla Şah Abbas'ın bu yöndeki niyeti açıkça anlaşılacaktı.[6]

Mahiyetindeki otuz iki adamla birlikte Şah Abbas'ın İsfahan'daki sarayına varan Anthony Sherley, İskoçya kralının kuzeni olduğunu, tüm Hıristiyan prensler tarafından çok iyi tanındığı için herkesin ortak düşmanı Osmanlılara karşı açılacak savaşta Safevîleri ittifaka davet etmek amacıyla elçi olarak gönderildiğini Şah'a söyledi.[7]

Şah Abbas'ı Osmanlılara karşı savaş açmaya ikna edenler ne Gürcüler ne de İngilizlerdi. Yeniçeri ağası Mehmet Ağa'nın beraberinde üç yüz adamla İsfahan'a gelişi işin seyrini değişirdi. Osmanlı Devleti 1590 Barış Antlaşması'nı yenilemek istiyordu. Fakat Osmanlı elçisinin ilettiği talepler ölçüsüzdü. Şah'ın istila ettiği Horasan'ın Türkmenlere geri verilmesini, İran'a göç etmiş olan on bin ailenin iade edilmesini buyuruyordu. Daha da ötesi Osmanlı Sultanı, Şah'ın oğullarından birini 1594'de ölen yeğeni Haydar Mirza'nın yerine rehine olarak sarayına istiyordu. Buna çok öfkelenen Şah Abbas, Mehmet Ağa'nın bıyıklarını kestirip III. Mehmet'e gönderdi. Osmanlı sultanının tehditkâr tavrı Şah Abbas'ın Sherley'e kulak vermesini sağladı. Portekizlilerin Hindistan yoluyla birçok hediyenin yanı sıra Sherley'nin kendisini sadece İspanya kralına elçi göndermeyi teklif etti. Fakat büyük resme bakmayı bilen Anthony Sherley, Avrupa'da diğer başka kralların da bulunduğunu, Osmanlılara karşı Şah ile ortak hareket etmek istediklerini, bunların Romalı Papa, Almanya İmparatoru, İspanya Kralı, Polonya Kralı, Venedik Doçu, İngiltere Kraliçesi ve İskoçya Kralı olduğunu söyledi.[8]

Aynı tarihlerde İran'a Portekizli keşişler Alfonso Cordero ve Nicolás de Melo geldi. Hindistan genel engizitörü olarak görevini tamamlayan Nicolás de Melo, Cordero ile birlikte Roma'ya dönmek için Goa'dan yola çıkmıştı. Papa'nın ve İspanya kralının temsilcilerinin İsfahan'da bulunuşunu fırsat bilen Anthony Sherley, II. Felipe ve Papa'nın çıkarlarına ve tüm Hıristiyanlığa hizmet edecek olan ittifak önerisiyle Şah'ın huzuruna çıkmaya Portekizlileri ikna etmeyi başardı.[9] Portekizli keşişler, Şah Abbas'ı Batı'ya elçi göndermesi hususunda teşvik ettiler. Ayrıca Şah Abbas'tan Anthony Sherley'in heyetinden ayrı olarak Papa'ya ve İspanya kralına hitaben bir mektup yazması için ikna ettiler. Nihayetinde Şah Abbas, tüm hazırlıkların yapılıp Sir Anthony'nin seçilecek Safevî elçisiyle birlikte adı zikredilen hükümdarları ziyaret etmesine ikna oldu. Anhony Sherley'in İran'a geri dönüşünü sağlamak için ise kardeşi Robert Sherley, on beş adamıyla birlikte rehine olarak kalacaktı.[10]

6- Fernández, *a.g.e.*, s. 79-80.

7- *Relaciones de Don Juan de Persia*, Real Academia Española Biblioteca Selecta de Clásicos Españoles, Madrid 1946. s. 198.

8- Sir E. Denison Ross, *Anthoney Sherley and His Persian Adventure*, Taylor and Francis, London and New York 2005, s. 10-11; *Don Juan de Persia*, s. 197-199.

9- Sir Antony Sherley, *His Relation of his Travels into Persia*, Printed for Nathaniell Butter, and Ioseph Bagset, London 1613, s. 122-123.

10- *Don Juan de Persia, s. 199.*

Safevî Heyetin Avrupa Seyahati ve Hıristiyan Krallarla Diplomatik Temasları

Safevîlerle İttifakın gerçekleşmesi durumunda İspanya kralı kadırgalar, top ve mühimmat ve Hürmüz Adası'nın karşısında Bender Abbas'ta bulunan kaleyi vereceğini Portekizli keşişler Şah Abbas'a bildirdiler. Şah Abbas, Anthony Sherley'e Safevî elçisi olarak eşlik etmesi için zarif genç bir prens olan Hasan Han görevlendirildi. Fakat sonra bu görev altı tümenden sorumlu bir *Kurçi*[11]olan Hüseyin Ali Beye tevdi edildi. Hüseyin Ali Bey, Moskova Büyük Düküne, Polonya kralına, Almanya imparatoruna, İngiltere kraliçesine, İskoçya kralına, Fransa kralına, Venedik Doçu'na, İspanya kralı ve Papa'ya verilmek üzere Şahın mektubunu taşıyordu.[12]

Anthony Sherley, İran'a giderken, dile olan kabiliyeti sayesinde, Türk kılığında Yunanistan üzerinden seyahatini gerçekleştirmişti. Fakat aynı yoldan geri dönmek mümkün olmamakla birlikte, Hindistan yolundan gitmek ise uzun bir okyanus yolculuğu demekti. Bu sebeple Tataristan ve Moskova üzerinden yolculuğun yapılmasında karar kılındı.[13]

9 Temmuz 1599'da başlayan yolculuğun heyetinde dört Safevî asilzadesi Oruç Bey, Ali Kuli Bey, elçinin yeğeni Hasan Ali Bey ve Bünyad Bey, on beş hizmetçi, iki keşiş, Sir Anthony ile birlikte beş tercüman ve on beş İngiliz bulunuyordu. Hediyelerle yüklü otuz iki deve, yeterince at ve bahsi geçenlerin eşyalarını taşıyan yük hayvanı heyete eşlik ediyordu.[14]

Bu arada Portekizli keşiş Nicolás de Melo, 12 Temmuz 1599'da Şah Abbas tarafından İspanya kralı ve Papa'ya yazılan mektupları, o sıralar İtalya'ya gitmek için hazırlanan Ermeni kökenli Angelo Corrai'ye verdi. Corrai, Kazvin'den Trabzon'a sonra gemiyle İstanbul'a ve ardından da Venedik ve Mantua üzerinden Roma'ya ulaşıp 31 Ekim 1599'da İspanyol elçisine mektupları teslim etti.[15]

İsfahan'dan yola çıkan elçilik heyeti, Devletabad'dan geçerek Kaşan, Save ve Kazvin'e vardı. Yedi sekiz gün kadar süren tüm bu yolculuktan sonra Gilan eyaletinde bulunan ve Hazar Denizi'nde Şahın birkaç gemisinin demir attığı tek liman olan Rudassen (Rudesar)'a ulaştılar. Temmuz ve Ağustos ayı boyunca ters esen sert rüzgâr ve fırtına yüzünden altı hafta kadar Hazar Denizi'ni geçmeyi beklediler. Zorlu geçen bir deniz yolculuğundan sonra Eylül ayı başlarında Volga nehri ağzına geldiler. Burada kadırgalara binip nehir boyunca seyrederek bir buçuk günde Astrahan'a vardılar. İki hafta kadar Ermeni, Safevî ve Japon tüccarların uğrak yeri olan Astrahan'da kaldıktan sonra 2 Ekimde beraberinde taşıdıkları tüm eşyaları gemilere yükleyip Volga nehrinin geniş ve derin sularında seyrederek Kazan'a bir uzaklıktaki Vlochan [Uluğ Han]'da karaya

11- Kurçiler ya da korucular, Safevî ordusunun dört ana unsurundan birini oluşturan süvari sınıfındandırlar. bk. Eralp Erdoğan, *Safevi Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 76.
12- Fernández, *a.g.e.*, s. 86-87.
13- *Don Juan de Persia*, s. 199.
14- *Don Juan de Persia*, s. 200.
15- Fernández, *a.g.e.*, s. 90-91.

çıktılar. Ardından Kazan, Cheboksary ve Negson [Nijniy Novgorod]'dan geçip nihayet Moskova'ya ulaştılar. [16]

Portekizli keşiş Nicolás de Melo ve Safevî elçisi Moskova'da nazik karşılanırken, Anthony Sherley ise ajanlıkla suçlanarak kötü muameleye maruz kaldı. Rus Çarı kendisini soruşturmaları için büyük düklerini yolladı.[17]

Beraberinde taşıdığı mektupları vermeyi reddeden Keşiş Nicolás de Melo, başka bir yoldan seyahatine devam etmek için kişisel işleri için o sıralar Moskova'da bulunan Doktor Pablo Milanés y Católico'nun evinde kalarak elçilik heyetinden ayrıldı.[18] Arkasında yatan neden ise verilen borç sebebiyle Anthony Sherley ile Volga nehrinde kadırgayla seyrederken aralarında geçen kavgaydı. Nicolás de Melo, Sherley'e bin eskudo ve doksan küçük elmas borç vermişti.[19] Tahsil etmek isteyince Sherley, dinlenmek için demir attıkları nehrin kıyısında gözlerden uzak gizlice sıkıştırdığı Portekizli keşişi suda boğmaya çalışmıştı. Safevî elçisinin tesadüfen oradan geçmesi ve olaya müdahale etmesi üzerine Nicolás de Melo İngiliz'in elinden kurtulmuştu.[20]

Ağır yağmur ve kar yağışı sebebiyle beş ay kadar Moskova'da Rus Çarı Boris Godunov'un sarayında kalmak zorunda kalan elçilik heyeti Çar'dan izin belgesi aldıktan sonra 1600 yılının paskalya bayramında Moskova'dan ayrıldı. Günde ortalama 10 fersah yürüyerek yol alan heyet, Pereyslavl, Yaroslavl ve Rubinsk'ten geçtikten sonra Beyazdeniz'e çıkan Arhangelsk limanına vardı. Arhangelsk, Asya'nın kuzey bölgesinde ticaret yapan Fransız, İngiliz ve Alman gemilerinin uğrak limanıydı. Dört yüze yakın geminin bulunduğu limanın gümrük gelirlerinden Moskova büyük dükü büyük kazanç sağlamaktaydı.[21]

Anthony Sherley, limanda yük ve yolcu almak üzere bulunan eski püskü ve küçük kapasitedeki Flaman gemisiyle Şah'ın hediyelerinin bulunduğu oldukça ağır yükteki sandıklarla birlikte seyahat etmenin tehlikeli olduğunu düşünüyordu. Hüseyin Ali Bey'e, sağlam ve ağır yük taşımaya daha uygun, yakın bir İngiliz arkadaşına ait bir geminin Arhangelsk limanında olduğunu, taşıdıkları malları ona teslim ederlerse Roma'da geri alacaklarını söyledi. Ağzı laf yapan ve karşısındaki kişiyi kolay ikna etme kabiliyeti olan Sherley, Safevî elçisini sandıkları vermeye razı etti.[22]

İsveç'i sahili boyunca seyreden elçilik heyeti, fırtına ve İngiliz korsan saldırılarının eksik olmadığı altı hafta süren bir yolculuktan sonra Hollanda'nın kuzeyindeki Vlieland adasına ulaştı.[23] Ardından tekrar gemiyle Almanya'nın Emdem limanına yöneldiler. Geri

16- "Abel Pinçon's Relation" için bk. Ross, *a.g.e.*, s. 80-81; 101-105.
17- "William Parry's New and Large Discourse" için bk. Ross, *a.g.e.*, s. 81-82.
18- Fray Antonio de Goueva, *Glorioso Triunfo de Tres Martires Españoles, Dos Portugueses y Frailes de la Orden de San Agustin y Un Castillano Hijo de Madrid*, por Juan Gonçales, Madrid 1623, s. 11.
19- *Don Juan de Persia*, s. 219.
20- Goueva, *a.g.e.*, s. 10.
21- *Don Juan de Persia*, s. 219-222.
22- *Don Juan de Persia*, s. 222-223.
23- "William Parry's New and Large Discourse" için bk. Ross, *a.g.e.*, s. 84.

kalan yolculuğu karadan gerçekleştirerek 20 Ekim 1600'de Prag'a vakur bir giriş yaptılar. Oldukça gösterişli bir şekilde karşılanan heyet, 7 Kasım'da İmparator II. Rudolf tarafından huzura kabul edildi. Fakat Safevîler, Şah Abbas'ın elçilik heyetinin başının Hüseyin Ali Bey mi yoksa Anhony Sherley mi olduğu hususunda imparatorun sarayında oluşan şüphe hakkında hoşnutsuzdular.[24] Prag'daki İspanyol elçisi Guillén de San Clemente'nin III. Felipe'ye gönderdiği rapor, Şah Abbas'ın itimatnamesinde Hüseyin Ali Bey'in heyetin başı olduğunu doğruluyordu.[25]

Şah Abbas, Osmanlılara karşı kurulması planlanan ittifak karşılığında Hıristiyan prenslere ticaret özgürlüğü teklif etmekteydi. Fakat İngilizler, Flaman isyancılar ve diğer başka milletler arasından tüccarların Hazar Denizi'nden İran'ın içlerine, oradan da Çin'in ticaret merkezlerine ulaşmalarını İspanyol Monarşisi oldukça tehlikeli bulmaktaydı.[26]

İmparator II. Rudolf, 5 Şubat 1601'de Prag'dan ayrılan heyete yol masrafları için 2500 taler ve pahalı eşyalarla birlikte Nuremberg'e kadar eşlik etmesi için on üç at arabası verdi.[27]

İspanyol elçisi Clemente'nin III Felipe'ye gönderdiği raporda:

Şah Abbas, Osmanlı Devleti'nin Safevî Devleti'nin ve tüm Hıristiyan krallıklarının ortak düşmanı olduğunu bildirmekteydi. Kurulacak ittifak neticesinde ortak düşmana karşı kararlaştırılan sürede açılacak savaşta tarafından altmış bin tüfekli asker ve süvarinin gönderileceğini garanti etmekteydi. Özellikle Osmanlıların askeri kaynak ve teminatlarını takviye eden tüm ticari faaliyetlerin baskılanması zaruriydi. Bu doğrultuda atılacak ilk adım tam yetkili elçilerin imparator ve ittifak üyeleri tarafından gönderilerek Batı'nın egemen güçlerinin elçiliklerinin İran'a yerleşmesiydi. Tüm müttefiklerin rızası olmandan savaştan çekilmemeli, barış ya da ateşkes görüşmeleri müştereken yapılmalıydı. Şah Abbas, şartlarının kabul edilmesi halinde Hıristiyanların topraklarında özgürce hareket edip yerleşebileceklerini ve her türlü ticari faaliyetlerini icra edebileceklerini vaat ediyordu.[28]

Nürnberg ve Augsburg yolunu izleyen elçilik heyeti Şubat'ın ortalarında Bavyeralı elektör I. Maximilian tarafından karşılandıkları Münih'e vardı.[29] Güzergâhı Roma olan heyet, İmparatorluk topraklarını geride bırakarak İtalya topraklarına girdi. İki gün Mantua'da konakladıktan sonra Şah'ın mektubunu teslim etmek üzere Venedik'e yöneldiler. Bir günlük nehir yolculuğundan sonra önce Otranto'ya oradan da Venedik Cumhuriyeti topraklarında bulunan Verona'ya ulaştılar. Üç gün boyunca şehre girme izni alması için Venedik'e yolladıkları ulağın gelmesini beklediler. Fakat Venedikli idareciler

24- Fernández, *a.g.e.*, s. 99-100.
25- Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 707, Folio 24.
26- Fernández, *a.g.e.*, s. 99-100.
27- Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 707, Folio 25.
28- Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 707, Folio 28.
29- Ross, *a.g.e.*, s. 26.

o sıralar Osmanlı elçisinin şehirde bulunması sebebiyle gerekli izni vermeye cesaret edemediler. Venedikliler, Osmanlı elçisiyle önemli konuların müzakere edildiği bir sırada, Osmanlıların düşmanı olan Safevîlerin bir elçisinin aynı sıralarda şehirde olmasının tehdit olarak anlaşılmasından ve Osmanlı Devleti'nin gazabını üzerlerine çekmesinden korktular. Karşılaştıkları muamele karşısında öfkesini gizlemeyen Hüseyin Ali Bey başkanlığındaki elçilik heyeti, Ferrara'ya doğru yola koyuldu. Kente ulaştıklarında Floransa düküne geliş amaçlarını bildiren bir ulak yolladılar.[30]

Floransa dükünün bulunmayışı sebebiyle baş kâhya Eneas Vaini tarafından konaklayacakları Pitti sarayında karşılanan elçilik heyeti, 16 Martta Floransa'ya giriş yaptı. 19 Martta heyete eşlik edenlerden üç Ermeni, dört Safevî ve on İngiliz'i kentte bırakarak Floransa'dan ayrılan Anthony Sherley ve Hüseyin Ali Bey, büyük dükün kardeşi don Juan de Medici tarafından karşılandıkları Pisa'ya vardılar. Şah'ın iyi niyet mektubunu teslim ettikten sonra 28 Martta Pisa'dan ayrılan heyet, 30'unda Floransa'ya geri döndü. Floransa'dayken Anhony Sherley, Papa VIII. Clemente'e gelişlerini haber vermek için mektup yolladı ve bir gün sonra Roma'ya doğru hareket ettiler. Yol üzerindeki Siena'da duran heyet, Papalıktan gelecek izin belgesini beklemeye koyuldu.[31]

Üç gün sonra Papa, heyeti karşılaması ve gereken prosedürü yerine getirmesi için bir kardinal yolladı. Bu arada Siena'dayken Hüseyin Ali Bey ile Anthony Sherley kavgaya tutuştular. Tartışmanın konusu Hüseyin Ali Bey'in 32 sandık dolusu hediyeyi Arhangelsk limanında Anthony Sherley'nin kaptan bir arkadaşına Roma'da geri almak üzere teslim etmesiydi. Roma'ya ulaştıklarında Sherley'in sözünün yalan olduğu ortaya çıktı. Sandıklar arasında Papa'ya sunulacak olan hediyeler de vardı. Görünen o ki Sherley, değerli ipek kumaşlarla dolu Şah'ın sandıklarını Baltık Denizi ya da Kuzey Okyanusu'nda İngiliz tüccarlara satmıştı.[32]

İngiliz Anthony Sherley'in dalavereci kişiliği hakkında Roma'daki Venedik elçisi Giovanni Mocenigo da bahsetmekte, Doça ve Senato'ya 14 Nisan 1601'de gönderdiği mektupta elçilik heyetinin başının Hüseyin Ali Bey olduğunu, Anthony Sherley'in Safevî elçisinin hizmetinde bulunduğunu, Avrupalı hükümdarlara verilmek üzere Şah tarafından gönderilen hediyelerin İngiliz tarafından oyuna getirilip Safevî elçisinden alındığını yazıyordu. Hiçbir şekilde İngiliz'e güvenilmemesi gerektiğini, Sherley'in tek amacının hükümdarlardan para koparmak olduğunu vurguluyordu.[33] Neticede Hüseyin Ali Bey ve Anthony Sherley'in arası Roma'ya ulaşmayan sandıklar sebebiyle tamir olmaz şekilde bozuldu. Roma'da konuk edilişlerinin üçüncü gününde Papa tarafından huzura çağrılan Hüseyin Ali Bey, verecek hediyesi olmadığı için o gün davete icabet edemeyeceğini

30- *Don Juan de Persia*, s. 238-239.
31- Fernández, *a.g.e.*, s. 115-116.
32- *Don Juan de Persia*, s. 240-241.
33- Horatio F. Brown, *Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy (1592-1603)*, Vol. IX, London 1897. s. 451-452.

üzülerek bildirdi. Buna rağmen VIII. Clemente gelmelerinde ısrar etti.[34]

Bu arada Safevî elçilik heyetinin başının kim olduğu muamma olarak kalmıştı. İngiliz ve Safevî elçilerden her biri kendisinin heyetin başı olduğu konusunda ısrar etmekteydi. Öyle ki Roma'da taraflar oluşmuş, kimisi Sherley'in kimisi ise Hüseyin Ali Bey'in elçilik heyetinin başı olduğu konusunda fikir beyan etmekteydi. Fakat Sesa dükü, III. Felipe'ye yazdığı 8 Temmuz 1601 tarihli mektupta Anthony Sherley'in ağzı laf yapan ve iyi anlaşılır olmasına rağmen yalancı ve güvenilmez bir adam olduğunu yazmaktaydı.[35]

25 Nisan 1601'de Papa, akşamüzeri saat 6'da önce Anthony Sherley'i, bir gün sonra ise gece saat 9'da Hüseyin Ali Bey'i huzuruna kabul etti. Safevî elçisi, Sherley'in çaldığı mallar sebebiyle cezalandırılmasını talep edince; Papa, kendisini ziyaret edenleri, bilakis Safevî şahı tarafından barış teklifiyle gelenleri cezalandırmasının mümkün olmadığını, bu işi İspanya kralının yerine getirebileceğini söyledi. 2 Mayıs'ta Quirinal sarayında tekrar huzuruna kabul etti. Her iki elçi de Şah Abbas tarafından kendilerine verilen aynı mesajı taşımalarına karşın, Hüseyin Ali Bey'in heyetin lideri olduğunu papanın anlaması zor olmadı.[36]

Papa'ya sunduğu Şah'ın mektubunda, Osmanlılara karşı kurulacak ittifakın her iki taraf için sağlayacağı yararlar belirtiliyordu. Kurulacak ittifak karşılığında Şah, Hıristiyanlara serbest ticaret ve dinlerini özgürce icra etme hakkı sunmaktaydı. Papa, 2 Mayıs'taki görüşmede elçilik heyetine sunduğu resmi yanıtında, Osmanlı karşıtı bir ittifakın kısa sürede ve kolayca kurulamayacağını, İmparator II. Rudolf'un Macaristan'da Osmanlı Devleti'yle savaştığını ve kendisinin de imparatora yardımla meşgul olduğunu, ortak düşman batıda savaşırken Şah'ın fırsattan istifade ederek arkadan saldırabileceğini belirtiyordu. Şah ile kurulacak ittifaka o kadar önem atfediyordu ki bu doğrultuda rahipler Francisco Costa ve Diego Miranda'yı elçi olarak Şah'ın sarayına göndermişti.[37]

Elçiler arasında yaşanan ihtilafın çözümlenmesinin imkânsızlığı gören Papa, Safevî Şahını temsilen sadece Hüseyin Ali Bey'in beraberindeki Safevîlerin İspanya'ya III. Felipe'nin sarayına gitmesini istedi. 1601 yılı Mayıs'ının son günlerinde Anthony Sherley beraberindeki İngilizlerle birlikte Roma'dan ayrılmıştı. Gidişinden Safevîlerin haberi olmamıştı. Ağzı laf yapan ve oldukça zeki olan Sherley'in Doğu Hindistan işleriyle ilgili yararlılık göstereceğine inanılmaktaydı. Hüseyin Ali Bey'den gizli yapılan görüşmelerde İspanya kralının hizmetine girmeyi kabul eden Sherley, Papa'nın iyi niyet mektubu ile birlikte İran'a doğru yol alarak önce Ancona'ya, oradan da Ragusa'ya geçti.[38]

Papa tarafından oldukça iyi ağırlanan Safevî heyeti, iki aydan fazla Roma'da kaldıktan sonra, İspanya'ya doğru yola çıkmak için izin istemek üzere VIII. Clemente'yi

34- *Don Juan de Persia*, s. 241-242.
35- Archivo General de Simancas, Estado, Serie K , Legajo 1630, Folio 119.
36- Fernández, *a.g.e.*, s. 121.
37- Ludovico Pastor (Ludwig von Pastor) , *Historia de los Papas en la* Época *de la Reforma y Restauración Católica*, Vol. XXIII, Traducción: Ramón Ruiz Amado, S.J., Gustavo Gili, Editor, Barcelona 1941, s. 268-269.
38- Fernández, *a.g.e.*, s. 122-124.

ziyaret etti. Papa, hem kendilerine eşlik etmesi, hem de yol masraflarını karşılaması için Barselona kilise özel heyeti üyesi Francisco Guasque'yi görevlendirdi.[39] Bu arada elçilik heyetindeki Hüseyin, Ali ve Rıza isimli Safevîlerden üçü Hüseyin Ali Bey'in tüm ısrarlarına rağmen Hıristiyan olmuş ve Roma'da kalmayı tercih etmişlerdi.[40]

Arta kalan Safevî heyeti, 15 Haziran'da Roma'dan ayrılıp Cenova'ya vardı. Burada iki kadırga tutan heyet iki gün içinde Saona'ya, oradan da Fransa kıyısındaki Avignon'a ulaştı. İki gün papalık elçi yardımcısı tarafından konuk edilen elçilik heyeti, Nimes, Montpellier, Narbonne, Salses şehirlerinden geçtikten sonra Fransa'daki son durakları Perpignan'a vardı.[41] Buradan yolculuklarında güvenliklerini sağlamaları için kentin valisi tarafından yollanan on iki hafif süvari eşliğinde tehlikeli Pireneleri aşıp nihayet 15 Temmuz'da Barselona topraklarına ayak bastılar.[42]

On gün kadar Feria dükü tarafından Barselona'da konuk edilen elçilik heyeti, Monserrat dağını aşarak üç gün boyunca Alburquerque dükü tarafından benzer bir şekilde ağırlanacağı Zaragoza'ya doğru yolca çıktı. Kastilya topraklarındaki yolculuğuna devam eden heyet, Olivares köyüne ulaşınca, İspanya kralının ikametgâhı olan Valladolid'e gelişlerini haber vermesi için bir çevirmen yolladı. Buradan Tudela de Duero'ya geçen heyet, III. Felipe'den talimat gelinceye kadar sekiz gün bekledi.[43]

Saray tarihçisi Luis Cabrera de Córdoba'ya göre, Hüseyin Ali Bey, beraberindeki on kadar Safevî ile birlikte 13 Ağustos 1601'de Valladolid'e girdi. Kendisini karşılamaya III. Felipe'nin baş kâhyası don Luis Henríquez, kraliyet sarayı hizmetçilerini taşıyan dört at arabasıyla birlikte gitti. Tüm bu hizmetçiler, elçilik heyetine konaklamaları süresince hizmet edeceklerdi. İspanya kralının elini öpmesi için Hüseyin Ali Bey'in saraya kabulü 15 Ağustos'u buldu.[44] Safevî elçisi, III. Felipe'nin huzuruna çıkınca altın kumaştan yapılma bir torbadan tülbentle sarılmış Şah'ın mektubunu çıkarıp öptü ve krala teslim etti. Şah Abbas'ın samimi dostluk ve ittifak önerisini sunduğunu, karşılığında büyük kazançlar elde edileceğini vurguladı.[45]

Osmanlıların ticaret yollarının Hindistan'la birleştiren Hürmüz'e olan komşuluğu sebebiyle İran önemli bir coğrafyaydı. İspanyol-Portekiz Krallığı'nın egemenliğinde olan stratejik konumdaki adaya Osmanlı tehdidi uzun yıllardır devam etmekteydi. Bu bağlamda Safevîlerle kurulacak ittifak sayesinde Basra'dan Portekiz Hindistanı'na uzanan ticaret güven altına alınabilir, bölgedeki Osmanlı nüfusu baskılanabilirdi. El Consejo de Estado (Devlet Konseyi)'nun raporunda, Şah Abbas'ın mektubuna çok fazla

39- *Don Juan de Persia*, s. 243-244.
40- *A Chronical of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth centuries*, Vol. II, Eyre & Spottiswood, London 1939, 1279-1280.
41- *Don Juan de Persia*, s. 244.
42-Frederich Schwartz-Francesch Carreras y Candi, *Manual de Novells Ardits Vulgarment Apellat Dietari del Antich Consell Baceloní (1597-1602)*, Vol. VII, Henrich y Companyía, en Comandita, Barcelona 1898, s. 364.
43- *Don Juan de Persia*, s. 244-245.
44- Don Luis Cabrera de Cordoba, *Relaciones de las Cosas Sucedidas en la Córte de España desde 1599 hasta 1644*, Publicadas de Real Orden, Madrid 1857, s. 110.
45- *Don Juan de Persia*, s. 247.

iyi niyet sergileyerek cevap verilmesi gerektiği, sağlam temellerle dostluk inşa etmek ve ittifak için derhal biri kiliseden bağımsız diğeri kilise adamı olan iki kişinin İran'a gönderilmesinin yerinde olacağı belirtildi. Kiliseden bağımsız olan elçilik görevini icra ederken, kilise adamının ise orada kendi kilisesini kurarak misyonerlik faaliyetlerini yerine getirmesi temenni edilmekteydi.[46]

Uzun zamandır memleketinden uzak olan Hüseyin Ali Bey'e dönüş yolunda eşlik etmesi için Devlet Konseyi, elçi olarak Portekizli kaptan Antonio de Escobar'ı ve tercüman olarak Diego de Urrea'yı önerdi. Escobar kraliyetin sadık bir subayı olmakla birlikte Hindistan bakanlarıyla yazışmaları yapabilir ve İran'a gidecek elçilik heyetinin masraflarını Portekiz hükümetinden karşılatabilirdi.[47] Diğer şahıs Diego de Urrea ise Arapça, Farsça ve Türkçe olan hâkimiyetinden dolayı tercüman olarak eşlik edecekti. Fakat diğer elçinin din adamı olması önerisi rafa kalkmış gözüküyordu. Nihayetinde III. Felipe atamayı onadı.[48]

8 Ekim 1601'de III. Felipe'nin Antonio Escobar'la Şah Abbas'a göndereceği mektup hazırdı:

Don Felipe, Allah'ın inayetiyle Kastilya, León, Aragón, İki Sicilya, Kudüs, Portekiz, Navarra ve Las Indias (Güney Doğu Asya ve Amerika) kralı, Avusturya Arşidükü, Burgonya ve Milan dükü.

Pek vakur ve kudretli prens Şah Abbas, İran Kralı, bizim çok değerli ve sevgili dostumuz.

Elçiniz Hüseyin Ali Bey sarayımıza ulaştıktan sonra büyük bir sevgi ve arzuyla karşılandı. Zatıâliniz tarafından gönderilen iki mektubu teslim alınca ve fikirlerinizi öğrenince hususi bir sevinç hissettim. Dünyada yaptığınız işlerin iyi şöhreti, geçmişte atalarınızın yaptıkları kadar takdire şayandır. Bu sebepten ötürü şahsınıza büyük hürmet etmekle birlikte, ileride burada en büyüğüne nail olacaksınız. Cömert yüreklilikle sunduğunuz ve benden de dilediğiniz dostluğu görmekten dolayı minnettarım. Samimi duygularımın bir nişanesi olarak, uzlaşma yollarını denesin, sıhhatiniz ve sevdiğiniz her şey hakkında beni bilgilendirsin diye size bir elçi yolluyorum. Adil olanı isteyerek kabul edeceğim ve zatıâlinizden her şey hakkında güzel mektuplar almayı bekleyeceğim. Tasarılarımız ve zamana ve elverişli durumlara göre ortak düşmana karşı yapılması gerekenlerle ilgili haberleşmekten mutluk duyacağım. İyi niyet ve yüreklilikle teklif ettiğiniz yardım ve birlik önerisini kabul ediyorum. Elçimiz oraya gidince söylediklerimiz bilhassa anlaşılacaktır. Sözünü etiğimiz konu bahsi geçen Hüseyin Ali Bey'e yazıyla bildirildi. Gönderdiğiniz şahıs basiret göstererek meseleyi burada o kadar aklı başında bir şekilde ele aldı ki bu yüzden mahiyetindekilerle birlikte lüks ve rahatı temin edildi. Bu topraklar hakkında öğrenmek istediğinizi, öteki şeylerle birlikte yaşadıklarını size anlatacaktır.

46- Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 493, Sin foliar.

47- Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 2636, Sin foliar.

48- José M. Floristán Imízcoz, "Intérpretes de lenguas orientales en la Corte de los Austrias: tres notas prosopográficas", *Silva, Estudios de Humanismo y Tradición Clásica, 2* (2003), pp. 41-59, s. 43-45.

Tanrı sizi korusun ve şahsınız ve gayretlerinizin dünyeviliği ve maneviyatında size bolca sadet versin.[49]

İspanyol-Portekiz Krallığı'nın egemenliği altında olan Hürmüz'deki valiye de ayrıca yazılarak Safevî tebaasına karşı iyi davranılması, ticaret yapmak için gelenlere geçiş serbestliği sağlanıp mallarını piyasa fiyatlarından satmalarına izin verilmesi ve herhangi bir ekstra vergiye tabi tutulmamaları buyuruluyordu.[50]

Dönüş masrafları kraliyet tarafından karşılanan heyet, Hindistan'a doğru demir almak üzere Lizbon limanına gitmek için 11 Ekim 1601'de Madrid'e doğru yola çıktı.[51] Bu arada Safevî elçilik heyetinde bulunan ve Hüseyin Ali Bey'in yeğeni olan Ali Kulu Bey, İran'a dönmeyi reddederek din değiştirip Cizvit tarikatına katıldı.[52]

Lisbon'da elçi olarak heyete katılması düşünülen Antonio Escobar, yaş ve sağlık sorunlarını bahane ederek görevini yerine getiremeyeceğini ifade edip affını istedi.[53] Bunun üzerine 28 Ocak 1602'de Lizbon'dan Valladolid'e yazan Portekiz kral naibi ve Castel Rodrigo markisi Cristóvão de Moura e Távora, Antonio Escobar'ın yerine Luis Pereyra de la Cerda, Vasco Fernández Pimentel ve Gonzalo Vaz Coutino adlı beyefendilerden herhangi birinin İran'a elçilik görevini layıkıyla yerine getirebileceğini belirtti. İlk ikisini Hindistan'da yıllarca kraliyet hizmetinde bulunduğunu, Üçüncüsünün ise San Miguel adası valiliği yaptığı yazan Cristóvão de Moura e Távora'nın önerisi üzerine Luis Pereyra de la Cerda'a elçi olarak atandı. [54]

Madrid, Tajo nehrini izleyerek II. Felipe tarafından inşa edilen Kraliyet yazlık evininin bulunduğu Aranjuez ve Got krallarının imparatorluk şehri olan ve İspanyol Roma'sı diye çağrılan Toledo ve Extremadura'dan geçen elçilik heyeti, yine eski bir kent olan Mérida'ya ulaştı. Roma dönemi kalıntılarının bulunduğu kentte bir gece kalmaya karar veren Hüseyin Ali Bey, konakladıkları eve kendilerini ziyarete gelen çok fazla insan olması sebebiyle kapıya adamlarından Fakih Amir'i dikti. Fakat gece yaşanan izdiham sırasında eve girmeye çalışan birisi Amir'i bıçaklayarak öldürüp sırra kadem bastı. Katilin bulunup cezalandırılması için en üst makamdan çalışmalar başlatıldı. Bu arada İslami geleneklere göre Fakih Amir'in defnedilmesi Mérida halkında gülüşmelere yol açtı. Cenazeden sonra yoluna devam eden heyet, Lizbon'a varmadan önceki son durak olan Badajoz'da sulh hâkimi Don Juan de Avalos tarafından ağırlandı.[55] 8 Kasım 1601'de ise Goa'ya doğru demir alacağı Lizbon'a ulaştılar.[56]

Fakih Amir'in öldürülmesinin peşini bırakmayan Hüseyin Ali Bey, don Cristóvão

49- Archivo General de Simancas, Estado, 187, Sin foliar; Archivo General de Simancas, Estado, 492, Sin foliar; Fernández, *a.g.e.*, s. 131.
50- AGS, E, 187, sf.
51- Córdoba, *a.g.e.*, s 122.
52- *Don Juan de Persia*, s. 248.
53- AGS, E, 187, sf; AGS, E, 492, sf.
54- Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 188, Sin foliar; Fernández, *a.g.e.*, s. 135-136.
55- *Don Juan de Persia*, s. 252.
56- Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 186, Sin foliar.

de Moura'nın işin sorumluluğunu üstlenme teklifiyle yetinmeyip Oruç Bey ve papaz Francisco Guasch'ı, meseleye en yüksek mertebeden el atsınlar diye İspanya kraliyet sarayına yolladı.[57] Fakat Oruç Bey Valladolid'e varınca Hüseyin Ali Bey'in yeğeni Ali Kulu Bey gibi din değiştirmeye karar verdi. Başpapaz Don Alvaro de Caravajal tarafından vaftiz edilen Oruç Bey, Don Juan de Persia, Ali Kulu bey ise Don Felipe de Persia ismini aldı.[58]

Goa'ya gemilerin demir alması için deniz mevsiminin açılması beklendiğinden, bahara kadar Lizbon'da ikamet etmek zorunda kalan Hüseyin Ali Bey, davranışları sebebiyle rahatsızlık yaratmaya başlamıştı. Mérida'daki cinayetin failinin bulunamamış olmasından mıdır bilinmez, istekleriyle Portekizli yetkileri canından bezdirmişti. Moura, III. Felipe'ye Safevî elçisinin sabırsızlık ve açgözlülüğünden dem vurarak kral tarafından seyahati için verilen sekiz bin dukanın dört bininin derhal kendisine teslim edilmesini talep ettiğini bununla ülkesine varınca satmak için büyük miktarda mızrak, kılıç ve arkebüz satın almak istediğini yazıyordu.[59] III. Felipe ise Moura'ya istediği silahları alması için dört bin dukanın Hüseyin Bey'e verilmesini, fakat Goa'ya doğru gemiye bininceye kadar geri kalan dört bin dukanın kesinlikle teslim edilmemesini buyuruyordu.[60]

Artık ismi Don Juan de Persia olan Oruç Bey, karısını ve oğlunu İran'a gidip getirene kadar Hıristiyan olduğunu Hüseyin Ali Bey'den gizlemeyi gerek gördüğünden, Safevî kılığında Lisbon'a dönmüştü. Hıristiyan olduğundan sadece kral naibi Moura'ya bahsetti. Karısını ve oğlunu getirmek için İran'a gitmesi gerektiğini söyleyince, hayatından endişe eden Moura, gitmemesi doğrultusunda tavsiyede bulundu. Fakat kısa sürede Hüseyin Ali Bey, Oruç Bey'in Hıristiyan olduğunu ve Don Juan ismini aldığını öğrendi. Oruç Bey'in sırrını yüzüne vurmadı. Fakat kapalı kapılar ardında, İran'a dönünce gereken cezayı vermesi için Şah'a tüm gerçeği anlatacağını yanındakilere öfkeyle söyledi. Bunu işiten Oruç Bey, çok geçmeden Hıristiyan olduğunu ve İspanya'da kalacağını Safevî elçisine söyledi. Durumu kabullenemeyen Hüseyin Ali Bey, Oruç Bey'i öldürmesi için Türkçe tercüman olarak hizmetinde bulunan eski bir Türk kürek mahkûmunu görevlendirdi. Oruç Bey cinayete kurban gitmekten Moura'nın yanına sığınarak kurtulabildi. Bu arada yakın arkadaşı Bünyad Bey'i de Hıristiyan olması için ikna edip beraber Valladolid'e döndüler. III. Felipe'nin Escorial'deki kraliyet sarayına gitmesi üzerine krala eşlik ettiler. Burada vaftiz töreni yapılan Bünyad Bey'e kral tarafından Don Diego de Persia adı verildi.[61]

Bahar yaklaşınca elçilik heyetinin Goa'ya doğru demir alma işi hız kazandı. 16 Mart 1602'de don Cristóvão de Moura, şahsi eşyalarını ve sekiz bin dukayı Hüseyin Ali Bey'e teslim edip San Roque gemisine bindirdi. Yıl sonuna doğru Goa'ya vardığında Hürmüz kalesinin karşısındaki Portekizlilere ait Comorão (Bender Abbas) kalesinin Safevî

57- Fernández, *a.g.e.*, s. 138.
58- *Don Juan de Persia*, s. 255.
59- AGS, E, 186, sf.
60- AGS, E, 187, sf.
61-*Don Juan de Persia*, s. 255-259.

ordusu tarafından kuşatıldığını[62] ve Şah Abbas'ın komutanlarından Şiraz hanı Allah-verdi Han'ın, Arap, İranlı, Portekizli ve Türk tüccarların yılda değeri iki yüz bin düka altını aşan miktarda çıkarılan inciyi satın almak için uğradıkları Bahreyn adasını,[63]ihanet suçuyla aldığını öğrendi. 24 Aralık 1602'de Portekizce olarak III. Felipe'ye, vaziyeti Şah Abbas'a ilettiğini, acil çözüm yolunun bulunacağını bildiriyordu. Nihayet 1603 yılının ilkbahar ayında Goa'dan Hürmüz'e, oradan da Şiraz ve İsfahan'a geçen Hüseyin Ali Bey'in görevi son buldu.[64]

Sonuç

Eskinin egemen hükümdarlıkları, Avrupa'da yeni ortaya çıkan başat devletlere karşı askeri ve ekonomik üstünlüklerini kaybetmeye başladıkları 16. yüzyılın bitiminde, içinde bulundukları krizden çıkmak adına iktisadi ve sosyal reformlar geliştirmek yerine, eski bildik askeri çözüm yolları arayışı içine girdiler. İngiltere ve Hollanda'nın başat güçler olarak belirip Portekiz-İspanyol Krallığı'nın ticaret yolları ve denizlerdeki üstünlüğüne son verdiği bu dönemde, krizin sorumlusu olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak amacıyla kurulan diplomatik temaslar, gerilemeyi terine çevirmek için tek çare olarak görüldü. Alçak Ülkeler sorunu ve 1588 İngiltere Seferi yüzünden ezeli düşmanını devirmek için 1578-1590 Osmanlı-İran Savaşları'nı fırsata çeviremeyen İspanyol-Portekiz Krallığı'ndaki saray danışmanları, siyasal krizini çözüp Osmanlıların aleyhine doğuda potansiyel bir güç odağına dönüşen İran Türk devletine yönelik bildik siyaseti tekrarlamaktan öte bir yöntem geliştiremediler. Çok eskiye dayanan, aynı anda doğu ve batıdan olmak üzere iki taraftan Osmanlıları çember altına alma projesi, üç yıl süren Hüseyin Ali Bey önderliğindeki en kapsamlı diplomatik temaslara rağmen yine başarısızlıkla sonuçlandı. Bu projeden asla vazgeçmeyen İspanyol-Portekiz krallığı, Katoliklerin ruhani lideri Papa'nın da desteğini alarak sonraki yıllarda da İran'a elçi göndermeye devam edecekti.

62- Fernández, *a.g.e.*, s. 141-142

63- Don García de Silva y Figueroa, *Comentarios de D. García de Silva y Figueroa de la embajada que de parte* del rey de *España don Filipe III hizo al rey Xa Abas de Persia*, Ed. Manuel Serrano y Sanz, Tomo II, La Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid 1905, s. 298.

64- Fernández, *a.g.e.*, s. 142.

Kaynakça

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 186, Sin foliar.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 187, Sin foliar.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 188, Sin foliar.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 492, Sin foliar.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 493, Sin foliar.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 707, Folio 24.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 707, Folio 25.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 707, Folio 28.

Archivo General de Simancas, Estado, Serie K , Legajo 1630, Folio 119.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 2636, Sin foliar.

A Chronical of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth centuries, Vol. II, Eyre & Spottiswood, London 1939.

Brown, Horatio F., *Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy (1592-1603)*, Vol. IX, London 1897.

Cordoba, Don Luis Cabrera de, *Relaciones de las Cosas Sucedidas en la Córte de España desde 1599 hasta 1644*, Publicadas de Real Orden, Madrid 1857.

Erdoğan, Eralp, *Safevi Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

Fernández, Luiz Gil, *El Imperio Luso-Español y la Persia Safávida (1582-1605)*, Tomo I, Fundación Universitaria Española, Madrid 2006.

Figueroa, Don García de Silva y, *Comentarios de D. García de Silva y Figueroa de la embajada que de parte* del rey de *España don Filipe III hizo al rey Xa Abas de Persia*, Ed. Manuel Serrano y Sanz, Tomo II, La Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid 1905.

Goueva, Fray Antonio de, Glorioso Triunfo de Tres Martires Españoles, Dos Portugueses y Frailes de la Orden de San Agustin y Un Castillano Hijo de Madrid, por Juan Gonçales, Madrid 1623.

Imízcoz, José M. Floristán, "Intérpretes de lenguas orientales en la Corte de los Austrias: tres notas prosopográficas", *Silva, Estudios de Humanismo y Tradición Clásica, 2* (2003), pp. 41-59.

İskender Bey Münşî, *Târîḫ-i ʿÂlemʾârâ-yı ʿAbbâsî* (History of Shah Abbas the Great), Vol. I, Çev. Roger M. Savory, Westwiew Press, USA 1930.

Livermore, H. V., *A History of Portugal*, Cambridge University Press, Great Britain

1947.

Pastor, Ludovico (Ludwig von Pastor) , *Historia de los Papas en la* Época *de la Reforma y Restauración Católica*, Vol. XXIII, Traducción: Ramón Ruiz Amado, S.J., Gustavo Gili, Editor, Barcelona 1941.

Relaciones de Don Juan de Persia, Real Academia Española Biblioteca Selecta de Clásicos Españoles, Madrid 1946.

Ross, Sir E. Denison, *Anthoney Sherley and His Persian Adventure*, Taylor and Francis, London and New York 2005.

Schwartz, Frederich - Candi, Francesch Carreras y, *Manual de Novells Ardits Vulgarment Apellat Dietari del Antich Consell Baceloní (1597-1602)*, Vol. VII, Henrich y Companyía, en Comandita, Barcelona 1898.

Shaw, Standford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol I, Cambridge University Press, USA 1976.

Sherley, Sir Antony, *His Relation of his Travels into Persia*, Printed for Nathaniell Butter, and Ioseph Bagset, London 1613.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 209-225

Geliş Tarihi: 30.08.2019 Kabul Tarihi: 20.10.2019

Türkçede "Zamanüstülük"

Seçil HİRİK*

Özet

Mantık, matematik, felsefe ve dilbilim gibi pek çok disiplin içinde ele alınan ve sınırları sorgulanan zaman kavramı, varlıktan bağımsız akan bir süremdir. Somut veriler üzerine temellenen dilbilim, zamanı hesaplanabilir olarak ele alma ihtiyacı hissetmektedir. Varlıktan bağımsız olan olgu, gerçek zaman kabul edilirken gerçek zamanın dilsel formlarla sınırlanmış biçimi eylem zamanı ya da dil bilgisel zaman olarak incelenmiştir. Böylece konuşurun sözceleme anı yani konuşma anı, odak noktası kabul edilerek eylem zamanı konuşma anına göre oranlanmış ve zamansal bölümlemelere gidilmiştir. Geleneksel dil bilgisinde yapılan geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ayrımının yanı sıra konuşma anına göre konumlandırıldığında eylem zamanı, konuşma anının öncesinde başlamış ve bitmiş, konuşma anının öncesinde başlamış ve konuşma anında devam eden, konuşma anında başlamış ve konuşma anı içinde bitmiş, konuşma anında başlamış ve sonrasında devam eden, konuşma anından sonra başlayacak olma durumuna göre beş dilime ayrılabilir.

Bahsi geçen zamansal ulamlar, bir eylemin başlangıç ve bitişini dikkate alarak oluşturulmuştur. Ancak bunlarla beraber zaman çizgisinde gösterilemeyen, süreçle ilgili belirli bir konumu olmayan veya derin yapıda tüm zamanları kapsayan olay ve durumlar da konuşur tarafından dile yansıtılmaktadır. Bu çalışmada literatürde timeless olarak kullanılan ve Türkçede zamanüstü olarak ele alınacak kavram alanı üzerinden kuramsal alt yapı kurulmaya çalışılmıştır. Böylece Türkçede zamanüstülük belirten morfolojik ve leksik yapılar ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *zaman, görünüş, zamanüstülük, Türkçe.*

Timeless In Turkish

Abstract

The concept of time, which is dealt with in many disciplines such as logic, mathematics, philosophy, and linguistics, and whose boundaries are questioned, is a time independent of existence. Linguistics based on concrete data feels the need to address time as computable. The fact that is independent of the entity, when real time is accepted, the form of real time limited to linguistic forms is examined as time of action or grammatical time. Thus, the moment of speech, the focal point of the talk, the time of the action is proportional to the time of the speech and the temporal sections are made. In addition to the past, present and future time distinction made in traditional grammars, the time of action can be divided into five sections, which are started before

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, secilhirik@gmail.com

the moment of the speech and have started before the moment of the speech, which are started at the moment of the conversation, started at the time of the speech and finished in the moment of speech, started at the time of the speech and continued after, starting from the moment of speech.

These time categories are based on the start and end of an action. However, the events and situations that cannot be shown in the timeline, which do not have a specific position in the process or that involve all time in the deep structure are reflected by the speaker. In this study, it is tried to establish a theoretical background based on the concept which will be taken as "zamanüstü" in Turkish and used as "timeless".

Keywords: *Tense, aspect, timeless, Turkish.*

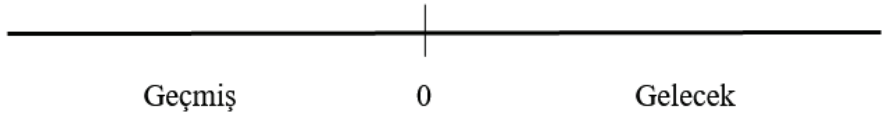
1. Giriş

Zaman, üzerinde hareketin gerçekleştiği saymaca bir çizgidir. Bu çizgide konumlandırılmış hareketlerin öncelik ve sonralık sıralaması, konuşur tarafından belirlenerek dile yansıtılır. Konuşur bu işlem için birtakım işaretleyiciler seçmekte ve yapılan hareketin diğer bir deyişle eylemin zaman çizgisindeki konumunu işaretlemektedir.

Zaman konusu pek çok disiplin içinde sorgulanan bir olgudur. Mantıkçılar, felsefeciler ve dilbilimciler için bu olguyu açıklamak önemlidir. Bir dil felsefecisi olan Cover'a göre tümcelerdeki *doğruluk koşullarına* (truth conditions) ve *doğruluk değerlerine* (truth values) etki etmesi bakımından mantık için zaman kuramı gereklidir. Örneğin "Max bir kurbağa görür." önermesi bir kerede doğru olabilir (çünkü Max'in bakış açısına göre bir kurbağa vardır) ama bu bilgi başka zamanlarda ve başkalarına göre doğru olmayabilir (2010, s. 15). Dolayısıyla hangi alanda olursa olsun sorgulanan bir bilginin doğruluk değeri tartışmasında, zaman ve onun göreceli olduğu gerçeği paylaşılan temel görüşlerden biri olmuştur. Akşehirli, *zaman* kavramı için *başı, sonu ve ortası olmayan, kesintisiz bir şekilde sürüp giden bir akışı ifade eder*, demektedir (2010, s. 16). Dil bakımından zaman, dilbilimciler için iki düzeyde ele alınmıştır. Biri varlıktan bağımsız akıp giden gerçek zaman, diğeri konuşma anını merkeze alarak yani referans göstererek iletişimi düzenlemek, ifadeleri bulanıklıktan kurtarmak, plan yapmak vs. amacıyla üretilmiş kurmaca/saymaca zamandır. Bahsi geçen ikinci zaman olgusu, eylem zamanı olarak ele alınmaktadır. Gerçek zaman ve eylem zamanı[1] olarak ikiye ayrılan zaman kavramı için Benzer, gerçek zamanın başlangıcının ve sonunun belirsiz olduğunu belirtmekte, eylem zamanını ise gerçek zamanın dildeki yansıması olarak değerlendirmektedir (2008, s. 70). Comrie, zamanın geçmiş için sola gelecek için sağa doğru devam eden doğrusal bir çizgi olarak düşünülebileceğini iddia etmektedir. Şimdiki an, şekil üzerinde "0" ile gösterilmektedir. Bu gösterim zamanla ilgili sıradan bir dizi normal ifadeyi şematik olarak sunmayı sağlar. Örneğin, geçmişte meydana gelen bir

1-İngilizcede gerçek zaman kavramı için *time,* zaman ekleri için *tense;* Almancada *gerçek zaman* kavramı için *tempus*, *realzeit*, zaman ekleri için *Zeitform* terimleri kullanılmaktadır.

olayın şematik olarak 0'ın soluna konumlandırılması olduğunu, bir olayın ardı ardına gerçekleştiğini, olayın şematik olarak diğer olayın sağında olduğunu, bir olayın başka bir süreç sırasında meydana geldiğini, ilk olayın konumunun ikinci sürece ayrılan zaman aralığında bulunduğunu söylemek için aşağıda bahsi geçen şekil kullanılmaktadır (1985: 2):

Şekil 1. Comrie'nin zaman gösterim şeması

Comrie için durumların zamana göre yerleştirilmesi fikri tamamen kavramsaldır ve potansiyel olarak herhangi bir dilde yapılan ayrımların kapsamından bağımsızdır. Bununla birlikte, iki değiştirgede birbirlerinden farklıdırlar. İlki, farklı dillerde ulaşılabilen zaman konumun doğruluğunun derecesidir. İkincisi ve daha önemlisi, durumların zaman içinde yerleştirilme şekli ve özellikle sözlükçeye ve dil bilgisine zaman içinde yer oluşturulmasında verilen göreceli ağırlıktır. Buna karşın zamanın kendisi, durumları belirleyebilecek herhangi bir işaret sağlamaz. Eğer zamanın bir başlangıcı varsa, o başlangıcın nerede olduğu bilinmemektedir, o yüzden o başlangıca göre başka bir şey bulunamaz. Eğer zamanın sonu varsa, onun yeri yine bilinmez, bu yüzden yine bu son noktaya göre önemsiz olmayan bir konum mümkün değildir. Bu nedenle, zaman içinde durumları tespit edebilmeyi sağlayan bir referans noktası oluşturmak gereklidir. Prensip olarak, referans noktaları için birtakım mantıksal olanaklar mevcuttur ve sözcüksel olarak bileşik ifadeler için bunların çoğu dilde kullanılmaktadır (1985: 7, 13, 14).

Eylem zamanının bahsi geçen gerçek zaman çizgisi üzerinde belirlenebilmesi için konuşma anı denilen sözceleme anına bakmak gerekmektedir. Dilin söz haline dönüşebilmesi için bir sözceleme öznesinin kendisini "ben, şimdi, burada" eksenine yerleştirmesi gerektiğinden bahseden Akşehirli, hem günlük hayatta hem de dil bilgisinde çokça kullanılan şimdi, geçmiş ve gelecek kavramlarının bu noktada bütünüyle konuşura ve konuşma zamanına bağlı olduğunu belirtmektedir. Ona göre kesintisiz zaman akışı art arda gelmiş, gelmekte ve gelecek olan sonsuz sayıda "şimdi"den oluşmaktadır. Dilsel zaman kategorileri, zamanın evrenselliğine karşın her dilin kendi dünya algısı sonucunda geliştirdiği bir dil bilgisi kategorisidir (2010, s. 19-21). Aydemir'e göre gösterimsel bir kategori olarak nitelenen eylem zamanı, sözceleme anını dikkate alarak olayları zaman çizgisinde belirlemeyi ifade eden bir kavramdır (2010, s. 14). Burada *eylem* kavramına da açıklık getirmek gerekmektedir. Johanson'un (2016: 51) eylem yüklemlemenin ilişkili olduğu dil dışı gönderge olarak tanımladığı kavram için Uğurlu, eylem karşılığında *olay* ve *hareket* sözcüklerini de kullanmaktadır ve ona göre olay, dil dışında gerçek hayatta olan ve çekimli eylem vasıtasıyla dile getirilen hareketi karşılamaktadır. Zaman ise içinde olayın gerçekleştiği, kabul edilmiş ölçütlere göre bölümlenebilen süredir. Bir

dildeki zaman sistemini açıklamak; olay ile konuşmanın ilişkilerini, eş zamanlı veya art arda olma bakımından kurmak ve metin bağlamına göre zaman çizgisi üzerinde zaman dilimini belirlemektir (2003, s. 126, 127). Uğurlu'nun eylem zamanına göre yapmış olduğu bölümleme için araştırmacılar farklı ölçütlerden bahsetmektedir. Eylem zamanını belirlemek için *konuşma zamanı, olay zamanı* ve *atıf zamanı* kavramlarını[2] kullanan Karadoğan'a (2009, s. 2) koşut olarak Aydemir, *konuşma anı* ve *belirleme noktası* olmak üzere iki temel ölçütü öne sürmektedir (2010, s. 14). Buna göre konuşma zamanı, konuşurun sözceleme anına karşılık gelir ve bu an temel alındığında eylemin gerçekleştiği ana göre öncelik, sonralık veya eş zamandalık ilişkisi kurulur. Eylem, tamamlanmışlık belirtiyor ve konuşma anına göre öncelik taşıyorsa geçmiş zaman olarak adlandırılmaktadır. Eylem, konuşma anında gerçekleşmesini devam ettiriyorsa şimdiki zaman, henüz gerçekleşmemiş ama gerçekleşme olasılığı taşıyorsa gelecek zaman[3] dilimi içinde değerlendirilmektedir. Söz konusu zaman ayrımları Reichenbach ve ardından Comrie tarafından ortaya atılmıştır. Comrie, mutlak ve göreceli zaman[4] işaretlemesi arasında kesin bir ayrım yaparak her zaman işaretinin bir referans noktası içerdiği fikrini eleştirmiştir (Boland, 2006, s. 53). Böylece konuşurun gerçek zaman ve eylem zamanı arasındaki ayrımın atıf noktasına göre belirlenmesi görüşüne karşı çıkmaktadır. Önemli olan konuşurun, konuşma anına göre eylemin neresinde bulunduğudur. Eylem, gerçekte

2- Söz konusu ayrımı yapan Reichenbach, "Peter, gitmişti." (Peter had gone) tümcesi üzerinden üç zamana işaret eder. Bu gibi bir sözcede konuşma ve olay zamanının yanı sıra atıf zamanı olarak adlandırılması gereken üçüncü bir zaman daha vardır. Bu zaman, bağlamda belirtilen veya ima edilen başka bir zamandır. Öğrenilen geçmiş zaman olması durumunda atıf zamanı geçmişte geçmiş zamanı belirtmektedir (Depraetere ve Salkie, 2016, s. 362).

3- Aslında gelecek zamanı, zaman çizelgesi üzerinde göstermenin doğruluğu ya da yanlışlığı ayrı bir tartışma konusudur. Olmamış ama olabilme olasılığı olan tüm eylemleri gelecek zamana gönderme yapmak farazi bir belirleme yapmaktan başka bir şey değildir. *Gerçekte* (real) bir olay ya da durum ya gerçekleşmiş ve bitmiştir ya da gerçekleşmektedir. Konuşma anı için yalnızca bu ikisi gözlemlenebilir. Gözlemlenemeyen bir eylem, *gerçekdışı* (irreal) kabul edilmektedir. Dolayısıyla gelecek zamanın zaman çizelgesindeki konumu şüphelidir.

4- Comrie, mutlak ve göreceli olmak üzere sınıflandırdığı zaman ayrımında *mutlak zaman* (absolute tense) için, şimdiki anı gösteren (deictic) merkezleri olarak kabul eden zamanlara atıfta bulunmak için kullanılan, biraz yanıltıcı bir terimdir, demektedir. On göre terim yanıltıcıdır, çünkü mutlak zaman referansı imkânsızdır. Diğer bir ifadeyle zaman içindeki bir durumu tespit etmenin tek yolu önceden belirlenmiş bir zaman noktasıyla ilişkilidir. Şimdiki an, prensip olarak, dünya dilleri arasındaki zaman sistemlerin tanımlanmasında önemli bir rol oynamasına rağmen, referans noktası olarak seçilebilecek sonsuz sayıda zaman noktasından biridir.

Comrie, mutlak zamanda, durumun yeri için referans noktasını şimdiki zaman olarak almaktadır. Şimdi, bir durumun yeri için referans noktasının, şimdiki zaman/an değil, zaman zaman bağlam tarafından verilen bir nokta olduğu göreceli zamana dönmektedir. *Göreceli zaman* (relative tense) olgusunu İngilizce üzerinden açıklayan Comrie, İngilizcede sonlu eylem biçimleri hemen hemen tüm durumlarda mutlak zaman referansına sahip olsa da bitimli olmayan eylem biçimleri karakteristik olarak göreceli zaman referansına sahiptir. Bazı zaman zarfları özellikle şu ana göre bir durum tespit etmeye hizmet eder ve mutlak zaman referanslarıdır: [Ör. *bugün* (şimdiki anı içeren gün), *dün* (şimdiki anı içeren günden önceki gün), *yarın* (şimdiki anı içeren günü izleyen gün)]. Tam tersine bağlamda verilen bazı referans noktalarına göre *aynı gün, önceki gün, ertesi gün* belirteçleri ise göreceli zaman referansının örnekleridir (1985: 36, 56). Comrie için mutlak zaman, referans noktası merkez alındığında öncelik sonralık ilişkisi taşıyan ve kişiden kişiye değişmeyen bir gerçekliği yansıtmaktadır. Oysaki göreceli zaman, gücünü bağlamdan almakta ve dil bilgisel işaretlemeler ve sözlükçeye göre değişkenlik gösterebilmektedir.

hangi zamana işaret ediyor, konuşma anının neresinde kalıyor, gerçek zamanla ne kadar uyumlu ve bilginin doğruluk değeri bakımından tutarlılığı gibi bilgiler söz konusu işaretlemelerle yüzey yapıya taşınmaktadır. Dolayısıyla gerçek zamanın işaretlenmiş ve dile taşınmış biçimi olarak nitelenebilecek olan eylem zamanı, insanın dış dünyayı anlamlandırabilmesi için üzerinde uzlaşılmış saymaca bir dil bilgisel ulam olarak kabul edilebilir.

Comrie, bazı dillerde *şimdi ve gelecek* (present and future) ayrımını, bazı dillerde de *geçmiş ve geçmiş olmayan* (past and non-past) ayrımının olmadığını dile getirmektedir. Bu ayrımlardan hiçbirini yapmayan, yani mutlak zamandan yoksun dillerin varlığına da işaret eden Comrie, örneğin Burmese gibi bazı dillerde iki tümce/sözcük sonu ek kümesi vardır. *Gerçeklik* (realis) için *te/tha/ta/hta* ve *gerçek dışılık* için *me/mlz/hma* kullanılır. Gerçeklik eki, yalnızca şimdiki veya geçmiş zaman referansı olan (geçmiş ve şimdiki zaman referansı arasında gramersel bir ayrım olmadan) tümceler üzerinde kullanılabilir ve bu nedenle, gelecekteki olmayan zamanın bir göstergesi gibi görünebilir. Gelecekteki zaman referansı için, gerçek dışılık eklerinden biri kullanılmaktadır. Bununla birlikte Comrie dil bilgisel anlamda zaman kavramının olmadığını ya da farklı bir zaman anlayışı olan diller olduğunu söylemektedir. Zaman kavramının olmadığı diller arasında en meşhur olanı Whorf'un öne sürdüğü Hopi dilidir. Buna göre bu dilde geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman kategorisi yoktur. Kip ve görünüş önem taşımaktadır (1985: 4, 51). Bu da yine Comrie'nin daha önce bahsini ettiği göreceli zaman olgusu içinde değerlendirilen ve bağlama göre değişen durumlarla ilişkilidir.

Comriegibi Boland, dillerde iki zaman ayrımından bahsetmektedir. Ona göre *geçmiş ve geçmiş olmayan* (past and non-past) zaman ayrımı daha yaygın olarak kullanılan ayrımdır. Geçmiş olmayan zaman, şimdiki ve gelecek zamanı barındırmaktadır. Nispeten daha az yaygın olan diğer bir ayrım ise *gelecek ve gelecek olmayan* (future and non-future) zaman ayrımıdır. Ona göre konuşur olayla ilgili net bir seçim yapmazsa aşağıda yer alan 1 numaralı örnekteki tümceleri üretir veya örneğin olayın son durumu üzerine odaklanmak isterse durum, 2 numaralı örnekteki gibi tanımlanabilir (2006, s. 52):

(1)

a. *Mary bir mektup yazdı.*(Mary wrote a letter.)

b. *Mary bir mektup yazıyor.* (Mary is writing a letter.)

c. *Mary bir mektup yazacak.* (Mary will write a letter.)

(2)

a. *Mary bir mektup yazmıştı.* (Mary had written a letter.)

b. *Mary bir mektup yazmış.* (Mary has written a letter.)

c. *Mary bir mektup yazmış olacak.* (Mary will have written a letter.)

Boland'ın eylem zamanı ile gerçek zaman arasında kurduğu ilgi, konuşurun önermesindeki bilginin doğruluk değeri ile doğru orantılıdır. Böylece konuşurun eylem zamanına kendini dâhil edip etmediği kullandığı işaretleyicilerin seçiminden de ayırt edilmektedir. Boland'ın olayın bitişine yaptığı vurguya benzer biçimde Johanson,

her olayın başlangıç ve bitiş sınırı olduğunu belirterek *görünüş*'e (aspect) gönderme yapmaktadır. Ona göre görünüş, olayları kendi sınırları bağlamında gözlemlemeye imkân veren öznel bakış açılarını ifade eden dilbilgisel bir ulamdır (2016, s. 51; Aydemir, 2010, s. 22). Eylem zamanının eylemin başlangıç ve bitiş sınırına vurgu yapan görünüş ulamı ile de doğrudan ilgisi vardır. Eylemin *bitmişlik* ve *bitmemişlik* görünüşü, eylemlerin sürekliliğine, anlık olma durumuna ve başlangıç-bitiş sınırının neresinde kaldığına ilişkin eylem ulamındaki sözcüğün üstüne aldığı morfolojik işaretleyicilerle gösterilmektedir. Görünüş ya da bakış açısını eylemin iç yapısı ya da sınırlarıyla ilgili bir kesiti görünür hale getiren gramer kategorisi olarak değerlendiren Aslan Demir, görünüş işlemcilerinin eylem leksemi üzerinde işlem yaptığını ancak eylemin iç evre yapısını ve karakterini etkilemediğini dile getirmektedir (2016, s. 13). Comrie, görünüş kavramını, bir durumun kendi iç zamansal özellikleri bağlamında değişik açılardan gözlemlenmesi biçiminde tanımlamaktadır. Buna göre üç görünüş perspektifi vardır: bir olayın başlangıç ve bitiş sınırları arasında gözlemlenmesini ifade eden *intraterminallik* (sınırlararasılık), olayı kritik sınır aşıldıktan sonra gözlemlemeye imkân veren *postterminallik* (sınır sonrasılık) ve olayı kritik sınıra ulaşıldığında gözlemleyen *terminallik* (odaksıllık) (Aydemir, 2010, s. 22, 23). Söz konusu ayrımlar, eylemin zaman çizgisi üzerindeki konumlarıyla doğrudan ilgilidir. Ancak burada atıf yapılan zaman, gerçek zaman değil eylem zamanıdır ve yalnızca konuşurun işaretlemeleriyle yorumlanabilir niteliktedir. Aslan Demir, görünüş ve zaman arasındaki ilişkinin üç boyutundan bahsetmektedir. Buna göre a. *bakış açıları belirli zaman katmanlarında ortaya çıkar*, b. *eyleme yönelen bakış, konuşma anı da denilen belirli bir bakış açısından gerçekleşir* ve c. *görünüş işlemcileri zaman yorumlarına da izin vermektedir* (2016, s. 35, 36).

Yukarıda bahsi geçen üçlü zaman ayrımının ve eylemin görünüş değerinin yanı sıra konuşma anına göre eylemin başlama, bitme veya devam etme durumları dikkate alınarak farklı bir bölümlemeye gidilebilir. Zaman, bir çizgi üzerinde gösterildiğinde eylemin yani hareketin bir başlangıcı ve bitişi olmak durumundadır. Konuşma anı, odak noktası kabul edilerek eylem zamanı; sonlu, sonsuz, sürekli, anlık olay/durumları ve eylemleri içermektedir. Buna göre zaman çizgisi üzerinde beş ulamdan bahsedilebilir:

a. Konuşma anının öncesinde başlamış ve bitmiş (i): *Adam eve geldi*.

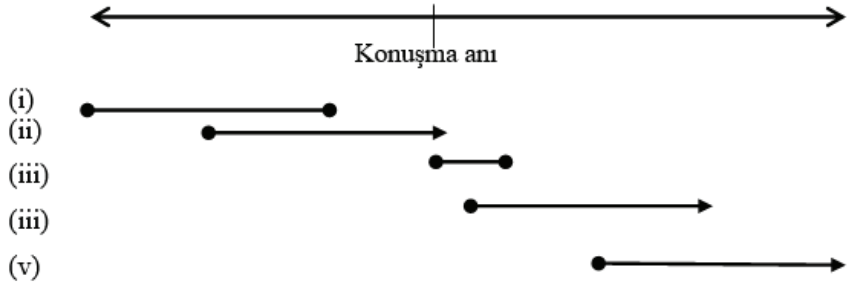
b. Konuşma anının öncesinde başlamış ve konuşma anında devam eden (ii): *Çocuk iki saattir ders çalışıyor.*

c. Konuşma anında başlamış ve konuşma anı içinde bitmiş (iii): *Elindekini düşürdü*. (anlık)

d. Konuşma anında başlamış ve sonrasında devam eden (iv): *Televizyon izlemeye başladı (ve hala izliyor).*

e. Konuşma anından sonra başlayacak (v): *Bana verilen konuyu yarın anlatacağım*.

Yukarıda bahsi geçen zaman bölümlemesi, eylemlerin konuşma anındaki konumlanışına göre dilbilgisel zaman çizelgesi üzerinde aşağıdaki gibi gösterilebilir:

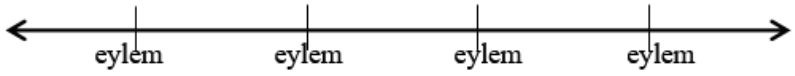

Şekil 2. Konuşma anına göre eylem zamanının konumu

Gerçekte bir eylem bu zaman dilimlerinden birine dâhil olmak durumundadır ve her eylemin zaman çizgisi üzerinde oluşma süreci vardır. Bu, eylemin zaman çizgisi üzerinde yayılımı ile ilgili bir durumdur. Bazı olay ve durumlar, belirli bir sürem içinde gerçekleşip biterken bazıları gerçekleşmeye devam etmektedir. Zaman çizgisi üzerinde belirli bir konumlanışa sahip olmayan, yani başlangıcı ve sonu belli olmayan olay ve durumlar bulunmaktadır. Bu türden eylemler için *zamanüstü* demek doğru olacaktır. Zamanüstülük, eylem zamanı için geçerli olmayan ancak gerçek zamanda sonsuz biçimde yeri gösterilebilen olay ve durumlara atıf yapmaktadır. Zamanlar ve hatta kişiler üstüdür. Vardar'ın (2002, s. 186) *sürem dışı* (timeless) olarak ve zaman kavramı çağrıştırmayan eylemler için kullandığı bu terim, tüm zamanlar için geçerli bilgiler adına kullanılabilen dil bilgisel bir ulamdır. Zaman kavramı çağrıştırmama yalnızca varlıklara değil, aynı zamanda eylemlere de özgü bir olgudur. Zamanlı olma veya uzamsal görünümü olma, genel olarak eylemleri niteleyen ifadeler olsa da büyük oranda canlı/cansız varlıklara da atıf yapan bir özelliktir. Her ne kadar terimin İngilizce karşılığı *timeless* yani "zamansız, geniş, sonsuz" gibi anlamlara gelse de bu çalışmada kastedilen eylem ya da durumun zamansız olma hali değildir. Mantıksal olarak bir eylemin zamandan bağımsız olma durumu da söz konusu olamaz. Zamanüstülük olgusunun içerdiği anlam, eylemlerin zaman çizgisinde belirli bir noktaya konumlandırılamaması ya da tüm zaman çizgisi boyunca yayılım göstermesidir. Eylem, konuşurun konuşma anına göre geçmişte, şimdi ve gelecekte doğruluk değerini korumakta ve geçerliliğini (bilimsel, kozmolojik vs. sebepler dışında) tüm zamanlar için sürdürmektedir.

Yukarıda bahsi geçen zaman ve görünüş arasındaki yakın ilişkinin görünümü konuşur açısından ortaklık taşımaktadır. Zamanüstülük bildiren eylemler ve olgularda yalnızca konuşur değil muhatabın da bakış açısı önem taşımaktadır. Bu türden olaylar, görünüşü bakımından konuşur ve dinleyici açısından değişmez niteliktedir ve zamansızlık belirtmektedir. Başlangıcı ve sonu kestirilemeyen olay, zaman çizgisi üzerine yayılarak tüm zamanlarda geçerli bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla bu özelliği ile dördüncü bir ulam olarak teklif edilebilecek *sınırsızlık* görünüşünü sergilemektedir. Çünkü söz konusu olay ve durumun başı ve sonu sonsuza giden sınırsızlık veya sonsuzluk görümündedir.

Aşağıdaki şekilde belirtilen eylem, olay ve durumları da kapsamaktadır ve tektir. Eylemin zaman çizgisi üzerinde birden fazla yerde gösterilme sebebi, belirli bir zamanda başlamamış ve bitmemiş olduğunun anlaşılmasıdır. Zamanüstülük, zaman çizgisi üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 3. Zamanüstülük

Belli bir zamana ait olmama veya eylemin herhangi bir zaman diliminde işaretlenememesini belirten bir kavram olan zamanüstülük, yalnızca zaman çizgisinin dışında konumlanamamayı göstermemektedir. Zaman çizgisinde yayılan eylem, tüm zamanlar için geçerli, bilimsel ve kimi zaman da halk inanışı içinde doğruluğu tartışılmaz bilgiler sunmaktadır. Aynı zamanda eylemin başlı ve sonlu olmama durumunun da ifadesi için kullanılan bu görünüm Türkçede morfolojik ve leksik birimlerle yüzey yapıya yansımaktadır.

2. Zamanüstülük İşaretleyicileri

2.1. -Ar/-r ve Zamanüstülük

-Ar/-r eki[5], zamanüstülüğün işaretleyicilerindendir. Söz konusu ekin zamanüstülük belirtmesi için kabul görmüş bilgileri ve başlı-sonlu olmayan alışkanlıkları göstermiş olması gerekir. Zaman çizgisinde belirgin olmama durumu tüm sürem dışı eylemler için geçerli olduğu gibi *-Ar/-r* ekiyle işaretlenmiş olay ve durumlar için de geçerlidir.

Geleneksel dil bilgisi çalışmalarında[6] geniş, şimdiki ve kısmen de gelecek zaman bildirme işlevlerinden bahsedilen *-Ar/-r* eki, Yavaş'a göre zamandan daha çok görünüş veya kip belirtir. Bu yüzden, gerçek zaman çizgisi boyunca onu analiz etmeye yönelik herhangi bir girişim yanlış yaklaşıma yol açar. Menges geniş zamanı "zamansız zaman" (timeless tense) olarak tanımlar ve "İki kere iki dört eder." gibi bir önerme zamansız bir önerme değeri taşımaktadır. "Dünya güneşin etrafında döner.", "İnsan doğar, yaşar, ölür." ve "Ağaç yaşken eğilir." önermelerinin doğruluk değeri, bir zamandan diğerine değişmez kabul edilir. Yavaş, söz konusu zamanın alışkanlık ve süreklilik/devamlılık bildirdiğini belirterek Comrie'nin *alışkanlık* ve *süreklilik* (durativity) arasında net bir ayrım yapmadığına vurgu yapmaktadır. Süreklilik, geniş bir zaman aralığının karakteristiği

5- Bu ekin işaretlediği temel zaman için *evrensel zaman* (universal tense) terimini kullanan Kornfilt, *-Ar/-r*'nin sürerlilik yan anlamı taşıdığını belirtmektedir (1997, s. 336).
6- Bk. Ergin (2002, s. 291), Korkmaz (2007, s. 637), Gencan (2007, s. 328), Bilgegil (2009, s. 260).

olmayan bir durumu tanımlar. Hem alışkanlığın hem de sürekliliğin bu karakteristiği vardır; ama yine de alışkanlık tipik, normal ve beklenen bir durumu tanımlarken süreklilikte bu yoktur (1979, s. 41-44). Bununla birlikte Comrie, *Aspect* adlı çalışmasında geniş zamanın aslında anlatma ve tasvir etmek için kullanıldığından özellikle bitimsiz, sürekli veya bitimli olmayan alışkanlık niteliğinde olduğunu dile getirmektedir (1998, s. 66). Böylece alışkanlık ve süreklilik bildirme işlevinin yanı sıra geleneksel dil bilgisi çalışmalarında da belirtilen işlevlerine gönderme yapmaktadır. Johanson, geniş zamanın avamî anlamda kullanıldığını, zamansal tasavvurlar öne çıkmadığı yerde bile zamansal tanımlar yapıldığını ifade etmektedir. Ona göre geleneksel gramerlerde tekrar, alışkanlık, olasılık, gelecek gibi farklı anlamlar yığını sunulmaktadır. Bunun yanı sıra geniş zaman denilen kavramın zaman çizgisinde konumlanmamış *zaman dışılık* göstermesi de söz konusudur (2016: 55, 109). Dolayısıyla Johanson'un ifadesinde de yukarıda bahsi geçen çalışmalarda geniş zamanın temel işaretleyicilerinden olan *-Ar/-r* için zaman çizgisinde konumlanamayan durumlara atıf yapıldığı gerçeği anlaşılmaktadır.

3 numaralı örnekte yer alan bilgiler tüm zamanları bağlayan ve belirli bir konumu olmayan genel-geçer kabulleri ve bilimsel gerçekleri içermektedir. Tecrübe edilmiş ve gerçeklerle örtüşen sonuçları doğrulanmış atasözleri bu gruba dâhil edilebilir. Söz konusu tümcelerde zamanüstülüğün yüklemleştirici ekle işaretlenmesi yeterli olmaktadır. Oysaki 4 numaralı örnekte yer alan zamansızlık ya da belirli bir zamana ait olmama durumu, yüzey ya da derin yapıda görülen kipsel-leksik işaretleyicilerle (*her gün, genellikle* gibi*)* tamlanmaktadır. 5 numaralı tümcelerde ise talimat ve yönergelerde yer alan, doğruluğu tartışılmayan, konuşurlar tarafından kabul görmüş ve tüm zamanları ilgilendiren durumların ifadeleri yer almaktadır. Söz konusu örnekte edilgen veya meçhul çatılı eylemlerin görev yaptığı dikkat çekmektedir.

(3)

a. Üçün karesi dokuz eder.

b. Ay, Dünya'nın etrafında döner.

c. Su, deniz seviyesinde 100 °C derecede kaynar.

d. Acele yürüyen yolda kalır.

(4)

a. Her gün düzenli spor yaparım.

b. Bebekler acıkınca ağlar.

(5)

a. Dışarı buradan çıkılır.

b. İlaçlar tok karnına alınır.

2.2. -yor ve Zamanüstülük

Şimdiki zaman, gelecek zaman, olasılık, tahmin gibi zamansal ve kipsel bildirim işlevinin yanında belirli bir bağlam içinde ve zaman çizgisi dışında da görülen *-yor* eki, bağlamsal ve leksik alt yapıyla zamanüstülük belirtmektedir. *-mAktA* ve *-AcAk* ekleriyle

birlikte göreceli zaman olarak nitelendirilen *-yor* eki için Göksel ve Kerslake, kesin şimdiki zaman ifadesinin herhangi başka bir zaman işaretleyicisinin yokluğunda ortaya çıktığını belirtmektedir. Buna göre örneğin *-DI* gibi, konuşma anından başka bir atıf noktasını gösteren bir ekin varlığının olmadığı durumlarda *-yor*, temel olarak süreç ve göreli şimdilik bildiren bir ek durumundadır (2005, s. 328).

Onun bu süreç işlevi zamanüstülüğe de işaret etmektedir. Tüm zaman çizgisine yayılan eylemin başı ve sonu belli değildir. İşlevsel ortaklığı sebebiyle *-Ar/-r* ekiyle de kullanım yeri bakımından değişim göstermektedir. Ancak zamanı sınırlaması bakımından *-Ar/-r* eki kadar da sonsuz değildir.

(6)

a. Adamın mesleği bu. Fotoğraf çekiyor.

b. Öğretmen ders anlatıyor, çocuklar ders dinliyor.

c. Evren yaratıldığından beri böyle geldi böyle gidiyor.

d. Düzenli olarak günlük yazıyorum.

2.3. -mAktA(dIr) ve Zamanüstülük

Odaksıl şimdiki zaman eki olarak bilinen *-mAktA(dIr)* yapısı, günlük olayların aktarımında kullanıldığında zaman çizgisinde belirli bir noktayı tam olarak göstermektedir. Ek, öğretici nitelikli metinler ve akademik dilde sık kullanılan morfolojik yapılar arasındadır. Ekin sık kullanılma sebepleri arasında, tümceye kazandırdığı tarafsızlık ve zamansızlık anlamıyla birlikte tümcedeki nesnellik olgusunu da kuvvetlendirmesi gelmektedir. Nesnel bilgiler, öznel bilgilere göre daha az zaman ifadesi içerir. Görünüş bakımından intraterminal bakış açısı yansıttığını belirten Aydemir, yapının süreç işlevine vurgu yapmaktadır (2010, s. 36). Yapının süreç işlevi her ne kadar konuşma anına göre belirlenmiş olsa da zaman konumu saptanamayan durumlara da atıf yapması bakımından zamanüstü bir görünüm de sunmaktadır. Doğruluğu kanıtlanmış ve herkes tarafından kabul görmüş, belirli bir zaman dilimine bağlanmayan durumların aktarımında bu yapı tercih edilmektedir.

(8)

a. Önadlar, adlardan önce gelmektedir.

b. Kutadgu Bilig'in üç nüshası bilinmektedir.

2.4. -mIş ve Zamanüstülük

Duyum yoluyla elde edilen bazı bilgiler, belirsiz bir geçmişten başlayıp belirsiz bir gelecek zamana atıf yapan olay ve durumları barındırmaktadır. Bir türün, bir kişinin veya varlığın özellikleri sözcelem öznesi tarafından işitsel ve aktarım yoluyla elde edilmiş olabilir. Bu durum, elde edilen bilginin zamanüstü ve sürem dışı olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Sözün söylendiği zaman için geçerliliğini koruyan, başlı-sonlu olmayan her bilgi, söz diziminde geçmiş zaman işaretleyicisi ile kodlansa da konuşma anı için zamansızlık belirtmektedir. Aşağıda yer alan tümcelerde duyum yoluyla yaygınlaşan

ve doğruluğu (göreceli olarak) tartışılmayan bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler, belirli bir süreye veya zaman dilimine ait kabul edilemez ya da en azından zaman konumu tayin edilemez niteliktedir. Dolayısıyla sözceleme anı için zamanüstü değer taşımaktadır. Tümcelerde kullanılan *–mIş* ekinin duyum ve aktarım ifadelerinde zamanüstülük işaretlemek gibi bir işlevi de böylece ortaya çıkmış olmaktadır.

(7)

a. Türkler çok misafirpervermiş.

b. Onun ailesi, tüm tanıdıklarımdan zenginmiş.

c. Çinlilerin sözü tatlı, ipeği çok yumuşakmış.

2.5. -mAlI ve Zamanüstülük

Derin yapısında buyrum içeren kimi eylemlerde istemenin derecesini yumuşatmak için kullanılan *-mAlI* eki, yönlendirme amacıyla ve tariflerde kullanıldığında, kabul görmüş ve doğruluğu herkesçe bilinen gerçekliklerin aktarımında zamanüstülük belirtmektedir. Yalnızca belirli bir zaman için geçerli olmayan aynı zamanda tüm zamanlara ait bilgiler verilirken sözün muhatabı söz konusu eylemi gerçekleştirmiş, gerçekleştirecek ve hatta tekrar tekrar gerçekleştirecek konumda olabilir. Bununla birlikte örneklerde verilen tümcelerin anlamsal eşdeğerlisi *-mAk gerek*'li şeklidir.

(9)

a. Sınavlardan önce çok iyi hazırlanmalı ve güzel bir uykuyla ertesi güne başlanmalı.

b. Lezzetli yemek yapmak için malzemeleri iyice karıştırmalı.

2.6. -DIr ve Zamanüstülük

Adların yüklemcil öge konumunda olduğu tümcelerde zamanüstü kodlamalar *-DIr* ekiyle yapılmaktadır. Ekin özellikle eylem tümcelerindeki bilgisel kiplik işlevinin yanı sıra ad tümcelerinde nesnel kodlamalar yaptığı da görülmektedir. Ekle işaretlenen tümcelerde nesnel kodlama için nesnellikle ters düşen herhangi bir morfolojik veya leksik unsurun tümcede yer almaması gerekmektedir. "Ayşe büyük ihtimalle evdedir." gibi bir sözcede *büyük ihtimalle* kipliği tümceye olasılık, tahmin, çıkarım gibi konuşura göre değişen ve sözceleme anında sınırlı kalan öznel bilgi sunmaktadır. Bu türden bilgiler konuşma anı içinde sınırlı görünmekte ve zaman çizgisindeki yeri belirlenebilmektedir. Oysaki nesnel bilginin aktarıldığı tümceler zamanüstülük ulamına dâhil edilebilir. Nesnel bilgiyle beraber (11)'deki örneklerde de görüldüğü gibi betimleyici ve kısmen konuşur odaklı tümcelerde zamanüstülük anlamına rastlanmaktadır.

(10)

a. Ay, Dünya'nın uydusudur.

b. Atatürk, başöğretmendir.

c. Bilardo, bir spor dalıdır.

(11)

a. Ben, çalışmayı seven bir insanım.

b. Sen, bir doktorsun.

c. Ali öğretmen, Ayşe ise mühendistir.

2.7 Ø ve Zamanüstülük

Buyrum tümcelerinde şahıs ekiyle iç içe geçmiş olan sıfır biçimbirim; emir, rica, istek işlevli olarak yaygın kullanıma sahiptir. Ancak bu yapının bilgilendirme amacıyla kullanılarak çeşitli ürünlerin kullanım yönergelerinde tercih edildiği görülmektedir. İkinci şahsa yönelik kullanılan ve temel işlevi emir bildirme olmayan ek, atasözlerinde de 3. şahsa nasihat verme amacıyla kullanılarak bağlamda zamanüstülük anlamı göstermektedir. Zamansal olarak zaman çizgisine yayılmış-geçerli bilgi sunmaktadır.

(12)

a. İçmeden önce çalkala(yınız).

b. Kek harcının içine yumurta kır(ın).

(13)

a. Sakla samanı, gelir zamanı.

b. Ayağını yorganına göre uzat.

c. Ev alma, komşu al.

Sonuç

Eylemin üzerinde gerçekleştiği zaman, konuşma anına göre belirlenmiş varsayımsal soyut bir kavramdır. Gerçek ve eylem zamanı olarak ikiye ayrılan zaman kavramında eylem zamanı, üzerinde konuşulan olay ya da durumun zamandaki konumunu belirlemek üzere gerçek zamanın dilsel forma sokulmuş halidir. Her eylemin, hareketin, olay ve durumun bir eyleyicisi/deneyimleyicisi, gerçekleştiği bir konumu ve gerçekleştiği bir zamanı bulunmaktadır. Dilbilgisel zaman da denilen eylem zamanı, konuşma anına göre eylemin zaman çizgisi üzerinde hangi dilimde görüldüğünü belirtmektedir. Buna göre geleneksel dil bilgisinde konuşma anından önce, sonra veya konuşma anıyla eş zamanda gerçekleşme durumuna göre eylem zamanı geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman olmak üzere zamansal bölümlemeye gidilmiştir. Bu ayrımın yanı sıra eylemin süreç de denilen devam etme ve konuşma anındaki konumuna göre:

a. *Konuşma anının öncesinde başlamış ve bitmiş,*
b. *Konuşma anının öncesinde başlamış ve konuşma anında devam eden,*
c. *Konuşma anında başlamış ve konuşma anı içinde bitmiş,*
d. *Konuşma anında başlamış ve sonrasında devam eden,*
e. *Konuşma anından sonra başlayacak olma*, durumları dikkate alınarak beş ulamda incelenmesi söz konusudur. Bahsi geçen bu beş ulamla beraber zaman çizgisinde

başlangıcı ve sonu belli olmayan, hatta tüm zamanları ilgilendiren bir ulamdan daha bahsetmek mümkündür. Zamanüstülük olarak adlandırılan bu ulam, bağlayıcı ve sınırlandırıcı olmayıp dil bağlamında zamanlar ötesidir. Görünüş bakımından zamanüstülük bildiren eylemlerin *sınırsızlık* denilebilecek bir bakış açısına sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Türkçede zamanüstülük belirten pek çok tümce ve eylem vardır. Bu tümcelerdeki zamanüstülüğü işaretleyen morfolojik birimler ve leksik unsurlar bulunmaktadır. *-Ar/-r, -yor-, -mIş-, -mAktA(dIr), -mAlI,* (ad tümcelerinde) *-DIr* ve (eylem tümcelerinde görülen kip işaretleyicisi) *Ø*'dir. Tüm ekler, Türkçede alışkanlık, süreklilik, kabul görmüş genel-geçer bilgiler, atasözleri, yönergeler, tarifler olmak üzere zamanüstülük bildiren anlam alanlarını göstermektedir. Bunların yanı sıra *her zaman, her gün, hep, genellikle* gibi yüzey veya derin yapıda görülebilen yardımcı leksik işaretleyiciler de bu ulamda görev yapmaktadır.

Kaynaklar

Akşehirli, S. (2010). Türkçe'de Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı İlişkileri. *Turkish Studies, 5*(4), s. 15-73.

Aslan Demir, S. (2016). *Görünüş kategorisi: Türkmence örneği*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Aydemir, İ. A.(2010). *Türkçede zaman ve görünüş sistemi*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Benzer, A. (2008). *Fiilde zaman, görünüş, kip ve kiplik*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Bilgegil, K. (2009). *Türkçe dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

Boland, J. H. G. (2006). *Aspect, tense and modality: theory, typology, acquisition.* The Netherlands: The Institutional Repository of the University of Amsterdam.

Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press

Comrie, B. (1998). *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cover, R. T. (2010). *Aspect, modality, and tense in Badiaranke*. Berkeley: University of California.

Depraetere, I. and Salkie, R. (2016). *Tense*. N. Riemer (Ed.). Routledge: The Routledge Handbook of Semantics.

Ergin, M. (2002). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi.* Ankara: Ayraç Yayınları.

Göksel, A. and Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. London and Newyork.

Johanson, L. (2016). *Türkçede görünüş*, (N. Demir Çev.). Ankara: Grafiker Yayınları.

Karadoğan, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde kılınış*. Ankara: Divan Kitap.

Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London: Routledge.

Uğurlu, M. (2003). Türkiye Türkçesinde Bakış ("Aspektotempora"). *Türk Bilig*, *5*, s. 124-133.

Vardar, B. (1980). *Dilbilim ve dilbilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Yavaş, F. (1982). The Turkish Aorist. *Glossa: An International Journal of Lingusitics*, *16*(1), s. 40-53.

Extended Summary

The concept of time, which is one of the concepts discussed in many disciplines, is dealt with in two dimensions for linguists. Accordingly, an approach treats the time as a time-consuming period independent of the entity, while the other considers it as a numerical line on which the movement takes place. According to linguistics based on concrete data, time is a computable phenomenon and it is necessary to determine the moment of realization of the action. In this dual distinction, which is called action time and real time, linguists are based on the time of action, also called grammatical time. The actual time, which is considered independent of the entity, is used to determine the time of action when imagined in a line form. According to this, speech time, event time and reference time criteria, as well as distinction between speech moment and determination point are made. Speech time corresponds to the enunciation , and it is determined whether the time of action is before, after or simultaneously. Thus, it is mentioned that the moment of the speech takes place in the middle of the time line and the distinctions between past, present and future are mentioned. For the first time, temporal separation refers to Reichenbach and Comrie. Only Comrie argues that the absolute and relative time (the real and the time of action) should be determined by the moment of speech by not accepting the reference time criterion. In addition to this, Boland mentions about the non-future and non-past time distinctions and the past, present and future time of the first distinction; the second distinction is the information about the beginning and end of the event.

In addition to all these views related to time, it is also necessary to talk about the aspect as an image related to the action. Comrie defines the aspect as the observation of a situation from different angles in the context of its internal temporal characteristics. Accordingly, there are three view aspects: intraterminality, which refers to the observation of an event between the beginning and ending boundaries, postterimality that allows the observation of the event after the critical limit is exceeded, and the terminality that observes the event when the critical limit is reached. With all these conceptual areas related to the time and process of the action or in the realization of the events and situations, a division can be taken by considering the moment of speech only:

a. started and finished before the moment of speech

b. started before the moment of speech and continued after

c. started instantly speech and finished in the moment of speech

d. started at the time of speech and continued

e. will start after the speech moment.

Each action has a start-end time and a realization process. In some actions, the assignment of time and process cannot be realized. It is appropriate to explain the events and situations that do not have a specific position on the timeline, and the beginning and end cannot be determined by the *zamanüstü* (timeless) term. Times and even top-of-the-range *zamanüstü* (timeless) refers to events and situations that are not valid for action

time, but can be shown endlessly in real time. The non-specificity of the time concept is a property specific to a particular time period. However, this feature is also valid for actions. The beginning / end of the unknown / unknown event, spread over the timeline provides information at all times. Therefore, it shows the aspect of infinity that can be offered as a fourth category with this feature.

While zamanüstülük (timeless) contains information that is valid for all times, it is also a valid phenomenon for scientific, public beliefs, as well as unquestionable general-passing information. Most morphological units that mark time mastery in Turkish are took action:

1. -Ar / -r, in many sources as a simple present time suffix of the suffix, continuous and sometimes future time reporting function as well as modal function is also included. The suffix, which shows intraterminality in aspect, also has the duty of timeless in the transfer of general-passing information, proverbs, directives.

a. *Ay, Dünya'nın etrafında döner.*

b. *Her gün düzenli spor yaparım.*

c. *Dışarı buradan çıkılır.*

2. In addition to the exact current and terminality specification, the -yor indicates timeless in the limited case, with emphasis on the process.

Adamın mesleği bu. Fotoğraf çekiyor.

3. -mIş is used in the transfer of certain information obtained through sensation, events and situations that start from an uncertain past and refer to an uncertain future time. In addition to the function of suffix accuracy and sensation, the function of timeless is seen in the transmission of events and situations transmitted through the public.

Türkler çok misafirperver olurmuş.

4. *-mAktA(dIr)* is one of the most frequently used morphological elements in the academic language. This feature brings with it objectivity. Objective information has an unlimited view in terms of time. In this respect, *-mAktA(dIr),* specifies timeless in the sentence as follows.

Önadlar, adlardan önce gelmektedir.

5. *-mAlI* refers to timeless when it is used in routing and recipes, in the transmission of accepted and true-to-reality realities.

Lezzetli yemek yapmak için malzemeleri iyice karıştırmalı.

6. *–DIr* is among the elements with modal function. Unless there is a morphological or lexical unit that will influence objectivity in the clauses, it also provides 'de facto' information by specifying objectivity, or denotes timeless in part-speech oriented sentences by depiction.

a. Atatürk, başöğretmendir.

b. Sen, bir doktorsun.

7. *Ø* (zero morpheme) is included in the proverbs with the use of second-person, and in third-person use. In this way, the clause causes the timeless appearance of the sentence.

a. İçmeden önce çalkala(yınız).

b. Sakla samanı, gelir zamanı.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 227-272

Geliş Tarihi: 30.08.2019 Kabul Tarihi: 18.10.2019

Spolia Use in Murad I Hüdavendigar Mosques in the Çanakkale Region

Hilal AKTUR*

Özet

The mosques built in Çanakkale and environs under the commission of Murad I Hüdavendigar or under his name during his reign are referred to as Hüdavendigar mosques. Of these structures, while Behramkale Hüdavendigar and Tuzla Hüdavendigar mosques have survived to the present day, Umurbey Hüdavendigar and Gelibolu Hüdavendigar mosques have undergone restorations, were rebuilt and thus have lost their original properties, with only their names remanining unchanged. Gelibolu Hüdavendigar Mosque was completely rebuilt in the 19th century and Umurbey Hüdavendigar Mosque was similarly rebuilt in the 20th century. Archival data and the spolia materials present in their current state were examined in an effort to obtain information regarding the spolia use in their original architecture.

The reused of materials (spolia), which was a common practice in Anatolia since Late Antiquity, came into prominence in Anatolian Seljuk and Beylik Era architecture, at times functionally and at others as an element of primary decoration[1]. This article focuses on the explicit use of spolia in the Murad I Hüdavendigar period mosques in the Çanakkale region as an expression of political and religious identity and a sign of power beyond sheer architectural decoration.

Summary

I. Murad Hüdavendigar tarafından veya döneminde onun adına Çanakkale çevresinde yapılan camiler Hüdavendigar adı ile anılmaktadır. Bu yapılardan Behramkale Hüdavendigar ve Tuzla Hüdavendigar camileri günümüze ulaşırken Umurbey

* Master Architect, Architectural History Phd student at İstanbul Technical University, Institute of Science. İzmir Karayolu 10.km Çanakkale, hilalaktur@gmail.com

This article is developed based on the PhD thesis titled "Türk Devri Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı: Manisa Örneği" (Spolia Use in Turkish Era Structures: Manisa Example) prepared under the supervision of Prof. Dr. Aygül Ağır (İTÜ).

I sincerely thank Doç. Dr. Ahmet Oğuz Alp for his help in material dating.
I give my sincere thanks to the Balıkesir Branch of General Directorate of Foundations and Sinem Düzgören from Çanakkale Troia Museum for their help, and to Prof. Dr. Ali Osman Uysal and Prof. Dr. Ayşe Çaylak Türker for sharing their invaluable knowledge.

1- Zeynep Yürekli Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Prof. Dr. Günsel Renda'ya Armağan, pp. 273-280, Ankara, 2011, p. 273.

Hüdavendigar ve Gelibolu Hüdavendigar camileri onarımlar geçirerek ve yeniden inşa edilerek özgünlüklerini yitirmişler ve sadece adları günümüze ulaşabilmiştir. Gelibolu Hüdavendigar Camisi 19. yüzyıl ve Umurbey Hüdavendigar Camisi 20. yüzyılda tamamen yeniden inşa edilmiştir; yapılar ile ilgili arşiv bilgileri ve günümüzde mevcut durumlarında kullanılan devşirme malzemeleri değerlendirilerek özgün mimarilerindeki devşirme kullanımı hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır.

Geç Antik çağdan itibaren Anadolu'da kullanılan devşirme malzeme (spolia), Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi mimarisinde bazen işlevsel olarak bazen de birincil süsleme elemanı olarak ön plana çıkmıştır[2]. Bu makalede Çanakkale çevresindeki I. Murad Hüdavendigar dönemi camilerinde devşirme malzemenin aleni kullanımının mimari süslemenin ötesinde siyasi-dini kimlik ifadesi ve güç göstergesi olarak kullanımı üzerinde durulacaktır.

Keywords: *Çanakkale, I. Murad Hüdavendigar, mosque, reused material, spolia*

The aim of this article is to identify the spolia materials in the mosques that bear the name of Murad I Hüdavendigar in Çanakkale and environs and to examine them within the overall context of the structure and the period. This article aims to question functions and the lovations of the spolia.

Some mosques built by Murad I Hüdavendigar (r.1362-1389) or dedicated to his name in various settlements within Osmanlı (Ottoman) Beyliği in the second half of the 14th century are commonly referred to as Hüdavendigar mosques:Hüdavendigar Mosque, madrasa, mausoleum, school, *tabhane* (guesthouse) and *zaviye* (small Islamic monastery) in Bursa; Hüdavendigar Mosque and alms house in Edirne; Filibe Hüdavendigar Mosque, Gönen Hüdavendigar Mosque, İpsala Hüdavendigar Mosque, İştib Hüdavendigar Medresesi (Madrasa), Karacabey Great Mosque, Keles Hüdavendigar Mosque and Baths, and Niş Hüdavendigar Mosque. In Çanakkale region, there are mosques commissioned by or dedicated to Murad I Hüdavendigar in Behramkale, Tuzla, Gelibolu and Umurbey.

Eyice refers to these structures which do not have much architectural significance or are ambiguous in terms of their authentic artistic identity due to many alterations they have undergone in time, as works of the first period of the Ottomans[3]. These works which are examples of Early Ottoman Architecture outside of Bursa and Iznik, are important in understanding spolia use in Early Ottoman Architecture. In this study, spolia use in structures called or commonly referred to as Hüdavendigar Mosque within Çanakkale provincial borders are examined. For the structures which have not survived in their original states, information and visuals from sources are included for the sake of the comprehensiveness of the study.

2- Zeynep Yürekli Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Prof. Dr. Günsel Renda'ya Armağan, pp. 273-280, Ankara, 2011, p. 273.

3- Semavi Eyice, Hüdevandigar Camisi, TDVİA, Volume 18, 1998, pp. 289-290.

Ali Boran, Behramkale Hüdavendigar Camisi, TDVİA, Volume 18, 1998, pp. 287.

Spolia as a word[4] is derived from *spolium* in Latin[5], it is also used as şpoli in Turkish, and corresponds to *spoils* in English, *spolier* in French and *spolien* in German[6]. The Latin *spolium*; meaning "skinning an animal" and "booty of a soldier" or "spoils of war" in its more general meaning[7]. *Spolium* meant the weapons or the armour taken from a defeated enemy; or generally anything gathered from the enemy; loot, or booty for the Ancient Romans[8]. *Spoglie (spolia)* was first used for the Arch of Constantine in the 16th century. Before then, spolia was not used with an architectural meaning[9]. The modern concept of*spolia* means the reuse of architectural building elements taken from a ruined structure – therefore still in line with the idea of skinning in the hunting terminology[10].

Kinney defines *spolia* as follows:

> "…the captured weapons of the enemy and broadly all kinds of spoils of war appear to involve the hermeneutical metaphor of "propaganda"; spoils by definition indicate the triumphant and it can be easily understood that the user of artistic spolia aims to declare their triumph in terms of period, culture or honour over the people that the reused works originally address[11]."

Brenk defines spolia in modern terms as the reuse of remaining pieces from ruined buildings in a different building[12].

Burcu Ceylan suggests that it can be defined as an architectural second-use; ascribing a function different to their original ones with necessary architectural adaptations to the

4- The definitions for spolia and for spolia materials in architectural history are taken from my Phd thesis titled *Türk Devri Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı: Manisa Örneği* (Spolia Use in Turkish Era Structures: The Manisa Example)

5- Beat Brenk, "Spolia from Constantine To Charlemagne Aesthetics Versus Ideology", Dumbarton Oaks Papers, Volume 41, pp. 103-109, Dumbarton Oaks, Washington, 1987, p. 103.

6- İlknur Gültekin Özmen, "Amasya Merkezdeki Türk İslam Dönemi Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı", International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art, Volume 3, Issue 3, pp. 59-84, 2017, p. 60.

7- Brenk, Charlemagne Aesthetics Versus Ideology, p. 103.

8- Inge Uytterhoeven, "Spolia, -iorum, i.: Savaş Ganimetlerinden Yapı Malzemelerinin yeniden Kullanımına Latince Bir Terimin Tarihi," 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekânların Sonraki Yaşamları, (ed. Suzan Yalman and Ivana Jevtić), pp.27-53, Anamed Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2018, p. 27-28.

9- Joseph Alchermes, 1994, "Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse", Dumbarton Oaks Papers, Volume 48, pp.167-178, Dumbarton Oaks, Washington, 1994, p. 167.

10- Brenk, Charlemagne Aesthetics Versus Ideology, p. 103.

11- Dale Kinney, *Rape or Restitution of the Past? Interpreting spolia*, The Art of Interpreting, (ed. S.C. Scott), pp. 53-65, University Park: PSUP, 1995: 53-65 quoted from Elif Keser-Kayaalp, "Klasik Olana Öykünme ve Spolia Tartışmaları Işığında Diyarbakır Ulu Camii", 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekânların Sonraki Yaşamları, (ed. Suzan Yalman and Ivana Jevtić), pp.131-154, Anamed Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2018, p.151.

12- Brenk, Charlemagne Aesthetics Versus Ideology, p. 103.

structures or structural elements on account of changing socio-economoic circumstances[13].

Tanyeri-Erdemir indicates that spolia use can be practiced in many different manners and dimensions from reusing a motif to rendering existing works fit for different purposes and the reuse of architectural elements in completely different contexts[14].

In the framework of architectural history, spolia is the reuse of a structure or a structural element from the same period or a previous one, from the same culture or a different one, in a different structure with a different or a similar function, for aesthetic and ideological reasons.

Dense spolia use is observed in the works of Osmanlı Beyliği (Ottomans) and Saruhanoğulları, Aydınoğulları and Menteşeoğulları *Beylik*s (small principalities ruled by *beys*), collectively referred to as Western Anatolian *Beylik*s. Another one of the Western Anatolian Beyliks is the Karasi Beyliği founded by Karasi Bey on the Byzantine lands in Balıkesir and its environs[15]. As no architectural work of the Karasi Beyliği, which extended its borders to include the Çanakkale region as well, survives today, the earliest known Turkish-Islamic works in the area are from Osmanlı Beyliği.

Murad I was born in 1326, to Orhan Bey and Nilüfer (Lülüfer) Hatun[16], daughter of *tekfur* (feudal landlord) of Yarhisar[17]. In various sources and epitaphs he is mentioned with titles such as "bey, emîr-i a'zam, han, hudâvendigâr, padişah, sultânü's-selâtîn, melikü'l-mülûk". InOttoman histories, he is commonly referred to as Gazi Hünkâr and Hudâvendigâr (Hüdâvendigâr). The reign of Murad I Hüdavendigar covered the period between 1362-1389[18].

Recapture of Gelibolu (1377)[19] under Murad I was of great importance; whereby the town became an important base for military expeditions towards Thrace and the Balkans. In this period Rumeli became the second homeland; allowing the Ottomans supremacy in Anatolia. Thus the first sketch of Ottoman Empire emerged. The title of Gazi Hüdavendigar (Hudâvendigâr) (Hüdâvendigâr) signifies Murad I's identity as the founder of an empire through Holy War (gazâ)[20]. Holy war ideology thus became the

13- Burcu Ceylan, "Spolia: Geç Antik Dönemde Yapılar ve Yapı Elemanlarının İkinci Kullanımları", Eskiçağ'ın Mekânları Zamanları İnsanları, pp.74-84, (ed. Lale Özgenel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, p. 74.

14- Tuğba Tanyeri-Erdemir, "Günden kalanlar: Anadolu'nun Camiye Dönüştürülen Kiliseleri", 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekânların Sonraki Yaşamları, (ed. Suzan Yalman and Ivana Jevtić), pp.75-98, Anamed Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2018, p.75.

15- For detailed information on Karası Beyliği: Zerrin Günay Öden, Karası Beyliği, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

16- Nilüfer Hatun, Feridun Emecen, TDVİA, Volume 33, 2007, pp. 124.

17- Nilüfer Hatun, Feridun Emecen, TDVİA, Volume 33, 2007, p. 124.

18- Imber, Colin, Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, p. 332.

19- Imber, Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650, p. 374.

20- Murad I, Halil İnancık, TDVİA, Volume 31, 2006, pp. 156-164.

symbol of expansion in Europe and Christian lands.

Paul Wittek creates an Ottoman foundation myth over the "gazi" (holy warrior) ideal, generating a rather influential thesis: Ottomans were not simply a tribe but rather the union of the Turks in that region around the idea of "gaza" (jihad, holy war) that originated in the warrior people under the status of "uç beyi" (margrave, or frontiersman) at the Byzantine border[21]. On the other hand, Kuban argues that the holy warrior thesis is not an satisfactory explanation for the Turkoman communities of the time, stressing that the Turks were actually rather mingled with local communities in Anatolia, and while there were Muslims within the local people, the children of Christian women constituted the majority of the urban population and mixed-faith families were also present; not to mention there were Christian soldiers within the Osmanlı Beylik. On this basis, he asserts that it is a rather reductionist and idealistic narrative to consider the society as a group that fought solely for religion (jihad)[22].

Heath W. Lowry also argues that the Ottomans were not a state dedicated to the concept of gaza (jihad) with the seminal desire to spread Islam, and that their warriors were not necessarily committed to such an ideal. In fact, he maintains that a large number of them were not even Muslims, and that their actual goal was instead booty, plunder and slaves[23].

According to the foundation certificate-charter of 1385 where the sultan is mentioned with attributes such as "emîr-i kebîr-i a'zam, melikü mülûki'l-Arab ve'l-Acem", he commissioned the Hüdavendigar Complex in Bursa Çekirge, made up of a mosque, a madrasa, an almshouse and a guesthouse, as well as the Hisar Mosque next to the palace in the Bursa fortress and a mosque each in Bilecik and Yenişehir. He also commissioned an almshouse in his mother's honour in 1388 in İznik. Upon the conquest of Edirne, he transformed the church inside the fortress to a mosque (Halebî/Ayasofya Camisi). He also commissioned the building of a palace in Edirne in 1369[24].

Murad I Mosques in Çanakkale Region

Behramkale Hüdavendigar Mosque

The construction date of the structure which is placed on top of a high rock mass to the north of the Acropolis in the village of Behramkale, in which the ancient city of Assos is also found, is unknown as the epitaph is missing[25].

21- Paul Wittek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu, Çeviren Fatmagül Berktay, Pencere Yayınları, İstanbul, 2017.

The holy war ideology in the foundation years of the Ottoman Empire and Paul Wittek's holy warrior thesis is discussed in Heath Lowry's The Nature of the Early Ottoman State (Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı).

22- Doğan Kuban, Osmanlı Mimarisi, Yem Yayınları, İstanbul, 2007, p.33.

23- Lowry, Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı, 2010, p. 47.

24- Murad I, Halil İnancık, TDVİA, Volume 31, 2006, pp. 156-164.

25- Behramkale Hüdevangidar Camisi, Ali Boran, TDVİA, Volume 18, 1998, p. 287.

Yenişehirli notes that the dates of the Ottoman structures in the region suggest that the Ottomans arrived in Ezine during the reign of Orhan Gazi and that it can be accepted that Ezine became Ottoman soil when the lands of Karasi Beyliği were given to Orhan Gazi, while the dates suggest that the majority of the Ottoman buildings in the region to the south of Ezine were built in the time of Murad I.[26] Boran suggests that absolute Ottoman dominance in the region was achieved in the time of Murad I and since as sources show that the construction work in the region began with the spoils of the Battle of Sırp Sındığı in 1365, it can be assumed that Behramkale Hüdavendigar Mosque was built in the years after 1365[27].

The mosque has a sanctuary with a square plan with dimensions 10,76 x 10,76 m and is covered with a low dome with Turkish triangles as the transitions in the corners. The dome, which is settled on an octagonal pulley on the outside, is covered with plain tiles. There is a three part narthex with closed sides in front of the sanctuary. The narthex is covered with a plain roof on the outside, while on the inside it is covered with a barrel vault in the middle and two small domes with pendant transitions. The narthex, which opens to the outside with three pointed arches, the middle one of which is higher and narrower, is also connected to the sanctuary with two round arches[28]. Batur notes that the windows arewith full circle arches of Byzantine origin[29]. Kuran hypothesises that the mosque might be built over a Byzantine church with a Greek cross plan[30]. Batur marks the possibility of a wall made in the Ottoman period with old materials according to the local methods, perhaps by local craftsmen, with the difference in technique on the upper section of the wall suggesting a Byzantine-Ottoman composite, while also noting that the wall might be the result of a much later restoration[31]. One of the reasons Kuran dates Edirne Yıldırım Mosque to the period of Murad I Hüdavendigar is the vertical brick use in Bursa Hüdavendigar Mosque. On the other hand, Batur argues that the vertical brick use is not a practice common to all the structures from Murad I's reign, indicating as examples the walls remaining from the first construction of Şehadet Mosque (1365), Koca Naip Mosque and particularly Nilüfer Almshouse which is definitely known to be built in the time of Murad I Hüdavendigar. The fact that vertical brickwork is used more regularly in the stonemasonry of the upper floors of Behramkale Hüdavendigar Mosque, known to be built during the time of Murad I Hüdavendigar, with the use of spolia cut stone and spolia architectural elements and pieces in the lower floors, suggest

26- Filiz Yenişehirlioğlu, "Tuzla'da Hüdavendigar Camii", Rölöve ve Restorasyon Dergisi, Issue 6, Ankara, 1987, p. 5.

27- Behramkale Hüdevangidar Camisi, Ali Boran, TDVİA, Volume 18, 1998, p. 287.

Görkay states the construction date of Behramkale Hüdavendigar Mosque approximately as 1380. Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p. 273 Photograph 1.

28- Behramkale Hüdevangidar Camisi, Ali Boran, TDVİA, Volume 18, 1998, p. 287.

29- Afife Batur, "Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine", Anadolu Sanatı Araştırmaları 2, p.181, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, İstanbul, 1970.

30- Aptullah Kuran, Mosque in the Early Ottoman Architecture, The University of Chicago, Chicago, 1968, p. 38.

31- Batur, "Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine", p.181 footnote 46.

that the walls of the structure might belong to different periods. Batur writes that stones of two different heights create an alternate structure in the system of '3/1'[32]. However if the building does indeed have connections to Byzantine Era and before, this would be revealed by archeological surveys within and around the structure.

Hüdavendigar Mosque is almost completely constructed with spolia from the Antiquity and the Byzantine Era[33]. Goodwin marks that just as Aydınoğulları used the marbles of Miletus when building the Balat İlyas Bey Mosque, ruins of Assos monuments were used in the Behramkale Hüdavendigar Mosque[34]. When the Early Ottoman structures in İznik are considered, despite being on top of ancient settlements, alternate masonry was preferred in large part; as in the case of Hacı Özbek Mosque (1333/1334), Nilüfer Hatun İmareti (1388), and Mahmud Çelebi Mosque (1442), Şeyh Kutbuddin Mosque (1496). However, face stone is used in İznik Green Mosque (1378-1391)[35]. In the case of Behramkale Hüdavendigar Mosque, the use of rubble brick alternate masonry as well as that of face stone can be considered rather as a matter of endower or builder preference beyond the relationship of the building to the ancient settlement.

In Behramkale Hüdavendigar Mosque, decorated spolia materials within the narthex portico columns, the lintel of the entrance and the main outer walls are remarkable. The decorated marble spolia pieces used in the Western façade can be considered the preference of the architect or the endower rather than a consequence of functional convenience, or of time contraints and economic concerns. Given that the undecorated pink andesite spolia block stone can easily be procured from the nearby ancient city of Assos, the spolia use of Middle Byzantine balusters (Figures 1-2) and decorated and profiled architectural marble blocks and pieces (Figures 3-6) indicate that these spolia are used in a particularly overt fashion.

Marble architectural element with circular design (*Antrolaq*) used in the stonemasonry of Behramkale Hüdavendigar Mosque is a Middle Byzantine Era templon architrave by its original function. (Figure 6)

The use of decorated spolia as as pure decoration or as the product of an aesthetic concern, despite appearing to be filler material within brick and stone alternate masonry in Beylik Era, is exemplified in the entrance façades of Manisa Revak Sultan Mausoleum (1371) and Yedi Kızlar Mausoleum (second half of the 14th century), which are Sarukhanid

32- Batur, "Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine", p.181 footnote 46.

33- Robert Ousterhout, Bizan'ın Yapı Ustaları, Küy Yayınları, İstanbul, 2016, p. 160.

Robert Ousterhout, "The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman architecture," Gesta 43/2, pp. 165-176, 2004, p.168.

34- Godfrey Goodwin, Osmanlı Mimarlığı Tarihi, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012, p. 115.

35- Aslanapa writes that İznik Yeşil Mosque (1392) is a transitional structure towards Ottoman architectures, which is perceived to be born out of Seljuk architecture. He adds that Milas Firuz Bey and Balat İlyas Bey mosques have influenced the architecture of the mosque and that all columns and decorations are original with no spolia use.

Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 1986, p.5.

structures. The use of spolia with aesthetic concerns within the masonry almost like it were a decorative jewel can be the choice of the endower or the architect. Within the main outer walls of Menteşeoğulları period Milas Ahmed Gazi Mosque (1378), composed of spolia face and rubble stone masonry framed with bricks, decorated spolia pieces are densely used as decoration. The epitaph of this mosque bears the attribute sultan *muluk al-'arab wa'l-'ajam*, *ghazi Ahmed Beg* (Gazi Ahmed Bey, the King of the Arabian and Persian Kings)[36]. The application in this structure can be interpreted as an indicator of the endower's identity as a warrior of faith and a mark of his conquest. The use of decorated pieces on the side of Behramkale Hüdavendigar Mosque observed when approached from the direction of the village can be interpreted as a conscious choice and a message delivered through visual perception and as an indicator of the conquest.

The use of spolia lintel, column capitals and the block stones in the main outer walls may have allowed for the construction period to be shorter and the building to be more economical. The lintel used on the inside of the entrance is of Middle Byzantine Era (Figure 7). A distant analogy can be made between this lintel and the moulding that fames the façade of Bursa Hüdavendigar Mosque and the decorations on the moulding of upper floor corridors[37]. In the case of both structures, the choice of decorated architectural elements are the results of aesthetic preference.

For the echinus in the narthex of Behramkale Hüdavendigar Mosque (Figure 8), closed palmettes and a Doric column capital with floral shoots growing out of the palmettes (Figure 9) are used together with a Hellenistic Era (3rd - 2nd century BC) marble fluted column capital (Figure 10). The fluted capital is from outside the region, with closest comparisons observed in Pergamon, Athena Eumenes and Attalos stoas[38].

The use of spolia columns, column capitals and column bases are observed in the narthex of Beylik Era structures dated to the 14th century: Manisa Hacı İlyas Bey Masjid (1362) and Manisa Ulu Mosque (1366) among the Sarukhanid buildings; Selçuk İsa Bey Mosque (1374), Tire Uçlalalı Mosque (14th century) and Tire Kaziroğlu Mosque (14th century) among the Aydınoğulları buildings; Milas Hacı İlyas Mosque (1330) among Menteşeoğulları buildings; and finally Bursa Alaeddin Mosque (1331), İznik Hacı Özbek Masjid[39] (1333), Bursa Orhan Bey Mosque (1339), Bursa Hüdavendigar Mosque (1366) and Kemalli Asılhan Bey Mosque (Murad I period)among Osmanoğulları buildings. The use of spolia in the narthex is usually explained through functional concerns. That being said, while the preference for column capitals that clearly do not belong to the era in the narthex might be a consequence of the architectural sensibilities of the period, it can also

36- Lowry, Erken Osmanlı Devleti'nin Yapısı, 2010, p. 45.

37- Doç. Dr. Ahmet Oğuz Alp was consulted on dates and examples.

38- Doç. Dr. Ahmet Oğuz Alp was consulted for his opinions and suggestions on dating and examples. Yıldıray Özbek describes the narthex columns of Behramkale Hüdavendigar Mosque as having Doric capitals, and suggests that they were possibly taken from pre-Byzantine ruins: Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453), T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara, 2002, pp. 52-53.

39- The narthex has not survived to present day.

be explained as the choice of the endower and the architect. The overt use of architectural elements from previous periods in the entrance of the buildings can be interpreted as the symbols of conquest of the Saruhan, Aydın[40], and Ottoman *beys* who particularly stand out with their 'warrior of faith' identities.

Door frame of the entrance is repurposed from Byzantine Era St Cornelius Church[41] (Figure 11). Despite Christos (Christ) monogram composed of the letters c (chi) and r (rho) on the lintel, it was used as spolia in a mosque, that is a religious structure, and indeed one commissioned by a warrior of faith[42] [43]. Ousterhout is of the opinion that as Byzantine building masters worked on Early Ottoman buildings, it is only natural for spolia use which was the central decorative element in Late Byzantine structures, to continue in the Ottoman period as well[44]. There are also opinions other than those that maintain the spolia use in Ottoman architecture generates a synthesis with Byzantine architecture. Görkay stresses that while it is possibly simply an ironic coincidence that an architectural element with a Christian religious symbol was used as spolia during the time of Murad I, or that these were mere "decorations" for the endowers of the mosque, or maybe that this could even be a trick played on Murad Gazi by the Byzantine building masters, it should also be taken into account all the same that such a striking and surprising lintel choice could be intentional and significant[45].

Considering Murad I Hüdavendigar's mother was of a Byzantine Christian past, the possibility of a trick by the Byzantine building masters or that of warriors of faith who dedicated their lives to conquering Byzantine lands and overthrowing the Byzantine state, to be careless with Byzantine and Christian identities and their symbols in religious architecture seem unlikely[46].

Bearing in mind the political and military relations with the Byzantine Empire in the period under Murad I, it is more appropriate to think of the overt choice of spolia above the entrance more in terms of the *spolien* – spoils of war approach rather than that of an aesthetic one. This overt choice of spolia is the indicator of the Muslim Gazi / Ottoman Bey who conquered the lands of a Christian Byzantine people.

40- Ahmedi presents the Ottoman rulers Osman, Orhan and Murad as holy warriors fighting against the infidels; see Lowry, Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı, 2010, pp.20, 25-26.

41- Robert Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", Muqarnas 12, pp. 48-62, Brill, 1995, p. 54 ve Ousterhout, Bizan'ın Yapı Ustaları, p. 160.

Ayşe Çaylak Türker, Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2018, pp. 24-25.

42- Ahmedi presents the Ottoman rulers Osman, Orhan and Murad as holy warriors fighting against the infidels; see Lowry, Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı, 2010, pp.20, 25-26.

43- Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p. 273.

44- Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", p.55.

Robert Ousterhout, "The East, the West and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture", Gesta 43/2, pp. 165-176, 2004, p. 168.

45- Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", pp. 273-274.

46- Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p. 274.

Here I would like to emphasise that apart from its functional and aesthetic use, spolia was also used as an indicator of power from Anatolian Seljuk period onwards. The clearest example of this is the spolia statues and spolia materials used overtly and densely around the gates which were built in 1219-1221 in the Konya fortress during the reign of Alaeddin Keykubad and were used in the ceremonies (such as "istikbal"/future) organised to welcome diplomatic visitors[47].

The use of figurative images in the fortress walls had conjured up both shock and awe in those who saw them. Yalman marks that here the aim is perhaps to create a sense of admiration for the leader[48]. He also notes that there can be a apotropaic reason for the placement of a figurative tombstone, a tablet with a cross design (an Armenian "haçkar", "cross stone") and an epitaph tablet in Greek all found within the wall of Zazadin Han (1235-1236) within a few meters of each other[49], adding that it is also likely that during the efforts to establish the city, Keykubad simply destroyed or modified any Byzantine spolia material he came upon, considering them spoils of war (spolia) or signs of victory[50].

In addition to the load bearing, aesthetic and symbolic uses of spolia, McClary suggests that in Seljuk Era, besides being considered as a functional and practical solution, columns, column capitals and other load bearing elements were also used with talismanic purposes and presents the spolia used in the façades of Güdük Minare Mosque (1226) and Seyyid Mahmud Hayrani Masjid (1224) as examples[51].

Tuzla Hüdavendigar Mosque

There are also works attributed to the name of Murat Hüdavendigar in the village of Tuzla (Kızılca Tuzla with its older name), approximately eight km from the seashore within the Ayvacık jurisdiction of the district of Ezine in Çanakkale.[52] The mosque, the madrasa and the small public baths suggest that Tuzla was once an important and

47- Scott Redford, "The Seljuqs of Rum and Antique", Mukarnas, Issue 10, pp.148-156, 1993, p.154.

48- Suzan Yalman, "Antikiteyi Onarmak: Okunabilirlik ve Konya'da Selçuklu Devşirme Malzemelerini Okuma", Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekânların Sonraki Yaşamları, editörler: Suzan Yalman and Ivana Jevti, pp. 217-239, Anamed Koç Üniversitesi yayınları, İstanbul, 2018, p. 233.

49- Yalman, "Antikiteyi Onarmak: Okunabilirlik ve Konya'da Selçuklu Devşirme Malzemelerini Okuma", pp. 223-224.

50- Yalman, "Antikiteyi Onarmak: Okunabilirlik ve Konya'da Selçuklu Devşirme Malzemelerini Okuma", p. 238.

51- Richard Piran McClary, "The Re-use of Byzantine Spolia in Rūm Saljūq Architecture", bfo-Journal 1.2015, bauforschungonline.ch, (10.12.2014), 2015, pp. 16-17.

52- Hüdevandigar Camisi, Semavi Eyice, TDVİA, Volume 18, 1998, pp. 289-290.

Filiz Yenişehirlioğlu, "Tuzla'da Hüdavendigar Camii", Rölöve ve Restorasyon Dergisi, Issue 6, Ankara, 1987, pp. 5-14.

populous centre[53] [54].

The research carried out by Ayverdi in the foundations records and on location shows that the construction of a small complex composed of a mosque and a madrasa[55] in the village was commissioned by Murad I Hüdavendigar. The four line epitaph in Arabic above the door mentions that the construction of the mosque was managed by Emîr Hacı bin Süleyman from beginning to end on the orders of Sultan Murad in April and May 1366[56]. Accordingly, it is built in the first years of the reign of Murad I as the leader of the Ottoman Beylik and it is there of one of the first works of Ottoman Era Turkish architecture[57].

The sanctuary of the mosque has a rectangular plan rather close to a square with the dimensions 12,22 x 13,90 m and is covered with a dome of 12 m radius. In the north of the sanctuary, there is a narthex with a hipped roof supported by masonry pillars[58]. This considerably large sanctuary is covered with a dome without a pulley, which is clad with roof tiles on top and has pendant transitions. This illustrates the significance of domes in Turkish architecture even in a relatively early period. The dome is supported by four large round arches that start from the ground level and are prominent on the surfaces of the walls. The square base of the minaret on the left as well as the section of transition to the shaft, which is composed of prismatic triangles, are original. The minaret of face stone with a cylindrical body is added in the restoration of 1968. In front of the main space, there is a three-part narthex of roughly 5 metre depth. The narthex, the gaps within which were covered by bonding at some point, was tranformed back into its original state during the restoration in 1968, when it was covered with a roof with a wooden ceiling based on the beam marks on the sanctuary wall[59] (Figures 12-13).

As with Behramkale Hüdavendigar Mosque, Küskü explains the dense use of spolia stone materials in the outer main walls of Tuzla Hüdavendigar Mosque, with the proximity to ancient city remains which offer easy access to spolia materials[60]. It is supposed that these spolia might be brought over from the Apollon Smintheus (Apollon the Lord of Mice[61]) sanctuary in the village of Gülpınar, 6 kilometres away from the village of Tuzla.

It is known that spolia column and column capitals are used particularly in Aydın, Saruhan and Ottoman structures. Spolia columns are used in the narthices of Kemalli Asılhan Bey Mosque and Behramkale Hüdavendigar Mosque, which are dated to the

53- Yenişehirlioğlu, "Tuzla'da Hüdavendigar Camii", p. 5.
54- Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri, I, İstanbul, 1989, p. 355.
55- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 355.
56- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 356.
57- Hüdevandigar Camisi, Semavi Eyice, TDVİA, Volume 18, 1998, pp. 289-290.
58- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", pp. 355-356.
59- Hüdevandigar Camisi, Semavi Eyice, TDVİA, Volume 18, 1998, pp. 289-290.
60- Sema Gündüz Küskü, Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, p. 229.
61- Veli Sevin, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, p. 80.

period under Murad I. Along with these, it is observed that spolia columns or column capitals were not used in the narthex of Tuzla Hüdavendigar Mosque. The proximity of the building to settlements from the Antiquity and the *in-situ* columns and column sections around the structure itself[62] suggest it is a conscious choice not to use spolia columns in the narthex (Figures 13-14).

As the *in-situ* architectural elements from the Antiquity and the Byzantine Era and the spolia materials used within the alternate masonry of the main outer walls were covered when we visited in April 2019 for restoration, we were not able to identify all of the spolia mentioned in previous studies[63]. Within the main outer walls, a section of a marble architrave block[64], a section of a marble architrave block with the decoration of two peacoks facing each other[65] are used. A column capital is placed upon the keystone of the eastern façade window arch[66] (Figure 15). This spolia use within the main outer walls resembles the use of decorated architraves, pilasters and column capitals within the alternate masonry of the main outer walls of Milas Ahmed Gazi Mosque (1378). Considering the gazi – warrior of faith – attributes of the endowers of both buildings, these spolia choices might be interpreted as indicators of power.

In the door frames and the lintels, spolia block stones both with and without profiles are used with functional purposes (Figures 16-17). A section of a marble baluster block is used as window frame[67] (Figure 16).

Right below the epitaph on the door of the sanctuary which declares the commission of Murad I, a section of a Hellenistic cornice block with Ionic cymatium is used (Figure 18). Görkay states that the spolia cornice used as the lintel of the sanctuary door is taken from the ruins of the Apollon Smintheus temple[68] (Figure 19). It is more appropriate to attribute the preference for this decorated piece to aesthetic concerns rather than to functional convenience, construction times or economic reasons. The overt use of spolia on the entrance of the building must be the choice of the endower or the architect.

Byzantine Era spolia templon barrier slabs were used to fully cover the floor of the narthex of Hüdavendigar Mosque[69] (Figures 20-25). Görkay marks that in this mosque, spolia materials are used in the most visible locations and outside of their architectonic positions and that the narthex was covered with architectural elements of various types[70].

62- Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp. 207-209, 216, 218, 530-532, 537, 539.
63- Restoration works have started in 2016.
64- Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp. 111, 491.
65- Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp. 115-116, 494.
66- Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", p. 380, 653.
67- Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp. 73, 458.
68- Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p. 275.
69- For the spolia materials in the nartex floor see Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp.131-173, 495-516.
70- Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p. 275 and for the narthex floor tiling see Figure 4

We also the use of spolia outside of its original function in Beylik Era structures as well[71]. While the spolia lion statue on the south-east corner of Birgi Ulu Mosque built by Aydınoğlu Mehmed Bey in 1312 is a Western Anatolian pagan work, it is the same lion motif that goes back to the very old traditions of the Near East, that have passed on to the Islamic culture from the Sasanid culture in both symbol and stylisation[72]. In Peçin, it is stated that a spolia ambon piece[73] was placed on each corner of the door lintel of the Orhan Mosque built by Menteşeoğlu Orhan Bey in 1335 in his own name[74] [75], with spolia marble pieces found on the floor of the sanctuary as well[76]. In addition, decorated spolia marble pieces are used in the floor of the sanctuary as well[77]. Around the entrance to the mausoleum inside the madrasa section of the complex built by Saruhanoğlu İshak Çelebi in Manisa (1366-1378), knotted columns from Byzantine religious architecture were used and a column capital with a cross motif was used in the madrasa[78]. The distinct preference for spolia in the structures of Western Anatolia beys from Byzantine Era and previous times, can be interpretred through their *gazi* attributes, as warriors of faith.

While the visible use of decorated and patterned slabs as flooring in the narthex can be the result of an aesthetic concern, it can also be an indicator of the gazi identity of Murad I Hüdavendigar and the Ottoman dominance in the region.

Mosques attributed to Murad I Hüdavendigar, which were completely renovated afterwards

Gelibolu Hüdavendigar Mosque

The name of Gelibolu in Byzantine Era is mentioned as *Kallipolis*[79] or *Gallipolis*[80]. Gelibolu was conquered in Mart 1354 by Gazi Süleyman Paşa, son of Orhan Gazi to

71- This paragraph is inspired my PhD thesis titled Türk Devri Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı: Manisa Örneği.

72- İlknur Aktuğ Kolay, Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri, (published Phd thesis), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1989.

73- Hüseyin Rahmi Ünal, "Beçin", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat) 2, pp. 211-217, Ed. Ali Uzay Peker ve Kenan Bilici, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, p. 211.

74- Tuğrul Kihtir, Beylikler ve Eserleri Anadolu'nun Beyleri, t Yayın, İstanbul, 2012, p. 280.

75- In Arel's article, there is a figure where the Byzantine ambon piece is on the floor rather than above the door (Figure 38), and he has noted that this was used on the entrance to the mosque.

Ayla Arel, "Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri", Anadolu Sanatı Araştırmaları I, pp. 69-101, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Röleve Kürsüsü, İstanbul, 1968, pp. 66-67 (figures).

76- Ünal, "Beçin", pp. 211-212.

77- Ünal, "Beçin", pp. 211-212.

78- For detail information see my Phd thesis titled Türk Devri Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı: Manisa Örneği.

79- Sevin, "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I", pp. 28, 150, 315.

80- Gelibolu, Feridun Emecen, TDVİA, Volume 14, 1996, pp. 1-6.

J. Darrauzés, Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitane, Paris, 1981, pp. 491, 164' quoted from Osman Uysal and Ayşe Çaylak Türker, "Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları", p.113.

become Ottoman soil[81]. Under Ottoman rule, Gelibolu became an important base of operations for raids to Thrace and the Balkans, in fact becoming the centre of the first Pasha Sanjak[82]. On 13 August 1366, it was captured by the Crusaders[83] and left to the Byzantine Empire. Under Murad I, it was taken back into Ottoman rule, indisputably, in 1376[84]. The city then quickly became the main naval base and the base for the admiral in chief for the Ottomans, and developed rapidly thanks to its commercial activity in addition to its military significance.[85]

Evliya Çelebi speaks of Gelibolu with the words *"This being the second place of the throne for the first time after Bursa, Gazi Hudâvendigâr had issued a coin here, and our deceased great mother would keep the quarter dirham fifty akçe saying "Murad Bey may his helpers be plenty, Gelibol"".*[86] He continues his account with the mosques of Gelibolu noting *"there are mosques of viziers like the mosque of the sultan," "Firstly there is the Sultan (—) Han mosque within the fortress…"*[87]. He mentions the Hüdavendigar Mosque as Sultan Han Mosque, however does not reveal any details about the building.

One construction and two repair works on Gelibolu Hüdavendigar Mosque are attributed to Gazi Süleyman Paşa on the epitaph. However in the foundation records of Süleyman Paşa the building is mentioned as Hüdavendigar Mosque[88]. Ayverdi notes it is possible that Süleyman Paşa built a small mosque within this important fortress he conquered just as he built mosques in many other places and that this grand mosque was commissioned later by Hüdavendigar. Therefore the structure is a Hüdavendigar work[89]. The building is also known as Gazi Süleyman Paşa Mosque and Ulu Cami (Great Mosque).

The building was repaired in 1677 and then was completely renovated in 1889 to its current appearance[90]. According to the accounts of Castellan who passed through Gelibolu

For detailed studies on Gelibolu and the Gelibolu Fortress in the Byzantine Era, see Ayşe Çaylak Türker, "The Gallipoli (Kallipolis) Castle in the Byzantine Period, Deltion, 2007, pp. 55-66 and Ayşe Çaylak Türker, "Çanakkale Boğazı'nda Bizans Dönemine Ait Tarihi ve Arkeolojik Veriler", Çanakkale Tarihi I, Değişim Yayınları, 2008, pp. 515-585.

81- Fevzi Kurtoğlu, Gelibolu ve Yöresi Tarihi, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları İstanbul, 1938, p. 36.

82- Gelibolu, Feridun Emecen, TDVİA, Volume 14, 1996, pp. 1-6.

J. Darrauzés, Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitane, Paris, 1981, p. 491, 164 quoted from Uysal and Türker, "Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları", p. 113.

83- Kurtoğlu, "Gelibolu ve Yöresi Tarihi", p. 40.

84- Gelibolu, Feridun Emecen: https://islamansiklopedisi.org.tr/gelibolu, (03.08.2019).

Uysal and Türker, "Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları" p.113.

85- Uysal and Türker, "Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları", p.113.

86- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 5. Kitap 2. Volume, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, p. 423.

87- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, p. 425.

88- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 305.

89- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 305.

90- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 305.

towards the end of the 18th century, Ulu Cami was a structure with nine domes[91] (Figure 26). Based on this description and the corresponding etching, it can be extrapolated that the structure resembled other buildings with a multi-domed plan like Bursa Ulu Cami and Edirne Eski Cami[92]. Ayverdi states thataccording to the etching, it has a plan of a nine domed building over four piers, in the multi columned plan known as "ulu cami type", that the "triple windowed" part shown with additions on the etching in the north west of the mosque are the expanded section noted in the repair epitaph of the mosque and that the windows in the actual mass are individually placed, while the mosque does not have a portico[93]. Ayverdi marks that in his text, Castellan notes that while the plan of the mosque is neat and regular, it is rather bizarre and against all principles of architecture and good taste in its façade decoration, then that the landing reached by twelve steps is covered with a heavy and particularly expansive eaves; that there is a gilded and embossed epitaph on the middle one of the three doors of the building, that the inner space was illuminated through three windows and the domes were based on various rows of piers[94].

Today, on the plate at the entrance of the building, it is written that it was commissioned by Sultan Murad Han in 1385, that its architect was Çandarlı Kara Hayrettin Paşa and was renovated in 1676-1891 and in 2006. It is stated that in the restorations ordered by Sultan Abdülhamit Han in 1891, arched entrances were added upon columns in front of each of its three doors. In addition, it is also written that this is the first mosque built in Europe, and that it is a mosque of conquest.

The mosque is a rectangular building with a hipped roof, 31.50 x 26.20 m in dimension supported by eight piers on the east west axis[95]. Ayverdi notes that a section was added to the western façade during the expansion of the mosque, that it is possible that it was built upon the foundation of a previous mosque and that the first structure might have been built with domes of 6.5 m radius[96]. The minaret is on the eastern façade. The mosque, which does not have a narthex, has three entrances in eastern, western and northern sides. These entrances were defined with entry eaves supported by arches settled on two spolia columns (Figure 27).

Spolia columns and column capitals are used in the entrances, which are repaired on the orders of Sultan Abdülhamit Han as stated above. Ayverdi marks that the original building also had three entrances. Is it possible that these spolia pieces were also used in the original version of the building? Considering its similarities to Bursa Ulu Camisi and

91- A. L. Castellan, Lettres sur La Grèce, L'Hellespont et Constantinople, I, Paris 1811, p. 57 quoted from Uysal and Türker," Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları", p. 115.

92- Uysal and Türker, 2007, "Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları", p. 115.

Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 307.

93- H. Castellan, Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople, I, Paris 1808, 1. Tome, p. 215 vd. levha 18 quoted from Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 305.

94- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 305.

95- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 305.

96- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri", p. 305.

Edirne Eski Camisi, it could be extrapolated that these columns were originally used in the sanctuary.

On either side of the western entrance of Hüdavendigar Mosque, spolia granite columns, 5th century Byzantine Era Corinthian marble column capitals[97] and a marble column base are used in a symmetrical order[98]. In the part where the arches supported by the columns settle on the main outer wall of the mosque, spolia column capitals are used embedded in the wall (Figure 28). The grey veined marble monolithic column to the left of the northern entrance and the marble column base, which is partly buried in the ground are spolia[99]. To the right of the entrance, the same type of capital and base are used together with a monolithic granite column. In the section where the arches supported by the columns are settled on the main outer wall of the mosque, the same capital is used embedded in the wall (Figure 29). On each side of the eastern entrance, monolithic green brecia spolia columns are used symmetrically, along with marble capitals from the same set as the ones around the northern entrance and marble column capitals[100]. As with the others, the same type of column capital is used embedded in the wall on the section where the arches supported by the columns are settled on the mosque's main outer wall (Figure 30). The capitals used in northern and eastern entrances are dated to the 19th century[101].

97- These capitals were dated to Byzantine Era by Türker. Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp. 319-320, 622.

98- These capitals were dated to Byzantine Era by Türker. Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp. 281, 600.

99- These capitals were dated to Byzantine Era by Türker. Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp. 279-280, 598-599.

100- These spolia capitals and column bases were dated to Byzantine Era by Türker. Türker, "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp. 279, 599.

101- Our opinions about this point were confirmed by the opinions of Doç. Dr. Ahmet Oğuz Alp as well. These capitals were dated to Byzantine Era by Türker.: "Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale", pp. 309, 322, 624.

However, the fact that there are no abrasions or fractures in the capitals as well as their neat workmanship, almost like the work of a template, suggest that they were purpose built for the building. Kalathos height indicates that the capitals were completed. The shape of the splay and the clamp sections at the corners of the star-like abacus of the unadorned, sylised Corinthian capital is not in accord with the Byzantine examples. These features indicate a similarity to the 19th century column capitals.

The garlands that grow out of the volutes on the stylised Corinthian column capital evoke the capitals in the book called "Livre de Desseins des Cheminèes" (Index No. H2606) found in the Topkapı Museum Library, containing Rococo and Baroque decorative samples brough from Europe. The emphasis on the garlands bears resemblance to the garland use on 19th century Beaux-Arts and Neo-Classical façades. (Alkım, "Vallaury'nin Klasisist Cephe Tasarımları", Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları, Yayına Hazırlayan Gözde Çelik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, pp. 193)

Garland use was influential not only in architecture but also in furniture design. The use of this design is also seen in the examples provided by Feryal İrez in her book titled "19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası" (19th Century Ottoman Palace Furniture). Particularly on the 19th century Louis XIV style writing table designed in the Boulle technique at the entrance of the Somaki room in Dolmabahçe Palace, which is decorated with Rococo furniture, the garland motif emerging from volutes was used. (Feryal İrez, 19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1988, pp. 61-62, Figure 42)

There is no known source in the Gelibolu region for the green brecia (verde antico) spolia columns used in the Eastern entrance. The green brecia used in Western Anatolia in Antiquity are of Thessalian origin[102]. As they were used as spolia in Byzantine buildings later on, the green brecia spolia columns used in Hüdavendigar Mosque can also be of Thessalian origin. It is known that the green brecia spolia columns used on the eastern entrance are not from the Gelibolu or environs, and that they were also used as spolia in Byzantine structures and where are from the Thessaly region of Greece. While a significant symmetry is observed in the materials as well as the style and the dimensions of the spolia columns and column capitals used around the eastern and western entrances, in the northern entrance, which leads to the "hünkar mahfili" (the prayer hall of the sultan), a marble column was used on the left and a granite one on the right; that being said, although the column bases are not seen clearly due to the raised floor, the column capitals belong to the same set.

In the garden of the mosque, a Roman Era sargaphogus[103] is displayed (Figure 31). The rosette in the centre of the longitudinal face of the sarchopcophogus[104], which is from Prokenessos-Marmara Island marble suggests that the sarcophogus was also used in the Middle Byzantine Era[105]. In addition a similar sarcophagus is exhibited in the green area at the harbour.

I had the opportunity to confirm my observations on this issue through my discussions with Doç. Dr. Ahmet Oğuz Alp as well.

For similar column capitals, see.: Tophane Nusretiye Mosque (1823-1826), Cağaloğlu Bâbıâli Gate(1844), Pera Grand Hotel Londres (1892), İstiklal Caddesi Meymenet Han (late 19th century – early 20th century), Teşvikiye Narmanlı Apartment Building (1932), Teşvikiye Apartment Building No:119, Cité de Pera (Beyoğlu Çiçek Pasajı) (1874-1876) and Konya Aziziye Mosque (1872).

Most recent examples include Tophane Nusretiye Mosque (1823-1826) and İstiklal Caddesi Meymenet Han (late 19th century – early 20th century).

102- The serpentine brecia (green brecia) from the Casambla mines in the Larissa region of Greece, "Verde Antico" in Latin, was one of the most commonly used types of stone especially in Roman Era. Vardar determines the source of the spolia green brecia in Rüstem Paşa Mosque as Thessaly. (Kadriye Figen Vardar, 2017, "Rüstem Paşa Camii Taş Süslemelerinin Değerlendirilmesi", Türkiyat Mecmuası, Volume 27/1, p. 374)

See also: Donald Provan 'Roman Rock' Marble and other decorative rock in the Roman World (online).

For the definition of verde antico and its description – that it can be easily identified thanks to the white marble, dark green, and the pale greyish green serpentine shapes within its bright green colour and numerous large pieces – as well as the Hagia Sophia example, Monica T. Price, Decorative Stone The Complete Source Book, Thames&Hudson, London, 2007, pp.186-187.

103- Guntram Koch, Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, çeviri Burhan Varkıvanç, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2010, p. 108 Figure 20.5.

104- It is more plainer and more linear than the floral decorations of the Roman Era. For examples from the Roman Era see Koch, "Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri", pp. 111 Figure 28, 115 Figure 39.

105- Bu konudaki düşüncemiz Doç. Dr. Ahmet Oğuz Alp'ın görüşleriyle de doğrulanmıştır.

Umurbey Hüdavendigar Mosque

Umurbey, or Burgaz, Çatal Burgaz or Lapseki Burgazı with its older names[106], lies between Çanakkale and Lapseki, and is developed on top of the ancient city of *Perkote*[107]. The region, which is thought to be conquered by Karasi Beyliği in the 14th century, was integrated into Ottoman lands by Orhan Gazi[108].

UmurbeyHüdavendigar Mosque, built by Murad I Hüdavendigar, was demolished in 1990-1996 and a large mosque with two minarets and a central dome was built in its place[109]. We learn from Osman Uysal's article that a report dated 04.08.1977 and understood to be prepared by Çanakkale and Troy Museum assistants upon the request of Umurbey Municipality to demolish the existing building and to construct a new mosque in its place, is found in the archives of the General Directorate of Foundations. Uysal mentions the report and the relevant developments as follows[110]:

> *"...it is stated that the mosque has lost its historical property qualities with the restorations carried out in 1917, 1920 and 1960, that the inside walls are covered with new tiles up to 2 m height and that the minaret was renewed almost right from the foundation. After it is recounted that four columns from the Antiquity, one Byzantine column capital, three Ottoman column capitals and one Corinthian column base are found in the building, it is once again emphasised that the structure has lost its historical property qualities, noting that it is not therefore possible for it to be restored by the Ministry of Culture. In return, the experts from the General Directorate of Foundations have compiled a report which did not approve the demolishing of the building and the construction of a new mosque in its place as the building does indeed have historical properties."*

Cultural and Natural Heritage Conservation Board of Edirne had examined the document number 395, dated 20.02.1986 by Çanakkale Governership Provincial Directorate of Culture and Tourism and its annexes; and decided with the decree number 53 dated 01.07.1988 on *"The identification and confirmation of Gazi Hüdaverdigar Mosque as a religious structure to be protected, a 1/50 scale survey and restoration projects and the landscaping to be prepared and presented to our institution for approval"*[111].

106- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşe'i: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri", p. 358.
107- Veli Sevin, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, p. 71-72.

Ali Osman Uysal, " Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", Sanat Tarihi Dergisi Volume: XXI, Issue: 1, 2012, p. 127; Arslan, Nurettin, "2007 Yılı Lampsakos/Lapseki, Abydos ve Çan Yüzey Araştırması", 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 2008, Ankara), C.1, Ankara, 2009, p. 335.

See also Strabon, Geographika, Çeviren Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, pp. 97-99, 105-106.
108- Uysal, "Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", p. 127.
109- Uysal, "Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", p. 127.
110- Uysal, "Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", pp. 131-132. It was not possible to access this document within the Quantitative Archive of the General Directorate of Foundations.
111- Umurbey Hüdavendigar Camii Dosyası, Vakıflar Genel Müdürlüğü Sayısal Arşivi (The Folder on Umurbey Hüdavendigar Mosque, Quantitative Archive of the General Directorate of Foundations).

Upon the continuing demands for the building's demolishment, in their session dated 30.06.1989, the Board of Edirne decided to study the building on location. In their session dated 30.09.1989, the board decided that the issue could be discussed again upon an application to the General Directorate of Foundations, who are the owners of the property[112]. The report by the General Directorate of Foundations dated 29.05.1990, number 90, was read, its annexes were studied and as a result of the discussions it was decided that on 13.06.1990 the structural elements of the mosque that need to be protected should be examined by the Museum, that they should be relocated and conserved where necessary, that the structural and façade features of the present mosque should also be represented in the planning of the new mosque and that the project should be submitted for the approval of the Board of Edirne.

Uysal marks that in a report by the General Directorate of Foundations from 1992, there is a mention of the lead cladding of the domes of the new mosque to be provided by the institution[113]. It is understood from the sign placed on the façade of the new mosque that the construction was completed between 1990-1996.

In the Cultural and Natural Heritage Conservation Inventory of the General Directorate of Ancient Arts and Museums, it is mentioned that the mosque which has three naves and was constructed by means of extensions to an existing Byzantine church, has a tiled roof and windows with slightly pointed arches, and that there are columns and column capitals from previous eras present in the mosque[114].

Having had the chance to see the building prior to the complete rebuilding, Ayverdi states that the mosque was 12,35x11,40 m in dimensions, covered with a roof, had 80 cm thick walls with a Byzantine narthex in the front (Figure 32), He notes that this narthex was included in the sanctuary when the need for an expansion had risen in the 1950s. He writes that the original mosque was built by means of expansion on an existing Byzantine narthex. He mentions that the Byzantine narthex had five arches and four piers with rather ugly capitals and that the green marblepiers were taken from Roman structures[115].

Having said that, Ayverdi also states that the minaret base has old brick and cut stone and vertical brick supports and it resembles the minaret base of Lapseki Süleyman Paşa Mosque[116]. Uysal notes that in this sense, the minaret base which was bonded with an alternate masonry method can be dated to the Hüdavendigar period[117]. The façades have large round arched windows at the bottom and small circular windows at the top[118].

112- Umurbey Hüdavendigar Camii Dosyası, Vakıflar Genel Müdürlüğü Sayısal Arşivi (The Folder on Umurbey Hüdavendigar Mosque, Quantitative Archive of the General Directorate of Foundations).
113- Uysal, "Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", pp. 131-132. This document could not be retrieved among the documents in the Quantitative Archives of the General Directorate of Foundations.
114- Umurbey Hüdavendigar Camii Dosyası, Vakıflar Genel Müdürlüğü Sayısal Arşivi (The Folder on Umurbey Hüdavendigar Mosque, Quantitative Archive of the General Directorate of Foundations).
115- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşe'i: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri", p. 359.
116- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşe'i: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri", p. 359.
117- Uysal, "Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", p. 133.
118- Uysal, "Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", p. 133.

Uysal marks that the building had an entrance each on the northern and western façades, and that when one entered through the western façade, they faced the Byzantine support system composed of five round arches on four columns, which Ayverdi argues was later included in the sanctuary, and he finally adds that its foundation was probably the narthex of the Byzantine Era church[119]. The rest of the sanctuary is split into three naves with the beams placed crosswise on the two wooden piers. In addition, there used to be the wooden prayer room for women on the north side of the sanctuary[120].

Based on Ayverdi's observations and Uysal's examination of the archival photographs, Umurbey Hüdavendigar Mosque was a building with a crosswise rectangular plan and a roofed wooden ceiling which was built by utilising the remains of a church.

The column capitals, bases and columns in the old mosque were first transported to the gas station in the district, and was then brought to the Çanakkale Museum of Archeology[121]. Out of these, the slit pyramid shaped column capitals were dated to the Middle Byzantine Era due to their stylistic features[122] (Figure 33-35).

Spolia column use in the sanctuary is observed in the structures that continue the multi-piered mosque tradition in the Beylik Era and the Ottoman Era: Saruhanoğulları Manisa Ulu Camisi (Mosque) (1366), Aydınoğulları Selçuk İsa Bey Mosque (1376), Bursa Murad II Mausoleum (15th century), Bursa Yeşil Cami (Mosque) (1419), and Manisa İvaz Paşa Mosque (1484) are examples. The spolia column use in the sanctuary of Milas Belen Mosque (14th century) from Menteşeoğulları, results from the fact that the building is repurposed from a church. Spolia columns are used within the main outer walls of Milas Ahmet Gazi Mosque (1378), and the roof is supported by two rows of piers that split the sanctuary into three naves. As these examples illustrate, while the spolia use can be a consequence of the repurposing of a structure, it can also indicate functional purposes based on the plan of the building. It is also possible that the preference for the multi-piered plan is itself a consequence of the easy procurement of architectural elements. Concurrently, this preference also involves an aesthetic choice, thereby providing an opportunity to display the material, as seen in Manisa and Selçuk examples as well.

A marble head of a statue from the Late Antiquity or a Roman Era is placed explicitly and symmetrically into the pediment of the rear front of the *zaviye – imaret* (small Islamic monastery and guesthouse) structure[123] built by the raider Evrenos Gazi[124] who carried out

119- Uysal, "Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", p. 133.

120- Uysal, "Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", p. 133.

121- Arslan, "2007 Yılı Lampsakos/Lapseki, Abydos ve Çan Yüzey Araştırması", p. 335.

For information about these Byzantine works see; Türker, "Bizans Döneminde Orta Boğaz Bölgesi ve Madytos", Çanakkale I: Savaşı ve Tarihi, ed. İ.G. Yumuşak, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul, 2006, pp. 554-576.

122- Türker, "Bizans Döneminde Orta Boğaz Bölgesi ve Madytos", p. 555.

123- Gümülcine, Machiel Kiel, TDVİA, Volume 14, 1996, pp. 268-270.

124- Görkay discusses the works of Murad I period *gazi*s on "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p. 277.

the conquest of the Balkans alongside Murad I in Komotini in 1363[125]. This choice of spolia materials may be a way in which Evrenos Gazi emphasised his taste and his holy war[126].

Another warrior of faith who carried out conquests alongside Murad I is Malkoç Gazi. The mausoleum Malkoç Gazi commissioned for his son Mehmed in 1385 in Gebze has not survived. Ergezen marks that the building stones were taken from ruins, and that they bear Byzantine motifs and signs, with signs from Byzantine Era on the epitaph placed between the two arches as well[127]. Ayverdi notes that while nothing can be said for the stones that are not present, it is obvious that the signs on the epitaph are texts in Greek regarding the construction of the mausoleum, and that the writing on the epitaph is not embossed but rather carved in the manner of Roman and Byzantine epigraphs[128]. Halil Edhem Bey affirms that there is an inscription concordant with 15th century Byzantine Greek script which consists of three sets of letters at the top and two sets each on each side, that lie on the outside of the frame of the marble plate of the epitaph, which together mean "labour master Istafanos"[129]. It can be assumed that Istafanos was the architect of the structure. Ayverdi argues that despite the Byzantine origin of the materials, the structure is in the character of the old Seljuk cupolas.

In the Çanakkale region, the spolia use in the Behramkale and Tuzla Hüdavendigar Mosques and the spolia columns and column capitals observed in the visuals of the original strucutre of Umurbey Hüdavendigar Mosque correspond to the density of spolia use in the Murad I period and the "warrior of faith" character of the endower. Explicit spolia use or rather display as the spoils of war, is also seen in the structures commissioned by the holy warriors of the Murad I period.

Ersen argues that spolia use was widespread in Early Ottoman Architecture, in the structures built in 1300-1350, that it was sparse in 1350-1400 and that as reusable materials diminished, people began to produce original material in their workshops[130].

125- Machiel Kiel, "Observations on the History of Northern Greece During the Turkish Rule, The Turkish Monuments of Komotini and Serres", Balkan Studies, 12/2 Selanik, 1971, pp. 415-462.

İsmail Bıçakçı, Yunanistan'da Türk Mimarî Eserleri, İstanbul, İSAR Vakfı Yayınları, 2003, p. 176 Figure 52.

Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p. 277.

126- See Lowry, Erken Osmanlı Devleti'nin Yapısı, 2010.

127- Hasan Rıza Ergezen, "Malkoç Türbesi", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, no. 73, Şubat 1948, pp. 15-17, quoted in Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri", pp. 303-305.

Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p. 277.

128- Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri", pp. 303-305.

129- Halil Edhem, "Gekbûze'de 787 Târîhli Bir Osmanlı Kitâbesi" Târîh-i Osmanî Encümeni Mecmû'ası, 40 no. 7 sene, 1 Tesrîn-i Evvel 1332, pp. 228-235, quoted in Ayverdi, "İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri", p. 304.

Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p. 277.

130- Ahmet Ersen, Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (unpublished Phd thesis), İstanbul, 1986, p. 43.

Despite this dating by Ersen, use of spolia materials in the time of Murad I Hüdavendigar is also rather extensive as shown above. Bursa Hüdavendigar, Behramkale Hüdavendigar, Tuzla Hüdavendigar, Umurbey Hüdavendigar mosques and the buildings commissioned by *gazi*s attest to this.

Ousterhout states that the Ottomans, upon encountering Byzantine architecture, concevied a "hybrid" architecture [131]with their own architectural traditions. In this new architecture, local Byzantine builders laboured in Ottoman structures; the Anatolian Seljuk traditions were continued in the plan and the bonding systems, while Byzantine techniques were employed in the masonry and the materials.[132] Bursa Hüdavendigar Mosque (1365-1366) shares similarities with Byzantine structures (Figure 36). In addition to the architectural similarities, sources from the period reveal that Byzantine builders were employed in the construction. The practice of picking out the artists from among the prisoners and the mention of an artist named Yanko Madyan supports the suggestion of Byzantine-local craftsmen in the construction[133]. The decoration bears the marks of both Byzantine and Anatolian Seljuk traditions[134].

Seljuk and Byzantine influences observed in the decoration arethe signs of the political and cultural atmosphere of the Murad I period. The fact that Murad I Hüdavendigar's mother Nilüfer Hatun was a Christion who had later converted to Islam suggests that Murad I was familiar with the Byzantine culture. His conquests in the Byzantine lands and that Byzantine artisans and builders worked in his Ottoman buildings account for the aesthetic reasons for the spolia use.

The case of Bursa Hüdavendigar Mosque raises the possibility that Byzantine local artisans and builders were also employed in the construction of the Hüdavendigar mosques commissioned by Murad I Hüdavendigar in the Çanakkale region.

Spolia use might be an indicator of the strength of the Ottomans and the gazi character of Murad Hüdavendigar. They might have considered the architectural elements from the Antiquity and the Byzantine Era in the ancient cities or the Byzantine structures in the regions they conquered as spoils of war, thereby attaching them to their buildings as indicators of their holy war. The best example of this is the use of decorated and

131- Robert Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", Muqarnas 12, 1995, pp. 48-62'den aktaran Bilge Ar, "Spolia usage in Anatolian rulers: A comparison of ideas for Byzantines, Anatolian Seljuqs and Ottomans", ITU AZ Volume. 12 Issue. 2 pp. 3-17, 2015, İstanbul, p. 9.

132- Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", pp. 48-62'den aktaran Ar, "Spolia usage in Anatolian rulers: A comparison of ideas for Byzantines, Anatolian Seljuqs and Ottomans", pp. 9, 17.

133- Küskü, "Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği", p. 281.

134- Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", pp. 48-62 quoted in Ar, "Spolia usage in Anatolian rulers: A comparison of ideas for Byzantines, Anatolian Seljuqs and Ottomans", pp. 9, 17.

See also M. Baha Tanman, "Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Erken Devir Osmanlı Mimarisine Dair Tespitleri", Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hâtırasına Osmanlı Mimarık Kültürü, ed. Hatice Aynur, A. Hilâl Uğurlu, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2016, pp. 231-253.

undecorated marble pieces as filling between pink andesite spolia face stones indigenous to the region on the western façade of Behramkale Hüdavendigar Mosque seen when approaching from the direction of the village. On the other hand, the use of a piece from a Byzantine church above the entrance of the structure is a sign of establishing relations with the local people and the use of spolia once again as spoils of war. Some researchers also approach spolia use as a sign of cultural interaction[135] and of tolerance by means of establishing a union of communities through blending the traces of the past with the new culture. As seen in the cases of İznik Orhan Gazi Mosque ve Edirne Murad I Hüdavendigar Mosque where whole churches were repurposed as mosques, the perception of spolia use as an interaction between the cultures of the local Christian Byzantine people and the conquerers is a rather challenging claim for Turkish communities where spolia use was often perceived as a mark of holy war.

The emergence of spolia use is a practice that cannot be reduced simply to functional factors such as the convenience in construction or economic reasons. In this case, for the Ottomans, who ran continuous holy wars and carried out conquests, to convert the churches or old buildings in the regions they have conquered, or to use the existing architectural elements in the region as spolia in their new buildings could be explained as a construction practice. This explanation naturally renders invalid any argument that maintains spolia materials are always used for ideological reasons, "are always significant" or "are of a fixed meaning"[136].

That being said, the decision to use an architectural element from a different building in a new one and to fashion it as part of the building is also based on aesthetic and ideological concerns beyond functional ones. This is particularly emphasised if the spolia material is decorated. Then the reused material is separated from its own contexts when it changes language, religion, community and politics, thus becoming a part of the new context and the new space[137].

135- Impressions from the presentation titled "Muslim-Turkish Politics of 'Spatial' Control – The Formation of Settlement and Public Space in Manisa and Birgi (14th Century)" by Myrto Veikou and Alexander Beihammer in the 2019 5th International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium.

136- Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", p 273.

137- The definitions of spolia and the spoli materials in architectural history are inspired by my Phd thesis titled Türk Devri Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı: Manisa Örneği (Spolia Use in Turkish Era Structures: Manisa Example).

Sources:

Alchermes, Joseph, "Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse", Dumbarton Oaks Papers, Volume 48, Dumbarton Oaks, Washington, 1994, pp.167-178.

Ar, Bilge, "Spolia usage in Anatolian rulers: A comparison of ideas for Byzantines, Anatolian Seljuqs and Ottomans", ITU AZ Volume. 12 Issue. 2 pp. 3-17, İstanbul, 2015.

Arel, Ayla, "Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri", Anadolu Sanatı Araştırmaları I, pp. 69-101, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Röleve Kürsüsü, İstanbul, 1968.

Arslan, Nurettin, "2007 Yılı Lampsakos/Lapseki, Abydos ve Çan Yüzey Araştırması", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı 26-30 Mayıs 2008 Ankara, 1. Volume, pp. 333-344, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2009.

Aslanapa, Oktay, Osmanlı Devri Mimarisi, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 1986.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri, I, İstanbul, 1989.

Batur, Afife, "Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine", Anadolu Sanatı Araştırmaları 2, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, İstanbul, 1970.

Bıçakçı, İsmail, Yunanistan'da Türk Mimarî Eserleri, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.

Boran, Ali, Behramkale Hüdavendigar Cami, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA), Volume 18, 1998, pp. 287. https://islamansiklopedisi.org.tr/hudavendigar-camii--behramkale, (10.07.2019).

Brenk, Beat, "Spolia from Constantine To Charlemagne Aesthetics Versus Ideology", Dumbarton Oaks Papers, Volume 41, pp. 103-109, Dumbarton Oaks, Washington, 1987.

Castellan, Antoine Laurent, Lettres sur La Grèce, L'Hellespont et Constantinople, I, Paris 1811.

Castellan, H., Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople, I, Paris 1808.

Ceylan, Burcu, "Spolia: Geç Antik Dönemde Yapılar ve Yapı Elemanlarının İkinci Kullanımları", Eskiçağ'ın Mekânları Zamanları İnsanları, (ed. Lale Özgenel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, pp.74-84.

Çelik, Zeynep, 19. Yüzyılda Osmnalı Başkenti Değişen İstanbul, Çeviren Selim Deringil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Darrauzés, J., Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitane, Paris, 1981.

Doğan, Alkım, "Vallaury'nin Klasisist Cephe Tasarımları", Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları, Yayına Hazırlayan Gözde Çelik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, pp. 191-203.

Edhem, Halil, "Gekbûze'de 787 Târîhli Bir Osmanlı Kitâbesi" Târîh-i Osmanî Encümeni Mecmû'ası, 40 no. 7 sene, 1 pp. 228-235, Tesrîn-i Evvel 1332.

Emecen, Feridun, Gelibolu, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Volume 14, 1996, pp. 1-6. https://islamansiklopedisi.org.tr/gelibolu, (03.08.2019)

Emecen, Feridun, Nilüfer Hatun, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Volume 33, 2007, pp. 124. https://islamansiklopedisi.org.tr/nilufer-hatun, (03.08. 2019).

Ergezen, Hasan Rıza, "Malkoç Türbesi", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, No. 73, Şubat 1948, pp. 15-17.

Ersen, Ahmet, Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (unpublished Phd thesis), İstanbul, 1986.

Evliya çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 5. Kitap 2. Volume, (haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Eyice, Semavi, Hudevandigar Camii, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Volume 18, 1998, pp. 289-290. https://islamansiklopedisi.org.tr/hudavendigar-camii--marmara, (10.07.2019).

Goodwin, Godfrey, Osmanlı Mimarlığı Tarihi, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012.

Görkay, Zeynep Yürekli, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Prof. Dr. Günsel Renda'ya Armağan, Ankara, 2011, pp. 273-280,

Imber, Colin, Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650, çeviren Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

İnancık, Halil, Murad I, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Volume 31, 2006, pp. 156-164. https://islamansiklopedisi.org.tr/murad-i, (14.07.2019).

İrez, Feryal, 19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1988.

Keser-Kayaalp, Elif , "Klasik Olana Öykünme ve Spolia Tartışmaları Işığında Diyarbakır Ulu Camii", 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekânların Sonraki Yaşamları, (ed. Suzan Yalman and Ivana Jevtić), Anamed Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2018, pp.131-154.

Kiel, Machiel, Gümülcine, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Volume 14, 1996, pp. 268-270. https://islamansiklopedisi.org.tr/gumulcine, (04.08.2019).

Kiel, Machiel, "Observations on the History of Northern Greece During the Turkish Rule, The Turkish Monuments of Komotini and Serres", Balkan Studies, 12/2, pp. 415-462, Selanik, 1971.

Kihtir, Tuğrul, Beylikler ve Eserleri Anadolu'nun Beyleri, t Yayın, İstanbul, 2012.

Kinney, Dale, "Rape or Restitution of the Past? Interpreting spolia", The Art of Interpreting, (ed. S.C. Scott), University Park: PSUP, 1995, pp. 53-65.

Koch, Guntram, Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, çeviri Burhan Varkıvanç, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2010.

Kolay, İlknur Aktuğ, Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri, (published Phd thesis), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1989.

Kuban, Doğan, Osmanlı Mimarisi, Yem Yayınları, İstanbul, 2007.

Kuban, Doğan, Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954.

Kuran, Aptullah, Mosque in the Early Ottoman Architecture, The University of Chicago, Chicago, 1968.

Kurtoğlu, Fevzi, Gelibolu ve Yöresi Tarihi, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul, 1938.

Küskü, Sema Gündüz, Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Lowry, Heath W., Erken Osmanlı Devleti'nin Yapısı, çeviren Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

McClary, Richard Piran, "The Re-use of Byzantine Spolia in Rūm Saljūq Architecture", bfo-Journal 1. 2015, bauforschungonline.ch, (10.12.2014), 2015.

Ousterhout, Robert, Bizan'ın Yapı Ustaları, Küy Yayınları, İstanbul, 2016.

Ousterhout, Robert, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", Muqarnas 12, pp. 48-62, Brill, 1995.

Ousterhout, Robert, "The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture," Gesta 43/2, pp. 165-176, 2004.

Öden, Zerrin Günay, Karası Beyliği, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Özbek, Yıldıray, Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453), T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara, 2002.

Özmen, İlknur Gültekin, "Amasya Merkezdeki Türk İslam Dönemi Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı", International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art, Volume 3, Issue 3, pp. 59-84, 2017.

Price, Monica T., Decorative Stone The Complete Source Book, Thames & Hudson, London, 2007.

Provan, Donald, 'Roman Rock' Marble and Other Decorative Rock in the Roman World (online). https://cil.bbaw.de/schutzzone/glossar_1_16-6.html, (04.08.2019)

Redford, Scott, "The Seljuqs of Rum and Antique", Mukarnas, Issue 10, pp.148-156, 1993.

Strabon, Geographika, çeviren Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

Sevin, Veli, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Tanman, M. Baha, "Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Erken Devir Osmanlı Mimarisine Dair Tespitleri", Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hâtırasına Osmanlı Mimarık Kültürü, hazırlayan Hatice Aynur, A. Hilâl Uğurlu, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2016, pp. 231-253.

Tanyeri-Erdemir, Tuğba, "Günden kalanlar: Anadolu'nun Camiye Dönüştürülen Kiliseleri", 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekânların Sonraki Yaşamları, (ed. Suzan Yalman and Ivana Jevtić), Anamed Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2018, pp.75-98.

Türker, Ayşe Çaylak, Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2018.

Türker, Ayşe Çaylak, "Çanakkale Boğazı'nda Bizans Dönemine Ait Tarihi ve Arkeolojik Veriler", Çanakkale Tarihi I, Değişim Yayınları, 2008, pp.515-585.

Türker, Ayşe Çaylak, "The Gallipoli (Kallipolis) Castle in the Byzantine Period, Deltion, 2007, pp. 55-66.

Türker, Ayşe Çaylak, "Bizans Döneminde Orta Boğaz Bölgesi ve Madytos", Çanakkale I: Savaşı ve Tarihi, (ed. İ.G. Yumuşak), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul, 2006, pp. 554-576.

Wittek, Paul, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu, çeviren Fatmagül Berktay, Pencere Yayınları, İstanbul, 2017.

Uysal, Ali Osman, "Lapseki'nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları", Sanat Tarihi Dergisi Volume: XXI, Issue: 1, 2012.

Uysal, Ali Osman and Türker, Ayşe Çaylak "Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi

Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 29 Mayıs-2 Haziran 2006 Çanakkale 1. Volume, pp. 107-126, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara, 2007.

Uytterhoeven, Inge, "Spolia, -iorum, i.: Savaş Ganimetlerinden Yapı Malzemelerinin yeniden Kullanımına Latince Bir Terimin Tarihi," 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekânların Sonraki Yaşamları, (ed. Suzan Yalman and Ivana Jevtić), Anamed Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2018, pp.27-53.

Ünal, Hüseyin Rahmi, "Beçin", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat) 2, (Ed. Ali Uzay Peker ve Kenan Bilici), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, pp. 211-217.

Vardar, Kadriye Figen, 2017, "Rüstem Paşa Camii Taş Süslemelerinin Değerlendirilmesi", Türkiyat Mecmuası, c. 27/1, pp. 367-393.

Yalman, Suzan, "Antikiteyi Onarmak: Okunabilirlik ve Konya'da Selçuklu Devşirme Malzemelerini Okuma", Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekânların Sonraki Yaşamları, editörler: Suzan Yalman and Ivana Jevti, Anamed Koç Üniversitesi yayınları, İstanbul, 2018, pp. 217-239.

Yenişehirlioğlu, Filiz, "Tuzla'da Hüdavendigar Camii", Rölöveve Restorasyon Dergisi, Issue 6, Ankara, 1987.

Figure 1. Behramkale Hüdavendigar Mosquesouth east façade (2019)

Figure 2. Detail of Behramkale Hüdavendigar Mosque south east corner (2019)

Figure 3. Behramkale Hüdavendigar Mosque south east façade (2019)

Figure 4. Behramkale Hüdavendigar Mosquewestern façade (2019)

Figure 5. Detail of Behramkale Hüdavendigar Mosque western façade (2019)

Figure 6. Detail of Behramkale Hüdavendigar Mosque western façade (2019)

Figure 7. Detail of Behramkale Hüdavendigar Mosque door (2019)

Figure 8. Behramkale Hüdevandigar Mosque (2019)

Figure 9. Behramkale Hüdevandigar Mosque narthex column capital (2019)

Figure 10. Behramkale Hüdevandigar Mosque narthex column capital(2019)

Figure 11. Detail of Behramkale Hüdevandigar Mosque door (2019)

Figure 12. Tuzla Hüdavendigar Mosque (Vakıflar Genel Müdürlüğü Sayısal Arşivi/ Quantitative Archive of the General Directorate of Foundations)

Figure 13. Tuzla Hüdavendigar Mosque (2019)

Figure 14. Tuzla Hüdavendigar Mosque narthex (2019)

Figure 15. Tuzla Hüdavendigar Mosque east façade window (Vakıflar Genel Müdürlüğü Sayısal Arşivi/Quantitative Archive of the General Directorate of Foundations)

Figure 16. Tuzla Hüdavendigar Mosque east façade window (2019)

Figure 17. Detail of Tuzla Hüdavendigar Mosque east façade window (2019)

Figure 18. Tuzla Hüdavendigar Mosque (2019)

Figure 19. Apollo Smintheus Temple (2019)

Figure 20. Tuzla Hüdavendigar Mosque narthex(Vakıflar Genel Müdürlüğü Sayısal Arşivi/Quantitative Archive of the General Directorate of Foundations)

Figure 21. Tuzla Hüdavendigar Mosque narthex(Vakıflar Genel Müdürlüğü Sayısal Arşivi/Quantitative Archive of the General Directorate of Foundations)

Figure 22. Tuzla Hüdavendigar Mosque narthex(Vakıflar Genel Müdürlüğü Sayısal Arşivi/Quantitative Archive of the General Directorate of Foundations)

Figure 23. Tuzla Hüdavendigar Mosque (2019)

Figure 24. Detail of Tuzla Hüdavendigar Mosque narthex (2019)

Figure 25. Detail of Tuzla Hüdavendigar Mosque narthex(2019)

Figure 26. Gelibolu BazarandGreat Mosque[138]

138- Antoine Laurent Castellan's etching (1772-1838) of Gelibolu Bazar and Great Mosque: https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=202, (04.08.2019).

Figure 27. Gelibolu Hüdavendigar Mosque (2019)

Figure 28. Gelibolu Hüdavendigar Mosque western entrance (2019)

Figure 29. Gelibolu Hüdavendigar Mosque northern entrance (2019)

Figure 30. Gelibolu Hüdavendigar Mosque eastern entrance (2019)

Figure 31. Sargaphogus at Gelibolu Hüdavendigar Mosque garden (2019)

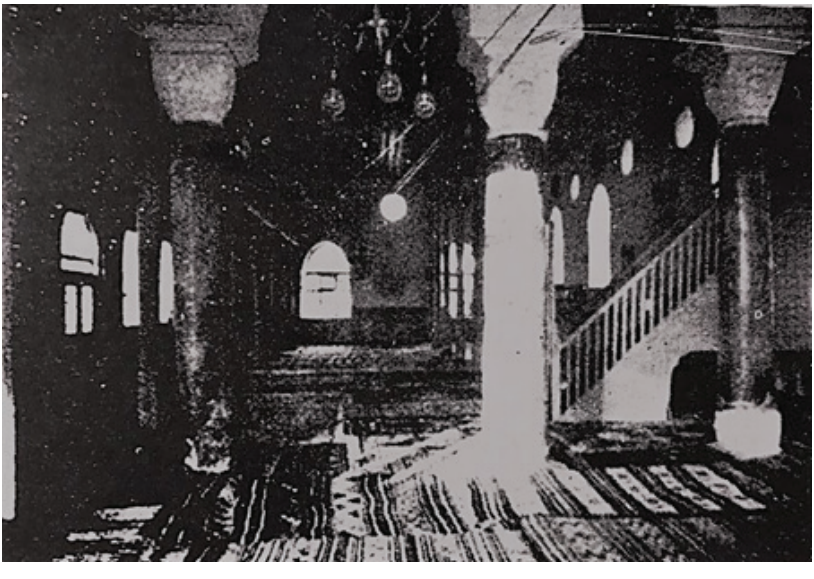

Figure 32. Umurbey Hüdavendigar Mosque harim (Ayverdi, 1989: 359)

Figure 33. Column capital, Çanakkale Troia Museum (2019)

Figure 34. Column capital, Çanakkale Troia Museum (2019)

Figure 35. Column capital, Çanakkale Troia Museum (2019)

Figure 36. Bursa Hüdavendigar Mosque (2017)

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 273-296

Geliş Tarihi: 02.09.2019 Kabul Tarihi: 19.10.2019

Haydut ve Devlet: Yermak'ın Batı Sibirya Seferi

Mesut KARAKULAK*

Özet

Tarihin müphem alanlarından birini oluşturan Sibir Hanlığı hakkında bilgilerimiz oldukça azdır. Bu hanlık hakkında en ayrıntılı bilgileri dini-mitolojik temelde yazılmış olan Rus kronikleri vermektedir. Bu çalışma XVI. yüzyılın ikinci yarısında kurulduğu varsayılan Sibir Hanlığının Yermak ve yoldaşları tarafından işgalini konu almaktadır. Rus kronikleri ve muhtelif resmi yazışmalar temelinde ele alınacak bu araştırma, Sibir tarihinin tartışmalı işgal sürecini değerlendirmekle birlikte Yermak ve Küçüm Han'ın mücadelesi hakkında muhteva sunacaktır.

Anahtar Kelimeler*: Sibir Hanlığı, Yermak, Küçüm Han, Ruslar, Stroganovlar.*

Bandit and State: Western Siberia Expedition of Yermak

Abstract

The history of the Siberian Khanate is one of the ambiguous areas of Turkish historiography and there is little information about it. The most detailed information about this khanate are provided by the Russian chronicles written on a religious-mythological basis. This study focuson the occupation of the Siberian Khanate, which was established in the second half of the sixteenth century, by Yermak and his comrades. The occupation process of Siberia, which is highly controversial in historiography, will be evaluated within the framework of the struggle between Yermak and Küçüm Khan on the basis of Russian chronicles and various official correspondences.

Keywords*: Siberian Khanate, Yermak, Küçüm Khan, Russians, Stroganovs*

* Dr. Araş. Gör. Ordu Üniversitesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, mesut.karakulak@hotmail.com

Giriş

Sibir[1] Hanlığı ve havalisindeki coğrafyada kadim zamanlardan beri Türk kavimlerinin otokton halk olarak hüküm sürdüğü bilinmektedir[2]. Türk ve Rus araştırmacıların bir kısmı Sibirya coğrafyasında bulunan Türk bakiyelerinin bölgeye sonradan geldiğini iddia etmektedir. Bu iddia kabul edilir değildir[3]. Ancak Sibirya gibi muazzam genişlikteki toprakların her bölgesinde Türk kavimlerinin bulunduğunu savunmak da mantıkla uyuşmamaktadır[4]. Bilhassa Batı Sibirya'da yayılmış olan Sibir Hanlığının müphem sınırları içerisinde Türk kavimlerinin yaşadığı tarihi bir gerçektir. Ancak bu Türk-Tatar Hanlığının, Tobol, Tura, İşim ve İrtiş ırmakları çevresini kapsadığı bilinmektedir[5].

Tarihsel süreçte Sibir Hanlığı'nın nasıl teşekkül ettiği önemli sorunlardan birini teşkil etmektedir. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğol İstilası (1220) ile beraber Cengiz Han hakimiyetine giren Batı Sibirya'da yönetim Kırgız törelerinden Mamık oğlu Taybuğa Han'a verilmiştir. Böylece İrtiş, Tobol, Tura nehirleri bölgesindeki topraklar Taybuğa'nın yönetimine geçmiş; ölümünden sonra oğlu Hoca Han onun ardından da başkent Çingi Tura (Tümen)'da hâkim olan Mar Han, yönetici tayin edilmiştir[6]. XV. Asırda Sibir yurdunun Deşti-Kıpçak'ta süregelen güç mücadelesinin saç ayaklarından birini oluşturması hâkim sembolün de sürekli değişmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim bölgedeki kaotik durum Sibir Hanlığının da (1464-1495) kurucusu kabul edilen Şibani oğullarından İbak Han (Upak)'ın hâkim olması ile bir müddet durulmuştur İbak döneminde Sibir Hanlığı kısa zaman içerisinde bölgede önemli bir güç haline gelmiş, hem bölgedeki muhtelif Türk kavimlerini baskısı altına almış hem de doğrudan sınırı olmamasına rağmen Moskova Büyük Knezliği'ne kafa tutabilmiştir[7].

İbak Han'ın hakimiyeti Taybugaoğullarından Muhammed tarafından öldürülmesi ile son bulmuştur. İbak Han dönemindeki ihtişamını kısa sürede kaybeden Sibir Hanlığı

1- Sibir adının ilk defa Çin yıllığı Yuan Chao Mi Shi'de geçtiği ileri sürülse de söz konusu ismin Moğol kaynağı olan Moğolların Gizli Tarihi'nde (1240) öncelikle zikredildiği bilinmektedir. Sibir tarihi uzmanlarından G. F. Miller ise bölgesinin asıl isminin İsker olduğunu Sibir adının sonradan bölge halkları tarafından verildiği iddia etmektedir. XII-XIV İslam müelliflerinden olan Reşidüddin Fazlullah ve Şihabeddin Ömer eserlerinde bölgeyi Bilad-ı Sibir, l-Sibir ve İbir Sibir ve Es-Sibir olarak adlandırmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bknz, H. H. Howorth "Two Early Sources for Mongol History" The Journal of the Royal Asiatic Society, C. XV., S. 4, Ocak 1883, s. 346-356; Akdes Nimet Kurat, Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı, Türk Dünyası El Kitabı (Coğrafya-Tarih), C. I., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2001, s. 587; Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Ötüken, İstanbul 2017, s. 388-389.

2- Sibir Tarihi hakkında Çarlık dönemindeki çalışmaları için bknz., Fatih Ünal, "Çarlık Döneminde Rusların Sibirya Araştırmları, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, S. 41, Aralık 2015, s.613-647; Yine Sibir tarihi üzerine yapılan çalışmaların toplandığı mecmu için bkz., Murat Özkan, "Sibir Araştırmlarına Dair Bir Rus Mecmuasının Tetkiki: 'Sibirskiy Vestnik', SUTAD, Nisan 2019, S. 45, s. 307-332.

3- N. A. Tomilov, Batı Sibirya Türkleri, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay. İstanbul 2013, s. 7.

4- Yu. A. Gagemeyster, Statistiçeskoe Obozrenie Sibiri, I, Sanktpeterburg 1854, s.1-3.

5- Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir,, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, TKAE, s.958. Fatih Ünal, "Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan), A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 38, Erzurum 2008, s. 235-140.

6- Hadi Atlasi, Sibir Tarihi, TTK, Ankara 2016, s.2-3.

7- Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Ötüken, İstanbul 2017, s. 391-392

yönetimi, Kazan Hanlığı ve Nogay Orda'sının baskıları neticesinde başkent Çingi-Tura'yı terk etmek zorunda kalmıştır. İrtiş Nehri istikametinde ilerleyen Muhammed Han günümüzdeki Tobolsk şehri yakınlarında bulunan İsker (Sibir) şehrini inşa ettirerek yönetim merkezi yapmıştır[8]. Muammed Han'ın ölümünü müteakip Kasım ve Angiş Hanlar yönetimi devralmıştır[9]. Onların ardından ise 1530'da Yadigâr Han ve kardeşi Bekbulat Han Sibir Hanlığı'na cülus etmişlerdir. Yadiğar Han dönemi Türk-Tatar tarihinde en önemli kırılmaların yaşandığı bir sürece denk gelmiştir. Bilhassa 1552 yılında Kazan Hanlığının Ruslar tarafından işgali Sibir tarihinin dönüm noktasını teşkil etmektedir. İdil-Ural bölgesinin kaybedilmesi Türk hakimiyet sahasının savunmasız bırakmış bu süreç 1556'da Astarhan'ın ve Nogay Orda'sının da Rus işgaline uğramasının yolunu açmıştır. Sibir Hanlığı ile komşu haline gelen Moskova Knezliği, Yadiğar Han'ı son derece endişelendirmiştir. Tüm bu olumsuz gelişmelerin üzerine Şibanioğullarının Sibir Hanlığı'nı tehdit ederek hak iddia etmesi Yadiğar Han'ın vakit kaybetmeden 1555 yılında Çar IV İvan'a elçi göndererek askeri yardım karşılığında himaye talebinde bulunmasına neden olmuştur. Bu tarihten itibaren Sibir Hanlığı şeklen Moskova Knezliğine bağımlı hale gelmiştir[10].

Tarihsel perspektifte düşünüldüğünde bu döneme kadar Rusların Sibirya havalisindeki ilişkileri yok denecek kadar azdır. Dolayısı ile bölge hakkında az malumatı olan Rusların bu dönem için Sibirya'yı işgal düşüncesi olduğu düşünülmemektedir. Zaten Yadiğar Han ve kardeşi Bekbulat'ın 1563'de Şibanoğullarından Küçüm Han[11] tarafından öldürülmesi ve Rusların hiçbir şekilde askeri destek göndermemesi bu durumu kanıtlar niteliktedir[12].

Sibir Hanlığı, Küçüm Han[13] döneminde kısa sürede eski kuvvetine ulaştı. Moskova

8- Hadi Atlasi, Sibir Tarihı, s.21

9- İogan Ebergard Fişer, Sibirskaya İstoriya s Samago Otkrıtiya Sibiri Do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiem, Sanktpeterburg 1774, s. 95

10- Akdes Nimet Kurat Ahmet Temir, Sibir Hanlığı", Türk Dünyası El Kitabı, s. 438.

11- Küçüm Han'ın babasının ismi üzerinde Rus kronikleri farklı bilgiler sunmaktadır. Undolsk yazmasında "Кучум Муртазаев Sıçevsk yazmasında "Кучюм МартазЂев"; Stroganov' kroniğinde ise Murtazeli biçimindedir. Yesipovskaya Letopis Po Buzunovskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907. (Bundan sonra, YSP. LTP. BZN. SPS). YSP. LTP. UND. SPS, s.172; STR. LTP. SPSK. SPS, s.1.

12- İlyas Topsakal, Sibirya Tarihi, Ötüken, İstanbu 2017, s. 70

13-Küçüm Han'ın şeceresi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Yesipov Kroniği'nde "Tsar Kuçyum Murtazeyev" (Царь Кучюм Муртазеев) şeklinde yazılı olan Küçüm'ün şeceresi Cengiz Han'a dayanır. Ebu'l- Gazi'de: "Cengiz Han, oğlu Cuci Han, oğlu Şeyban Han, oğlu Bahadır Han, oğlu Cuci Boğa, oğlu Badakul, oğlu Münge Timur, oğlu Bin Kondu Oğlan, oğlu Ali Oğlan, oğlu Hacı Muhammed Han, oğlu Mahmudek Han, oğlu Ayak Han, oğlu Tuluk Han, oğlu Şamay Sultan, oğlu Uraz Sultan, oğlu Bahadır Sultan Mahmud Han, oğlu Murtaza Han, oğlu Gücüm Han" şeklindedir. Bkz, Ebu'l- Gazi, Ebu'l- Gazi Bahadır Han, Türk Şeceresi, s.157; Miller, ise yine Ebu'l-Gazi'nin el yazma eserinden aktardığı üzere Küçüm'ün şeceresini şöyle aktarır: "Çingiz Han, oğlu Çuçi, oğlu Şeyban (Buhara'da hüküm sürmüş ve Müslümanlığı kabul etmiş), oğlu Batur Han, oğlu Çuçi Han, oğlu Badakul, oğlu Munga Temir, oğlu Bek Ondi Oğlan, oğlu Ali Oğlan, oğlu Adstment Han (Hacı Muhammed olmalı) Adstment Han'ın iki oğlu olmuştur. İbak ve Mahmut Han- oğlu Mahmut Han, oğlu Murtaza Han, oğlu Küçüm Han", Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.51; Kadir Ali Bek Celayiri'nin eserinde

yönetimi ile dengeli bir politika izleyen Küçüm Han, Yadigâr Han'dan kalma bağlılık ilişkilerini devam ettirmiş gibi görünse de karşılıklı çıkar ilişkileri çok uzun süre devam etmemiştir[14]. 1573'de Rus Çarlığı içerisinde nüfuzlu ailelerden olan Stroganovların[15] istediği üzerine Kazak Ordaları ile ticari ilişkileri geliştirmek adına Moskova'dan yola çıkan Çar IV. İvan'ın elçisi Tretyak Çebukov'un Küçüm Han'ın yakınlarından Muhammed Kul tarafından öldürülmesi Sibir Hanlığı ile Moskova yönetimi arasında ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur[16]. Küçüm Han'ın Ruslara karşı cüretkâr faaliyetlerinin arkasında şüphesiz Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nden destek alacağı düşüncesi yatmaktaydı. Bilindiği üzere Kazan ve Astarhan'ın kaybedilmesi Osmanlı Devleti'nin Rus tehdidini fark etmesini sağlamıştır. Akabinde bölgeye 1569'da yapılan başarısız Astarhan seferi bu tehdidi derinleştirmiştir. Buna karşın Küçüm Han'ın bu düşüncesi Osmanlı topraklarının Sibir coğrafyasının uzaklığı hesaba katıldığında gerçekleşmesi oldukça zordu[17].

Küçüm Han döneminde Sibir Hanlığı refah ve huzurun arttığı ve önemli bir güce ulaştığı yadsınamaz bir gerçektir. Ancak bu yükseliş devri meşhur yağmacı Ataman

Küçüm'ün şeceresi şöyledir: Hacı Muhammed Han oğlu, Muhammmed Tik oğlu, Kuluk Han oğlu, Aybak Han oğlu, Murtaza Han oğlu Can Girey Sultan, Akmat Girey Sultan, Küçüm Han" şeklindedir. Bkz, Rysbek Alimov, Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevarih'i Üzerine Dil İncelemesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, Tenkitli Metin 65a); Rusça kaynaklarda geçen bazı ifadelerden dolayı Küçüm Han'ın Kazak hanedanına mensup olduğu iddiaları tarihçiler tarafından zaman zaman dile getirilmiştir. Şöyle ki, Küçüm Han'dan önce Sibir hanı bulunan Yadigâr'a Moskova'dan İvaşka adında bir elçi gönderilir. Görüşmede Yâdigar han elçiye Kazak hanıyla savaş halinde olduğunu "… Odoleyet menya Tsar Kozatskoy …" söyler. Pavl Nebolsın, Pokorenie Sibiri, Sanktpeterburg 1849 s.38). Bu sıralarda Küçüm Han'ın baskıları söz konusu olduğundan, bahsedilen Kazak hanının Küçüm han olduğu sonucu çıkmakta ise de Kazak hanları arasında yer almadığı, dolayısıyla Kazaklardan olmadığı malumdur; Levşin, Sibir'in son hanı dediği Küçüm Han'ın "Kırgız-Kazak" (Kazak) olduğunu, babası Murtaza'nın güçlü bir hükümdar olduğunu, oğluna ordu verdiği gibi, din adamları da göndererek Sibir'de Müslümanlığın yayılmasını istediğini yazar. Bkz, Aleksey Levşin, Opisanie Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey, 2. Kısım, S. Peterburg 1832, s.49; Rus kroniklerinde "…priide je stepyu iz Kazaçey Ordı Tsar Kuçyum …" şeklinde Küçüm'ün Kazak Ordalarından geldiği ifade edilse de tüm bu iddialar onun Kazak Ordalarına mensup olduğu anlamına gelmeyip, bir bölgeyi ifade ettiği gibi, o dönemde birbirine yakın olan Nogay, Kazak uruglarının Ruslar tarafından yeterince tefrika edebilecekleri de düşünülemez.

14-James Forsyth, A History of the Siberia, Russian's Nort Asian Colony 1581-1990**,** Cambiridge 1992, s.25-28.

15- Sibir tarihinde önemli bir yer teşkil eden Stroganov ailesi Hadi Atlasi'nin Vitzen'den aktardığına göre Altın Orda'dan Rusya gelen ve Hıristiyanlaşan Tatar ailesidir. A. H. Halikov'un görüşü ise Dimitri İvanoviç Donskoy döneminde Hıristiyanlığı kabul edip Spiridon ismini alan Tatarlardır. W. E. David Allen ise Stroganovların Tatarlığı meselesini efsane olarak geçiştirmektedir. Hadi Atlasi, Sibir Tarihi, Çev. Eser Havare, TTK, Ankara 2016, s. 29; A.H. Halikov, Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale Çev. Mustafa Öner, TDAV, İstanbul 1995, s. 9; W. David Allen Muhteşem Süleyman Zamanında Türk Dünyası, Çev. Serkan Acar, Selenge, İstanbul 2012, (dipnot) s. 49

16-Aleksey Levşin, Opisanie Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey, 2. Kısım, S. Peterburg 1832, s.48

17- Küçüm Han'ın Sibir coğrafyasında İslam dinini yayması Buhara Han'ı Abdullah ile bu münasebetle yakın ilişkilerin kurulması hatta gayri Müslim toplulukların baskı ile İslam dinine geçirilmesi kendisine şöhret kazandırmıştır. Serkan Acar, "Sibir Hanlığı, s. 396; Abdülkadir İnan, "Sibirya Türkleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara: TKAE, s.1272-1282.

Yermak[18] ve adamlarının seferi ile son bulmuştur[19]. Bu çalışma tarihçilerin üzerinde ihtilaflı durduğu Küçüm Han ile Sibir fatihi olarak anılan Yermak'ın mücadelesini konu almaktadır. Rusların Sibir'i ele geçirişi üzerine dini-ideolojik ve mitolojik bir kurguda kaleme alınmış olan Sibir Kronikleri üzerinden değerlendirecektir. Zira bu letopisler (kronikler) bu seferi en ayrıntılı tasvir eden kaynaklardır. Bilindiği üzere XVII ve XVIII. Asırlarda pek çok sayıda yıllık veya letopis neşredilmiştir. Ancak bu sefere kaynaklık

18-Yermak ismi üzerinde Kroniklerde çok farklı görüşler mevcuttur. Örneğin ekseriyetle atamanın ismi "Yermak" olarak adlarılmasının yanı sıra Remezov Kroniği'nde "Yerman", "German", "Yermaçko", "Yermaçka Povolskogo" şeklinde isimlerle de zikredilir. (RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.312-316); Nebolsin, Ortodokslarda Yermak adında bir ismin bulunmadığını ileri sürer. Bkz, Nebolsın, *Pokorenie Sibiri*, s. 65-66; P. N. Butsınskiy, Yermak adının, Hıristiyanlığa ait bir isim olan "Yermil" isminden bozulmuş olduğunu iddia eder. Yermak isminin sadece Sibir Hanlığı'nı ele geçiren bu kişinin adı olmayıp başka pek çok kişinin de bu isimle adlandırıldığını, hatta Yermak'ın kendi yoldaşları arasında pek çok Kozak'ın aynı adı taşıdığını söyler. Butsınskiy'e göre, Yermak Timofeyev ile hiçbir alakası olmamasına rağmen Sibir'de bu adı taşıyan birçok yer adı mevcuttur. "Yermolkin", "Yermolka", "Yermakova", "Yermoşka" köyleri bunlardan bazılarıdır. Bkz, P. N. Butsınskiy, *Zaselenie Sibiri i Bıt PervıhYeya Naselnikov*, Harkov 1889, s.1-2; Sibir Hanlığı tarihi hakkında ilk müstakil Türkçe (Tatarca) eser kaleme almış olan Hadi Atlasi'ye göre de "Yermak" ismi "Yermil" isminden bozulmuştur. Atlasi, Ostyak beylerinden biri Hıristiyanlaşınca "Yermil" olarak adlandırılmış daha sonra bu ad "Yermak" şekline dönüşmüştür der. Bkz. Atlasi, *Sibir Tarihı*, s.53.

Buzunovsk Kroniği'nde yer alan bir rivayete göre Yermak'ın dedesi Aleninoğlu Afonasey Grigoreviç olup Suzdallı bir köylüdür. Bu kişi ailesini geçindirebilmek için Voladimir'e göç etmiş, burada eşkıyalara yamaklık yaparak oğulları Rodion ve Timofey'i yetiştirmiştir. Dede Afonasey, Muromsk ormanlarında yakalanmış ve hapse atılmıştır. Daha sonra hapisten kaçmaya muvaffak olmuş; karısı ve çocuklarıyla Yurevets Povolskiy'e gelmiş, orada ölmüştür. Oğulları Rodion ve Timofey yaşanan kıtlık üzerine Çusovaya Nehri civarına gelerek Stroganovlara sığınmıştır. Rodion'un Dimitri ve Luka, Timofey'in ise Gavrilo, Frol ve Vasili isminde oğulları olmuş. Vasili güçlü kuvvetli biri olduğu için Kama ve Volga nehirlerinde Stroganovların teknelerinde çalışmış, cesur biri haline gelmiş. Stroganovların hizmetinden ayrılarak kendisine katılan küçük bir grupla yağma faaliyetlerine başlamış ve zamanla "Yermak" adını ve "Ataman" unvanını almıştır. Bkz. YSP. LTP. BZN. SPS. s.305-306

19- Gerard Friderik Miller, Opissanie Sibirskago Tsartsva, Kniga Pervaya, Sanktpeterburg 1750), s.129-145.

edebilecek en önemli üç kronik Yesipov[20], Stroganov[21] ve Remezov[22] olarak adlandırılan vakayinamelerdir. Bu çalışma bu üç kronik etrafında inşa edilecektir.

Rus Kroniklerine Göre Yermak'ın Sibir'e Gelişi

Yermak'ın Sibir seferi şüphesiz tarihin akışını değiştiren mühim bir hadisedir. Yermak'ın seferi hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmak ne yazık ki Sibir Kronikleri dışında Yermak'ın Sibir seferi hakkında bilgilere ulaşmak pek mümkün değildir. Ancak dini ve ideolojik bir temelde kaleme alınan bu vakayinameler ciddi bir analize tabi tutulmak zorundadır. Öncelikle bozkırda milliyetine bakmaksızın tüccar kervanlarını soyan ve başı boş gezen Yermak'ı Sibirya coğrafyasına çeken sürecin aydınlatılması elzemdir[23]. Birçok tarihçinin üzerinde mutabık kaldığı Stroganov ailesinin desteği ile mi bu bölgeye sefer yapmıştı, yoksa bizzat Çarlık tarafından mı görevlendirilmişti bunlar üzerinde durulması gereken konulardır[24]. Stroganov ailesinin bu seferi desteklemesi ve sonrasında Sibir'de toprak satın alması ailenin Yermak ile ilişkisi olabileceğini kuvvetlendirmektedir[25].

20- Tobols Piskoposluğunda önemli bir yeri olan Savva Yesipov tarafından kale alınan bu kronik bilim camiasında müellifinin adı olan Yesipov Kroniği olarak anılmıştır. Ancak kroniğin adı ve nerede yazıldığı eserin sonunda yazılmıştır. Buna göre 1 Eylül 1636'da kaleme alınan eserin başlığı Sibir Hanlığ, Sibir Hanları ve Hanlığın Ele Geçirilmesi'dir. Bu kroniğin muhtelif sayıda varyantları mevcuttur. Yesipov Kroniğinin, Tobols Başpiskopu Kiprian'ın Yermak'ın seferine katılmış olan yoldaşlarından aktarılan bilgilerin tutulduğu kilise defteri olan snodikler olduğu bilinmektedir. Napisanie olarak bilinen bu kayıtlar maalesef günümüze ulaşmamıştır. Yesipov'un eserinde zikrettiği üzere diğer bir kaynağı ise Tatar Kroniğidir. Ancak bu kronik hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. M. N. Speranskiy, Povest o Gorodah Tare i Tyumeni, Trudı Komissii po Drevne-Russkoy Literature Akademii Nauk, Leningrad 1932, T. 1., s.13-32; YSP. LTP. SÇV. SPS s.169. İogann Ebergard Fişer (1774), Sibirskaya *İstoriya* s Samago Otkrıtıya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiyem, Sanktpeterburg, s.306-307.

21- Neizvestnaya Rukopis(Meçhul Yazma) veya Novıy Letopisets (Yeni Vekayiname) olarak da bilinen Stronagov kroniği Stronogov ailesinin Sibir ve havalisindeki faaliyetleri konu almaktadır. Bu kronikte Çar tarafından Sibir'in fethi sürecinde gönderilen beratların bulunması (gramota) kendi aile arşivi, Kiprian'ın kayıtları ve muhtelif kaynaklar ile desteklenmesi bu kroniğin tarihçiler tarafında güvenilir ve gerçeğe en yakın nüsha olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Ancak Hadi Atlasi, Miller ve Fişer'in güvenmediği bu kronikte bilgilerin kabul edilemeyeceğini iddia etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bknz., Harun Aslantürk, Letopis Sibirskaya (Sibir Vekayinamesi'nın çeviri ve incelemesi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi), Ordu 2017; Hadi Atlasi, Sibir Tarihi, s. 36.

22- Tobolsk asilzadelerinden Semen Emelyanov Remezov (1650-1700) tarafından 1697-1698 yılları arasında kaleme alınmış olan bu vekayiname diğer kroniklere göre daha ayrıntılı olmasına rağmen pek çok tarihçi tarafından verdiği bilgiler tutarlı kabul edilmemektedir. Ancak Sibir tarihinde otorite kabul edilen Gerard Friderik Miller, diğer kroniklere nazaran Remezov'un kroniğini esas almaktadır. Paul Nebolsin (1849), Pokorenie Sibiri, Sanktpeterburg:, s.4-11; Gerard Friderik Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del, Ot Naçala A Osoblivo Ot Pokoreniya Ego Rossiyskoy Derjave Po Siy Vremena, Akademiy Nauk, Sanktpeterburg 1750.

23- Yermak ve yoldaşlarının Sibirya topraklarında başı bozuk bir şekilde yağma ve talan yapmaları Osmanlı Devleti'nde görülen akıncıların gazavat ruhu ile devlet kontrölünde akıncı ve öncü fetihlerini andırmaktadır.

24- V. I. Sergeev, "K voprosu o pokhode v Sibir' druzhiny Ermaka," Voprosy istorii, No. 1, s. 26-30.

25- R. G. Skrynnıkov, "Ermak's Sıberıan Expedıtıon" Russian History, Vol. 13, No. 1, Specıal Issue: Studıes On Sıxteenth-Centurymuscovy: Ermak And John The Dread (Sprıng 1986 / Prıntemps 1986), s. 2.

Ancak bu seferi gerçekleştiren dinamikleri ve koşulları belirlemek için Yermak ile ilgili güvenilir kaynakları değerlendirmek gereklidir.

Rusların, Kazan ve Astarhan hanlıklarını ele geçirdiği süreçte bölgede hakimiyetini tam anlamıyla pekiştiremediği bilinmektedir. Bu nedenle Don-Volga havalisindeki coğrafyada Rus otoritesi hissedilmemiş ve güvenlik zafiyetleri ortaya çıkmıştır[26]. Bölge coğrafyasında oluşan otorite boşlukları Rus Çarlığı içerisinden kopup gelen yağmacı Kazaklar (Kossak) tarafından istedikleri gibi hareket edebilecekleri, haraç alabilecekleri bir bölge olmuştur. Çarlık yönetimi Türkistan ve İran coğrafyasına giden ticaret kervanlarına saldıran bu yağmacıları bertaraf etmek üzere 1577'de İvan Muraşkin önderliğinde askeri birliği bölgeye sevk etmiş ve bu yağmacılar ölümle cezalandırılmıştı. İşte bu yağmacı çetenin içinde Yermak'ın da bulunduğu ve kaçkınların Kama Nehri'ni izleyerek Çusovaya Nehri ağzına müteakip Stroganovların kurduğu şehir Kergeden'e ulaştığı söylenmektedir[27].

Sibir tarihinin önemli araştırmacılarından Miller ve Fişher'in en itibar ettikleri Remezov Kronigine göre Don-Volga boylarında eşkıyalık yapan Yermak ve çetesinin sayıları 5000'e[28]ulaşmaktaydı. Çarlık yönetimi İvan Muraşkin komutasındaki askeri birliği bölgeye göndermiş bu soyguncuların infaz edilmesi emri verilmişti. Yermak bu emri öğrendiğinde Sibir'e hareket etmeye karar vermiş ve istikametini Volga ve Kama'ya doğru çevirmişti. Ancak Yermak ve yoldaşları yollarını kaybetmiş Sibir'e ulaşamamışlardı. 26 Eylül'de Çusovaya ve Sylva Nehirleri boyunca ilerlemiş olan Yermak ve adamları bölgede karargâh kurmuş ve çevre sakinlerinden erzak tedarik etmişlerdi. Bilindiği üzere bu bölge Stroganovların mülklerinin ve nüfuz sahibi olduğu bölgeydi. Kronikten aktarıldığı üzere Yermak ve çetesinden çekinen Stroganovlar, onların ihtiyaçlarını tedarik etmişti. Ancak bu soyguncu çetesi silah ve teçhizatları Maksim Stroganov'dan zorla almıştı[29].

26- Rusların bu bölgede merkezi otoritelerini sağlama girişimleri XVII. Asrın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Hatta Kazaklar bu dönemde Zarutski önderliğinde kendi yönetimleri kurmuşlardır. (Veselovskiy, 1891, s. 50-51)

27-Miller (1750), s.91-98.

28- Yermak ve adamlarının Çusovaya'ya geldiklerinde kaç kişi oldukları hakkında kroniklerde yazım birliği yoktur. Yesipov bu rakamı 540 kişi olarak verirken, Stroganov Kroniği'nde de bu rakam 540 kişidir. Ancak Stroganovlar tarafından içlerinde Litvanyalı, Alman, Tatar ve Rus savaşçılarından oluşan 300 kişilik destek kuvvetiyle birlikte toplam 840 kişidir (STR. LTP. SPSK. SPS, s.8,10); Muhtemelen Stroganov Kroniği'nin verilerinden alıntıların yer aldığı Yesipov kroniği Rumyantsov yazmasında "10 ataman ve 540 Kozak'ın Sibir'e geldiği, Stroganovlar tarafından içlerinde Almanların, Litvanyalıların da bulunduğu 300 kişilik destek kuvveti verilerek toplam 840 kişi teşkil ettikleri kayıtlıdır (YSP. LTP. RMY. SPS, s.263); Buzunovsk yazmasında ise bu rakam 500 kişidir. Stroganovlar tarafından 154 kişilik destek kuvveti verilerek toplamda 654 kişi teşkil edilmiştir (YSP. LTP. BZN. SPS, s.296-297); Golovinsk yazmasında ise 600 kişidir ve Stroganovların verdiği destek kuvveti ise 50 kişidir (YSP. LTP. GLV. SPS, s.307-311); Remezov Kroniği'nde Yermak'ın Çusovaya'ya geldiğinde adamlarının sayısı 5000 kişidir. Tagil Nehri'ne ulaştığında yanında 3000 kişi vardır. Bunların bir kısmı geri dönmüş ve Sibir hanlığı hudutlarına girdiğinde yanında toplam 1636 adamı kalmıştır (RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.314).

29- Hatta Kronikten aktarıldığı üzere Maksim Stronagov'un seferden döndüklerinde kendilerine yapılan yardımlarının ödemesinin yapılmasını istemiştir. Ancak Yermak'ın önemli adamlarından İvan Kolstso, "Ey adam, şimdi bile öldüğünü bilmiyorsun, seni götürüp parçalara ayıracağız**.** Bizim 5000 kişilik birliğimiz için

Yesipov kroniğinde ise Yermak ve adamlarının Sibir'e gelişi dini veya kutsal bir esasa dayandırılarak şöyle tasvir edilmişti; "*Tanrı O'nu, kâfir Küçüm Han'ın vahşi hayvanların içine yuva yaptığı ve baykuşlar (fantastik kuş Rus kültürüne ait) için bir yaşam alanı olan bu topraklarını fethetmek, sahte tanrıların ve onların kutsala hilaf olan tapınaklarını arındırmak veya yok etmek için yolladı*" Remezov kroniğinin aksine Yesipov, Sibir topraklarını fethetmek için yola çıkan Yermak ve yoldaşlarının sayısının 540 kişiden oluştuğunu söylemektedir[30]. Yine bu kronikte Yermak'ın Rus Çar'ı İvan Vasilyeviç'in saltanat döneminde 7089(1581[31]) yılında Volga'dan Sibir'e geldikleri bildirilmektedir. Görüleceği üzere Yesipov kroniği Yermak'ın Sibir'e geliş sürecini belirtirken Stronogov ailesi konusu hususunda sessiz kalmayı tercih etmiştir. Hatta Yermak ve çetesinin yağma faaliyetlerinden hiçbir şekilde bahsetmemiştir[32].

Stroganov Kroniğinde ise Yermak ve yoldaşlarının Sibir'e gelişi diğer kroniklerden farklı olarak kendi davetleri üzerine gerçekleştiği izah edilmektedir. Rus tarihçi Karamzin Yermak'ın Stroganov ailesi tarafından bölgeye davet edildiği tezini desteklemektedir[33]. Kroniğe göre Sibir ve havalisinde hüküm süren Küçüm Han ve Busurmanlar[34] Çar'a ait Perm topraklarına saldırılar düzenlemekte yerel ahaliden pek çok kişiyi esir ederek perişan etmektedir. Ayrıca Çar'ın elçisi Treryak Çebukov ve mahiyetinde bulunanlar Küçüm Han'ın yakın adamı Mamet Kul tarafından öldürülmüştü. Çar İvan Vasilyeviç'in kulağına giden bu hadiseye tepkisiz kalmayarak bölgede nüfuz sahibi olan Yakov ve Grigoriy Stroganovları çağırtarak Perm topraklarının Sibirlilerden nasıl korunağı üzerine bilgi alışverişi yapmıştır. Stroganov'ların Çar'a tatmin edici derece bilgi ve malumat sunması İvan'ın hoşuna gitmiş ve Sibir hakkında Çarlığa ayrıntılı bir rapor sunmalarını istemiştir[35]. Perm bölgesinde devam eden saldırılar üzerine kendilerine Çarlık tarafından yetki verilmesine binaen Maksim Stroganov ve Nikita Stroganovlar, Volga boyunca Nogay ve diğer halkları yenen Yermak ve yoldaşlarını daha önce Sibir saldırganlarına karşı tahkim ettikleri Çusovaya davet etmişlerdir. Yermak ve adamları bu davete olumlu cevap vermiş ve yoldaşları İvan Kol'tso, Yakov Mihaylov, Nikita Pan', Matfey Meşçeryak ile sayıları 540'a ulaşan bir birlikle, kısa sürede yola koyulmuşlardır[36].

Aynı kroniğe göre Yermak ve yoldaşları 28 Haziran (1581)'de Çusovaya kasabasına

adam başına 3 pound barut, kurşun ve silah, 3 top, 3 pud çavdar unu, 1 pud kuru ekmek, 2 pod yulaf ve hububat, bir pud tuz, 2 yarım karkaslık et, bir miktar yağ, her yüz adam için üzerinde ikon olan bir alay sancağı bize ver" tehdidinde bulunmuştur, Bknz., RMZ. LTP. MRVÇ. SPS (Remezovskaya Letopis. Miroviçevskiy Spisok) s.313-314 Terence Armstrong, Yermak's Campaign in Siberia, The Hakluyt Society Press, London 1975, s. 10-11

30-YSP. LTP. BZN. SPS, s.296-297) madde 7. (Yermak ve Diğerlerinin Sibir'e gelişi)

31- Kronikte geliş tarihinin ayı belirtilmediği için Yermak'ın bölgeye gelişi 1580 baharında olması kuvvetle muhtemeldir.

32-Yesipovskaya Letopis Po Sıçevskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.169. (Bundan sonra, YSP. LTP. SÇV. SPS) s. 125-127.

33- Karamzin, İstoriya Gosudarstva Rossiyskago, IX, s.219, 223-224.

34- Gerard Friderik Miller, Opissanie Sibirskago Tsartsva, Kniga Pervaya, Sanktpeterburg 1750, s.68-84.

35- STR. LTP. SPSK. SPS, s.1.

36- STR. LTP. SPSK. SPS (Stroganovskaya Letopis. Spasskiy Spisok) s. 8-9.

gelmiştir. Kozakları büyük bir sevinçle karşılayan Stroganov ailesi onlara pek çok hediye sunmuş ve barınma ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bölgede hakimiyeti tesis etmek için bulunan Yermak ve adamları iki sene iki ay Stroganovların himayesinde yaşamıştır[37]. Bu bilgilerden hareketle Yermak ve ekibinin tamamen Stroganov ailesinin hizmetinde bulunduğu ve Sibir'e bu nedenle geldikleri anlaşılmaktadır. Yermak'ın Sibir'i fethi öncesinde iki yıl boyunca bu ailenin yanında hizmet ettiği bilgisi birçok tarihçi tarafından eleştirilmektedir. Hatta Çar'ın Stroganovların bölgedeki faaliyetleri yetersiz bulduğu ve bu nedenle kendi aile arşivlerindeki bilgileri tahrip ederek Sibir'in fethinde önemli pay sahibi oldukları yalanını uydurdukları iddia edilmektedir[38].

Stranagov ailesinin Sibir'i fethinde önemli bir faktör olduğu yadsınamaz bir gerçektir. XVI. asrın ilk yarısında Avrupa mallarını Kazan, Astarhan ve Mangıt-Nogay Ordalarına pazarlayan en önemli aracı olarak ortaya çıktılar. Bölgedeki ticaretin güvenli bir biçimde devam etmesi için Kossak çetelerine karşı silahlandırıldılar. Hatta İngiltere ile tekstil ticareti yürüterek İdil ve havalisindeki bölgede ticari tekel kurdular. 1552'de Kazan'ın 1556'da Astarhan'ın Rus tahakkümüme girmesi ile beraber bölgedeki tüccar ve nehir filolarını korumak üzere asker alma yetkisine erişmişlerdir[39]. Bilhassa Perm ve Sibir bölgesindeki ticareti de ellerinde tutan Stroganovlar Çarlık yönetiminden pek çok imtiyaz almışlardır[40]. Çar İvan Vasilyeviç tarafından Grigoriy Stragonov'a Kama nehri boyunca 1558'den başlamak üzere 20 yıl vergiden muaf olduklarını bildiren gramota (berat) verilmiştir. Bu gramotaya göre Kama nehrinin her iki yakasından Çusovaya nehrine kadar olan bölgenin her türlü kullanımı hizmetlerine verilmiştir. Bu imtiyaza karşılık aile bilhassa nüfuz alanlarında yaşayan Rus halkını Nogay ve Voğul[41] gibi Türk-Tatar kavimlerine karşı korumakla yükümlüydü[42]. Son süreçte Türk-Tatarların Perm ve havalisinde tuz madenleri işleten Stroganov mülklerini tehdit edip saldırması onları ekonomik olarak zora sokmuştu. Sibirya seferinden 3 yıl önce bu aileye Kama iştirakleri için verilen 20 yıllık vergi muafiyeti sona ermiştir. 1579-82 yılları arasında Rus Çarlığının askeri harcamalarının doruk noktalara ulaştığı bir dönemdir. Nitekim bu askeri harcamaların karşılanması için Stroganovlar da dahil olmak üzere çok sayıda tüccardan önemli miktarda para toplanmıştı[43]. Gelirinin büyük çoğunluğunu Kama bölgesinde bulunan 27 tuz madeninden elde eden bu aile Mansi ve Türk-Tatar kavimlerinin saldırıları neticesinde sadece 3 madeni işletebilecek hale geldi. Bunun üzerine Çar'a bölgedeki vaziyeti bildirilen Stroganovlar, Vogulların Rus halkının arazilerine saldırdıklarını hatta yerel ahalinin ekinlerini kullanmalarına hatta ormanda odun kesmelerine bile izin

37- STR. LTP. SPSK. SPS, s. 9.

38- R. G. Skrynnıkov, "Ermak's Sıberıan Expedıtıon" s. 6-7.

39- W. E. D. Allen, Muhteşem Süleyman Zamanında…, s. 49.

40- N. G. Ustrialov (1842), *İmenitıe* Lyudi Stroganovı, Sanktpeterburg: s.1-5; W. E. D. Allen, Muhteşem Süleyman Zamanında…,s. 49; George Vernadsky, Rusya Tarihi, Çev., Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge, İstanbul 2011, s. 140-141.

41- Вогуличи (Voguliçi). Rusya'nın Hanti-Mansi Özerk bölgesinde, Sverdlovsk'da, Ob Nehri çevresinde yaşayan, günümüzde Mansi adıyla bilinen topluluğun eski ismi.

42-G. F. Miller, İstoriya Sibiri, Moskova 1937 s. 332-334

43-A.A. Vvedenskii, Dom Stroganovykh v XVI-XVII vv. Moskova 1962, s. 150

vermediklerini bildirmiştir[44]. Stroganovların para kaynağı tuz madenlerini korumak ve vergi muafiyetinin uzatılması için diğer saldırıları abartmış olabileceği ihtimal dahilindedir.

Stroganov kroniği dışındaki Yepisov ve Remezov kroniklerinin Stroganov ailesi ile Çarlık arasındaki yazışmalardan bihaberdirler. Dolayısı ile Stranagov kroniğinin Yermak'ın Sibir'e gelişi ile ilgili resmi kayıtlar olan gramotalara atıf yapması burada verilen bilginin doğrulanmasında en önemli aracıdır. Zira 6 Ağustos 1572'de gönderilen gramatoda Stroganovların Çar İvan Vasilyeviç'ten istediği yardımın karşılanması için birlik gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre Çarlık yönetimi Rus askeri birliklerinin yardımı gelene kadar Stroganovlara güvenilir Kossaklardan bir silahlı birlik oluşturmalarını, Ostyak ve Vogullardan bağlılık bildirenlerin korunması ve hainlik yapanların listesinin Kazan'daki Moskova sekreterine bildirilmesini istemiştir. Görüleceği üzere bu gramotada Yermak ve yoldaşları hakkında bir bilgi bulunmadığı gibi güvenilir Kossaklardan bir askeri birlik oluşturulması istenmektedir[45]. Ancak 16 Kasım 1582 tarihli gramota Yermak ve yoldaşları hakkında sunduğu bilgiler olay ağını aydınlatmaktadır. Zira Çar İvan, Türk-Tatar birliklerine karşı mücadelede Yermak ve ekibinden oluşan Kossakların kullanıldığı bilgisinin 1571 Eylül'ünde kendilerine bildirildiğini söylemektedir. Ancak Çar, Stroganov ailesinin Volga'da eşkıyalık hareketinde bulunan ve Nogay elçisini öldüren bu soyguncularla hareket etmesini vatan hainliği ile suçlamaktadır. Ayrıca güvenilir Kossaklar yerine bölge halklarına saldırarak Rus Çarlığı ile onları karşı karşıya getiren bu soyguncular ile iş birliği yapılmasına anlam veremediğini eklemiştir[46]. Kendi kroniklerinde Çar'ın bu isteği karşısında şaşıran Stroganovlar, İvan Vasileviç'in önce civarda kasabalar kurularak Sibir Sultanına karşı adam toplama talimatı vermesi yönünde mektup göndermesine rağmen şimdi ise Yermak ve yoldaşlarının bölgeye gönderilmemeleri emri vermesini üzüntü ile karşılamışlardır[47].

Rus Çarlığı, tarafından gönderilen gramotalardan Stroganovlar'a Perm'in güvenliğinin sağlanması, eğer sağlanmaz ise bu ailenin Rus yönetimi nezdinde bir itibarının kalmayacağı tehdidi yapılmıştır. Ayrıca bu belgelerden de anlaşılacağı üzere Yermak'ın Stroganov ailesinin talimatı ve yönlendirmesi ile bölgeye sevk edildiği açıktır. Ancak bu ailenin güvenilir Kossaklar var iken bu çapulcuları bölgeye sevk etmesi şüphe vericidir. Remezov kroniğine göre Kossakların zorla bu aileden silah ve teçhizat aldığı bildirilmektedir[48]. Ancak zaten Stranagov mülklerine gelmeden Rus Çarlığı içerisindeki karışık ortamdan kendilerine iaşe temin edemeyen bu ekip bölgeye geldiğinde silah ve mühimmatı olduğu varsayılmaktadır. Zira Nogay Ordası ve bölge halklarını soydukları aşikardır. Stroganov mülklerine gelen bu kaçkınların bu aile tarafından kullanılması kuvvetle muhtemeldir. Zira Stroganovlar, sayıları 500'ü bulan bu Kossakları bölgedeki tuz madenlerinin güvenliği sağlamak için yönlendirmiş olduğu doğrudur. Ancak Sibir

44- R. G. Skrynnıkov, "Ermak's Sıberıan Expedıtıon" s. 15-16.
45- Miller, İstoriya Sibiri, s 338-339.
46- Miller, İstoriya Sibiri, s. 341-342.
47- STR. LTP. SPSK. SPS, s. 11-15.
48- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s. 314-315.

Hanlığına kafa tutmaları için hareket etmelerini sağlamaları hayalperestliktir. Bilindiği üzere Stroganovlar bir avuç çapulcunun onlardan kat be kat üstün olan Küçüm Han ordularına galip gelemeyeceğini bilmektedir.

Küçüm Han ile Yermak Timoyeviç'in İlk Karşılaşması: Çuvaş Burnu Önündeki Savaş

Yermak'ın bölgeye geldikten sonra Tatarlarla ilk karşılaşması Tura Nehri üzerinde Turinsk şehri yakınlarında vuku buldu. Yermak sayı olarak az olmasına rağmen silah gücünün yeni yayıldığı bir dönemde ateşli silahlara sahip olması ve bölge halklarının bu teknolojiye erişmekte zorluk çekmesinden dolayı kolaylıkla galibiyet almaktaydı. Tatar beylerinden Yapançi'yi yenen Yermak, Tura Nehri boyunca ilerlemiş önemli Tatar şehirlerinden olan Çinki şehrini ele geçirmiştir. Tobol Nehri boyunca seferlerine devam eden Yermak ve yoldaşları Sibir Han'ı Küçüm'ün dikkati çekmiş ve bir an önce askeri hazırlıklara girişmesine neden olmuştur[49].

Yesipov Kroniğinden aktarıldığı üzere Küçüm Han, adamlarının üst üste yenilgisinin ardından bizzat kendi harekete geçti ve kalabalık bir ordu ile Çuvaşevo adlı bir tepenin üzerinde konumlanmıştır. Bu savunma hattında pek çok asker gibi oğlu Mumammed Kul[50] da yerini almıştı. Küçüm Han'ın ordusu Kossakların neredeyse 20 katı daha

49-Gerard Friderik Miller, Friderik, Opısanie Sibirskago Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del, Ot Naçala A Osoblivo Ot Pokoreniya Ego Rossiyskoy Derjave Po Siy Vremena, Akademiy Nauk, Sanktpeterburg 1750, s.104-111;

50-Muhammed Kul'un ismi Sıçevsk yazmasında "Mametkul" (Маметкулъ), Pogodin yazmasında "Mamekul", "Mametkul" şeklinde iki türlü (YSP. LTP. PGD. SPS, s.277), Stroganov kroniği Afanasi yazmasında "Mametluk" (STR. LTP. AFA. SPS, s.97) şeklinde geçer. Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva s. 113) onu "Memetkul" şeklinde, Fişer (a.g.e, s.115) ise "Megemet-Kul" şeklinde yazar. Bu isim yukarıda Türkçe tercüme metinde Muhammed Kul şeklinde çevrilmiştir. Sibir kroniklerinin birçoğunda Muhammed Kul'un Küçüm Han'ın oğlu olduğu yazılıdır. Yesipov Kroniği'nin Pogodin nüshasında birkaç yerde Küçüm Han'ın kardeşi olarak geçer (YSP. LTP. PGD. SPS, s.281-284, 295). Kroniklerin verdiği hatalı, çelişkili bilgiler araştırmacıları da bu konuda yanıltmış ve bu yüzden farklı görüşler ortaya atılmıştır. Stroganov Kroniği hanın iki oğlu olduğunu birisinin Muhammed Kul (Mametkul) diğerinin ise Ali (Alliy) olduğunu yazar (STR. LTP. SPSK. SPS, s.19). Yesipov Kroniği'nin Pogodin Nüshası'nda Küçüm'ün toplam 10 oğlu olduğu, bunlardan yedisinin Sultan Seydak tarafından öldürüldüğü kayıtlıdır. Küçüm'ün üç oğlunun isimlerinin ise Ali (Aley), Altınay ve İşim olduğu yazılıdır. Sultan Ali ve Sultan Altınay'ın Moskova'da esir statüsünde ikamet ettikleri ve Moskova Elçilik Ofisinde (Posolskiy Prikaz) buna dair bir belge bulunduğunu yazar (YSP. LTP. PGD. SPS, s.282, 295); Küçüm'ün büyük oğlu Ali (Alley) kroniklerden biliniyor. Diğer oğullarından, 1591'de Voyvoda Koltsov-Masalski'nin seferinde esir düşen Abdul-Hair/Oblagair (Ebulhayr), 1598'de Voyeykov'un seferinde öldürülenler arasında oğlu Kanay, esir düşen oğulları arasında ise Asmanak, Şaim, Bibadşa, Molla ve Kumış'ın isimleri geçer. Bkz, Nebolsın, Pokorenie Sibiri, s.115-127; Muhammed Kul'un kimliğine dönecek olursak, Çar Fedor'un İsveçlere karşı seferiyle ilgili belgelerde ismi "Magmet-Kul Tovloviç", Çarın Kırım seferi ile ilgili belgelerde "Mametkul Altavloviç" şeklinde geçer. Bkz, Velyaminov-Zernov, c.II, s.103, 106; Miller ismini vermediği bazı kaynaklara dayanarak Muhammed Kul'un esir edilip Moskova'ya götürüldükten sonra ismi ve unvanının "Sibirski Tsareviç Memetkul Altauloviç" şeklinde olduğunu, dolayısıyla babasının adının "Altaul" olduğunu, bu tespitten yola çıkarak da Muhammed Kul'un Küçüm Han'ın ne oğlu ne de kardeşi olabileceğini belirtir. Bununla birlikte Küçüm Han'ın babası Murtaza ile Muhammed Kul'un babası Altaul'un kardeş

kalabalıktı. 23 Ekim'de Küçüm Han ordusu ile savaşa tutuşan Yermak ve yoldaşları az sayıdaki Kossaklara karşı yenilmişlerdir[51]. Yesipov kroniği savaşı şöyle tasvir etmektedir:

Putperestler sayısız ok atıyorlar[52], buna karşılık Kozaklar ateş püsküren arkebüzlerini ateşliyorlar ve karşılıklı kayıpların olduğu savaş alanında korkunç bir katliam gerçekleşiyordu. Tanrının yardımıyla Putperestler yavaş yavaş azalmaya ve zayıflamaya başladılar. Kozaklar onları geriye püskürtüyor ve kaçanların peşine düşerek onları öldürüyordu. Savaş alanı cesetlerle kaplanıyordu ve oluk oluk kan akıyordu. Bataklıklardan, Akiles (Aşil)'in ele geçirdiği antik Truva'daki Komander Nehri gibi kan akıyordu. Hâlik olan Tanrı'yı tanımaz bu kâfirler putperestlik ve vahşilik cürümlerinin karşılığı olarak Tanrı'nın gazabına uğruyor, Kozaklar onların üstesinden geliyorlardı. Sultan Muhammed Kul Rus savaşçılar tarafından yaralandı. Tam yakalanacaktı ki, adamları O'nu İrtiş *Nehri'nin karşı kıyısına geçirdiler*.

Dini bir misyonla yazılan bu vekayinamenin, Ortodoks idealizmini yüceltmeye çalıştığı aşikardır. Putperest olarak tabir edilen Küçüm Han'ın ordusunun sadece ok kullandıkları tabir edilmesine rağmen Buhara'dan veyahut Kazan Hanlığı tarafından geldiği varsayılan iki topa sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde Tatarların da silahları mevcuttur[53]. Yermak'ın Küçüm'ün ordusundan daha fazla ateş gücene sahip olduğu bir gerçektir. Ancak Remezov kroniğinde aktarıldığı gibi Kossak toplarının kükremesi karşısında Küçüm'ün ordusunun paniklediği bilgisi tutarsızdır[54]. Stroganov kroniğinde ise iki ordunun da cesurca savaştığını, ölülerinin olduğunu ancak Küçüm'ün kaybının daha fazla olmasından dolayı Muhammed Kul ve birçok adamıyla geri çekildiğini söylemektedir[55]. Ardından Atik Mirza[56]'nın kasabasının alınmasında Küçüm

olabileceklerini, dolayısıyla bunların da amca çocukları olabileceklerini söyler (Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva s.173); Fişer de Doğu halklarında kuzenin kardeş (brat) yerine de kullanılabildiğine dikkat çekerek onların amca çocukları olduğunu belirtir (Fişer, a.g.e., s.115); Karamzin ise Miller'in görüşünü nakletmekle birlikte 1597 yılına ait çarlık belgelerinde Muhammed Kul'un Küçüm Han'ın yeğeni şeklinde geçtiğine dikkat çeker. Bkz, Karamzin, İstoriya Gosudarstva Rossiyskago, (dipnot 660), s.151; Ayrıca Kadir Ali Bek'in verdiği Küçüm Han şeceresinde babası Murtaza Han'ın üç oğlu olduğu, isim ve unvanlarının: Can Girey Sultan, Akmat Girey Sultan ve Küçüm Han olduğu kayıtlıdır. Bu kardeşler arasında Muhammed Kul ismi geçmez. Bkz, Alimov, Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevarih'i, s.65a; Ayrıca Tara voyvodası Voyeykov'un Çara gönderdiği 1598 yılı askeri seferi ile ilgili raporunda Küçüm'ün öldürülen yakınları arasında kardeşi İliten'in de bulunduğu kayıtlıdır (Nebolsın, Pokorenie Sibiri, s.127). Ancak kaynaklarda İliten'le ilgili başka malumat yoktur.

51- YSP. LTP. BZN. SPS**, s.** 129-131.

52- Çuvaş Burnu'ndaki bu çetin savaşta Küçüm Han'ın askerlerinin kullandığı dönemin klasik Tatar silahları dışında iki adet dökme topa sahip oldukları da bilinmektedir. Bu topların Buhara tarafından mı yoksa Kazan hanlığı tarafından mı geldiğine dair herhangi bir kesin kayıt olmamakla birlikte Miller bu topların Kazan Tatarları tarafından Ruslardan ganimet olarak ele geçirilen silahlar olduğunu düşünür. Ancak bu topların Kozaklara karşı kullanılmadığı/kullanılamadığı bilinmektedir. Küçüm Han'ın askerlerinin kullandığı silahlar hakkında bkz, Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.128-130.

53- Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.128-130.

54- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s. 322-324; R. G. Skrynnıkov, "Ermak's Sıberıan Expedıtıon" s. 23.

55- STR. LTP. SPSK. SPS, s. 20-21.

56- Sıçevsk yazmasında Atik Murza (Атикъ Мурза), Undolsk yazmasında Attik (YSP. LTP. UND. SPS, s.174), Rumyantsev yazmasında "Atı Murzı" (YSP. LTP. RMY. SPS, s.264) şeklinde geçer; Miller küçük bir

Han ile Yermak'ın orduları karşı karşıya geldiğinde sayıca üstün olan Tatarların çok sayıda Kossak'ı öldürmelerine rağmen Muhammed Kul'u yaralamaları ve cesurca savaşmaları neticesinde onlara mağlubiyeti tattırdıklarını aktarmaktadır[57].Savaş sonucunda bir avuç Kossak'a yenilmenin hüznü ile kendi kendine hayıflanan Küçüm Han hazinesinin bir kısmını alarak Sibir şehrini terk etmiştir[58].

Yermak önemli bir zafer kazanmıştı ancak kutlamak için çok erkendi. Adamları ve erzakları azalmış sonbahar da bitmek üzereydi. Kossak filosu geri dönmek için hazır olmasına rağmen Kışın yaklaşması nedeniyle tek iletişim hattı olarak görev gören nehirler donmak üzereydi[59]. Anlaşılacağı üzere Yermak'ın Sibir'i fethetme gibi bir düşüncesi yoktu. Hatta adamlarının birçoğu bir an önce Rusya'ya dönme taraftarıydı[60].

Yermak ve Yoldaşlarının Sibir'e Girişi ve Faaliyetleri

Çuvaş Burnu'ndaki savaşın sona ermesiyle Kossakların ordusu nehrin ötesinde kamp kurdular. Küçüm Han ve ordusunun saldırısından çekinen Yermak ve adamları geceyi sıkı tedbir alarak geçirdiler[61]. Küçüm Han yakın adamlarını da yanına alarak başkent Sibir'i terk etmişti[62]. Yermak ve adamları ertesi gün Sibir yakınlarına geldiklerinde şehirde herhangi bir ses seda duymadıklarından Küçüm Han'ın adamlarının gizlenmiş olabileceğini düşündüler. Ancak daha fazla bekleyemeyip 26 Ekim 1581'de Sibir'e giriş yapmışlardır[63]. Sibir'in ele geçirilişinin dördüncü gününde Boyar isimli Ostyak knezi, çok sayıda adamı ile birlikte şehre girerek Yermak ve yoldaşlarına hediye ve erzak getirmişlerdir. Kısa süre sonra da çok sayıda Tatar evlerine geri dönmüştür[64].

Şehrin kontrolünü sağladıktan sonra bölgede haraç toplamaya başlayan Yermak ve yoldaşlarının hareketleri Küçüm Han ve adamları tarafından izlenmekteydi. Nitekim

şehir olan burada Atik adında bir Tatar mirzasının yaşadığını ve burasının sonradan yine Tatarların yaşadığı ve "Zaostrovnıya Yurtı"adını taşıdığını belirtir. Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.126.

57- STR. LTP. SPSK. SPS, s. 21-26.

58- YSP. LTP. SÇV. SPS, s. 133-134.

59- Romodanovskaia, "Sinodik ermakovym kazakam," p. 20

60- Hadi Atlasi, Sibir Tarihi, s. 68.

61- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s. 332.

62- Miller Gerard Friderik, Opissanie Sibirskago Tsartsva, Kniga Pervaya, Sanktpeterburg. 1750, s. 129-145.

63-Remezov Kroniğinde de Yermak'ın Sibir'e girişi aynı tarihlidir. Ayrıca aynı kronikte Yermak'ın şehre girişi şöyle tasvir edilmektedir. "Sibir şehrine girdiklerinde ve terk edilmiş mülkleri, zenginlikleri ve mısırları, hasatları gördüklerinde, şöyle dediler: Tanrı bizimle beraber! Tanrı'nın hayatlarını bağışladığını, güvenli bir limana ulaştıklarını ve isteklerini yerine getirdiği için büyük neşe ve içsel mutluluk onların içini sardı (doldurdu). Ve Paskalya Pazarında olduğu gibi, tüm dünyanın sevindirici ve coşkusuna harika bir çan sesi herkes tarafından duyuldu. Bir kişiden diğerine tüm arkadaşları, birçok gün boyunca Tanrı'yı yüceltmek ve ona dua etmek için birbirlerine huzurlu selamlar verip ve iyi sözler söylediler". STR. LTP. SPSK. SPS başlık 13; RMZ. LTP. MRVÇ. SPS madde 68-70

64-YSP. LTP. SÇV. SPS, s. 134; RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s. 331-332

Aralığın 5'inde Yermak'ın 20[65] kadar adamı Basan[66] olarak adlandırılan bölgede endişesiz bir şekilde balık avlamaya gitmişlerdi. Muhammed Kul çok sayıda adamları ile kamp kuran bu Kossaklara saldırmış ve hepsini öldürmüştür[67]. Haberi alan Yermak hızla adamları ile bölgeye gelmiş yaşanan çatışmada her iki tarafta çok sayıda kayıp vermiş karanlığın bastırması savaşı sona erdirmiştir[68].

Küçüm'ün adamlarından uzun müddet Sibir Hanlığı ordularını yönetmiş olan Muhammed Kul'un Yermak ve yoldaşlarına yaptığı saldırıdan kısa bir süre sonra, Sibir şehrine Senbahta[69] isimli bir Tatar gelmiştir. Bu Tatar Muhammed Kul'un Volga Nehri yakınlarında olduğunu söylemesi üzerine hemen harekete geçen Yermak, en tecrübeli adamlarını bu nehrin olduğu bölgeye yollamıştır[70]. Kısa sürede istirahat halinde olan Tatarlar öldürmüş Muhammed Kul ise çadırında yakalanarak esir edilmiştir[71]. Küçüm Han ise bu olay karşısında oldukça kederlenmiştir[72]. Görüleceği üzere Sibirya bölgesinin çok değişken güç dinamikleri vardır. Buradaki halklar birbirine oldukça gevşek bir

65-Stroganov Kroniği'nde bu tarih 10 Aralık (STR. LTP, SPSK. SPS, s.72), Remezov Kroniği'nde ise bu tarih 5 Kasım'dır. Remezov balık avına giden Kozakların sayısını 20 olarak verir. Bunların içerisinden sadece bir kişi kurtulmuş ve tüm yaşananları Yermak'a haber vermiştir (RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.333); Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.138; Fişer, a.g.e., s.133-134

66- Yesipov Kroniği'nde Basan (Басанъ) olarak geçer. Kroniğin sonlarında ise aynı yer "Yabalak" şeklindedir; Stroganov Kroniği'nde de (STR. LTP. SPSK. SPS, s.72) "Yabalak" biçiminde yazılan bu isim Remezov Kroniği'nde "Abalotskoe Ozero" (Абалацкое Озеро) şeklindedir (RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.333); Miller Rusça "Abalak" telaffuz edilen kelimenin Tatar dilinde karşılığının "Yebalak" ya da "Yebalak- Byuren" şeklinde olduğunu ifade eder ve burasının hanın başkenti Sibir şehrinden 5 verst mesafede İrtiş Nehri kıyısının doğusunda yüksek bir mevki olduğunu, sonraları burada yine aynı isimle büyük bir Rus köyünün kurulduğunu belirtir. Bkz, Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.132-133, 138.

67- Stronagov ve Episov kroniğinde balık avına giden tüm adamların öldürüldüğünü söylemesine rağmen Remezov kroniği adamlarından sadece bir kişinin kurtularak Yermak'a haber ulaştırmıştır. YSP. LTP. BZN. SPS başlık 15; RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s 333 ; STR. LTP. SPSK. SPS**,** s. 26-27.

68- STR. LTP. SPSK. SPS s. 27**,** Bu olay üzerine Yermak'ın faaliyetlerini Miller şöyle anlatır: Muhammed Kul'u takibe çıkan Yermak ve yoldaşları İrtiş Nehri kıyısında bulunan bir Tatar köyü olan Şamsink yakınlarında Tatarlara yetişmiştir. Muhammed Kul'un hiç beklemediği bu saldırıda çok sayıda Tatar öldürülmüş ise de içlerinde Muhammed Kul'un da bulunduğu küçük bir grup kurtulmayı başarmıştır. Yermak Sibir'e dönüşte Tatarlar tarafından öldürülmüş olan Kozakların cesetlerini toplayarak Sibir şehrinden birkaç verst mesafede bulunan ve İrtiş Nehri'nin doğu kıyısında yer alan Sauskan'da ölüleri defnetmiştir. Miller bu mezarlığın çok eski zamanlardan beri var olduğunu ve Tatar hanlarının defnedildiği bir mezarlık olduğunu nakleder. Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva s.139; Fişer, a.g.e., s.133-13

69- Sıçevsk yazmasında "Senbahta" (Сенбахта), Abramovsk yazmasında "Sinbalta" (YSP. LTP. ABR. SPS, s.250), Buzunovsk yazmasında "Sınbahta" (YSP. LTP. BZN. SPS, s.300), Stroganov'da "Seybohta" (STR. LTP. SPSK. SPS, s.27) biçiminde yazılmıştır. Remezov bu kişinin Yermak'a yakın bir Mirza olup isminin "Senbahta Tagin" (Сенбахта Тагинъ) olduğunu yazar (RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.338). Tatar tarihçi Atlasi, bu kişinin ismini "Sinbahtı" şeklinde yazar ve bir Tatar mirzası olduğunu söyler. Sinbahtı'nın 1582'de Yermak'ın yanına gelerek Muhammed Kul'un beraberinde az sayıda adamıyla birlikte İrtiş'e dökülen Vagay Nehri boyunda ilerlediğini, İsker şehrinden yaklaşık 100 verst uzakta bulunduğunu ihbar ettiğini nakleder. Sinbahtı'nın ihaneti için Atlasi "Tatar babasını satar" sözleriyle de bir özeleştiride bulunarak her devirde bunun gibi hainlerin çıkabileceğini örneklerle verir. Bkz, Atlasi, Sibir Tarihı, s.93

70- Remezov Kroniğinde Yermak'ın 60 adamını yolladığı yazmaktadır. RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.338.

71-YSP. LTP. SÇV. SPS, s. 138-139.

72- STR. LTP. SPSK. SPS, s. 27-28.

şekilde bağlıydı. Muhammed Kul'un bulunduğu mevkiinin bir Tatar tarafından Yermak'a bildirilmesi de bu ilişki ağını açıklar niteliktedir. Ayrıca Yermak ve Kossaklara yerel ve çevre topluluklarının yardım etmemesi durumunda onların uzun süre bu bölgede barınamayacağı ihtimal dahilindeydi. Zira Yermak ve yoldaşları her çatışmada ağır kayıplar vermiş ve telafi edilemez sonuçlar doğurmuştur.

Yermak, Sibir topraklarını ele geçirdiğinde birkaç adamı ile beraber Moskova'ya bir rapor göndermiştir[73]. Bu raporda Sibir'i elde ettiklerini, Küçüm Han'ın hakimiyetinde bulunan Tatarlar, Ostyaklar, Vogullar ve diğer kabilelerin yönetimleri altına aldıklarını bildirmiştir. Çarlık yönetimi ise idam fermanları verilmiş bu kaçkınların affedildiğini lutfederek onları bir miktar para ve hediye ile ödüllendirmiştir. Yesipov kroniğinden aktarılma bu bilgilerde Yermak ve yoldaşlarının eşkıyalık faaliyetlerinden dolayı Çar'dan aman dilemelerinden hiçbir şekilde söz edilmemiştir[74]. Remezov kroniğinde ise bu kronikten farklı olarak Yermak'a Çar tarafından kendisine ait iki zırh ve kürk hediye edildiği bildirilmektedir[75]. Yermak ve adamlarının Stroganov ailesinden ziyade doğrudan Çar İvan'dan yardım istemeleri ve Çar tarafından Sibir Knezi ilan edilmesi onların ilk düşüncesinin bölgeyi terk etmek olduğunu ancak Sibir'in fethi ile bölgede Rus Çarlığının bayraktarlığını yapma fikrinin ağır bastığını göstermektedir[76]. Ancak Çar' Yermak gibi başı boş Kossaklara çok güvenmediğinden kısa vadede onu Moskova yakınlarında tutma fikri vardı. Dolayısıyla Çarlık yönetiminin ilk aşamada Yermak'ın Sibirya'da uzun müddet kalmasını istememiştir[77]. Zira Çarlık yönetimi Stroganov ailesine gönderdikleri Kasım 1582 tarihli gramotada Yermak ve yoldaşları ile iş birliği içerisinde olmamalarını bildirmiştir[78]. Küçüm Han ise aynı sıralarda Bekbulat oğlu Seydak ile uğraşmaktaydı. Babasının intikamını almak isteyen Seydak kalabalık bir ordu ile Küçüm'ün üzerine gelmesi ile han Tara Nehri yukarısındaki Sosna Nehri yakınlarına doğru kaçmıştı[79].

Yermak ve adamlarının bölgede uzun müddet dayanamayacağı bilen Çar IV tüm kontrolü de onlara kaptırmamak için Sibir Hanlığını yönetmesi düşüncesiyle 1583'te Knez Semen Bolhovski[80] ve İvan Gluhov ile beraber pek çok sayıda askeri Sibir'e gönderdi[81]. Kroniklerin dışında Stroganov ailesi ile Rus Çarlığı arasındaki yazışmalarda da bu hadiseden bahsedilmektedir. Çar İvan, İlkbaharda yapılması öngörülen sefer için

73- Yesipov Kroniği'nin Pogodin Nüshasında bu atamanın Kozak Çerkas Aleksandrof olduğu ve beraberinde 25 kişiyle Moskova'ya gönderildiği kayıtlıdır (YSP. LTP. PGD. SPS, s.281-282); Remezov'a göre 22 Aralık'ta Ataman İvan Koltsov, onun savaşçıları kurt ve Ren geyiği kızaklarıyla Yaskalbinsk Prensi İşberdey'in rehberliğinde Moskova'ya gönderilmiştir (RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.337); Miller de bu kişinin isminin İvan Koltsov olduğunu ve heyette yer alan Kozakların sayısının da 50 olduğunu belirtir. Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.141

74- YSP. LTP. SÇV. SPS, s.136-138.

75- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s. 337-338; Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.148;

76- Karamzin, İstoriya Gosudarstva Rossiyskago, IX, s.236.

77- R. G. Skrynnıkov, "Ermak's Sıberıan Expedıtıon" s. 26-27.

78- Miller, İstoriya Sibiri, 342-343

79- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s. 338-339; STR. LTP. SPSK. SPS**,** s. 28.

80- Tam adı Semen Dimitrieviç Bolhovskiy'dir.

81- YSP. LTP. SÇV. SPS, s. 142.

Maksim ve Nikita Strıganovlardan Sibir'e gelecek olan adamlarına 15 kayık, at arabası, yem rehber ve asker hazırlamasını emretmiştir. Eğer istekleri gerçekleşmez ise bu durumu öfke ile karşılayacaklarını bildirmiştir[82]. Görüleceği üzere Çarlık yönetimi ne Stroganov ailesine ne de Yermak'a Sibir'in yönetimini teslim etmemiştir. Yermak'a bölgedeki kavimlerin itaat altına alınması ve vergileri toplama görevi bahşedilmiştir[83].

Çar'ın adamları Sibir'e ulaştıklarında mevsim kıştı ve kıtlık vardı. Hatta Bolhovski kıtlığın uzun süre devam etmesi neticesinde hayatını kaybetmişti. Gluhov ise şehrin idaresini almış ancak halk nezdinde bir karşılığı olmadığından yönetimde zorlanmıştır[84]. Ayrıca aynı dönemlerde Karaçi[85]'den elçiler gelerek Kossaklara bağlılıklarını bildirmiş ve bunun üzerine kendilerinin Nogay Ordalarına[86] karşı korunmalarını istemiştir. Ancak Karaçiler Yermak tarafından kendilerine gönderilen Ataman İvan Koltso ve beraberindekileri[87] öldürmüştür[88]. Hatta aynı süreç içerisinde başarısını devam ettirmek isteyen Karaçi, Sibir'i kuşatarak Yermak ve adamlarını açlığa mahkûm ederek şehri terk etmelerini sağlamak istemiştir[89]. Ancak Yermak adamları şehirden gizlice çıkmış ve bir gece vakti Karaçi'ye baskın yaparak iki oğlunun da içinde bulunduğu Tatarları öldürmüştür[90].

82- Miller, İstoriya Sibiri, 342-344.

83- Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva s.170-190; Hadi Atlasi, age, s.99-106.

84- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.339); Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.174-175

85- Sıçevsk yazmasında "Karaçi" olarak geçen bu unvan, Pogodin yazmasında, "Karaça" (YSP. LTP. PGD. SPS, s.277) şeklinde yazılıdır. Küçüm Han'ın yanındaki en önemli kişilerden biri olan bu şahsın adı, kimliği bilinmiyor. Rus kroniklerinde "Karaçi", "Karaça" ya da Rusça "Dumnıy Karaçi", "Dumnıy Sovetnik Karaça" şeklinde yazılan kişinin unvanıdır. "Karaçi", "Karaçu" unvanı Altınordu devletinin ardılları olan hanlıklarda belli başlı soylu beylere verilen bir unvandır. Kırım hanlığında başlangıçta sayıları dört idi. Şirin, Barın, Argın, Kıpçak uruklarından beyler Karaçi idi. Ayrıca Kırım hanlığında hana yakın olan tüm devlet görevlilerine böyle hitap ediliyor, hatta bazen "Karaçi" sözü "Kul" sözcüğüyle bir manaya geliyordu. Kazan hanlığında Kırım Karaçileriyle benzer statüde olup hukuki olarak önde gelen Saray uruglarının beylerine "Karaçi" deniyordu. Nogaylarda oldukça önemli bir makamdı. "Hizmetli", "Kul" manasında kullanılan Karaçilerden ayırt etmek için onlara "Uluğ Karaçi" unvanı veriliyordu. Kasım Hanlığında yine "… solda Karaçu azamet bikleri olturup …" (Alimov, *a.g.t*, s.68a) ifadesindeki gibi büyük bir derece ve itibar sahibi oldukları bilinmektedir. Şirin, Argın, Kıpçak, Mangıt urglarından Karaçi çıkıyordu. Şirinlerin yerini daha sonra Oraz Muhammed devrinde onunla beraber Kasım Hanlığına gelen "Celayir Tarak Tamgalı" Kadir Ali Bek'le birlikte Celayirler aldı. Karaçi unvanı hakkında detaylı bilgi için bkz, Velyaminov-Zernov, II, s.411-437; Rus kroniklerinin ismini vermeden bahsettiği Karaçi, Sibir Hanlığı topraklarında hana tabi olarak kendine ait bir şehri (Градъ Карачинъ), halkı, askerleri ve kendi adını taşıyan bir göl (Карачино Озеро) olduğu bilinmektedir. Söz konusu kişi Küçüm Han'ın başkent Sibir'i terk ettiği ve hanlığın eski varislerinden Bekbulat oğlu Seydak'ın zuhuruna kadar Küçüm Han'ın yanında yer almıştır. Yesipov Kroniği'nin Pogodin Nüshasında onun Küçüm'ün akıl hocası olduğu, sevgi ve saygı duyulan bir karakter olduğu, aynı zamanda çara zırh ve örme zırh gömleği yapan mahir bir usta olduğu yazılıdır (YSP. LTP. PGD. SPS. s.277; RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, 26-27); Remezov Kroniği'nde "Думного Кучюмова 1Боярина Карачи", "Мурза Карачи" şeklinde geçer (RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.325; Ayrıca "Karaçi" için bkz., Hayrünnisa Alan, "Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", Tarih Dergisi, S. 54, 2011/2, İstanbul 2012, s. 1-20

86-Yesipov Kroniği'nde Karaçi'nin kendilerini Kazak Orda'dan koruması ricasında bulunduğu kayıtlıdır. Bkz, YSP. LTP. SÇV. SPS, s. 144-145.

87- Yesipov kroniğinde bu sayı 40 olarak geçmektedir. YSP. LTP. SÇV. SPS, s. 145-147.

88- STR. LTP. SPSK. SPS, s. 33-34.

89- Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.176.

90-YSP. LTP. SÇV. SPS, s. 146-147; STR. LTP. SPSK. SPS, s. 35-36.

Yermak için Sibir'deki işler yolunda gitmiyordu. Çar'ın Sibir'e gönderdiği askeri takviye açlık ve soğuktan neredeyse mahvolmuştu. Ayrıca 1584'te Yermak'ın kuvvetlerine katılan bu birlikler onun kuvvetlerinin karmakarışık bir hale getirtmişti. Bu askeri birliğin gelişinin en iyi tarafı yanlarında silah ve barut getirmeleriydi. Ayrıca Çar İvan Yermak'a Moskova'ya dönmesi için emir göndermişti. Ancak Yermak Çar'ın sözünü dinlemeyerek Sibir'deki faaliyetlerine devam etmekteydi. Yermak'ın Moskova'dan gelen bu askeri birlik fiyasko ile sonuçlandığı için yeni birlikler gelene kadar bir çatışmadan uzak durduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira Karaçi ulusunun Yermak'ın adamlarını öldürmesine rağmen onlara karşı barışçıl hareket edilmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bunun yanı sıra Yermak'ın diplomasi konusunda deneyim eksikliği ve beceriksizliği de bu görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Nihayetinde Karaçi ulusuna kolaylıkla güvenerek onlardan adamları gelene kadar rehine almadı. Bu hata en önemli adamlarının öldürülmesine neden oldu[91].

Yermak ile Küçüm Han'ın Son Karşılaşması

Ruslar için başıboş gezen bir kaçkın iken Sibirya'nın Rus işgaline uğramasına zemin hazırlayan Yermak Timofeeviç, Ağustos ayı başlarında bir gece baskınında Küçüm Han ordusu tarafından öldürülmüştür[92]. Sibir kronikleri Yermak'ın öldürüşünü dini motifler ile sunmuş ve kendisi kahraman ilan edilmiştir.

Yermak ile Küçüm'ün son karşılaşmasının en iyi tasvir edildiği Stronagov kroniğine göre Ağustos'un 5'inde Buharalı tüccarlar Yermak'ın huzuruna çıkmışlardır. Küçüm Han'ın bu tüccarlara geçiş izni vermediğini bildiren şikâyette bulunmuşlardır. Sibir'e gelen tüccar kervanlarının Tatarlar tarafından engellenmesi hayati önem taşıyordu. Kış yaklaştığından Sibir şehrinin oldukça fazla iaşeye ihtiyacı vardı. Ayrıca Moskova'dan askeri yardım gelmeden sefere çıkmak oldukça riskli gözüküyordu. Ancak Yermak'ın bu ablukayı kırmaktan başka çaresi yoktu. Bu nedenle Yermak az sayıdaki adamı[93] ile İrtiş nehri boyunca gitti ve Vogay'a ulaştığında kendisi ile konuşmaya gelen Buharalı tüccarları aramaya başladı. Ancak onları bulamadı. Uzun bir yolculuk yapan Yermak ve adamları nehirdeki bir kanalda geceyi geçirdiler. Küçüm Han ve adamları ise pusuya yatarak onları izlemekteydi. Gece boyunca çok şiddetli yağmur yağmaktaydı. Yermak ve adamlarının derin uykuya geçtiği bir zamanda Küçüm ve Tatarları saldırıya geçti. 5 Ağustos'da[94] gerçekleşen bu saldırıda Yermak ve adamları öldürülmüş sadece bir kişi sağ kalmıştı[95]. Tüm kroniklerde bu saldırıdan sadece bir kişinin kurtularak olan biteni anlattığını bahsetmektedir[96]. Remezov kroniğine göre Yermak ve adamlarının içerisinde

91- R. G. Skrynnıkov, "Ermak's Sıberıan Expedıtıon" s. 32-33.
92- Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva , s.170-190.
93- Remezov bu birliğin sayısını 50 kişi olarak verir RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.341; Miller bazı kroniklere dayanarak bu sayının 150 olduğunu, ancak Tobolsk Katedrali sinodiği verilerine göre bu sayının 300 olması gerektiğini belirtir. Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.178-181.
94- Remezov'da bu tarih 6 Ağustos'tur RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.344
95- STR. LTP. SPSK. SPS, s. 37-38.
96- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.344; YSP. LTP. SÇV. SPS, s. 147-149.

Küçüm Han'ın casusu vardı. Yermak'ın tüm adamlarının uyuduğunu bildiren casusa güvenmeyen Küçüm onun uykudaki 3 Kossak'ın silahını kendisine getirdikten sonra emin bir şekilde harekete geçtiğini söylemektedir[97]. Ancak Remezov'un kroniği boyunca kronolojik hataları ve gereğinden fazla tutarsız ayrıntı vermesi bu konuda da afaki aktarım yaptığı olasılığını güçlendirmektedir.

Küçüm ve adamlarının bu saldırıda sadece beş adamını kaybettiği düşünüldüğünde Yermak ve adamlarının barutlarının bittiği düşünebilir. Ya da Yermak barut ve bazı silah teçhizatlarını yanına almasını gerektirmeyen bir düşünce ile Sibir'i terk etmesi söz konusu olabilir. Aksi halde üstün silah teknolojisine sahip Kossakların daha önce defalarca yendikleri Tatarlara bu kadar az kayıp verdirmeleri mantıkla uyuşmamaktadır.

Sibir kronikleri Yermak'ın öldürülüşü hakkında oldukça ilginç bilgiler sunmaktadır. Yesipov kroniğinde Yermak'ın son anları şöyle tasvir edilmiştir:

Yermak askerleri putperestler tarafından katledildi ve kendini kurtaracak adamı kalmadığını görünce tekneyle kaçmak için suya atladı. Ancak demir zırhı kıyıdan uzaktaki tekneye ulaşmasına engel olduğundan boğularak öldü[98]. Stroganov kroniğinde ise; "sizin kahraman savaşçınız Yermak'ın burada uykusundan uyandığını ve sizin birliğinizin bizler tarafından kırıldığını gördükten sonra kendi hayatı için hiçbir umudun olmadığını anlayınca kayığa doğru koştuğunu ancak bunlara mesafe uzak olduğu için ulaşamadığını, burada nehre düşüp boğulduğunu söylediler[99]"

Remezov'da Yermak'ın ölümü hakkında kendi düş dünyasında da detaylar vererek iki kat zırh[100] giyen Yermak'ın kayığına ulaşamadan boğulduğu aktarmaktadır[101].

Rus tarihçilerin çoğunluğu Yermak'ın gece baskınından kaçmaya çalışırken giydiği zırhın ağırlığı dolayısıyla suda battığını iddia etmektedir. Ancak Küçüm Han ve adamları baskın yaptığı sırada Kossakların uyuduğu düşünüldüğünde Yermak'ın bu ağır zırh ile uyuması oldukça şaşırtıcıdır. Ayrıca hem gece karanlığının hem de şiddetli yağmurun olduğu bir zaman diliminde girilen bu mücadelede savaşın ayrıntılarının hatırlanması kurgusal bir bir düşüncenin eseri olma ihtimali de yüksektir. Yine Remezov kroniğinde Yermak'ın cesedinin bir nehirde bulunduktan sonra üstündeki zırhtan onun

97- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS., s.343.
98- YSP. LTP. SÇV. SPS, 148-149.
99-STR. LTP. SPSK. SPS, s. 37-39.
100- Yermak'ın zırhları da dâhil olmak üzere tüm eşyaları paylaşılır. Zırhlarından bir tanesi Ostyak beyi Alaça'ya, diğeri ise Mirza Kaydaul'a verilir. Sultan Seydak Yermak'ın kaftanını, Karaçi ise kılıfıyla birlikte kılıcını alır. Yermak'ın bu meşhur zırhlarının hikâyesi Remezov'un kroniğinde anlatılmaya devam eder. Yermak'ın ölümünden 66 yıl sonra 1650 yılında Kalmuk elçileri Tobolsk'a gelmişler ve Yermak'ın eşyalarının peşine düşmüşlerdir. Hatta Çar bir gramota göndererek eşyaların Kalmuk hanına verilmesini emretmiştir. Alaça'nın mirasçıları zırhı vermemiş, ancak Kaydaul'daki zırh alınabilmiştir. Bu zırhların akibeti sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bkz, RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s. 345-348; Zırhlardan birisi Ostyak beylerinden Alaça adlı kişiye diğer zırh ise ödül olarak Mirza Kaydaul'a verilmiştir. Sultan Seydak Yermak'ın kaftanını almıştır. Mirza Karaçi'ye kılıcın kını verilmiştir. Bu zırhların ve Yermak'a ait kişisel eşyaların akıbeti için bkz, Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s. 191-194
101- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s. 345-348

olduğu anlaşıldığında zırh çıkarılmış ve cesetten kanlar akmaya başladığı söylenmiştir. Bu bilgiye göre Yermak'ın yaralandığı da düşünülebilir[102]. Mistik ve dini çerçevede sunulan bu bilgilerin aksine Nebolsin Yermak'ın Tatarlar tarafından öldürüldüğünü savunmaktadır[103]. Fişher ve Miller'in görüşlerini savunan Hadi Atlasi, Nebolsin ile aynı görüşleri savunmaktadır[104]

Yermak ve yoldaşlarının Küçüm Han tarafından ortadan kaldırılması İsker'de oldukça az askeri bulunan Gluhov'u oldukça endişelendirmiş bunun üzerine şehri terk etmiştir[105]. Bir müddet sonra Küçüm Han'ın oğlu Sultan Ali[106] İsker'e girerek şehrin yönetimin eline aldı[107]. Ancak Yermak'ın öldürüldüğü haberini alan Bekbulatoğlu Seydak İsker'e gelerek Küçüm'ü yenmiş ve Sibir şehrini ele geçirmiştir[108]. Sibir şehrinin kısa zaman içerisinde Küçüm Han ve Seydak arasında el değiştirmesi bölgede yaşayan Tatarları bölmüştür. Kuşkusuz bu bölünme Rusların işine yarayacaktı. Zaten çok geçmeden de Sibir hanlığını ele geçirmek için Rus yönetimi faaliyetlere başlamıştı. Ancak bu seferki işgal girişiminin kalıcı olması için müstahkem mevkiler ve şehirler inşa edilmiştir. Ayrıca bölgeye gönderilen askeri birlikler daha önce gönderilenlerin aksine Sibirya coğrafi koşullarına göre tedarik edilerek bölgeye ulaştırılmışlardı. Rusların planlı ve programlı hareket ederek Sibirya işgal sürecini kalıcı hale getirmek için 1586'da Tümen şehrini kurdu. Ertesi yıl İsker'e yakın bir bölgede Tobolsk, şehrini kurarak askeri birliklerle güçlendirdiler. Çok geçmeden de Sibir hâkimi Seydak Ruslar tarafından tuzağa düşürüldü[109]. Rusların bölgede yeni şehir ve kale ağları kurması hakimiyetlerini sağlamlaştırdı. 1598'de ise Andrey Voyevkov komutasındaki Rus birlikleri Küçüm Han'ı saf dışı bırakarak Sibirya işgalinde önemli bir başarı elde etmişlerdir[110]. Sibir Hanlığının ele geçirilmesinden sonra Ruslar bu uçsuz bucaksız coğrafyada müstahkem mevkiler, şehirler kurarak hakimiyetlerini tesis etmişlerdir[111].

Sonuç

Dünyanın en geniş bölgelerinden olan Sibirya'ya Türklerin ne zaman geldiği yerleştiği konusu ifadeye muhtaçtır. Ancak Batı Sibirya bölgesinde Türk topluluklarının otokton halkı olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu bölgedeki otokton halkın kurduğu en önemli devletlerden biri şüphesiz Sibir Hanlığıdır. Kuruluş tarihi müphem olan

102- Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s. 191-194.
103- Nebolsin, Pokorenie Sibiri, s. 90-92.
104- Hadi Atlasi, Sibir Tarihi, s. 91.
105- RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.344
106- Küçüm Han'ın en büyük oğlunun adı Yesipov'da "Alee" (АлЂе), Remezov'da "Aley" (АлЂй) (RMZ. LTP. MRVÇ. SPS, s.344), Stroganov'da ise "Alliy" (Аллий) (STR. LTP. SPSK. SPS, s.19) şeklindedir. Tercüme metinde "Sultan Ali" şeklinde yazıldı
107- YSP. LTP. SÇV. SPS, s. 151.
108- STR. LTP. SPSK. SPS, s. 39.
109- Miller, Opısanie Sibirskago Tsarstva, s.219.
110- Nebolsın, Pokorenie Sibiri, s.-117-127
111- İ. Zavalişin, Opisanie Zapadnoy Sibiri İ Zavalişina, Moskva 1862, s.103.

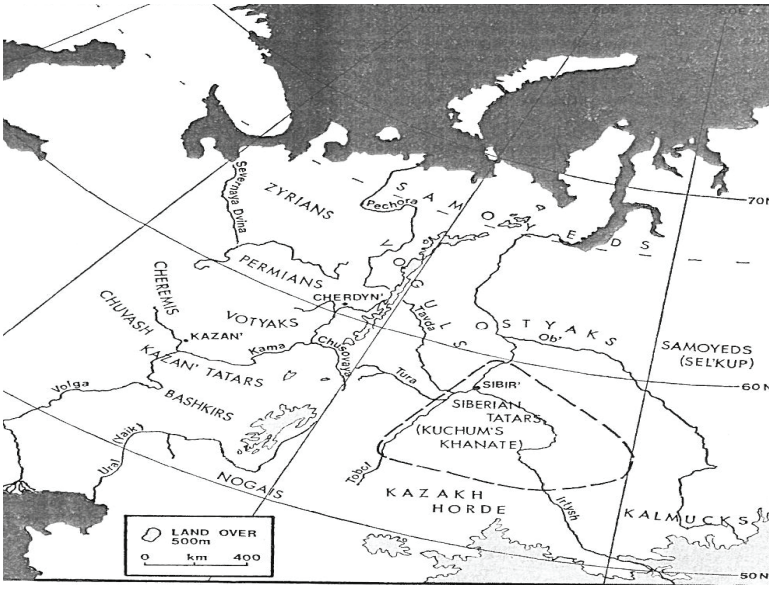
ancak 1464 yılında İbak Han'ın saltanı ile başladığı varsayılan hanlık Rusların Kazan ve Astarhan Hanlıklarını alması sonrası önemli bir mücadele merkezi haline gelmiştir. Aslında Rusların bu hanlıkların işgali sonrası Sibirya ve havalisine yönelme arzusunda olduğu tam manasıyla söylenemez. Zira bu dönemde Rusları oldukça meşgul eden Livonya Savaşı, sosyal, politik ve ekonomik krizin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle her ne kadar Batı'dan ve Güney'den ilerleme sahası kapalı halen gelen Rusların Doğu'yu gözüne kestirdiği düşünülse de bu düşünce kuvveden fiiliyata geçmemiştir. Ancak XVI. yüzyılda Perm sahasında kazançlı tesisleri olan Stroganov ailesi bu süreci bambaşka mecralara götürmüştür. Aslında Rus Çarlığının bu kargaşa döneminde bölge halklarının kendi üretim merkezlerine saldırılar düzenlemesi nedeniyle muhtemelen Livonya Savaşı'ndan kaçıp eşkıyalık hareketlerine bulaşan Kossak lideri Yermak'tan faydalanmak isteyen bu aile, Sibir'in fethini öngörmüyordu. Dini-ve ideolojik temelde yazılmış olan Rus kroniklerinin müellifleri de Yermak ve ekibinin neden Sibir'de olduğunu bilmiyordu. Bu nedenle hiçbir şekilde çapulculuğundan söz edilmeyen bu kaçkınlar tanrı tarafından putperest hakimiyetine son verilmesine için gönderilen kahramanlardı. Ancak hem kronikler hem de dönem kaynakları incelendiğinde Yermak ve yoldaşlarının Stroganov ailesi tarafından asıl Rus birlikleri gelene kadar ölüme gönderildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bir avuç Kossak'ın Küçüm ve kalabalık ordusuna karşı askeri olarak başarılı olsa da lojistik olarak tükeneceği aşikardı. Kroniklerin aksine zaten Yermak'ın Sibir'de durma gibi bir düşüncesi yoktu. O talan ettiği mallar ile nereye gideceği belli olmayan bir kaçkındı. Sibir'i ele geçirmesi tesadüfü olaylar zincirinin bir halkasıydı. Ancak çapulculuktan kahramanlığa giden yolda Yermak'ın, Ruslara Sibir'in kapılarını açtığı bir gerçektir.

EK-1: Yermak Timofeeviç ve Zırhı

ЕРМАКЪ ТИМОѲѢЕВИЧЬ
Завоеватель Сибири
въ его настоящемъ Русскомъ вооруженіи, слѣдуя рисункамъ Сибирской лѣтописи по списку Ремезова.

Ek-2: 16. Yüzyılın Sonlarında Ural Bölgesi

Kaynakça

Sibir Kronikleri

"Remezovskaya Letopis Po Miroviçevu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.312-366.

"Sibirskaya Letopis Savvı Yesipova", Sibirskiy Vestnik, Sanktpeterburg 1824, s.120-174.

"Stroganovskaya Letopis Po Spisku Spasskago", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.1-46.

"Stroganovskaya Letopis Po Tolstovskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.47-96.

"Stroganovskaya Letopis v Sokraşeniy Po Afanasiyevskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.97-104.

"Yesipovskaya Letopis Po Abromovskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.241-260.

"Yesipovskaya Letopis Po Buzunovskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.296-306.

"Yesipovskaya Letopis Po Golovinskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.307-311.

"Yesipovskaya Letopis Po Pogodinskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.271-295.

"Yesipovskaya Letopis Po Rumyantsovskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.261-270.

"Yesipovskaya Letopis Po Sıçevskomu Spisku", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.105-170.

"Yesipovskaya Letopis Po Spisku Undolskago", Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s.171-240.

Araştırma ve İnceleme Eserler

ALLEN W. David Muhteşem Süleyman Zamanında Türk Dünyası, Çev. Serkan Acar, Selenge, İstanbul 2012.

ARMSTRONG, Terence Yermak's Campaign in Siberia, The Hakluyt Society Press, London 1975.

ACAR, Serkan "Sibir Hanlığı", Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Ötüken, İstanbul 2017, s. 388-389.

ALAN, Hayrünnisa "Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", Tarih Dergisi, S. 54, 2011/2, İstanbul 2012, s. 1-20

ALİMOV, Rysbek Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevarih'i Üzerine Dil İncelemesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

ASLANTÜRK, Harun, Letopis Sibirskaya (Sibir Vekayinamesi)'nın çeviri ve incelemesi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans Tezi, Ordu 2017.

ATLASİ, Hadi Sibir Tarihı, Söyenbike, Kazan Hanlıgı, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993.

ATLASİ, Hadi Sibir Tarihi, Çev. Eser Havare, TTK, Ankara 2016.

BUTSINSKİY, P. N., Zaselenie Sibiri i Bıt PervıhYeya Naselnikov, Harkov 1889,

EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN, Türk'ün Soy Ağacı Türk Şeceresi, Çev. Doktor Rıza Nur, Sadeleştiren Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2009.

FİŞER, İogan Ebergard, Sibirskaya İstoriya s Samago Otkrıtiya Sibiri Do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiem, Sanktpeterburg 1774

FORSYTH, James A History of the Siberia, Russian's Nort Asian Colony 1581-1990, Cambiridge 1992.

GAGEMEYSTER Yu. A. (1854), Statistiçeskoe Obozrenie Sibiri, I, Sanktpeterburg.

HALİKOV, A.H. Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale Çev. Mustafa Öner, TDAV, İstanbul 1995.

HOWORTH, H. H. "Two Early Sources for Mongol History" The Journal of the Royal Asiatic Society, C. XV., S. 4, Ocak 1883, s.s. 346-356;

İNAN, Abdülkadir "Sibirya Türkleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara: TKAE, s.1272-1282.

KARAMZİN, N. M, İstoriya Gosudarstva Rossiyskago, Kniga III, T. IX, Sanktpeterburg 1843.

KURAT, Akdes Nimet Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı, Türk Dünyası El Kitabı (Coğrafya-Tarih), C. I., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2001.

LEVŞİN, Aleksey Opisanie Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey, 2. Kısım, S. Peterburg 1832.

MİLLER, Gerard Friderik Opısanie Sibirskago Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del, Ot Naçala A Osoblivo Ot Pokoreniya Ego Rossiyskoy Derjave Po Siy Vremena, Akademiy Nauk, Sanktpeterburg 1750.

ÖZKAN, Murat "Sibir Araştırmlarına Dair Bir Rus Mecmuasının Tetkiki: 'Sibirskiy Vestnik', SUTAD, Nisan 2019, S. 45, s. 307-332.

SERGEEV, V. I. “K voprosu o pokhode v Sibir’ druzhiny Ermaka,” Voprosy istorii, No. 1 (1959); idem, “Istochniki i puti issledovaniia pokhoda volzhskikh kazakov,” in AktuaVnye problemy istorii SSSR (Moscow: Nauka, 1975).

SKRYNNIKOV, R. G., “Ermak’s Sıberıan Expedıtıon” Russian History, Vol. 13, No. 1, Specıal Issue: Studıes On Sıxteenth-Centurymuscovy: Ermak And John The Dread (Sprıng 1986 / Prıntemps 1986).

SKRYNNİKOV, R. G., Rossiia Posle Oprichniny (Leningrad: Leningradskii universitet, 1975).

SPERANSKİY, M. N., Povest o Gorodah Tare i Tyumeni, Trudı Komissii po Drevne-Russkoy Literature Akademii Nauk, Leningrad 1932, T. 1., s.13-32

TOMİLOV, N. A., Batı Sibirya Türkleri, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay. İstanbul 2013.

TOPSAKAL, İlyas, Sibirya Tarihi, Ötüken, İstanbu 2017.

VERNADSKY, George Rusya Tarihi, Çev., Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge, İstanbul 2011.

Veselovskiy, N.İ. (1891). İvan Daniloviç Hohlov, S. Petersburg, 1891. S. 48-72.

ÜNAL, Fatih “Çarlık Döneminde Rusların Sibirya Araştırmaları, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, S. 41, Aralık 2015, s.613-647.

ÜNAL, Fatih “Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan), A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 38, Erzurum 2008, s. 227-252.

VVEDENSKİİ, A.A. Dom Stroganovykh v XVI-XVII vv. Moskova 1962.

ZAVALİŞİN, İ. Opisanie Zapadnoy Sibiri i Zavalişina, 1862 Moskva.

VELYAMİNOV-ZERNOV, V. V., İzsledovanie o Kasimovskih Tsaryah i Tsareviçah, II, Sanktpeterburg 1864.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 297-334

Geliş Tarihi: 03.09.2019 Kabul Tarihi: 30.10.2019

Ressam Hoca Ali Rıza ve Çanakkale Kumkale'de Bir Çeşme: Moldovanlı Ali Paşa Çeşmesi

Gül SARIDİKMEN*

Özet

Üsküdarlı Ali Rıza olarak da anılan ressam Hoca Ali Rıza, belgelemeci tavırla çok sayıda mimarlık eserini resimlerine aktarmıştır. Asker ressamlardan olan sanatçı, yaşadığı dönemde, anıtsal mimarlık örneği olarak camiler, türbeler, köprüler, çeşmeler, sebiller, evler, köşkler, konaklar gibi dini ve sivil mimarlık örneklerini karakalem, suluboya ya da yağlıboya resimleriyle belgelemiştir.

Ankara'da Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu'nda yer alan resimleri arasında, Çanakkale peyzajları da vardır. Bu resimlerinden biri, "Kumkale Ali Paşa Çeşmesi" adıyla kayıtlıdır. Kağıt üzerine karakalem ve suluboya ile yaptığı resimde, abidevi bir meydan çeşmesini betimlemiş ve Osmanlıca el yazısıyla Kumkale'de Moldovanlı Ali Paşa'nın inşa ettirdiği harapça bir çeşme açıklamasını resme yazmıştır. Bu açıklamadan, çeşmenin Kumkale'de olduğu ve Moldovanlı Ali Paşa'nın yaptırdığı anlaşılır. Moldovanlı Ali Paşa, III. Mustafa dönemi Osmanlı sadrazamlarındandır. Mayıs 1770'te Seddülbahir muhafızlığı ile Çanakkale Boğazı seraskerliğine tayin edilmiştir. Çanakkale'deki görevi nedeniyle Seddülbahir ve Kumkale'de de bulunmuş olması, Hoca Ali Rıza'nın resminde görülen çeşmeyi inşa ettirmiş olabileceği görüşünü kuvvetlendirir. Resimdeki çeşme, çokgen planlı, hazneli ve kurşun kaplı çatılı anıtsal bir meydan çeşmesidir. Tasarım ve süsleme olarak 18. yüzyıl çeşmelerine uygundur. Resmin sağında, kubbeli bir yapı daha dikkati çeker ve burası, günümüzde askeri alan olarak kullanılan Kumkale Kalesi'nin güneyindeki hamam olmalıdır. Bu alanda günümüzde iki hamam olmasına karşılık, resimdeki çeşmeden hiçbir iz yoktur. Kumkale Kalesi ve çevresindeki evler, 1915'teki bombardıman ve saldırılarda harap edilmiştir. Muhtemelen resimdeki çeşme de bu süreçte ya da sonrasında yok olmuştur. Sanatçı, aynı koleksiyondaki Çanakkale Çınarlık'tan bir köşk görünümünü aktardığı bir resme 1318 [1902] tarihini yazdığından bu tarihte Çanakkale'ye gelmiş olmalı ve Kumkale'yi de ziyaret ederek, buradaki çeşme ve çevresi ile bir başka resminde de Kumkale'deki bazı evleri resmetmiştir. Moldovanlı Ali Paşa'nın İstanbul Üsküdar'da günümüze ulaşmayan bir çeşmesinin olduğu bilinir. Ali Paşa'nın Kumkale'de de bir çeşme yaptırmış olduğu ve Hoca Ali Rıza'nın 1900 başlarında Çanakkale Kumkale'yi ziyaretinde burayı görmüş olabileceği ve çeşmeyi de hemen orada hızlıca resme aktararak belgelediği anlaşılır. Bu açıdan resimleri, Çanakkale ve eski Kumkale için görsel belgeler olarak değerlendirmek mümkündür.

Anahtar kelimeler: *Hoca Ali Rıza, Türk resmi, Çanakkale, Kumkale Kalesi, Moldovanlı/Moldovancı Ali Paşa, çeşme*

* Dr. Öğr. Üyesi Gül SARIDİKMEN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü. gulsaridikmen@yahoo.com

Painter Hoca Ali Rıza and a Fountain in Kumkale: Moldovanlı Ali Pasha Fountain

Abstract

Hoca Ali Rıza, also known as Üsküdarlı Ali Rıza, has transferred many architectural works to his paintings in a documentary manner. The artist, who was a military painter, documented samples of religious and civil architecture such as mosques, tombs, bridges, fountains, fountains, houses, kiosks, mansions as examples of monumental architecture by using charcoal, watercolor or oil paintings.

There are several Çanakkale landscapes among the paintings in the National Library Painting Collection in Ankara. One of these paintings is recorded as "Kumkale Ali Pasha Fountain". In his painting with charcoal and watercolor on paper, he depicted a monumental fountain and wrote in Ottoman Turkish script a description of a dilapidated fountain that built by Moldovanlı Ali Pasha in Kumkale. From this statement, it is understood that the fountain was in Kumkale and that it was built by Moldovanlı Ali Pasha.

Ali Pasha, is one of the Ottoman grand viziers during Mustafa III. period. In May 1770, he was appointed as the governor of Seddülbahir and seraskerat of the Dardanelles Strait. The fact that he had been in Seddülbahir and Kumkale due to his duty in Çanakkale strengthens the view that he may have built the fountain illustrated in Hoca Ali Rıza's painting. The fountain pictured is a monumental square fountain with a polygonal plan, a chamber and a lead-covered roof. It is suitable for 18th century fountains as design and decoration.

To the right of the picture is a domed building, which must be the bathhouse to the south of the Kumkale Castle, which is now used as a military site. Although there are two baths in this area today, there is no trace of the fountain in the picture. Kumkale Castle and the surrounding houses were destroyed during the bombings and attacks of 1915. Probably the fountain in the painting was destroyed during or after this period.

The artist must have come to Çanakkale on this date since he wrote 1318 [1902] on a painting in which he portrays the appearance of a mansion from Çınarlık Çanakkale in the same collection and visited Kumkale, where he painted the fountain and its environs and some other Kumkale houses in another painting. It is known that Moldovanlı Ali Pasha has another fountain that has not survived in Üsküdar, Istanbul. It is understood that Ali Pasha had also built a fountain in Kumkale and that Hoca Ali Rıza might have seen this place during his visit to Kumkale Çanakkale in the early 1900's and documented the fountain immediately by transferring it to the painting. In this respect, it is possible to evaluate the paintings as visual documents for Çanakkale and old Kumkale.

Key words: *Hoca Ali Rıza, Turkish Painting, Çanakkale, Kumkale Castle, Moldovanlı/ Moldovancı Ali Pasha, fountain*

Giriş

Üsküdarlı Ali Rıza olarak da anılan Hoca Ali Rıza'nın (1858-1930) belgelemeci tavırla resimlerine aktardığı çok sayıda mimarlık örneği vardır. Bazen panoramik bir manzara, bazen bir sokak görünümü, kimi zaman anıtsal mimarlık örneği olarak camiler, türbeler, köprüler, çeşmeler, sebiller, evler, köşkler, konaklar gibi dini ve sivil mimarlık örneklerini karakalem, suluboya ya da yağlıboya resimleriyle belgelemiştir.

Rumeli kökenli Süvari Binbaşısı Mehmet Rüşdü Efendi'nin oğlu olan Ali Rıza, 1858 yılında Üsküdar'da doğmuş ve burada yaşamış olup, mezarı da yine Üsküdar'dadır. Öğrenim hayatı, askeri okullarda geçmiştir. Kuleli Askeri İdadisi ve Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne'de öğrenim görmüştür. Resme yeteneğinden dolayı öğrenciliğinde yaptığı resimlerle II. Abdülhamid (1842-1918) tarafından 1879 ve 1881'de iki kez medici nişanı ile ödüllendirilmiştir.[1] 1299/M.1883'da mülazım-ı sâni (teğmen) rütbesiyle mezun olur olmaz, Mekteb-i Harbiye'de resim muallim muavini olarak Osman Nuri Paşa'nın yardımcılığına atanmıştır. Tüm yaşamını resme adayan sanatçı, emekli olana kadar da aynı okulda resim öğretmeni olarak görev yapmıştır. Askeri ve sivil okullar yanı sıra dost çevresinde de çok sayıda ressamın yetişmesine vesile olmuştur. Dolayısıyla, Hoca lakabı, onun öğretici kişiliği ve yardımseverliği de vurgular. Oldukça alçakgönüllü ve hisli olan sanatçı, aynı zamanda iyi bir gözlem gücü ve seçici bir gözle belgelemeye değer gördüğü mimari ve manzaraları kağıtlara, tuvallere aktararak yaşadığı dönemi görsel olarak belgelemiştir.

Türk resim sanatı tarihi açısından oldukça önemli bir isim olan Hoca Ali Rıza, yaşadığı dönemi resimlerinde belgelemeyi amaç edinmiştir. Özellikle gözleme dayalı kent görünümleri, sokak görünümleri ya da doğrudan anıtsal mimarlık örnekleri olarak kent ve mimarlık tasarımları açısından resimleri ayrıcalıklı bir değere sahiptir. Geçmişten günümüze değişen kent dokusunda da sanatçının resimleri, özellikle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başından vefat yılı olan 1930'a kadar olan süreçteki görünümleri aktarması açısından belgesel değer taşır.

Milli ressamımız olarak değerlendirilen ve mesleğinin peyzaj ressamlığı olduğunu söyleyen sanatçı, "... yegâne zevk ve hissiyatım memleketimin tatlı semaları altında zümrüdin menazırına serpiştirilmiş yerli ve millî bir lisan-ı hayat söyliyen Osmanlı âşiyanlarını, mahallelerini, manzaralarını, meşcerelerini âsar-ı âliye ve tarihiyelerini öldürmemek ve onlara bir hayat-ı dûradur vermek olduğu için bu babda pek çok poşadlar, krokiler, gerek kalem, gerek suluboya ve yağlıboya 'tabii resimler' kâmilen mahfuzum ve günden güne adetleri artmakta olan yadigârlarımdır..."[2] diyerek en büyük amacının, resimleri sayesinde milli kültürümüz olarak kent, mahalle, sokak dokularını ve tarihi eserleri, mimarlık örneklerini belgelemek olduğunu dile getirmiş ve binlerce eseriyle de bunu ortaya koymuştur.

1- Ömer Faruk Şerifoğlu, "Sanatla Yoğrulmuş Bir Ömürden İzler", *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I*, (haz. Ömer Faruk Şerifoğlu), İstanbul 2018, s.51-52.

2- A. Süheyl Ünver, "Üstad-ı Âlişanım Ressam Rıza Beyefendi Hazretlerinin Samimi Lisanından Söylenen Tercüme-i Hali Suretidir", *İstanbul Risaleleri*, C.5, (haz. İsmail Kara), İstanbul 1996, s.19.

Çok üretken olan sanatçı, binlerce resim yapmıştır. Cebinde, çantasında taşıdığı kağıtları, defterleri, kalemleri ve boyalarıyla seçici bir gözle gezdiği, gördüğü yerleri resimlere aktarmıştır. Hatta resimleri incelendiğinde, çoğunun üzerinde tarih ve açıklamalar da mevcut olduğundan bu resimlerden, neredeyse bir Hoca Ali Rıza günlüğü veya seyahatnamesi de ortaya çıkarmak mümkündür.

Ressamlık yeteneği ve bilinçli, eğitimli bir gözle gördüğünü kağıtlara, tuvallerine aktaran sanatçı, insanların temel su ihtiyacını karşılayan su yapıları olan çeşme ve sebilleri de çok sayıda resminde betimlemiştir. Özel koleksiyonlarda ve müzayede kataloglarında da her geçen gün sanatçının bilinmeyen yeni yeni eserleri de ortaya çıkmaktadır. Ankara Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Arşivi, MSGSÜ İstanbul Resim Heykel Müzesi, Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi, Yapı Kredi Bankası Resim Koleksiyonu, İş Bankası Resim Koleksiyonu, Sabancı Müzesi Resim Koleksiyonu başta olmak üzere pek çok resmi ve özel koleksiyonlarda sanatçının çok sayıda çeşme ve sebil resimleri vardır. Resimlerinde görülen pek çok çeşme, günümüze ulaşmamış ya da değişerek ulaşmıştır.[3]

Hoca Ali Rıza, doğup büyüdüğü, yaşamını geçirdiği Üsküdar ve yakın çevresi başta olmak üzere İstanbul'u yüzlerce eserinde belgelemiştir. İstanbul yakınında Gebze, İzmit, Değirmendere, Karamürsel, Yenişehir, Söğüt ve Bursa gibi pek çok yer sanatçının resimlerine konu olmuştur. Sultan II. Abdülhamid zamanında Muallim Naci başkanlığında oluşturulan askeri heyetle 1891-1893 arasında, Türk-İslam eserlerine ait tespitler yapan sanatçı, Söğüt, Bilecik, Bursa gibi yerleri gezerek buraları mimari ve doğasıyla resimlerine aktarmıştır. 1894'te Yaver-i Hazret-i Şehriyari ve Piyade Kaymakamı Hüseyin Zekai Paşa (1860-1919) başkalığında oluşturulan eski eserlerin fotoğraf ve tablolarından albümler hazırlama komisyonunda, Hüseyin Zekai Paşa, Hasan Rıza (1858-1913) ve Bahriyeli İsmail Hakkı Bey (1863-1926) ile birlikte görev almıştır.[4]

Sanatçının resimleri açısından en zengin koleksiyon Ankara Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu ve İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Arşivi'dir. Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu'ndaki resimler, vefatından sonra Ankara'da açılan sergide teşhir edilen eserleridir. 11-18 Kasım 1956'da Ankara Üniversitesi Ankara, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Resim Galerisi'nde karakalem, suluboya ve yağlıboya 441 adet resminden oluşan kapsamlı bir resim sergisi açılmıştır. Sonrasında bu eserler, Milli Kütüphane'ye alınmıştır. İkinci koleksiyon, öğrencisi ve arkadaşı olan A. Süheyl Ünver'in özel koleksiyonunun, Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağışlanması sonucu günümüzde İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Arşivi'ndedir.

Sanatçının Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu'nda yer alan resimleri arasında, Çanakkale görünümleri de vardır. Çanakkale'ye giderek Çanakkale'den görünümler sunan resimler yapmıştır. Bu resimlerinden biri, Milli Kütüphane Tablo Demirbaş

3- Gül Sarıdikmen, "Ressam Hoca Ali Rıza'nın Resimleri Işığında Çeşme Mimarisi Tasarımları", *2. Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi Bildiriler*, İstanbul 2018, s.864-872.
4- Şerifoğlu, "Sanatla Yoğrulmuş Bir Ömürden İzler", s.56.

Defteri'ndeki 279 numaralı *Kumkale Ali Paşa Çeşmesi* adıyla kayıtlı olan resmidir. 18.2 x 13 cm boyutunda kağıt üzerine karakalem ve suluboya ile yaptığı resmin merkezinde yanında bir ağaç olan abidevi bir meydan çeşmesi vardır.

Resim 1- Hoca Ali Rıza, *Kumkale Ali Paşa Çeşmesi*, 18.2 x 13 cm, kağıt üzerine karakalem ve suluboya, Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu, Demirbaş No: 279, Albüm No:6/12, TAB 1994 AL 58.

Albümde yer alan resimdeki çeşme, çokgen planlı, hazneli ve kurşun kaplı çatılı anıtsal bir meydan çeşmesi örneğidir. Geri planda açık gökyüzü devam eder. Resmin sol üst köşesinde sanatçı belgelemeci tavrını yazıyla da güçlendirdiğinden Osmanlıca kendi el yazısıyla "Kum Kal'ada Moldovanlı Ali Paşa'nın inşa kerdesi. Harapça bir çeşmedir"[5] açıklamasını yazmıştır. Ayrıca, resimde, çeşmenin ön kısmında sol alt köşeye doğru el yazısıyla "Moldovanlı" kelimesini de yazmıştır. Resme açıklamalar yazmasına karşılık, tarih eklememiştir.

Resimde yazılı olan "Kum Kal'ada Moldovanlı Ali Paşa'nın inşa kerdesi." bilgisinden hareketle, adı geçen Moldovanlı Ali Paşa, daha çok Moldovancı ve Moldovanî

5- Sanatçının el yazısı açıklaması Milli Kütüphane kayıtlarında "Kumkale'de Maldabanlı Ali Paşa'nın inşaa gerdesi. Su için bir çeşmedir." olarak kaydedilmiştir. *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I* kitabında ise sanatçının bu el yazısı "Kumkale'de Moldavanlı Ali Paşa'nın inşakerdesi harapça bir çeşmesidir" olarak çevrilmiştir. Şerifoğlu, *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I*, s.401.

lakaplarıyla tanınan Ali Paşa'dır. Bu çalışmada, Hoca Ali Rıza'nın resmi üzerine not ettiği, Moldovanlı lakabının kullanılması tercih edilmiştir.

Moldovanlı/Moldovancı/Moldovanî Ali Paşa

18. yüzyılda Sultan III. Mustafa (ö.1187/1774) dönemi Osmanlı sadrazamlarındandır. Doğum tarihi bilinmeyen Ali Paşa, Kastamonu'nun Sorkun köyünde doğmuştur. İstanbul'a gelip Bostancı ocağına girerek bostancı olmuş ve bir süre sonra, aynı ocağın Hassa Hasekileri zümresine geçmiştir. Darü's-sa'ade ağalarından Ebu'l-misk Anber Ağa, sarayın Ağa Köşkü'nü ve Hasbahçe'yi tanzim ettirirken Ali Ağa'yı, bina eminliğine atamış ve bu görevi sırasında beğenilmesi sebebiyle haydut eşkıyalarının defedilmesine memur edilmiştir. Koca Ragıp Paşa'nın sadaretinin ilk günlerinde, İstanbul'daki uygunsuz kadınları Bursa'ya sürmeye memur edilmiştir. Moldovancı/Moldovanî/Moldoganî lakabının, bostancılık görevi sırasında uygunsuz işler nedeniyle Bursa'ya sürülen Boğdanlı (Moldovalı) kadınların muvafakatlarını alıp cariye olarak sattırmasından dolayı kendisine verildiği belirtilir.[6] Bazı kaynaklarda, Tevkîî ve Tevfîkī Ali Paşa olarak anıldığı da kaydedilmiştir.[7] *Sicill-i Osmanî'*de cesur bir kişi olarak kaydedilen Ali Paşa,[8] hizmetleriyle göze girmiştir. Koca Ragıp Paşa tarafından Filibe nazırlığı ile İstanbul'da uzaklaştırılmış ve buradaki başarılı hizmetleri ve saraydaki dostları aracılığıyla bir süre sonra yeniden Bostancı ocağına dönmüştür.[9] 1174 (1760/1761) tarihinde Bostancıbaşı olan Ali Paşa, Şevval 1175 (Nisan 1762) tarihinde vezir rütbesiyle Rumeli Beylerbeyi/Valisi ve 1176 (1762/1763) yılında Bosna valisi olmasına karşılık, 1178 (1764/65) yılında

6- Mehmet Arslan (haz.), *Osmanlı Sadrazamları Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri*, İstanbul 2013, s.260; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, Ankara 1959, s.409; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, İstanbul 1972, s.46; Mesut Aydıner, "Ali Paşa, Moldovancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, EK-1, İstanbul 2016, s.80; Ahmed Câvid, *Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli,* İstanbul 1271, s.19-20'den aktaran M. Münir Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, 1981-1982, İstanbul 1982, s.406. Münir Aktepe, Çanakkale Boğazı'nda Moldovancı Ali Paşa'nın Baron de Tott ile birlikte çalışmış olduklarını ve Baron de Tott'un Hâtırâtı olan *Memoires du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares*, C.III, Amsterdam 1784, s.15 ve muhtelif yerlerinde, Ali Paşa'nın lakabının *Moldovandgi* olarak yazdığını belirtir. Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s.406. Eserin Türkçe çevirisinde Moldovancı Ali Paşa olarak bahsedilir. Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzmen), Tercüman 1001 Temel Eser 89, İstanbul. Ayvansarâyî'nin *Hadikatü'l-Cevâmi* adlı eserinde ise *Modgancı* Alî Paşa olarak adı geçer. Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, Alî Sâtı Efendi, Süleymân Besîm Efendi, *Hadîkatü'l -Cevâmi' İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar*, (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul 2001, s.656.

7- Aydıner, "Ali Paşa, Moldovancı", s.80. *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme'*de Tevfîkī Ali Paşa ve Moldoğani Paşa olarak kayıtlıdır. *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, (haz. Süleyman Göksu), İstanbul 2007, s. 4-5, 7. Enverî de Tevfîkī Ali Paşa adıyla bahseder. Muharrem Saffet Çalışkan, (*Vekayi'nüvis) Enverî Sâdullah Efendi ve Tarihi'nin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2000, s.74, 93.

8- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.1, (haz. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, s.292.

9- Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, s.409; Midhat Sertoğlu, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, İstanbul 1971, s.2597.

azledilmiştir. 1180 (1766/67) tarihinde Diyarbakır ve sonrasında Anadolu, Zilkade 1180 (Nisan 1767) tarihinde Konya, 1182 (1768/69) tarihinde Adana ve ardından Maraş valisi olarak görev yapmıştır.[10] 1768'de Babadağı seraskerliğine tayin edilip, aynı yıl Bender serâskeri de olmuştur. Bender seraskeri Ali Paşa, Tevki'lik vazifesi verildiğinde Bender serâskerliğinden alınmıştır. Serdar-ı ekrem Emin Mehmed Paşa, kendisini azlederek önce Yaş muhafızı, sonrasında Hotin seraskeri olarak tayin etmiştir. Ruslar'ın Hotin Kalesi'ni sıkıştırması üzerine, Yaş muhafızı Ali Paşa ve yanındaki Kırım hanı, Hotin Kalesi'ni kurtarmaya memur edilmiştir. Ali Paşa, Hotin'e gelecek yardımcı kuvvetlerin yolunu kesmek için hazırlanan siperlerde düşmanı mağlup etmiş ve Temmuz 1769'da Hotin önünde zafer kazanmıştır. Hotin Zaferi, Sultan III. Mustafa'nın Mehmed Emin Paşa'dan sadaret mührünü 12 Ağustos 1769'da alarak Mehmed Emin Paşa'yı azletmesine; 17 Ağustos 1769'da mührün Ali Paşa'ya teslim edilmesiyle sadaret makamına getirilmesine vesile olmuştur. Hotin'de büyük başarı göstererek gazi unvanı alan, Sadrazam ve serdar-ı ekrem olan Moldovanlı Ali Paşa, sonrasında Rusların tekrar hücum etmesiyle Turla (Dinyester) savaşlarını kaybetmiş ve Hotin Kalesi'ni de top ve cephanesiyle birlikte düşmana bırakmak zorunda kalmıştır. Bu olaylar sonucu 13 Şaban 1183 (12 Aralık 1769) tarihinde azledilerek, yerine İvaz Paşa-zâde Halil Paşa tayin edilmiştir.[11] Hotin'deki başarısı için *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme*'de top şenliği yapıldığı kaydedilmiştir.[12] Sadâret makamında ancak dört ay kalan ve azledilerek vezareti, Sadâret mührü alınan Ali Paşa, Gelibolu'da oturmaya memur edilmiş ve bir süre burada gözetim altında yaşamını sürdürmüştür. Kısa süre sonra Muharrem 1184 (Mayıs 1770) tarihinde affedilerek vezirliği kendine iade edilmiştir. Gelibolu'da maiyetini tedarik ederek emir beklemesi kendisine yazılmış olan Ali Paşa, ardından gelen bir diğer fermanla Seddülbahir

10- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.1, s.292. Aktepe ise; gurre-i Şevval 1175 (25 Nisan 1762) kendisine Huzûr-ı hümâyûn'da hil'at giydirilerek üç tuğlu vezâret rütbesi ihsan olunduğunu; 6 Şevval 1177 (8 Nisan 1764) tarihinde Bosna valiliğine getirildiğini; 1179 (1765-66) yılında bu görevden alındığını ve sırasıyla Diyarbekir ve Anadolu 1180 (1766) ile 2 Zi'l-kade 1181 (21 Mart 1768) tarihinde Karaman valilikleri görevlerini yaptığını yazar. 1182 (1768) yılında Adana valisiyken kendisine Cemâziye'l-evvel 1182 (Eylül 1768) tarihinde murassa bir kılıç ile birlikte Babadağı Seraskerliği hil'atı gönderildiğini; ardından Maraş valisi olduğu ve Bender Seraskerliği tevcih edildiğini belirtir. 1768'de başlayıp 1774'te Küçük Kaynarca Barışı ile hitam bulacak Osmanlı Rus seferinin ilk yıllarında Bender cephesinde askeri görev almış olduğunu da vurgular. Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s.407-408.

11- Sertoğlu, *Resimli- Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, s.2571-2574, 2597; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, s.45-47; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 1. Kısım, Ankara 1959, s.4379-4384; Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s.408-416; M. Münir Aktepe, *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'i't-Tevârih II. B*, İstanbul 1980, s.8-20; Aydıner, Ali Paşa, Moldovancı", s.80-81. *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme*'de, "Tevfîkī Ali Paşa azl olunup yerine Halîl Beğ Hazretleri mühre nâ'il olup ve Tevfîkī Ali Paşa dahi Gelibolu nâm mahalle nefy olunduğunun târîhidir. Fî 20 Ş sene 1183. [20 Aralık 1769]" kaydı yapılmıştır. Göksu, *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, s.7.

12- "Hotin Kal'ası'nın muhâsaradan def ve Serdâr-ı Ekrem Tevfîkī Ali Paşa Hazretleri'nin sadra teşrîflerinin târîhidir. Top şenliği olmuşdur. Fî 21 R sene 1183 [24 Ağustos 1769]" ve " Serdâr-ı Ekrem Tevfîkī Ali Paşa'nın tarafından asâki-i İslâm, müşrikînin tabur-ı makhûrlarını münhezim eyledîklerinin meserret haberinin târîhidir. Yevm-i Erba'a. top şenliği olmuşdur. Fî 26 Ca sene 1183. [27 Eylül 1769]" Göksu, *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, s.4-5.

muhafızlığı ile Çanakkale Boğazı seraskerliğine tayin edilmiştir.[13] Rus donanmasının Akdeniz'e girerek Ege sularında harekât yapması ve Çanakkale Boğazı'na yaklaşmasıyla Ali Paşa, bu göreve getirilmiştir. Kendisine Çanakkale'de istihkâmların takviye edilip bölge kalelerinin cephane ve toplarıyla neferatının yoklanarak bunların tamamlanması ile düzenin sağlanması emredilen Ali Paşa, 10 Safer 1184/5 Haziran 1770 tarihinde görev yerine ulaşmıştır. Çanakkale'de Baron de Tott (1733-1793) ile birlikte çalışmıştır. Ali Paşa'nın bu yeni görevi sırasında Ruslar, Temmuz 1770'te Boğaz'da birkaç kez hücum durumuna geçmiş ve bu arada bir Rus savaş gemisi batırılmıştır. Ruslar'ın Limni kuşatması ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın (ö.1204/1790) Limni çıkarması ile Rus donanmasının Çanakkale Boğazı'ndaki kuşatması sırasında boğazdaki kalelerin korunması Ali Paşa'nın seraskerliği zamanındadır. Rus donanmasından Amiral Spridof ile Devlet-i Aliyye'nin 1772'de bir mütareke imzalamasının ardından, Ali Paşa emekli edilerek seraskerlik görevi Cezayirli Hasan Paşa'ya verilmiş ve Ali Paşa'nın Tekirdağ'da oturması emredilmiştir.[14]

İki yıl Çanakkale'de görev yapan Ali Paşa, ilerlemiş yaşı ve hastalığı nedeniyle 1186 (1772) yılında emekli edilerek Tekirdağ'a gönderilmiş ve bir yıl sonra burada vefat etmiştir. Enverî, Ali Paşa'nın bir süreden beri illet-i felce müptelâ olduğundan, dinlenmek ve sıhhat bulmak üzere Tekfurdağı (Tekirdağ) kasabasında ikamete mecbur edildiğini yazmıştır.[15] Tekirdağ'da[16] oturmaya memur edilen ve burada vefat eden Ali Paşa, fazla okuryazar olmamakla birlikte, çok cesur, gayretli ve eli açık olarak bilinir.[17]

Mehmet Nermi Haskan, Ali Paşa'nın 1187 (1773) tarihi yazılı olan mezar taşı şâhidesinin, Tekirdağ Hükümet Konağı civarındaki Halkevi arkasındaki Musalla Mezarlığı'ndayken sonrasında buradan alınarak Tekirdağ Müzesi bahçesine nakledilmiş olduğunu belirtmiştir.[18] Münir Aktepe, Tekirdağ Müzesi bahçesinde Ali Paşa'nın sadece baş kitabe taşı mevcut olan mezar taşının fotoğrafını ve mezar kitabesini yayımlamıştır.

"Hazret-i Tevfik Ali Paşa Vezîr-i a'zam idi
Aldı mührü itti teslîm yine ol ünvânla
Gitti hayfa bir kerem-kâri vezîr-i muhterem
Mâtem itti cümle ihvan bir olup fîgânla

13- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.1, s.292; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, s.410-411. Ali Paşa ile yapılan yazışmalar, TSMK *Mühimme* 166, s.159 ve s.175'te mevcuttur. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, s.411; Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s.416-418.

14- Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s.421-422.

15- Muharrem Saffet Çalışkan, (*Vekayi'nüvis) Enverî Sâdullah Efendi ve Tarihi'nin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2000, s.376; Mesut Aydıner, "Ali Paşa, Moldovancı", s.81.

16- Moldovanlı Ali Paşa'nın Tekirdağ'dayken esnafa borçlanmış olduğuna dair 1190/1776 tarihli bir belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur.

BOA, C..ML.., No: 148/6278, tarih: H-03-01-1190 [23 Şubat 1776], "Muhallefatı Maliye'den zabtolunan Sadrazam Moldavanlı Ali Paşa'nın Tekfurdağı esnafına olan borçlarının tesviyesi hakkında rica için İstanbul'a gelmişlerse de muvaffak olamadıkları."

17- Sertoğlu, *Resimli- Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, s.2597.

18- Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C. 3, İstanbul 2001, s.1124.

Dehre misli gelmemişdi her işinde müstakün
Doğru geldi doğru gitti bildi çün iz'anla
Hizmet-i şâhîde oldu nice yıllar âkıbet
Oldu teslîm Rahmetullahı-aleyh Rahmanla
Binde bir düşdü Emînâ böyle târihi nazîf
Gitti Adene ol Ali Paşa göçüp îmânla

...

El-fâtiha

Sene: 1187 [1773]." [19]

Tekirdağ'da ölen Ali Paşa'nın tam ölüm tarihi gün ay olarak belli değildir. Aktepe, kaynak olarak Fahri Çetin Derin tarafından yayınlanan Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî'nin *Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl* adlı yazmasındaki Bostancı-başı Ali Paşa hakkında yazılı olan "Sadâretden ba'de'l-'azl *Selâmethâne*, ... sene 1187 târîhi Ramazânında Tekfûr-dağı'nda defn olunmuşdur."[20] bilgisine dayanarak, bu tarihin Ramazan 1187 tarihinde, 1773 yılı Kasım ayı sonlarıyla, Aralık ayı başlarında olduğunu belirtir.[21] *TDV İslam Ansiklopedisi*'nde ise *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme*'ye dayanılarak, Ali Paşa'nın 23 Şevval 1187 (7 Ocak 1774) tarihinde vefat ettiği belirtilir ve Ayvansarâyî'nin verdiği tarih doğru kabul edilmez.[22] Ali Paşa'nın ölüm tarihi, *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme*'de "Sadr-ı Sâbık Moldoğânî Paşa'nın Tekfurdağı'nda vefât etdüğünün târîhidir. Fî 23 L sene 1187"[23] olarak kaydedilmiştir.

Çanakkale Boğazı ve Kumkale Kalesi

Çanakkale Boğazı stratejik açıdan antikçağdan günümüze her zaman önemini korumuştur. Seddülbahir ve Kumkale, Çanakkale Boğazı'nın Ege Denizi'ne açıldığı alanda yer alan çok stratejik bir bölgedir. 1656-1657'de Osmanlı-Venedik arasındaki savaşta, Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı tehdide başlamış ve savaş yenilgiyle sonuçlanmıştır. 1656'da Bozcaada ve Limni, Venedikliler'in eline geçmiştir.[24] Köprülü Mehmed Paşa (ö.1072/1661), 1657'de Bozcaada ve Limni'yi geri almak istemiştir.[25] Çanakkale Boğazını işgal etmek isteyen Venediklilerin saldırılarına karşı, Köprülü

19- Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s. 425.
20- Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl*, (haz. Fahri Ç. Derin), İstanbul 1978, s.101. Ayvansarâyî, eserinde s.83-84'te Ali Paşa'dan bahsederken de 1187 Ramazanında vefat ettiğini tekrar eder. Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl*, s.84.
21- Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s. 424.
22- Aydıner, "Ali Paşa, Moldovancı", s.81.
23- Göksu, *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, s.45.
24- Mustafa Cezar, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. IV, İstanbul 1960, s.2039-2042.
25- Cezar, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, s.2102-2104-2105.

Mehmed Paşa, Temmuz 1657'de Gelibolu'ya gelerek Anadolu yakasına geçip Kale-i Sultaniye etrafını karargâh yapmıştır. Kum Kalesi önünde Venedik saldırıları sürmüş ve savunması zayıf Osmanlı donanması sahildeki topların himayesiyle direnebilmiştir.[26] Savaş sırasında Boğaz'daki kalelerin yetersiz olduğu görülmüş ve Köprülü Mehmed Paşa, Çanakkale Boğazı'nı güçlendirmek için çalışmalar başlatmıştır. 18 yaşındaki Sultan IV. Mehmed (ö.1104/1693), Bursa'da iken Köprülü'nün büyük oğlu Fazıl Ahmed Bey'i (ö.1087/1676) huzuruna kabul ederek Erzurum valiliğine tayin etmiş ve buradayken Çanakkale Boğazı'na karşılıklı iki kale yaptırılması emredilmiştir. Sahildeki toplar sayesinde Venedik donanmasının Kale-i Sultaniyye'den Marmara'ya geçişi engellenmiştir. Bozcaada ve Limni'nin geri alınmasından sonra, padişah IV. Mehmed'in validesi Hatice Turhan Valide Sultan (ö.1094/1683) tarafından karşılıklı iki kale yapılması tasavvur edilmiş ve Köprülü Mehmed Paşa'nın ısrarlı ricasıyla Anadolu yakasına Kumkale ve karşı Rumeli sahiline Seddülbahir kaleleri yapılarak Boğaz tamamen kontrol altına alınmıştır.[27] Fatih Sultan Mehmed (ö.886/1481) zamanında 1462'de yaptırılan Kilitbahir Kalesi ile Kale-i Sultaniye/Çimenlik Kalesi gibi Boğaz'ın iki yakasına masrafları IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Valide Sultan tarafından karşılanan iki kale daha yaptırılmıştır. Köprülü Mehmed Paşa ve Frenk Ahmed Paşa yönetiminde faaliyete geçilmiş ve 1658-1659 arasında inşa çalışmaları sürmüştür. Bu büyük proje, Turhan Sultan'ın valide olduktan sonra hamiliğindeki ilk mimarlık projesidir ve Turhan Sultan aynı zamanda, Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Kilitbahir ve Kale-i Sultaniye'de de onarım yapılmasını sağlamıştır.[28] Saldırılara karşı Çanakkale Boğazı'nın Ege Denizi girişine Anadolu yakasına Kumkale Kalesi/Kale-i Hakaniye/Sultan Hisarı ve karşı yaka olan Gelibolu yarımadası kıyısına da Seddülbahir Kalesi karşılıklı olarak inşa edilmiştir. IV. Mehmed ve Turhan Sultan'ın teftiş amaçlı 1659 Eylül'ünde Çanakkale Boğazı'na Gelibolu'ya geldiği ve IV. Mehmed'in her iki kaleyi de ziyaret ettiği bilinir.

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan Valide Hatice Turhan Sultan'a ait 27 Recep 1073 (26 Şubat 1663) tarihli vakfiyede, Boğaz'ın iki tarafına Kal'a-i Sultaniye adıyla Kumkale Kalesi ve Seddü'l-Bahr adıyla Seddülbahir Kalesi'nin inşa ettirildiği kaydedilmiştir. Vakfiyede bildirildiğine göre her bir kalenin içine birer câmi, mektep ve hamam gibi gerekli bina ve tesisler ile kalelerde görev yapacak askerler, subaylar, muhafızlar kale kumandanları ve diğer hizmet erbapları için evler, sığınaklar, dükkânlar ve çarşılar yapılmıştır. Kalelerin korunmasına ait her türlü alet, edevat ve mühimmat da sağlanarak kalelere yerleştirilmiştir. Böylece kalelerle ve bunlara sağlanan imkânlarla bölgenin her türlü şiddet, gasp ve saldırıdan korunması, huzur ve güven temin edilmesi sağlanmıştır. Bu sayede, kâfirlerin gemileri bu bölgeye gelemez olmuş ve Müslüman

26- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 6. baskı, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, s.376-377.

27- Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, s.399-400. Uzunçarşılı, bu tarihi H.1671/M.1771 olarak vermiştir. Ayrıca, *Silahdar Tarihi*'ni kaynak vererek Kara Murad Paşa'nın sadareti zamanında da Fatih devri kalelerinin 20 mil aşağısına Boğaz'ın Akdeniz medhaline karşılıklı iki kale yapılmasının düşünülmüş olduğunu, ancak yapılmadığını da belirtir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, s.400.

28- Lucienne Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler Hadice Turhan Sultan*, (çev. Ayla Ortaç), İstanbul 2009, s.131.

halk, gidiş-gelişlerinde saldırı, zarar ve eziyete uğramaktan kurtulmuştur.[29]

Kumkale Kalesi, kare planlı olup, dört köşesinde ve ortada çokgen kulelerle takviye edilmiştir. Doğu yöndeki yarım daire kemerli kapıdan girilen kalede, güney suruna bitişik olarak yapılmış küçük bir hamam ve güneydoğu kulesi yer alır. Harap haldeki sur duvarları ve küçük hamamın az ilerisinde, kale dışında güney yönünde yine harap durumda bir çifte hamam, mescit ve dörtgen planlı küçük bir meydan çeşmesi bulunur. Çifte hamam ve iki katlı olduğu anlaşılan mescit günümüzde askeri alan içinde yer alırken, küçük çeşme ise sınır dışında kalır. Kalenin kuzeybatısında küçük bir rıhtım temeli olan liman mevcuttur ve buradaki dikdörtgen kesme taşlar boyut ve doku bakımından Troya kazısının bronz çağ düzeyindeki taşlara benzetilmektedir. Osmanlıların, kalenin yapım ve onarımında Ezine'nin taş ocakları ile yakınlardaki antik yerleşimlerden de yararlandıkları anlaşılır.[30]

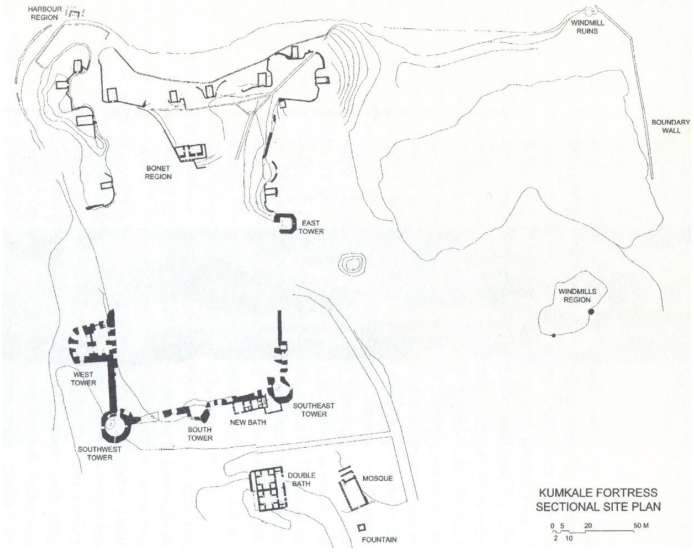
Günümüzde, kalenin deniz yönünde Boğaz'a hâkim 12 bonetten oluşan bir tabya bulunur. Kalenin güney yönünde surun dışında, kaleye sonradan eklendiği düşünülen küçük hamam, dikdörtgen planlı olup, soyunmalık, ılıklık, sıcaklık, su deposu ve külhan bölümlerinden oluşur. Kalenin güney kulesi ile güneydoğu kulesi arasındaki sura bitişik konumlanmıştır. Taş duvar dokusunda iki renk şerit halinde tuğla malzeme de kullanılmıştır. Karşı tarafındaki dikdörtgen planlı Çifte Hamam ise iki ılıklık, iki sıcaklık bölümüne sahip olup, külhan ve ortak bir su deposu vardır. Harabe halindeki hamamın sıcaklık bölümü, sivri kemerli dört eyvanlıdır ve köşelerde sivri kemerli açıklıklarla geçilen halvet hücreleri bulunur. Eyvanların üzeri tonoz örtü olup, halvet hücreleri küçük kubbe ve sıcaklık bölümü ise fil gözü pencereler olan büyük bir kubbe ile örtülüdür. Hamamın doğu yönündeki düzgün kesme taş duvarlı mescit, dikdörtgen planlıdır. Harabe halindeki mescidin örtü sistemi ortadan kalkmış, zemin ve duvarlarının bir kısmı yıkılmıştır. Mescidin ikinci kat seviyesinde sivri kemerli mihrabı ve son cemaat yeri kalıntıları da mevcuttur. Lucienne Thys-Şenocak, kalenin güneydoğu kulesinin hemen dışındaki bu caminin 19. yüzyılda yapıldığını; kale içinde Turhan Sultan'ın yaptırdığı ilk camiye ait kalıntı mevcut olmamakla birlikte, bugün harabe durumdaki çifte hamamın büyük olasılıkla kalenin ilk inşaatı sırasında yapıldığını belirtir.[31] Caminin hemen bitişiğinde, askeri alan dışında kalan dörtgen bir çeşme ise 4.00x4.50 metre boyutlarında dörtgen planlı ve su hazneli olup, kuzeybatı yönünde sivri kemerli ön cephesi bulunur. Taş duvarlı çeşme haznesi, beşik tonoz örtülüdür. Klasik üsluptaki çeşme, oldukça yalın tasarımda olup, üst örtüsü ve sivri kemerli cephesiyle harabe halindedir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hamamlar, çeşme ve mescit grubu, burada yaşayan kale ve Kumkale Köyü halkı tarafından uzun yıllar kullanılmış, savaş sırasındaki tahribattan sonra I. Dünya Savaşı sonrasında tümüyle terk edilmiş olduklarından günümüzde harabe durumdadırlar. 1965 yılında Kumkale Kalesi, askeri alan olarak kullanılmaya başlanınca kale içine yeni binalar eklenmiştir. Tarihi çeşme, hamamlar ve mescit kullanılmamaktadır

29- İbrahim Ateş, "Vakıf ve Vatan Savunması", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XX, Ankara 1998, s.175-176.

30- Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.172, 175.

31- Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.175-177.

ve henüz herhangi bir restorasyon gerçekleşmemiştir.

Çizim 1- Kumkale Kalesi kısmi yerleşim planı. (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler Hadice Turhan Sultan*, s.174.)

Stratejik konumundan dolayı Boğaz'a yönelik saldırılar her zaman gündemde olmuştur. Kalelerin ve tabyaların da güçlendirilmesi, onarılması ve ayrıca yeni tabyalar eklenmesi gerekmiştir. Sultan I. Mahmud (ö.1168/1754) döneminde Humbaracı Ahmed Paşa (ö.1160/1747) tarafından boğazdaki kaleler sağlamlaştırılmıştır.[32] 18. yüzyılda Osmanlı hükümeti, Boğaz güvenliği ve kalelerin güçlendirilmesi için Baron de Tott ile anlaşmış ve 1770'te Osmanlı hükümeti tarafından, Çeşme'deki bozgunun ardından Çanakkale'yi zorlayan Rus donanmasına karşı Boğaz'ı tahkim etmekle görevlendirilmiştir.[33] Baron de Tott'un 1778-1784 yılları arasında kaleme aldığı hâtıraları,

32- Ersin Kırca - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, İstanbul 2016, s.130.

33- Topçu mühendisi olarak eğitim görmüş olan François Baron de Tott, Macar asıllı Fransız subay ve diplomattır. Fransız hükümeti tarafından kendisine Türkçe öğrenme, Osmanlı Devleti'nin durumunu inceleme ve özellikle Kırım ile ilgili bilgi toplama görevi verilmiş olarak 1755'te İstanbul'a gelmiştir. 1763'te Paris'e dönmüş ve üç yıl sonra İsviçre'nin Neuchatel bölgesine temsilci tayin edilmiştir. Kısa süre sonra buradan ayrılması istenerek kendisine Saint Louis nişanı ve binbaşılık rütbesi verilen Tott, Fransız hükümeti tarafından 1767'de Kırım hakkında incelemelerde bulunmak ve Tatarlar'ı Ruslar'a karşı kışkırtmak amacıyla Kırım Hanlığı'na konsolos olarak gönderilmiştir. Burada 1768'de patlak veren Osmanlı-Rus savaşının çıkmasında önemli rol oynadığı bilinir ve 1769'da Kırım Hanı'nın başlattığı başarılı askerî harekâta gözlemci olarak katılmış ve aynı yıl Kırım'dan ayrılarak tekrar İstanbul'a gelmiştir. 1770'te de Osmanlı hükümeti tarafından, Çeşme bozgunundan sonra Çanakkale'yi zorlayan Rus donanmasına karşı Boğaz'ı tahkim etmekle görevlendirilmiştir. 1771'de İstanbul'a dönerek Topçu ve Mühendis okullarının kurulmasında önemli rol oynayan Tott, Sultan III. Mustafa'nın vefatından sonra ülkesine dönmüştür. Fransız hükümeti tarafından Doğu Akdeniz iskelelerinin

Mémoires du Baron de Tott sur les turcs et les tartares adıyla Amsterdam'da 1785'te yayımlanmıştır. 1975'lerde de Türkçeye de çevrilerek Tercüman 1001 Eser dizisinde yer almıştır.[34] Hâtıratında yazdığına göre, 1755 yılı Nisan'ın ilk günlerinde Marsilya'dan yelkenli ile deniz yolculuğuna başlamış ve ters rüzgârlar nedeniyle ancak 18 Mayıs'ta Çanakkale Boğazı'ndan içeri girebilmiş ve flamalarını direğe çekerek İstihkâmları ve Gelibolu'da demir atmış olan Kapdân-ı Deryâ'nın filosunu selâmlayıp sonunda 21 Mayıs 1755 tarihinde İstanbul limanına ulaşabilmiştir.[35] Baron de Tott, hâtıratında dönemin önemli gelişmelerini, olaylarını yazarak Padişahın Sadrazam Mehmed Emin Paşa'yı azlettiğini ve sonrasında bir buyruk ile kafasının kesilerek sarayın kapısına şu yazıyla birlikte asıldığını da kaydetmiştir. "«Hünkâr tarafından buyrulan sefer harekâtına itibar etmediği için...»"[36] Ardından Moldovancı Ali Paşa'nın sadrazam seçildiğini ve yeni Sadrazam Ali Paşa'nın pek mahir olmamakla birlikte daha atılgan gözüktüğünü, onun da yenildiğini ve sadrazamlık gibi yüce fakat o kadar da tehlikeli bir mevkiyi kaybetmekten başka bir kaybı olmadığını yazmıştır.[37]

Çeşme'de olan olaylar ve Rus donanmasının Boğaz'ı zorlaması üzerine, padişahın kendisine Çanakkale istihkâmlarının savunulması görevini verdiğini belirten Tott, daha önce sadrazam iken sonrasında gözden düşünce Çanakkale Muhâfızlığı'na atanan Moldovancı Ali Paşa'nın mektuplarının aşılmaz olarak bilinen Çanakkale istihkâmlarının en hafif bir saldırıya bile dayanamayacak durumda olduğunu kesin bir şekilde ortaya koyduğunu da kaydetmiştir.[38] Tott, hâtıratının 3. kısmında, Çanakkale'de Moldovancı Ali Paşa ile birlikte Çanakkale istihkâmlarındaki çalışmalarını ve sonrasında İstanbul'a dönerek Topçu Okulu, Dökümhâne ve Mühendis Okulu'nun kurulmasındaki görevlerini ve bu süreçteki olayları anlatmıştır.[39]

Baron de Tott ve Moldovanlı Ali Paşa, Boğaz'ın güvenliğini sağlayabilmek için Çanakkale'de, Kumkale ve Nara arasındaki kıyı şeridine tabyalar inşa ettirmiştir. Seddülbahir ve Kumkale'de top sayıları arttırılarak yeni tabyalar oluşturulmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda Kumkale Kalesi ve çevresinde çeşitli onarımlar söz konusu olmuştur. Boğaz güvenliği açısından 1788'de Sultan Hisarı civarında Kesek, Yeniköyaltı ve Kumburnu mevkilerine; Seddülbahir Kalesi civarında İlyas Burnu ve Muarız Körfezi tarafında Kemikliburun ile Kabana tabyaları yapılmıştır. Sultan III. Selim zamanında, Çanakkale Boğazı'na yeni tabyalar inşa edilerek kızgın gülleler atabilen siperli toplar

teftişiyle görevlendirilmiştir. 1777-1778'de İskenderiye, Halep, İzmir, Selanik ve Tunus gibi bütün Akdeniz sahillerini dolaşmış ve Süveyş Kanalı'nın açılması konusunda incelemelerde bulunmuştur. 1781'de tümgeneral olan Tott, 1787'de Donai'de valilik de yapmıştır. 1790'da Macaristan'a dönmüş ve Eylül 1793'te vefat etmiştir. Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzmen), İstanbul, s.6; Geza David, *"*Baron de Tott, François*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, s.83-84.

34- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzmen), Tercüman 1001 Temel Eser 89, İstanbul.

35- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.13.

36- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.172.

37- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.172.

38- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.178-179.

39- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.179-220.

konulabilmesi amacıyla var olan kale ve tabyaların tahkim edilmesi için 1799'da İngiliz generallerinden Keller ve maiyetindeki ressam ve mühendislere bir rapor hazırlatılarak, rapora göre tahkimat çalışmalarına başlanmıştır. Ancak, bu tabyalar da Boğaz'ın güvenliği için yetersiz kalmış, 1807'de bir İngiliz filosu İstanbul önlerine kadar gelebilmiştir.[40]

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri adlı eserde, Kumkale'nin doğusunda kara tarafında bir hendek oluşturulması amacıyla nehirden denize doğru bir kanal açılmasına karar verilerek, 26 Zilkade 1221 (4 Şubat 1807) tarihinde Kumkale Kalesi'ndeki askerler ve etraftaki köylerden toplanan ameleler ile beraber iki bin kişinin kanalı kazmaya başladığı ve dört-beş günde işin bitirilmesi planlandığı; ancak günümüzde kanalın mevcut olmadığı belirtilerek ayrıca bu projeye dair Şubat 1807 tarihli bir resim de eklenmiştir. Sultan II. Mahmud (ö.1255/1839) döneminde, Çanakkale Boğazı'ndaki toprak tabyalar yıkılarak kârgir tabyalar inşa edildiği ve Sultan Abdülaziz (1830-1876) ve II. Abdülhamid zamanında da yeni tabyalar eklendiği bilgisi de verilmiştir.[41]

1845'de de Tophane-i Amire müşiri Fethi Paşa (1801-1858), kale ve istihkâmlarda inceleme yaparak güçlendirme ve yeni tabyaların inşasının tamamlanmasını sağlamıştır. Sonrasında da farklı zamanlarda yeni toplar yerleştirilmiş ve onarımlar gerçekleştirilmiştir.[42]

25 Şubat 1915'te İngiliz ve Fransız donanması tarafından bombalandığında zarar gören kale, 25-27 Nisan 1915'teki Kumkale Muharebesi'nde de tahrip edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında tahribatlara maruz kalmıştır. Günümüzde Kumkale Kalesi, içerisine yeni askeri binalar inşa edilerek 1965'ten beri askeri alan olarak Boğaz güvenliğinde kullanılmaktadır. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Çanakkale Boğaz Komutanlığına bağlı Kumkale Sahil Gözetleme Karakolu'dur.

Kumkale'de Moldovanlı Ali Paşa Çeşmesi ve Hoca Ali Rıza'nın Resimlerinin Görsel Belge Değeri

Moldovanlı Ali Paşa'nın, Seddülbahir muhafızlığı ile Çanakkale Boğazı seraskerliğine tayin edilmesi ve bu bölgede görev yapması, Hoca Ali Rıza'nın resminde görülen anıtsal meydan çeşmesini inşa ettirmiş olabileceği görüşünü kuvvetlendirir. Sanatçının resme el yazısıyla not ettiği "Kum Kal'ada Moldovanlı Ali Paşa'nın inşa kerdesi. Harapça bir çeşmedir" bilgisinden, çeşmenin Kumkale'de olduğu ve Moldovanlı Ali Paşa'nın yaptırdığı anlaşılır. Hoca Ali Rıza, ressam olduğu kadar, güçlü tarih ve milli duygularıyla ülkesinin, vatanının milli mirasını belgelemeci tavrıyla ayrıca önemlidir. Resimleri, sanatsal değerleri yanı sıra mimarlık tarihi açısından da iyi birer görsel belge değerine sahiptir.

40- Ersin Kırca - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, s.130.

41- Ersin Kırca - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, s.130-131.

42- Bkz. Yusuf Acıoğlu, *Çanakkale Boğazı'ndaki Kaleler,* **(**Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), T.C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2006, s.47-48.

Resme göre çeşme, çokgen planlı, hazneli ve kurşun kaplı çatılı anıtsal bir meydan çeşmesi örneğidir. Çokgen planlı çeşmenin haznesi, dört yüzlü ve köşeleri pahlı olup sekizgene dönüşür. Geniş saçaklı ve kurşun kaplı bir çatıya sahiptir. Dört cephesi daha geniş, köşeler daha dar tutulmuş olduğu anlaşılan sekizgen planlı çeşmenin dalgalı kemerli nişe sahip iki cephesi ile daha dar olduğu anlaşılan köşelerdeki dekoratif ayna taşı ve kurnası olan köşe çeşmeciklerinin olduğu iki köşe cephesi resimde belirgin olarak görülür. Dikdörtgen ayna taşı ve dekoratif kurna olan cephede alt kısımda ayrıca iki basamak göze çarpar. Geniş cephelerde, dikdörtgen olarak çeşme cephesinde üstte dikdörtgen beliren, ancak fazla ayrıntıya girilmemesine karşılık, kitabe olduğu düşünülen bölüm altında yuvarlak kemerli ve iki yanda kırılmalarla dalgalı görünüm kazanan çeşme nişi belirgindir. Çeşme aynasının sade olduğu anlaşılır. Önünde teknesi ve iki yanda oturmaya yarayan seki taşları mevcuttur.

Resmin sağında, karakalemle çizilmiş olan kubbeli bir başka yapı dikkati çeker. Burası, tam seçilememekle birlikte moloz taş duvarlı ve kubbe örtülü bir yapı olmalıdır. Kubbe örtüsünde, hamam kubbelerinde örneği olan delikler mevcuttur. Resim böyle değerlendirildiğinde, buranın bir hamam olduğu anlaşılır. Çeşmenin gerisinde de resmin solunda, taş duvarlı ve pencere açıklığı belirgin bir yapının varlığı daha görülür. Resmin sağındaki yapıyı hamam olarak değerlendirirsek bu bölgenin günümüzde askeri alan olan Kumkale Kalesi olduğu akla gelir. Askeri alan olan bu bölgede, Çanakkale Boğaz Komutanlığı'ndan alınan izinle yerinde yapılan araştırmada, böyle bir çeşmenin günümüzde orada var olmadığı görüldü. Askeri alan olan Kumkale Kalesi'nin güney-güneydoğu yönünde, resimdekine benzer hamam yapısı ve duvar dokusu belirlenebilmesine karşılık, çeşme kalıntısına rastlanamadı. Ancak resme göre yerinde yapılan arazi incelemesinde, çeşmenin var olabileceğini düşünebileceğimiz alanda, günümüzde su kaynağı olarak bir yangın vanası mevcuttur. Hoca Ali Rıza'nın resmettiği çeşmenin bu civarda olması gerektiği düşünülebilir.

Kumkale Kalesi ve çevresi özellikle denize bakan taraftaki kuleleri, I. Dünya Savaşı sırasında Fransızların yoğun top ateşine maruz kalmış ve yıkılmıştır. Bu bölüme, bonetler inşa edilerek savunma güçlendirilmiştir. Savaşlar ve depremlerle zarar gören Kumkale Kalesi, çeşitli onarımlar geçirmiştir. Kumkale Kalesi'nde, giriş kısmında günümüzde askeri alan sınırı dışında kalan küçük dörtgen planlı harabe halinde dörtgen küçük bir çeşme ile askeri alan sınırı içinde hemen yanında harap durumda bir mescit, çifte hamam ve karşısında güney tarafta duvara bitişik küçük bir hamam vardır. Kale yakınında eski Kumkale Köyü Mezarlığı, Kumkale Şehitliği ve Kumkale Köyü yer alır. Troya'ya 5 kilometre uzaklıkta 17. yüzyılda inşa edilen Kumkale Kalesi, 18. yüzyılda özellikle depremler ve şiddetli rüzgârlar gibi doğa koşullarıyla zarar görmüştür.[43] 18. ve 19. yüzyılda, Kumkale'de oluşan tahribatlar ve onarımlarla ilgili Başbakanlık Osmanlı

43- Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.159, 335.

Arşivi'nde çeşitli belgeler mevcuttur.[44] Kale, tarihte Kumkale Muharebesi olarak anılan 25 Nisan 1915'teki çarpışmalarda da büyük hasar görmüştür. 25-26 Nisan 1915'te bombardımana tutulmuştur. Kaleden, Kumkale Köy Mezarlığı'na kadar geri çekilerek, mezarlık alanına siperler dahi açılmıştır.

Fotoğraf 1- Kumkale Tarihi Türk Mezarlığı'nda siperler ve geride Kumkale Kalesi ve Boğaz görünümü. (22 Ağustos 2019)

Tarihe Kumkale Muharebesi olarak geçen ve iki gün süren işgal, 27 Nisan 1915'te son bulmuştur. Ancak, geriye harabe bir Kumkale Köyü ve kale kalmıştır. Savaş öncesinde, mescit ile dörtgen hazneli çeşmenin olduğu yönde ve denize bakan tarafta Kumkale köyünün evleri ve değirmenleri bulunuyordu. Fransızlar tarafından

44- BOA, C..AS.., No: 9396/221, tarih: H-19-10-1240 [6 Haziran 1825], "Sultanhisarı nam-ı diğer Kumkale'nin harap olan yerlerinin keşfi."

BOA, C..AS.., No: 599/25265, tarih: H-29-10-1240 [16 Haziran 1825], "Akdeniz Boğazı'ndaki Sultanhisarı nam-ı diğer Kumkale'nin tamiratı."

BOA, AE.SMHD.II., No: 117/9831, H-17-04-1255 [30 Haziran 1839], "Haremeyn-i Muhteremeyn'e tabi Valide Sultan Evkafı'ndan olup Bahr-ı Sefid Boğazı'nda Seddülbahr Kalesi ve Kumkale'de bulunan cami, mektep, hamam, su yolları ve su terazilerinin tamirine sarf olunan meblağın Haremeyn Hazinesi'ne teslim olunan evkaf muaccelatından verilmesi. a.g.y.tt "

Ayrıca, 1737, 1761, 1769, 1784, 1790 ve 1810 tarihli belgelerden Kumkale Kalesi'nin tamiratıyla ilgili yazışmalar yapıldığı; 1766'da kale içindeki Valide Sultan Camii, mektep ve çeşmeler ile kale varoşundaki caminin tamir edildiği; 7 Şubat 1809'daki depremde zarar gören kale, cami, mektep, hamam ve suyolları ile varoşunda bulunan caminin 1810 yılı Mayıs ayında tamir edildiği belirtilir. Bilgi için Bkz. Ersin Kırca - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, s.130.

yıkılan köy, sonrasında tekrar aynı yerde yeniden inşa edilmemiştir. Şubat 1915'te de İngiliz donanmasınca Kumkale bombalanmış ve evler yıkılmıştı. 25-27 Nisan 1915'teki saldırılarla da iyice harabeye dönmüştür. Savaş sonrasında yeni Kumkale Köyü, bu alanın ilerisinde, Çanakkale yönünde başka bir alanda kurulmuştur. Günümüzdeki Kumkale, yeni kurulan yerleşimdir. Eski Kumkale'deki evlerin temelleri, günümüzde genellikle domates yetiştiriciliği yapılan tarla olarak kullanılan yerlerde kısmen takip edilebilmektedir. Savaş sonrasında, köy halkının ve kaledeki askerlerin kale duvarlarındaki meşe kirişleri söküp yaktıkları, taşları bağlayan demir kenetlerin de çıkarılıp top tamiri için eritildiği ve kaleden taşların sökülerek köy evlerinin inşasında kullanıldığı bilinir. Ayrıca, Karamenderes kaynaklı su taşkınları ve erozyon da alüvyonlu topraklardaki Kumkale'ye zarar vermiştir.[45]

Deniz kıyısındaki Kumkale, Karamenderes (Skamondros) ile Dümrek (Simoeis)'in birleşme alanına yakın yerde konumlandığından dolayı, su ihtiyacının büyük kısmını buralardan karşılamış ve kaleye su getirilmesi çok zor olmamıştır. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde, "Eşkâl-i kal'a-i Sultâniyye" başlığıyla**,** kalenin deniz kıyısında Boğaz ağzında ve bir tarafında da nehir olduğunu belirtip, kapalı suyollarının henüz inşa halinde olduğunu kaydetmiştir.[46] *Tarih-i Naima'da* ise kaleye üç günlük yolda bir çay olduğu ve suyun kaleye getirilmesinin kolay olduğu; ihtiyaç halinde suyun sarnıçta toplanabildiği ve diğer zamanlarda suyun alçaktan akan çaydan su alınabildiği kaydedilmiştir.[47] Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kumkale'nin suyolları, çeşme ve su terazileri tamirleri ile ilgili çeşitli belgeler mevcuttur.[48]

Günümüzde Kumkale Kalesi dış kısmında, güneydoğu tarafındaki caminin güneyinde yer alan dörtgen planlı sivri kemerli tek cepheli çeşmeden başka tarihi çeşme yoktur. Ancak, Hoca Ali Rıza'nın resminde betimlediği çokgen planlı bir anıtsal meydan çeşmesi, hamama yakın alanda bir çeşmenin var olduğunu, ancak günümüze ulaşmamış olduğunu gösterir. Resimdeki sağda az bir kısmı çizilmiş olan taş duvarlı kubbeli bir yapı, burada var olan çifte hamam olmalıdır. Fil gözü kubbesi ve taş duvarlarıyla günümüzdeki görünümü çağrıştırır. Sol tarafa doğru etrafı taş sekiyle çevrili bir ağaç ve yanında anıtsal

45- Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.164-165.

46- Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, (haz. Yüksel Dağlı, vd.), İstanbul 2001, s.153.

47- Naima, *Tarih-i Naima*, C.6, İstanbul 1863-64, s.408-409'dan aktaran, Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.187-188, 340.

48- BOA, olarak EV.HMH.d..., No: 5533/0, tarih: H-25-08-1179 [6 Şubat 1766], "Sultanhisar kalesinde Valide Sultan Camii ile Mektep, Çeşme vesairenin tamiri için keşif ve tahrir."

BOA, AE.SMHD.II., No: 117/9831, tarih: H-17-04-1255 [30 Haziran 1839], "Haremeyn-i Muhteremeyn'e tabi Valide Sultan Evkafı'ndan olup Bahr-ı Sefid Boğazı'nda Seddülbahr Kalesi ve Kumkale'de bulunan cami, mektep, hamam, su yolları ve su terazilerinin tamirine sarf olunan meblağın Haremeyn Hazinesi'ne teslim olunan evkaf muaccelatından verilmesi. a.g.y.tt"

BOA, C..BLD., No: 59/2922 tarih: H-08-08-1264 [10 Temmuz 1848], "Akdeniz Boğazı'ndan Kumkale'de köprü ile çeşme ve cami su yollarının tamirine dair."

BOA, DH.MKT., No: 204/29, tarih: H-02-08-1311 [8 Şubat 1894], "Biga sancağına mülhak Kumkale kasabasına gelmekde olan su kaynaklarının tecdiden ve tamiren ıslahı ve ikmali hususları."

meydan çeşmesi yer alır. Çokgen planlı çeşmenin sol tarafında geri planda moloz taş duvarlı olduğu anlaşılan ve yüzeyde tuğla rengi şerit halinde boyama ile vurgulanmış bir yapı parçası dikkati çeker. Bu iki renkli duvar dokusu, bu alanda kalenin güney kulesi ve güneydoğu kulesi arasında yer alan hamamın taş ve tuğlalı cephesinde de benzer olarak takip edilebilir.

Resim 2- Resim 1'den ayrıntı.

Fotoğraf 2- Kumkale Kalesi, hamamlar ve arada eğitim alanı. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 3- Kumkale Kalesi, Hamamlar. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 4 Kumkale Kalesi, Hamam ve güneydoğu kule. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 5- Kumkale Kalesi, Hamamlar ve ağaç altında yangın vanası ve yangın deposu. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 6- Kumkale Kalesi, eğitim alanı ve hamamlar. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 7- Kumkale Kalesi, su deposu ve kavak ağacı yönünden kule ve hamamlar yönüne bakış. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 8- Kumkale Kalesi, güney surundaki hamam. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 9- Kumkale Kalesi, güney surundaki hamam ve güneydoğu köşedeki kule. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 10- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam, kaleden görünüm. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 11- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam, kubbe ve sivri kemerler. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 12- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam, kubbe. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 13- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 14- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam. (22 Ağustos 2019)

Hoca Ali Rıza'nın resmettiği çokgen planlı meydan çeşmesi, günümüzde bu alanda yoktur. Kumkale'de, askeri alan sınırında mescide yakın olarak günümüzde harap bir çeşme vardır. Bu harap haldeki çeşme, kareye yakın dörtgen planlı olup taş duvarlı hazneye sahiptir. Haznenin bir yüzünde sivri kemerli çeşme nişinin varlığı belirgin olup, diğer cepheler düzdür. Küçük bir meydan çeşmesi örneği sunan yapı, tek yüzlü sivri kemerlidir. Yapının üzeri tonoz örtülüdür. Çok harap olmasına karşılık, klasik üslupta sivri kemerli bir meydan çeşmesi olduğu ortadadır. Kuzeye dönük sivri kemerli çeşme cephesi, mescit yönündedir.

Fotoğraf 15- Kumkale Kalesi önündeki dörtgen hazneli çeşme. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 16- Kumkale Kalesi önündeki dörtgen hazneli çeşme. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 17- Kumkale Kalesi önündeki dörtgen hazneli çeşme. (22 Ağustos 2019)

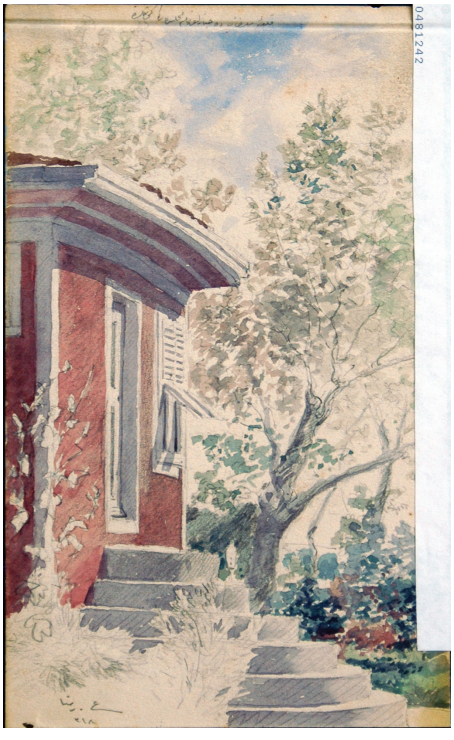

Fotoğraf 18- Tonoz örtülü çeşme haznesi. (22 Ağustos 2019)

Hoca Ali Rıza'nın resmettiği çeşme ise bu klasik üslupta sivri kemerli tek yüzlü, moloz taşlı ve tonoz örtülü dörtgen hazneli çeşmeden çok farklıdır. Sanatçının resimlediği çeşme, hamama yakın yerdedir ve çokgen planlıdır. Dört yüzlü meydan çeşmesinin yüzündeki dekoratif nişler, yuvarlak kemerli ve dalgalı yapıya sahiptir. Bu tarz kemerler, İstanbul'daki çeşmelerde de vardır ve 18. yüzyıl örnekleri mevcuttur. Pahlanmış köşelerde ise dekoratif birer çeşmecik olduğu anlaşılır. İstanbul Süleymaniye'deki 1207/1792 tarihli Süleymaniye Meydan Çeşmesi'nin köşeleri pahlı çokgen planlı haznesi ve ayna taşının olduğu ön cephedeki dalgalı kemerli niş tasarımı, ilk akla gelen örnekler arasındadır. Resimdeki çeşmenin dört cephesi ve köşelerdeki pahlanma ile sekizgene dönüşmesi ve dar olan köşe cephelerinde dekoratif kurnaları olan çeşmeciklerin yerleştirilmiş olduğu plan tasarımı, Üsküdar'daki 1141/1728 tarihli Sultan III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nin tasarımını da anımsatır. Üsküdar'daki Lale Devri çeşmesi örneği olan yapının dört yüzünde sivri kemerli niş vardır. Emirganda'ki 1197/1782 tarihli Emirgan (I. Abdülhamid) Meydan Çeşmesi'nin de haznesi, dörtgenin kenarlarının kesilmesiyle oluşan sekizgen plana sahip olup geniş olan cephelerden üçünde, önünde tekne olan dekoratif Rokoko karakterli kemer ve dalgalı kemerli sığ niş içinde dekoratif ayna taşı bulunur.

Osmanlıca kendi el yazısıyla "Kum Kal'ada Moldovanlı Ali Paşa'nın inşa kerdesi. Harapça bir çeşme" açıklamasını yazmış olan Hoca Ali Rıza, çeşmenin ön kısmında sol alt köşeye doğru yine el yazısıyla "Moldovanlı" kelimesini de yazmıştır. Resimde yazılı açıklamalar olmasına karşılık, tarih eklememiştir. Sanatçının Çanakkale Kumkale'ye geldiği ve buradaki kale civarına gelerek kendisine güzel görünen ve belgelemek ihtiyacı hissettiği bu çeşmeyi resmettiği ve "Moldovanlı" olarak Ali Paşa'nın inşa ettirdiği bilgisini titizlikle kaydettiği resimdeki yazılardan anlaşılır. Sanatçının bu resminde tarih olmamasın karşılık, Çanakkale'ye geldiğini ispatlayan iki resmi daha vardır. Milli Kütüphane Koleksiyonu'ndaki bu iki resimden biri Kumkale, diğeri ise Çınarlık'tan görünüm sunar. Sanatçı, 20. yüzyıl başında, 1902 yılında Çanakkale'ye gelmiş olmalıdır.

Çınarlık'tan bir köşk görünümünü aktardığı resme 1318 [1902] tarihini yazmıştır. Milli Kütüphane Koleksiyonu'na 1958'de alınan ve *Kaleyi Sultaniyede Çınarlık Mah.* adıyla Demirbaş No:275 Albüm No: 6/8 TAB 1994 AL 54 kaydı olan 21.3 x 13 cm boyutundaki resmi, yine kağıt üzerine karakalem ve suluboya ile yapmıştır. Ağaçlıklı bir bahçe içinde ön planda basamakları da olan tek katlı bir binayı resmetmiştir. Basamakların olduğu giriş kısmındaki kapı ve pencere ile geniş saçak oluşturan çatının kiremit kaplı olduğu anlaşılır. Sol alt köşeye "A. Rıza 318 [1902]" olarak imza ve tarih atan sanatçı, resmin üst orta kısmına da tek satır halinde el yazısıyla "Kale-i Sultaniye'de Çınarlık nam mahaldeki köşk" bilgisini kaydetmiştir. Albümde bu resim için "Kaley-i Sultaniye'de (Çanakkale) Çınarlık Nam Mahallesindeki Köşk" açıklaması yer alır.

Resim 3- Hoca Ali Rıza, 1318 [1902], *Kaleyi Sultaniyede Çınarlık Mah.*, 21.3 x 13 cm, kağıt üzerine karakalem ve suluboya, Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu, Demirbaş No:275 Albüm No: 6/8 TAB 1994 AL 54.

Yine tarihsiz olan, ancak el yazısıyla uzun açıklayıcı bilgi yazdığı diğer resmindeki "Müteveffa Hacı Sadık Ağa'nın Kumkale'de hanesidir. Sonradan İstihkâm Feriki Ahmet Paşa oturarak tamir de ettirmiştir" notu, sanatçının Kumkale ve civarını gezip gördüğünü destekler. Kumkale'de, vefat etmiş olan Hacı Sadık Ağa'nın hanesini de resmetmeye değer bulmuştur. Sanatçının kaydettiği bilgiye göre, Hacı Sadık Ağa'nın hanesinde sonradan İstihkâm Feriki Ahmet Paşa oturmuş ve tamir ettirmiştir. Milli Kütüphane Koleksiyonu'na 1958'de alınan ve *Çanakkale Kumkale'den* adıyla Demirbaş No:200 TAB 1994 SA 48 kaydı olan 25 x 13 cm boyutundaki kağıt üzerine karakalem ve suluboya ile çalışmış olduğu resminde, anıtsal olarak kompozisyonun yarısını sağ taraftaki iki katlı ahşap ev kaplar. Alt katının yan duvarında dökülme olan evin girişi meydana bakar ve ahşap çıkmalarla geçilen ahşap kaplı ikinci katında dikdörtgen açıklıklı ve ahşap kafesli pencereler bulunur. Yapının üzeri kiremit kaplı çatı ile örtülüdür. Evin iki yan tarafında moloz taş duvar vardır. Sol tarafa doğru orta planda tek katlı evler devam eder. Bunların bir kısmı depo, dam olabilir. Hacı Sadık Ağa, Kumkale'de müdür olarak görev yapmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki H-29-07-1274 [15 Mart 1858] tarihli bir belgeden

Hacı Sadık Ağa'nın Kumkale kazasına müdür olarak tayın edildiği ve H-12-11-1278 [11 Mayıs 1862] tarihli olan bir belgeden azledildiği ve H-18-01-1280 [5 Temmuz 1863] tarihli belgeden de Kumkale Kazası'na Hacı Sadık Ağa'nın vekaleten müdür tayin kılınmış olduğu anlaşılır.[49]

Resim 4- Hoca Ali Rıza, *Çanakkale Kumkale'den*, 25 x 13 cm, kağıt üzerine karakalem ve suluboya, Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu, Demirbaş No:200 TAB 1994 SA 48. (*İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza*, s.995.)

1902'de Çanakkale'ye geldiği anlaşılan Hoca Ali Rıza, 1902'de kolağası rütbesindedir. Ressam Hüsnü Tengüz'ün (1876-1950) hâtıratında kaydettiğine göre, 1902'de Tophane'de Tecrübe Dairesi Reisi Mahmud Şevket Paşa (1856-1913), Hüsnü Tengüz'den eski Osmanlı kıyafetleri için bir albüm çalışması istemiştir. Tengüz bu iş için çalışırken, "Büyük üstat Ali Rıza Bey" olarak değerlendirdiği Ali Rıza Bey ile de o sırada tanışmış ve Ali Rıza Bey'den sanatsal alanda çok yararlanmıştır. O süreçte Ali Rıza Bey, Harbiye Mektebi'nde resim muallimi olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda askeri ve sivil rüştiye mektepleri için de kara kalem resim modelleri hazırlamış ve bunlar Harbiye Mektebi Matbaası'nda litografi olarak basılmıştır.[50] 8 Eylül 1902 tarihli emirle Mahmud Şevket Paşa'nın başkanlığında oluşturulan Esliha-i Atika Müzesi Komisyonu'na

49- BOA, MVL, No: 568/36, tarih: H-29-07-1274 [15 Mart 1858], "Sadık Ağa'nın Kumkale kazasına müdür tayin edilmesi. (1. Anadolu)"

BOA, A.}MKT.UM.., No: 563/89, tarih: H-12-11-1278 [11 Mayıs 1862], "Kumkale Müdürü Hacı Sadık Ağa'nın azliyle yerine Bayramiç Müdürü Vekili Mustafa Ağa'nın, Bayramiç Müdürlüğü'ne de Ahmed Bey'in asaleten tayini."

BOA, MVL, No: 650/86, tarih: H-18-01-1280 [5 Temmuz 1863], "Bingazi Sancağı dahilinde bila-maaş Lapseki Kazası'na Mustafa ve Kumkale Kazası'na Hacı Sadık Ağa'nın vekaleten müdür tayin kılınmış olduklarından icra-yı asaletine dair Biga Meclisi'nin mazbatası. (21. Anadolu)"

50- Hüsnü Tengüz, Hüsnü Tengüz, *Sanat Hayatım Bahriye Ressamı Hüsnü Tengüz'ün Hatıraları*, (çev. Müge Kılıçkaya), İstanbul 2005, s.27-32.

üye tayin edilen Hüsnü Tengüz, bu görevde Ali Rıza Bey, Zekai Paşa, Zonaro, Topçu Sami, Ahmet Ziya ile birlikte görev almış olduğunu da kaydetmiştir.[51] Askeri Müze için oluşturulan bu heyette, Ali Rıza Bey'in de yer alarak müzenin kuruluşunda çalıştığı anlaşılıyor. Hoca Ali Rıza, çok üretken ve paylaşımcı bir kişiliğe sahip olduğunu her fırsatta göstermiştir. 1908-1910 arasında, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti başkanlığını yapmıştır. Harbiye Mektebi'ndeki resim öğretmenliği görevini emekli olana sürdürmüş ve 1911 yılında Kaymakam (yarbay) rütbesinde Mektebi Harbiye Resim muallimliğinden emekliye ayrılmıştır. Sonrasında ise sivil okullarda öğretmenliğe devam etmiştir.

Hayalden yaptığı bazı örnekler dışında, genellikle eserlerinde belgelemeci tavırla doğaya, gerçeğe sadık kalmıştır. Bu açıdan yaptığı diğer resimlerden günümüze ulaşan ya da fotoğraflarla belgelenen örneklerle resimlerindeki yapılar karşılaştırıldığında, gerçeğe uygun betimlemeler yaptığı görülür. Sanatçı, Çanakkale'ye gelerek Çınarlık ve Kumkale'de bulunmuş ve çalışma tarzına uygun olarak her daim yanında taşıdığı resim kağıtları, kalem ve boyalarla hızlıca gördüklerini tespit etmiştir. Sanatçının vefatından yıllar sonra, 11-18 Kasım 1956 tarihlerinde Ankara, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Resim Galerisi'nde açılan resim sergisinde 441 eseri sergilenmiş ve bu resimler, daha sonra 1958'de Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu'na alınmıştır. Sergi broşüründeki eserler listesinde,[52] suluboya resimlerinden *Çanakkale'de* ve iki adet *Kumkale'de* adlı resimleri; yağlıboya Çanakkale *(Bove Zırhlısı)* ve *Çanakkale'de* adlı resimleri de sanatçının Çanakkale ile olan bağlantısını gösterir.

Açık havada, gözleme dayalı hızlı çalışmalarında, bazen eksik kalan sonrasında tamamlaması gereken durumlarda resimlerine açıklayıcı ve hatırlatıcı notlar da eklemiştir. "Müteveffa Hacı Sadık Ağa'nın Kumkale'de hanesidir. Sonradan İstihkâm Feriki Ahmet Paşa oturarak tamir de ettirmiştir" notunu eklediği resimde, evlerin yüzeyine el yazısıyla ara ara boya, renk hatırlatma notları da yazmıştır. "A. Rıza 318 [1902]" olarak imza ve tarih attığı resminden hareketle, 1902'de Kale-i Sultaniye'de Çınarlık mahallesine gelmiş olan sanatçı, Kumkale'ye giderek belgelemeye, resmetmeye değer bulduğu evleri, çeşme, hamam gibi yapıları da hızlıca resim defterine ya da kağıtlarına aktarmış ve gerektikçe açıklayıcı notlar eklemiştir.

Hoca Ali Rıza'nın kendine sonrası için hatırlatıcı ve açıklayıcı notlar eklemeye yönelik bu çalışma tarzı, İstanbul'daki yapıları, sokakları betimlediği diğer resimlerinde de görülür. Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu'nda yer alan resimlerinden birinde, İstanbul'daki Gürcü Mehmed Paşa Çeşmesi'ni betimlemiştir. 12x17 cm ölçüsündeki kağıt üzerine karakalem ve boyalarla yaptığı bu resminde de benzer biçimde açıklayıcı notlar koymuş ve resimdeki renklendirmeyi tam bitirmemiştir. Gürcü Mehmed Paşa Çeşmesi ve çevresi günümüze değişerek ulaşmıştır. Aynı koleksiyonda, 31x23 cm boyutunda kağıt üzerine suluboya bir başka resmine sol alt köşeye imzası atıp "İncirköyünden*"* diye açıklama yazmıştır. Bu resimde de merkezde anıtsal olarak bir meydan çeşmesini resmetmiştir. Resimdeki çeşme, Beykoz Paşabahçe Beyaz Erguvan Caddesi'ndeki

51- Hüsnü Tengüz, *Sanat Hayatım*, s.35.

52- Şerifoğlu, "Sanatla Yoğrulmuş Bir Ömürden İzler", s.127-130.

Çeşme'dir ve bu çeşme günümüze orijinal olarak ulaşmamıştır. Çeşmenin 1972 tarihli fotoğrafı ile Hoca Ali Rıza'nın resmindeki görünüm birebir uyuşmaktadır. İstanbul Merdivenköy'deki çeşme ya da Bulgurlu'daki Namazgâh Camii resimleri gibi, sanatçının bu örneklere benzer çok sayıda resmi vardır. Hoca Ali Rıza'nın resimlerinde betimlediği çeşme, cami ya da diğer yapıların o dönemleri belgeleyen fotoğrafları ya da günümüze ulaşan durumları karşılaştırıldığında, sanatçının gerçeğe uygun belgelemeci tavrı açıkça ortaya çıkmaktadır.[53]

Resim yapma ve belgeleme tutkusunu, uzun yıllar öğrencisi ve dostu olan A. Süheyl Ünver'e (1898-1986) verdiği bir nasihatteki "... En ufak bir kağıdı bile atma. Hoşa giden herşeyi kaydet. Memleketimizin milli âbide ve evlerini tesbit et. ... Daima faydalı şeylerle meşgul olarak çalış. Güzel sözlerle ruhunu incelt. Güzel resimli defterler doldur. ... Tam bir vatanperver ol!"[54] sözleriyle de açıkça ortaya koymaktadır. Vatansever bir sanatçı olan Hoca Ali Rıza, her fırsatta milli duygularını açığa vurarak, ülkesindeki çeşme, sebil, cami, mescit başta olmak üzere, mimari anıtları, evleri, sokakları resmederek hem mimari, tarihi dokuyu hem de doğal güzelliklerini peyzajlarında belgelemiştir.

Sanatçı, öğrencilerine de her zaman doğaya bakmayı, önermiştir. "Ressamlık tabiattan çizmektir. Modelden çizmeğe çalışan tabiattan çizerken muvaffak olamaz"[55] diyen sanatçı, öğrencilerine tabiattan resim yaptırmıştır. Ünver, doğadan çalışan sanatçının Kırkanbar dedikleri resim çantasında boyalar, kağıtlar, kalemler ile iğneden ipliğe lazım olabilecek her şeyi bu çantasında bulundurduğunu ve beğendiği yere hemen oturarak resim yaptığını belirtir. Ayrıca, eline geçen tüm kağıtları değerlendirerek, kağıtların küçüklerinden cep defterleri yaptığını, her zaman yanında bir defter bulundurduğunu ve sevdiği her şeyi oraya kaydettiğini de belirterek sanatçının çalışma tarzını açıklar.[56] Hoca Ali Rıza'nın, "Çizmek yazmanın birbirinden ayrılmaz arkadaşıdır." ve "Alelûmum tabiatten resim yaparken iki saatten fazla çalışmamalı. Hem mahzurları vardır, hem de ışıkların, gölgelerin yerleri değişir." [57] dediğini de kaydetmiştir.

Çanakkale Deniz Müzesi'nde Çanakkale savaşlarıyla ilgili resimleri bulunan

53- Örnekler için bkz. Gül Sarıdikmen, "Türk Resminden Örneklerle İstanbul'un Değişen veya Günümüze Ulaşmayan Çeşme ve Sebilleri", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S.2, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2013, s.167-181; Gül Sarıdikmen, "İstanbul Merdivenköy Şahkulu Sultan Dergâhı Önündeki Çeşme Hakkında", *2. Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi, 11-12 Ekim 2018,* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İstanbul 2018, s.873-881; Gül Sarıdikmen, "Ressam Hoca Ali Rıza'nın Resimleri Işığında Üsküdar'da Dünden Bugüne Bulgurlu Köyü", *VII. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler 2-4 Kasım 2012*, Üsküdar Belediye Başkanlığı, İstanbul 2014, 166-191; Gül Sarıdikmen, "Hoca Ali Rıza'nın Resimlerinde Bulgurlu Köyü ve Çevresi, *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza Ev ve Şehir II*, (haz. Ömer Faruk Şerifoğlu), TOKİ T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Kültür Yayınları:2, İstanbul 2018, s.539-549; Gül Sarıdikmen, "Geçmişten Günümüze Bulgurlu'da Namazgâh Camii (Cavid Ağa Camii)", *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, İstanbul 2015, s.71-89.

54- Ahmed Güner Sayar, *A. Süheyl Ünver, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri 1889-1986*, İstanbul 2011, s.116.

55- A. Süheyl Ünver, "İstanbul ve Boğaziçi Ressamı Ali Rıza Bey", *İstanbul Risaleleri*, C.1, (haz. İsmail Kara), İstanbul 1995, s.26-27.

56- A. Süheyl Ünver, *Ressam Ali Rıza Hayatı ve Eserleri (1858-1930)*, İstanbul 1949, s.7-8.

57- Ünver, *Ressam Ali Rıza Hayatı ve Eserleri (1858-1930)*, s.11-12.

Mehmet Ali Laga (1878-1947) da Hoca Ali Rıza'nın öğrencilerinden biridir. Kuleli Askeri İdadisi ve Harbiye Mektebi'nde öğrenim görmüştür. Harbiye'de okurken ressam Hoca Ali Rıza'nın öğrencisi olmuştur. Asker ressamlardan olan Laga, Balkan ve Çanakkale Savaşları'na katılmıştır. Çanakkale Savaşları sırasında, 1914-1918 yılları arasında *Çanakkale Mevki-i Müstahkem ressamı* olarak Çanakkale'de görev almıştır.[58] I. Dünya Savaşı sırasındaki Çanakkale'yi, tabyaları, kaleleri, doğası ve mimarisiyle resmederek belgelemiştir. Hocası Ali Rıza gibi, doğadan gözleme dayalı yaptığı bu resimlerinin çoğuna açıklayıcı notlar ve tarihler eklemiştir. Çoğunluğu karakalem olmak üzere, kuruboya, suluboya ve çini mürekkep kullandığı resimleri de vardır. Bunlar, gözlem gücü yüksek ve deseni kuvvetli olan sanatçının hızlıca çizdiği, boyadığı eserleridir.

Moldovanlı Ali Paşa'nın İstanbul Üsküdar'da günümüze ulaşmayan bir çeşmesi olduğu bilinir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Üsküdar'da mevcut olan Moldovani Ali Paşa Çeşmesi'nin tamirine ilişkin H-09-11-1326 [3 Aralık 1908] tarihli bir belge mevcuttur.[59] Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden Moldovanlı Ali Paşa'nın Üsküdar'da bir çeşme ve Çanakkale'de Seddülbahir civarında Eskihisarlık'ta bir kale yaptırmış olduğu anlaşılır.[60] Haskan, Moldovanî Ali Paşa Çeşmesi adıyla bu çeşmenin, Üsküdar'da Rum Mehmet Paşa Mahallesi'nde günümüzde Şemsipaşa Bostanı Sokağı adını taşıyan Bostan Sokak'ta yer aldığını ve burada önceden var olan Abdülaziz Efendi Namazgâhı civarında olabileceğini belirtir.[61] Kazım Çeçen'in *Üsküdar Suları* kitabında, Şehremaneti Sular Müdürü Nazım'ın 1925 tarihli eski yazılı kitabından aktardığı "Üsküdar'da çeşitli bölgelere dağıtılan Vakıf Sular" listesinde, Rum Mehmet Paşa semtinde Bostan Sokak'ta vâkıfı "Muvellidani Ali Paşa" adıyla bir çeşme yer alır.[62]

Moldovanlı Ali Paşa'nın bazı kaynaklarda Tevkîî ve Tevfîkī Ali Paşa olarak anıldığı da kaydedilmiştir.[63] Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılan İbrahim Paşa Suyolu'ndan beslenen çeşmeler arasında, Tevkiî Ali Paşa Çeşmesi adında bir çeşme

58- Çanakkale'de görevliyken 1916'da kolağası, 1918'de binbaşı olmuştur. Çanakkale'de Müstahkem Mevkii Komutanı Cevat Paşa'nın karargâhı olan Hacıpaşa Çiftliği'nde görevliyken çok sayıda resim yapmıştır. Çoğunluğu karakalem desen olarak Çanakkale Savaşları'nı ve şehri belgeleyen 97 resim, Çanakkale Deniz Müzesi'nde yer almaktadır. Çanakkale savaş sırasındaki bombardımanlar ve yangınlar sonrasındaki Seddülbahir Tabyası, Kilitbahir Kalesi, kentin sokakları ve mimari eserlerini, yakın köyleri, Kumkale, Mesudiye Tabyası, Hamidiye Tabyası, Morto koyu, Alçıtepe gibi savaş alanlarını resmederek belgelemiştir.

59- BOA, ŞD., No: 191/6, tarih: H-09-11-1326 [3 Aralık 1908], "Üsküdar'da kain Moldovani Ali Paşa Çeşmesi'nin tamiri istizanı. (Evkaf 9)".

60- BOA, C..AS.., No: 755/31840, tarih: H-10-02-1189 [12 Nisan 1775], "Seddülbahir civarındaki Moldovanlı Ali Paşa'nın bina eylediği Eskihisarlık Kalesi'nin intizam altına alınmasına ve Topcubaşı Mürtaza'nın bir mahalle nefy edilmesi."

BOA, C..AS.., No: 980/42740, tarih: H-09-02-1213 [23 Temmuz 1798], "Seddülbahir Kalesi civarında Eskihisarlık nam mahalde mukaddema Moldovanlı Ali Paşa'nın inşa ettirip muhtac-ı tamir bir hale geldiği anlaşılan kale ile mezkur kalede mevcut yirmi kıta tunç topun kundaklarının ve mühimmat-ı sairelerinin serian muayene ve keşiflerinin icrasına ve saireye dair ricalden Boğaz kalelerini muayeneye memur tevkii-i sabık Osman Bey'e ve kaleler bina eminine hüküm."

61- Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C. 3, s.1124.

62- Kazım Çeçen, *Üsküdar Suları*, İstanbul 1991, s.183.

63- Aydıner, "Ali Paşa, Moldovancı", s.80.

vardır. Türk İslam Eserleri Müzesi'nde Nr.3336'da kayıtlı Damat İbrahim Paşa Suyolu haritasında, 75 numarada çizimi de verilmiş olan çeşmede açıklama olarak eski yazıyla "Tevkiî (Nişancı) Ali Paşa Hazretlerinin çeşmesidir." yazılı olduğunu belirten Çeçen, bu çeşmenin nerede olduğunun bulunamadığı bilgisini de eklemiştir.[64] Haritadaki çizim ve açıklamalara göre bu çeşme, İbrahimağa Çayırı'ndaki Ayrılık Çeşmesi ve Ayrılık Çeşmesi Namazgâhı'na yakın olup, sahildeki cami ve Kavak'taki saraya da yakın görünür. Haskan ise, Tevkiî Ali Paşa Çeşmesi için çeşmenin banisinin Genç lakaplı Ali Paşa olduğuna açıklık getirir.[65]

Moldovanlı Ali Paşa'nın Üsküdar'da yaptırmış olduğu Rum Mehmet Paşa Mahallesi'nde Bostan Sokak/Şemsipaşa Bostanı Sokağı'ndaki günümüze ulaşmayan çeşmesi, Hoca Ali Rıza'nın yaşadığı evine de fazla uzak değildir. Üsküdar'da doğup büyüyen sanatçı, emeklilik dönemini Üsküdar Ayazma'da geçirmiş, uzun yıllar Ayazma Camii civarındaki evde yaşamıştır. Ayazma Camii önündeki sokağın adı da Ressam Ali Rıza Sokak'tır. Ayvansarâyî, Ali Paşa'nın Üsküdar'da Ayazma yakınında bir sâhilhanesi ve bir de çeşmesi olduğunu belirtmiş ve ayrıca bu çeşmenin tarih kitabesini de kaydetmiştir.

"Evvel âbın iç oku târihin

Akdı mâ'ayn-ı 'alî'den kevser

..., sene 1175"[66]

Ayvansarâyî'nin bildirdiği bu kitabe bilgisine göre çeşme, 1761-1762 tarihli olmalıdır. Ali Paşa, 1174 (1760/1761) senesinde Bostancıbaşı olmuştur. Şevval 1175'te (Mayıs 1762) vezir rütbesiyle Rumeli Valisi ve 1176 (1762/1763) yılında da Bosna Valisi olarak görevlendirilmiştir. Bu durumda, Üsküdar'daki çeşmeyi Bostancıbaşı ya da Rumeli Valisi olduktan sonra yaptırdığı anlaşılır.

Değerlendirme ve Sonuç

Moldovanlı Ali Paşa'nın, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde var olan belgelere göre, Üsküdar'da bir çeşme ve Çanakkale'de Seddülbahir civarında Eskihisarlık'ta bir kale yaptırmış olduğu anlaşılır. Moldovanlı Ali Paşa, 1770 yılında Çanakkale'de Seddülbahir muhafızlığı ile Çanakkale Boğazı seraskerliğine görevlendirilmiş ve bu görevi iki yıl sürmüştür. Dolayısıyla Boğazlar'ın korunmasında önemli bir isim olan Ali Paşa'nın Seddülbahir Kalesi karşısındaki Kumkale'de de bir çeşme yaptırmış olduğunu düşünmek

64- Çeçen, *Üsküdar Suları*, s.79.

65- Genç lakaplı Ali Paşa'nın Nevşehirli İbrahim Paşa'nın yeğeni olduğunu ve 1123 (1711)'de vefat eden Halil Ağa'nın oğlu olan Ali Paşa'nın Ocak 1724'te vezir, tevkıi ve Ümmügülsüm Sultan'ın zevci olduğunu; Ekim 1730'da Patrona Halil İsyanı'nda İstanbul'dan sürülüp gittiğini ve gittiği yerde öldüğünü ya da öldürülmüş olduğunun ve bu konunun tarih kitaplarında tam net olmadığını belirtir. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.3, s.1177; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.2, İstanbul 2001, s.997-998.

66- Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl*, s.84. Sene 1175 yazılı çeşmenin kitabedeki son mısra tutarının 1176 olduğunu da dipnotta açıklamıştır.

mümkündür. Bu durumda, Hoca Ali Rıza'nın 1900 başlarında resmettiği bu çeşmeyi eğer Moldovanlı Ali Paşa inşa ettirdiyse, çeşmeyi 1770-1772 arasında yaptırmış olma ihtimali yüksektir.

Hoca Ali Rıza'nın en büyük amacı, yaşadığı süreçte, memleketimizdeki tarihi eserleri, çeşme, cami, mescit, hamam, türbe, köşk, ev gibi dini ve sivil mimarlık örneklerini resimleriyle belgelemek olmuştur ve öğrencileri ile Üsküdarlı Cevat (1875-1939), Osman Asaf (1868-1935), Süheyl Ünver başta olmak üzere çevresindeki ressam dostlarını da bu amaca yöneltmiştir. Her zaman doğadan çalışmayı, tabiattan çizmeyi öğütleyerek, her daim yanında taşıdığı defterine, kağıtlarına kalem ve boyalarıyla belgeleme amaçlı resimler yapmış ve gerektiğinde yazıyla açıklamalar eklemiştir.

Günümüze ulaşmamış olmamasına rağmen, Moldovanlı Ali Paşa'nın, Kumkale'de bir çeşme yaptırmış olması mümkündür. Hoca Ali Rıza, Kumkale'de gördüğü çeşmeyi resmetmiştir. Resme, Osmanlıca kendi el yazısıyla "Kum Kal'ada Moldovanlı Ali Paşanın inşa kerdesi. Harapça bir çeşmedir" açıklamasını yazmış ve çeşmenin ön kısmında sol alt köşeye doğru el yazısıyla "Moldovanlı" kelimesini tekrar yazmıştır. Sanatçının Çanakkale Kumkale'ye geldiği ve buradaki kale civarına gelerek kendisine güzel görünen ve belgelemek ihtiyacı hissettiği bu çeşmeyi resmettiği ve "Moldovanlı" olarak Ali Paşa'nın inşa ettirdiği bilgisini titizlikle kaydettiği görülüyor. Çanakkale konulu yaptığı diğer resimdeki 1902 tarihinden dolayı, bu resmi de aynı zamanda yapmış olmalıdır. "A. Rıza 318 [1902]" olarak imza ve tarih attığı resminden hareketle, 1902'de Kale-i Sultaniye'de Çınarlık mahallesine gelmiş olan sanatçı, Kumkale'ye gittiğinde de Kumkale Kalesi'ni de görmüş ve belgelemeye, resmetmeye değer bulduğu evleri, çeşme, hamam gibi yapıları gözleme dayalı olarak hızlıca resimlerine resmetmiştir. Genel olarak yanından eksik etmediği cep defterleri ve kağıtlara hemen krokiler, eskizler olarak karakalem veya suluboya ya da diğer boyalarla anında gördüğü görüntüyü resme aktarırdı. Bu açıdan, bu resimleri Çanakkale ve eski Kumkale için yeni görsel belgeler olarak değerlendirmek mümkündür.

Kumkale Kalesi'nde, Çanakkale Boğaz Komutanlığından alınan izinle arazide yerinde yapılan incelemelerde, çeşmeye dair mimari bir kalıntıya rastlanamadığı gibi görsel belge olarak herhangi bir fotoğrafa da henüz ulaşılamamıştır. Belki ilerleyen süreçte, bu alanda yapılacak kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkabilecek mimari kalıntı ya da özellikle askeri fotoğraf arşivlerinden veya özel arşivlerden bu çeşmenin görülebileceği bir fotoğraf ortaya çıkabilirse, sanatçının resmindeki gerçekçilik ve kaynaklarda yer almayan bu çeşme de belgelenmiş olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.}MKT.UM.., No: 563/89, tarih: H-12-11-1278 [11 Mayıs 1862]

BOA, AE.SMHD.II. No: 117/9831 tarih: H-17-04-1255 [30 Haziran 1839]

BOA, C..AS.., No: 755/31840, tarih: H-10-02-1189 [12 Nisan 1775]

BOA, C..AS.., No: 980/42470, tarih: H-09-02-1213 [23 Temmuz 1798]

BOA, C..AS.., No: 221/9396, tarih: H-19-10-1240 [6 Haziran 1825]

BOA, C..AS.., No: 599/25265, tarih: H-29-10-1240 [16 Haziran 1825]

BOA, C..BLD., No: 59/2922, tarih: H-08-08-1264 [10 Temmuz 1848]

BOA, C..ML.., No: 148/6278, tarih: H-03-01-1190 [23 Şubat 1776]

BOA, DH.MKT., No: 204/29, tarih: H-02-08-1311 [8 Şubat 1894]

BOA, EV.HMH.d..., No: 5533/0, tarih: H-25-08-1179 [6 Şubat 1766]

BOA, MVL, No: 568/36, tarih: H-29-07-1274 [15 Mart 1858]

BOA, MVL, No: 650/86, tarih: H-18-01-1280 [5 Temmuz 1863]

BOA, ŞD., No: 191/6, tarih: H-09-11-1326 [3 Aralık 1908]

Milli Kütüphane Tablo Demirbaş Defteri

Araştırma Eserleri

Acıoğlu, Yusuf, *Çanakkale Boğazı'ndaki Kaleler,* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), T.C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2006.

Ahmed Cavid, *Hadikatü'l-Vüzera Zeyli*, İstanbul 1271.

Aktepe, M. Münir, *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'i't-Tevârih II. B*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2732, İstanbul 1980.

Aktepe, M. Münir, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, 1981-1982, s.405-426.

Arslan, Mehmet, (haz.), *Osmanlı Sadrazamları Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

Ateş, İbrahim, "Vakıf ve Vatan Savunması", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XX, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998, s.169-182.

Aydıner, Mesut, "Ali Paşa, Moldovancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, EK-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s.80-81.

Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyin, *Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl*, (haz. Fahri Ç. Derin), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.2241, İstanbul 1978.

Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, Alî Sâtı Efendi, Süleymân Besîm Efendi, *Hadîkatü'l -Cevâmi' İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar*, (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzmen), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Cezar, Mustafa, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. IV, Baha Matbaası, İstanbul 1960.

Çalışkan, Muharrem Saffet, (*Vekayi'nüvis) Enverî Sâdullah Efendi ve Tarihi'nin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2000.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

David, Geza, *"*Baron de Tott, François*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s.83-84.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Kitap, (haz. Y. Dağlı vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Göksu, Süleyman (haz.), *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, (ed. Selman Soydemir), Çamlıca Basım Yayın Kitapları: 33, İstanbul 2007.

Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.2, Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2001.

Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.3, Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2001.

Kırca, Ersin - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2016.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.1, (haz. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.292.

Sarıdikmen, Gül, "Türk Resminden Örneklerle İstanbul'un Değişen veya Günümüze Ulaşmayan Çeşme ve Sebilleri", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S.2, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2013, s.167-181.

Sarıdikmen, Gül, "Ressam Hoca Ali Rıza'nın Resimleri Işığında Üsküdar'da Dünden Bugüne Bulgurlu Köyü", *VII. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler 2-4 Kasım 2012*, Üsküdar Belediye Başkanlığı, İstanbul 2014, 166-191.

Sarıdikmen, Gül, "Geçmişten Günümüze Bulgurlu'da Namazgâh Camii (Cavid Ağa Camii)", *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, İstanbul 2015, s.71-89.

Sarıdikmen, Gül, "Hoca Ali Rıza'nın Resimlerinde Bulgurlu Köyü ve Çevresi, *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza Ev ve Şehir II*, (haz. Ömer Faruk Şerifoğlu), TOKİ T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Kültür Yayınları:2, İstanbul 2018, s.539-549.

Sarıdikmen, Gül, "İstanbul Merdivenköy Şahkulu Sultan Dergâhı Önündeki Çeşme Hakkında", *2. Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi, 11-12 Ekim 2018,* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İstanbul 2018, s.873-881.

Sarıdikmen, Gül, "Ressam Hoca Ali Rıza'nın Resimleri Işığında Çeşme Mimarisi Tasarımları", *2. Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi Bildiriler*, İstanbul 2018, s. 864-872.

Sayar, Ahmed Güner, *A. Süheyl Ünver, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri 1889-1986*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

Sertoğlu, Midhat, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, İskit Yayınevi, İstanbul 1971.

Şerifoğlu, Ömer Faruk, "Sanatla Yoğrulmuş Bir Ömürden İzler", *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I*, (haz. Ömer Faruk Şerifoğlu), TOKİ T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Kültür Yayınları.2, İstanbul 2018, s.49-149.

Şerifoğlu, Ömer Faruk (haz.), *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I-II*, TOKİ T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Kültür Yayınları.2, İstanbul 2018.

Tengüz, Hüsnü, *Sanat Hayatım Bahriye Ressamı Hüsnü Tengüz'ün Hatıraları*, (çev. Müge Kılıçkaya), Kültür Yayınları Tarih Dizisi No:63, İstanbul 2005.

Thys - Şenocak, Lucienne, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler Hadice Turhan Sultan*, (çev. Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s.131-211.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 6. baskı, Türk Tarihi Kurumu Yayınları Ankara.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 1. Kısım, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1959.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1959.

Ünver, A. Süheyl, *Ressam Ali Rıza Hayatı ve Eserleri (1858-1930)*, Kemal Matbaası, İstanbul 1949.

Ünver, A. Süheyl, "İstanbul ve Boğaziçi Ressamı Ali Rıza Bey", *İstanbul Risaleleri*, C.1, (haz. İsmail Kara), İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s.23-32.

Ünver, A. Süheyl, "Üstad-ı Âlişanım Ressam Rıza Beyefendi Hazretlerinin Samimi Lisanından Söylenen Tercüme-i Hali Suretidir", *İstanbul Risaleleri*, C.5, (haz. İsmail Kara), İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s.18-19.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 335-371

Geliş Tarihi: 14.09.2019 Kabul Tarihi: 16.10.2019

Keçecizade İzzet Fuat Paşa Biyografisine Katkı
Beş Yıl Sonra Doğmak Üç Yıl Önce Ölmek

Mustafa ARIKAN*

Özet

Biyografi, tarih araştırmalarının önemli alanlarından birisidir. Bu araştırmalarda temel olan bir insanın hayatı, eserleri, dönemi ve sonrası zamanlar üzerindeki etkisidir. Biyografi çalışmaları son zamanlarda artan bir ilgiye de mazhar olmaktadır.

Keçecizade İzzet Fuat Paşa İkinci Meşrutiyet sonrası ve erken Cumhuriyet yıllarının önemli bir şahsiyetidir. Asıl mesleği askerlik olmasına rağmen aynı zamanda hariciyede ve son dönem Ayan Meclisi'nde görev almış, askerî tarih ve önemli bir hatırat yazarıdır. Bazı hatıraları popüler tarih dergilerinde yayınlanmış, yine hatıraları üzerine bazı akademik çalışmalar da yapılmıştır.

İzzet Fuat Paşa hakkında yapılmış ciddi ve kapsamlı bir biyografi çalışması mevcut değildir. Hakkında yazılan ya da ondan bahsedilen metinlerde hayatına dair önemli yanlışlar mevcuttur ve bunlardan en mühimi doğum ve ölüm tarihinin yanlış olarak verilmesidir.

Bu çalışma, İzzet Fuat Paşa'nın doğum ve ölüm tarihlerinin doğru tespiti başta olmak üzere, onun hayatının ana çizgilerine temas etmek ve yapılacak/yazılacak İzzet Paşa biyografisine bir giriş olmak maksadını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Keçecizadeler, İzzet Fuat Paşa, Biyografi, Kayzer II. Wilhelm, Tarih Metodolojisi*

A Contribution toTheBiography of Keçecizade İzzet Fuat Paşa to Born Five Years Later to Die Three Years Ago

Abstract

Biography is one of the fields of history researches. In those researches, the basic focus is on the life, works of a person and his/her influence on earlier and later periods. The biography works has been drawing a gradually increasing interest during recent years.

Keçecizade İzzet Fuat Paşa is an important personality of the period during the late constitutionalist era and early Republic years. Although his actual profession was a military officer; he was assigned in foreign affairs and in the Assembly of Notables and he is an author of military history and memoirs. Some of his memoirs were published in popular history journals and some academic studies were conducted on his memoirs.

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya, marikan@selcuk.edu.tr

There is no serious and comprehensive study of biography about İzzet Fuat Paşa. In the texts written about him or mention about him, there are numerous mistakes about his life and one of the major mistakes about him is the dates of birth and death.

This study aims to correctly determine the dates of birth and death for İzzet Fuat Paşa, touch to major lines of his life and provide an introduction to the biography of İzzet Fuat Paşa to be conducted/written.

Keywords: *The Keçecizade's, İzzet Fuat Paşa, Biography, Kaiser Wilhelm the II, Methodology of History*

Giriş

Biyografi hangi şekilde tarif edilirse edilsin, şu üç unsur öne çıkacaktır: İnsan, hayat ve tarih/tarih yazımı. Bu sebeple onun "*ferdin tarihi*"[1], "*bir insan hayatının tarihi*"[2], "*bir şahıs hayatının yazılı tarihi*"[3], "*bir kişinin çalışmalarını, aksiyonlarını anlatarak hayatını hikâye eden yazı*"[4], "*bir hayatı yorumlayarak yazıyla anlatmak, onu bir metnin kalıbına sokmak*"[5] gibi tarifleri yapılırken; bu işin "çok zor ve ince işçilik gerektiren bir mesuliyet olduğu"[6], yıllarca sürecek bir sabır, "*tutku ve hatta saplantı*" gerektirdiği[7] ifade edilmekte ve kısaca tercüme-i hal, hayat hikâyesi, "ömür beyanı"[8] biyografiyi izah için kullanılmaktadır.

Cümle içinde kullanıldığı yere göre *hayat* farklı anlam kazanabilir. Akıp giden zaman içinde bir süreç, bir yaşama hali söz konusudur. Tarihi yazılacak olan bir insanın hayatı ise; öncelikle bu hayatın, diğer bir ifade ile ömrün sınırlarının doğru tespit edilmesi gerekmektedir. Burada kastettiğimiz doğmak, dünyaya gözlerini açmak ve ebediyen kapamak, yani ölüm/irtihal tarihlerinin doğru tespitidir. Uzun ve zor bir inşa işi olan biyografide, ilk konulacak yapı taşı, en önemlisi, tarihi yazılacak hayatın başlama ve bitiş tarihleridir. Sebebi ne olursa olsun, bu tarihlerde yapılacak yanlışlıklar, anlatılacak ömrün gerçeğin dışına çıkması; uzaması ya da kısalması gibi bir durumu ortaya çıkaracaktır.

Makale alt başlığından da anlaşılacağı üzere Keçecizade İzzet Fuat Paşa, hep tekrarlanan yanlış doğum ve ölüm tarihleri ile -bu tarihler 1860-1925'tir-, tarih yazıcılarının, hayatından çaldıkları bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Yanlışlar sadece bu tarih tespitleriyle sınırlı kalmamakta; isim benzerliği sebebi ile başka şahıslarla da karıştırılmakta, hatta ailesi hakkında bazen yanlış bilgiler bile verilmektedir.

1- Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaz Zât*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 5
2- Abdülhamid Kırmızı, "Biyografi", *Tarih İçin Metodoloji,*(Edit. Ahmet Şimşek), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s. 157
3- "Biyografi", *Türk Ansiklopedisi*, C. VII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, .Ankara 1955, s. 22
4- M. Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1954, s. 41
5- Kırmızı, "Biyografi", s. 156
6- Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 5
7- Kırmızı, "Biyografi", s. 159
8- D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 24. Baskı, Yazar Yayınları, Ankara 2013, s. 209

Keçecizadeler gibi tanmış bir ailenin mensubu, süvari generali, sefir, hariciye müsteşarı, Ayan Meclisi azası, yazar olmak gibi önemli vasıflara sahip İzzet Fuat Paşa'nın bugüne kadar etraflı bir biyografisi yazılmamıştır. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemlerini yaşamış önemli bir şahsiyet olmasına rağmen; bilinen temel biyografi kaynaklarında, mesela *Sicill-i Ahval* kayıtlarında, *Sicill-i Osmani*de, *Sicill-i Osman*î *Zeyli'*nde, İslam *Ansiklopedisi* ve *TDV İslam Ansiklopedisi'*nde onun ismine rastlanmamaktadır. Kendisi hakkında İbrahim Alaattin Gövsa'nın *Türk Meşhurları* isimli ansiklopedik eserinde[9] ve *Türk Ansiklopedisi*'nde[10]muhtasar birer madde bulunmaktadır. Bu maddelerde yer alan yanlış doğum ve ölüm tarihleri, onun hayat hikâyesine dair yapılan diğer yanlışlar; bu iki kaynaktan istifade edilerek yazılmış diğer kısa biyografi metinlerinde[11] de tekrarlanmıştır. Biyografik bir metin hüviyeti taşımasalar da, kendisinden söz edilen diğer yazılar ve elektronik ortam bilgileri de aynı durumla malûldür. Son zamanlarda, kendisinin yazdığı hatıralardan hareketle hazırlanmış akademik araştırmalar da söz konusu yanlışları tekrar etmekten kurtulamamışlardır.[12]

Bu çalışma, İzzet Fuat Paşa'nın biyografi bilgilerinde karşımıza çıkan bu yanlışları- özellikle doğum ve ölüm tarihleri- sorgulamak ve düzeltmek, onun hayatının ana çizgilerine dair bazı tespitler yapmak maksadını taşımaktadır. Araştırmanın muharrik unsuru, mevcut bilgilerde geçen ölüm tarihinden üç yıl sonra mektup yazan ve bunun karşılığını alan bir şahıs olarak onu karşımıza çıkaran bir arşiv belgesi olmuştur.[13]

Keçecizadeler

Keçecizadeler aslen Konyalı bir ailedir. Topraklık Camii[14] imamı olan ve aynı

9- İbrahim Alaattin Gövsa, *Türk Meşhurları*, Yedigün Neşriyat, (yayın yeri ve tarihi yok), s. 197-198

10- "Keçecizade İzzet Fuad Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, C. 21, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1974, s. 452-453

11-*Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, (Haz. İhsan Güneş), C. II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 184-185; *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*, ATASE Yayınları, Ankara 2004, s. 35-36; *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, (Edit. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA Yayınları, C. I, İstanbul 2004, s. 485-486; Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab* (Mütareke Devri Anıları), (Haz. Ender Karay), İnkılâp Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1992, s. 301. *Meydan Larousse* ve *Büyük Larousse'*da bulunan ve Gövsa'dan aktarılmış metinler bu çalışmada nazar-ı dikkate alınmamıştır.

12- Bak. Kahraman Bostancı, "Keçecizade İzzet Fuad Bey'in Gözüyle II. Meşrûtiyet Öncesi ve Sonrasında İstanbul", *Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi –Bildiriler-*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 275-287; Serap Sunay, "Keçecizâde İzzet Fuad Paşa'nın 'Bir Genç Askerin Muharebe Hatırâtı'na Dair Bir Değerlendirme", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu 25-27 Nisan 2018 Özet Kitapçığı*, Aydın 2018, s. 136-137 (Bildiri metinleri yayım aşamasındadır.); Sezai Balcı, "Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın Harb-i Umumî Hatırâtım Adlı Eseri", *2. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi,* C. 4, (Edit. Sinan Demirtürk-Hanefi Bostan), Ankara 2018, s. 37-44

13- Bak. Ek. 2; İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphanesi ve Arşivi, Dosya Nu. 346

14- Bugün Karatay ilçesinde Kerim Dede Mahallesinde Kerimler Caddesi üzerinde Koyunoğlu Müzesi karşısında/güneyindedir. Bugünkü adı Hacı Hasan Camiidir. Semt halkı tarafından Büyük Camii adıyla da anılmaktadır. Topraklık semtinde doğup-büyümüş olmam, ilk çocukluk ve gençlik yıllarımın orada geçmiş olması ve babam Merhum Mehmet Kâmil Arıkan'ın cenaze namazının bu camide kılınmış olması da benim hayat hikâyemin bir bölümünü oluşturmaktadır.

zamanda keçecilik ile de iştigal eden Süleyman Efendi, ailenin bilinen ilk ismidir. Oğlu Mustafa'nın tahsil görmek üzere 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gidişiyle birlikte aile varlığını bu şehirde devam ettirecektir. Aileden birçok önemli şahsiyet İstanbul'da yetişmiştir ve bunların en meşhuru Tanzimat devrinin büyük devlet adamı Keçecizade Mehmet Fuat Paşa olmuştur.[15]

Keçecizade Mustafa Efendi (1689-1767) tahsilini müteakip müderrislik yapmış, Kudüs ve Bursa kadılıklarında bulunmuştur. Oğlu Kazasker Mehmet Salih Efendi (1737-1799) kethüdalık, Selanik ve Ordu-yı Hümayun Kadılığı yapmış, İstanbul payesi almış ve Anadolu kazaskerliğine getirilmiştir. İdbar devirleri de gören Salih Efendi Konya ve Gelibolu'da sürgün hayatı yaşamıştır. Affedilen bu şahıs Rumeli kazaskerliği de yapmıştır.

Mustafa Efendi'nin oğlu Keçecizade İzzet Molla (1786-1829) da ulemadan bir şahsiyettir. Nüktedanlığı ile temayüz etmiş, divan edebiyatının son dönem önemli temsilcilerinden olmuştur. Babası gibi iki defa İstanbul dışına sürülmüş olan İzzet Molla'nın *Mihnet-Keşan* adlı eseri Keşan'da yaşadığı sürgün hayatını anlatmaktadır. Biyografik özellik taşıyan, babasının hayatını anlattığı *Devhatü'l-Mehamîd fi Tercemeti'l-Valid,* dönemi ve aileyi tanımak bakımından önemli bir eserdir. Hayatı Sivas'ta sürgünde iken son bulmuş ve oraya defnedilmiştir.

Keçecizade Mehmet Fuat Paşa (1815-1869) ailenin en meşhur şahsiyetidir. Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinin önemli devlet adamlarındandır. Mustafa Reşit Paşa ve Âli Paşa ile birlikte Tanzimat devrinin üç meşhur sadrazamından birisi olarak kabul edilmektedir. Tıp tahsili görmüş olmasına rağmen bürokraside yükselmiş, dört defa hariciye nazırlığı ve iki ayrı zamanda sadrazamlık görevlerine getirilmiştir. Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa seyahatlerine katılmıştır. Babası gibi o da nüktedan bir şahsiyettir ve özellikle siyasî nükteleri, hazır-cevap olmasıyla tanınmıştır.

Sadrazam Fuat Paşa'nın İsmail, Nazım (1835-25.5.1864)[16] ve Kazım isimlerinde üç oğlu olmuştur. İsmail küçük yaşta vefat etmiş, Nazım ve Kazım Beyler asker olmuşlar ve her ikisi de genç yaşlarında ölmüşlerdir.[17] Çocuklarının kendi sağlığında vefat etmiş olması, Sadrazam Fuat Paşa'nın kalp krizi geçirerek ölmesinin sebebi olarak görülmektedir.

15- Keçecizade ailesi hakkında literatürde yeterince bilgi bulunması, İzzet Molla ve Fuat Paşa hakkında müstakil çalışmalar yapılmış olması hasebiyle; ailenin şeceresi ve tanınmış şahsiyetleri hakkında geniş bilgi verilmemiş, konu bütünlüğü sağlamak bakımından, bu şahsiyetler birkaç cümle ile tanıtılmıştır. Keçecizade ailesi hakkında bak. Necdet Sakaoğlu, "Keçecizadeler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 514-515; Mehmet Ali-Uz-Serdar Ceylan, "Konyalı Keçeci Süleyman Efendi ve Ailesi: Keçecizadeler", *Merhaba Akademik Sayfalar*, C. 13, S. 19, 5 Haziran 2013, s. 289-93; Yılmaz Öztuna, *Keçecizade Fuat Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 89-95; Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa", İslâm Ansiklopedisi, C. 4, Eskişehir 1997, 672-681; Emine Atılgan Gümüşsoy, *Keçecizâde MehmedFuad Paşa (1815-1869*), Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 8-10

16- Öztuna, *Fuat Paşa*, s.92

17- Köprülü, "Fuad Paşa", s. 680. Bu ani ölümler hakkında İbnülemin'in bir değerlendirmesi için bak. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C. I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 162, dpn. 2

Keçecizade İzzet Fuat Paşa, Sadrazam Fuat Paşa'nın küçük oğlu Kazım Bey (öl.1276/1859)[18] ile Gülbiz İkbal Hanım'ın evliliklerinden dünyaya gelmiştir ve ailenin tek çocuğudur. Gülbiz İkbal Hanım, Fuat Paşa'nın konağına yetiştirilmek üzere alınmış bir Çerkez kızıdır[19] ve onun, eşinin ölümünden sonraki hayat macerası, oğlunun yaşadıkları üzerinde de etkili olacaktır.[20]

İzzet Fuat Paşa ise ilk evliliğini Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Azize Emine Hanım ile yapmıştır.[21] Bu evliliğinden babasının adını verdiği Kazım isminde bir oğlu olmuştur. Keçecizadeler ile ilgili yayınlardan bazıları bu hususa temas etmekte fakat ailenin devamı hakkında bir bilgi vermemektedir. Nüfus kaydından edindiğimiz bilgilere göre oğlunun tam adı Mehmet Kazım'dır. 6 Eylül 1877'de İstanbul'da doğmuştur. Osman İhsan ve Belkıs kızı Fatma Leman Hanım (1892-26.11.1957) ile evlenmiştir. Ailenin çocuğu yoktur. Mehmet Kazım 19 Şubat 1931'de İstanbul'da ölmüştür. Öztuna, paşanın bir de kızı olduğunu yazmaktadır.[22] Dostlarından Sermet Muhtar Alus'un anlattığına göre küçük kız Halep'teki evlerinde paşanın silahı ile oynarken kendisini vurmuş, kederli baba bu olay sebebi ile intihar etmeyi bile düşünmüştür.[23]

Keçecizadeler ailesinin bugün yaşayan fertleri Nazım Bey koluna mensuptur. Ailenin diğer kolu Mehmet Kazım'ın ölümü ile son bulmuştur. Kadı Salih Efendi, İzzet Molla[24] ve İzzet Fuat Paşa'nın babası Kazım Bey'in mezarları, İstanbul'da Cerrahpaşa Cambaziye Camii haziresindedir.[25] Sadrazam Fuat Paşa Çemberlitaş'ta kendi adına

18- Kazım Bey'in doğum ve ölüm tarihini Öztuna 1837-1860 olarak vermektedir. Mezar taşındaki tarih H. 1276'dır. Biz bu tarihi M. 1859 olarak aldık. Yılmaz ise bu ölüm tarihini 1863 olarak yazmaktadır. Bak. Yılmaz, "Keçecizadeler", s. 24. Salah Birsel, Cevdet Paşa'ya atıfla, Kazım Bey'in babası tarafından Mekteb-i Harbiye Nazırı yardımcılığına getirilmesi isteğinin nazır tarafından kabul edilmemesi ve kendisinin Taksim'deki topçu kışlasında görevlendirilmesini içine sindiremediğini ve biraz da bu durumun yarattığı üzüntü ile burada vefat ettiğini yazmaktadır. Bak. Salah Birsel, "Kanlıca'da Bir Sadrazam", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXXVIII, S. 327, Aralık 1978, s. 636-644

19- Fuat Paşa'nın konağındaki hayat ve Gülbiz İkbal Hanım hakkında bir yabancının kaleminden yazılanlar için bak. La Barone Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, 1001 Temel Eser Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, s. 249-258. Bu esere atıfta bulunan diğer iki yayın için bak. Sermet Muhtar Alus, *Masal Olanlar*, İletişim yayınları, İstanbul 1997, s. 221-225. Eseri yayına hazırlayanın eklediği notlarda yazar Fontmagne'nin yazdıkları Alus'un notu gibi gösterilmiştir. Mesela bak. Alus, *Masal Olanlar*, s. 223

20- Bu hususa ileride temas edilecektir.

21- Sakaoğlu, "Keçecizadeler", s. 516; Öztuna, *Fuat Paşa*, s. 92; "Mustafa Fazıl Paşa Köşkü ", http://www.uskudaristanbul.com/firmadetay.asp?id=1984(4 Eylül 2019)

22- Öztuna, Fuat Paşa, s. 92

23-Sermed Muhtar Alus, "Gördüklerim Duyduklarım Halep'teki Sürgünler", Taha Toros Arşivi, Nu. 00158113010

24- Sivas'ta bulunan mezarı daha sonra İstanbul'a nakledilmiştir.

25- Kazım Bey'in kabir taşı ve hazire duvarında bulunan ve Kazım Bey Çeşmesi olarak bilinen çeşmenin kitabeleri Hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876)'nin eseridir. Özellikle çeşme kitabesi Türk hat sanatının şaheserlerinden sayılmaktadır. Bak. http://www.suvakfi.org.tr/cesme/kazim-bey-cesmesi-h-1276-m-1859/1388/ (4 Eylül 2019); http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=35886 (4 Eylül 2019). Burada çeşmenin Kazım Bey hayratı olduğu bilgisi yanlıştır. Ölümünden sonra babası Sadrazam Fuat Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bak. Mustafa Kara, "Vefatının 130. Yılında Kazasker Mustafa İzzet Efendi", *Tasavvuf*, S. 18, Ankara 2007, s.12

yaptırılan türbede medfundur. İzzet Fuat Paşa'nın mezarı araştırmalarımıza rağmen henüz tespit edilememiştir.

Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın hayatına dair biyografik bilgiler içinde rastlanılan önemli yanlışlardan bir tanesi de babasının Nazım Bey olarak gösterilmesidir.[26] Gövsa tarafından verilen bu yanlış bilgi başkaları tarafından da tekrar edilmiştir.[27] Yukarıda bahsedildiği üzere mezkûr şahıs babası değil, amcasıdır.

İzzet Fuat Paşa ile Karıştırılan Bazı Şahıslar

Keçecizade İzzet Fuat Paşa ismini dedesi Sadrazam Fuat Paşa ve büyük dedesi İzzet Molla'dan almaktadır. İzzet Fuat ismi dolayısıyla hem aileden hem de aileden olmayan ve isim benzerliği bulunan birçok tarihî şahsiyetle karıştırılmıştır. Bu karışıklıklara şu örnekler verilebilir:

Keçecizade Mehmet Fuat Paşa bazı karışıklıkları önlemek için *Büyük Fuat Paşa* olarak da anılmaktadır. Daha ziyade Müşir (Deli) Fuat Paşa (1835-1931) ile karıştırılmamak için alınan bu tedbir, kendisinin olduğu gibi torunun da aynı şahıs ile karıştırılmasını engelleyememiştir.

Rus çarının Girit'i kendilerine kaça satabilecekleri sorusuna verdiği meşhur "*Aldığımız fiyata!*" cevabı, Osman Oktay tarafından "Keçecizade İzzet Fuat Paşa" tarafından verilmiş gösterilmektedir.[28] Aslında burada şahıslardan ziyade isim karıştırılmaktadır. İnternette yer alan torun İzzet Fuat Paşa'ya ait resimlerin altına dedesine ait kısa biyografi bilgileri de yazılmaktadır.[29]

Millî Kütüphane kataloglarında İzzet Fuat Paşa'ya ait *Müstakil Süvari Fırkalarının Tecessüs ve Harp Vezâif ve Hidemâtı* adlı eseri büyük dedesi Keçecizade Mehmed İzzet'e (İzzet Molla) ait gösterilmiş, kendi adı eser isminin yanına eklenerek kitap adı yapılmıştır.[30] Aynı eser için hazırlanan bir başka katalog fişinde Keçecizade lakabının "Keçizade" şeklinde yazılarak gülümseten bir yanlışlığın yapıldığı da görülmektedir.[31] Aynı kütüphanenin kataloglarında yine onun *Autres Occasions Perdues* adlı eserinin yazarı Ali Fuat Bilgen olarak kaydedilmiştir.[32]

Tarık Zafer Tunaya'nın Müşir Fuat Paşa'yı aynı şahıs zannederek İzzet Fuat Paşa'ya

26- Gövsa, "İzzet Fuat Paşa", s. 197

27- Bostancı, "İstanbul", s. 277; Balcı, "Harb-i Umumî Hatıratım", s. 37.

28- Osman Oktay, "Türk Kimliğinin Oluşmasına Bir de Bu Pencereden Bakmak", *Türk Yurdu*, S.266, Ekim 2009, s. 71

29-Bak. https://www.facebook.com/tarihotagi/photos/ke%C3%A7ecizade-izzet-fuad-pa%C5%9Fa-d-1814-%C3%B6-1868-tanzimat-d%C3%B6neminin-%C3%BC%C3%A7-%C3%B6nde-gelen-siyasa/1377281782422362/(4 Eylül 2019); https://historyontheorientexpress.tumblr.com/post/181111692986/ke%C3%A7ecizade-izzet-fuad-pa%C5%9Fa-d-1814-%C3%B6-1868 (4 Eylül 2019)

30- Bak. Demirbaş Nu: 001003243 Yer Nu: EHT 1954 A 748

31- Seyfettin Özege Kütüphanesi, Demirbaş Nu: 0100717 Yer Nu: 733 SÖ 1907

32- Milli Kütüphane Fiş Nu: 001337290, Yer Nu: 1950 A 2221

ait bilgiler vermesi ve onun eserleri üzerinden değerlendirmeler yapması şeklindeki bir büyük yanlışlığa Ali Birinci tarafından dikkat çekilmiştir.[33] Burada, hiç olmazsa İzzet Fuat Paşa'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası reisliği yapmadığı dikkatlerden kaçmamalıydı. Geçmiş yılların *Cumhuriyet* gazetesi nüshalarından haber alıntılarının bulunduğu bir yazıda yine Müşir Fuat Paşa ile karıştırılmış; 19 Nisan 1931'de vefat eden Müşir Fuat Paşa'nın ismi "Müşir Keçecizade İzzet Fuat Paşa" olarak verilmiş ve Eyüpsultan'a gömüldüğünden söz edilmiştir.[34]

Türk Ansiklopedisi İzzet Fuat Paşa için *"...bir ara Rauf Paşa'dan sonra Harbiye Nazırlığına da atanmıştır.*" şeklinde bilgi vermektedir.[35] Bu yanlış, başka yerlerde de tekrarlanmaktadır.[36] Karıştırılan şahıs, 18 Nisan 1878'de seraskerlik makamına getirilen Mehmet İzzet Paşa (1827-1891)'dır.[37] Söz konusu tarihlerde Harbiye Nezareti diye bir kurumun var olmadığı ise bir başka husus ve yanlışlıktır.

İzzet ismi sebebiyle karıştırıldığı şahıslardan birisi de Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa (1864-1937)'dır. *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi* adlı eserde, paşaya ait *Osmanlı-Yunan Seferi* adlı kitap İzzet Fuat Paşa'nın eserleri arasında gösterilmiştir.[38] Eserin bir konferans metninden oluşması, yukarıda sözü edilen İzzet Fuat Paşa tarafından verilmiş süvari orduları hakkındaki konferans metni olan eser ile karıştırılmıştır. Aslında eserin başından yapılan alıntıdaki "*Erkân- Harbiye-i Umumiye Reisi Ferik* İzzet Paşa" ismi durumu aydınlatmaktadır. Çünkü İzzet Fuat Paşa böyle bir vazife icra etmemiştir.

Hasan Rıza Soyak hatıralarında, 1923 yılında Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa'ya Mısır'a yerleşmiş bir Osmanlı generalinden mektup geldiği ve bu mektupta San Remo'da bulunan Vahdettin'in zor durumda olduğu anlatılarak yardım istediğini yazmaktadır. İsmi tam olarak hatırlayamadığı için, bir ihtiyat kaydı olarak "*hatırladığıma göre İzzet Fuat Paşa*" notunu düşmüştür.[39] Bahis konusu şahsın İzzet Fuat Paşa olması mümkün değildir. Çünkü Millî Mücadele aleyhtarı olan paşa 1923 yılı başlarında tevkif edilmiş[40] ve onun için zor zamanlar başlamıştır. Gazi'den yardım isteyecek bir konumda bulunmamaktadır.

Avlonyalı Ferit Paşa (1851-1914)'nın sadarete getirilmesi için büyük emek sarf ettiği ve Hicaz demiryolunun yapımında emeklerinin geçtiği şeklinde Türk Ansiklopedisi'nde verilen bilgi de[41]yanlıştır. İzzet Fuat Paşa burada Arap İzzet Paşa ile

33- Ali Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 113. Bu yanlışların yerleri için bak. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 191, 255, 263,285,405-406, 504.. Eserin indeksinde de Müşir Fuat Paşa yazılması gerekirken "İzzet Fuat Paşa (Keçecizade)" ismi verilmiştir. Bak. s. 668

34- Bak. "40 Yıl Önce Cumhuriyet Demirci Efe", *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1970, s. 6

35- "İzzet Fuad Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, s.452

36- Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s. 184; *Komutanların Yaşam Öyküleri*, s. 35

37- Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839/1922) Prosopografik Rehber*, İsis Yayınları, İstanbul 1999, s. 10

38-*Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, s. 486

39- Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 36-37

40- BOA, HR. İM, Nu. 235/33

41-"İzzet Fuad Paşa", Türk Ansiklopedisi, s. 452; Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s. 184

karıştırılmaktadır. Ayrıca buradaki bir başka bilgi yanlışı da Arap İzzet (Holo) Paşa'nın Mehmet Ferit Paşa'nın sadarete gelişinde bir rolünün bulunmadığı gerçeğidir. Ferit Paşa, Arap İzzet Paşa hakkında müspet kanaat sahibi değildir; onun "*yolsuz*" ve "*tahammül edilmez*" birisi olduğu söylerken Konya valiliğine ve sadrazamlığına gelişindeki teklif ve ısrarları sebebiyle Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa (1833-1900)'ya minnettardır.[42] Ferit Paşa'nın yerine Konya valiliğine tayin edilen Mehmet Tevfik (Biren) Bey (1867-1956)'e göre Arap İzzet Paşa, Başkâtip Tahsin Paşa (1858-1933) ile Ferit Paşa'nın ortak düşmanıdır. Hatta sadarete gelişinde Tahsin Paşa'nın da rolü vardır.[43] Arap İzzet Paşa da günlüğünde Ferit Paşa hakkında padişaha müspet görüş beyan etmediğini anlatmaktadır.[44]

Hicaz demiryolunun yapımında önemli görevler üstlenen ve hizmeti görülen şahıs Arap İzzet Paşa'dır. Bu işi yürütmek üzere kurulan komisyonun reisliği resmiyette sadrazama ait iken bütün işleri yürüten aslında Arap İzzet Paşa olmuştur.[45] Bu her iki hususun gerçekleştiği tarihlerde İzzet Fuat Paşa Madrid elçisi olarak vazife yapmaktadır. Böyle olmasa bile, II. Abdülhamid üzerinde bu seviyede etkili olabilecek konumda, yani dönemin *A Kadrosu* içinde değildir.

Kaçırılan Fırsatlar adlı eserinin ilk bahsi *Serdar* başlığını taşımaktadır. Bu bahis 1970 yılında Harp Akademileri Komutanlığı tarafından müstakil bir küçük eser haline getirilmiştir.[46] Eserin önsözünde "*Sultan Abdülaziz'in sadrazamı (Başbakanı) Süvari Tümgeneral İzzet Fuat'ın 'Kaçırılan Fırsatlar' adlı kitabından alınmıştır."* şeklinde[47] eser ve yazarı tanıtılmaktadır. Burada dedesi, babası olarak gösterilmiş ve onunla ilgili bir büyük yanlış daha yapılmıştır.

Kısacası İzzet Fuat Paşa –özellikle– ismi dolayısıyla dedeleri İzzet Molla ve Mehmet Fuat Paşa, ayrıca Müşir Fuat Paşa, Mehmet İzzet Paşa ve Ahmet İzzet Paşa gibi şahıslar ile karıştırılmış ve bu karışıklıklar yanlış biyografi ya da bibliyografi bilgilerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İzzet Fuat Paşa'nın Doğum Tarihi

İzzet Fuat Paşa'ya dair biyografi bilgilerinde karşılaşılan mühim yanlışlardan bir tanesi doğum tarihinin 1860 yılı olarak gösterilmesidir. Tek farklı tarih olan 1852 Kuneralp tarafından verilmektedir.[48] Rakam olarak tarih zikredilmemiş olsa da literatürde

42- Bak. Abdülhamid Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 330.
43- Mehmet Tevfik Biren, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, (Haz. F. Rezan Hürmen), C. I, Arma Yayınları, İstanbul 1993, s. 216-217
44-*Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, (Haz. İbrahim Küreli), C. I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 354
45- Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayınları, İstanbul 1994, s. 107-108
46-*Serdar (Başkomutan),* Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1970. Eserin dış kapağında yazar ismi bulunmamakta, isim iç kapakta *Keçecizade Tümgeneral İzzet Fuat* olarak verilmektedir.
47-*Serdar*, s. 3
48-Kuneralp, *Rehber*, s.68. Kendisi ile 24 Mart 2016 tarihinde yazışma yolu ile yapılan görüşmede, eseri yazışının üzerinden uzun zaman geçmesi sebebi ile kaynağı hatırlayamadığını beyan etmiştir. İlgisi ve yardımları

onun yaşını işaret eden ve yorumlanmaya muhtaç bazı ifadeler ile karşılaşılmaktadır. İzzet Fuat Paşa çocukluk yıllarında, Padişah Abdülaziz'in 21 Haziran 1867 tarihinde çıktığı Avrupa seyahatine, Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'ye yol arkadaşlığı/ağabeylik etsin diye dâhil edilmiştir. Çok iyi Fransızca bilmesi ve Hariciye Nazırı Fuat Paşa'nın torunu olması bu seyahate katılmasını temin etmiştir.[49] Şehsuvaroğlu ve Karaer bu seyahatte Yusuf İzzettin Efendi'nin 11, İzzet Fuat'ın ise 14 yaşında olduğunu yazmaktadırlar. Şehsuvaroğlu makalesinin mehazlarını göstermemiştir. Eserini bir doktora tezi olarak hazırlayan Karaer'in ise bu bilgiyi tekrarladığı anlaşılmaktadır. Fakat, bilginin kayıt edildiği yerde dipnot gösterilmemiş olması, bilginin kaynağı hakkında bir istifhama yol açmaktadır.[50]

Kuneralp'in bu seyahat ve doğum tarihi meselesi ile ilgili olarak;*"Ancak 1860'a nazaran daha fazla geçerli bana kalırsa, zira 1867 yazında Avrupa'yı ziyaret eden Sultan Abdülaziz'e refakat eden heyete Yusuf İzzettin efendiye ağabeylik yapsın diye dâhil edilmiştir. Efendi 1857 doğumlu olması bakımından 1852 1860'a nazaran daha makul gibi."*şeklindeki yorumu,[51] doğum tarihinin yanlışlığı bakımından doğrudur. Ama bu yıl da doğru doğum tarihini göstermemektedir.

İzzet Fuat Paşa'nın Şehbal'de yayınlanan 1876 Osmanlı-Sırp savaşını anlattığı hatıralarında bu seyahate temas etmiştir. "*Hamit Efendiyi sekiz sene evvel Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya seyahatinde tanımıştım. Ben o vakit on üç yaşında olduğum halde büyük pederim merhumla seyahatte idim."*[52]ifadesi, onun 1860 doğumlu olmadığını göstermektedir.[53]Yine onun aynı tefrikadaki "*Yirmi yaşlarını henüz tecavüz etmiş olan bu şehir çocuğu*"[54] ifadesi de onun 1876 yılında yirmi, yirmi bir yaşlarında olabileceğinin

için kendisine müteşekkirim.

49- Bu konu için bak. Bedii Şehsuvaroğlu, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati" , *Belgelerle Türk Tarihi*, S. 1, Ekim 1967, s. 43; Nihat Karaer, *Paris Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2003, s. 54

50- Bak. Karaer, *Avrupa Seyahati*, s. 54. Karaer'in mehaz bakımından muallakta bıraktığı bu yaş bilgilerinin asıl kaynağını görmek bakımından 126 ve 128. dipnotlardaki eserler kontrol edilmiş ve 14 yaş bilgisine rastlanılmamıştır. Burada, metin içinde dipnotun verilmesi bakımından metodolojik bir eksiklik/yanlışlık söz konusudur. Kontrol edilen kaynaklar; Ali Kemali Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, İstanbul 1944, s. 98-99; Hilmi Efendi (Karaer tarafından *Halîmî* ismi bu şekilde okunmuştur.), "Cennet-mekân Firdevs Âşiyan Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Avrupa Seyahatnamesidir", *Tarih-i Encümen-i Osmanî Mecmuası,* Sene 8-13, No: 49-62 (1 Nisan1335-1 Haziran 1337). Karaer tarafından verilmeyen sayfa numaraları 90-102'dir. Mabeyn-i Hümâyûn Başkâtibi ve Sultan Abdülaziz'in seyahat sırasındaki tercümanı olan Halîmî Efendi'nin yayınlanan notlarının yeni harfli metni için bak. Nejdet Gök, "Mütercim Halîmî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları (21 Haziran 1867-7 Ağustos 1867)", *Tarihin Peşinde,* Sayı 7, 2012, s. 173-180; *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Haz. Münir Aktepe), C. XI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 107-116

51- 24 Mart 2016 tarihli görüşme.

52- *Şehbal*, Nu. 33, 15 Kanun-ı sani 1326/28 Ocak 1911, s. 171

53- 1876'nın sekiz sene öncesi 1868 yılıdır. Seyahat ise 1867 yılı yazında gerçekleşmiştir. Burada paşada bir hafıza yanılmasından söz edilebilir. Ya da hatıralarını bir yıl öncesinden kaleme aldığı düşünülebilir. Bu sebeple doğum tarihinin 1854 ya da 1855 olup olmadığı bu bağlamda tartışılabilir.

54-Şehbal, Nu. 25, 15 Ağustos 1326/28 Ağustos 1910

işaretidir.

1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sırasında bir elçilik vazifesi icra eden İzzet Fuat Paşa'nın yaşadıklarının anlatıldığı bir yazıda Sadi Borak *"Keçecizade o tarihte 22 yaşında bir genç teğmen olarak Doğu cephesinde savaşıyordu."*[55] diyerek doğru bir yaş tespiti yapmaktadır. Fakat hemen aşağıdaki satırlarda *"1876 yılı Temmuz ayı başlarında"* şeklinde bu hatıra için yaptığı tarih tespiti, hadiseyi bir yıl geriye götürmekte, onun 1854 doğumlu zannedilmesine sebep olmaktadır. Anlatılan olay 1877 yaz aylarında, Plevne muharebeleri sırasında yaşanmıştır.

Keçecizade İzzet Fuat Paşa Millî Mücadele'nin bitimini müteakip Meşrutiyet devrinin olayları üzerine hatıraları ve düşüncelerinden oluşan bir defteri[56] Mustafa Kemal Paşa bir arz yazısı ekinde göndermiştir. 8 Kanun-ı sani 338/8 Ocak 1922 tarihli bu takdimdeki *"Altmış yedi yaşındayım."*[57] ifadesi onun, kendi kaleminden R. 1271/M. 1855 doğumlu olduğunun delilidir ve bu meseleyi vuzuha kavuşturmaktadır.

Millî Savunma Bakanlığı Arşivi'ndeki emeklilik dosyasında[58] doğum tarihine dair bir bilgi bulunmamasına rağmen; Emekli Sandığı Arşivi'ndeki dosya bilgilerinde bu tarihin R. 1271 olarak geçmesi[59] onun 1855 tarihinde doğduğunu göstermekte ve İzzet Fuat Paşa'nın verdiği son bilginin de teyidi niteliğindedir. Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın doğum tarihi 1860 değil 1855'tir. 1852 tarihi de yanlıştır.

İzzet Fuat Paşa'nın Ölüm Tarihi

Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın ölüm tarihi hakkında bütün literatür ittifak etmiş bir şekilde 1925 yılını göstermektedir.[60] Bu bilginin temel alındığı ilk kaynaklar *Türk Meşhurları* ve *Türk Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddelerdir. Bu tarih de doğru değildir ve düzeltilmesi gerekmektedir.

İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi/Arşivi'ndeki İzzet Fuat Paşa'ya ait bazı evrak ve fotoğrafların bulunduğu 346 numaralı dosyada[61] yer alan bir mektup onun ölüm tarihini daha geç göstermektedir. Hazırladığı bir eserinin basılabilmesi için maddi yardım talebinde

55- Sadi Borak, "Düşman Cephesinde Bir Türk Elçisi İzzet Fuad Bey İle Grandük Nikola Görüşmesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 7, Ağustos 1968, s. 17.İzzet Fuat o tarihte teğmen değildir, bir yıl önce yüzbaşılığa yükseltilmiştir. Ayrıca, Rumeli cephesinde savaşmıştır.

56- Defter hakkında bilgi için bak. Ali Mithat İnan, *Atatürk'ün Not Defterleri*, Gündoğan Yayınları, 3. Baskı, Gündoğan Yayınları Ankara 1998, s. 63-64, 183-185

57- İnan, *Atatürk'ün Not Defterleri*, s. 184

58- Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Sicil Dosya Nu: 329-40'a istinaden bu bilgi, Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü'nün 17 Ekim 2014 tarih ve 4586 sayılı yazısı ile temin edilmiştir.

59- Emekli Sandığı Arşivi, Askerlik Tescil Dosya Nu:13912

60- Çok uzun bir liste halini alacak bu malzemenin burada verilmesinden imtina edilmiş, gerekli görülmemiştir.

61- Dosyanın varlığından beni haberdar eden ve bu evrakın birer suretini/kopyalarını tarafıma göndermek lütfunda bulunan talebem Mustafa Fırat Gül'e bu vesile ile teşekkür ediyorum.

bulunduğu ve önceden tanıştığı Kayzer II. Wilhelm adına yaveri tarafından yazılan mektup 17 September 1928 tarihini taşımaktadır. Mektuptaki "*Euer Excellenz den Empfangdes freundlichen Schreibensvom 16. Julids. Jhrs. Danked zubestatigen."*[62] ifadesi, paşanın 16 Temmuz tarihli mektubunun muhatabı tarafından alındığını göstermektedir. Bu mektup ve muhtevası, onun ölüm tarihinin1925 olamayacağını göstermektedir. Mektubun ona yazıldığı da hitapta yer alan isimden ve adresten açıkça anlaşılmaktadır. İşte bu mektup, daha önce de belirtildiği gibi, bu çalışmanın ilk sebebini ve dayanağını oluşturmuştur. MSB Arşivi'ndeki dosya bilgilerinde ölüm tarihi "28 Teşrin-i Sani 1928" olarak kayıt edilmiştir.[63]

Dönemin şartları ve onun bu şartlar içindeki yerinin belirlediği bir durum olarak, vefatının ancak bir üçüncü sayfa haberi olabildiğini görmekteyiz. "İrtihâl-i Müessif" başlıklı bu haber ölüm tarihi, yeri ve sebebi hakkında da bilgiler ihtiva etmektedir: "*Sadr-ı esbak merhum Fuat Paşa hafidi süvari feriki Keçecizade İzzet Fuat Paşa taht-ı tedavide bulunduğu Taksim (Pastör) Fransız Hastahanesi'nde dün sabah irtihal etmiştir. Cenazesi bugün saat on birde mezkûr hastahaneden kaldırılarak namazı Bayezit Camiinde kılındıktan sonra Edirne Kapusu Mevlevihanesi haziresindeki aile makberesine defnedilecektir."*[64] Haberde yazıldığının aksine İzzet Fuat Paşa'nın Yenikapı Mevlevihanesi haziresine defnedilmediği anlaşılmaktadır. Çünkü burada yatanlar arasında bulunmamaktadır.[65]

Gazete haberine göre, Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın ölüm tarihi olarak ittifakla verilen 1925 yanlıştır. Doğru tarihinin 26 Kasım 1928 olması gerekmektedir. Çünkü gazete tarihinin 27 Kasım 1928 ve irtihalin bir gün önce vuku bulduğunun yazılmış olması, MSB Arşivi evrakındaki 28 Kasım 1928 tarihinin de yanlış olduğunu göstermektedir. Türkiye'de biyografi tarihi ve çalışmaları hakkında verdiği konferansta Ali Birinci'nin zikrettiği 1928 yılı, İzzet Fuat Paşa'nın ölüm yılının doğru tespit edildiği, literatürdeki biricik bilgidir.[66]

İzzet Fuat Paşa'nın Hayatından Ana Çizgiler

Keçecizade İzzet Fuat Paşa baba mesleği olan askerliği seçmiş bir şahsiyettir. İstanbul'daki askerlik tahsil hayatı Fransa'da Saint-Cyr (Fransız Harp Akademisi)'nde

62- Bak. Ek. 2

63- Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Sicil Dosya Nu: 329-40

64-*Cumhuriyet*, Nu: 636, 27 Teşrin-i sani 1928/27 Kasım 1928, s. 3.

65- Bu hazirede yatanlardan bazıları ailenin Nazım Bey koluna mensup şahıslardır. Burada medfun olanların bir listesi için bak. http://medit.fsm.edu.tr/Medeniyetler-Ittifaki-Enstitusu-Hakkimizda--Mevlevihane

66- Ali Birinci, "Türkiye'de Biyografi Geleneği", *Yedikıta*, S. 99, Kasım 2016, s.51 (27 Mart 2015 tarihinde İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde verilen "Neden Biyografi" başlıklı konferanstan İlker Süleyman Doğan tarafından deşifre edilmiştir.) "Biyografi tarihin giriş kapısıdır." diyen ve o kapıdan geçip bu yolda yürümeye çalışan birçok insan gibi benim de zaman zaman kapısını çaldığım, engin bilgisinden ve görüşlerinden istifade ettiğim, yardım ve teşviklerine mazhar olduğum Prof. Dr. Ali Birinci'yi şükran ve hürmet duyguları ile yâd ediyorum. İzzet Fuat Paşa'nın ölüm tarihi, bu çalışmanın kazanımı olarak paylaşılmış bir bilgidir.

devam etmiştir.[67] Yurda dönüşünde Bâb-ı Seraskeri'de görev almış, 1876 Osmanlı-Sırp savaşına gönüllü olarak katılmıştır.[68] 93 Harbi'nde Rumeli'de görev yapmıştır.[69] Savaş sonrasında sarayda padişah yaverliği ve mirahurluk, Istabl-ı Âmire Müdürlüğü[70] görevlerinde bulunmuştur.[71] Bazı tenkitleri sebebiyle Halep'e sürgüne gönderilmiş ve burada Süvari Komutanlığı vazifesini yürütmüştür. Mart 1900-Eylül 1908 tarihleri arasında Madrid elçisidir.[72] 1906'da Ferik (Tümgeneral) rütbesine yükseltilmiştir. Ocak 1911'de Rumeli Orduları Süvari Müfettişi iken askerlikten istifa etmiştir.[73] Yeniden orduya döndüğü anlaşılan İzzet Fuat Paşa Balkan savaşlarında III. Mürettep Süvari Kolordu Komutanı olarak Kasım 1912'de Birinci Çatalca ve Şubat-Nisan 1913'te İkinci Balkan Savaşında İkinci Çatalca Muharebelerinde tümgeneral rütbesiyle savaşmıştır.[74] Balkan savaşları sonrasında İttihat ve Terakki iktidarının yaptığı tensikatta 7 Ekim 1913'te emekliye sevk edilmiştir.[75] Emeklilik sonrası günlerinde Enver Paşa tarafından Veliefendi Hipodromu'nun sorumluluğu kendisine verilmiştir.[76] Keçecizade İzzet Fuat Paşa askerlik sonrası, daha önce başladığı ve bazı eserlerini yayınladığı yazı hayatına devam etmiştir.[77]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İttihat ve Terakki döneminin kapanmasıyla Mart 1919'da Ayan Meclisi azalığına tayin edilmiş, Hariciye Müsteşarlığı yapmış, Millî Mücadele sonrasında İstanbul hükümetinin tarihe karışmasıyla bu vazifesi son bulmuştur. Cumhuriyet dönemindeki hayatını, Millî Mücadele'ye muhalif olması belirlemiş ve ömrünün son yıllarını İstanbul'da zor şartlar içinde geçirmiştir.

Kısaca özetlenen hayat hikâyesi içinde öne çıkan ve onun yazılacak biyografisine renk katabilecek bazı hususlar şu alt başlıklar altında –kısaca- anlatılabilir:

Askerî Tarih-Hatırat Yazarı

Asıl mesleği askerlik olan ve süvari generali olarak mesleğini tamamlayan İzzet

67- Öztuna, *Fuat Paşa*, s. 92
68- Şehbal, Nu. 22, 15 Haziran 1326/28 Haziran 1910, s. 430
69- *Kaçırılan Fırsatlar* adlı eseri bu savaşa ait hatıralarıdır.
70- Mirahur, sarayda at işlerine bakan memurun adıdır. Mirahur-ı Evvel bir memuriyet derecesi olarak Istabl-ı Âmire Müdürlüğüne tekabül etmektedir. Bu görev, sarayda atlar ile ilgili işlerin hepsinin mesuliyetini ihtiva etmektedir. Bak. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul 1983, s. 541-542
71- 1892 yılında getirildiği bu vazife sebebiyle gönderdiği teşekkür yazısı için bak. BOA. Y. PRK. HH, Nu. 25/21
72- Kuneralp, *Rehber*, s. 46; BOA, BEO, Nu. 1457/109218; BOA, BEO, Nu. 3281/246041
73- Balcı, "Harb-i Umumî Hatıratım", s. 38
74- İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 27, 30
75- Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Sicil Dosya Nu. 329-40. Ayrıca bak. BOA, BEO, Nu. 421/316552
76- Tayfun Er, "Atçılık", https://www.takvim.com.tr/yazarlar/tayfun.er/2018/09/29/atcilik. At yarışlarını takibi ve Veliefendi Hipodromu ile ilgisi için ayrıca bak. Ayşe Zamacı, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Edirne 2015, s. 209
77- İzzet Fuat Paşa'nın yazı hayatının teksif olduğu saha askerî tarih olmuştur. Bunun yanı sıra fikrî ve edebî eserler verdiği görülmektedir.

Fuat Paşa eli kalemli bir askerdir. Eserlerinin öne çıkardığı özellik onun bir askerî tarih/hatırat yazarı olmasıdır. Ama yazı hayatı sadece bu saha ile sınırlı kalmamıştır. Dikkat çeken bir başka husus, eserlerinin bazılarını Fransızca olarak yazmasıdır. Askerlik üzerine ve hatıralarına dair eserler şunlardır:

1- *Les Occasions Perdues… Etude Stragıque Et Critique Sur La Campagne Turco Russe De 1877-1878, R. Chapelot, Paris 1900, 213 s.*

İzzet Fuat Paşa'nın en tanınmış eseridir. 93 Harbi'nin Balkanlarda cereyan eden safhası, ordunun durumu ve yapılan hatalar üzerinde durulmaktadır. Halep'te süvari kumandanı iken, baskı altında bulunduğu bir ortamda kaleme almış, Aralık 1899'da tamamlamış ve Paris'e bir Fransız papaz ile gizlice göndermiş ve orada bastırabilmiştir.

2- *Kaçırılan Fırsatlar 1293 Osmanlı-Rus Seferi Hakkında Tenkidât ve Mülahazât-ı Askeriye, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul 1325, 201 s.*

Yukarıda künyesi verilen eser, bazı ilaveler yapılarak, II. Meşrutiyet'in yarattığı havadan istifade ile 1909'da İstanbul'da Türkçe olarak yeniden yayınlanmıştır. Eserin başında, o sırada Aydın valisi olan Miralay Mahmud Muhtar Bey'in bir de takrizi vardır.

3- *Kaçırılan Fırsatlar 1877 Osmanlı-Rus Savaşı hakkında Eleştiriler ve Askerî Düşünceler, ATASE Yayınları, Ankara 1997, 144 s.*

93 Harbi üzerine kaleme alınan, önce Fransızca ve sonra eski harfli Türkçe ile yayınlanmış olan eser, sonraki yıllarda –maalesef– sadeleştirilerek ve kapak üzerinde yazar adının bulunmadığı bir şekilde yayına hazırlanmıştır:

4- *Autres Occasions Perdues Critique Strategique De La Campagne D'Asie Minure 1877-1878, R. Chapelot, Paris 1908, 274 s.*

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Doğu/Anadolu cephesinin, savaşın seyri esas alınarak üç bölüm halinde anlatıldığı ve savaşın kritiğinin yapıldığı eseridir. Rumeli cephesini anlattığı eseri kadar tanınmamaktadır. Türkçe'ye tercüme edilmemiştir.

5- *Paroles de Vaincu Apres Le Desastre – Avant La Revanche, R. Chapelot, Paris 1913, 380 s.*

İzzet Fuat Paşa, kendisinin de katıldığı Balkan Savaşını *Mağlubun Sözleri* olarak yazmış; bu savaşı bir felaket olarak gördüğünü ama intikamının/rövanşının alınabileceği düşüncesini eser adında da ifade etmiştir.

6- *Le Contact: etüde de guerre moderne, R. Chapelot, Paris 1906, 91 s.*

Onun yine Paris'te yayınladığı eserlerinden birisidir ve modern savaş üzerine bir çalışmadır.

7- *Müstakil Süvari Fırkalarının Tecessüs ve Harp Vezâif ve Hidemâtı, İbrahim Hilmi-Kütüphane-i İslâm ve Askerî Yayınları, İstanbul 1327, 135 s.*

Eserde, savaşta süvari birliklerinin oynayacağı rol, yerine getireceği hizmet; diğer askerî birliklerden daha öne çıkarılarak anlatılmıştır.

8- *Askerî Konferanslar: Islâh-ı Nesl-i Feres, Matbaa-i Artin Asaduryan ve Mahdumları, İstanbul 1325, 23 s.*

İzzet Fuat Paşa tarafından, İstanbul'da Askerî Kulüp'te at neslinin ıslahı üzerine verilmiş bir konferansın metnidir.

9- *Harb-i Umumî Hatıratım, 115 s. (BOA, HR. SYS, Nu. 2973/6)*

İzzet Fuat Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında yazdığı ve 28 Ocak 1919'da tamamladığı, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki olayları ve devletin savaşa girişini anlattığı yayınlanmamış hatırattır. Sezai Balcı tarafından tespit edilmiş ve bir tebliğ ile tanıtılmıştır.[78]

10- *Atatürk'ün Not Defterleri* adlı eserde tanıtılan 24 defterden üç tanesi ona ait değildir. Bunlardan biri İzzet Fuat Paşa tarafından kaleme alınmış ve Ocak 1922'de Gazi'ye sunulmuştur.[79] Esere herhangi bir ad verilmemiştir. Son başlığın sayfa numarası 192 olan defterin[80] 200 sayfa civarında olması muhtemeldir. Herhangi bir isim verilmeyen bu defterin arz yazısında "*Memleketim için nâfi zannettiğim mülâhâzâtı mezara ve nisyana defnetmiş olmamak için zihnimde topladığım bazı şeyleri sıra ve tertip gözetmeyerek bu deftere iki aydan beri kaydediyorum*."[81] diyen Paşa, son yılların önemli olaylarını, hatıralarını/yaşadıklarını nazar-ı dikkate alarak anlatmıştır. Defterin fihristinden anlaşıldığına göre; kaybedilen savaşlarda yapılan hatalar, Abdülhamid döneminin baskısı, Türk-Alman ilişkileri, Birinci Dünya Savaşına giriş, fikir adamları gibi konular üzerinde durulmuştur. *"Define Mahvolmakta"* başlığı altında sunduğu hususun çok acil bir mesele olduğunu hassaten Gazi'ye hatırlatmaktadır.[82]

Bir harp tarihi/hatırat yazarı olduğunu ve bu sahaya yaptığı katkıyı ifade edebilecek –henüz tespit edilip üzerinde çalışılmamış ve yayınlanmamış olmasına rağmen– Birinci Dünya Savaşı yıllarında kaleme aldığı 8 bin sayfalık bir eserin varlığından Abdullah Cevdet okuyucularını haberdar etmektedir. Paşadan aldığı bir mektubu İçtihat'ta yayınlarken onu övmekte ve bu haberi *"Muhterem ve fazıl dostum hatırat notları Notes et İmpression halinde olarak ve şu son harp seneleri esnalarında sekiz bin sahifelik muazzam bir eser vücuda getirmiştir ki müthiş ve derin nazarlarla mâlâmâldır. Ve Fransızca olan bu sahaif-i bedîadan birkaçını müsvedde halinde okumakla bahtiyar ve mütelezziz oldum."*[83] sözleriyle duyurmaktadır. Anlaşılan odur ki İzzet Fuat Paşa'nın emeklilik yılları da oldukça velût geçmiştir. Orhan Koloğlu bu eserden bahsederken *"Bunda 'Türkiye'nin*

78- Bak. Balcı, "Harb-i Umumî Hatıratım", s. 37-44. Eserin, Balcı tarafından yayına hazırlandığı bilgisine ulaştık.

79- Ali Mithat İnan, *Atatürk'ün Not Defterleri*, Gündoğan Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1998, 221 s. Defterin aslını görmek ve bu çalışmada kullanmak için yapılan araştırmada, İnan'ın ATASE "*Atatürk Özel Arşivi kutu 7 zarf 9'da kayıtlı"* olduğu söylenilen (s. 25)defterlerin gösterilen yerde bulunmadığı bilgisi verilmiştir.

80- İnan, *Atatürk'ün Not Defterleri*, s. 183

81- İnan, *Atatürk'ün Not Defterleri*, s. 183

82- İnan, *Atatürk'ün Not Defterleri*, s. 184-185

83- "Ferik İzzet Fuat Paşa Hazretleri'nin Bir Mektubu", İçtihat, Nu: 131, 21 Teşrin-i sani 1918/21 Kasım 1918, s. 2812

idamı hükmünü hazırlayan şeyler: Dünkü düşünceler, bugünkü neticeler' ele alınıyordu. Sonuç İttihatçı ve benzeri çözümlerin geçersizliğini vurgulamaktı." demektedir.[84] Abdullah Cevdet'in takdiminde ve paşanın mektubunun muhtevasında buna mümasil sözler bulunmamaktadır.[85] Asıl konu bir halk gazetesine duyulan ihtiyaçtır.

Onun *Kaçırılan Fırsatlar* kadar tanınan/yayınlanan askerî tarihe dair hatıraları 1876 Osmanlı-Sırp savaşı üzerine yazdıklarıdır. Bu tefrika önce *Musavver Muhit*'te yayınlanmış,[86] daha sonra Şehbal mecmuasının 22-42 numaralı nüshalarında 15 Haziran 1326/28 Haziran 1910 ile 15 Eylül 1327/28 Eylül 1911 tarihleri arasında *Keçecizade İzzet Fuat* imzası ve *Bir Genç Subayın Muharebe Hâtıratı* başlığıyla daha geniş şekliyle tefrika edilmiştir.[87]Aynı hatıralar sonraki yıllarda bazı popüler tarih dergilerinde de okuyuculara sunulmuştur.[88] Keçecizade İzzet Fuat Paşa hakkında kısa biyografik bilgiler verilen ve yukarıda değerlendirilen metinlerde; ölümünden sonra bir İstanbul gazetesinde hatıralarının yayınlandığı ve *Türk Ansiklopedisi*'ne göre bu hatıraların "*birçok tarih dergisi tarafından da iktibas*" edildiği bilgisi bu hatıralar ile ilgili olmalıdır.

Bedîî Şehsuvaroğlu'nun, paşanın Sultan Aziz'in Avrupa seyahatine iştiraki ile ilgili *"bu seyahat hatıralarını da bir kitap halinde yayınlamıştır."*[89] demesi ve İbnülemin'in "*hatıratında diyor ki*" diye başlayarak[90] onun Sultan Abdülhamid ile ilgili söylediklerini tenkit etmesi, İzzet Fuat Paşa'nın yazdığı başka hatıratların var olabileceğini göstermektedir. Dönemin bazı dergi ve gazetelerinde yine askerlik tarihi ve hatıralarına dair yazılarına rastlamak mümkündür. Sunulan tebliğlerde bazı bilgiler veriliyorsa da bu konuda ciddî ve uzun süreli bir araştırma yapmak gerekmektedir.

84- Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete*, Boyut Yayınları, İstanbul ?, s. 253.

85- İzzet Fuat Paşa'nın mektubundan farklı ve Abdullah Cevdet tarafından kaleme alınmış yazının başlığında bu ifade kullanılmıştır. Bak. Abdullah Cevdet, "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler", İçtihat, S. 131, Teşrin-i sani 1918/21 Kasım 1918, s. 2807

86- Birinci Ferik İzzet Fuat, "Hatırat Esna-yı Harpte Elçilik", *Musavver Muhit,* Nu. 7-10, 4 Kanun-ı evvel 1324/13 Aralık 1908-1 Kanun-ı sani 1324/14 Ocak 1909, s. 106-108, 122-123, 138-140,156-158

87- Şehbal'de yayınlanan bu tefrika Serap Sunay tarafından Hatırat Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuş, araştırmada mecmua ve İzzet Fuat Paşa tanıtılmış ve hatıratın yetkin bir analizi yapılmıştır. Çalışmadaki dikkat çeken eksiklik, biyografi ve önemi üzerinde durulması ve İzzet Fuat Paşa'nın kısa bir hayat hikâyesi bulunmasına rağmen, paşanın doğum ve ölüm tarihlerinin verilmemiş olmasıdır. Sunay, "Bir Genç Askerin Muharebe Hatıratı", (Tamamı 20 sayfa olan çalışma yayın aşamasındadır.)

88- Bak. Sadi Borak, "Düşman Cephesinde Bir Türk Elçisi İzzet Fuad Bey İle Grandük Nikola Görüşmesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 7, Ağustos 1968, s. 17-20; "Harp İçinde Elçilik", (Haz. Şevket Rado), *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 7-9, Temmuz-Eylül 1976, s.21-24, 20-23, 9-11; "Keçecizâde İzzet Fuat Paşadan Hâtıralar", *Yakın Tarihimiz Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar*, C. 2, s. 391-392; C. 3, s.12-13, 43-44, 78-79, 110-111,13-138,174-175, 216-217,233-234 (Milli Kütüphanede bulunduğu şekliyle, derginin her cildi 13 sayı olarak bir araya getirilmiştir, fakat bu ciltlerde dergi sayılarını tespit etmek mümkün olamamaktadır.)

89- Şehsuvaroğlu var olduğunu söylediği bu hatırat hakkında hiçbir künye bilgisi vermemektedir. Bu sebeple verilen bu bilgi ihtiyat ile karşılanmalıdır.

90- İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. VI-X, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 1294

Zor Zamanda Aydın Olmak

Keçecizade İzzet Fuat Paşa sadece askerî tarih ve hatırat yazarı kimliği ile karşımıza çıkmamaktadır. Osmanlı'nın 'en uzun yüzyılı'nda yaşayan ve ömrünü doldurmakta olan bir devletin hayatını devam ettirmek ve Osmanlı toplumunu modernleştirmek üzerine de düşünmüş, yazmış, tefekkürü olan bir şahsiyettir, bir kültür adamıdır.

Abdullah Cevdet'e göre o, memleketimizde sayıları pek az olan bu çağın insanıdır ve *"Avrupa zihniyeti ile tahalluk etmiş zevât-ı fâzıladandır."*[91] Şehsuvaroğlu da onu ordumuzun yetiştirdiği ilim adamları arasında kabul etmektedir.[92] Kültürü, tecrübesi ve fikirleriyle entelektüel çevreyi etkileyebildiği de görülmektedir. Tunaya'nın, *Medeniyetin Bekleme Odası* ismini verdiği eserinin adı ondan mülhemdir. *Paroles de Vaincu'*dan alıntıladığı "*Düş gören milletler mutsuz milletlerdir. Müesseselerimize, mekteplerimize, Batı'da yaşamış vatandaşlarımıza rağmen biz Asyalı ve hayalci kaldık. Beden olduğu kadar fikren de tembel olup, bu iyi ve güzel medeniyetten nasıl ve niçin bu denli uzak kaldığımızı öğrenmek zahmetine katlanmadık… Düzelinceye kadar medeniyetin bekleme odasında kalacağız."* sözleri,[93] aslında onun Doğulu-Batılı olmak ya da Avrupalılaşmak düşüncelerinin özeti gibidir.

Onun İçtihat'ta yayınlanan yazıları Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu durum, bir zihniyet değişikliği yaşamak ve gerçek Avrupalı olmaya dair düşüncelerini muhtevidir. O bu fikirlerini sergilerken pozitivist bir düşünce yapısı olduğunu ortaya koymaktadır. Sekülerleşme, laikleşme ya da *Batıcı* zihniyet hakkında değerlendirmeler yapılırken, onun "*Biz hâlâ istiyoruz ki 1300 sene evvel çölde, çöl için yapılmış kavanin ve nizamat ile Avrupa kıtasının en mühim noktasında icra-yı hükümet edelim… Bu fikirle bu memleketin yaşayamayacağını zihinlere iyice yerleştirmeli de ona göre hareket etmeli…*" sözleri[94] gündeme getirilmektedir.[95] Ona göre, asrın ihtiyaçlarının gösterdiği, emrettiği *"…şeriat, camilerden dışarı çıkmamalı ve hiçbir vakit muamelat-ı içtimaiye ve usul-ü idareye müdahale etmemelidir."*[96] Günün en önemli meselesi, cemiyeti mahveden taassup ve yanlışların nasıl ortadan kaldırılacağıdır. İtikat sahibi, dindar ve hatta mutaassıp bile olunabilir ama fakat ona ve cemiyetin düzenlenmesine –bu anlayışla– müdahale edilmemelidir. Din ile, taassup ile payidar olmuş bir kavim yoktur. İşlerimiz bir türlü dünyevî olamayıp uhrevî kalmaktadır.[97]

91- "Ferik İzzet Fuat Paşa Hazretleri'nin Bir Mektubu", s. 2812

92- Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Ordumuzun Yetiştirdiği İlim Adamları", *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi,*1583564010

93- Tarık Zafer Tunaya, *Medeniyetin Bekleme Odasında*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1989, s. 8

94-Keçecizade İzzet Fuat, "Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Beyefendiye", İçtihat, S. 136, 28 Teşrin-i sani 1918/28 Kasım 1918, s. 2827

95- Mesela bak. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s. 19. Araştırma esnasında bu cümlelerin kaynağı 4 Mayıs 2016'da Hanioğlu'dan sorulmuş; kendileri bu kaynağın ve diğer İçtihat yazılarının künyelerini aynı gün lütfetmişlerdir. Yardımları için teşekkür ediyorum.

96-İzzet Fuat, "Ahmet Rıza Beyefendiye", s. 2828

97- Aynı yer

Ona göre Osmanlılar öteden beri mukadderatlarını, "*saray, şeriatçı ve mütegallibeye*" teslim etmişler, kendilerini maddî ve manevî esaret altına sokmuşlar; ilim ve irfan, ticaret ve sanattan kaçmışlar; gayr-ı medenî, gayr-ı asrî ve mantık dışı birtakım geriliklere mahkûm olmuşlardır. Bütün bunların kabahati doğru bir istikamet tayini yapılamayışındadır.[98] Bütün bu olumsuzluklara rağmen o yine umutludur. "*Türk kavmi her şeye kabiliyetlidir… Türkleri asrileştirmek ve Avrupalı haline koymak öyle uzun bir zamana muhtaç değildir*."[99] Halka yol gösterecek, onu yetiştirecek bir misyonu yüklenecek bir halk gazetesi çıkarmak ve halk konferansları düzenlemek ve bunlara halkın katılmasını sağlamak düşüncesini Abdullah Cevdet ile paylaşmaktadır.[100] Onu düşündüğü bu vazife, Meşrutiyet'te ve özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk Ocakları ve 1932'den sonra Halkevleri'ne tevdi edilecektir.

Kötü gidişatın mesulleri devleti ve kurumlarını idare edenlerdir. Bir kaht-ı rical devri yaşanmaktadır. Bu memleket, zamanın ihtiyacına cevap verecek bir kabiliyete ve bilgiye sahip olmayan "şarlatanlar, şairler veyahut masa başı adamlar" tarafından idare edilmektedir. Ülkenin genişliği bizim iktidar kabiliyetimizle mütenasip değildir. Çölleri, sahraları muhafazaya devam etmeye çalışmak, diğerlerini de kaybetmek demek olacaktır. Elde kalanı koruyabilmek için *"…bir vaziyet almak ve lüzumsuz hülyalarla vakit geçirmemek elzemdir*.[101] Eylül 1911'de yazılmış bir mektupta ortaya konan bu düşünceler, küçülen bir coğrafyada daha güçlü bir devlet ve modern bir cemiyet sahibi olmak şeklinde tezahür ediyor. İttihatçı(lık) düşmanı bir mütefekkirin, bugün İttihatçılar ve Cumhuriyet'i kuran kuşak için yapılan ve doğru olmayan önemli suçlamalardan birisi olan bu görüşleri serdetmesi manidardır. Kendisine Almanlar ve Fransızlar hakkında fikri sorulduğu zaman, her milletin kendisine benzediği, bunlardan hangisinin taklit edilmesi gerektiği sorusuna "*her ikisini de*" cevabını vermesi; ne Fransız ne de Alman olamayacağımız, kendimiz kalmamız gerektiği; onlarda görülecek iyi ve faydalı şeylerin alınması, onların seviyesine çıkmak için gayret sarf edilmesi ve fakat hiç vakit kaybedilmemesi lazım geldiğini beyan etmesi,[102] onun Avrupalılaşma anlayışını ortaya koymaktadır.

Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın bir Avrupa ve Osmanlı/İstanbul mukayesesi yaptığı *Constantinople*[103] adlı bir eseri vardır. İstanbullu ve Parisli temsili iki şahsın karşılıklı sohbeti ile o, Meşrutiyet öncesi ve sonrası İstanbul'unu anlatarak düşüncelerini ortaya koymaktadır. Fransızca olarak yayınlanmasından bir yıl sonra, 1909'da, aynı eser, *Resimli Kitap* mecmuasında "İstanbul: Meşrutiyetten Önce ve Sonra" başlığı ile Türkçe olarak tefrika edilmiştir.[104]

98- Keçecizade İzzet Fuat, "İnsaf", İçtihat, S. 136, 26 Kanun-ı evvel 1918/26 Aralık 1918, s. 2888
99- Aynı yer
100-Keçecizade İzzet Fuat, "Muhterem Doktor Abdullah Cevdet Beyefendi Hazretlerine", İçtihat, S.131, 21 Teşrin-i sani 1918/21 Kasım 1918, s. 2812
101- İzzet Fuat, "Ahmet Rıza Beyefendiye", s. 2828
102- *Kaçırılan Fırsatlar* (1997), s.98
103- İzzet Fuad Pacha, *Constantinople… avant et apres… laConstution*, A. ZellichFills, Constantinople 1908, 92 s.
104- Tefrikanın tanıtımı ve incelemesi için bak. Bostancı, "İstanbul", s. 275-287

İzzet Fuat Paşa kendi ülkesi ve Avrupa'nın gündemini yakından takip eden birisidir. Günde 11 gazete alıp okuduğunu bizzat söylemektedir.[105] *Harb-i Umumi Hatıratım* başlıklı yayımlanmamış eserindeki yazılarının içinde Balcı'nın tespit edebildiği "*Beyoğlu, Ceride-i Havadis, Hilal, İçtihad, İkdam, İstanbul, İttihat ve Terakki, Levant Herald, Loid Ottoman, Maten, Müdafaa-i Milliye, Peyam, Sabah, Servet-i Fünun, Tan, Tanin, Tasvir-i Efkâr, Tercüman-ı Hakikat, Times, Tribuna*" gibi gazete ve dergiler mevcuttur.[106] Onun bir münevver, kültür adamı olduğu; İzmir'de Millî Kütüphane kuruluşunda kitap bağışı ile yaptığı katkı,[107]*Sipahi* adlı mecmuanın yazı işleri müdürlüğünü yapması ve başyazarı olması,[108] hikâye[109] ve dil üzerine yazılar yazması[110] vb. hususlar ile de görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa'ya sunduğu notlar/hatıralarda yer alan bir konu başlığının "*Mütefekkirîn*" olması,[111] tefekkür hayatımızı ve fikir adamlarımızı da ele alıp, sorguladığını göstermektedir.

Bir İrtidat ve Miras Hadisesi

İnsan hayatına tesir eden, bazen kendi istek ve inisiyatifi ile bazen de elinde olmayarak yaşadığı hadiseler vardır. Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın ailesinde buna benzer tesir icra eden bir irtidat (din değiştirme) hadisesi yaşanmıştır. Annesi Gülbiz İkbal Hanım, Kazım Bey'in ölümü üzerine genç yaşında dul kalmış, sonraki zamanlarda –bu tarih 1900 yılı ya da hemen öncesi olmalı- İstanbul'da görev yapan bir Belçikalı ile evlenmiş, Osmanlı tâbiyetinden çıkmış ve din değiştirerek Katolik olmuştur.[112] Bu irtidat hadisesi üzerine II. Abdülhamid idaresi İkbal Hanım'ın mallarını müsadere etmiştir. Buradan doğan miras meselesi, paşanın uzun yıllar sürecek mücadelesinin sebebini teşkil etmiştir.

İzzet Fuat Paşa hakkında yapılacak arşiv araştırmalarında karşılaşılan belgelerin büyük çoğunluğu bu mesele üzerinedir.[113] Paşa el konulan bu emlaki Çubuklu'da yalı ve sahilhane, Ateş Bey Bağı, Pazıcı Çiftliği, Kır Mevkiinde bağ ve tarlalar[114], Kanlıca'daki yalı arazisi hisseleri, Kireçburnu'ndaki emlak, Kabataş'taki konak arazisi[115] gibi tespit etmektedir. 27 K. Sani 325/9 Şubat 1910'da yaptığı bir yazışmada bu meselenin 28 yıldır

105- "Ferik İzzet Fuat Paşa Hazretleri'nin Bir Mektubu", s. 2812
106- Balcı, "Harb-i Umumî Hatıratım", s. 39
107-http://www.izmirmillikutuphane.com/Kutuphanemiz-Tarihcesi, (4 Eylül 2019)
108- Mustafa Özdemir, "Osmanlı'dan Günümüze Dergiler ve Dergicilik", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, Ağustos 2013, s. 22
109- Nesime Ceyhan, "1911-1912 yılları Türk Hikâyesine Kaynak: Harp", *TürkishStudies*, V. 4/I-II, Winter 2009, s. 1813
110- Nazım H. Polat, "Şehbâl 1909-1914 Yılları Arasında Yayımlanan Magazin ve Fikir Dergisi", *TDVİA*, C. 38,2010, s. 423-424
111- İnan, *Atatürk'ün Not Defterleri*, s. 185
112- İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 183; Öztuna, *Fuat Paşa*, s. 92. Öztuna, İkbal Hanım'ın evlendiği şahsın "*Belçika'nın İstanbul orta elçisi van den Bosch*" olduğunu yazmaktadır.
113- Bak. BOA, BEO, Nu. 3578.268343 (1-8, 10-12); Nu. 3705.277863 (1-5); Nu. 3875.290589; BOA, YEE, Nu. 15/156; Nu. 15/157
114- BOA, BEO, Nu. 3578.268343 (2)
115- BOA, BEO, 3578.268343 (7)

devam ettiğini söylemektedir.[116] Bu mücadele süreci zaman bakımından Abdülhamid devri ve İkinci Meşrutiyet sonrası olarak ikiye ayrılmış gözüküyor. Sadaret, Evkaf ve Maliye Nezaretleri ile ilgili kurumlar ve İzzet Fuat Paşa arasında bu yazışmalar sürmüş gitmiştir. Ona göre bazı kötü niyetli şahsiyetler, annesinin meselesi sebebiyle yaşadığı mahcubiyetten istifade ile onu mağdur etmişlerdir. İlk dönem mücadelesinden bir sonuç alamamıştır. O durumunu bir belgede "*Bazı teşvikât-ı garazkârâne üzerine ve acizlerinin de validemin hareketinden hâsıl olan müşkil mevkide bulunmaklığımdan n*âşi hükümet-i Hamidiye mahcubiyetimden bil-istifade validemin emvalini mahlû*l addiyle bâ-irade-i seniyye Evkâf Nezareti akarâtına zabt ve bazı zevata terk ve ferağ etmiştir."*[117] sözleriyle izah etmektedir. Bu malların kimlerin üzerine geçtiğine dair bilgi de vermekte ve zararının öncelikle Abdülhamid'e ait emvalden karşılanması, sonra bu gasp hadisesine iştirak ettiği için Evkaf Nezareti'nin de bu tazmin işine dâhil edilmesini istemektedir.[118]

Keçecizade uzun yıllar süren bu mücadele sonrasında alabildiği az miktardaki paranın, zararının faizini bile karşılayamayacağını söylemektedir. Onun Mütareke sonrası ölünceye kadar geçen yıllarının gittikçe artan bir müzayaka, yokluk hali göstermesinde, bu müsadere edilen mirasın büyük rolü olduğu görülüyor. Burada, yaşanılan bu yokluk yıllarının önemli bir sebebinin de onun Millî Mücadele karşısında yer alması olduğunu unutmamak gerekiyor.

Bazen Muhalif Bazen Muvafık

Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın II. Abdülhamid döneminde iktidar ile ilişkilerinin önemli belirleyicisi yukarıda temas edilen miras hadisesi ve sadece askerlik vazifesi ile iktifa etmeyip tenkitçi bir üslupla yanlışların üzerine gitmesi, kaybedilen savaşların sebeplerini sorgulayan eserler yazması, layihalar vermesidir. Muhatapları bu durumdan hoşlanmamışlar ve onun aleyhinde faaliyette bulunmuşlardır. Bu durumu, yine arşiv belgelerinden, paşanın yazdıklarından tespit etmek mümkün olmaktadır.

1895 yılında İtalyanca bir gazetede çıkan resimden dolayı jurnal edilmiş, bunun üzerine padişahın güvenini yeniden temine çalışmıştır. "*Arzu-yu şâhânelerine mugâyir neşriyatta bulunacak olmuş olsa idim öyle oyuncakla değil iki güne kadar kopyasını ikmal ile atebe-i seniyyelerine takdim edecek olduğum pek mühim layihanın neşrine kıyam ederek devlet-i aliyyelerinde* ıslahat ve terakkiyâ*t-ı cedidenin ne sebeplerden dolayı vücuda gelememekte olduğunu ve hatta hiçbir gün gelemeyeceğini memleketimizde askerliğin niçin mahvolduğunu ve ahlaksızlık ve casusluk sayesinde nasıl bozulduğunu ve* şu zamanda hâlâ *seyyar kavimler* âleminde *kalmış olmaklığımızdan esbâbını âlem-i medeniyete ilan ederdim"* sözleri,[119] onun yazışmalarında görülen üslûbun bir örneğidir. Aynı evrakta, hazırlayacağı layihayı takdim edeceğini de belirtmektedir. Bu güven

116- BOA, BEO, 3705.277863 (2)
117- BOA, BEO, Nu. 3578.268343 (8)
118- Aynı belge
119- BOA. YEE. Nu. 155. 155 (1). Aynı belgeye bir başka temas için bak. Gümüşsoy, *Fuad Paşa),* s. 125

kazanma çabasını bir serzeniş ile bitirmektedir: "Şu halde pek büyük mücâzât ve daima doğru söyleyenlere mahsus olan şiddetli muamelelerin en şiddetlisine müstehak olduğumu kat'iyyen itiraf ederek bununla dahi kendimi pek bahtiyar addedeceğim. Ma'rûzdur."[120]

Dönemin, muhalefet için en güçlü silahı haline gelen basın/gazete ile münasebeti, onun takibe uğraması ve neticesinde Halep'e sürgün edilmesine sebep olmuştur. Kendi ifadesine göre, bu muamele ile halkın gözünde küçük düşürülmek istenmiştir.[121] Halep'te yine rahat bırakılmamış, Abdülhamid'e giden bir jurnalden hemen sonra evi basılmış, yalnız başına müdafaaya mecbur kalmış ve sebatı sayesinde bu muameleden kurtulabilmiştir.[122] Tutuklanan paşanın serbest bırakılması için Halep Valisi Raif Paşa devreye girmiştir.[123] Yazışmalar onun 1896-1900 yıllarını sürgünde geçirdiğini göstermektedir. İzzet Fuat Paşa'nın Halep'teki bir nevi idbâr günleri Madrid elçiliğine tayini ile son bulmuştur.

Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın Halep ile Madrid yılları arasında yaşadığı hayatın/şartların farklılığını yine yazışmalar ortaya koymaktadır. Bu durum, aynı zamanda Abdülhamid yönetimine/istibdada karşı mücadele eden Genç Osmanlılar neslinin ikinci kuşağının şart ve imkânlarını da ortaya koymaktadır. Yurt dışında bulunanlar artık "*hürriyet çeşmesi başında*"[124] daha rahat hareket etmektedirler. Paşanın üslubu daha pervasız, adeta meydan okuyan ve kendisini olabileceğinden daha güçlü, müessir göstermekte; Findley'in tespitiyle biraz *megaloman* bir tavır sergilemektedir.[125] Yazar, İzzet Fuat Paşa hakkında tespitlerini yaparken Osmanlı arşiv belgelerini kullanmaktadır. Onun anlatımıyla; 1901'de Madrid'de bulunan paşa ile hem saray hem de hariciye nezareti arasında olağandışı bir yazışma başlamıştır. Sadrazam Fuat Paşa'nın torunu İzzet Fuat Paşa rütbeli bir asker ve biraz da megalomandır ki, bir keresinde kendisinden "*benim gibi Avrupa'nın tapındığı bir adam*" diye bahsetmiştir. Onun bazı şikâyetleri vardır. Yazılarının toplatılması, sefarethanenin tefrişatı için ödeneğin yetersiz olması, yazdığı bir kitabın yayınlanması için resmi onay verilmemesi gibi. Talepleri karşılanmadıkça muhalefete katılmak ve başka bir kitap yazma tehdidinde bulunmuştur. Bahsettiği kitabı yazmış o da onaylanmamıştır.[126]

Kaçırılan Fırsatlar –kendisi *Fevt Olmuş Fırsatlar* diyor- adlı eseri sadece kendi

120- Aynı belge

121- BOA. BEO. Nu. 3578.268343 (8)

122- Aynı belge. Bu tutuklamanın sebebi *Kaçırılan Fırsatlar* isimli eserinin yazılıyor olmasının İstanbul'a jurnallenmesidir. Sermed Muhtar Alus, paşanın Halep'teki sürgün günlerine şahitlik etmiş bir kimsedir. Halep günlerini anlattığı yazılarında İzzet Fuat Paşa ismine rastlanmaktadır. Tutuklanışına dair Alus'un anlattıkları için bak. Sermed Muhtar Alus, "Halebin Umumî Bahçelerinde", *Taha Toros Arşivi*, 581133

123- BOA. BEO. Nu. 3578.268343 (9). Onun Halep'e sürülmesini Alus, padişaha sunduğu bir ıslahat layihasına bağlamaktadır. Bakınız. Sermed Muhtar Alus, "Halep'teki Evimiz",*Taha Toros Arşivi,* 581131

124- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Arba Yayınları, İstanbul 1952, s. 75

125-Carter Vaughn Findley, *Ottoman Civil Officialdom A Social History*, Princeton Legacy Library, New Jersey 1989, s. 228; Findley tespitini "İzzet Fuad Paşa was a military officerand a bit of a megalomaniac who once referedded to himself as 'a man whom Europe adored (benim gibi Avrupa'nın tapındığı bir adam)" şeklinde yapmaktadır.

126- Aynı yer

başına iş açmamış;[127] Türkçeye tercüme eden bir zabit Selanik'ten Fizan'a sürülmüştür. Rus- Japon savaşı üzerine kaleme aldığı ve temel mesele olarak Karadeniz (İstanbul) Boğazı'nın savunmasını söz konusu ettiği layihaları Askerî teftiş Komisyonu İkinci Reisi Ethem Paşa (1844-1909) ve Tophane Müşiri Zeki Paşa (1849-1954) sunmuştur. Özellikle Zeki Paşa'ya gönderilen layiha çok ağır tenkitleri hatta hakaretleri ihtiva etmektedir.[128]

Mabeyn-i Hümayûn Başkâtipliğine gönderdiği bir yazıda durum tespiti yapmakta, nasıl muhalefet edeceğinin esaslarını yukarıdaki layihaya temasla bildirmektedir. En önemli tehdidi muhalif yayınlara devam etmek ve *Ahrar*[129]taifesinin başına geçmektir.[130] Bahsedilen megalomaninin işaretleri bu yazışmalarda görülmektedir. Kendisi "*Avrupa'nın tapındığı bir adam*"dır; eserleri birer "âsâr-ı müdhişe"dir; hakikat taraftarlarına takdim edeceği kitapta vasıfsız birtakım insanların kazanılmış savaşların nasıl kaybettirdiklerini anlatacaktır; ama bütün bunları askerlik mesleğine duyduğu saygı ve üzerinde bulunan memuriyet vazifesinden kurtulduktan sonra yapacaktır. Çünkü kendisi "*Timurî ve Cengizî muamelelere*" maruz kalmaktadır. "*Duçâr olduğu bu muameleden dolayı artık öte tarafa geçmeye mecbur kalır mı? Avrupa'da şu aralık başsız kalmış bulunan taife-i ahrara hükümeti seniyye kendi eliyle ma'rûf, muktedir ve sabit-i kadem bir kumandanı tayin ederse sonradan şikâyet ederse artık nefsü'l-emre geçmek tatbik-i hareket etmediği zahirî olur."*[131] Bu tavır ve ifadeler Findley'i haklı çıkarır mahiyettedir. Onun Madrid'deki vazifesinden alınması ve Üçüncü Orduya tayinini de aynı mihrakların eseri olarak görür.

Mesleği ve rütbesi ile mütenasip görevlere getirildiği ve İstanbul'da vazife yaptığı zamanlarda muvafık bir tavır sergileyen Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın Halep ve Madrid yıllarının öncesi bir ikbal, sonrası ise –önemli görevler ifa ediyor gözükse de- onun için birer idbâr devresi olmuştur. Ama asıl idbârı, Milli Mücadele sonrası yıllarda yaşayacaktır.

Millî Mücadele'ye Muhalefet

İttihat ve Terakki iktidarı yıllarında emeklilik hayatı yaşayan İzzet Fuat Paşa, Birinci Dünya Savaşının mağlup bitirilmesi ve Mondros Mütarekesi'nden sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası için yeniden bir ikbal döneminin açılmasıyla; İttihat ve Terakki karşıtı/düşmanı bir tavır içine girmiştir. Bu düşünceleri, İçtihat için kaleme aldığı bazı yazılarında görülmektedir. Ona göre Avrupa bizi sevmektedir. *"Harbe girmemiş olsaydık yine seveceklerdi: Muhakkak. Onlar (Yani Avrupa'nın harp ettiği adamlar) -insaf edelim başka türlü de olabilir mi- dünyanın, medeniyetin, h*ülasa (iyiliğin) düşmanı, (fenalığın) dostu idi."[132] Bu sözler ile kastedilen İttihatçılardır. Milletin başına gelen felaketin de,

127- İbnülemin, bu eser sebebiyle kendilerini savunmak zorunda kalan dönemin önemli devlet adamlarından bahsediyor. Bak. İnal, *Son Sadrazamlar*, C. VI-X, s. 827-828

128- "Keçecizade İzzed Paşa'nın Ordu Hakkındaki Layihaları", Bahaettin Şakir Bey'den İttihat ve Terakki, http://www.nesra.org/kececizade-izzed-pasanin-ordu-hakkinda-layihalari/ (26 Temmuz 2019)

129- Abdülhamid yönetimine karşı mücadele eden "hürriyet taraftarı" anlamında kullanılan ifadedir.

130- BOA, YEE, Nu. 15/156 (1-3)

131- BOA, YEE, Nu. 15/156 (3)

132- "Ferik İzzet Fuat Paşa Hazretleri'nin Bir Mektubu", s. 2813

bütün kötülüklerin de sorumlusu onlardır. İzzet Fuat Paşa'nın bu tavrı, 1918 yılının genel karakteristiğini yansıtmaktadır. Ülkede "*Veyl mağlûba!*" sözünü haklı çıkaracak bir vasat mevcuttur.[133] "İnsaniyete karşı gayr-ı kabil-i inkâr *ef'âl-i 'İttihadiye'nin hüdûsunu itiraftan başka çare olmadığı cihetle bunu âl-i cenâbâne asîlâne ve bilâ-tereddüt, büyük bir kavmin şanına layık surette ilan etmek bugünün en acil vazifesidir.*"[134]şeklinde suçlamaları devam edecektir.

İzzet Fuat Paşa ile birlikte dönemin bazı İtilafçı ileri gelenleri Mart 1919'da Ayan Meclisi azalığına tayin edilmiştir.[135] O, İttihat ve Terakki düşmanlığının Millî Mücadele karşıtlığına dönüşmüş tavrını bu kurumun çatısı altında da ortaya koymuştur. 19 Ocak 1920 tarihinde verdiği takrir; vatanın maruz kaldığı büyük felaketten kurtulmasının yolsuzluklara acilen son verilmesine bağlı olduğundan, hükümetin bu konuda ne gibi tedbirler aldığına dairdir.[136]Damat Ferit Paşa gurubunun açıktan destek verdiği bu tavır, aslında İzzet Fuat Paşa'nın Ali Rıza Paşa hükümetini sıkıştırma niyetini matuftur.[137]Ayanın bu faaliyetine "*denetim etkinliği*" olarak da bakılmaktadır.[138]4 Mart 1920 tarihinde verdiği bir diğer takrirde "*Memleketin mukadderatına, Mehmet Fuad Paşa ve rüfekasının Maraş cihetinde 12.000 kadar Ermeninin imha edildiklerine dair şayiaların mahiyyeti hakkında hükümetin tavzihatta bulunmasını*" istemektedir.[139] Meclisin 8 ve 11 Mart 1920 tarihli oturumlarında onun verdiği bu takrirde dile getirilen konu üzerine görüşmeler devam etmiştir.[140]

Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından önce yapılan görüşmelerde bu antlaşmaya evet diyen zevat içinde olması; onun, Paris'e gidecek İstanbul hükümeti heyeti içinde isminin geçmesi, Millî Mücadele aleyhtarı olarak görülmesinin ve Anadolu tarafından tepki gösterilmesinin sebeplerinden olmuştur. Bu tepkiler, söz konusu heyet içinden Ali Kemal ve İzzet Fuat Paşa'nın çıkarılmasına yol açmıştır.[141] Bu tasarruftan sonra, Damat

133- Bu konuda bak. Koloğlu, *1918*, 328 s.

134- İzzet Fuat, "İnsaf", s. 2887. Onun bu konuşması, yıllar sonra Ermeni meselesinde Türkiye aleyhine kullanılacak bir malzeme olarak değerlendirilmiştir. Bak. *"Tehcir ve Taktil" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihat ve Terakiki'nin Yargılanması 1919-1922,*(Der. Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam), İstanbul bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 19

135- TBMM Arşivi, Eski Osmanlı Âyan meclisi Üyeler Kütük ve Özlük Dosyası, İzzet Fuad Paşa Dosya Nu: 94

136- *Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, Cilt: 1, İçtima: 3, 19 Kânunusâni 1336 (1920), s. 18.

137-Fatih Mehmet Sancaktar, "Son Osmanlı Meclis-i Ayanında Damat Ferit Paşa Taraftarlarının Faaliyeti ve Anadolu Hareketine Etkisi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,* S. 9, 2006, s. 120-170

138- Tunca Özgişi, "Mütareke Dönemi'nde Ayan Meclisi'nin Çalışmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 22, Yaz 2012, s. 315

139- *Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi*, D: 4, C: 1, İ: 16, 4 Mart 1336 (1920), s. 178.

140- *Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi*, D: 4, C: 1, İ: 17, 8 Mart 1336 (1920), s. 184-187, 192-197.*Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi*, D: 4, C: 1, İ: 3, 19 Kânunusâni 1336 (1920), s. 18. Ayrıca bak. Pelin Böke, "Son Osmanlı Meclisi'nde Yunan İşgali'ne Dair Tartışmalar", ÇTTAD, VI/15, Güz 2007, s. 318-320

141- Arzu Boy, "Sevr Antlaşması İmzalanmadan Önce Osmanlı Hükümeti Tarafından Verilen Cevap Layihası 'İstanbul, Boğazlar, İzmir, Doğu Trakya Mevzuları", *Sosyal, beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar*, C. 1, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 95, dpn. 1

Ferit Paşa'ya tavır aldığı ve aleyhinde bulunduğu görülmektedir.[142] Mütareke günlerinde Milli Mücadele taraftarı basının hedef aldığı şahsiyetler arasında bulunmakta, mesela *Alay* gazetesinde şiir ya da karikatürlerle hicvedilmektedir.[143]

Bu süreç zarfında 26 Mayıs 336/1920'de TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın da imzasının bulunduğu bir kararla, haklarında vatana ihanetten takibat yapılmasına karar verilen "*Ferit Paşa ve Hempaları*" içinde yer almıştır.[144] Ankara Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi, yakalanınca tekrar yargılanmak üzere bazı şahıslar hakkında idam cezaları vermiştir. Bu şahıslardan birisi de İzzet Fuat Paşa'dır.[145] Millî Mücadelenin başarı ile sonuçlanmasından sonra tevkif edilerek Ankara'ya gönderilmesi istenmiş ise de ağır hastalığı sebebiyle bu mümkün olmamıştır.[146] Daha sonra, hakkında açılan vatana ihanet davasından beraat etmiştir.[147]

İdbâr Günleri

Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın hayatının Milli Mücadele yılları sonrası, ölümüne kadar asıl yaşadığı idbâr dönemidir. İkbal yıldızı alçalmış ve sönmüştür. Ömrünün son yıllarının yokluk içinde geçtiği anlatılmaktadır. Bu günlerin şahitlerinden olan Münevver Ayaşlı onu 1924'te tanıdığını, Maçka Palas'ın bodrum katında oturduğunu, şık, kibar ve asil bir insan olduğunu yazmaktadır.[148] Eşi Azize Hanım'ın ölümünden sonra, evinde hizmetine bakan Rum bir kadın ile evlenmiş ama beklediğini bulamamış; kadın, paşanın ölümünü beklemiş, durmuştur. Paşaya hiç yakışmayan bu ikinci eş de yokluk içinde "*De la Paix Fransız Hastahanesi'nin Darülacaze kısmında uzun müddet yatmış ve orada ölmüştür."*[149] Eşinin bu şekilde ölümü, paşanın son zamanlarının fakr u zaruret içinde geçtiğini gösteren bir başka durumdur.

Şevket Rado, tanınmış edebiyatçıların İstanbul'da nerelerde oturduklarını anlattığı yazısında Maçka Palas'ta kalan ve orada ölen Abdülhak Hamit'in komşusu Keçecizade için "*Bodrum katındaki Keçecizade İzzet Fuad Paşa, buna da muvaffak olamadı. Kendisini çıkardılar. Kirasını veremiyordu. Küçük bir hanın kapıcı odasında, bakımsızlık*

142- Damat Ferit Paşa, Mehmet Tevfik Bey ile bir görüşmesinde bu olay sebebiyle İzzet Fuat Paşa'nın kendisine çok kızdığını, önce hariciye müsteşarı sonra da ayan azası yaptığı bu şahsın kendisini tehdit ettiğini söylemektedir. Kızgınlığını "*Münasebetsizliğin, ahlâksızlığına derecesine bakın!..."* sözleriyle anlatmıştır. Bak. Biren, *Mütareke Devri Hatıraları*, C. 2, s. 206

143- Yaşar Zorlu, Mütareke İstanbul'unda Mizah Gazetesi 'Alay' ve Politik Tavrı", *E-Jounal of New World Sciences Academy*, 4DC0191, 10, (1), s. 15-36

144- BCA, 30.18.1.1./Kutu Nu. 1, Gömlek Nu. 2, Sıra Nu. 9

145- Sina Akşin, İç Savaş ve Sevr'de Ölüm, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 188-189

146- BOA. HR. İM. Nu: 235/33

147- *Komutanların Yaşam Öyküleri*, s. 36 (Emekli Sandığı Arşivi, Tasnif Nu. 13279'a istinaden)

148- Münevver Ayaşlı, İşittiklerim Gördüklerim Bildiklerim, Timaş Yayınları, İstanbul 2002, s. 39-40. Onun buradaki komşuları arasında büyük şair Abdülhak Hamit de bulunmaktadır.

149- Ayaşlı, *Gördüklerim*, s. 40

içinde öldü." demektedir.[150]

İzzet Fuat Paşa önemli bir askeri tarih yazarıydı. Eserlerini kendi imkânlarıyla yayınlıyor, bazen de başkalarının yardımını temine çalışıyordu. 2 Ağustos 328/13 Ağustos 1910'da yardım sözü alarak tercüme ettirdiği ve yayınlattığı *Tarihi Harp* adlı eser için yapılan vaadin yerine getirilmesini istemiştir.[151] Ölüm tarihinin tespitinde işaret edilen ve Kayzer II. Wilhelm'e yazılan mektubun, yayın için bir yardım talebi olduğu kadar, bu müzayaka günlerinin bertaraf edilmesi fikrinin eseri olduğu düşünülebilir. Kendisini aristokrat bir ailenin mensubu olarak gören ve ikbal günleri yaşayan İzzet Fuat Paşa'nın son zamanları, bir hayat hikâyesinin trajik sonu olmuştur.

Onun temayüz eden vasıfları arasında iyi bir avcı/nişancı,[152] pervasız bir silahşor/düellocu[153] ve çok iyi Fransızcası ile cemiyet ve bürokrasi içinde edindiği yer[154] vb. hususlar da hatırlanmalıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Keçecizade İzzet Fuat Paşa henüz biyografisi yazılmamış bir şahsiyettir. Birkaç ansiklopedi maddesi, özellikle bazı eserlerinden hareketle hazırlanan tebliğlerde verilen bilgiler yetersiz ve bazı yanlışları muhtevidir. Bu araştırma, yapılan yanlışları farkına varılabildiği ölçüde değiştirme amacıyla yapılmıştır. Bunların en mühimi de şahsın

150- Şevket Rado, "Tanınmış Edebiyatçılar İstanbul'un Nerelerinde Oturdular", file:///F:/Tan%C4%B1nm%C4%B1%C5%9F%20Edebiyat%C3%A7%C4%B1lar%20%C4%B0stanbul'un%20Nerelerinde%20Oturdular.%20Yazan%20%C5%9Eevket%20RADO%20(1965)%20_%20Ahmed%20AR%C4%B0F.html (6 Eylül 2019). Onun bu idbâr günlerine, Can Dündar da "*O da uzun itibar senelerinin ardından nisyana terk edilmişti."*cümlesiyle işaret etmektedir. Bak. Can Dündar, *Lüsyen Tarihe Gizlenmiş Bir Aşkın Hikâyesi,* Can Yayınları, İstanbul 2010, s. 392

151- BOA, YEE, Nu. 15/161

152- Alus, onun nişancılıktaki maharetini "Hani bilmem nereliler, kaç yüz adım ilerideki bir duvar önüne, bıçağı dikip silâhı boşaltırlar, sonra, ortasından ikiye ayrılan kurşunu tartarlarmış da iki parça, birbirinden bir miskal farksız gelirmiş. "Bunu yapsa yapsa İzzet Fuat Paşa yapabilir!' sözünü çok işittim." Biçiminde, biraz da abartılı olarak anlatıyor. Bak. Sermet Muhtar Alus, *Masal Olanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 280-281. Avcılığa merakı ve kabiliyeti için bak. Ahmed Midhat, *Sayyadane Bir Cevvelan Beykoz'dan İzmit Körfezi'ne Kadar Bir Av Gezisi*, (Haz. Sami Önal), İletişim yayınları, İstanbul 2001, 96 s.;1893 yılında İstanbul'da bir av partisi için bak. Sermed Muhtar Alus, "Dünün Genci Anlatıyor Yakın Maziden Maceralar", *Cumhuriyet,* 8 İkincikânun 1936, s. 2. Yine Alus burada abartılı anlatımlarla paşanın nasıl iyi bir nişancı olduğunu yazmaktadır.

153-Paris'te binbaşı rütbesinde ateşemiliter iken, Abdülhamid'e hakaret eden bir Fransız'a haddini bildirmiştir. Bak. Ayaşlı, Gördüklerim, s. 39; Alus, "Yakın Maziden Maceralar", s. 2. İstanbul'da Ağustos 1883'te Monitör Oriental gazetesinde aleyhinde çıkan bir yazıdan dolayı sorumlu müdür Mösyö Bilis'i düelloya davet etmiş; bunun önüne geçilmesi için tedbir alınmıştır. BOA. YEE, Nu. 78/85

154- Fransızca olarak kaleme aldığı eserler bu dile hâkimiyetinin örneğidirler. Ayrıca adının geçtiği birçok yerde bu özelliği öne çıkarılmaktadır. Fransızca'dan başka hangi dilleri bildiğine dair bir bilgi edinilememiştir. İbnülemin, İzzet Fuat Paşa'nın "*Abdülhamid Fransızcayı iyi anlardı. Fakat kendisine mahsus bir kibrü azamet, daha doğrusu ta'riza ve ya tenkide oğramamak için hiçbir vakit konuşmazdı.*" diye yazmasına kızmış; "*Keçeyi sahai lehve serüb ibni Keçeci / Güldürür kendine Türkü Arebü Efrenci"* beytiyle bu kızgınlığını ifade etmiş, onun boş işlerle uğraştığını söylemiştir. Bak. İnal, *Son Sadrazamlar*, C. VI-X, s. 1294. Bu husus, onun dil konusunda kendisine güvenin bir farklı ifadesi gibidir.

doğum ve ölüm tarihleridir. İzzet Fuat Paşa 1855 yılında İstanbul'da doğmuş, 26 Kasım 1928 tarihinde İstanbul'da ölmüştür.

Sinan Kuneralp, biyografik mahiyette hazırlanan bir başvuru kitabını tenkit ederken, biyografinin yazımında "*zahmet, titizlik, dikkat ve metot*" gerektiğini söylemektedir. İzzet Fuat Paşa hakkında yapılan ve uluslararası bir sempozyumda sunulan son akademik araştırmada, şahsın biyografisine dair yazılan ilk kısa cümlede üç büyük yanlış yapılmaktadır: Doğum tarihi, ölüm tarihi, babasının kimliği. Temmuz 1876'da 93 Harbi'ne katılmak, 1909'da İstanbul'da Türkçe olarak basılan kitabın Fransızca olduğunu yazmak, sadece iki eseri olduğundan bahsetmek, araştırmanın sonucunu sadece iki cümle ile bağlamak; ilkinde önemli bir şahıs olduğunu belirtip ikincisinde "*Hatırâtı, İttihatçı liderlere ağır suçlamalar getirse de kendi dönemi ve tecrübeleri için önemli bir kaynaktır."* şeklinde tartışılacak bir cümle kullanmak gibi hususlar meselenin ehemmiyetini ortaya koymaktadır. Diğer şahıs ve kurumların yanında, önemli askerî kurumlar da yayınladıkları eserlerde bu yanlışlara iştirak etmektedirler. Verdikleri yanlış doğum tarihi esas alındığı zaman, on altı yaşında genç bir askerin 1876 Osmanlı-Sırp savaşı sırasında kurmay teğmen sonra yüzbaşı, iki yıl sonra 1878'de harbiye nazırı yapılması gibi. Buna mümasil örnekler çoğaltılabilir.

Bilinen hususdur ama, biyografi tarih yazımının en zor alanıdır. Konu ile ilgili ulaşılmış her esere, bilgiye tarih kaynağı muamelesi yapılmaması ve biyografi yazarının, tarih metodolojisinin bütün kurallarına uyması gerekmektedir. Eserin/kaynağın/bilginin mutlaka tenkide tabi tutulması lazımdır. Eski harfli eserler/hatıralar yayınlanırken asla sadeleştirme yapılmamalıdır. Sadeleştirilen eser, kendisinden alıntı yapılma yani referans özelliğini kaybetmektedir. Bu tarz yayına hazırlanan bazı eserlerde kapakta yazar adı bulunmamaktadır.

Biyografi yazımında kullanılacak kaynak olarak, bazen bir arşiv belgesi de tarih yazarını yanıltabilir. Bu yanlıştan sizi bir başka tarih malzemesi olarak gazete haberi bile kurtarabilmektedir. İzzet Fuat Paşa'nın ölüm tarihinde olduğu gibi.

Bu araştırma göstermiştir ki, biyografi yazımında yazarı yanlışa sevk edebilecek malzemelerden bir tanesi kütüphane katalogları ve hazırlanan fişlerdir. Yazarlar değişmekte, yazar adı eser adı haline gelebilmektedir. Bu katalog ve fişlerden hazırlanan bibliyografya kitapları da tarih araştırıcısını yanıltmaktadır.

Biyografi yazımında, "özel hayatın gizliliği" gibi bir sebeple arşivlere ya da ilgili dosyalara ulaşmanın imkânsız hale gelmesi; bir biyografi yazarını çok büyük zorluklara sokmakta, kısa yoldan doğru bilgiye ulaşmanın kapısı kapatılınca, uzun yollardan hedefe ulaşmaya çalışılmakta ve eksik bilgi ile bazen ulaşılan sonucun değeri azalmaktadır. Bu konuda engelleri kaldırmanın bir yolu mutlaka bulunmalıdır.

Bu çalışmanın öznesi olan Keçecizade İzzet Fuat Paşa ve onun hayat hikâyesi henüz tam olarak yazılmış sayılmaz. Abdülhamid Kırmızı'nın bir biyografi çalışmasına seçtiği "*Otur Baştan Yaz Beni*" başlığı bu konu için de çok uygun gözüküyor. Mevcut bilgilerde karşılaşılan yanlışlar kısmen düzeltilmeye çalışılmış ve onun biyografisine

dair, hayatından bazı ana çizgilere burada temas edilmiş olsa da bu konu başka biyografi yazarlarını beklemektedir. Burada yapılan, müstakbel biyografi yazarının/yazarlarının çalışmalarına bir küçük katkı olarak görülmelidir. Bir başka amaç, yapılabilecek başka yanlışların önünü almaktır.

İzzet Fuat Paşa'nın harp tarihine dair yazdığı eserlerden Fransızca olanlar Türkçeye çevrilmeli ve yayınlanmalıdır. 1877- 1878 Osmanlı Rus savaşının Doğu cephesini ve Balkan savaşlarını anlattığı bu eserler henüz hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Abdullah Cevdet'in bahsettiği 8 bin sayfa tutan, harp yıllarını anlatan hatıralarının, notlarının mutlaka peşinden gidilmelidir. Henüz tespit edilmemiş, bu çalışmada da değerlendirilememiş pek çok yazısının olduğu muhakkaktır. Bir İzzet Fuat Paşa bibliyografyasına hazırlanacak biyografi çalışmasında yer verilmelidir.

Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa'nın torunu olarak dünyaya gelen, İstanbul'da köşk ve yalılarda yaşayan, Avrupa'yı tanıyan, önemli askerî tarih/hatırat eserleri yazan, fikir adamı özelliği taşıyan, vatana ihanet suçuyla yargılanan, Pera Palas ya da Maçka Palas gibi mümtaz şahsiyetlerin yaşadığı yerlerden hayatın kovduğu ve ömrünün son günlerini bir hanın kapıcı odasında geçiren bir tarihî şahsiyetin hayat hikâyesi, onu lâyıkıyla yazacak biyografını aramaktadır.

Biyografinin üstadı Ali Birinci bir konferansında, Türkiye'de biyografi geleneği ve yazımı üzerine konuşurken; İzzet Fuat Paşa ile Müşir Fuat Paşa'nın aynı şahıs zannedilerek yapılan bir yanlışa temas etmiş ve "*Burada bir başka felaket var, o da şu: Bu araştırmalarda meslekten kişilerin yazdığı kitaplardaki biyografik felaketler de pek az kişi tarafından fark ediliyor veya edilmiyor, ama bunların tashihi için de kimse eline kalem almıyor."* serzenişinde bulunmuştu. Bu çalışma, denizde damla misali, bu serzenişe bir küçük karşılık sayılabilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

Cumhuriyet Arşivi

Cumhuriyet Halk Partisi

Osmanlı Arşivi

Bab-ı Ali Evrak Odası

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı

Yıldız Esas Evrakı

Yıldız Perakende Hazine-i Hassa

Emekli Sandığı Arşivi

Askerlik Tescil Dosya Nu:13912

İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphanesi ve Arşivi

Keçecizade İzzet Fuat Paşa, Dosya Nu. 346

Milli Savunma Bakanlığı Arşivi

Sicil Dosya Nu: 329-40

TBMM Arşivi

Eski Osmanlı Âyan Meclisi Üyeler Kütük ve Özlük Dosyası, İzzet Fuad Paşa Dosya Nu: 94

Süreli Yayınlar

Resmî Süreli Yayınlar

Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, D: 4, C: 1, İ: 3, 19 Kânunusâni 1336 (1920)
Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, D: 4, C: 1, İ: 16, 4 Mart 1336 (1920)
Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, D: 4, C: 1, İ: 17, 8 Mart 1336 (1920)
Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, D: 4, C: 1, İ: 3, 19 Kânunusâni 1336(1920)

Gazete ve Dergiler

Cumhuriyet	1928, 1970
Hayat Tarih Mecmuası	1976
İçtihat	1918
Musavver Muhit	1909
Şehbal	1910-1911

Telif ve Tetkik Eserler

"Keçecizade İzzed Paşa'nın Ordu Hakkındaki Layihaları", Bahaettin Şakir Bey'den İttihat ve Terakki, http://www.nesra.org/kececizade-izzed-pasanin-ordu-hakkinda-layihalari/ (26 Temmuz 2019)

"Mustafa Fazıl Paşa Köşkü",

http://www.uskudaristanbul.com/firmadetay.asp?id=1984 (4 Eylül 2019)

"Tehcir ve Taktil" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihat ve Terak*ki'nin Yargılanması 1919-1922,*(Der. Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam), İstanbul bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008

Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri, (Haz. İbrahim Küreli), C. I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019

Ahmed Midhat, *Sayyadane Bir Cevvelan Beykoz'dan İzmit Körfezi'ne Kadar Bir Av Gezisi*, (Haz. Sami Önal), İletişim yayınları, İstanbul 2001

Aksüt, Ali Kemali, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, İstanbul 1944.

Akşin, Sina, İç Savaş ve Sevr'de Ölüm, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010

Alus, Sermed Muhtar, "Dünün Genci Anlatıyor Yakın Maziden Maceralar", *Cumhuriyet,* 8 İkincikânun 1936, s. 2

Alus, Sermed Muhtar, "Gördüklerim Duyduklarım Halep'teki Sürgünler", Taha Toros Arşivi, Nu. 00158113010

Alus, Sermed Muhtar, "Halebin Umumî Bahçelerinde", *Taha Toros Arşivi*, 581133

Alus, Sermed Muhtar, "Halep'teki Evimiz",*Taha Toros Arşivi,* 581131

Alus, Sermet Muhtar, *Masal Olanlar*, İletişim yayınları, İstanbul 1997

Atılgan Gümüşsoy, Emine, *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-1869*), Doktora Tezi, Ankara 2006.

Ayaşlı, Münevver İşittiklerim Gördüklerim Bildiklerim, Timaş Yayınları, İstanbul 2002

Balcı, Sezai, "Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın Harb-i Umumî Hatırâtım Adlı Eseri", *2. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi,* C. 4, (Edit. Sinan Demirtürk-Hanefi Bostan), Ankara 2018, s. 37-44.

Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri, ATASE Yayınları, Ankara 2004

Biren, Mehmet Tevfik, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, (Haz. F. Rezan Hürmen), C. I-II, Arma Yayınları, İstanbul 1993

Birinci, Ali, "Türkiye'de Biyografi Geleneği", *Yedikıta*, S. 99, Kasım 2016, s. 49-53

Birinci, Ali, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001

Birinci, Ali, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012

Birsel, Salah, "Kanlıca'da Bir Sadrazam", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXXVIII, S. 327, Aralık 1978, s. 636-644

Borak, Sadi, "Düşman Cephesinde Bir Türk Elçisi İzzet Fuad Bey İle Grandük Nikola Görüşmesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 7, Ağustos 1968,s. 17-20

Bostancı, Kahraman, "Keçecizade İzzet Fuad Bey'in Gözüyle II. Meşrûtiyet Öncesi ve Sonrasında İstanbul", *Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi –Bildiriler-*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011, 275-287

Boy, Arzu, "Sevr Antlaşması İmzalanmadan Önce Osmanlı Hükümeti Tarafından Verilen Cevap Layihası 'İstanbul, Boğazlar, İzmir, Doğu Trakya Mevzuları", *Sosyal, beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar*, C. 1, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 95-111

Böke, Pelin, "Son Osmanlı Meclisi'nde Yunan İşgali'ne Dair Tartışmalar", ÇTTAD, VI/15, Güz 2007, s. 309-323

Ceyhan, Nesime, "1911-1912 yılları Türk Hikâyesine Kaynak: Harp", *Türkish Studies*, V. 4/I-II, Winter 2009, s. 1807-1822

De Fontmagne, La Barone Durand, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, 1001 Temel Eser Tercüman Yayınları, İstanbul 1977

Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, 24. Baskı, Yazar Yayınları, Ankara 2013

Dündar, Can, *Lüsyen Tarihe Gizlenmiş Bir Aşkın Hikâyesi,* Can Yayınları, İstanbul 2010

Er,Tayfun,"Atçılık", https://www.takvim.com.tr/yazarlar/tayfun.er/2018/09/29/atcilik

Findley, Carter Vaughn, *Ottoman Civil Officialdom A Social History*, Princeton Legacy Library, New Jersey 1989.

General İzzet Fuad Pacha*, Paroles de Vaincu Apres Le Desastre – Avant La Revanche, R. Chapelot, Paris 1913*

General İzzet Fuad, *Autres Occasions Perdues Critique Strategique De La Campagne D'Asie Minure 1877-1878, R. Chapelot, Paris 1908*

Gök, Nejdet, "Mütercim Halîmî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları (21 Haziran 1867-7 Ağustos 1867)", *Tarihin Peşinde,* Sayı 7, 2012, s.165-188

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Gövsa, İbrahim Alaattin, *Türk Meşhurları*, Yedigün Neşriyat, (yayın yeri ve tarihi yok).

Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayınları, İstanbul 1994

Hanioğlu, Şükrü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. VI-X, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, C. I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982

İnan, Ali Mithat, *Atatürk'ün Not Defterleri*, Gündoğan Yayınları, 3. Baskı, Gündoğan Yayınları Ankara 1998

İzzet Fuad Pacha, *Constantinople… avant et apres… la Constution*, A. Zellich Fills, Constantinople 1908

İzzet Fuad Pacha, *Les Occasions Perdues… Etude Stragıque Et Critique Sur La Campagne Turco Russe De 1877-1878, R. Chapelot, Paris 1900*

İzzet Fuad, *Le Contact: etüde de guerre moderne, R. Chapelot, Paris 1906*

Kara, Mustafa, "Vefatının 130. Yılında Kazasker Mustafa İzzet Efendi", *Tasavvuf*, S. 18, Ankara 2007, s. 9-18

Karaer, Nihat, *Paris Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2003

Karay, Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab* (Mütareke Devri Anıları), (Haz. Ender Karay), İnkılâp Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1992.

Keçecizade Ferik İzzet Fuad*, Kaçırılan Fırsatlar 1293 Osmanlı-Rus Seferi Hakkında Tenkidât ve Mülahazât-ı Askeriye, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul 1325*

Keçecizade İzzet Fuad, *Askerî Konferanslar: Islâh-ı Nesl-i Feres, Matbaa-i Artin Asaduryan ve Mahdumları, İstanbul 1325*

Keçecizade İzzet Fuad*, Müstakil Süvari Fırkalarının Tecessüs ve Harp Vezâif ve Hidemâtı, İbrahim Hilmi-Kütüphane-i İslâm ve Askerî Yayınları, İstanbul 1327*

Keçecizade İzzet Fuat, "İnsaf", İçtihat, S. 136, 26 Kanun-ı evvel 1918/26 Aralık 1918, s. 2887-2890

Keçecizade İzzet Fuat, "Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Beyefendiye", İçtihat, S. 136, 28 Teşrin-i sani 1918/28 Kasım 1918,s.2826-2829

Keçecizade İzzet Fuat, "Muhterem Doktor Abdullah Cevdet Beyefendi

Hazretlerine", İçtihat, S.131, 21 Teşrin-i sani 1918/21 Kasım 1918, s. 2812-2814

Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askerî Düşünceler,* (Haz. Rasim Süerden, Nurcan Fidan*) ATASE Yayınları, Ankara 1997*

Kırmızı, Abdülhamid, "Biyografi", *Tarih İçin Metodoloji,*(Edit. Ahmet Şimşek), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s.156-162

Kırmızı, Abdülhamid, *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014

Koloğlu, Orhan, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete*, Boyut Yayınları, İstanbul ?,

Köprülü, Orhan F., "Fuad Paşa", İslâm Ansiklopedisi, C. 4, Eskişehir 1997, s. 672-681

Kuneralp, Sinan, "İkinci Meclis Dönemi Meclis Üyeleri", *Toplumsal Tarih*, S. 57, Eylül 1988, s.61-63

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839/1922) Prosopografik Rehber*, İsis Yayınları, İstanbul 1999

Oktay, Osman, "Türk Kimliğinin Oluşmasına Bir de Bu Pencereden Bakmak", *Türk Yurdu*, S.266, Ekim 2009, s. 67-71

Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, (Edit. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA Yayınları, C. I, İstanbul 2004

Özdemir, Mustafa, "Osmanlı'dan Günümüze Dergiler ve Dergicilik", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, Ağustos 2013,s. 7-58

Özgişi, Tunca, "Mütareke Dönemi'nde Ayan Meclisi'nin Çalışmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 22, Yaz 2012, s. 311-318

Özön, M. Nihat, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1954.

Öztuna, Yılmaz, *Keçecizade Fuat Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul 1983

Polat, Nazım H., "Şehbâl 1909-1914 Yılları Arasında Yayımlanan Magazin ve Fikir Dergisi", *TDVİA*, C. 38,2010, s.423-425

Sakaoğlu, Necdet, "Keçecizadeler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 514-516

Sancaktar, Fatih Mehmet, "Son Osmanlı Meclis-i Ayanında Damat Ferit Paşa Taraftarlarının Faaliyeti ve Anadolu Hareketine Etkisi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,* S. 9, 2006, s. 129-170

Serdar (Başkomutan), Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1970

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004

Sunay, Serap, "Keçecizâde İzzet Fuad Paşa'nın 'Bir Genç Askerin Muharebe Hatırâtı'na Dair Bir Değerlendirme", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu 25-27 Nisan 2018 Özet Kitapçığı*, Aydın 2018, (yayın aşamasında)

Şehsuvaroğlu, Bedii, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati" , *Belgelerle Türk Tarihi*, S. 1, Ekim 1967, s.41-51

Şehsuvaroğlu, Halûk Y., "Ordumuzun Yetiştirdiği İlim Adamları", *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi,*1583564010

Şevket Rado, "Tanınmış Edebiyatçılar İstanbul'un Nerelerinde Oturdular", file:///F:/Tan%C4%B1nm%C4%B1%C5%9F%20Edebiyat%C3%A7%C4%B1lar%20%C4%B0stanbul'un%20Nerelerinde%20Oturdular.%20Yazan%20%C5%9Eevket%20RADO%20(1965)%20_%20Ahmed%20AR%C4%B0F.html (6 Eylül 2019).

Tunaya, Tarık Zafer, *Medeniyetin Bekleme Odasında*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1989.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Arba Yayınları, İstanbul 1952

Türk Ansiklopedisi, C. VII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, .Ankara 1955

Türk Ansiklopedisi, C. 21, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1974

Türk Parlamento Tarihi I. Ve II. Meşrutiyet, (Haz. İhsan Güneş), C. II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

Uz, Mehmet Ali-Serdar Ceylan, "Konyalı Keçeci Süleyman Efendi ve Ailesi: Keçecizadeler", *Merhaba Akademik Sayfalar*, C. 13, S. 19, 5 Haziran 2013, s. 289-293

Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, (Haz. Münir Aktepe), C. XI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989

Zamacı, Ayşe, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Edirne 2015.

Zorlu, Yaşar, Mütareke İstanbul'unda Mizah Gazetesi 'Alay' ve Politik Tavrı", *E-Jounal of New World Sciences Academy*, 4DC0191, 10, (1), s. 15-36

İnternet Kaynakları

http://www.suvakfi.org.tr/cesme/kazim-bey-cesmesi-h-1276-m-1859/1388/ (4 Eylül 2019)

http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=35886 (4 Eylül 2019).

https://www.facebook.com/tarihotagi/photos/ke%C3%A7ecizade-izzet-fuad-pa%C5%9Fa-d-1814-%C3%B6-1868-tanzimat-d%C3%B6neminin-%C3%BC%C3%A7-%C3%B6nde-gelen-siyasa/1377281782422362/(4 Eylül 2019);

https://historyontheorientexpress.tumblr.com/post/181111692986/ke%C3%A7ecizade-izzet-fuad-pa%C5%9Fa-d-1814-%C3%B6-1868 (4 Eylül 2019).

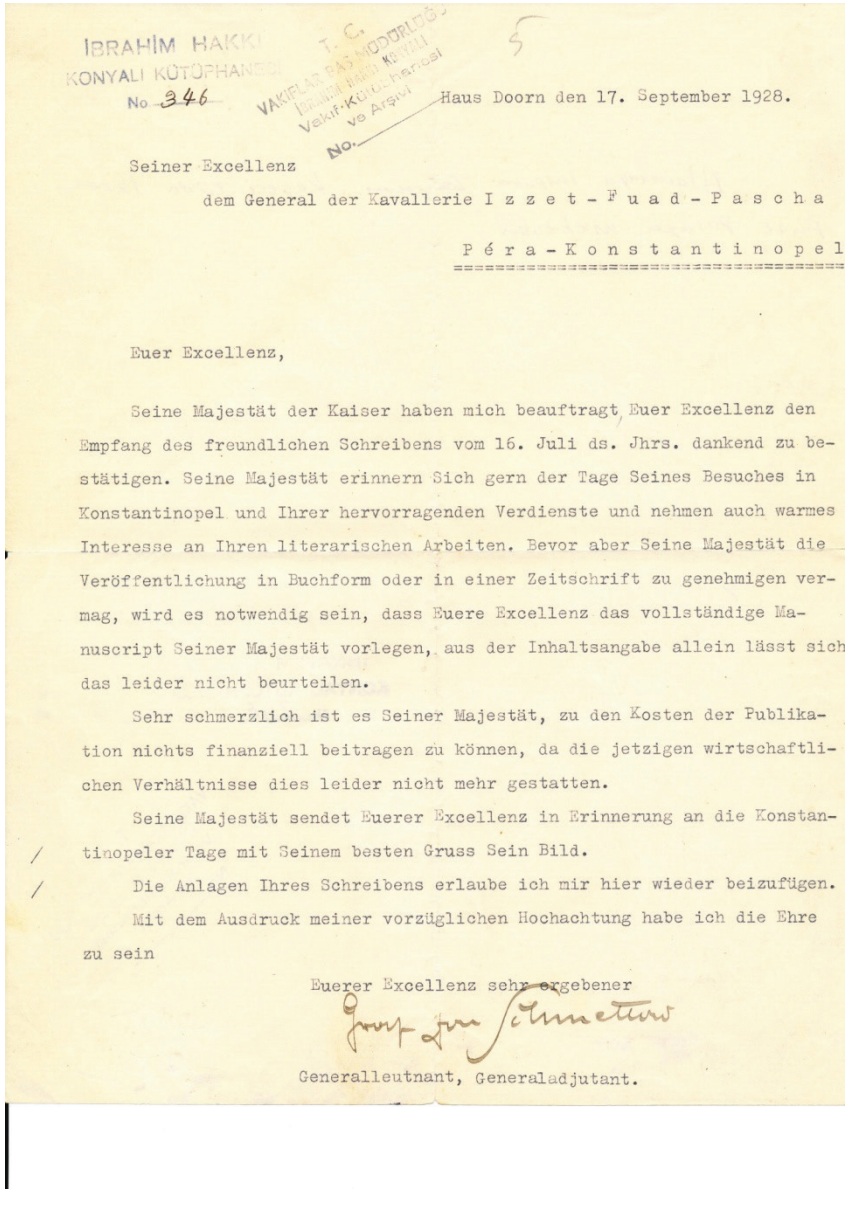
http://www.izmirmillikutuphane.com/Kutuphanemiz-Tarihcesi, (4 Eylül 2019)

http://medit.fsm.edu.tr/Medeniyetler-Ittifaki-Enstitusu-Hakkimizda--Mevlevihane

EKLER

Ek 1. Keçecizade İzzet Fuat Paşa

İBRAHİM HAKKI
KONYALI KÜTÜPHANESİ
No 346
T. C.
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
İbrahim Hakkı Konyalı
Vakıf Kütüphanesi
ve Arşivi
No.

Haus Doorn den 17. September 1928.

Seiner Excellenz

dem General der Kavallerie I z z e t - F u a d - P a s c h a

P é r a - K o n s t a n t i n o p e l

Euer Excellenz,

Seine Majestät der Kaiser haben mich beauftragt Euer Excellenz den Empfang des freundlichen Schreibens vom 16. Juli ds. Jhrs. dankend zu bestätigen. Seine Majestät erinnern Sich gern der Tage Seines Besuches in Konstantinopel und Ihrer hervorragenden Verdienste und nehmen auch warmes Interesse an Ihren literarischen Arbeiten. Bevor aber Seine Majestät die Veröffentlichung in Buchform oder in einer Zeitschrift zu genehmigen vermag, wird es notwendig sein, dass Euere Excellenz das vollständige Manuscript Seiner Majestät vorlegen, aus der Inhaltsangabe allein lässt sich das leider nicht beurteilen.

Sehr schmerzlich ist es Seiner Majestät, zu den Kosten der Publikation nichts finanziell beitragen zu können, da die jetzigen wirtschaftlichen Verhältnisse dies leider nicht mehr gestatten.

Seine Majestät sendet Euerer Excellenz in Erinnerung an die Konstantinopeler Tage mit Seinem besten Gruss Sein Bild.

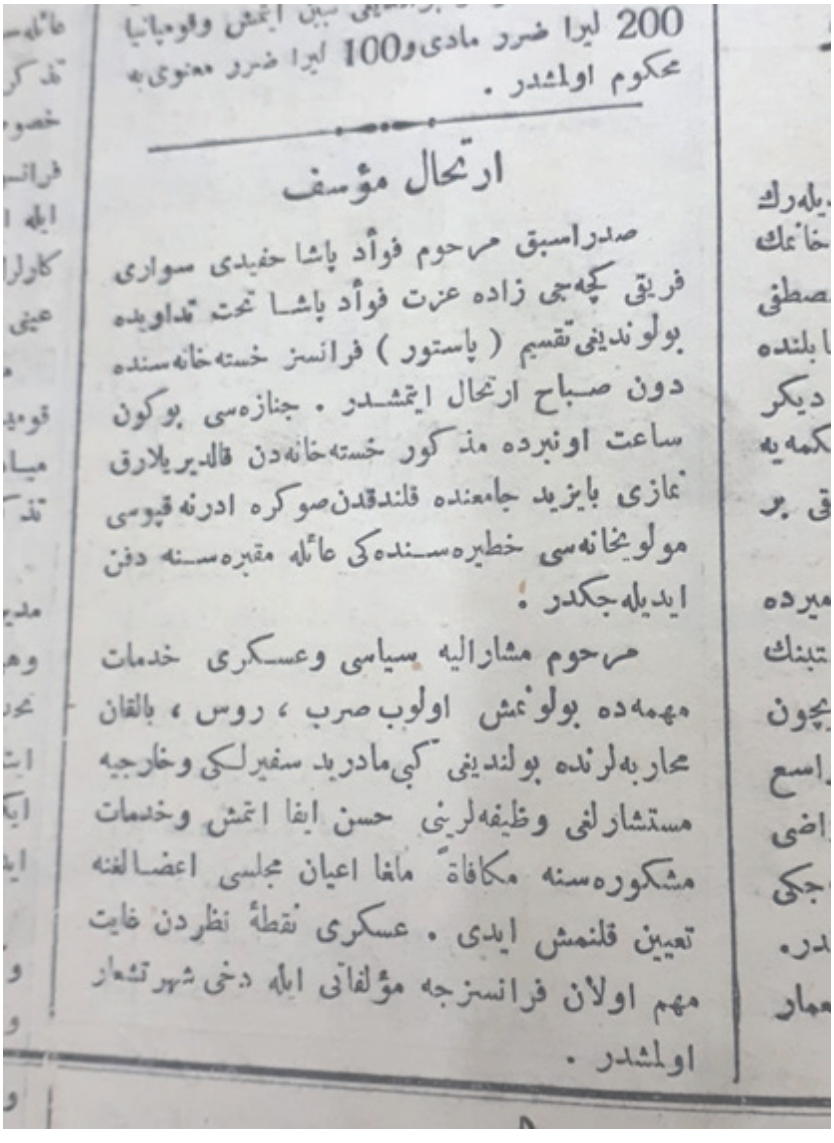
Die Anlagen Ihres Schreibens erlaube ich mir hier wieder beizufügen.

Mit dem Ausdruck meiner vorzüglichen Hochachtung habe ich die Ehre zu sein

Euerer Excellenz sehr ergebener

Generalleutnant, Generaladjutant.

Ek 2. Kayzer II. Wilhelm adına Keçecizade İzzet Fuat Paşa'ya Gönderilen Mektup (İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphanesi ve Arşivi, Dosya nu. 346)

200 لیرا ضرر مادی و100 لیرا ضرر معنوی یه
محکوم اولمشدر .

ارتحال مؤسف

صدراسبق مرحوم فوأد پاشا حفیدی سواری
فریق کچه‌جی زاده عزت فوأد پاشا تحت تداویده
بولوندیغی تقسیم (پاستور) فرانسز خسته‌خانه‌سنده
دون صباح ارتحال ایتمشدر . جنازه‌سی بوگون
ساعت اونبرده مذکور خسته‌خانه‌دن قالدیریلارق
نمازی بایزید جامعنده قلندقدن صوکره ادرنه قپوسی
مولویخانه‌سی خطیره‌سنده‌کی عائله مقبره‌سنه دفن
ایدیله‌جکدر .

مرحوم مشارالیه سیاسی وعسکری خدمات
مهمه‌ده بولونمش اولوب صرب ، روس ، بالقان
محاربه‌لرنده بولندیغی کبی مادرید سفیرلکی وخارجیه
مستشارلغی وظیفه‌لرینی حسن ایفا ایتمش وخدمات
مشکوره‌سنه مکافاةً ماغا اعیان مجلسی اعضالغنه
تعیین قلنمش ایدی . عسکری نقطهٔ نظردن غایت
مهم اولان فرانسزجه مؤلفاتی ایله دخی شهرتشعار
اولمشدر .

Ek 3. Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın Vefat Haberi
(*Cumhuriyet*, Nu: 636, 27 Kasım 1928, s. 3)

Ek 4. Keçecizade İzzet Fuat Paşa'nın Madrid'den Gönderdiği, Kendisini "*Avrupa'nın Tapındığı Bir Adam*" Olarak Gösterdiği, İsteklerinin Yapılmasını İstediği Tehdit Yollu Yazısı

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 373-393

Geliş Tarihi: 25.09.2019 Kabul Tarihi: 20.10.2019

Türk Siyasetinde Bir Kırılma Noktası: Falih Rıfkı Atay Yazınında Yassıada Duruşmaları

Funda Selçuk ŞİRİN*

Özet

Gazeteciliğe 1912'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan Tanin gazetesinde başlayan Falih Rıfkı Atay, 1971'de ölünceye kadar aralıksız olarak gazeteciliğe devam etti. Mütareke yıllarının ağır koşullarında 1918'de yakın arkadaşlarıyla birlikte Akşam gazetesini çıkararak Milli Mücadele'yi destekledi. Cumhuriyet döneminde 1923'te II. Dönem TBMM'de Bolu milletvekili oldu. Aynı yıllarda hem Akşam gazetesinde hem de Hâkimiyet-i Milliye/Ulus gazetesinde başyazarlık yaptı. 1923-1950 yılları arasında gazetecilikle birlikte milletvekili de olan Atay, dönemin önemli yazın elitleri arasında yer alır. Atatürk'ün en yakınındaki isimlerden biri de olan Atay, Cumhuriyet değerlerine ve Atatürkçülüğe de yürekten bağlı kalır. "Çankaya'nın kalemşoru" olarak değerlendirilen Atay, sıradan bir gazeteci olmanın ötesinde iktidarın sözcüsü, basındaki en önemli temsilcisi olmuştur. Bu bakımdan Atay'ın yazdıkları daima önemli olmuştur.

Falih Rıfkı Atay, çok partili siyasal yaşama geçiş sonrasında en etkili muhalif gazetecilerden biri olarak karşımıza çıkar. 1947'de Ulus gazetesindeki başyazarlık görevinden ayrılarak 1952'de Bedii Faik Akın ile birlikte Dünya gazetesini çıkarak Demokrat Parti'ye karşı oldukça etkin bir muhalefet sürdürdü. İktidarda olmadığı yıllarda da Atay'ın yazdıkları önemini korur. Özellikle DP iktidarına karşı eleştiri dozu gün geçtikçe artan yazıları aslında DP'nin yaşayacaklarının adeta habercisi gibidir. Zira 1960 Askeri Darbesi'ne giden süreci, gerginleşen ortamı, yazılarından takip etmemiz mümkündür. Darbe sonrasında Atay'ın gündemine yerleşen önemli gelişmelerden biri de Yassıada Duruşmaları oldu.

Anahtar Kelimeler*: Falih Rıfkı Atay, Yassıada Duruşmaları, Dünya Gazetesi, Demokrat Parti, 1960 Askeri Darbesi*

A Breaking Point In Turkish Politics: Yassiada Trials In The Works Of Falih Rifki Atay

Abstract

Falih Rıfkı Atay, who started journalism in Tanin Newspaper which was a media outlet of Party of Union and Progress in 1912, continued working in the area of journalism uninterruptedly until his death in 1971. He supported National Struggle by publishing newspaper called Akşam with his close friends in 1918 under the harsh circumstances of Mondros Armistice. In the Republican Period, he became Bolu deputy in the second period of Grand National Assembly of Turkey in 1923. In the same years, he was

* Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. fundaselcuksirin@gmail.com

the editor-in-chief both Akşam and Hâkimiyet-i Milliye/Ulus Newspapers. Besides journalism, he was a parliament member between 1923-1950 and among the important literary elites of the period. As one of the closest name of Atatürk, Atay was bonded at the heart to the values of Republic and Atatürkçülük. Evaluated as the "spin-doctor of Çankaya", Atay was beyond being an ordinary journalist and he was the spokesman of the party in power and the most significant representative of it. In this perspective, his works are always noteworthy.

Falih Rıfkı Atay turns out to be one of the most effective opponent journalists after the transition to a multi-party political system. He resigned the duty of editor-in-chief in Ulus in 1947 and he published Dünya with Bedii Faik in 1952, proceeding his active opposition to the Democratic Party. When not in the party in power, Atay's works protects their importance. Indeed, his writings, which were potentiating in criticism especially against the Democratic Party, were actually footsteps of the imminent occasions of DP. Yet, it is possible to follow the process ending up with 1960 military coup and tense atmosphere through his writings. After military coup, Yassıada Trials was one of the notable developments of the agenda of Atay.

Key Words: *Falih Rıfkı Atay, Yassıada Trials, Dünya Newspaper, Democratic Party, 1960 Military Coup*

Giriş

Basın ve siyaset arasındaki ilişki oldukça karmaşık ve bir o kadar da çok yönlüdür. Hatta bu noktada iç içe geçmiş bir durum dahi söz konusudur. Hiç şüphesiz ki bu ilişki bağlamında basının iki önemli işlevi, gündem belirleme ile kamuoyu oluşturma oldukça önemli bir yer işgal eder. Kitle iletişim araçlarının bu özelliği onları siyasal sistemlerin vazgeçilmezi yapmıştır. [1] Gündem belirleme en genel yaklaşımla "*bireylerin bir takım konuların görece önemini kitle iletişim araçlarının o konuya verdikleri önem doğrultusunda öğrendikleri varsayımına dayanır*."[2]

Medya gündemi ile siyasi gündem arasında bir iç içe geçme durumu da söz konusudur. *"Medya ne düşündüğümüzü söylemede başarılı olmayabilir fakat ne hakkında düşüneceğimizi söylemede son derece başarılıdır."*[3] Ancak son dönem yapılan çalışmalarda medyanın nasıl düşüneceğimize de etkisi olduğu üzerinde durulmaktadır.[4]

1- M. A. İnal, "Medya Dil ve İktidar sorunu: İletişim Çalışmalarında Medya Siyaset İlişkisini Nasıl Tanımlarız", İletişim Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, 3 (1999), s.19-21.; Ayrıca bknz, S. İrvan, "Gündem Belirleme Yaklaşımının Genel Bir Değerlendirmesi", İletişim Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, 9 (2001), s. 69-106

2- Maxwell E. McCombs, Donald L. Shaw, "The Agenda-Setting Function of Mass Media", Public Opinion Quarterly, 36/2,(1972), s. 176-187; Banu Terkan, *Gündem Belirleme,*Tablet Kitapevi, Konya, 2005, s. 10-25. Ayrıca bknz. Erkan Yüksel Medyanın *Gündem Belirleme Gücü*, Çizgi Kitapevi yayınları, İstanbul, 2001

3-B. C. Cohen, *The Press and Foreing Policy*, Princeton University Press, Princeton, 1963, s. 13

4- Terkan,a.g.e.,s.34

Nitekim medya bir takım konuları gündeme getirerek aslında hangi konuların önemli olduğunu da belirler. Medya bir konuyu sık bir şekilde gündeme getirerek siyasal gündemi etkileme potansiyeline de sahiptir. Ancak siyasal gündemin belirlenmesinde medya dışında pek çok unsur da devreye girer. Kamuoyu, siyasi partiler, siyasi liderler bu unsurların en temelidir.

Bireylerin tutum, kanaat ve davranışlarında değişim sağlama etkisi olarak da tanımlanan kamuoyu oluşturma, medyanın önemli işlevlerinden biridir.[5] Kamuoyu oluşturma aynı zamanda siyasal karar alma sürecini de etkileyerek yönlendirir.[6] Haber ve bilgi sağlama, toplumsallaştırma, eğitim, kültür gelişimine katkı sağlama gibi işlevleri olan medyanın aynı zamanda güdüleme, tartışma ortamı hazırlama ve yönlendirme gibi işlevleri de vardır.[7] Zira medya ile kamuoyu arasında da iç içe geçmiş bir ilişki söz konusu olduğundan medya aynı anda kamuoyunun sesi, aynası olduğu gibi düzenleyicisi hatta yaratıcısı da olabilmektedir. [8]

Falih Rıfkı Atay, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi öncesinde olduğu kadar darbe sonrasındaki gelişmeler karşısında da –özellikle Yassıada Duruşmaları'nda– Dünya gazetesi üzerinden gündem belirlemiş, kamuoyu oluşturma için çabalamıştır.

14 Mayıs 1950'deki genel seçimler sonucunda CHP'nin seçimleri kaybederek muhalefete geçmesi, Falih Rıfkı Atay'da da şok etkisi yaratır. Ulus gazetesinden ayrıldıktan sonra yazdığı Cumhuriyet ve Yeni İstanbul gazetelerindeki yazılarında bu tarihten sonra belirginleşen konu; Demokrat Parti ile birlikte CHP içindeki ılımlı kanada yönelik eleştiriler olur. Atay'ın köşe yazılarında sık sık karşılaştığımız yaklaşım, rejimin emin adımlarla ilerlemesi ve korunması için devrim ilkelerinden ödün verilmemesi olur. Bu söylem 1950 genel seçimlerinden sonra da Atay'ın yazılarında baskın bir şekilde yerini korur.[9] CHP kendi hazırladığı seçim kanunu ve serbest seçimle iktidarın değişimine imkân verdiği için, Atay'a göre rejimin geleceği adına oldukça önemli bir adım atarken, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk siyasal yaşamına damgasını vurduğunu belirttiği kin ve intikamla örülü "kör bir geleneği" de yıkmıştır. Bu durum aynı zamanda CHP'nin demokrasiye geçiş ve demokrasinin kurumsallaşması isteğindeki samimiyetini de göstermiştir.[10].

1952'de Dünya gazetesini çıkaran Atay, bu tarihten sonra Demokrat Parti eleştirisini gazetesi üzerinden sürdürmeye devam eder. 27 Mayıs Askeri Darbesi'ne kadar Türk basın tarihinde DP'ye yönelik sert eleştirilerin yapıldığı gazetelerden biri de Dünya gazetesi

5- N. Atabek, E Dağdaş, *Kamuoyu ve İletişim*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1998; O. Gökçe," Kamuoyu Kavramının Anlam ve Kapsamı", *Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Dergisi Kurgu*, 14 (1996), s. 211-227; A. Bektaş, *Kamuoyu İletişim ve Demokrasi*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1996

6- Bektaş, a.g.e., s.71

7- *Birçok Ses Tek Bir Dünya*, UNESCO Milli Komitesi, Ankara, 1993; R Waldhal, "Siyasi Tutumlar ve Kamuoyu", Çev. S. İrvan, *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1-2 (1994), s. 57-82

8- Atabek 2002, s. 232

9- Falih Rıfkı Atay, "İktidar", *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1950

10- Falih Rıfkı Atay, "Bir Geleneğin Ölümü", *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1950, "CHP", *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1950; Züppelik", *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1950.

olur. Özellikle Atay'ın yazıları son derece dikkat çekici ve kuvvetli bir muhalefet örneği sergiler. Yaklaşık on yıllık DP iktidarı boyunca Atay'ın en temel eleştirileri; DP'nin inkılaplara karşı bir "*ihanet*" içinde olması, dinin politikaya alet edilmesi, din istismarcılığı yapılması, DP'nin hatalı ve yanlış demokrasi anlayışı, anayasanın ihlal edilmesi, anti-demokratik bir tavrın benimsenmesi ve nihayetinde de rejimin demokrasiden çok bir diktaya dönüşmesi şeklinde özetlenebilir.[11] Özellikle 1954 seçimlerinden sonra DP'nin anti-demokratik uygulamaları arttıkça bu eleştiriler daha yoğun bir şekilde dillendirilir. Atay, zaman zaman ağır eleştiriler içeren yazıları nedeniyle, basına uygulanan ağır baskı ortamında çeşitli cezalar da almıştır. Özellikle DP'nin yayın organı olan Zafer gazetesi ile girdiği polemik hem Atay hem de gazetesi için yıpratıcı olmuştur.

Yolun Sonu: 1960 Askeri Darbesi

DP'nin galibiyeti ile sonuçlanan 1954 seçimleri sonrasında Atay, eleştirilerini sürdürürken özellikle muhalefet üzerinde gittikçe artan baskı karşısında sıklıkla demokratik bir rejim için muhalefetin gerekliliğini savunan ve DP'nin muhalefete karşı sergilediği anti-demokratik tavrı eleştiren yazılar kaleme aldı.[12] Bu tarihlerde, Atay'ın, yazılarında DP'yi ve geldiği noktayı eleştirmek için kullandığı yaklaşım "*partizanlık"* ve *"partizanlık rejimi"* olur. Bu yaklaşımla birlikte DP'nin geldiği noktayı göstermek ve mevcut rejimin demokrasiden ne kadar uzak ve otoriter bir hal aldığını vurgulamak için *"Bayar-Menderes rejimi"* ifadesini de kullanarak rejimin otoriterliğini eleştirir.[13] Aynı tarihlerde Orta Doğu'daki otoriter rejimlere karşı yapılan askeri darbeler ve onların sonuçları da Atay'ın gündemindedir. Yazılarında özellikle muhalefete yöneltilen "komplo" iddialarına da cevap veren Atay, iktidar tarafından gündeme getirilen ordudaki huzursuzluk ve komplo iddialarının "*daralan yolun daha da daraltıldığını hatta kapatılmak istendiğini*" belirterek eleştirir.[14]

9 Subay olayından sonra (Ocak 1958) iktidarın, muhalefetin ve basının gündemini ordu içindeki huzursuzluğun ve bir darbe ihtimalinin almaya başlaması[15] ile Atay da

11- Ayrıntılı bilgi için bknz, Funda Selçuk Şirin, "27 Mayıs Askeri Darbesi ve Falih Rıfkı Atay", *Uluslararası 15 Temmuz ve Darbeler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 3 (2017), s. 59-85.

12- Falih Rıfkı Atay, Seçim Bitti", *Dünya*, 4 Mayıs 1954, İşte En Acı Misali", *Dünya*: 6 Mayıs 1954; "Gidişat", *Dünya*: 6 Mayıs 1954; "Gayretkeşlik Kimlerden Geliyor", *Dünya*: 7 Mayıs 1954; Gidişat", *Dünya*, 4 Ocak 1955; "Siyasi Ahlak Bozukluğu", *Dünya*, 7 Ocak 1955; "Kara Vermek Zamanı", *Dünya*, 11 Ocak 1956; "Meselenin Etrafında Dolaşıyoruz", *Dünya*, 10 Ocak 1957; "Zabıta Tedbirleri", *Dünya*: 23 Kasım 1957)

13- Falih Rıfkı Atay, Sekiz Yıl Neyi İspat Etti, *Dünya*, 12 Haziran 1954; Yaş Haddi Düşünülmeyecek Meslekler": *Dünya*, 19 Haziran 1954; "Niçin Karanlıktan Kurtulamıyoruz", *Dünya*, 8 Aralık 1955; "İç Buhranları Yatıştırma Çareleri", *Dünya*:,3 Ocak 1956; "Bu Düğümü Çözmek Lazım", *Dünya*:,4 Ocak 1956; "Yazılanlar Değil Yapılanlar", *Dünya*: 30 Ağustos 1957

14- Falih Rıfkı Atay, "Ciddi Olmak Sırası Gelmişken", *Dünya*:, 5 Ağustos 1954; "Gidişat", *Dünya*, 4 Ocak 1955; ."Birinci Sayfalar Hakimiyeti", *Dünya*, 9 Eylül 1957, "İkisinin de Tarif Edilmesi Lazım", *Dünya*:,13 Eylül 1957, "İkinci Tehlikeyi Önlemek", *Dünya*:,14 Eylül 1957

15- Feroz Ahmed, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayın, İstanbul 2007, s. 188-192; Suavi Aydın-Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 61.

doğal olarak köşe yazılarında bu konuyu ele alır. Durum karşısında "*iktidar değişiminin meşru yolu olarak seçimi*" ön plana çıkarır. İktidarın *"serbest ve dürüst seçimler yolu"* ile değişmesini savunan Atay, bunun dışındaki herhangi bir yolun ve yöntemin demokratik bir rejim ile uyuşmayacağını yoğun bir şekilde vurgular. Hatta İnönü ve CHP adına da konuşur. Ne partinin ne de İnönü'nün "*seçim dışı herhangi bir yöntemle bir iktidar değişimi*" istemediği savunusunu yapar. Ancak en az seçim vurgusu kadar yoğun bir şekilde dikkat çekilen durum da bu meşru yolda bazı pürüzlerin bulunması durumu olur.

Atay'ın 1960 askeri müdahalesi öncesi yazılarında öne çıkan eleştiriler; ekonomik durumun kötüleşmesi, bürokrasinin içinde bulunduğu durum, anayasa ihlalleri, partizanlık rejiminin artarak devam etmesi, yolsuzluklar ve rüşvetin önlenememesi gibi konular olur. İktidarın içinde bulunduğu durum için "çöküntü" ifadesini kullanır. Ülkede gittikçe "*ağırlaşan ve kök salan bir huzursuzluktan*" ısrarlı bir şekilde bahseder. Durumun sorumlusu olarak ise DP yöneticilerini kuşatan "*partizanlık rejimi zihniyetini*" gösterir.[16]

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi sonrasındaki Atay yazınında öne çıkan durum; darbenin haklı gerekçelerini ortaya koymak, kısacası darbenin meşruluğunu kanıtlamaktır. Atay'ın darbe sonrasındaki ilk yazısı 28 Mayıs 1960 tarihlidir ve "Ordu Vazife Başında" başlığını taşır. Kardeş kavgasına son vererek tarihi bir görevi yerine getiren muzaffer Türk ordusu, büyük bir buhranı önleyerek ülkeyi uçuruma sürüklemekten kurtaran kahraman olarak gösterilir. "Atatürk Türkiye'sinin ufuklarını karartan büyük tehlikenin" önüne geçilmiştir. Darbenin gerekliliği, özellikle DP iktidarının başka bir yol bırakmaması, seçimler üzerinde yapılan engellerle sandığın kapanması ve anayasaya aykırı uygulamalara dikkat çekilerek gösterilmek istenir. Atay'ın önemli vurgularından bir diğeri de yeniden kurulacak olan demokratik rejimin yanı sıra Atatürk ilke ve inkılâplarının koruyucusunun da artık ordu olacağı yönündeki yaklaşımıdır.[17] 27 Mayıs için darbe ifadesini kullanmayı tercih etmez. Onun yerine "ihtilal, inkılap, milli inkılap devri ya da aydınlar ihtilalı" gibi kavramları kullanır. Atay'a göre Türk ordusu yapmış olduğu ihtilal ile *"ikinci milli kurtuluş devri"* açmıştır.

Kırılma Noktası: Yassıada Duruşmaları

1960 Askeri Darbesi'ni coşku ile destekleyen Atay, Yassıada yargılamalarını da yakından takip eder, hatta zaman zaman duruşmalara katılarak gözlemlerini gazetesinde okuyucuları ile de paylaşır. 1950-1960 arası on yıllık DP iktidarına karşı basına uygulanan ağır baskılara rağmen sert muhalefetini sürdüren Atay, askeri darbe sonrasında üslubunu daha da sertleştirdiği gibi darbenin gerekliliğini de savunmaya devam eder. Bu yıllardaki genel yaklaşımı; "DP'nin darbeden başka bir yol bırakmadığı" savunusu ekseninde

16- Şirin, a.g.m, s.13

17- Falih Rıfkı Atay, "Gelip Giden", *Dünya*:,29 Mayıs 1960; "Dünden Geriye Bakarken", *Dünya*, 30 Mayıs 1960; "Devri Sabık", *Dünya*, 5 Haziran 1960; "Geçmiş ve Gelecek", *Dünya*, 9 Haziran 1960; "Fikir ve Hürriyet Şehitleri", *Dünya*, 10 haziran 1960, "Düşman", *Dünya*, 12 Haziran 1960; "Orgeneral Gürsel ve Arkadaşları", *Dünya*, 24 Haziran 1960

biçimlenir. Darbenin hemen ertesi gününden itibaren başlamak üzere, Atay, gazetesini adeta Milli Birlik Komitesi'nin (MBK) hizmetine sunmuş gibi davranır. Darbenin meşruluğunu savunurken DP'nin anayasa ihlalleri, anti-demokratik uygulamaları, "*partizanlık rejimi yaratmak*", "*iktidarı çıkar elde etmek ve bir kazanç kapısı olarak kullanmak*" gibi ağır suçları nedeniyle darbeye zemin oluşturduğunu savunur. Bu bakımdan da 1960 Askeri Darbesi Atay yazınında darbe olarak değil, ihtilal, "ikinci bir milli kurtuluş savaşı olarak" değerlendirilmiştir. Genel olarak bu tavır ve yaklaşımını Yassıada Duruşmaları karşısında da koruyan Atay, Yassıada sanıklarının başlarına geleni hak ettikleri görüşündedir.

MBK, 18 Ağustos 1960'ta "Yüksek Adalet Divanı" adında olağanüstü bir mahkeme oluşturarak bu divana, tutuklu DP'li yönetici ve milletvekillerini yargılama yetkisi verdi. Üyeler MBK tarafından seçilmiştir. Mahkeme başkanı hakim Salim Başol, başsavcı ise Altay Egesel oldu. Duruşmalara İstanbul'a en yakın adalardan biri olan Yassıada'da 14 Ekim 1960'da başlandı.[18]

Falih Rıfkı Atay'ın gazete yazılarında Yassıada Duruşmaları ile ilgili olarak gündeme getirdiği, savunduğu temel bazı yaklaşım, kavram ve tanımlamalar mevcuttur. Yaklaşımlardan ilki; DP iktidarının suçunun kesin ve sabit olduğudur. Bu noktada Yassıada Duruşmaları, Türkiye'de bir ilk, oldukça ayrı ve önemli yere sahip bir gelişme olarak değerlendirilir; Türkiye tarihinde ilk kez "suçlu bir rejimin hesabı görülecektir."[19] Zira DP pek çok konuda kesin olarak suçludur. Yassıada Duruşmalarında sadece nasıl bir ceza alacakları meçhuldür. Yassıada'da yargılananlar "*Anayasayı paçavraya çevirenler, hazineyi soyanlar, paramızı kağ*ıt parçaları haline getirenler*, bizi bugün zengin bir memleket yapacak olduğuna şüphe olmayan Amerikan yardımını har yapıp harman savuranlardır.*"[20] yargılamalar boyunca bu suç listesine Atay tarafından yeni ilaveler de yapılır; zira DP'liler, "*Kırk yıl dört gözle beklenen tek derece seçimli ve çok partili demokrasi dönemini soysuzlaştırmışlardır*." Bu Atay'a göre "*anayasay*ı çiğnemekten de çalmaktan" [21] da daha ağır bir suçtur. DP bu büyük suçu nedeniyle ayrıca başka bir mahkemede, "tarih mahkemesinde" de yargılanacaktır. Daha doğrusu, yargılanmalıdır. Suçları saymakla bitmeyen DP, aynı zamanda halk arasında "*bir siyasi parti nefret havası da*" yaratmıştır. Sonrasında yaşanan gelişmeler gerçeğin böyle olmadığını, halkın özellikle de DP'nin devamı olarak görülen Adalet Partisi'ne (AP) ve Yeni Türkiye Partisi'ne (YTP) ilgisinin canlı olduğunu göstermesine rağmen Atay, savlarında ısrarcı olacaktır. *Atay'ın mahkemesinde* yargılanmaya devam eden DP, "*Türkiye'nin ve Türklüğün kurtuluş ve kalkınma ideallerine hıyanet*"[22] etmiş olmakla da itham edilir. Zira Atay'a göre, hem iktidarın hem de muhalefetin asla unutmaması gereken en önemli ölçüt budur.

Yassıada Duruşmaları devam ederken adeta bir yargıç gibi davranan ve DP'yi

18- Ahmad, a.ge., s. 220; Suavi-Taşkın, a.ge., s.76, Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbes*i, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul , 2011

19- Falih Rıfkı Atay, "Tarihi Günlere Doğru", *Dünya*, 13 Ekim 1960

20- Falih Rıfkı Atay, "Keçi", *Dünya*, 25 Aralık 1960

21- Falih Rıfkı Atay, "Teferruat Kabilinden İse de ", *Dünya,* 10 Aralık 1960

22- Falih Rıfkı Atay, "Parti Güvensizliğini Gidermek", *Dünya,* 20 Aralık 1960

gazetesi vasıtasıyla yargılamaya devam eden Atay, DP'nin affedilemeyen –başka bir ifade ile affedilmemesi gereken– en büyük suçunun ise Atatürk düşmanlığı yapması ve bunu beslemesi olduğunu iddia eder: "*Atatürk düşmanlığı ne demektir. Atatürk düşmanlığı onun devrimlerine düşmanlık demektir. Biz buna irtica adı veriyoruz. Mevcut kanunlar nedeniyle bu düşmanlık açıkça yapılamamaktadır. O nedenle iki şekilde yapılıyor: bir gizlice büst kırarak veya resim yırtarak ikincisi onun adını anmayarak ondan hiç söz açmayarak fakat gelenekçilik ve muhafazakarlık maskesi altında onun devrimlerini yıpratmak isteyerek.*" Suçun tanımını yapan Atay, açıkça DP'yi Atatürk düşmanlığı yapmak ve bundan beslenmek ile suçlar. Bu noktada Yassıada Duruşmaları daha da önemli bir hal almıştır: "*10 yıllık Menderes rejimi Atatürk düşmanlığından kuvvet almak istemiştir. Kız çocuklarını mecburi ilk eğitimden alıkoymak isteyenlere, sağdan yazı okulları açanlara göz yuman odur. Şeriatçılığı yeniden bir politika silahı olarak kullanan odur. İskenderun'da Atatürk heykeline bomba atanların köklerini Yassıada'da aramak lazım gelir. Bir İstanbul camiinin tamirinden sonra açılışında bir yüzelliliğe Atatürk aleyhinde vaiz nutku verdiren DP rejimi idi*." [23] DP muhafazakâr kimliği altında gerçeği gölgeleyerek Atatürk düşmanlığı yapmıştır: "*Bir siyasi parti veya sözde bir fikir adamı bu memlekette kendine muhafazakar dedi mi O: Affedersiniz, Atatürk ve devrimleri aleyhine söyleyemem, yazamam, kanun çıkarmışsınız. Fakat el altından icabına bakmağa çalışacağım*"[24] demektedir. Atay'a göre Türkiye'de muhafazakârlığın en temel özelliği Atatürk karşıtlığıdır. Bu açıklaması ile sabık DP iktidarını olduğu gibi sonrasındaki muhafazakâr eğilimli siyasi partileri de zan altında bırakan Atay'ın yargılamaların devam ettiği günlerinde benzer içerikli yazıları hiç şüphesiz ki son derece önemli ve aynı zamanda maksadı haiz yazılardır. Böylece hem halk nezdinde hem de mahkeme heyeti nezdinde suçları duyurulan DP'nin hak ettiği en ağır şekilde yargılanmasını sağlamak ister. Sürecin "öç alma değil ama bir hesap verme" mantığı ile sürdürülmesi gerektiğini ve "*mesullerin bu hesabı vermesi gerektiğini*"[25] savunur.

Yassıada Duruşmaları, "*mürteci, din istismarcısı, geri götürücü, savundukları tek şeyin ikbal postu, hüküm ve nüfuz şatafatı*" olan bir iktidar yargılanacağı için Türk tarihinin büyük "*facialarından*"[26] biridir. Bu noktada Atay'ın Yassıada'dan beklentisi hayli geniştir. "*Bundan böyle ne zaman eski yolu tutanlar olursa aynı dersi alacaklarını*"[27] bilmelidirler. Yassıada bu noktada önemli bir dönemeç hatta yeni bir geleneğin de mimarı olmalıdır. Yargılamalardan çıkacak sonuç, bundan sonraki herhangi bir iktidarın aynı yolu tutmasını engelleyecek nitelikte olmalıdır: "*Hayır! bir daha hiçbir iktidar D.P. İktidarının yaptıklarını yapmağa cesaret edememelidir. Hayır! Yassıada muhakemesi gelecek iktidarlar için bir ibret dersi olmalıdır.*"[28] Duruşmalar sonunda ibret dersi alınacak bir

23- Falih Rıfkı Atay, "Bir Düşmanlığın Gerçek Manası", *Dünya*, 22 Aralık 1960
24- Falih Rıfkı Atay, Atay, "Bir Düşmanlığın Gerçek Manası", *Dünya*, 22 Aralık 1960; "Tarihi Günlere Doğru", *Dünya*, 13 Ekim 1960
25- Falih Rıfkı Atay, "Duruşmaların Sonu Geliyor", *Dünya* 25 Nisan 1961
26- Falih Rıfkı Atay, "Tarihi Günlere Doğru", *Dünya*, 13 Ekim 1960
27- Atay, "Gidişat", *Dünya*, 14 Ekim 1960
28- Falih Rıfkı Atay, "Niçin Bütün Bunlar", *Dünya*, 8 Ekim 1960

sonuç çıkmasını arzu eden Atay, böylece tüm muhalefete ve DP'den sonra siyasete girecek olan partilere gözdağı vermek için Yassıada'yı kullanmakta da bir sakınca görmez. Zira Yassıada sadece suçlu bir iktidarın yargılanmasını değil aynı zamanda gelecek iktidarların bu yaşananlardan "ibretlik bir ders" almalarını da sağlayacaktır.

Falih Rıfkı Atay, bu yaklaşımıyla bağlantılı bir şekilde, duruşmaların, gereken etkiyi sağlaması için en etkili vasıtalarla ve tüm çıplaklığı ile halka anlatılması, gösterilmesi ve açıklanması gerektiğini sık sık tekrarlar. Hatta kendisi gazetesini bu noktada oldukça başarılı ve etkili bir şekilde kullanır. Halk tüm iletişim imkânları ile burada yargılanan insanların gerçek yüzlerini, işledikleri suçları en açık ve net şekilde bilmelidir. Bu noktada özellikle basına tarihi bir görev yükler. Kendisi de bu görevin sorumluluğuyla hareket eder. Bu noktada DP yöneticilerinin gerçek yüzünün ve "*menfaatperestliklerinin*" halk tarafından görülmesini arzu eden Atay'ın amacı, DP'nin halk üzerindeki etkisini olduğu gibi halkın DP'ye göstermiş olduğu ilgiyi de kesmek, koparmaktır. Diğer yandan da liderlerin, halkın gözündeki imajını değiştirerek genel olarak bir davranış ve kanaat değişimi yaratmak istemektedir. Zira gözlemci olarak katıldığı duruşmalardan biri sonrasında izlenimlerini "Pazar Konuşması" köşesinde okuyucuları ile paylaşan Atay, oldukça ağır ifadeler ve benzetmeler kullanarak Celal Bayar ve Adnan Menderes'in mahkemedeki durumunu ortaya koymak ister; "*sıhhî bir zayıflamadan ziyade içten bir çöküntü içinde*" olduğunu ve "*o otoriter ve havalı tavrından eser kalmadığını*" belirttiği Menderes'in mahkemede "*beyefendi*" diyerek önünü iliklediği hakime ihtilal öncesinde *"kara cübbeli"* ve "*Bir telefon emri ile lüzumuna binaen emekliye ayrılabileceği bir kapı kulu*"[29] muamelesi yaptığını hatırlatarak içinde bulunduğu "*acziyeti*" göstermek istediği gibi halkın gözündeki imajını da değiştirmek ister. Celal Bayar'a dair anlattığı bir anekdot ile de Bayar'ı hedef alan Atay, Milli Mücadele yıllarında düzenli orduya geçilirken Bayar'ın, "*Ethem çetesinin avukatlığını yaparak Atatürk'ü caydırmaya"*[30] çalıştığını iddia ederek onu karalamaya çalışır. Bayar'ın gerçek yüzünü göstermek isteyen Atay, *"Menderes ve arkadaşlarının zihniyet bakımından çeteciliği temsil ettiği"* yaklaşımını da oldukça yoğun şekilde gündeme getirir. Hatta bu iddiasını kuvvetlendirmek için 6-7 Eylül Olayları'nın tahrikçisinin de DP olduğunu söylemekte bir sakınca görmez.

"İbret" başlığını koyarak maksadını açıkça belirttiği Pazar Konuşması sütununda Atay, aslında yine DP'lilerin gerçek yüzlerini ve halka, vatana yaptıkları ihaneti ifşa ederek halka göstermek istediği gibi, buradan tarihi bir ders alınması gerektiğini de savunur: "*Anayasa duruşmasında Menderes, bakan ve milletvekilleri dört yüz doksanlık bir küme olarak salona toplandıkları zaman milletlerarası politikacılık tarihinde eşi olmayan bir satılık vicdanlar sergisi göreceksiniz*." Yazısında kullandığı "satılık vicdanlar" ifadesi özellikle tercih edildiği gibi, örtülü ödenekten para alarak DP lehine basın yayın faaliyetlerinde bulunan kesim için kullanılır. Özellikle Necip Fazıl Kısakürek eleştiri oklarının hedefindedir. Menderes'ten para alarak onun istediği gibi yazan Necip Fazıl'ın, sabık iktidar döneminde itibar sahibi olmasını şiddetle eleştirir. Atay, bu kesimlere karşı

29- Falih Rıfkı Atay, "Yassıada", *Dünya*, 30 Ekim 1960

30- Falih Rıfkı Atay, "Bir Deyim Yanlışı Var", *Dünya*, 5 Aralık 1960

son derece tepkilidir.[31] Bu kesim için ayrıca "örtülü ödenek dilencileri" tanımını kullanan Atay'ın amacı, bu kadar büyük kötülüklere imza atmış olan bir iktidarı desteklemiş olmasına rağmen Yassıada'da yargılanmayan ve basın yayın faaliyetlerine davam eden kesimleri ifşa etmek ve hak ettikleri cezayı almalarını sağlamaktır.

DP döneminin basın-iktidar ilişkisinin mağdurlarından olan, darbe sonrasında olduğu gibi duruşmaların devam ettiği günlerde de başta kendisi olmak üzere DP yanlısı olmayan ve bundan dolayı iktidarın tüm baskılarına maruz kalan, hakları yenilen bu kesimin savunusunu da yapar. Hatta Yassıada'dan bir beklentisi de geçen dönemin tüm haksızlıklarının olduğu gibi hakları gasp edilen basın mensuplarının ve gazetelerin haklarının da iadesidir. [32] Zira "*Milli birlik komitesi rejimi şeref sahibi 27 Mayıscılar rejimi demektir. Her türlü haksızlık kurbanlarının bu devirde çaresi bulunmazsa ne zaman aranır bulunur.*"[33] diyen Atay, tüm haksızlıkların hesabının görülerek yeni bir döneme başlanması gerektiğini savunur.

DP'li tüm sanıklara karşı onları yargılıyorcasına davranan Atay'ın hedefindeki başat isim Menderes olur. Celal Bayar'ın da suçu sabit olmakla birlikte sayılan tüm ağır suçlarda "elebaşı" Menderes'tir.[34] DP'yi bir *"çete"* ve uyguladığı rejimi de *"çetecilik"* olarak tanımlayan Atay'a göre çetenin reisi elebaşı da Menderes'tir: "*Biz hep biliriz ki Anayasa ve insan haklarını çiğnemek, hükümeti partileştirmek, devlet kuvvetlerini ve hazineyi D.P emrinde kullanmak muhalefeti boğmak müsadere kanunları çıkarmak BMM'ni bir D.P organı haline getirmek cinayetlerinde Bayar ve Menderes ikisi de birlikte idiler. Fakat irticaı bir politika silahı olarak almak, din sömürücülüğü yapmak bütün Müslümanların Allahını D.P ikbal ve para vurguncularının oyuncağı kılmaya kalkışmak suçu bilhassa Menderesindir. O bu suçu ile geçen devir hesaplaşmasında Bayar'dan ayrılmaktadır.*"[35] Görüldüğü gibi Menderes en suçlu kişi olarak öne çıkarılır. 27 Mayıs öncesinde tüm gücü eline toplayan, aydınlar başta olmak üzere basın mensuplarına ve diğer pek çok kişiye "*eyvallahı olmayan, üsten bakan, önemsemeyen*" ve gittikçe bir "*dikta rejimi yaratan*" Başbakan Menderes ile Yassıada'daki sanık Menderes oldukça farklıdır.[36] Zira o "*gururlu, kibirli ve güçten gözü dönmüş çoğunluk diktatörü*" Menderes gitmiş, hor gördüğü bir hakim karşısında "*korkak ve çekingen*" Menderes gelmiştir. Atay'a göre gerçek Menderes bu ikincisidir. Bu nedenle de Yassıada'dan yapılan radyo programlarını önemser, düzenli şekilde yapılan yayınlar sayesinde Menderes'in gerçek yüzünün herkes tarafından görülmesi son derece önemlidir. "*Menderes denen adamı, sesi ile kafası ile*

31- Falih Rıfkı Atay, "Giderek Düşen Adam", *Dünya*, 26 Aralık 1960

32- Falih Rıfkı Atay, "Yassıada Yargılamalarına Dair", *Dünya* 25 Kasım 1960; ""Adalet Bakanından Bir Sualizmiz", *Dünya* 17 Aralık 1960; "Basının Başına Gelenler", *Dünya*, 9 Ocak 1961; "Eski Bir Gazetecinin dertleşmesi" *Dünya*, 17 Ocak 1961; "Menderese Açık Mektup", *Dünya*, 22 Ocak 1961

33- Falih Rıfkı Atay, "Milli Bir Dert Kaynağı", *Dünya*, 31 Aralık 1960

34- Falih Rıfkı Atay, "İşleri Hafife Almayalım", *Dünya*, 15 Eylül 1960; "Gidişat", *Dünya*, 19 Eylül 1960; "DP'nin Sonu", *Dünya*, 1 Ekim 1960; "Baş Sorumlu Kim", *Dünya*, 18 Ekim 1960, "Acaba Şimdi Ne Diyecekler", *Dünya*, 26 Ekim 1960

35- Falih Rıfkı Atay, "Düşen Adam", 26 Aralık 1960; "Yeni Yıla Girerken", *Dünya* 1 Ocak 1961

36- Falih Rıfkı Atay, "Biraz Başbaşa Verelim", *Dünya*, 29 Ekim 1960

ahlakı ve mizacı ile radyonun Yassıada saatinde tanıyorsunuz. Hepinizin içinde aynı utanç var: On yıl böyle bir korkağın peşine mi takıldım."[37] Zira 27 Mayıs öncesinin "*sahte Menderes'ini kendi cesareti değil milletvekillerinin bakanların belli başlı hükümet ve idare mevkilerinde bulunanların menfaatçiliği, alçaklığı veya korkaklığı yaratmıştır.*" Oysa ki gerçek Menderes hakim karşısındaki korkak ve çekingen kişidir. Yassıada'nın radyo saati yayınları özellikle kırsal kesimdeki "*cahil yığınlar*" ve "*yobaz kesim*"[38] arasında hala hakim olan Menderes imajının yıkılmasını sağlayacaktır. Menderes'in duruşmalardaki tavrı da Atay'ın merceğindedir ve aslında bu tavır da Menderes'in gerçek yüzünü göstermektedir. Zira Menderes, yaptığı hiçbir şeyin arkasında durmamaktadır. Atay'a göre Menderes'in savunma taktiği hayli basittir; "*suçu ya kendi üstünden atmak ya da başkasının üstüne atmak!"* Etrafında toplanan "*tufeyli*" kalabalık nedeniyle kendine aşırı güç vehmeden Menderes gerçekle ancak Yassıada'da yüzleşmiş hatta "*ayakları ilk kez Yassıada'da yere değmiştir*."[39] Zira Yassıada "*din ve milliyet davası güdenlerin nasıl gizli ödenek sömürücüleri olduğunu göstermiştir.*" [40] Atay'a göre en tehlikeli politikacı, din istismarcılığı yapandır. Bu durum ise genel olarak DP'nin, özelde ise Menderes'in affedilmemesi gereken en büyük suçudur.

DP yöneticilerinden ve üyelerinden oluşan Yassıada sanıkları esas olarak anayasayı ihlalle suçlanıyordu ve temel dava bu konuda açıldı.[41] Ancak bu temel davalardan önce sanıkların saygınlıklarını zedelemek ve onları kamuoyu önünde küçük düşürmek amacıyla pek çok farklı ve özel hayatla ilgili konu mahkemenin gündemine taşındı. Atay da köşe yazıları ile bu kampanyaya zaman zaman katkı sağlar. Aslında ilk günlerde itibaren yargılamaların uzamasından, asıl davalara geçilmemesinden rahatsız olan, bunu da dile getiren Atay, özel hayatla ilgili iddiaları ve bunlardan kaynaklanan davaları pek gündemine almaz. Bunları, sabık iktidarın "*düşüklüğünü, gerçek yüzünü"* gösteren ayrıntılar olarak değerlendirir. Atay'ın ele aldığımız dönem bağlamında bu çerçevede değerlendirebileceğimiz çok az yazısı vardır. Bu duruma örnek oluşturacak yazılarından biri; 11 Ekim 1960 tarihlidir. Fransa'da yaşanan, meclis başkanının "*kadınlı kızlı eğlenceler*" nedeniyle yargılandığı davadan örnek vererek yazısına başlayan Atay, oldukça çarpıcı ve bir o kadar da ağır bir iddiada bulunur. Şarklı devlet adamlarına "*kadın peşkeşliği yapıldığı iddialarına*" dikkat çekerek; "*Bizzat devlet reisi ile hükümet reisi ile belediye ve parti reisi ile koskoca Türkiye gelen gidene affedersiniz bu kadar sefilce vasıtacılık yapar mı*?" [42]

37- Falih Rıfkı Atay, "Hayır Demekten Korkanlar", *Dünya*, 18 Şubat 1961, "Gençlik", *Dünya*, 14 Mayıs 1961; "Asıl Vatan Kayıplı", *Dünya*, 15 Mayıs 1961; "İki Sahne Arasında", *Dünya*, 7 Haziran 1961.

38- Falih Rıfkı Atay, "Köyde Menderes Masalları", *Dünya* 24 Ocak 1961.

39- Falih Rıfkı Atay, "Lenin", *Dünya*, 26 Şubat 1961; "Gençlik", *Dünya*, 14 Mayıs 1961.

40- Falih Rıfkı Atay, "Duruşmaların İlk Büyük Dersi", *Dünya*, 3 Nisan 1961; "Maskeleri Düşse Bile", *Dünya*, 10 Nisan 1961; "Yeni Bir Dava Başlarken", *Dünya* 12 Nisan 1961; "Zavallı Cahil Çocuklar", *Dünya*, 22 Haziran 1961.

41- Suavi Aydın Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi, İletişim Yayınları*, İstanbul 2014, s.76.

42- Falih Rıfkı Atay, "Gülme Komşuna Hikayesi", *Dünya*, 11 Ekim 1960; "Yassıada Yargılamalarına Dair", *Dünya* 25 Kasım 1960.

Yassıada Duruşmaları ile bağlantılı bir şekilde ele alınan konulardan biri de kapatılan DP'den kalan oylar meselesi olur. Atay'ın konu ile ilgili köşe yazılarını iki grupta incelememiz mümkündür. Bu hususta, 1950-1960 yılları arasında kullandığı, DP'nin iki evresi olduğu yaklaşımı yeniden yoğun bir şekilde gündeme gelir. DP'nin ilk evresi 1950'de bitmiştir. Bundan sonraki ikinci evre ise "şiddet ve yolsuzluklar evresidir." Bu nedenle de seçimlerle birlikte başlayacak olan siyasal yaşamda yola ancak birinci evredeki demokratlarla yani Atay'ın tabiri ile "*1945'li kalmış olanlarla*" devam edilmelidir. DP'nin "*gerçek yüzünü görerek buna rağmen menfaat ve kazanç nedeniyle partide kalanlar*" [43] ve Yassıada'da yargılanmayanlar ise bu yeni dönemde olmamalıdırlar. Atay'ın bu kesim için kullandığı ifade "*besleme*" olur. Aslında Atay bu kavramı, DP iktidarını destekleyen yayınlar yapan ve bu sebeple hükümetçe sağlanan bazı destekler gören ve aynı zamanda resmi ilanların da verildiği hükümet yanlısı basın için kullanır.[44] 1960 sonrasında ise bu "besleme" ifadesi hem ilgili basın zümresi için kullanılır hem de sonuna kadar DP içinde kalan ve tüm suçlara göz yuman, bir kısmı Yassıada'da yargılanmasına rağmen önemli bir kısmı dışarıda kalmış olan DP'liler için kullanılır. Aynı dönem içinde bu grup için kullanılan diğer bir popüler ifade de "*kuyruk*" olur. Atay, kendi bulduğu "*besleme*" ifadesinin yanında "*kuyruk*" ifadesini de yargılamalar dışında kalan tüm suçlarda DP ile beraber olduklarını iddia ettiği ve yeni siyasal dönemde yeniden siyasete atılmak isteyen demokratları eleştirmek için kullanır. Atay, konu ile ilgili yazılarında yeni siyasal dönem için de bir kıstas belirler. Temiz kalmış olan DP'liler ile yola devam edilmesi hatta DP'nin "*mesuliyetlere katılmayan fertlerine bilakis temizlenme*" imkanı verilmesi gerektiğini belirten Atay, "*yargılanan ya da henüz tutuklanmamış olan DP mesullerinin*" yeni dönemde yerlerinin olmaması gerektiğini savunur. Bunun en önemli nedeni de ülkeyi uçuruma sürükleyen eski dönemin sorumlularının eğitimsiz halk yığınlarını "*oy avcılığı yaparak aldatmak*"[45] gibi bir risk unsuru oluşturmaya devam ediyor olmalarıdır. DP'den kalan oylar meselesi Atay'a göre 27 Mayıs ile başlayan ve Yassıada Duruşmaları ile devam edecek olan *"*şerefli bir dönemi*"* tehlikeye atabilir. Zira DP'den kalacak oylara talip olacak muhafazakâr eğilimli bir siyasi partinin kurulması risk olarak değerlendirilir. Bu durumun risk anlamına geliyor olmasının bir diğer nedeni ise, bir yandan demokrat olduğunu söylerken diğer yandan "*Yassıada suçlularını mazlumlar ve kurbanlar gibi satmağa kalkışan ve el altından türlü tahrikler ve fesatlar çevirerek geçen devir i*çin meydana çıkan bunca rezalet*lere rağmen hiçbir esef ve tenkid sesi duyurmadıktan başka gayri neredeyse o devrin geri gelmesini, tertipleri araştıran, gözleri kaybolmuş menfaatlerinin kanlı hırsı ile dönmüş yürekleri yerinde durmayan demokratlar peyda olmasıdır.*"[46] Atay, bu grubu 1918'den sonra Milli Mücadele içinde aktif olarak yer alan ancak sonrasında Mustafa Kemal Paşa'dan "*emaneti almak*" isteyen İttihatçılara benzetir. Sadece benzetme yapmakla kalmayan ve İttihatçıların sonunu, özellikle İzmir Suikastı

43- Falih Rıfkı Atay, "Besleme Hesapları Görülürken", *Dünya*, 27 Ekim 1960; "Lenin", *Dünya*, 26 Şubat 1961

44-Bu dönemde basında öne çıkan kavramlarla ilgili olarak bknz.İsmail Cem Feridunoğlu, "Çok Partili Siyasal Hayatımızda Medya Siyaset İlişkileri Bağlamında İktidar Olgusu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/44, (2006), s.1047-1062.

45- Falih Rıfkı Atay, "Üçüncü Partiye Dair", *Dünya*, 1 Aralık 1960.

46- Falih Rıfkı Atay, "Demokratın da Vazifesi vardır", *Dünya*, 2 Ocak 1961.

ve sonrasında yaşananları hatırlatarak riski ortaya koyan Atay, aslında bir gözdağı da verir. Bu uyarının muhatapları ise kurulacağı söylentileri siyasi kulislerde ve basında konuşulan yeni partilerdir.

Yassıada Duruşmaları sonrasında başlayacak olan yeni siyasal dönem için Atay'ın milat olarak aldığı tarih ise 1945 olur. 1945-1950 arasındaki demokrasi taleplerini samimi bulur. Bu bakımdan da sonraki sürece ancak o dönemki ruha sahip olan demokratlarla devam edilmesi gerektiği yaklaşımını gündeme getirir. Demokratları "*sorumlular ve sorumlu olmayanlar*" diyerek iki gruba ayıran Atay, konu ile ilgili her yazısında bu ayrımı sıklıkla gündeme getirirken[47] amacı yeni kurulacak olan yeni partilerin liderlerine yola kimlerle devam edeceklerini göstermek olduğu kadar halka da kimleri desteklemesi gerektiğini göstermektir.

Falih Rıfkı Atay'ın yeni siyasal döneme ve kurulacak olan yeni partilere dair bir endişesi de Yassıada Duruşmaları üzerinden bir mağduriyet söylemi yaratılarak halkın etki altında bırakılması olur: "*Devrimci olmayan bir siyasi partinin iktidar savaşı, hele bundan sonra ancak kuvvet darbeleri tertiplerine fırsat vereceği meydanda olduğu için bilhassa gerilik hesabına taviz verici yahut taviz vaat eder görünücü siyasi kuruluşların yeniden demokratik rejime kavuşmamız bahtiyarlığını ancak baltalayacağını biliyoruz. Hele DP oy cephesinden 27 Mayıs devrimi aleyhine ve Yassıada sanık ve suçluları lehine bir "istismarcılık" kulaktan kulağa da yayılsa yine bir felaket olur"*[48] Aslında bu nokta yeni siyasi dönemin Atay'ın imgelemindeki en önemli kıstası olacaktır. Bu çekinceler nedeniyle MBK Hükümeti'nin yeni seçimlerden kısa bir süre önce siyasi faaliyetlere izin vereceğine dair yapmış olduğu açıklamasını da doğru bulmaz[49] ve yaşanabilecek tehlikeleri göstermeye devam eder.

Şubat ayında AP ve YTP kurulmasından sonra DP'den kalan oylar ve bunlara talip olacaklara dair uyarılar, nasıl bir yol takip etmeleri gerektiğine dair açıklamalar Atay'ın gündemini oluşturur. Bu noktada ilk isteği, "*siyasi bir hortlamanın olmaması ve Yassıada suçlularına karşı açıkça cephe alınmasıdır.*" Yeni partileri uyarmak için geliştirdiği diğer bir yaklaşıma göre iki DP vardır: Bunlardan biri Atatürk devrimi prensiplerine ve demokrasi idealine bağlı bir kuruluş olan tüzük DP'sidir, diğeri ise Bayar-Menderes DP'sidir ki "*bunun ne olduğunu geçen on yıl göstermiştir.*" Dolayısıyla yeni partiler için dikkat edilmesi gereken iki önemli kıstas şudur: Atatürk devrim prensiplerine bağlılık ve Yassıada üzerinden bir politika geliştirerek oy elde etmek gibi her türlü usulsüzlüğün yapılabileceği bir ikinci DP zihniyetinin hortlatılmamasıdır. "*Bayar-Menderes rejiminde temel iktidarı bırakmamak için her şeyi yapmaktır. Partizan toplamak için başvurmayacağı hiçbir şey olmamaktır. Her şeyi tekeli altına almaktır. Din istismarcılığı yapmaktır. Ahlak*

47- Falih Rıfkı Atay, "Bir Çeşit Oy Toto", *Dünya*, 18 Ocak 1961.
48- Falih Rıfkı Atay, "Yeni Bir Geleceğin Kapısı", *Dünya*, 13 Ocak 1961; "Bir Demecin Zayıf Noktaları", *Dünya*, 19 Ocak 1961.
49- Falih Rıfkı Atay, "Bir Demecin Zayıf Noktaları", *Dünya*, 19 Ocak 1961.

tanımamak vicdan tanımamaktır. Menfaatten başka bir derdi olmamaktır."[50] "*Eski suçsuz DP'liler bir ideal ve hizmet aşkı ile yeni bir partiye girebilirler*" bunda bir sakınca yoktur, ancak "*DP'yi ihya etmek*"[51] 27 Mayıs'ın tüm kazanımlarını hiçleştirmek olarak da yorumlanır. Zira 27 Mayıs "*büyük bir menfaat çetesini*" çökertmiştir. Hatta 27 Mayıs, bu menfaat yıkıcılığı noktasında Meşrutiyet ve Cumhuriyet'ten de öndedir. Ne Meşrutiyet ne de Cumhuriyet döneminde 27 Mayıs'ın yapmış olduğu gibi "*geçmişten hesap sorulmamıştır*." Bu nedenle de 27 Mayıs ve onun olağanüstü önlemleri Atay tarafından desteklenir. Yeni siyasi dönem bu bakımdan da son derece önemlidir. Menfaat kaybına uğrayan kesimler eski günlerine dönmek için her yolu deneyeceklerdir. Buna imkan verilmemesi gerekir. Yassıada Duruşmaları tam da bu noktada çok daha önemlidir. Çünkü gerçekleri göz önüne sererek aldatılan halkı uyarmış, "*akıllarını başlarına getirmiştir*."[52]

AP ve YTP'nin kurulmasından ve hem Ragıp Gümüşpala hem de Ekrem Alican'ın yeni dönem partileri ve tabanlarına dair açıklamalarının basında yer almaya başlaması ile birlikte Atay'ın her iki partiye karşı üslubu da sertleşir. Şubat ayından sonra köşe yazılarında baskın bir hal alacak olan yaklaşım çerçevesinde, Atay, kurulan iki yeni parti üzerinden Yassıada tutuklamalarının yetersiz olduğunu, Yassıada'da yargılanması gereken pek çok demokratın serbest olduğunu ve yeni partilere sızarak yeniden siyasete girdiklerini yazarak adeta ateş püskürür. Hatta bunların yeni dönemi tehlikeye sokacak bir yaklaşıma sahip olduğunu belirtir. Aslında "*sonuna kadar Menderes ile birlikte olan ancak Yassıada'da tutuklu olmayan*" bu kesim Atay'a göre yeni siyasi dönemin en tehlikeli yapılanmasıdır. Oysa ki bunların en az birkaç yıllık bir siyaset yasağına uğratılması gerektiğini savunduğu gibi bu kesimin "*halkın vicdanında yargılanmasını*" da ister. Bu sadece istekte kalmaz gerekli ortamı yaratmak için Şubat ayından sonra daha yoğun bir şekilde sabık iktidarın suçlarını ve Türkiye'ye kaybettirdiklerini ifşa etmeye devam eder. Atay'ın amacı "*mesul olan hiçbir demokratın*" yeni dönemde yer almamasıdır: "*Yassıada yargıçlarının hükmü başka halk efkarının hükmü başkadır. Yassıada Yargıcı Menderese en kötü rejim yıllarında hizmet edip de istifa etmeyenleri cezalandıramaz. Çünkü yazılı kanunlar da yok böyle bir hüküm. Ama halk efkarı için onlar suçludurlar ve hiç olmazsa birkaç yıl "sükuta mahkum" durlar. Böylelerini içlerine alan partiler nasıl hataya düştüklerini seçim savaşlarında anlayacaklar*." [53]

Falih Rıfkı Atay, "ikinci cumhuriyet devri" olarak değerlendirdiği 27 Mayıs'tan sonraki dönemde yeni dönemin kırmızı çizgisini de belirler. Yeni anayasanın, 1950-1960 döneminin "anayasa ihlalleri", "din ve mukaddesat istismarcılığı" gibi iki temel sorununu çözdüğünü, bu nedenle de DP'nin devamı olan partilerin ellerinin bağlı olduğunu belirtir. Ancak Yassıada üzerinden bir propaganda yapmak, mağduriyet yaratmak riski vardır. Bu

50- Falih Rıfkı Atay,"Üçüncü Partinin İlk Vazifesi", *Dünya*, 28 Ocak 1961; "Dönüp Dönüp Bina Okumak", *Dünya* 30 Ocak 1961.

51- Falih Rıfkı Atay, "Siyasi Hortlama İstemiyoruz", *Dünya*, 31 Ocak 1961; "Üç Yeni Doğruluş", *Dünya*, 1 Şubat 1961.

52- Falih Rıfkı Atay, Atay, "Olanlar Sayılmaz Bile", *Dünya* 2 Şubat 1961.

53- Falih Rıfkı Atay, "Ledel", *Dünya*, 5 Şubat 1961; "Menderes devrinin Yaftası", *Dünya*, 9 Şubat 1961, "Ortaklaşa İktidar Zaafları", *Dünya*, 10 Şubat 1961.

nedenle de yeni siyasal dönemin en önemli kriteri, tüm partilerin Yassıada Duruşmaları'nı siyaset dışı bırakmakta hemfikir olmalarıdır: "*...hemen söyleyelim ki gelecek seçimlerde bütün siyasi parti beyannamelerine Yassıada duruşmaları üzerinde herhangi bir gözden geçirme yapılmayacağı, normal mahkemelere bırakılanların da yürürlükteki kanunlara göre devam etmesine müdahale edilmeyeceği kaydı konulmalıdır. Siyasi partiler yeni siyasi hayat başlangıcında yeni bir nifak unsuru yaratmamalıdır. Din ve mukaddesat gibi Yassıada demagojisine sarılan parti ve adaylar da seçim haklarını kaybetmelidirler.*"[54] Yassıada Duruşmaları ve alınan kararlar yeni siyasi dönemin kırılma hattıdır. Duruşmalar karşısında sergilenen tavır, yola kimlerin devam etmesi gerektiğini gösteren en önemli ölçütlerden biridir.

Benzer bir yaklaşım, Lütfi Kırdar'ın cenaze töreni nedeniyle kaleme aldığı köşe yazısında da gündemdedir. Cenaze töreninde atılan slagonlar Atay'ı fazlasıyla rahatsız etmiştir. Bu gösterilerin arkasında "*yobazlar ve yobaz DP'liler*" vardır. Bu noktada Yassıada'nın büyüklüğüne ve önemine dikkat çeken Atay, oldukça açık bir şekilde *"pis yobazlara bugün olduğu gibi yarın da imkan verilmeyeceği"* uyarısını yaparak "*Yassıada'nın onun hesabını göreceğini*" belirtir: "*Yobaz sırtlanının hortlama kımıldayışı bu zarureti daha da fazla hissettirmektedir. D.Pli yobazlar efendilerine bu defa bizi de memnun eden son hizmetlerini yapıyorlar!*"[55]

Yeni partiler, özellikle de DP'nin devamı olarak görülen ve onlardan kalan oylara talip olan AP ve YTP, Yassıada bağlamında Atay'ın gündeminin en önemli iki meselesi olur. Özellikle bu partilere sızmak isteyen "*eski rüyada olan kuyruklar*" yeni süreçte iki partiyi de tehlikeye sürükleyecek olan en büyük tehlikelerdir. Bu grubun amacı ise, "*Yassıada etrafında havayı bulandırarak ve millet çoğunluğunu sanıklar ve suçlular safında göstererek akıllarınca, adalet divanın ve rejim idarecilerinin maneviyatlarını kırmak, aralarından mahkum edilecek olanlar bulunursa bile bir af kanunu çıkarabilecek karakterde bir iktidar kurmak, yeniden su başlarını ele geçirmek, nüfuz ticaretine başlamak soymak ve haraca bağlamaktır.*"[56] Oysa Atay çok açık bir şekilde benzeri bir yapının iktidar olmasının Türkiye'nin yeniden aynı süreci yaşanmasına sebep olacağını, anayasa ve ordunun ise buna imkan vermeyeceğini belirtir.[57] Hatta sabık iktidarın başına gelenlerin aslında aynı rüyada olanlar için iyi bir ders olduğunu sık sık hatırlatır. Zira Atay'a göre, DP'nin iktidarda iken halka bir faydası olmamıştır, ancak "*sonları gelecek iktidarlara ders*"[58] olacaktır. Atay buradan hareketle yargılamalar boyunca olduğu gibi seçim

54- Falih Rıfkı Atay, "İkinci *Cumhuriyet*e Doğru", *Dünya* 15 Şubat 1961, "Fedakarlık Rejiminin Şartları", *Dünya* 7 Şubat 1961, "Parti Çokluğu Ürküntüsü", *Dünya*, 14 Şubat 1961, "Hepsinde Ne Hürriyet Maşallah", *Dünya*, 17 Şubat 1961, "Hayır demekten Korkanlar", *Dünya*, 18 Şubat 1961; "Basın ve Siyasi Partiler", *Dünya*, 29 Mart 1961

55- Falih Rıfkı Atay, "Ben de Orada İdim", Dünya, 21 Şubat 1961

56- Falih Rıfkı Atay, "Kuyruklar Niçin Kımıldıyorlar", *Dünya* 4 Mart 1961, "Kara ve Yeşil", *Dünya*, 19 Şubat 1961; "İhtilal Suçu veya Hakkı", *Dünya*, 20 Şubat 1961; "Bu Türlü Demagojiden Elaman", *Dünya*, 22 Şubat 1961; "Devlet Dolandırıcı Olur mu", *Dünya* 17 Şubat 1961

57- Falih Rıfkı Atay, "Ordu ve Halk Birliği", *Dünya*, 9 Mart 1961

58- Falih Rıfkı Atay, "Demek ki Barem Meselesi Değilmiş", *Dünya* 10 Mart 1961; "Kuru Yasakla Olmaz", 1 Mart 1961; "Elli Yıllık Kavga", 2 Mart 1961; "Bizim demokrasinin Özelliği", 3 Mart 1961; "Gümüşpalanın

sürecinde de özellikle şu noktanın altını çizer: "*Bugün siyasi partilerin ilk vazifesi nedir? 1950-1960 arası Bayar-Menderes rejimini mahkûm etmek. Vatandaşa onun kötülüklerini anlatmak…*"[59] Hatta Atay, yeni partilerin kadrolarına sızmış olan "kuyrukların" bir an önce "*kovulmaları*"[60] gerekliliğini savunur. Nitekim Yassıada bunu sağlamıştır, ama kuyruklar; "*el altından; dil altından Yassıada hesabına propaganda yapmak hala din istismarcılığı etmek, yüksek adalet divanı aleyhine dedikodular uydurmakta ve böylece memleketi eşhası değişik yeni bir Bayar-Menderes rejimi faciasına doğru sürüklemek*"[61] çabası içindedir. Böylece yeni partiler uyarıldığı gibi, adli makamlar ancak özellikle halk da uyarılmak istenir. Yassıada'da tüm açıklığı ile ortaya konulan suçlar karşısında halkın yeniden kendini her açıdan sömüren bu kesimin yalanlarına kanmamasını sağlamak ister. Halk bu uyarıya muhtaçtır. Bu gerçekler defaatle hatırlatılmalıdır. Zira "*cahil halk"* daha önce DP tarafından aldatıldığı gibi kuyruklar tarafından da aldatılabilir. Atay'ın derdi bunun bir kez daha olmasına engel olmaktır. Atay'a göre "*yeni bir Menderes rejimi Türkiye'yi felakete*" [62] götürür.

Kuyruk DP'liler tehlikeli amaçlarına ulaşmak için tehlikeli propagandalar da yapmaktadır. Zira hem yeni partilere sızan kuyruklar hem de bunları destekleyen "*besleme basını artıkları*", Yüksek Adalet Divanı'nın tesir altında bırakılarak istenilen kararların alınması için hakimlere baskı yapıldığı propagandasını yapmaktadırlar: "*Eski demokrat partizanları şimdi bütün gayretlerini bu propagandaya vermişlerdir. Akılılarınca efendilerini kurtarmanın yolu budur. Akıllarınca diyoruz, çünkü akılları olsaydı, başlarına gelen gelmezdi. Bu son yaptıkları da akılsızlıklarının bir örneğinden ibarettir*."[63]

Anayasa referandumunun yaklaştığı günlerde Atay da hem yeni partilere hem de onların içine sızarak örtülü eylem ve tahrikler ile halkı etki altında bıraktığını iddia ettiği

Beğenmedi Sözler", 7 Mart 1961; "Kuyruk Deyip Geçmeyin", *Dünya*, 14 Mart 1961; "Kendi Kendimize Layık Olmak", *Dünya* 17 Mart 1961.

59- Falih Rıfkı Atay, "Demokratların Türlü Türlüsü var", *Dünya* 23 Mart 1961; "28 Nisanın Yıl Dönümü", *Dünya*, 28 Nisan 1961, "Sorumlu", *Dünya*, 30 Nisan 1961

60- Falih Rıfkı Atay, "Suçu Olan ve Olmayan", *Dünya*, 27 Nisan 1961; " "Sovyetlere Kabahat Bulmayınız", *Dünya*, 17 Mayıs 1961

61- Falih Rıfkı Atay, "Demokratların Türlü Türlüsü Var", *Dünya* 23 Mart 1961; "Demagoglar Demokrasisi İstemiyoruz.", *Dünya* 21 Mart 1961; "Yeni Bir Devir Açacağız", 25 Mart 1961; "Rejim" *Dünya* 26 Mart 1961;"Duruşmaların İlk Büyük Dersi", *Dünya*, 3 Nisan 1961; "Eğer Bu Kafa Değişmezse", *Dünya*, 4 Mart 1961; "Hele Bizde Başka Türlüsü Olur mu", *Dünya*, 8 Nisan 1961; "Hırsızlar çalmak istiyorlar", *Dünya* 25 Nisan 1961.

62- Falih Rıfkı Atay, "Bu Oyuna Gelmez", *Dünya* 1 Mayıs 1961; "Onlar Ne Yaptıklarını Biliyorlar", *Dünya*, 3 Mayıs 1961 "Gelecek İktidarlara Ders", *Dünya*, 9 Mayıs 1961; "Buyurun Cenaze Namazına", *Dünya*, 10 Mayıs 1961; "Asıl Vatan Kayıplı", *Dünya*, 15 Mayıs 1961; "

63- Falih Rıfkı Atay, "Duruşmaların Sonu Geliyor", *Dünya*, 12 Mayıs 1961; "Efendilerimiz Acaba Ne Buyurur", *Dünya*, 13 Mayıs 1961; "Gelecek Üzerindeki Karaltı", *Dünya*, 16 Mayıs 1961; "Daima Yenilmekte Olanlar", *Dünya*, 20 Mayıs 1961; "Adalet Davasını Gölgelemek", *Dünya*, 20 Haziran 1961; "Yeni Seçimlere Doğru", *Dünya*, 26 Haziran 1961; "Bu İyi Halkın Düşmanları", *Dünya*, 5 Temmuz 1961;

"*kuyruklara*"[64] ateş püskürür. Tüm tahrik ve propagandalara karşı bir kez daha anayasanın olduğu gibi yeni dönemin bekçisinin de "*ordu ve gençlik*" [65] olduğuna dikkat çeker. Ancak anayasa için yapılan referandum sonuçları Atay'da endişe yaratır.

9 Temmuz 1961'de yapılan referandum ile yeni anayasa kabul edilir. 1961 Anayasası, 10.282.561 geçerli oyun % 61.74 evet, % 38.26 hayır yönünde çıkmıştır. Zira oy dağılımı yakında yenilenecek seçimler sonucundaki yeni parlamentodaki durumun 27 Mayıs yönetimi bakımından olduğu kadar CHP için de sıkıntılı olacağını göstermektedir.[66] Resmi tutanaklarda %38 olan "hayır" oylarına karşılık, Atay, bu oranı %35 olarak verir. Ortaya çıkan tablo aslında yeni siyasal dönem için bir ipucu da verdiğinden Atay'ı fazlasıyla rahatsız etmiştir. Referandum sonuçları ile ilgili yazılarında iki yaklaşım öne çıkar: Bunlardan ilki, hayırlar üzerinde kuyrukların propaganda ve tahriklerinin etkili olduğudur. Hayırlar, DP mirasçısı AP ve YTP olduğu kadar 27 Mayıs sonrasından itibaren dikkat çektiği ve yetkilileri uyardığı Yassıada'da yargılanmayan ve siyasi yasağa uğramayan kesimlerin de eseridir. Öne çıkan diğer bir yaklaşım da MBK Hükümeti'nin bu noktada hata yaptığı savına dayanır. DP'nin il, ilçe, bucak kadrolarının tasfiye edilmemesi onların demagoji yapmalarına imkan vermiştir. En azından 27 Mayıs'a kadar teşkilatlarda kalanların bir süre siyasi yasaklı olmalarının sağlanması gerektiğini belirtir. Atay bu kesimleri açıkça tehdit de eder: "*Türkiye'de bir daha 1950-1960 kabusu olmayacak. Olacağını sananlar aldanacaklar ve aldanışlarını Bayar-Menderes takımından da daha pahalı ödeyecekler*.[67] Tutuklamaları yeterli görmeyen Atay, içeride olanların sayıca az, dışarıda olanların ise çok olduğunu belirterek bunların da DP döneminde kazandıkları paraları keyif içinde harcadıklarını iddia ederek bu kesimi hedef gösterir. [68]

Referandum sonrasında Atay'ın AP ve YTP'ye karşı tavrının da değiştiğini görürüz. Daha önceleri her iki partiyi de bünyelerine sızmış olduğunu iddia ettiği eski DP'liler üzerinden eleştiren Atay, referandum sonrasında her iki partinin amacının da "*Eski devre dönmek, Yassıadanın hıncını almak, Yeni Anayasayı yeter çoğunluk bulup tadil bile edemese baltalamak*"[69] olduğunu yazar. Artık her iki parti de kapatılan DP'nin devamı olarak değerlendirilir. Buradan hareketle diyebiliriz ki AP ve YTP, yeni dönemin sakıncalılarıdır. Böylesi bir ortamda Yassıada Duruşmaları ve oradan çıkacak sonuç Atay için son derece önemli olur. Hatta Yassıada bizzat bu kesimlere bir tehdit unsuru olarak da

64- Falih Rıfkı Atay, "Yeni Seçimlere Doğru", *Dünya*, 26 Haziran 1961; "Bu İyi Halkın Düşmanları", *Dünya*, 5 Temmuz 1961;

65- Falih Rıfkı Atay, "Halk Oyu Üzerinden Düşünceler", *Dünya*, 11 Temmuz 1961

66- Aydın-Taşkın, a.g.e, s.87.

67- Falih Rıfkı Atay, "Hayırların Kaynağı Belli Oldu", *Dünya*, 12 Temmuz 1961; "Bundan Sonrası İçin", *Dünya*, 13 Temmuz 1961, "Memleket Davaları Nerede", *Dünya*, 15 Temmuz 1961;

68- Falih Rıfkı Atay, "Bu Kötü Ruh Değişmedikçe", *Dünya* 10 Ağustos 1961; "Bir Türlü Doymayan Hırsızlar"; *Dünya*, 22 Ağustos 1961

69- Falih Rıfkı Atay, "Birleşmenin Manası Nedir", *Dünya*, 17 Temmuz 1961; "Beklediğimiz ve Onların Umdukları Şey", *Dünya*, 18 Temmuz 1961; "Vicdanları Olmayan Politikacılar", *Dünya*, 19 Temmuz 1961; "Bunlar Baş Değil Başlık", *Dünya* 24 Temmuz 1961; "Biraz da Namus Lazım", *Dünya*, 25 Temmuz 1961; "Bir Zehirli Hava İçindeyiz", *Dünya*, 26 Temmuz 1961; "Talihi Yok Bu Milletin", *Dünya*, 17 Temmuz 1961; "İki Kapılı DP", *Dünya*, 28 Temmuz 1961.

kullanılır. Zira Yassıada sabık iktidar ile aynı yolu tutacak olanlara başlarına gelecekleri gösteren en önemli gelişmedir.[70]

Referandum sonrasında "Menderes yanlısı grupların faaliyetleri" gerekçe gösterilerek sıkıyönetim süresi uzatılarak tüm yurda kapsayacak şekilde genişletilir.[71] Bu gelişme Atay'ı hayli memnun eder: "*Eğer bu fesat ve tahriklerin önüne geçilmezse Ekim ortalarında serbest seçim değil 27 Mayıs ihtilalinin bütün kazançlarını sıfıra indirgemek isteyen bir intikamcılık kargaşalığı olur. Ve demokrasi kurulmaz. YTP nin Aksusu dün bile Menderes devrine hayranlığını söylemekten çekinmemiştir. –İsmet İnönü'ye bıraktığı yerden başlatmayacağız diyerek hırs yüzünden nasıl bir akıl dağınıklığı içine düştüğünü göstermiştir. İnönü 1950'nin 14 Mayısında bıraktı. Yani onun partisi Türkiye tarihinde ilk defa serbest seçimle iktidardan çekilmek faziletini gösterdi. Ondan sonra da Bayar-Menders çetesinin zorbalık devri memleket hayatını cehenneme çevirmiştir. Aksunun istediği de AP partizanları gibi memleketi yeniden bir cehenneme sürüklemektir. Asla…* "[72] Ancak Atay, gelişmeler karşısında sıkıyönetim kararının yerinde bir karar olduğunu belirterek bu kararı desteklese de yeterli görmez. Yassıada'dan çıkacak sonucun da bu kesim üzerinde etkili olacağını düşünür. Yassıada bu tahriklerin, siyasi hortlamanın önüne geçecek kararlar almalıdır. "*Yassıada duruşmalarının sonuna doğru YTP ve AP deki partizanların gözleri dönmüştür. Ya herrü ya merrü zarını atmışlardır. Çünkü bunlar Bayar ve Menderes'in gerçek suç ortaklarıdır. Bütün demokrat partiyi onlar hesabına işletmiş olanlardır. Bunlar 27 Mayıstan bir gün öncesine dönmek hırsı içindedirler.*"[73] Görüldüğü gibi YTP ve AP, sabık DP'nin suç ortaklarıdır.

Yaklaşık on bir ay süren Yassıada Duruşmaları 15 Eylül 1961'de sona erdi. Yargılamalar sonunda, Celal Bayar, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan ve on DP ileri geleni ile önceki genelkurmay başkanı ölüm cezasına çarptırıldı. Ölüm cezasına çarptırılanlar diğerlerinden ayrılarak İmralı Adası'na sevk edildiler. Celal Bayar'ın cezası MBK Hükümeti tarafından yaş haddi nedeniyle müebbet hapse çevrildi. Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın dışındakilerin ölüm cezası da ağırlaştırılmış müebbette çevrilerek hafifletildi. 16 Eylül 1961'de Zorlu ve Polatkan, 17 Eylül 1961'de de Adnan Menderes idam edildi.[74]

Kararların açıklandığı ve idamların gerçekleştirildiği 15-17 Eylül tarihleri arasında Atay sadece seçim listelerini gündemine alır. Gelişmelere dair basın yasağı konulmuş olması nedeniyle de herhangi bir yorumda bulunmaz. [75] İdamlardan sonraki sert eleştiriler barındıran yazılarında gelinen noktayı eleştirir. AP, YTP ve CKMP'ye adeta ateş püsküren

70- Falih Rıfkı Atay, "Kupri", *Dünya*, 30 Temmuz 1961; "Geleceklere İbret Dersi", *Dünya*, 31 Temmuz 1961; "Partiler İçinde Partizanlık", 1 Ağustos 1961

71- Aydın-Taşkın, a.g.e, s.87.

72- Falih Rıfkı Atay, "Zamanında ve Yerinde Tedbirler", *Dünya* 2 Ağustos 1961

73- Falih Rıfkı Atay, Ertesi Gün Başlamıştır", *Dünya*, 3 Ağustos 1961; "Partilerde Yassıada Partizanlığı", *Dünya*, 21 Ağustos 1961;

74- Aydın-Taşkın, a.g.e, s.87-88.

75- Falih Rıfkı Atay, "Bir usul imtihan Verecek", *Dünya*, 15 Eylül 1961; "Kadeh", *Dünya* 17 Eylül 1961, "Liste Oyunlarına Dair", *Dünya* 18 Eylül 1961

Atay, bu partilerin tamamının kapılarını *"DP artıklarına"* açtıklarını, 27 Mayıs döneminin tüm sınırlarını ihlal ettiklerini ve partizanca bir tavır takındıklarını iddia ederek, gelinen noktayı tehlikeli görür: "*Hepsi iki gün içinde yuvarlak masayı tekmelemişler, sanki bu memlekette 1950-1960 rejimi geçmemiş bir 27 Mayıs ihtilali olmamış bir devir zalimlerinin hırsızlarının hesaplarına bakılmamış gibi ağızları hırstan ve iştahtan köpürerek ortaya atılmışlardır. Bunların gözlerinde paradan ve nüfuz ticareti yapılmasına elverişli mevkileri ele geçirmekten başka bir şey yok. Vatan bir yana millet öbür yana" Doğrusunu isterseniz seçim savaşlarının birdenbire bu kadar soysuzlaştığı geçen on yılda bile az görülmüştür. Demek ki söz tamamıyla ayağa düşmüştür. "…Ne olacak sanıyorlar acaba Bir ikinci Dp devri olacak mı sanıyorlar? Olmayacak Bu serseriler en başta kendileri olmak üzere demokrasiye de memlekete de halka da kıyacaklar*" [76] Duruşmalar sonrasında, Yassıada, raydan çıkmaya yüz tutmuş olan yeni partilere gözdağı vermek adına üstü örtülü bir şekilde kullanılır. Zira bu tarihlerde de anayasanın ve yeni düzenin bekçisi olarak ordu imgesi eksenindeki söylemler sıklıkla zikredilir. Ordunun politikaya bulaşmak istemediğini ve bu konuda samimi olduğunu savunan Atay, bunun da tek bir şartı olduğunu ileri sürerek DP mirasçısı partileri açıkça uyarır: "*Geçmişle ilgisini kesen ve yeni anayasanın ruh ve prensipleri havası içinde yeni demokratik rejimini kuran bir iktidarı memlekete hakim* görmek şartı Devlet nasıl anarşiye teslim olunabilir. Herkes aklını başına toplamalıdır ve iyice toplamalıdır."[77]

Duruşmalardan sonra Atay'ın en öncelikli hedeflerinden biri de Yassıada mahkumlarının *"kahramanlaştırılmasının"* önüne geçmektir. Atay'a göre her üç partiyi de tehlikeli yapan esas durum DP'den kalan oyları toplamak istemeleri değil, bunu sağlamak için "*Eski DP devrini övmek ve yine o devrin devam edeceğini vaat etmek*" ve bundan çok daha vahimi de "*Yassıada duruşmalarındaki hükümleri hiçe saymak, mahkûmları kahramanlaştırmak*"[78] istemeleridir. Atay, bu propagandalar karşısında Yassıada mahkûmlarının işledikleri suçlara karşılık adil bir şekilde yargılanarak hak ettikleri cezayı aldıklarını; memleketi büyük bir zarara uğrattıklarını, kişisel kazanç elde ettiklerini ve din istismarcılığı yaptıklarını iddia ederek karşı propaganda yapar. Seçimlere kadar Atay'ın, eski iktidarın ne kadar suçlu ve kötü olduğu, vatana millete ne kadar zarar verdiği, eğer yeni partiler de aynı yolu tutarsa onların da vatana aynı zararı verecekleri yönündeki açıklamalarını yoğun bir şekilde gündeme taşırken; aynı yolu tutacak olanların aynı akıbete uğrayacaklarını da çekinmeden dile getirir. Tıpkı referandum sonuçları gibi, seçim sonuçlarından da pek memnun olmayan Atay, gelişmeleri *"küçük bir felaket"* olarak değerlendirir.[79] Seçimler sonrasında gündeme gelmeye başlayan Yassıada mahkûmlarına

76- Falih Rıfkı Atay, "Beliren Alametlere Göre", *Dünya*, 29 Eylül 1961.

77- Falih Rıfkı Atay, "Geçmişle İlişkiyi Kesmek", *Dünya*, 19 Eylül 1961.

78- Falih Rıfkı Atay, "Onlar da İnanmak İstemediler"; *Dünya*, 30 Eylül 1961; "İbret Verici Kıyaslamalar", *Dünya*, 22 Eylül 1961; "Böyle Parti Olmaz, "*Dünya*, 25 Eylül 1961; "Yanlış Adımdan Sonra", *Dünya*,27 Eylül 1961.

79- Falih Rıfkı Atay, "Huzur, Huzur, Huzur", *Dünya*, 2 Ekim 1961; "Demokrasiyi Kim Kurtaracak", 4 Ekim 1961; "Hepsinin Koltuğu Altındaki", *Dünya*, 5 Ekim 1961; "Hırsızlar Mukaddesat Düşmanı", *Dünya*, 6 Ekim 1961, "Vaka Değil Zihniyet", *Dünya* 9 Ekim 1961; "Hala Bir Kısım Basın", *Dünya*, 13 Ekim 1961; "14 Ekim Olayları", 16 Ekim 1961.

ilişkin af taleplerini de şiddetle eleştirir ve bunlara karşı çıkar. Atay'a göre mahkûmlara verilecek af "*27 Mayıs ihtilalini mahkum etmektir*."[80]

"*Eski D. P. Partizanlarının af davası, 27 Mayıs 1960 ihtilalına gayri meşru bir taklib-i hükümet darbesi mahiyeti vererek onun hapislerde yatan mağdurlarını tıpkı 1908 Meşrutiyetinden sonra Sultan Hamid sürgünlerinden kopup gelen fikir kahramanları gibi hürriyetlerine ve haklarına kavuşturmak içindir. Hatta bu avukatlar hala neden yüksek adalet divanı işlemektedir diye bir takrir bile vermişlerdir. Çünkü onlara göre Adalet Divanı Yıldız Mahkemeleri nevinde bir zulüm vasıtasıdır*."[81]Yassıada mahkumlarının 22 Mart 1963 yılındaki ilk tahliyeleri de Atay tarafından şiddetle eleştirilmiştir.[82]

Sonuç

Falih Rıfkı Atay'ın Yassıada Duruşmaları ile ilgili olarak kaleme aldığı gazete yazıları incelendiğinde durumun basın-siyaset ilişkisi noktasında iyi bir örnek oluşturduğu görülür. Özellikle gündem belirleme ve kamuoyu oluşturma noktasında Atay ve gazetesi önemli bir görev üstlenmiştir. Tüm siyasal sistemlerin medyaya bağımlı olduğu, meşruiyetin sağlanmasında, sistemin işletilmesinde medyaya büyük ihtiyaç olduğu tezinden hareket edersek, Atay, bu ilişkiler ağının ortasındadır ve medya-siyaset ilişkisi noktasında da iyi bir örnektir. Zira Yassıada özelinde belli konuları önem sırasına göre ayıklayarak ve sıralayarak okuyucularına ulaştıran Atay, aslında onların gündemini de belirlemiş oluyordu. Dolayısıyla süreç boyunca okuyucularının ne düşüneceklerini değil, ne hakkında düşüneceklerini belirlemede gazetesini başarılı bir şekilde kullandığını söylememiz mümkündür. Ancak Atay seçmiş olduğu konuları kamuoyuna sunarken nasıl düşünmeleri gerektiği ile de ilgilenmiştir.

Falih Rıfkı Atay, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'ni olduğu gibi Yassıada Duruşmaları'nı da desteklemiş ve bu duruşmaların meşruluğunu savunmuştur. DP iktidarı döneminde muhalif basına uygulanan ağır kısıtlamalar nedeniyle sıkıntılı günler geçiren Atay, darbe sonrasında adeta bu dönemin intikamını alırcasına DP'lileri ve Yassıada sanıklarını eleştirir. İlk kez kendisinin kullandığı *"besleme"*, *"düşük"* ve dönem basınında sık sık kullanılan *"kuyruk"* gibi ifadelerle DP'yi ve sanıkları eleştiren Atay, aynı zamanda DP'nin halkın gönlündeki yerini ve DP'li liderlerin imajını da değiştirmek ister. Hatta sürecin tamamında adeta bir yargıç gibi davranır. Mahkemede yargılananların kötülüklerini, suçlarını saymakla yorulmayan Atay; tutuklanmadan dışarıda kalan DP'lileri ise kendi mahkemesinde yargılar. Burada amacı aslında halkın

80- Falih Rıfkı Atay, "Müfrit ve Sağcı Anarşi", *Dünya*, 14 Kasım 1961; "Bu Sözlere Kulak Tutun", 15 Kasım 1961; "Geçen devrin tasfiyesi", *Dünya*, 22 Kasım 1961.

81- Falih Rıfkı Atay, "Bu gafletin İçinden Çıkalım", *Dünya*, 2 Aralık 1961; "Memlekette Rahat İstiyorsak", *Dünya* 11 Aralık 1961, "26 Mayısa Doğru", *Dünya*, 15 Mayıs 1961; "Bu Ocaklı Azgınlığı", *Dünya*, 16 Aralık 1961; "27 Mayıs ve Partiler", *Dünya* 18 Aralık 1961.

82- Falih Rıfkı Atay, "Namuslu Bir Demokratın Çilesi", *Dünya*, 14 Mart 1963; "Oy Uğruna Yatırım", *Dünya*, 16 Mart 1963; "Yeni Bir Yıkıcılık Havası", *Dünya*, 20 Mart 1963; "Daha da Kötüye", *Dünya*, 26 Mart 1963; "Biz Böyle Günler geçirdik", *Dünya*, 27 Mayıs 1963.

görüş ve davranışlarını etkilemeye çalışarak DP'lilerin halk vicdanında yargılanmasını sağlamaktır. Halk ile DP arasına girmek, halkın ilgisini partiden çekmek ister.

Atay yazınında Yassıada pek çok bakımdan tarihi bir gelişmedir. Yeni bir dönemin başlangıcı olduğu gibi tekrar aynı yolu tutacak olan siyasi partiler için de ibret verici bir derstir. Yassıada, aynı zamanda, yargılamalar sonrasında başlayacak yeni siyasal dönemin balans ayarı için kullanılan bir vasıta da olur. Atay, Yassıada'nın gerekliliğini savunurken aynı zamanda bir yargıç gibi de davranır. Hatta tutuklamaları yeterli görmeyerek mahkemede yargılanmayan DP'lileri de kendisi gazetesinde yargılar.

Falih Rıfkı Atay'ın tüm süreç boyunca Dünya gazetesi üzerinden ortaya koyduğu çaba, özünde DP tarafından aldatılan halkın aydınlatılması, gerçekleri öğrenmesi ve akabinde ona göre davranmasını sağlamaktır. Aslında Atay, sadece gündem belirlemekle, oluşturmakla kalmamış, kamuoyu yaratmak için de çabalamıştır. Yassıada bağlamında seçtiği ve öne çıkardığı konular üzerinden okuyucularının algılarını, davranışlarını da değiştirmeyi hedeflemiştir.

Kaynakça

Ahmad, Feroz , *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayın, İstanbul, 2007

Atabek N.; Dağdaş, E, *Kamuoyu ve İletişim*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1998

Aydın, Suavi; Taşkın, Yüksel, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014

Bektaş, A., *Kamuoyu İletişim ve Demokrasi*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1996

Birçok Ses Tek Bir Dünya, UNESCO Milli Komitesi, Ankara, 1993

Cohen, B.C. , *The Press and Foreing Policy*, Princeton University Press, Princeton 1963.

Demirel, Tanel , *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbes*i, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Feridunoğlu, İsmail Cem, "Çok Partili Siyasal Hayatımızda Medya Siyaset İlişkileri Bağlamında İktidar Olgusu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/44, (2006), ss. 1047-1062

Gökçe, O., "Kamuoyu Kavramının Anlam ve Kapsamı", *Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Dergisi Kurgu*, 14 (1996), ss. 211-227

İnal, M. A., "Medya Dil ve İktidar sorunu: İletişim Çalışmalarında Medya Siyaset İlişkisini Nasıl Tanımlarız", İletişim Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi; 3 (1999), ss. 19-21.

İrvan, Süleyman., "Gündem Belirleme Yaklaşımının Genel Bir Değerlendirmesi", İletişim Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi; 9 (2001), ss. 69-106.

McCombs, Maxwell E. ve Shaw, Donald L., "The Agenda-Setting Function of Mass Media", Public Opinion Quarterly, 36/2,(1972), ss. 176-187.

Şirin, Funda Selçuk, "27 Mayıs Askeri Darbesi ve Falih Rıfkı Atay", *Uluslararası 15 Temmuz ve Darbeler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 3 (2017), ss. 59-85.

Terkan, Banu , *Gündem Belirleme,* Tablet Kitapevi, Konya, 2005

Waldhal, R "Siyasi Tutumlar ve Kamuoyu", Çev. S. İrvan, *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1-2, (1994), ss. 57-82.

Yüksel, Erkan, Medyanın *Gündem Belirleme Gücü*, Çizgi Kitapevi yayınları, İstanbul, 2001.

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

Yıl 17 Güz 2019 Sayı 27 ss. 395-424

Geliş Tarihi: 30.09.2019 Kabul Tarihi: 25.10.2019

Yunanistan'daki Roman haklarının Avrupa Birliği'nin normatif gücü ışığında sorgulanması

Ali HÜSEYİNOĞLU* & Gizem ALİOĞLU ÇAKMAK**

Özet

Romanlara yönelik ırkçılık, ayrımcılık ve gündelik yaşamlarında karşılaştıkları temel insan hak ihlalleri, dünyanın ve Avrupa'nın farklı yerlerinde artarak devam etmektedir. Bu çalışma 1981 yılında Avrupa Topluluğu üyesi olmuş Yunanistan'ın Romanlara yönelik uyguladığı politikalardaki süreklilik ve değişimleri sebep ve sonuçları ile analiz etmektedir. Bu bağlamda Roman kimliğinin devamlılığını sağlayan sosyo-ekonomik yaşam, eğitim, barınma, sağlık, örgütlenme ve negatif algılar parametreleri ekseninde Romanlara yönelik uygulamalar sorgulanmakta ve eski-yeni sorunlar ekseninde hak ihlallerinin ne derece son bulduğuna cevap aranmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Romanlara yönelik Yunanistan'ın izlemiş olduğu politikalar ve atmış olduğu somut adımlarda Avrupa Birliği (AB) normlarının ve Avrupa'nın normatif gücünün etkisini analiz etmektir. Bu bağlamda, Ian Manners'in 2002 yılında ortaya koyduğu olduğu "normatif güç kavramı" ışığında, Yunanistan'ın 1981 yılından günümüze Romanların hakların sağlanması ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi ile ilgili somut adımlarda AB'nin dönüştürücü etkisi tartışılmaktadır. Bu eksende çalışmanın temel argümanı, Yunanistan'ın Romanların temel hak ihlallerinin son bulmasına yönelik attığı neredeyse tüm uygulamaların temelinde, Avrupa normlarının etkisi ve AB tarafından sağlanan maddi yardım ve fonlarla desteklenen normatif gücü bulunmaktadır. Bu çalışmada da ortaya konduğu üzere, özellikle 2014-2020 Kalkınma Çerçevesi için Ortaklık Anlaşması kapsamında Romanların yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik atılmış birçok somut adım ve hayata geçirilmiş düzenlemelere rağmen, Romanların temel insan haklardan faydalanmaları yönündeki eksiklikler 2019 itibarıyla devam etmektedir. Bu da Yunanistan'daki Romanların çoğunluk toplum ile entegre olmalarını daha da geciktirmekte, onları kendi gettolarında kendi sorunlarıyla mücadele etmelerine devam ettirmektedir.

Anahtar Kelimeler*: Yunanistan, Romanlar, İnsan Hakları, Avrupa Birliği, Stratejik Çerçeve*

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Edirne/Türkiye.

Eposta: alihuseyinoglu@trakya.edu.tr , ORCID: 0000-0002-2101-217X.

**Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi İİBF, İngilizce Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/Türkiye. Eposta: galioglu@yeditepe.edu.tr , ORCID: 0000-0002-8860-0857.

Questioning the Roma rights in Greece through lenses of the European Union as a normative power

Abstract

Discriminations and violations of fundamental human rights that Roma face in their daily lives continue to increase in different parts of the world and in Europe. This study examines continuities and changes in policies implemented by Greece, an EU member since 1981, towards Roma living on her soil. In this context, practices towards Roma in Greece are scrutinized according to primary parameters that ensure the continuity of the Roma identity in Greece, i.e. socio-economic life, education, housing, health, and organization. Also, it questions to what extent violations of fundamental rights, negative perceptions towards Roma and old-new problems that Roma face have come to an end or not. The main aim of this research is to analyze the impact of the European Union and the normative power of Europe on the improvement of Greece's policies towards the Roma population. In this context, within the framework of "normative power concept" introduced by Ian Manners in 2002, the transformational impact of the EU in Greece's concrete attempts to ensure enjoyment of rights and improvement of living conditions of Roma people since 1981 is discussed in detail. The main argument of this study is that it is the impact of European norms, the normative power supported by EU's financial assistance and the EU funds that constitutes the basis for almost all steps taken by Greece so as to end violations of the fundamental rights of Roma. As demonstrated in this study, despite the many concrete steps taken to improve the living conditions of Roma primarily within the scope of the Partnership Agreement for the 2014-2020 Development Framework and some other interconnected arrangements, deficiencies in the full enjoyment of fundamental human rights by Roma people continue as of 2019. This further delays the integration of Roma in Greece into the majority society and keeps them continue to struggle with their problems inside their own ghettos.

Keywords*: Greece, Roma, Human Rights, European Union, Strategic Framework*

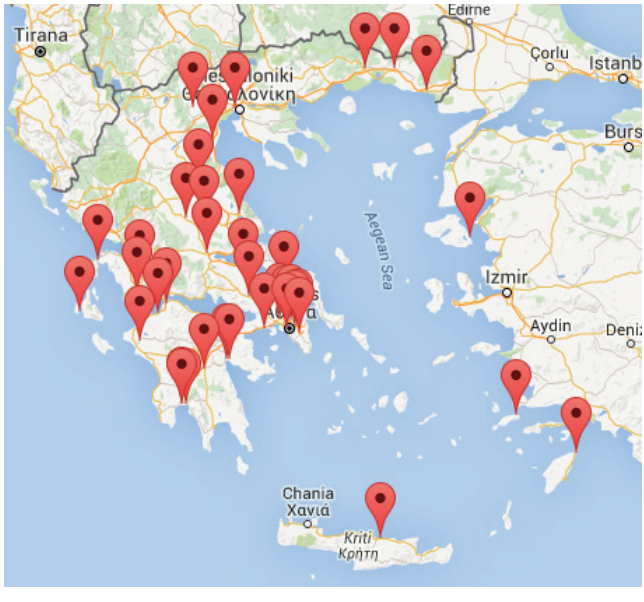
1. Giriş

Yunanistan'da yaşayan Romanlar, ülkenin en izole ve gettolaş(tırıl)mış alt grupları arasında yer almaktadır.[1] Tarihi bağlamda ne zaman günümüz Yunanistan topraklarına geldikleri tam olarak bilinmemekle birlikte Osmanlı'nın 14. Yüzyılda Balkanlara açılmasıyla birlikte günümüz Yunanistan topraklarını fethetmesi, bu bölgedeki Roman nüfusunun artmasına önemli oranda katkı sağlamış, 1990 yılında Sovyet Blokunun dağılması ve beraberinde dış göçün artması sürecinde özellikle Arnavutluk ve eski Yugoslav coğrafyasından (özellikle Kuzey Makedonya'dan) önemli oranda Roman Yunanistan'a göç etmiştir (Ziomas vd. 2011).

1-Özellikle Atina'da ikamet eden bazı sığınmacı ve göçmen grupları da aynı kategoride yer almaktadır.

Yunanistan Romanlarının demografisi hakkında günümüzde çeşitli rakamlar mevcuttur. Bunun başlıca sebebi, 1951 yılından beri Yunanistan'da yapılan nüfus sayımlarında etnik kimlik veya anadil ibaresinin kaldırılmış olmasıdır. Bu bağlamda, yaklaşık yarım asırdır Yunanistan'da yaşayan Romanlar ve diğer farklı etnik, dinsel veya dilsel grupların rakamsal değişimi hakkında sağlıklı analizler yapmak mümkün değildir. Buna rağmen Yunanistan'da yaşayan Romanların toplam rakamı 50.000 ile 350.000 arasında olduğu tahmin edilmekle birliktedir (Arcoudis 2014: 10). 1947 yılında Oniki Adalar'ın Yunanistan'a dâhil olmasıyla toprak bütünlüğünü tamamlayan bir ülkede çok uzun süredir yaşamalarına rağmen önemli bir kısmına vatandaşlık verilmesinin ilk adımı 1950'li yılların ortalarında, ikinci ve daha etkili bir adım ise ancak 1980'lerde gerçekleşmiştir (Triandafyllidou - Kokkali 2010: 10).[2] Bu sayıya 2007 sonrası Avrupa Birliği üyesi olan Bulgaristan ve Romanya'dan gelen Romanlar da eklenince Soğuk Savaş sonrası dönemde Yunanistan'daki Roman varlığı artış eğilimi sergilemektedir.[3]

Yunanistan Ombudsman Ofisi tarafından hazırlanan haritaya göre ülkede yaşayan Romanların dağılımı kabaca aşağıdaki gibidir:

Figür 1: Yunan Ombudsmanı (2019).

Haritada da görüldüğü üzere Romanların önemli bir kısmı Kuzey ve Güney Yunanistan'ın farklı yerlerinde yaşamaktadır. Özellikle Atina ve civarı ile Makedonya bölgelerinde yoğun bir şekilde Romanlardan mukim tahmini 370 yerleşim yeri göze

2-Bunun diğer bir sebebi de bazı Romanların kendi çocuklarının doğum kayıtlarını farklı sebeplerle yaptır(a) mamalarıdır.

3-Yerli Romanlar ile göçmen toplulukları arasındaki etkileşim ve farklılıklarla ilgili Bkz. Baltsiotis 2014.

çarpmaktadır. Bu yerlerin 74'ü sadece Romanlardan oluşmuş yaşam alanlarıdır. 2017 yılında ülke çapında kayıt altına alınmış Roman nüfusun en yoğun yaşadığı ve Atina'nın da içinde bulunduğu Attiki Bölgesi'nde yaşayan Romanların sayısı 32.535 olarak tespit edilmiştir. Attiki'yi yaklaşık 17.000 ile Doğu Makedonya-Trakya ve Orta Makedonya bölgeleri takip etmektedir (EGROMA 2017: 14-15).[4] Son yıllarda yapılan bir araştırmaya göre az sayıda da olsa özellikle Orta Yunanistan bölgesi ile Serez ve Atina'nın bazı ilçelerinde Romanlar ve Roman olmayanların ortak yaşam alanlarına rastlamak mümkündür. Ayrıca, Romanların çok büyük bir kısmı 2000'li yılların başında yaşadıkları bölgelerde yaşamlarına devam ettiklerinin altı çizilmekte, bu da Romanların büyük oranda yerleşik bir hayatı olduğunu göstermektedir. Buna rağmen Romanların sosyal izolasyonu ve getto mahallelerde yaşamaya devam ettiklerinin de altı çizilmelidir (Council of European Union 2019a). Yunanistan'da yaşayan Romanlar ülkenin farklı yerlerine dağılmış olmasına rağmen en yoğun Roman nüfusa Atina ve diğer büyük şehirlerde rastlanmaktadır. Fakat Romanların önemli bir kısmı, bu şehirlerin genelde kenar mahallelerinde ve çoğunluk toplumundan izole bir şekilde hayatlarına devam etmektedir.

Gündelik yaşamlarında sırf Roman kimliklerinden dolayı benzer hak ihlalleri, ırkçılık ve ayrımcılığa sıklıkla maruz kalan Romanlar, diğer topluluklar gibi kendi içinde homojen bir topluluk olma özelliğine sahip değildir; yerli (eski)-yeni gelen, yerleşik-göçebe, Müslüman-Hristiyan gibi alt gruplar ve farklı sınıflandırmalar mevcuttur. Bu bağlamda, Yunanistan'da yaşayan Romanları dört temel gruba ayırmak mümkündür: Yerleşik Romanlar, göçebe Romanlar, 1990 sonrası gelen (göçmen) Romanlar, asimile olmuş Romanlar (kültürel bağlamda da olsa Roman kimliğini reddedenler)[5].

Romanlarla ilgili yazılı literatüre bakıldığında, dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Roman toplumları, onlara sağlanan hak ve hürriyetler yanında onların gündelik yaşamları özellikle İngilizce yazılmış kaynaklarda ön plana çıkmaktadır. Avrupa'da yaşayan Romanlarla ilgili olarak yapılmış çalışmalara bakıldığında ise birçok AB üyesi ülkede yaşayan Romanların benzer hak ihlallerine maruz kaldıkları görülmektedir. Sadece Uluslararası İlişkiler ve Hukuk alanlarının yanında sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinde, hatta Sağlık Bilimlerinde dahi Romanlar ile ilgili bilimsel çalışmalar son yıllarda artarak devam etmektedir[6].

Yunanistan bağlamında da Roman toplulukları adına birçok Yunanca ve İngilizce çalışmaya rastlamak mümkündür. Fakat Yunanistan'da yaşayan Romanlarla ilgili Türkçe yazılmış bilimsel çalışmaların yok denecek kadar az olması sebebiyle, bu çalışma Yunanistan Romanları konusunda Türkçe akademik literatüre önemli katkı sunmaktadır. Yapılan ilgili taramalar ve araştırmalar sonrası ortaya çıkan tabloda Yunanistan genelindeki Romanlarla ilgili bilimsel çalışmalar nispeten daha az seyrederken, daha mikro ölçekte

4-Bu raporu bana sağladığı için Ali Hüseyinoğlu olarak Romanların Sosyal Entegrasyonu Özel Sekreterliği'ne teşekkür ederim.

5-Daha fazla bilgi için Bkz. (Cahn-Guild 2008).

6-Bu çalışmalardan bazıları için Bkz. (Cashman 2017: 595-608; Powell-Lever 2015: 680-699).

yerleşiklik olgusu bağlamında Romanların yaşam şartları ve gündelik hayatlarında ışık tutmayı amaçlayan yayınların son yıllarda arttığı gözlemlenmektedir. Örneğin, Kozaitzis (1997: 165-199), Atina'nın gettolarında yaşamını sürdüren Romanlar üzerine çalışırken Zachos (2011: 23-56) Kuzey Yunanistan'da yer alan Serez şehrindeki yerleşik Roman toplumu üzerine gözlem ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu çalışmaların bazıları Romanların eğitim alanında yaşadıkları sorunlara ışık tutarken, diğerleri de sağlık alanında yaşadıkları sorunları analiz etmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, bir AB üyesi olan Yunanistan'ın Romanlara yönelik politikalarında Avrupa normlarının etkisini analiz etmektir. Çalışmada, Manners'ın 2002 yılında ortaya koymuş olduğu "normatif güç kavramı" ışığında, Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu üyesi olduğu 1981 yılından günümüze, Romanların hakları ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi konusunda attığı somut adımlarda AB'nin dönüştürücü etkisi tartışılmaktadır. Manners, 2002 yılında yazmış olduğu makalesinde, AB'nin bir normatif güç olduğunu iddia etmekteydi.

Manners'a göre normatif güç "normal" kavramını şekillendirme yeteneğidir. Ayrıca, AB'nin uluslararası rolünü şekillendiren en önemli faktör "ne yaptığı" ya da "ne söylediği" değil, "ne olduğu"dur. Böylece, normatif güç kavramını "örneğin gücü" olarak tanımlar (2002: 252). AB, üzerine kurulmuş olduğu evrensel normatif ilkeleri hem kendi içinde, hem de dış dünya ile ilişkilerinde merkeze koymaktadır. AB'nin hem oluşturduğu hem de desteklediği dokuz temel normatif ilke; sürdürülebilir barış, özgürlük, demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü, eşitlik, sosyal dayanışma, sürdürülebilir kalkınma ve iyi yönetişimdir (Manner-Diez 2007). Bu dokuz normatif ilke, AB üye devletleri, tarafından desteklenir ve savunulur, en azından üye devlet kurumları ve vatandaşları bu kuralları yıkma eğiliminde değillerdir (Manners 2008: 48).

Bir sonraki kısımda ele alınacak teorik çerçeve ışığında bu çalışmada ortaya konan temel argüman şudur: Yunanistan'ın Romanların haklarının iyileştirilmesine yönelik attığı temelinde Avrupa normlarının etkisi ve AB'nin norm koyucu özelliği yatmaktadır. Bir AB üyesi olarak, Roman haklarına yönelik Avrupa normlarına uymayı amaçlayan Yunanistan, AB'nin bu eksende sağladığı maddi yardım ve fonlar sayesinde özellikle 2014-2020 çerçevesinde Romanların koşullarının iyileştirilmesine yönelik somut adımlar atmış olmasına rağmen, Romanların temel haklarının tesisi ve geliştirilmesi konusunda eksiklikler devam etmektedir.

2. Uluslararası İlişkilerde Normlar ve Avrupa'nın Normatif Gücü

Normların önemi eylemlerimiz için yönlendirici, rehberlik edici olmalarından kaynaklanmaktadır. Björkdahl'a göre, normlar zaman içinde ve bağlama bağlı olarak değişim gösterdikleri için analitik zorluklar taşırlar. Gelenekler, normları anlamak için önemlidir; normlar zaman içinde kodlanmış ve ritüelleştirilmiştir. Normlar, haklar ve yükümlülükler olarak tanımlanan davranış standartları olarak kabul edilir. Bu anlamda normlar niyetleri ve etkileri düzenleyen genel davranış reçeteleridir. Farklı felsefi ve

teorik yaklaşımlardan kaynaklanan ve birbiriyle örtüşen veya örtüşmeyen birçok norm tanımı vardır (Björkdahl 2002: 13).

Bilim insanları, AB'nin uluslararası politikadaki rolünü anlamak için büyük çaba harcadılar. AB'nin küresel rolünü 'sivil', 'sorumlu', 'etik' veya 'küçük 'olarak adlandırdılar (Duchene 1973; Mayer 2008; Aggestam 2008; Toje 2010). Birliğin "normatif gücü" kavramının temelinde sivil ve askeri güç tartışması bulunmaktadır. 1973'te yazdığı kitap bölümünde Duchene (1973: 19), Avrupa'yı siyasal medeniyetin yeni bir aşaması olarak görmekte ve Avrupa'nın sivil gücüne vurgu yapmaktaydı. Avrupa'daki askeri güç çıkmazının sivil etki ve eylem biçimlerine daha fazla yer vermesine neden olduğunu iddia etmekteydi. Sivil gücünü ekonomik güçle de desteklenmesi gerektiğini belirterek ve Avrupa'nın medeniyetleştirme misyonunu vurgulamaktaydı. Bu yaklaşımı iki kutuplu sistemde yaşanan detente döneminin ürünü olan yeni idealizm olarak nitelendiren Hedley Bull, Soğuk Savaşın yeniden canlanmasının da verdiği etkiyle, Duchene'nin sivil gücü öne çıkaran analizini eleştirmekteydi. Ona göre "Avrupa" uluslararası bir aktör değildir, olması da çok muhtemel değildir, hükümetler arası bir işbirliği aracıdır (Bull 1982:151). Bull'a göre Avrupa muhakkak askeri güce yönelmelidir. Bunun sebebini de üç önemli neden ile açıklar; Bull'a göre birinci neden olarak Avrupa ile ABD'nin çıkarlarının çelişebileceğini ve güvenlik için sadece ABD'ye bağımlı olunmaması gerektiğini belirtir. Ortaya koyduğu ikinci neden ise Sovyetlerin Batı Avrupa üzerinde bitmeyen emellerinin var olmasıdır. Bu tehdit nedeniyle Avrupa kendi askeri kaynaklarını geliştirmeliydi. Askeri gücü öne çıkaran üçüncü argümanı ise Avrupa'nın yenilenmesi ve yeniden yapılanmasına duyulan ihtiyaçtır. Avrupa Amerika'ya fazlasıyla bağımlıdır. Bu da Atlantikçi görüşün sonucudur, oysa Avrupacı bir bakış açısıyla, kimseye bağımlı kalmadan bağımsız bir Avrupa yaratılmalıdır. Bu da ancak askeri kapasiteyi ve yetenekleri geliştirmekle mümkün olabilir (Bull 1982: 152-157).

Ian Manners 2002 yılında yayımlanan makalesinde, Avrupa değerlerini dışa aktararak başkalarını değiştirme ve etkileme yeteneğini "normatif güç" olarak adlandırdı. Bu yetenek AB'yi diğer örgüt ve aktörlerden farklı kılmaktaydı. Manners'a göre normatif güç "normal" kavramını şekillendirme yeteneğidir (Manners 2002: 252). Manners'a göre Bull, 1980'lerin "güç politikasına dönüş" perspektifinden, Avrupa Topluluğu'nun sivil gücünün devletlerin askeri gücüne bağlı olduğunu iddia etmekte haklıydı. Fakat 1990'lardaki uluslararası ilişkilerdeki gelişmeler onu hem AB'nin dünya siyasetindeki normatif gücüne vurgu yapmaya hem de askeri ve sivil güç kavramlarını yeniden düşünmeye itmekteydi (Manners 2002: 236). Ona göre, ne kadar farklı görünse de Duchene ve Bull'un "sivil güç" ve "askeri güç" yaklaşımlarında da benzerlikler bulunmaktaydı. İkisi de Vestfalyan devlet sistemini ve statükoyu değişmez görmektelerdi. Manners (2002: 240) ise AB'nin hibrid yapısını öne çıkarmaktadır. Birlik uluslarüstü ve uluslararası bir örgüt olarak Vestfalyan normları aşan bir yapıdır. Avrupa'nın normatif gücünü öne çıkaran Manners, aslında normatif güç kavramının yeni bir kavram olmadığını iddia etmekteydi. Manners'a göre, realist Carr, 1962 yılında yaptığı ekonomik güç, askeri güç ve fikir üzerindeki güç (power over opinion) sınıflandırmasıyla normatif güç kavramına değinmekteydi (Carr 1962: 108).

Normatif güç yaklaşımı, AB'nin hangi prensipleri desteklediğini, AB'nin nasıl hareket ettiğini ve AB'nin dünya siyasetindeki normatif gücünü analiz etmeye ve bu etkilerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlar (Manners 2008: 46). AB, Birleşmiş Milletler sistemi içerisinde evrensel olarak uygulanabilir olduğu kabul edilen bir dizi normatif ilkeyi teşvik etmektedir. AB'nin hem oluşturduğu hem de desteklediği dokuz temel normatif ilke; sürdürülebilir barış, özgürlük, demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü, eşitlik, sosyal dayanışma, sürdürülebilir kalkınma ve iyi yönetişimdir. Bu dokuz normatif ilke, AB üye devletlerinin, kurumların ve vatandaşların destekledikleri ve savundukları, en azından yıkmadıkları kurallardır (Manners 2008: 46-48). AB, Üye Ülkeleri ile ilişkilerinin merkezine evrensel normlar ve ilkeler koyma konusunda kararlıdır ve normatif bir temel üzerine kurulmuştur (Manners 2002; Manners-Diez 2007).

Manners'a göre AB'nin normları altı farklı mekanizma ile yayılmaktadır. Birinci yayılma mekanizması "bulaşıcılık"tır. Buna göre AB erdemli bir örnek olarak diğer bölgesel entegrasyon girişimlerine örnek olmaktadır. Manners bu yayılma tipine Güney Ortak Pazarı'nı (Mercosur) örnek vermektedir. İkinci mekanizma "bilgi yayılımı"dır. Bilgi yayılımı, çeşitli politika beyanları ve AB normlarını yayan girişimlerle gerçekleşir. Üçüncüsü, "prosedürel yayılma"dır. Bu mekanizma, bölgesel işbirliği anlaşması, uluslararası bir kuruluşun üyeliği veya AB'nin genişlemesi gibi AB'nin üçüncü taraflarla olan ilişkisini kurumsallaştırdığında ortaya çıkmaktadır. Dördüncü mekanizma "aktarma" mekanizmasıdır. Bu mekanizma ile normlar şartlılık/koşulluluk (conditionality) yoluyla aktarılmaktadır. Normların kabul edilmesini bazı malların veya olası yaptırımların kabulüne bağlar. Yayılma, AB, üçüncü taraflarla büyük ölçüde maddi veya finansal yollarla mal, ticaret, yardım veya teknik yardım alışverişinde bulunduğunda gerçekleşir. Beşinci mekanizma "açık yayılma"dır ve AB'nin üçüncü ülkelerdeki ve uluslararası kuruluşlardaki fiziksel varlığının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Komisyon delegasyonu, üye ülkelerin büyükelçilikleri veya eski Yugoslavya'daki gözlemci görevi gibi kanallarla sağlanmaktadır. Manners, altıncı metot olarak "bilginin inşası ile norm difüzyonunun özneleriyle sosyal ve politik kimlik yaratılması arasındaki etkileşimi" ifade eden "kültürel filtre" mekanizmasından bahsetmektedir. Manners bu yönteme Çin'deki demokratik normların yayılması ve Türkiye'deki insan hakları normlarının difüzyonunu örnek vermektedir (Manners 2002: 244-245; Forsberg 2011: 1185-1186).

Her ne kadar normatif güç kavramı AB'nin diğer aktörlerle ilişkileri ve dış politikası bağlamında kullanılsa da üye ülkeler de AB normlarını içselleştirerek bir kimlik oluşturmaktadırlar. Bu yeni kimliğe göre üye ülke AB'nin üzerine kurulmuş olduğu değerlere ve insan haklarına saygılı ve AB normlarını içselleştirmiş bir aktör olmalıdır. Bu kimliği şekillendiren etkili bir şekilde üye devletlerin uyduğu ve bunlara bir örnek teşkil ettiği bir dizi ilke ve paylaşılan inançtır. Bu ilke ve prensipler AB'nin topluluk müktesebatında (*acquis communitaire*) yer alır, barış, özgürlük, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygıyı temel alır. Avrupa Birliği Antlaşması (TEU) kurulduğu değerleri şöyle sıralamaktadır: "insanlık onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve azınlıklara mensup kişilerin hakları da dahil olmak üzere insan haklarına saygı" (Šelih vd. 2017). Üye ülkeler hem birbirlerinin güvenliğine ilişkin

sorumluluklar geliştirmiş hem de insan hakları alanındaki kurumsal olarak bağlayıcı taahhütleri kabul etmişlerdir (Dunne 2008: 22). Bu taahhütler ve sorumluluklar AB'nin normatif gücünü sürdürülebilir kılmaktadır. Manners'a göre, genel olarak normatif güç ve özellikle AB'nin normatif gücü, ancak onu uygulayan ve deneyimleyenler tarafından meşru görülüyorsa sürdürülebilirdir (Manners 2008: 46). Ayrıca, AB'nin normatif gücünün bir örneği de AB üye ülkelerinde insan haklarının geliştirilmesi ve teşvik edilmesi için büyük bir bütçeye sahip olmasıdır.

Manners'in normların yayılma mekanizmalarından biri olarak tanımladığı koşulluluk prensibi AB'nin dönüştürücü gücünün önemli bir unsurudur. AB'nin kendi norm, standart ve kurallarını "havuç" (pozitif koşulluluk) ve "sopa" (negatif koşulluluk) olarak bilinen ödüller ve yaptırımlarla aday ülkeleri ve diğer aktörleri dönüştürme mekanizması olarak da tanımlanabilir. Olumlu koşulluluk, ticari engellerin azaltılmasını, yeni bir işbirliği ağı oluşturmayı, finansal yardım sağlamayı ve vizesiz bir rejimin başlatılmasını veya teknik-mali desteği içerebilir. Pozitif koşullulukta "ödüllendirme ile pekiştirme" öne çıkmaktadır (Koch 2015). Birlik ve aday ülke arasındaki asimetrik ilişkiye odaklanan koşulluluk ilkesi, Birlik ve üye ülke ilişkisinin analizine de adapte edilebilir. AB'nin üyeleri üzerinde dönüştürücü etkisi adaylara nazaran daha az olsa da sağladığı fonlar ve mali desteklerle pozitif koşulluluk mekanizmasını işletebilmektedir. Birlik normlarının üye ülkeler tarafından benimsenmesi ve içselleştirilmesi bağlamında AB'nin sunmuş olduğu fonlar büyük önem arz etmektedir.

Börzel ve Risse 2009 yılında yayımlanan makalelerinde, Manners'ın "normatif güç" kavramını Avrupa'nın "dönüştürücü gücü" olarak kullanmışlardır. Onlara göre, fikirlerin yayılması konusunun incelenmesinde AB bir laboratuvar görevi görmektedir. Avrupa bütünleşmesinin kendisi fikirlerin Avrupa çapında yayılması ve teşvik edilmesi girişimidir. Börzel ve Risse'ye göre fikirlerin yayılması için farklı mekanizmalar bulunmaktadır. Bunlar; Zorlama (Yasal ve fiziksel dayatma), Fayda Hesaplamalarının Manipülasyonu (araçsal rasyonellik), Sosyalleşme (normatif rasyonellik), İkna (iletişimsel rasyonellik), öykünmedir (dolaylı etki). Araçsak rasyonellik mekanizması tıpkı Manners'ın koşulluk prensibi gibi ödüller ve cezalara dayanır. Fikirlerin AB içinde yayılması için, bir başka deyişle, AB›nin üye devletlerin belirli politikaları benimsemelerini teşvik etmesi için kullandığı araçları bulunmaktadır (Börzel-Risse 2009). Romanlara yönelik ayrımcılıkla mücadeleyi teşvik etmek için AB'nin kullandığı fonlar ilgili normun yayılması ve teşvik edilmesi açısında önemli bir örnek teşkil etmektedir ve AB'nin dönüştürücü gücünün bir aracıdır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde altı çizileceği gibi, Yunanistan'ın Romanlara yönelik izlediği politikalarda ve koşullarının iyileşmesine yönelik attığı somut adımlarda AB fonlarının katkısı yadsınamaz. AB, Romanların çoğunluk toplumları ile uyumunu sağlamak, ayrımcılığın sona erdirilmesine ve üye devletlerin inisiyatif alıp politika üretebilmeleri için ekonomik destek sağlamaktadır. 'An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020' adlı çerçeve metni de bu bağlamda önem arz etmektedir. Ayrıca, Yunanistan'ın Romanların hakları ve koşullarına yönelik politikalarında yalnızca fonların ve ekonomik desteğin önemi yoktur. Yunanistan özellikle

1996 yılından itibaren hızlı bir Avrupalılaşma sürecine girmiş, bu süreçle paralel olarak Avrupa normları, değer ve ilkelerine yapılan vurgu hem iç hem de dış siyasette artmıştır (Çakmak 2012).

3. Romanlara Yönelik Yunanistan Ulusal Politikaları ve Avrupa Birliği'nin Etkisi

Yunanistan, Romanların gündelik hayatlarında yaşayageldikleri kronik sorunlar ile ilgilenmeye 1970'lerin sonu ile başlamıştır. O yıllara kadar Yunanistan'da doğup büyümüş olmasına rağmen Romanların önemli bir kısmı kayıt altına alınmadığı için kendilerine Yunan vatandaşlığı dahi verilmemişti. Bu sebeple, 1967 yılında başlayan Askeri rejimin 1974 yılında sona ermesi ve demokratik bir yönetimin hükümeti devralması sonucu Romanlar adına atılan ilk adım, 1970'lerin sonları itibarıyla kayıt altına alınmaları ve Romanlara vatandaşlık verilmesi konularında olmuştur. 1980'li yıllarda gelen ikinci önemli adım kayıt altına alınmaya başlanan Roman popülasyonunun en önemli sorunları özellikle barınma ve sağlık alanlarında yaşanmıştır. Bu konularla ilgili adımların belediyeler bağlamında atılmış olması ve ulusal bir koordinasyona olan gereklilik, beraberinde Eylül 1995'te özellikle Roman nüfusa sahip belediyeler arasında Πανελλαδικό Διαδημοτικό Δίκτυο-Δίκτυο ROM (Ulusal Belediyeler Ağı – Roman Ağı) adında ulusal bir bağlantı mekanizmasının kurulmasına sebebiyet vermiştir (Makedonia 1995: 3). 1996 yılından günümüze kadar olan süreçte Romanlarla ilgili birçok konu ile ilgili ulusal çerçeve programları göze çarpmaktadır. 1996-1999 yıllarını kapsayan ilk programda Yunanistan Romanları Ulusal Politika Çerçevesi (National Policy Framework for Greek Gypsies, 1996-1999, Εθνικό Πλαίσιο Πολιτικής) Yunanistan'daki Romanların sağlıktan barınma ve eğitime kadar farklı alanlarda yaşadıkları sorunların çözüm bulunması hedeflenmiştir.

İkinci adım 2000'lerin başında Yunanistan Romanlarının Sosyal Entegrasyonuna Yönelik Entegre Aksiyon Planı'nın (Integrated Action Plan for the Social Integration of Greek Gypsies, Το Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης για την κοινωνική ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων (Ο.Π.Δ.) duyurulması ile gelmiştir. 2001-2008 yılları arası dönemi kapsayan ve Bakanlıklar yanında Ulusal Belediyelerarası Ağ ve Roman Dernekleri Konfederasyonu'nun da katkıda bulunduğu bu program da muadili gibi Romanların kronik ve yeni sorunlarına yerel ve ulusal düzeyde çözümler aramayı ve Romanların toplum ile entegrasyonuna katkı sağlamayı amaçlamaktaydı. Bu programın en önemli özelliklerinden biri şudur: Bu ilk eylem planı ile birlikte Yunan İçişleri Bakanlığı, Romanlarla ilgili atılacak tüm adımların koordinasyonunda devlet bağlamında ilk kez üst düzeyde ilgilenmeye başlamıştır (EGROMA 2017:9). Bunun en temel sebeplerinden biri şüphesiz 2000'li yılların başından itibaren AB'de her türlü ayrımcılık ve ırkçılığı önlemeye yönelik, ki Romanlar da buna dahildir, kabul edilen bir dizi hukuki düzenlemelerdir. Bu bağlamda AB tarafından 2000 yılında kabul edilen iki yönetmelik ön plana çıkmaktadır: Race Directive olarak da bilinen Directive 2000/43/EC "implementing the principle of

equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin"[7] ve Directive 2000/78/EC "establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation" (Eur-Lex 2000a; Eur-Lex 2000b). 2000'lerin başındaki AB'nin böyle bir adımı atmasının temel sebeplerinden bir diğerinin de 2004 yılındaki AB genişlemesine yönelik bir hazırlık mahiyetinde olduğunun da altı çizilmelidir.

Üçüncü ve son adımı oluşturan 2010 yılından günümüze kadar olan süreçte ise Yunanistan'ın Romanlara yönelik siyasetinde en öne çıkan olgulardan biri, şüphesiz Avrupalı ulusüstü-devletlerarası kurumlardaki Romanlara yönelik ilginin artmasıdır. Irkçılıktan sosyal dışlanmaya kadar Romanların yaşamış oldukları temel insan hak ihlalelerinin son bulmasına yönelik Avrupa çapında önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Bunların en etkin ve en somutlarının başında 2011 yılında Avrupa Komisyonu'nun üye ülkelere yönelik çizmiş olduğu ve kabul edildiği takdirde bağlayıcılığı olan bir çerçeve metninin kamuoyuna duyurulmasıdır.

'An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020' adlı çerçeve metne göre nihai amaç Romanların içinde yaşadıkları çoğunluk toplumları ile uyum sağlaması, diğer AB vatandaşları gibi taşıyageldikleri Roman kimliklerinden dolayı karşılaştıkları tüm ayrımcılıkların sona erdirilmesine yönelik devletlerin inisiyatif alıp politikalar üretmelerini teşvik etmek, bu bağlamda onları ekonomik olarak desteklemektir. Metinle ilgili altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, iş, sağlık ve barınmaya erişim konuların tek tek ele alınmış olması ve ulusal programların uygulanması sonucu Avrupa çapında Romanların sosyal dışlanmalarına bir son verilmesi hedefidir. Metinle ilgili vurgulanması gereken bir diğer husus da o dönemde AB birimlerinden üye ülkelere ayrımcılık ve sosyal dışlanma ile mücadele bağlamında fon ve ekonomik yardımların aktarılmış olmasıdır. Fakat kağıt üzerinde bu yardımlardan Roman grupların da bir süredir faydalanmaları gerekiyor olmasına rağmen, pratikte gelen bu tür yardımların aslına uygun bir şekilde kullanılmayıp Romanlara bir şekilde ulaşmadığıdır; bu durumdan da üye ülkelerin ve onların uygula(ma)mış oldukları farklı stratejilerin sorumlu olduğunun vurgulanmış olması önem arz etmektedir (European Commission 2011).

Metni hazırlamanın yanında Komisyon, 2013'ten günümüze (2020 yılına kadar) yıllık raporlar düzenlenmekte, ülke bazında ve genel bağlamda AB'de Romanlara yönelik atılmış adımları değerlendirmekte ve bu konuda yapılması gerekenleri önermektedir[8]. Böylelikle Yunanistan ve diğer AB üyelerinin çizmiş oldukları stratejiler ışığında Romanlara yönelik yükümlülüklerinin farkında olmaları sağlanmaktadır. Farklı bir açıdan bakıldığında ise yapılan yardımların gereğince doğru kullanılmış olması veya farklı amaçlar için kullanılmış olması, Avrupa çapında bunun önüne geçilmesi adına Avrupa Komisyonu'nun bu metni kaleme almasının en önemli sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

2010 yılı itibarıyla Yunanistan'da ekonomik krizin patlak vermesi ve zaman

7- Bu metnin iç hukukta yerleştirilip uygulanmaya başlaması için son tarih halihazırdaki üyelere üç yıl iken, 2004'te üye olacak AB adayı ülkelere ise dört yıl olarak verilmiştir (European Commission 2004:12).
8-Rapor, değerlendirme ve bu konuda AK tarafından yayınlanmış diğer tüm dokümanlar için Bkz.(European Commission 2019a).

içerisinde daha da derinleşmesi beraberinde ülkedeki Romanlar ve diğer dezavantajlı toplumlara devlet tarafından yapılan yardımların en aza inmesine sebebiyet vermiştir. Bu da Avrupa'dan Romanlara yönelik gelecek katkı ve fonların önem ve gereksinimini daha da arttırmıştır. Diğer bir ifade ile Yunanistan'ın Roman vatandaşlarının sorunlarının çözümüne yönelik atacağı adımlar, finansal bakımdan büyük oranda Brüksel'in onayı ile gelecek fonlara bağlanmıştır.

Roman hakları ile ilgili bu çalışmada ele alınan AB, en etkin normatif güç olmanın yanında bu konuyla ilgili tek Avrupa kuruluşu olmadığının altı çizilmelidir. Bu bağlamda, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na (AGİT) kısaca değinmek gerekmektedir.

Avrupa Komisyonu'un yanında Yunanistan'ın da üyesi olduğu Avrupa Konseyi Romanlara yönelik eşitsizliklerin son bulmasına yönelik 1960'lardan günümüze birçoğunun tavsiye niteliği taşıdığı önemli metin ve çalışmalara imza atmaktadır. Bu yönde atılan son adım, 2016 yılında kabul edilen üç yıllık bir eylem planıdır, (Council of Europe 2016). Konsey'e ait Ad Hoc Committee of Experts On Roma And Traveller Issues (CAHROM) 48 üye devletle ilgili tematik raporları da yayınlamaya devam etmektedir. 2012'den günümüze hazırlanan bu raporların üç tanesinde Yunanistan'daki Romanlarla ilgili devam eden ve çözüm bulanabilen temel sorunlar yer almaktadır[9]. Ayrıca Avrupa Konseyi, Avrupa Komisyonu ile ortaklaşa Avrupa'daki Romanlara yönelik farklı projeleri desteklemektedir. Bunun son örneği Yunanistan'ın da içinde bulunduğu ve Ekim 2016 yılında başlayıp Mart 2019 itibarıyla sona ermiş olan JUSTROM Projesi'dir (Council of European Union 2019b)[10].

Uluslararası bağlamda Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi'nin yanında Yunanistan'ın da üyesi olduğu AGİT, Romanlara yönelik tavsiye metinleri ve eylem planları ile de insan haklarının korunmasında ön plana çıkmaktadır. "Roman ve Kipti'lerin korunması" teması kapsamında ele alınan Roman hakları konusundaki AGİT'teki ilk inisiyatif 1998 Oslo Bakanlık Kararı ile başlamış ve ilk kez 2003 yılında ortaya atılan eylem planı ile AGİT üyesi ülkeler içlerinde barındırdıkları Romanların haklarını korumaları konusunda teşvik edilmiştir (OSCE 2003). Bu eylem planı çerçevesindeki üye devletler tarafından atılan adımlar periyodik olarak (2008, 2013, 2018) rapor edilmiştir (OSCE 2018). Böylelikle AGİT üyesi devletlerinin, ülke sınırları dâhilinde yaşayan Romanların kronikleşmiş ve nispeten yeni yaşamaya başladık sorunlarına çözüm bulmaları yönünde kendilerini daha da zorunlu hissetmeleri sağlanmaktadır. Burada bahsedilen bu üç aktör dışında Avrupa coğrafyası dışından ulusal-uluslararası insan hakları mekanizmalarının ve basının Yunanistan'daki Romanların yaşadıkları sorunlara olan ilgisi veya çözüme yönelik sundukları öneriler yok denecek kadar azdır.

Avrupa Komisyonu'nun çizmiş olduğu ve AB yetkili kurumları tarafından onaylanan

9-Tüm raporlar için Bkz.(Council of Europe 2019a).

10-Aynı programın Ekim 2016 – Mart 2018 arasında uygulanmış ilk (pilot) faslı JUSTROM hakkında daha fazla bilgi için Bkz. (Council of Europe 2019b).

çerçeve dâhilinde Yunanistan da bir AB üyesi olarak gerekli çalışmaları tamamlamış, 2012-2020 yıllarını kapsayan ve hala yürürlükte olan Romanlara Yönelik Yunan Ulusal Stratejik Çerçevesi'ni (Greek National Strategic Framework for Roma, 2012-2020)[11] deklare etmiştir. Yunanistan'da Romanlara yönelik ulusal çerçevenin oluşturulmasında AB ve Avrupa kurumlarının etkisi açıkça gözlenmektedir. AB, hem sağladığı fonlarla, hem çerçeve metinleriyle hem de eylem planlarıyla normatif ilkelerini teşvik etmektedir. AB ve Avrupa kurumlarının Romanlara yönelik ilgisinin artması ve bu yönde somut politikalar üretilmesi Yunanistan'ın da aşağıda bahsekonu bir takım düzenlemeleri yapmasına sebebiyet vermiştir.

3.1 Temel Müktesebat: 2012-2020 Stratejik Çerçeve

Bundan önce uygulanmış olan her iki eylem planı her ne kadar Romanların yaşadıkları sorunların çözümüne kısmen katkı sağlamış olsa da, 2012-2020 Stratejik Çerçeve Yunan devletinin ülke dâhilinde yaşayan Romanlara yönelik uygulamış olan ve uygulamaya devam ettiği eski ve yeni politikalar konusunda esas alınmaktadır. 2011 yılında kabul edilmiş bu metne göre dört ana sorun alanı tespit edilmiştir: Barınma, istihdam, eğitim ve sağlık. Özellikle bu dört alanda yaşanan sosyal dışlanma ve ayrımcılık konuları ile kısa, orta ve uzun vadede mücadele edecek olan Yunanistan devletinin temel hedefleri şöyledir: Yunanistan'da yaşayan tüm Romanların (Yunanistan vatandaşı olanlar ve izin dâhilinde Yunanistan'da yaşayan diğer ülke vatandaşı olanlar) sosyal dışlanmalarını sona erdirmek ve çoğunluk toplumu ile bütünleşmesini sağlamaktır[12].

2012-2020 Stratejik Çerçeve dâhilinde Yunanistan devletinin ülkenin farklı noktalarında yaşayan Romanların entegrasyonuna yönelik attığı en önemli ve somut adımların başında kuşkusuz Yunan Çalışma, Sosyal Güvenlik ve Sosyal Dayanışma Bakanlığı çatısı altında 2016 yılının sonlarında 4430/2016 Numaralı Kanun[13] ile Romanların Sosyal Entegrasyonu Özel Sekreterliği'nin (Ειδικής Γραμματείας Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά) kurulması gelmektedir. 2019 Temmuz'unda Kiryakos Miçotakis liderliğindeki yeni hükümet tarafından lağvedilecek olan bu birim[14], Yunanistan'ın kalkınmasına yönelik çizdiği ulusal stratejisinden de destek almakta ve onu desteklemektedir. Bu noktada Partnership Agreement for the Development Framework – Kalkınma Çerçevesi için Ortaklık Anlaşması 2014-2020[15] (bundan sonra *ESPA*) kapsamında desteklenen tüm projelere ait fonunun büyük bir kısmının AB'ye ait Avrupa Yapısal ve Yatırım Fonları

11-Arcoudis 2014: 10.
12-EKKA 2014: 7.
13-(Madde 42-49), Yunan Resmi Gazetesi, FEK A' 205, 31.10.2016.
14- FEK'A 2019, Προεδρικό Διάταγμα 84/2019 (Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. No.84/2019). 7. Maddenin 5. Fıkrasına göre Özel Sekreterlik lağvedilmiş, tüm yetki ve personeli de yeni adı ile Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı bünyesinde yeni kurulan Sosyal Dayanışma ve Fakirlikle Mücadele Özel Sekreterliği'ne devredilmiştir.
15-Orijinali ΕΣΠΑ (ESPA) 2014-2020 olarak kullanılmaktadır ve halk arasında 'ESPA veya ESPA Programları' olarak ifade edilmektedir.

(European Structural and Investment Funds) tarafından sağlanması bu çalışmanın temel argümanı adına önem arz etmektedir (ESPA 2017: 98,102,143). Yunanistan tarafından Romanlara yönelik atılan somut adımların maddi kaynağının çok önemli bir bölümünü AB'den gelen fonlar oluşturmaktadır. AB resmi web sitesinde yer alan bilgiye göre 2014-2020 yılları kapsamında Yunanistan'a verilecek olan AB fonunun toplam miktarı 15.11 Milyar Avro olarak belirtilmiştir. Bu miktarın %28.1'inin Romanlarla ilgili konuların da içinde olduğu Avrupa Sosyal Fonu kapsamında harcanacak olmasının ifade edilmesi, bu çalışmanın ortaya koyduğu temel argümanını destekler mahiyettedir (European Commission 2019b).

Yunan Parlamentosu'nda sunulan 2017 yılı faaliyet raporuna göre Romanların Sosyal Entegrasyonu Özel Sekreterliği adlı birimin önceliği Romanların yaşadıkları yerleşim alanlarındaki sağlık meseleleri, Roman çocuklarının zorunlu eğitime devam etmeleri ve okuryazarlık oranının arttırılması ve devletin sağladığı hizmetlerden daha geniş çapta faydalanmaları gelmektedir. Çalışma, Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardımlaşma Bakan Yardımcısı Fotiou'nun 2018 Aralık sonu yapmış olduğu açıklamalarda da altını çizdiği husus, Bakanlık'ta bu özel birimin kurulmasıyla birlikte uzun yıllar sonra Yunanistan'ın, ilk kez AB'nin Romanların sosyal entegrasyonuna yönelik plan kapsamına alınıp buradaki bütçeden üzerine düşen payı almaya başlamasıdır (Avgi 2018a).

Ayrıca, AB dışında kalan fakat Avrupa Ekonomik Alanı ülkeleri üyelerinden Norveç, İzlanda ve Lihtenştayn ile Yunanistan arasında imzalanan İşbirliği Memorandum'u kapsamında,7 milyon Avroluk bütçenin 5 milyon Avro'su yardım amacıyla EEA Grants kapsamında Yunanistan'a hibe edileceği açıklanmıştır (Avgi 2018b). Böylelikle, Romanlara yönelik Yunan devleti tarafından yapılan harcamaların önemli bir kısmı AB mekanizmalarından veya AB'ye üye ülkelerden sağlandığının altı çizilmelidir. Bu da bu çalışmada ortaya konan AB'nin normatif gücünün Yunanistan'ın Romanlara yönelik çizdiği çerçeve, strateji ve uygulayageldiği politikalarda ne denli önem arz ettiğinin önemli bir göstergesini teşkil etmektedir. AB benimsemiş olduğu evrensel ilkelerin ve normların içselleştirilmesi ve sürdürülebilmesini için üye ülkelere fonlar sağlamakta ve böylece normların yayılması ve benimsenmesini teşvik etmektedir. AB üye ülkelerindeki sosyal eşitsizliği ortadan kaldırabilmek için 2014-2020 yılları arasındaki dönem için 450 milyar Euroluk yapısal ve yatırım fonu tasarlanmıştır. Bu da gösterir ki AB'nin normlarını yayma ve teşvik etmek için en önemli aracı finansal kaynaklardır (Šelih vd. 2017: 1-2).

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, özellikle son on yılda, Yunanistan'daki Romanların koşulları ve haklarına yönelik temel konularda yaşanan gelişmeler farklı başlıklar altında ele alınacaktır. Bunu yaparken, Yunanistan'ın Romanlara yönelik temel politikaları tartışılarak bahsedilen alanlardaki AB ve normatif etkisi analiz edilecektir.

4. Sosyo-Ekonomik Yaşam

Soğuk Savaş sonrası dönemde de Yunanistan'da yaşayan Romanların ekonomik hayatı ülke standartlarının oldukça altında seyretmeye devam etmiştir. 1990'lı yıllarda

göç alan bir AB ülkesine dönüşen Yunanistan'da farklı göçmen grupları ülkede farklı sektörlerde geçici de olsa çalışmışlardır. Fakat 2000'lerle birlikte işsizlik konusunda ülke genelinde önemli sıkıntılar yaşanmış, özellikle 2010 sonrası ekonomik krizde Romanlar arasındaki işsizlik artmıştır. Temel geçim kaynağı genelde mevsimlik işçilik olan Romanların çok az bir kısmı küçük ölçekli sektörlerde yer almaktadır. Birçoğunun kendine ait arazisi olmamasından dolayı Romanların önemli bir kısmı tarım ve hayvancılık sektöründeki geçici işlerle hayatlarını idame ettirmektedir. Farklı işlerde çalışan Roman erkeklerin sayısı Roman kadınlara göre yadsınamayacak derecede yüksektir (EU-MIDIS II 2016: 20).

Roman kadınların büyük bir kısmı ev işleri ve çocukların bakımından sorumlu olduklarından dolayı evin dışında farklı bir işte çalışmaları neredeyse imkânsızdır. Son yıllarda yapılan bir araştırmaya göre iş bağlamında kadın-erkek farkının en yüksek olduğu dokuz AB üyesi arasında Yunanistan ilk sıralarda yer almaktadır. Bu noktada Romanlar arasında küçük yaşta evlenme ve ülke ortalamasının üzerinde çocuk yapmaları ayrı bir önem kazanmaktadır. Yunan kanunlarında 18 yaş ve altı evlilik yapılması yasaklanmış iken Roman genç nüfusu arasında 15-18 yaş arası dönemde evlenen genç Romanların sayısı, ülke oranına kıyasla oldukça yüksektir. Yunan İstatistik Kurumu resmi verilerine göre 2000-2016 yılları arasında 18 yaş altı toplam 9407 evlilik gerçekleşmiş ve bu rakamın 86%'si 16 yaş civarı kızlardan oluşmaktadır (U.S. Department of State 2018: 22). Bu rakamın ezici çoğunluğunun Yunanistan'ın farklı noktalarında yaşayan Roman gençler olduğunun altı çizilmelidir. Erken yaşta evlenen Roman kadınlarının önemli bir kısmı ev dışında bir işte çalışamamakta, ev işlerinin yanında çocukları büyütme ile meşgul olmaktadır.

Ayrıca, farklı iş sektörlerinde çalışan Romanların (özellikle erkeklerin) çok azı sözleşmeli statüye sahiptir. Son yıllardaki bir araştırmaya göre diğer dokuz AB üyesi ülkeye oranla bu konuda da Yunanistan Portekiz'den sonra ikinci sırada yer almaktadır (EU-MIDIS II 2018: 23-25). Romanların bir kısmı özellikle kalabalık yerleşim yerlerinde sokak satıcılığı-seyyar olarak hayatlarını idame ettirmektedirler. 2017 yılında Yunanistan'da yapılan bir düzenleme ile ülke çapındaki sokak satıcılarının izin almaları konusunda bir iyileştirme yapılmış, Roman sokak satıcılarının da bundan olumlu yönde etkilendiği ifade edilmiştir (FRA [European Union Agency for Fundamental Rights] 2018a: 104). Mayıs 2019'da Ekonomi ve Kalkınma Bakan Yardımcısı tarafından bizzat yapılan açıklamaya göre Roman iş insanlarının girişimcilikle ilgili konularda atacakları adımlara yönelik yapılacak yardımların 70%'e kadarının AB destekli *ESPA* 2014-2020 programı kapsamında ayrılan 35 Milyon Avroluk bir bütçeden karşılanacağını duyurulması (Avgi 2019), Romanların işsizlikle mücadelesine yönelik gelecek yıllarda önemli bir katkı sunacak olması adına önemlidir. Bu alanda AB'nin sosyal eşitsizliği ve ayrımcılığı ortadan kaldırmak için tasarladığı fonların etkisi önemlidir. Bu fonlar sayesinde AB, normlarının üye ülkeler tarafından benimsenmesini teşvik etmektedir.

Ayrıca, Romanların büyük bir kısmı kötü ekonomik koşullara sahip olduklarından dolayı Yunan devleti tarafından yoksul ve dar gelirli vatandaşlara sağlanan sosyal yardım gelirinden faydalanmaktadır. Eğitim alanında lise ve üniversite bitirmiş Romanların

sayısındaki oldukça az seyretmeye devam etmesi ve Yunan devletinin eğitim seviyesini yükseltmek ve buna bağlı Yunan işgücündeki Romanların sayısını arttırmak yönelik izlemiş olduğu politikalarla ilgili olarak son yıllarda yapılan bir düzenleme sonucu Romanların sosyal yardım miktarını almaları için çocuklarını temel eğitime gönderme, ergen ve orta yaşlılar için ise ikinci fırsat okullarına devam etmeleri şartını getirmiştir (CAHROM, 2018:12)[16]. AB organlarının da yıllardır süregelen teşvik ve tavsiyeleri sonucunda 2016 yılında yıllık bütçeden ayrılan para ile dar gelirli tüm Yunan vatandaşlarına '*KEA*' adında bir sosyal yardım programı başlatılmıştır. Bu kapsamda, 2018 itibarıyla Yunanistan'daki Romanların 95%'nin bu yardımdan faydalandığı göze alınırsa, bu uygulamanın son dönemde temel eğitim almış Roman çocuklarının sayısında önemli bir artışa sebebiyet verdiğinin altı çizilmelidir (Naftemboriki, 2018).

4.1) Barınma ve Sağlık

İşsizliğin yanı sıra barınma ile ilgili sorunlar yıllardır devam etmektedir. Yunanistan Romanlarının büyük bir kısmı için göçebe yaşam söz konusu değildir; konur göçer şekilde yaşayan Romanların sayısı azalmaya devam etmektedir. Bu sebeple, diğer tüm Yunan vatandaşları gibi barınma ile ilgili temel sorunlar Roman nüfusunun varlığının devamı adına hayati önem taşımaktadır. Romanların yaşam alanlarına yönelik tespit edilen temel sorunların başında şehirlerin dışında ve yaşamaya elverişli olmayan yerlerde özellikle su ve kanalizasyon alanında temel altyapı eksiklikleri gelmektedir[17].

Romanların barınması konusunda en yetkili ve etkin birimlerin başında yerel makamlar gelmektedir. Kanuna aykırı olarak belediye veya devlet arazilerine inşa edilen derme çatma ev veya barınaklar yerine devlet tarafından Roman toplumu için düzenlenmiş yerleşim yerlerine az da olsa ülke çapında rastlamak mümkündür. Örneğin, 2014'te Atina'nın Halandri bölgesinde bulunan derme çatma Roman barınakları yıkılmış, yerine Halandri Belediyesi'nin Romanlara yer tahsis edeceği belirtilmiş ve bundan üç yıl sonra taşınma gerçekleşmiştir (Lialios, 2014). Altı çizildiği üzere, Yunanistan'da 2017 yılında yürürlüğe giren yeni bir kanun kapsamında özellikle yaşam kalitesinin çok düşük seyrettiği yerleşim yerlerindeki Romanların, kendi istemleri olduğu takdirde, onlar için yapılan ve nispeten daha iyi yaşam koşullarına sahip mahallere taşınmaları konusunda imar ve taşınma süresince kolaylıklar sağlanmaya başlanmıştır (FRA 2018a). Bu bağlamda, Halandri'nin de dahil olduğu toplam 27 yerleşim yerinde 2017 yılında AB'den gelen fonların da etkisiyle devlet destekli iyileştirmeler yapılmış, bunların sekiz tanesi Roman mahallerindeki altyapı iyileştirme çalışmalarını kapsarken toplam 19 noktada Romanlar için kurulan yerleşim yerleri geçici kullanıma açılmıştır (Papagiannis 2018: 7).

Bunun yanında AB'nin Romanların barınmalarına yönelik sağlamış olduğu fon

16-Kullanılan bu kaynak, bu çalışmada altı çizilen sosyal yardımın eğitim kriterine bağlanmış olması hususunda, AB'nin yanında Avrupa Konseyi mekanizmaları tarafından da Romanlara yönelik iyi örnek uygulamaları arasında olumlu bir şekilde yorumlandığını göstermektedir.
17-EKKA 2014: 6.

ve programlar kapsamında ev satın alan Romanlar da vardır. Fakat ülke genelinde Romanların yaşadıkları barınma eksenli sorunlarla kıyaslandığında bu tür olumlu örnekler oldukça az olduğu kadar Roman toplumunun barınma ile ilgili temel sorunlarına çözüm niteliği taşımamaktadır. Geçmişte olduğu gibi son yıllarda da Romanların barınma eksenli sorunlarına nihai çare bulunması adına belediyelere Yunan devleti tarafından aktarılan paraların gerektiği ve etkin bir şekilde harcanmadığına dair haberler, Yunan medyasında yer almaya devam etmektedir. Örneğin, bu konu ile ilgili bir açıklamasında dönemin Yunanistan Romanları Federasyonu Başkan Yardımcısı Nikos Milonas, 2014 yılı itibarıyla AB'den gelen 147 Milyon Avrodan fazla paranın ülke çapında yaşayan Romanlara yönelik harcanmadığını, bu paranın belediyeler tarafından "yenildiğini" iddia etmiştir (Presstime 2015).

Yunanistan'da Roman nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerleşim yerlerinde toplam 240 tane Toplum Merkezleri (Κέντρα Κοινότητας) bulunmaktadır. Bu merkezler başta Romanlar olmak üzere diğer yardıma muhtaç dezavantajlı gruplara destek vermeye devam etmektedir. 2017 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan Yunanistan'daki Romanlara yönelik ülkenin 2014 Milli Strateji Belgesi Değerlendirme Raporu'nda da vurgulandığı gibi, Yunan devletinin maddi imkânları dâhilinde bu merkezleri maddi olarak bütçeler ile desteklemeye devam etmesi gerekmektedir (European Commission 2014). Fakat son yıllarda ülke çapında yaşanan ekonomik kriz, bu merkezlerin efektif bir şekilde çalışmasını olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir. Ayrıca, 2000'li yıllarda AB fonları kapsamında Romanların barınması ile yapılan yatırımların da yukarıda ifade edilen "gerektiği şekilde harcanmadığı" benzeri sebeplerden dolayı, son yıllarda oldukça azaldığı göz ardı edilmemelidir.

Romanların Sosyal Entegrasyonu Özel Sekreterliği'nin 2017 Raporu'nda ülke çapında tamamen Romanlardan oluşmuş veya yoğun bir Roman nüfusuna sahip toplam 371 yerleşim yeri tespit edilmiş ve buralarda yaşayan Romanların toplam sayısı 110.007 olarak belirlenmiştir. İlgili raporda Romanların yaşam alanları üç grup altında kategorize edilmiştir: Kırmızı grupta yer alan yerleşim yerlerinde yaşam standartları oldukça düşük seyretmektedir. Aynı yılın verilerine göre Romanların ikamet ettiği toplam 371 noktanın 144'ü bu grupta bulunmakta, bu da kayıt altına alınan[18] Roman popülasyonunun yaklaşık 40%'ına tekabül etmektedir (EGROMA 2017: 14). Çalışma, Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardımlaşma Bakan Yardımcısı Theano Fotiou'nun da bir nevi özeleştiri mahiyeti taşıyan ifadesinde de altını çizdiği gibi, aslında bu yerleşim yerlerinin hala devam ediyor olmasından "Yunanistan'ın utanması" gerekmektedir (Papagiannis 2018: 7). Diğer iki grup yerleşim yeri de sarı ve yeşil olarak işaretlenmiş, buralarda da birçok sorun mevcut iken kırmızı ile işaretlenmiş yerlere oranla Romanların yaşam şartları nispeten daha iyi seyretmektedir.

Barınma eksenli konuların yanında en temel insan haklarından olan sağlık, Yunanistan'da yaşayan Romanların yaşamında da önemli bir yer teşkil etmektedir. 2012-

18-Yunanistan'da hala farklı sebeplerle kayıt altına alınmamış Romanların mevcudiyeti de bu rakamlara eklendiğinde Yunanistan'da yaşayan Romanların toplam rakamı daha da artmaktadır.

2020 Stratejik Çerçeve'de de altı çizildiği gibi sağlık alanında yaşadıkları problemler, Romanların sosyoekonomik hayatı, yaşam ve çalışma koşullarına ve eğitim sorunlarıyla doğrudan ilintilidir. Bu bağlamda Romanların ortalama ömürleri ülke geneline göre daha az seyretmektedir (Pappa vd. 2015). Son yıllarda sağlık alanında en sık karşılaşılan sorunların başında sağlık sigortası gelmektedir. İşsizlik ve beraberinde sağlık sigortasının öden(e)memesi, acil sağlık durumları hariç Romanların sağlık alanındaki birçok temel hizmete erişmelerine ve sosyal yardımlardan faydalanmalarına önemli bir engel teşkil etmektedir. Yunanistan sağlık sisteminin sigorta merkezli çalıştığı düşünülürse, sigortası olmayan tüm Yunan vatandaşları gibi Romanların da her tür sağlık hizmetinden faydalanması mümkün olmamaktadır.

2001-2008 döneminde Romanların yaşadığı 33 yerleşim biriminde açılan toplum sağlığı birimlerinde (Medical Social Centers) Romanların sağlık sorunlarına yönelik teşhisler konulmuş ve bunlara yönelik bazı ilaçlar tedarik edilmiştir (Andrioti vd. 2013: 95-99). Günümüzde de devam eden bu ve benzeri yardım merkezleri ülke çapında yaşanmakta olan ekonomik krizden olumsuz yönde etkilendiğinden dolayı, tam kapasite ile hizmet verememektedir. Bunun yanında, dokuz AB üyesi ülkede son yıllarda yapılan bir araştırmaya göre sağlık servislerine erişim konusunda 16 yaş ve üstü Romanların hissettikleri ayrımcı tavır ve davranışlarla ilgili ilgili olarak Yunanistan, 20% ile ilk sırada gelmekmiş ve onu 12% ve 11% ile Romanya ve Slovakya takip etmiştir (FRA 2018b: 19). Son sekiz yıldır hissedilen ekonomik kriz, işsizlik, çocuk sayısı veya engellilikten doğan sosyal yardımlardan yıllardır faydalanan Romanlar adına sosyal yardımların daha da azalması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, tamamen devletin maddi imkanlarına dayalı çalışan gerek lokal gerekse ulusal sosyal hizmet birimleri (eve yardım birimleri, yaşlı bakımevleri, vb.) Romanlar başta olmak üzere diğer tüm yardımca muhtaç Yunan vatandaşlarına etkin bir şekilde hizmet sunamamaktadır.

5. Eğitim

Eğitim, diğer tüm azınlık ve dezavantajlı topluluklar gibi Yunanistan'da yaşayan Romanların da bugünü ve yarınını ilgilendirmesi bağlamında ayrı bir önem taşımaktadır. Geçmişten günümüze Romanlara yönelik uygulanan politikaların temelinde Romanların entegrasyonuna katkıda bulunmak adına Roman bireyleri arasındaki okuryazarlık ve dokuz yıllık zorunlu eğitimi tamamlama konuları yer almaktadır. Yunan devletinin Roman çocuklarının eğitimi ile ilgili attığı ilk adım, Romanların vatandaşlıkla ilgili sorunların çözüm bulmaya başlaması sonrası dönem olan 1980'lere dayanmaktadır. Triandafyllidou'nun (2016: 12) da altını çizdiği gibi Yunan resmi makamlarının konu ile ilgili en tepe noktadan ilk hamlesi Milli Eğitim, Sağlık ve İçişleri Bakanlıkları arasında üçlü bir çalışma gurubunun oluşturulmasıyla başlamıştır. Ortaya çıkan çalışmanın temel hedefi o dönemde eğitim alanında Roman çocukların yaşadıkları sorunların tespit edilip muhtemel çözüm yollarının bulunmasını hedeflemekteydi. Bu çalışma grubunun bir diğer özelliği ise, tüm bunları yaparken Yunanistan'ın ilk kez Romanların farklılıklarını göz önünde bulundurulduğunun altı çizilmelidir.

1997 yılında Yunanistan eğitim sistemine kültürlerarası eğitim temasının dâhil olmasıyla birlikte Yunan çoğunluk toplumunun dışında kalan azınlık topluluklarının (Romanlar, göçmenler, Batı Trakya Müslüman Türk Azınlığı, vd.) farklı özellikleri göz önünde bulundurularak bu gruplara yönelik özel eğitim programları hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Roman çocuklarının eğitimi ile ilgili ve büyük oranda AB'den gelen fonlar sayesinde gerçekleşen farklı eğitim programları yürütülmeye başlanmıştır. Bu programlardan ilki 'Çingene Çocukların Eğitimi' adı altında Yanya Üniversitesi koordinatörlüğünde 1997-2008 döneminde gerçekleşmiştir[19].

'Çingene çocukları [Τσιγγανοπαίδων]' ifadesinin 'Roman çocukları [Παιδιών Ρομά]' ifadesiyle değiştirildiği 2010 yılında başlayan 'Roman Çocuklarının Eğitimi' adlı ikinci bir programın Kuzey Yunanistan ayağını Selanik Aristotelio Üniversitesi üstelenirken, diğer tüm bölgelerdeki program Atina Üniversitesi öncülüğünde uygulanmıştır. Kuzey Yunanistan'da Romanların devam ettiği okullarda 2014 yılının ilk altı ayında 637 Roman öğrenci takviye derslere katılmıştır (Peroma 2014: 4). Diğer bölgelerle ilgili olarak 2010-2014 yıllarını kapsayan faaliyet raporuna göre toplam 5.327 ilkokul ve 742 Roman öğrencisi program dâhilinde toplam 663 öğretmenin verdiği takviye derslerden istifade etmiştir. Aynı proje kapsamında 5111 Roman öğrencisi yaz aylarında düzenlenen kursları takip ederken, 1783 Roman anne ve baba kendilerine yönelik okullarda eğitim fırsatından faydalanmıştır (Parthenis 2015: 5). 2016-2018 yıllarını kapsayan dönemde de benzer nitelikte bir program uygulanmış, aynı yönde farklı programların uygulanmasına da devam edilmektedir (Peroma 2019)[20].

Ayrıca, 2017-2018 eğitim ve öğretim yılı dâhilinde ilk kez yüksek oranda Roman öğrencinin devam ettiği Yunan devlet okullarında 46 rehber öğretmen çalışmaya başlamış ve Roman ailelerin çocuklarını taşınma sonucu başka bir okula kaydının alınması önündeki bürokratik engeller kaldırılmıştır (Papagiannis 2018: 7). Bahse konu pozitif ayrımcılık esaslı bu özel programların temel amacı, Romanların ülke dili olan Yunancayı öğrenmeleri ve/veya geliştirilmeleri, Romanlar arasındaki okur-yazar oranının arttırılması ve Romanların topluma entegre edilmelerine katkı sağlamaktır. Bu minvalde son yıllarda Yunan üniversitelerinde okuyan Roman öğrencilerin sayısında az da olsa bir artış yaşandığı görülmektedir[21].

2012 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yaptırılan bir ankette, toplam 11 AB ülkesi arasında 7-15 yaş arası temel eğitim almamış Romanlar arasında Yunanistan ilk sırada yer almıştır. Bu dönemde Roman çocuklarının 35%'i eğitim almaz iken aynı rakam Roman olmayan diğer Yunan vatandaşları için %3-%4 arasında olduğu saptanmıştır (FRA 2012: 14). Benzeri bir sonuç 2016 yılında Avrupa Parlamentosu'ndan gelen bir talep üzerine Romanların yoğun olarak yaşadığı dokuz AB üyesi ülkede geniş bir katılımla yapılan raporda da ortaya çıkmıştır. Buna göre bir önceki raporlama dönemi olan 2011'e

19-Noula vd. 2015: 53-54.

20-En eski ve önemli olanlarından olan Atina Üniversitesi merkezli program için Bkz. (Keda 2019).

21-Yunan üniversitelerinde okuyan 20 Roman öğrenci merkezli yapılan çalışma için Bkz. (Gkofas 2017: 449-459).

göre Yunanistan zorunlu eğitimine devam eden Roman öğrencilerin sayısında önemli bir artış gözlemlenmiş olsa da, tüm AB üyelerine oranla 69% oranıyla Yunanistan listenin ilk sırasında yer almıştır (FRA 2018b: 27-28). Benzeri bir durum da devlet temel öğretim kurumlarına devam etme konusunda gözlemlenmiş, 2016 verilerine göre Avrupa çapında devlet eğitim kurumlarında okul öncesinden yükseköğretime herhangi bir eğitim almamış en fazla Roman Yunanistan'da yaşamaktadır (EU-MIDIS II 2016: 28-29). Zamanında temel eğitim alamamış orta yaş ve üstü Romanların çok büyük bir kısmı ise 2019 itibarıyla okuma yazma bilmemekte veya bu konuda ciddi sıkıntı yaşamaktadır.

Ayrıca, Yunan hükümetleri tarafından AB fonlarından destek alan bu girişimlerine ve atılan adımlara rağmen birçok okulda Roman öğrenciler ayrımcılık uygulamalarına maruz kalmaya devam etmektedirler. Okullara kayıt edilmeleri ve/veya aynı okula devam etmeleri konusunda yetkililer bazlı bazı sorunlar yaşanırken, Yunan ailelerinin büyük bir kısmı da çocuklarını Roman çocuklarının çoğunlukta olduğu okullara göndermek istemediklerini eylem ve söylemleriyle açıkça ortaya koyabilmektedir (Antigone 2014: 42). Böylece, ülkenin farklı noktalarında büyük çoğunluğu Roman çocuklarından oluşan ve bir nevi "getto okullar" olarak da adlandırması mümkün devlet eğitim ve öğretim kurumları mevcudiyetlerini korumaktadır. 2005-2013 yılları arasında bu tür sorunlardan üç tanesi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne taşınmış ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 14. Maddesi ve 1 Numaralı Protokol'un İkinci Maddesince korunan ayrımcılığın yasaklanması ve temel eğitim hakları ilkelerinin ihlalinden dolayı Yunanistan suçlu bulunmuştur (European Court of Human Rights, 2008).

Romanların segregasyonu olarak da yorumlanan bu okullardan Atina-Aspropirgos'ta olanı, bir dizi mahkeme kararı sonrası 2014 yılında kapatılmıştır (OSCE 2015: 3). Bu bağlamda, Avrupa Komisyonu'na bağlı European Commission Against Racism and Intolerance (ECRI)'nin de altını çizdiği gibi bulundukları yerleşim yerlerinde resmi kayıtlı statüde olmayan Romanların çocukları, herhangi bir elektrik veya su faturası tedarik edemedikleri için, yerleşim yerlerine yakın okul birimlerine kayıt ile ilgili ciddi sorunlar yaşamaya devam etmektedirler (Council of Europe 2014: 31-33). "15 yıldır aynı yerde yaşamasına rağmen temel eğitim alamayan Roman çocuklarının durumu"nu BM Özel Raportörü de Mayıs 2015'teki Yunanistan ziyareti esnasında not etmiştir (Ruteere 2015). Ayrıca altı yıl sonunda ilkokul mezunu olan Roman çocuklarının önemli bir kısmı, ailelerinin ekonomik güçlük yaşamasından dolayı zorunlu olan üç yıllık ortaokul eğitimine devam etmek yerine çalışmak zorunda kalmaya devam etmektedir.

Bu konu ile ilintili olan barınma konusunda yaşanılan bazı temel sorunlar da günümüz Roman çocuklarının eğitimini olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Bazı belediyeler ile Roman yerleşimciler arasında sıklıkla yaşanan ve bir önceki bölümde ele alınan barınma eksenli bazı sorunlar sonucu Romanların belediyeye ait yerlerdeki derme çatma evlerini nihayetinde terk etmek zorunda kalmaları, beraberinde o evlerde yaşayan çocukların okula devam etmelerine olumsuz yansımakta ve bazı çocukların okulu dahi bırakmalarına sebebiyet vermektedir. Son yıllarda her ne kadar temel eğitimi tamamlayabilmiş Roman çocuklarının sayısında küçük de olsa bir artış gözlemleniyor olsa da, eğitim alanındaki yukarıda ele alınan hususlar, Roman çocuklarının temel eğitim alma

hakkını engellemenin yanında onların sosyomekansal segregasyonunu kuvvetlendirip çoğunluk toplum ile entegrasyonunu olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir.

6. Siyasi Katılım ve Örgütlenme

Yunanistan Anayasası'nın 4. Maddesi uyarınca tüm Yunanlılar eşittir; erkek ve kadınlar eşit hak ve sorumluluğa sahiptir. Ayrıca Anayasa'nın 5. Maddesi'ne göre tüm Yunan vatandaşlarının siyasal katılım hakkı güvence altına alınmıştır (Hellenic Parliament 2010: 21-22). Yunan vatandaşı olan Roman bireylerin seçme ve seçilme hakları olmalarına rağmen Yunan siyasetinde herhangi bir Roman partisine rastlamak mümkün değildir. Romanya gibi bazı ülkelerde olduğu gibi Yunan Parlamentosu'nda sadece Roman veya azınlık gruplarına özel ayrılmış milletvekilliği uygulaması da mevcut değildir. Bu yüzden, her Yunan vatandaşı gibi Romanlar da Yunan siyasi partilerinden veya bağımsız olarak milletvekili adayı olma hakkına sahiptirler. Geçmişten günümüze Yunan siyasi partilerinden sıralamada seçilebilecek seviyelere Romanların yerleştirilmesi neredeyse yok denecek kadar azdır. Bağımsız olarak seçilecekler için de 1990'ların başından günümüze geçerli olan 3% ülke barajı mevcuttur. Böylelikle, bağımsız aday olacak olan bir kişinin 200.000'den fazla oy alması gerekmektedir. Bu da Yunan Parlamentosu'nda bağımsız bir Roman vekilin olmamasının en önemli sebeplerinden biridir. Bölgesel anlamda Romanların yoğun olarak yaşadıkları yerleşim birimlerinde az da olsa yerel yönetimlerde Romanlara rastlamak mümkündür; bu bağlamda mahalle/köy muhtarlıkları ile il genel meclisleri ön plana çıkmaktadır (OSCE 2018: 47).

Genel veya bölgesel boyutta her seçim döneminde seçme hakkını kullanabilen Yunanistan vatandaşı Romanların, özellikle seçilme konusunda siyaset sahnesinde neredeyse hiç yer almamaları vurgulanmalıdır. Bunun başlıca sebepleri arasında Roman toplumuna mensup bireyler arasındaki eğitim seviyesinin ülke genelinin oldukça altında seyretmesi ve Romanların gündelik hayatta yaşadıkları geçim sıkıntısı eksenli temel sorunlar siyasette aktif bir şekilde rol almalarına önemli bir engel teşkil etmektedir. Bunun yanında Yunan çoğunluk toplumundan Romanlara karşı geçmişte oluşmuş önyargılar ekseninde gelebilecek muhtemel tepki ve eleştiriler, ulusal partilerin göz ardı etmedikleri bir husustur. Böylelikle Yunan bir siyasi parti, iyi eğitim almış dahi olsa potansiyel bir Roman adayını listesine ya hiç almamakta veya liste usulü yapılan seçimlerde seçilebileceği üst sıralara yerleştirmemektedir.

Örgütlenme özgürlüğü bağlamında ise Yunanistan'ın farklı yerlerinde Romanlar tarafından kurulmuş dernekler mevcudiyetlerini devam ettirmektedir. Romanlar tarafından kurulan 71 sivil toplum kuruluşu ve sekiz federasyon 2015 yılının sonlarında Yunanistan Romanları Konfederasyonu altında birleşmişlerdir (Koukoumakas 2017). Fakat Yunanistan'da faaliyet gösteren Roman sivil toplum kuruluşlarının bireysel veya kolektif olarak verimli bir şekilde çalıştıklarını söylemek oldukça zordur. Gönüllük esaslı çalışan dernekleri Romanlar adına yaşam standartlarının oldukça düşük olması dolayısıyla, kendi kurmuş oldukları veya üyesi oldukları sivil toplum kuruluşlarında bazı istisnalar dışında genel olarak Romanların aktif görev aldıkları söylenemez. Bunun

yanında, Yunanistan'da yaşayan Romanların haklarını savunan ve bu bağlamda onlara destek olan Greek Helsinki Monitor ve Arsis gibi çok kısıtlı sayıda da olsa bazı Yunan sivil toplum kuruluşlarına rastlamak mümkündür.

7. Romanlara Yönelik Toplumsal Tutum ve Algılar

Romanlara yönelik Yunan toplumundaki bireysel-kolektif negatif tutum ve algılar, geçmiş yıllarda olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. 2014 yılında yapılan bir araştırma sonucunda ankete katılan Yunanlıların 53%'ü ülkede yaşayan Romanlarla ilgili olumsuz görüş bildirmişlerdir (Pew Research Center 2014: 30). Ayrıca, medya organlarında yapılan haberlerde Romanları konu alan şiddet, kapkaç, kavga vb. olaylar Yunan toplumunda Roman unsuruna karşı zaman içerisinde oluşmuş önyargıların artmasına katkı sağlamaktadır. Yunanca yayın yapan yazılı ve sözlü bölgesel ve ulusal basın organlarında Romanların yaşadıkları temel insan hakları ihlali bazlı sorunlardan çok kendileri hakkındaki olumsuz haberlere sıklıkla rastlanmaktadır.

Örneğin, 2013 yılında Farsala'da Romanların yoğun olarak yaşadığı bir mahalleye polisin baskın yapıp Roman aileye ait dört yaşındaki bir kız çocuğunun DNA testi sonucu o aileye ait olmadığı ve hukuki yollarla evlatlık edinilmemesi (To Vima 2015); başka bir Roman bir çift tarafından benzer bir çocuk kaçırma olayının 2016 yılında Tirnavo şehrinde yaşanması (Rizospastis 2016: 5); 2017'de Atina civarındaki Menidi'de bir olay sonrası üç gün boyunca Romanların Yunan gruplar tarafından hedef alınması ve evlerinin zarara uğratılması ve benzeri bir olayın 2012 ve 2013 yıllarında Etoliko'da yaşanmış olması sonucu yaklaşık 70 kişiden oluşan kızgın bir Yunan grubun molotof kokteylleri ile Roman yerleşim yerlerine saldırması (European Roma Rights Center 2019) ve Yunan Polis Teşkilatına mensup bazı kişilerin Romanlara polis merkezlerinde aşırı baskı ve şiddet uygulamaları gibi haberler sıklıkla medyada yer almıştır.

Bu yöndeki şikâyetlerin bir kısmı da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne taşınması sonucu Mahkeme, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin bazı maddelerinin ihlale edildiğine karar kılmıştır (European Court of Human Rights 2005). Romanları hedef alan ırkçı, nefret içerikli ve ayrımcı söylem-eylemlerinin bir kısmı her ne kadar münferit olaylar olarak yorumlanabilecek olsa da, bu ve benzeri gelişmeler Yunan toplumunda Romanlara karşı hâlihazırda var olan dışlayıcı, nefret içerikli ve ırkçı söylem ve fikirleri beslemeye devam etmektedir.

Fakat sayıları nispeten az da olsa olumlu örneklere rastlamak da mümkündür. Mesela, 2017 yılında Attiki Bölgesi'ndeki Agia Varvara semtinde aynı okulda okuyan Roman ve Roman olmayan öğrenciler, AB destekli bir araştırma projesi kapsamında kendi gündelik hayatları ile ilgili çektikleri fotoğraflar üzerinden birbirlerini daha iyi tanıma ve kaynaşma konularında somut bir atmayı hedeflemişlerdir (FRA 2018a: 103). Benzer bir şekilde, Avrupa Komisyonu tarafından finanse edilen ve 15 Kasım 2016 – 15 Kasım 2018 dönemini kapsayan 'Proactive'adlı bir proje kapsamında Yunanistan tarihinde ilk kez ulusal bazda 369 Yunan Polis Teşkilatı üyesi Romanlara yönelik

önleyici güvenlik mekanizmaları, davranış ve hassasiyet konularında eğitim almış ve bu eğitimlere Romanlara daha önceden sosyal arabuluculuk yapmış deneyimli eğitmenler yanında Roman dernek temsilcileri de bizzat katılıp katkı sunmuşlardır (Proactive 2019). Buradan da anlaşılacağı gibi AB temel değerlerinden olan sosyal dayanışma ve eşitlik ilkeleri üye ülke vatandaşları arasında sağlayabilmek için çaba sarf etmektedir.

Roman mahallerinden çıkıp Yunan çoğunluk toplumu ile ortak yerleşim yerlerini paylaşmak isteyen Romanların önündeki en büyük engellerden biri onlara karşı Yunan toplumundaki önyargılardır. Romanların mahallerinde yaşamalarına karşı çıkmaları ve onlara ücretini ödeyecek olmalarına rağmen evlerini asla kiraya vermek istemeyen Yunan çoğunluk bireylerinin sayısı azımsanmayacak derecede yüksektir. Romanların karşılaştığı bu ve benzeri dışlayıcı tutum ve önyargılar, onları getto yerleşim yerinde toplumdan izole bir şekilde yaşamalarını devam ettirmektedir.

8. Sonuç

Avrupa Birliği gerek hibrid yapısıyla, gerek iç ve dış ilişkilerinin merkezine normatif ilkeleri koyması nedeniyle nevi şahsına münhasır (*sui generis*) bir örgüttür. AB'nin gücü birçok akademik tartışmaya vesile olmuş ve dönem dönem "sivil gücüne" ve "yumuşak gücüne" vurgular yapılmıştır. Manners 2002 yılında yazmış olduğu makalesinde AB'yi normatif bir güç olarak tanımlamakta ve AB'nin normatif gücünün temelinde "normal" kavramını şekillendirme yeteneği yattığını ifade etmekteydi (Manners 2002: 252). AB üzerine kurulduğu "insanlık onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve azınlıklara mensup kişilerin hakları da dahil olmak üzere insan haklarına saygı" gibi evrensel ilkeleri yaymak için belirli mekanizmalar kullanmakta ve bu ilkeleri ilişkilerinin merkezinde tutmaktadır. Manners'a göre bu mekanizmalardan bir tanesi de "aktarma/koşulluluk" yöntemidir. Ödüller (pozitif koşulluluk) veya yaptırımlar (negatif koşulluluk) vasıtasıyla normların yayılmasını amaçlar. Koşulluluk ilkesi her ne kadar asimetrik bir ilişkiyi işaret etse de, bu çalışmada, özellikle pozitif koşulluluğun (ödüller) üye devletlerin normları içselleştirilmesinde etkili olduğu vurgulanmaktadır (Manners: 2002). Yunanistan Romanlarının koşullarının iyileştirilmesi, çoğunluk toplumuyla uyum ve entegrasyonu alanında AB'nin sağlamış olduğu mali yardımların ve fonların etkisi önemlidir.

Sonuç olarak, bu çalışmada vurgulandığı üzere farklı sağ veya sol Yunan hükümetlerinin son 10 yılda daha etkin olmak üzere 2000'lerden günümüze ülke çapındaki Romanların toplumsal uyumu ile ilgili somut adımların atılmasının ardındaki en önemli dış aktör şüphesiz AB kurumları gelmektedir. Buradan sağlanan ekonomik yardım ve fonlar Romanlara ve onların insan haklarına yönelik Yunan karar alma mekanizmalarının izlemeye devam ettikleri siyasetin temel sebebini teşkil etmenin yanında, son yirmi yıldır ülkenin yönetimindeki siyasi iradeyi Romanlara yönelik yeni adımlar atmaya teşvik etmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmada da ortaya konduğu gibi özellikle son 10 yılda Romanlara yönelik temel hak ihlallerinin son bulması ile ilgili kısmi de olsa bir ilerleme kaydedilmiştir. Fakat, 7 Temmuz 2019 sonrası Kiryakos Miçotakis liderliğindeki

yeni Yunan hükümetinin ilk icraatlarından biri olarak diğer bazı özel sekreterlikler gibi Romanların Sosyal Entegrasyonu Özel Sekreterliği'ni lağvetmesi, beraberinde Yunanistan'ın Romanlara yönelik önümüzdeki yıllarda atacağı adımlarla ilgili bazı soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir. Bakanlık nezdinde özel bir birimin yokluğunda Romanların entegrasyonuna yönelik atılması gereken muhtemel adımların, Yunan Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı – Sosyal Dayanışma ve Fakirlikle Mücadele Özel Sekreterliği tarafından ne şekilde koordine edileceği önümüzdeki yıllarda netlik kazanacaktır. Fakat bu çalışmada da altı çizildiği gibi, Romanlara yönelik izlenecek siyasetin ve atılacak muhtemel adımların AB'den gelecek olan fon ve ekonomik yardımlara bağlı olacak olması kuvvetle muhtemeldir.

Kaynakça

AGGESTAM, Lisbeth (2008). ‘’Introduction: Ethical Power Europe?’’, International Affairs, 84 (1): 1-11.

ANDRIOTI, Despena - KOTROTSOY, Christina - TSAKATARA, Vanta (2013). ‘’The Medical Social Centres in Support of Roma in Greece’’, Diversity and Equality in Health and Care, 10 (2): 95-99.

ANTIGONE (2014). Shadow Report on Roma Segregation in Education, Erişim tarihi: 2015.03.10, http://www.antigone.gr/files/projects/dare/shadow-report-on-roma-segregation-in-education-greece-EN.pdf.

ARCOUDIS, Chrisoula (2014). Roma Matrix, Country Report: Greece, Erişim tarihi: 2015.03.03, http://romamatrix.eu/greece-country-report (Artık erişilemiyor).

AVGİ (2018a). Στη Λάρισα παρουσίασε τα σχέδια της κυβέρνησης για τους Ρομά, η αν. υπ. Θεανώ Φωτίου (Bakan Yardımcısı Theano Fotiu, hükümetin Romanlara yönelik planlarını Yenişehir-Larissa’da sundu), Erişim tarihi: 2019.04.03, http://www.avgi.gr/article/10811/9413205/ste-larisa-parousiase-ta-schedia-tes-kyberneses-gia-tous-roma-e-an-yp-theano-photiou.

AVGİ (2018b). Συνάντηση διαβούλευσης για το πρόγραμμα «Ένταξη και Ενδυνάμωση των Ρομά›› (‘Romanların Gelişim ve Uyumu’ programını görüşmek için buluşturlar)’, Erişim tarihi: 2019.04.04, http://www.avgi.gr/article/10813/8663594/synantese-diabouleuses-gia-to-programma-entaxe-kai-endynamose-ton-roma-.

AVGİ (2019). Δράση του ΕΣΠΑ για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας των Ρομά›› (Romanları iş konusunda desteklemek için ESPA faaliyeti›), Erişim tarihi: 2019.09.06, http://www.avgi.gr/article/10809/9884187/drase-tou-espa-gia-ten-enischyse-tes-epicheirematikotetas-ton-roma.

BALTSIOTIS, Lambros (2014). ‘’Balkan Roma immigrants in Greece: An Initial Approach to the Traits of a Migration Flow’’, International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication, 2: 14-30.

BJÖRKDAHL, Annika (2002). ‘’Norms in International Relations: Some Conceptual and Methodological Reflections’’, Cambridge Review of International Affairs, 15 (1): 9-23.

BÖRZEL, Tanya - RISSE, Thomas (2009). The Transformative Power of Europe: The European Union and the Diffusion of Ideas, Erişim tarihi: 2019.08.05, https://ideas.repec.org/p/erp/kfgxxx/p0001.html.

BULL, Hedley (1982). ‘’Civilian Power Europe: A Contradiction in Terms’’, Journal of Common Market Studies, 12 (2): 149-164.

CAHN, Claude - GUILD, Elspeth (2008). Recent Migration of Roma in Europe, Erişim tarihi: 2015.09.01, https://www.osce.org/hcnm/78034?download=true.

CAHROM (2018). Cahrom Thematic Report - Council of Europe, Erişim tarihi: 2019.02.03, https://rm.coe.int/cahrom-2018-12-en-final-thematic-report-on-roma-children-s-compulsory-/16808fef23.

CARR, Edward. H (1962). ‘’The Twenty Years’ Crisis 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations’’, London: Macmillan.

CASHMAN, Laura (2017). ‘’New Label No Progress: Institutional Racism and the Persistent Segregation of Romani Students in the Czech Republic’’, Race Ethnicity and Education, 20 (5): 596-608.

COUNCIL of EUROPE (2014). European Commission against Racism and Intolerance, Erişim tarihi: 2015.03.09, http://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/.

COUNCIL of EUROPE (2016). Thematic Action Plan on the Inclusion of Roma and Travellers, Erişim tarihi: 2019.02.12, http://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806cb0a6.

COUNCIL of EUROPE (2019). Adopted Texts, Erişim tarihi: 2019.02.09, http://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/adopted-texts.

COUNCIL of EUROPE (2019a). Thematic Reports, Erişim tarihi: 2019, 02,11, http://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/thematic-reports.

COUNCIL of EUROPEAN UNION (2019a). Justrom2 End of Project: A Joint Programme of the Council of Europe and European Commission Aiming to Improve the Access to Justice of Roma Women in Bulgaria, Greece, Italy and Romania, Erişim tarihi: 2019.02.05, http://pjp-eu.coe.int/en/web/access-of-roma-and-traveller-women-to-justice/home.

COUNCIL of EUROPEAN UNION (2019b). Justrom, Erişim tarihi: 2019.02.02, http://pjp-eu.coe.int/en/web/access-of-roma-and-traveller-women-to-justice/justrom.

ÇAKMAK, Gizem (2012). The Europeanization of Greek Foreign Policy: Progress, Challenges and Strategies, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi).

DUCHENE, Francois (1973). ‘’The European Community and the Uncertainties of Interdependence’’, A Nation Writ Large? Foreign Policy Problems before the European Community, (ed. Max Kohnstamm-Wolfgang Hager), London: Macmillan: 1-21.

DUNNE, Tim (2008). ‘’Good Citizen Europe’’, International Affairs, 84 (1): 13-28.

EKKA (2014). Χαρτογράφηση των οικισμών Ρομά (Roman yerleşim yerlerinin haritalanması) - Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Sosyal Yardımlaşma Ulusal Merkezi), Erişim tarihi: 2015.03.09, http://www.ekka.org.gr/files/roma3414.pdf (artık erişilemiyor).

ESPA (2017). 1η Έκθεση Προόδου ΕΣΠΑ 2014-2020'' (ESPA 2014-2020 Birinci İlerleme Raporu)-Yunanistan Cumhuriyeti, Ekonomi ve Kalkınma Bakanlığı, Erişim tarihi: 2019.04.22, http://www.espa.gr/el/Pages/elibraryFS.aspx?item=2438.

EGROMA 2017. ''Ετησια Έκθεση Πεπραγμένων 2017 (2017 Yıllık Faaliyet Raporu)'', Atina: Yunan Çalışma, Sosyal Güvenlik ve Sosyal Dayanışma Bakanlığı - Romanların Sosyal Entegrasyonu Özel Sekreterliği.

EU-MIDIS II (2016). ''Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected Findings'', Luxembourg: Luxembourg: Publications Office of the European Union.

EU-MIDIS II (2018). ''Transition from Education to Employment of Young Roma in Nine EU Member States'', Luxembourg: Publications Office of the European Union.

EUR-LEX (2000a). Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 Implementing the Principle of Equal Treatment Between Persons Irrespective of Racial or Ethnic Origin, Erişim tarihi: 2019.02.01, http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0043:en:HTML.

EUR-LEX (2000b). Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 Establishing a General Framework for Equal Treatment in Employment and Occupation, Erişim tarihi: 2019. 01.07, http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32000L0078&from=EN.

EUROPEAN COMMISSION (2004). ''The Situation of Roma in an Enlarged European Union'', Luxembourg: Office for Official Publications of the European Union Communities.

EUROPEAN COMMISSION (2011). COM 2011, Document 52011DC0173, An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions, Erişim tarihi: 2019.04.21, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52011DC0173&from=EN.

EUROPEAN COMMISSION (2014). Assessment Greece National Strategy 2014, Erişim tarihi: 2019.03.08, http://ec.europa.eu/info/sites/info/files/assessment_greece_national_strategy_2014_en.pdf.

EUROPEAN COMMISSION (2019a). Roma Integration in EU Countries, Erişim tarihi: 2019.02.20, http://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combatting-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu countries_en#nationalromaintegrationstrategies.

EUROPEAN COMMISSION (2019b). ''Roma Integration in Greece'', Erişim tarihi: 2019.07.02, http://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combatting-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu-country/roma-integration-greece_en.

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS (2005). Chamber Judgment, Bekos and Koutropoulos vs. Greece, Erişim tarihi: 2018.03.12, http://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-1532780-1603912%22]}.

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS (2007). Chamber Judgment, Petropoulos-Tsakiris vs. Greece, Erişim tarihi: 2018.09.10, http://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-2202329-2354013%22]}.

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS (2008). Sampanis and Others vs. Greece, Erişim tarihi: 2019.01.03, http://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-2378798-2552166%22]}.

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS (2012). Failure of the Authorities to Integrate Roma Children into the Ordinary Education System Amounted to Discrimination against Them'', Erişim tarihi: 2019.02.02, http://hudoc.echr.coe.int/engpress#{%22itemid%22:[%22003-4192106-4967450%22]}.

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS (2013). School Placements for Roma Children Must not Amount to Ethnic or Racial Segregation, Erişim tarihi: 2019.01.05, http://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-4378378-5255719%22].

EUROPEAN ROMA RIGHTS CENTER (2019). Athens: This is not a protest. This is a pogram, Erişim tarihi: 2019.11.01, http://www.errc.org/press-releases/athens-this-is-not-a-protest.-this-as-a-pogrom.

FEK'A (Yunan Resmi Gazetesi) 205, 31.10.2016.

FORSBERG, Tuomas (2011). ''Normative Power Europe, Once Again: A Conceptual Analysis of an Ideal Type'', Journal of Common Market Studies, 49 (6): 1183-1204.

FRA [European Union Agency for Fundamental Rights] (2012). ''The Situation of Roma in 11 EU Member States: Survey Results at a Glance'', Luxembourg: Luxembourg: Publications Office of the European Union.

FRA (2018a). ''Fundemental Rights Report 2018'', Luxembourg: Luxembourg: Publications Office of the European Union.

FRA (2018b): ''A Persisting Concern: Anti-Gypsyism as a Barrier to Roma Inclusion'', Luxembourg: Luxembourg: Publications Office of the European Union.

GKOFAS, Panagiota (2017), "Promoting Social Justice and Enhancing Educational Success: Suggestions from Twenty Educationally Successful Roma in Greece", The Urban Review, 49 (3): 443-462.

HELLENIC PARLIAMENT (2010). ''Σύνταγμα της Ελλάδας'' (The Constitution of Greece), Athens: Βουλή των Ελλήνων.

KEDA (2019), Ένταξη και Εκπαίδευση των Παιδιών Ρομά - Το Πρόγραμμα (Roman Çocuklarının Entegrasyon ve Eğitimi Programı, Erişim tarihi: 2019.03.05,

http://www.keda.uoa.gr/roma/.

KOCH, Svea (2015). ‘’A Typology of Political Conditionality Beyond Aid: Conceptual Horizons Based on Lessons from the European Union’’, World Development, 75: 97-108.

KOUKOUMAKAS, Kostas (2017). Μια Κουβέντα με τον Πρόεδρο των Ελλήνων Ρομά για το Γκέτο στο Μενίδι (Yunanistan Romanları Başkanı ile Menidi Gettosu üzerine bir söyleşi’), Vice Greece, Erişim tarihi: 2019.02.02, http://www.vice.com/gr/article/d3zwvy/mia-koybenta-me-ton-arxhgo-twn-ellhnwn-roma-gia-to-gketo-sto-menidi.

KOZAITZIS, Kathryn A. (1997). “ “Foreigners Among Foreigners”: Social Organization Among The Roma Of Athens, Greece”, Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development, 26 (2): 165-199.

LIALIOS, Yorgos (2014). ‘’Υπόδειξη 16 οικοπέδων στο Χαλάνδρι για τη μεταστέγαση των Ρομά’’ (Romanların yerleşimi için 16 Dönüm Arazi Tahsis Ediliyor), Kathimerini Gazetesi, 30.10.2014.

MAKEDONIA (1995). ‘’Πανελλαδικό Δίκτυο ROM’’ (Roman Ulusal Ağı), Makedonia Gazetesi, 07.12.1995.

MANNERS, Ian (2002). ‘’Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?’’, Journal of Common Market Studies, 40 (2): 235-258.

MANNERS, Ian (2008),’’The Normative Ethics of the European Union’’, International Affairs, 84 (1): 65-80.

MANNERS, Ian - DIEZ, Thomas (2007). ‘’Reflecting on Normative Power Europe’’, Power in World Politics, (ed. Felix Berenskoetter-Micheal Williams), New York: Routledge, 173-188.

MAYER, Hartmut (2008). ‘’Is It Still Called ‘Chinese Whispers’? The EU’s Rhetoric and Action as a Responsible Global Institution’’, International Affairs, 84 (1): 61-79.

NOULA, Ioanna - COWAN, Steven - GOVARIS, Christos (2015). ‘’Democratic Governance for Inclusion: a Case Study of a Greek Primary School Welcoming Roma Pupils’’, British Journal of Educational Studies, 63 (1): 47-66.

OSCE (2003). Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the Osce Area, Erişim tarihi: 2018.12.12, http://www.osce.org/odihr/17554?download=true.

OSCE (2015). ‘’2015 OSCE Human Dimension Implementation Meeting (Warsaw), Statement for Working Session 16 on Roma and Sinti Issues ‘Greece: Continuing Discrimination &Segregation of Roma Despite ECtHR & HRC Rulings’’, Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR).

OSCE (2018). ‘’Third Status Report Implementation of the Action Plan on

Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCME Area For Roma, With Roma'', Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR).

PAPAGIANNIS, Kostas (2018). ''Ισότιμοι συμπολίτες μας οι Ρομά'' (Eşit vatandaşlarımız olarak Romanlar), Avgi Gazetesi, 25.5.2018.

PAPPA, Evelina - CHATZIKONSTANTINIDOU Simela vd. (2015). ''Health-Related Quality of Life of the Roma in Greece: The Role of Socio-Economic Characteristics and Housing Conditions'', International Journal of Environmental Research and Public Health, 12 (6): 6669-6681.

PARTHENIS, Christos (2015). Παρεμβατικές Δράσεις για την Εκπαιδευτική Ένταξη των Παιδιών Ρομά 2010-2014 (Roman Çocuklarının Eğitimine Yönelik Faaliyet Programı 2010-2014 Faaliyetleri), Erişim tarihi: 2018.06.11, http://www.keda.uoa.gr/roma/files/16selido_2015_web.pdf.

PEROMA (2014). 11. Ενημερωτικό Δελτίο (11. Bilgilendirme Bülteni) - Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Παιδιών Ρομά (Roman Çocukları Eğitimi Programı), Erişim tarihi: 2019.01.07, http://peroma.web.auth.gr/peroma/sites/roma/files/files/newsletter_11.pdf.

PEROMA (2019). Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Παιδιών Ρομά (Roman Çocukların Eğitimi Programı), Erişim tarihi: 2019.06.08, http://peroma.web.auth.gr/peroma/el.

PEW RESEARCH CENTER (2014). ''A Fragile Rebound for EU Image on Eve of European Parliament Elections'', Erişim tarihi: 2015.03.11, http://www.pewresearch.org/global/files/2014/05/2014-05-12_Pew-Global-Attitudes-European-Union.pdf.

POWELL, Ryan - LEVER, John (2015). ''Europe's Perennial 'Outsiders': A processual approach to Roma Stigmatization and Ghettoization'', Current Sociology, 65 (5): 680–699.

PRESSTIME (2015). 147 εκατομμύριο ευρώ για τους Ρομά εξαφανίστηκαν (Romanlar için olan 147 Milyon Avro kayboldu), Erişim tarihi: 2015.02.09, http://www.presstime.eu/index.php/reportage/item/2969-147-ekat-evro-gia-tous-roma-eksafanistikan#.VlMCFHbhC00, (Artık erişilemiyor).

PROACTIVE (2019). Τελικό Συνέδριο PROACTIVE (PROACTIVE'in Son Toplantısı), Erişim tarihi: 2019.04.25, http://proactivemediators.eu/el/2019/04/10/%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%B4%CF%81%CE%B9%CE%BF-proactive/.

PROTO THEMA (2017). Μενίδι: Επεισόδια με μολότοφ σε πορεία προς τον καταυλισμό των Ρομά (Menidi: Roman mahallesine molotofla saldırı olayları), Erişim tarihi: 2018.12.11, http://www.protothema.gr/greece/article/687283/-menidi-epeisodia-me-molotof-se-poreia-pros-ton-kataulismo-ton-roma/.

NAFTEMBORIKI (2018). Θ. Φωτίου: Τα σχέδια της κυβέρνησης για τους Ρομά (Th. Fotiu: Romanlara yönelik hükümetin planları), Erişim tarihi: 2018.08.12, http://

www.naftemporiki.gr/story/1422418/th-fotiou-ta-sxedia-tis-kubernisis-gia-tous-roma.

RIZOSPASTIS (2016). ‘’Νέα «μικρή Μαρία» σε οικισμό Ρομά στον Τύρναβο’’ (Tirnovo'daki Roman mahallesinde yeni bir 'İkinci Maria' vakası mı?), Rizospastis Gazetesi, 05.10.2016.

RUTEERE, Mutuma (2015). Full Text of the Press Statement Delivered by the United Nations Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance M. Mutuma Ruteere on 8 May 2015 in Athens, Greece'', United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Erişim tarihi: 2019.05.07, http://www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=15943&LangID=E.

ŠELIH, Jasna vd. (2017). Can EU Funds Promote the Rule of Law in Europe - Centre for European Reform, Erişim tarihi: 2017.12,22, http://cer.eu/sites/default/files/pbrief_structural_funds_nov17.pdf.

ŞANLIER, Sinan (2013). ‘’Hukuki Düzenlemeler Işığında Osmanlı Çingeneleri’’, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

THE GREEK OMBUDSMAN (2019), Erişim tarihi: 2019.09.19, http://www.synigoros.gr/maps?i=maps.el.maps.

TOJE, Asle (2010). ‘’The European Union as a Small Power’’, Journal of Comman Market Studies, 49 (1): 43-60.

TO VIMA (2015). Βιολογικοί γονείς της Μαρίας το ζεύγος των Βούλγαρων Ρομά σύμφωνα με DNA (DNA testine göre Maria'nın biyolojik velileri Bulgaristan Romanıdır), Erişim tarihi: 2019.05.09, http://www.tovima.gr/2013/10/25/society/biologikoi-goneis-tis-marias-to-zeygos-twn-boylgarwn-roma-symfwna-me-dna/.

TRIANDAFYLLIDOU, Anna (2016). ‘’(In)tolerance of Difference in Greek Schools: The Case of Migrant and Roma Children’’, CADMUS, European University Institute, Erişim tarihi: 2019.01.08, http://cadmus.eui.eu/handle/1814/19793.

TRIANDAFYLLIDOU, Anna - KOKKALI, Ifigeneia (2010). ‘’Tolerance and Cultural Diversity Discourses in Greece’’, San Domenico di Fiesole: European University Institute, Erişim tarihi: 2019.08.03, http://cadmus.eui.eu/handle/1814/19781.

U.S. DEPARTMENT OF STATE (2018). Greece 2018 Human Rights Report - US Country Reports on Human Rights Practices for 2018, Erişim tarihi: 2019.02.04, http://www.state.gov/documents/organization/289379.pdf.

ZACHOS, Dimitros (2011). ‘’Sedentary Roma (Gypsies): The case of Serres (Greece)’’, Romani Studies, 21 (1): 23-56.

ZIOMAS, Dimitris vd. (2011). Greece Promoting the Social Inclusion of Roma - European Commission, Erişim tarihi: 2015.10.20, http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8971&langId=en.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yayın İlkeleri

- Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, uluslararası indekste taranan hakemli bir dergi olup, Nisan ve Ekim aylarında, yılda iki sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma ve kongre-sempozyum haberleri yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.
- Derginin dili Türkçe ve İngilizce'dir.
- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.
- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir.
- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler yer almalıdır. En az 3, en fazla 5 anahtar kelime bulunmalıdır.
- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.
- Gelen yazılar, Yayın Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtmalar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.
- Yayın Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra en geç bir ay içerisinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.
- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez. Dergide yazısı çıkan yazarlara 1; aynı sayının hakemlerine 1 adet dergi gönderilir.
- Dergide yayımlanan makalelerin basın ve sanal yayın hakkı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'ne aittir. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yazım Kuralları

- Yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.
- Başlık, 16 punto, koyu ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, küçük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, koyu, soyadı büyük harf ve sağa hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.
- Metin, 10 punto, tek satır aralığı ve iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası önceki 0 nk sonrası da 6 nk paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.
- Sayfa numaraları, alt bilgi içinde ortalanmış bir şekilde 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.
- Dipnotlar, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandı-rılmalıdır.

Atıflar ve Kaynakça:

Dergimiz, metin içi ve metin dışı olmak üzere iki tarz atıf ve kaynakça sistemini kabul etmektedir. Yazarlar, bu sistemlerden birini tercih etmelidir.

1. Metin Dışı Atıf Sistemi

Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde ilk yazarın soyadı verilmelidir.

Örnekler:

Kitaplar için:

Ahmet Mumcu, Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl, Ankara 1963.

Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, İstanbul 1987.

Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, İstanbul 2009, s.115.

Sonraki atıflarda; İnalcık, Klasik Çağ, s.123.

Çeviri kitaplar için:

Ernest Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992, s.28.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

Hüsnü Erkan (der./haz./ed.), Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu, 1992, s.44.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

Takashi Osawa, ''Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresine Ait Bir Kaynak'', Türkler, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.83.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ''Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea'', Belleten, C.III, S.9, 1939, s.101.

Çeviri makaleler için:

Ernst E. Hirsch, ''İktidar ve Hukuk,'' (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atıf:

Zeynep Arat, ''1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi'', Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul 2000, s.167.

Web üzerinden kaynaklara atıf:

Servet Çaycı, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf, (09.11.2008).

Yayımlanmamış tezler için:

Gürhan Kırilen, Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzen-lenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Arat, Zeynep, ‘’1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi’’, Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, (der. Zeynep Boratav), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s.167-180.

Çaycı, Servet, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf, (09.11.2008).

Hirsch, Ernst E., ‘’İktidar ve Hukuk,’’ (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44-59.

İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, ‘’Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa’’, Belleten, C.III, S.9, 1939, s.99-106.

2. Metin İçi Atıf Sistemi

Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. Örnek: (İnalcık 2009: 46). Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. Örnek: (Uzunçarşılı 1939: 94; İnalcık 2009: 46). İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İkiden fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır. Örnekler: (Claessen-Skalnik 1993: 25), (Fei-Zhou vd. 2007: 472). Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. Örnek: (2009: 46). Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir. Örnekler: (Ekrem 2008a: 54), (Ekrem 2008b: 25). Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. Örnekler: (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003:

27). Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: Örnek: (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25). El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. Örnek: (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b). Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25).

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için ve kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (İnalcık 2009: 46).

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Tek yazarlı kitaplar için:

OCAK, Ahmet Yaşar (2011). Babaîler İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İki yazarlı kitaplar için:

ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967). Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı kitaplar için:

AKPOLAT, Kemal - vd. (1960). Sezginin Gücü, İstanbul: Güneş Yayınevi.

Çeviri kitaplar için:

İNALCIK, Halil (2009). Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

NİZÂMÜ'L-MÜLK (1999), Siyâset-nâme, (hzl. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

GRAFF, David A. (2002). ‘’Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630’’, Warfare in Inner Asian History (500-1800), (ed. Nicola Di Cosmo), Leiden: Brill, 33-71.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

GÜL, Muammer (2006). ‘’Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu’daki Rolleri ve Tesirleri’’, Belleten, LXX (257): 95-118.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1939). ‘’Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa’’, Belleten, III (9): 99-106.

Çeviri makaleler için:

HAMILTON, James Russell (1997). ‘’Tokuz-Oguz ve On-Uygur’’, (çev. Yunuş Koç -İsmet Birkan), Türk Dilleri Araştırmaları, 7: 187-232.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atıf:

ARAT, Zeynep (2000). ‘’1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi’’, Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 167-180.

Web üzerinden kaynaklara atıf:

ÇAYCI, Servet. Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, Erişim tarihi: 2008.09.11, http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf.

Yayımlanmamış tezler için:

KIRİLEN, Gürhan (2012). Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi).